

LATVIJAS VĒSTURNIEKU KOMISIJAS RAKSTI

24. sējums

**BALTIJAS REĢIONA VĒSTURE
20. GADSIMTA 40.–80. GADOS**

Latvijas Vēsturnieku komisijas
raksti

24. sējums

Symposium of the Commission
of the Historians of Latvia

Volume 24

Latvijas Vēsturnieku komisija
Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūts
Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultāte
Latvijas Kara muzejs

BALTIJAS REĢIONA VĒSTURE 20. GADSIMTA 40.–80. GADOS

Latvijas Vēsturnieku komisijas 2007. gada pētījumi
un starptautiskās konferences “Baltija Otrajā pasaules
karā (1939–1945)” materiāli,
2007. gada 6.–7. novembris, Rīga

HISTORY OF THE BALTIC REGION OF THE 1940s–1980s

Research of the Commission of the Historians of Latvia, 2007
and Proceedings of an International Conference
“Baltic during the Second World War (1939–1945)”,
6–7 November 2007, Riga

Latvijas vēstures institūta apgāds
Rīga 2009

UDK 94(474)(063)
Ba 407

Redakcijas kolēģija

Dr. hist. DAINA BLEIERE

Dr. habil. hist. prof. ANDRIS CAUNE (atbildīgais redaktors)

Dr. habil. hist. prof. INESIS FELDMANIS

Dr. habil. hist. prof. emeritus HEINRIHS STRODS

Dr. hist. IRĒNE ŠNEIDERE

Sastādītājs

Dr. hist. DZINTARS ĒRGLIS

Literārās redaktore

MARGITA GŪTMANE (vācu val.)

RITA KĻAVIŅA (latv. val.)

VIKTORIJA KOĻĻEGOVA (krievu val.)

ANTRA LEGZDIŅA (angļu val.)

Korektore

BRIGITA VĀRPA

Māksliniece

INĀRA JĒGERE

Maketētāja

MARGARITA STOKA

Grāmata izdota

par Latvijas Vēsturnieku komisijas finansiālajiem līdzekļiem

SATURS

Priekšvārds	11
-------------------	----

Latvijas Vēsturnieku komisijas 2007. gada pētījumi

PADOMJU OKUPĀCIJA LATVIJĀ (1940–1941)

Inesis Feldmanis

Vācijas nostāja pret Latvijas okupāciju un sovetizāciju (1940–1941)	17
---	----

NACISTISKĀS VĀCIJAS OKUPĀCIJA LATVIJĀ (1941–1945)

Juris Pavlovičs

Latvijas apriņķu administrācija vācu okupācijas civilpārvaldes ieviešanas laikā	47
---	----

Kārlis Kangeris

Latviešu leģions – vācu okupācijas varas politikas diktāts vai latviešu “cerību” piepildījums	62
--	----

Uldis Neiburgs

Pretošanās kustība nacionālsociālistiskās Vācijas okupētajā Latvijā (1941–1945): mazpētīti aspekti un to izpratne mūsdienās	98
--	----

PADOMJU OKUPĀCIJA LATVIJĀ (1944–1990)

Antonijs Zunda

Baltijas jautājums un Rietumvalstis pēckara pirmā atkušņa un jaunu saspīlējumu posmā (1954–1961)	139
---	-----

Aleksandrs Ivanovs

Latvijas vēsture 20. gadsimta 60. gados – 80. gadu vidū: izpētes gaita un rezultāti (historiogrāfisks apskats)	188
---	-----

Gatis Krūmiņš

Lauksaimniecības politika Latvijā: 1985–1989	242
--	-----

BALTIJA OTRAJĀ PASAULES KARĀ (1939–1945)

Starptautiskās konferences referāti, 2007. gada 6.–7. novembris

BALTIJAS VALSTU ĀRPOLITIKA (1939–1940): JAUNU NOSTĀDŅU MEKLĒJUMI UN ALTERNATĪVAS

Jānis Taurēns

Latvijas ārpolitika 1938.–1940. gadā: problēmas historiogrāfijā	271
---	-----

Ilgvars Butulis

Otrais pasaules karš Latvijas militāro žurnālu atspoguļojumā (1939–1940)	289
--	-----

<i>Jānis Ķeruss</i>	
Latvijas neitralitāte Otrā pasaules kara sākumā: priekšstati un realitāte	303
<i>Argita Daudze</i>	
Zviedrijas diplomātisko misiju vērtējums par situāciju Latvijā 1939.–1940. gadā	320
<i>Kārlis Kangeris</i>	
Vācijas–PSRS un Zviedrijas–PSRS 1941. gada slepenie līgumi par Latviju/Baltijas valstīm	332

LATVIJAS, LIETUVAS UN IGAUNIJAS OKUPĀCIJA 1940. GADĀ: IZPĒTES STĀVOKLIS UN PERSPEKTĪVAS

<i>Juris Ciganovs</i>	
Latvijas armijas materiāli tehnisko līdzekļu un īpašumu pārņemšana pēc padomju okupācijas 1940. gadā	345
<i>Olafs Mertelsmans</i>	
Pāreja uz plānveida ekonomiku un ekonomiskā ekspluatācija: Igaunijas pieredze 1940.–1941. gadā	349
<i>Rasa Pārpuce</i>	
Vācu izceļotāju kultūras vērtības Baltijā: 1940. gada jūnijs – 1941. gada jūnijs	376
<i>Aigi Rahi-Tamma</i>	
“Īpašie uzdevumi” padomju aizmugurē. Arhīvu nodaļas darbība: 1941–1944	384
<i>Antonijs Zunda</i>	
Lielbritānija starp <i>de facto</i> un <i>de iure</i> Baltijas valstu okupācijas un aneksijas atzišanas jautājumā Otrā pasaules kara sākumposmā (1940–1941)	400

VĀCU OKUPĀCIJAS LAIKS BALTIJĀ: SALĪDZINĀMĀ ANALĪZE, PĒTNIECĪBAS PROBLĒMAS UN RISINĀJUMI

<i>Inesis Feldmanis</i>	
Latvija Otrajā pasaules karā: uztveres versijas un izpētes problēmas	419
<i>Boriss Sokolovs</i>	
Baltijas valstis Otrajā pasaules karā mūsdienu Krievijas sabiedriskās domas skatījumā	432
<i>Uldis Neiburgs</i>	
Pretošanās kustība nacistu okupētajās Baltijas valstīs (1941–1945): teorētiskās problēmas un praktiskie risinājumi	440
<i>Kaspars Zellis</i>	
Atbrīvošanas un brīvības tematika okupācijas varu propagandā: Latvijas piemērs nacistu okupācijas laikā (1941–1945)	455

<i>Tomass Hīo</i>	
Vācu armijas grupas "Ziemeļi" militārās varas iestādes Igaunijas teritorijā 1941.–1944. gadā: vācu militārā okupācija Igaunijā Hāgas konvencijas "Sauszemes kara likumi un paradumi" skatījumā	465
<i>Arūns Bubnis</i>	
Lietuviešu policijas bataljoni Latvijā 1944.–1945. gadā	481
<i>Arkadjušs Adamčiks</i>	
Baltijas valstis un Baltijas jūras reģions Pilsudska sekotāju ģeopolitiskajās koncepcijās Otrā pasaules kara laikā	488
<i>Andriejus (Andrus) Stoļarovs</i>	
12. lietuviešu policijas bataljons Otrajā pasaules karā (1941–1945)	503
<i>Jevgeņijs Grebeņš</i>	
Daži Ostlandes iedzīvotāju ikdienas dzīves aspekti (Baltkrievijas ģenerālapgabala piemērs)	520
<i>Viktors Duks</i>	
Otrā pasaules kara norise Latvijā: militārās arheoloģijas devums un iespējas	530
<i>Heinrihs Strods</i>	
PSRS kaujinieki Latvijā (1941–1945)	540

BALTIEŠU KARAVĪRI OTRĀ PASAULES KARA FRONTĒS: JAUNI AVOTI UN PĒTNIECĪBAS IESPĒJAS

<i>Ilze Jermacāne</i>	
Sarkanās armijas 201. latviešu strēlnieku divīzija (1941. gada augusts – 1942. gada oktobris) Latvijas Valsts arhīva dokumentos: avoti, informācija, nozīme	549
<i>Valdis Kuzmins</i>	
15. latviešu SS brīvprātīgo divīzija Veļikajas upes pozīcijās (1944. gada 1. marts – 14. aprīlis): zaudējumu analīze	570
<i>Darjušs Roguts</i>	
Latvieši padomju pārbaudes – filtrācijas nometnēs pēc Otrā pasaules kara	581
Krājuma rakstu autori	598

CONTENTS

Preface	11
Research of the Commission of the Historians of Latvia, 2007	
SOVIET OCCUPATION IN LATVIA (1940–1941)	
<i>Inesis Feldmanis</i>	
Germany's Attitude towards the Occupation and Sovietisation of Latvia (1940–1941)	17
NAZI GERMANY OCCUPATION IN LATVIA (1941–1945)	
<i>Juris Pavlovičs</i>	
Latvian District Authorities during the Introduction of the Nazi German Civilian Rule	47
<i>Kārlis Kangeris</i>	
Die Lettische Legion – ein Diktat der deutschen Besatzungsmacht oder Erfüllung lettischer "Hoffnungen"?	62
<i>Uldis Neiburgs</i>	
Resistance Movement in Latvia under National-Socialist German Occupation (1941–1945): Less Studied Aspects and Their Perception Nowadays	98
SOVIET OCCUPATION IN LATVIA (1944–1990)	
<i>Antonijs Zunda</i>	
The Baltic Issue and Western States in the Period of First Postwar Political Thaw and New Tensions from 1954 till 1961	139
<i>Aleksandrs Ivanovs</i>	
The History of Latvia in the 1960s – Middle of the 1980s: The Course of Investigation, Results, and Prospects (A Historiographic Overview)	188
<i>Gatis Krūmiņš</i>	
Agricultural Policy in Latvia: 1985–1989	242
BALTIC DURING THE SECOND WORLD WAR (1939–1945)	
Proceedings of an International Conference, 6–7 November 2007	
FOREIGN POLICY OF THE BALTIC STATES (1939–1940): SEARCH OF NEW APPROACHES AND ALTERNATIVES	
<i>Jānis Taurēns</i>	
Latvian Foreign Policy in 1938–1940: Problems of the Historiography	271
<i>Ilgvars Butulis</i>	
Die Widerspiegelung des Zweiten Weltkrieges in den lettischen Militärzeitschriften (1939–1940)	289

<i>Jānis Keruss</i>	
Die Neutralität Lettlands zu Beginn des 2. Weltkriegs: Vorstellungen und Realität . . .	303
<i>Argita Daudze</i>	
Assessment of the Situation in Latvia in 1939–1940 by the Swedish Diplomatic Missions	320
<i>Kārlis Kangeris</i>	
Die geheimen deutsch-sowjetischen und schwedisch-sowjetischen Verträge des Jahres 1941 über die baltischen Staaten	332

OCCUPATION OF LATVIA, LITHUANIA AND ESTONIA IN 1940: STATE OF RESEARCH AND PROSPECTS

<i>Juris Ciganovs</i>	
Confiscation of the Latvian Army's Materials, Equipment and Property after the Soviet Occupation in 1940	345
<i>Olaf Mertelsmann</i>	
Transition to Command Economy and Economic Exploitation: The Experience of Estonia 1940–1941	349
<i>Rasa Pārpuce</i>	
Kulturgüter der deutschen Umsiedler im Baltikum vom Juni 1940 bis Juni 1941	376
<i>Aigi Rahi-Tamm</i>	
Fulfilling "Special Tasks" in the Soviet Rear. Activity of the Department of Archives in 1941–1944	384
<i>Antonijs Zunda</i>	
Great Britain between <i>de facto</i> and <i>de iure</i> Concerning the Issue of Recognizing the Occupation and Annexation of the Baltic States in the Initial Stage of the Second World War (1940–1941)	400

GERMAN OCCUPATION TIME IN THE BALTIC: COMPARATIVE ANALYSIS, RESEARCH PROBLEMS AND SOLUTIONS

<i>Inesis Feldmanis</i>	
Lettland im Zweiten Weltkrieg: die aktuellen Forschungsprobleme	419
<i>Boris Sokolov</i>	
The Baltic States during the Second World War in the Public Opinion of Modern Russia	432
<i>Uldis Neiburgs</i>	
Resistance Movement in the Nazi-Occupied Baltic States (1941–1945): Theoretical Problems and Practical Solutions	440
<i>Kaspars Zellis</i>	
The Topic of Liberation and Freedom in the Propaganda of the Occupational Power: the Case of Latvia during the Nazi Occupation (1941–1945)	455

<i>Toomas Hiio</i>	
German Military Authority of the Army Group “North” on the Estonian Territory in 1941–1944: German Military Occupation in Estonia within the Scope of the Hague Convention “Laws and Customs of War on Land”	465
<i>Arūnas Bubnis</i>	
Lithuanian Police Battalions in Latvia (1944–1945)	481
<i>Arkadiusz Adamczyk</i>	
The Baltic States and the Baltic Sea Region in Geopolitical Concepts of the Piłsudski Adherents during the Second World War	488
<i>Andriejus (Andrius) Stolarovas</i>	
The 12th Lithuanian Police Battalion during the Second World War (1941–1945)	503
<i>Jevgenij Greben</i>	
Some Aspects of the Daily Life of the Population of Ostland (Case study of Belarus General Province)	520
<i>Viktors Duks</i>	
The Second World War in Latvia: Contributions and Opportunities of Military Archaeology	530
<i>Heinrihs Strods</i>	
Die kämpfenden Aktivisten der UdSSR in Lettland (1941–1945)	540

BALTIC WARRIORS ON THE FRONT-LINES OF THE SECOND WORLD WAR: NEW SOURCES AND RESEARCH POSSIBILITIES

<i>Ilze Jermacāne</i>	
Red Army, 201st Latvian Riflemen Division (August 1941 – October 1942) in Latvia State Archive’s Documents: Sources, Information and Significance	549
<i>Valdis Kuzmins</i>	
The 15th Latvian SS Voluntary Division in the Positions at the River Velikaya (1 March – 14 April 1944): Analysis of Losses	570
<i>Darjušs Roguhs</i>	
Latvians in Soviet Screening-Filtration Camps after the Second World War	581
Authors of the Articles Published in this Collection	598

PRIEKŠVārds

Klajā nāk Latvijas Vēsturnieku komisijas rakstu 24. sējums. Šajā sējumā apkopoti gan Latvijas Vēsturnieku komisijas 2007. gadā finansētie pētījumi, gan 2007. gada 6.–7. novembrī Latvijas Vēsturnieku komisijas, Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes, Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta un Latvijas Kara muzeja organizētajā konferencē “Baltija Otrajā pasaules karā (1939–1945)” nolasītie referāti.

Sējuma pirmajā daļā publicēti Latvijas vēsturnieku 2007. gadā sagatavotie pētījumi, kas aptver laikposmu no 1940. gada līdz 1989. gadam.

Inesis Feldmanis analizē nacistiskās Vācijas nostāju pret Latvijas okupāciju un sovetizāciju 1940. un 1941. gadā. Nacistiskās Vācijas okupācijas perioda problēmām pievērsušies trīs autori. Juris Pavlovičs atzīmē Latvijas apriņķu administrācijas sarežģīto darbību vācu okupācijas civilpārvaldes ieviešanas laikā 1941. gadā. Kārlis Kangeris detalizēti iepazīstina ar Latviešu leģiona dibināšanas priekšvēsturi, bet Uldis Neiburgs aplūko pretošanās kustību nacistu okupētajā Latvijā. Citi autori pievēršas notikumiem pēc Otrā pasaules kara. Antonijs Zunda sniedz izsmelošu ieskatu, kāda loma bija Baltijas jautājumam Rietumvalstu politikā laikposmā no 1954. gada līdz 1961. gadam. Aleksandrs Ivanovs turpina izvērtēt 20. gadsimta Latvijas vēstures historiogrāfiju un pievēršas tās izpētes gaitai un rezultātiem 60.–80. gados. A. Ivanova apjomīgie pētījumi par Latvijas vēstures historiogrāfijas citām problēmām publicēti Latvijas Vēsturnieku komisijas rakstu 9., 13., 14., 16., 17., 19., 20. un 21. sējumā. Pavisam nesenus notikumus savā darbā atgādina Gatis Krūmiņš, kurš apskata lauksaimniecības politiku Latvijā no 1985. gada līdz 1989. gadam.

Grāmatas otrajā daļā ievietoti konferences “Baltija Otrajā pasaules karā (1939–1945)” referāti. Šīs konferences referāti par holokausta tematiku jau publicēti Latvijas Vēsturnieku komisijas rakstu 23. sējumā.

Plenārsēdē “Baltijas valstu ārpolitika (1939–1940): jaunu nostādņu meklējumi un alternatīvas” tika nolasīti pieci ziņojumi. Jānis Taurēns, aplūkojot problēmas historiogrāfijā par Latvijas ārpolitiku 1938.–1940. gadā, izvirza divus galvenos jautājumus: vai bija iespējams novērst Latvijas Republikas bojāeju 1940. gadā, un vai tika izdarīts viss iespējamais šīs traģēdijas novēršanai. Ilgvars Butulis analizē Latvijas militārajos žurnālos “Militārais Apskats”, “Aizsargs” un “Kadets” publicēto informāciju par Otrā pasaules kara gaitu no 1939. gada septembra līdz 1940. gada jūnijam. Jānis Ķeruss iztīrā priekšstatus par neitralitāti Latvijā Otrā pasaules kara sākumā. Argita Daudze iepazīstina ar Zviedrijas diplomātisko misiju vērtējumu par stāvokli Latvijā 1939.–1940. gadā un PSRS

interesu respektēšanu. K. Kangeris akcentē Vācijas un Zviedrijas dažādo attieksmi pret 1941. gadā noslēgtajiem slepenajiem līgumiem ar PSRS attiecībā uz Latviju un pārējām Baltijas valstīm.

Plenārsēdē “Latvijas, Lietuvas un Igaunijas okupācija 1940. gadā: izpētes stāvoklis un perspektīvas” tika nolasīti pieci referāti. Juris Ciganovs aplūko Latvijas armijas materiāli tehnisko līdzekļu un īpašumu pārņemšanu pēc padomju okupācijas 1940. gadā. Olafs Mertelsmans (*Olaf Mertelsmann*) analizē, kā 1940.–1941. gadā Igaunijā notika pāreja uz padomju plānveida ekonomiku un tai sekojošās dažāda rakstura problēmas. Rasa Pārpuce pievēršas padomju režīma varā nonākušo Baltijas valstu vācu izceļotājiem piederošajām kultūras vērtībām laikposmā no 1940. gada jūnija līdz 1941. gada jūnijam. Aigi Rahi-Tamm (*Aigi Rahi-Tamm*) ziņojums ir par Igaunijas PSR IeTK Arhīvu pārvaldes darbību padomju aizmugurē 1941.–1944. gadā. A. Zunda sniedz ieskatu Lielbritānijas nostājā par Baltijas valstu okupācijas un aneksijas atzīšanas jautājumu Otrā pasaules kara sākumposmā.

Plenārsēdē “Vācu okupācijas laiks Baltijā: salīdzināmā analīze, pētniecības problēmas un risinājumi” iekļauts desmit pētījumu. I. Feldmanis ziņojumā “Latvija Otrajā pasaules karā: uztveres versijas un izpētes problēmas” pasvītro, ka jāņem vērā padomju un nacistu okupācija, padomju propagandas mīti un vēstures falsifikācijas. Autors sīkāk analizē Latvijas iedzīvotāju noskaņojuma mainīšanos pret nacistiskajiem okupantiem, kolaborācijas jautājumu, pretošanās kustību, Latviešu leģiona darbību, kā arī citus jautājumus. Boriss Sokolovs (*Борис Соколов*) atklāj mūsdienu Krievijas sabiedriskajā apziņā pastāvošās tendences vērtējumos par Baltiju Otrā pasaules kara laikā. Uldis Neiburgs salīdzina pretošanās kustības mērķus nacistu okupētajās Baltijas valstīs, bet Kaspars Zellis – padomju un nacistu režīma propagandu par atbrīvošanu un brīvību, propagandas mērķis bija mainīt Latvijas sabiedrības vēsturisko apziņu. Tomass Hīo (*Toomas Hiio*) iepazīstina ar armijas grupas “Ziemeļi” vācu militāro iestāžu darbību Igaunijas teritorijā 1941.–1944. gadā. Arūns Bubnis (*Arūnas Bubnis*) sniedz ziņas par lietuviešu policijas triju bataljonu darbību Latvijā 1944. un 1945. gadā, bet Andriejus (Andrus) Stoļarovs (*Andriejus (Andrius) Stoliarovas*) – par 12. lietuviešu policijas bataljona vēsturi laikposmā no 1941. gada līdz 1945. gadam. Arkadjušs Adamčiks (*Arkadiusz Adamczyk*) izvērtē Baltijas jūras reģiona valstu vietu Juzefa Klemensa Pilsudska sekotāju ģeopolitiskajās koncepcijās Otrā pasaules kara laikā. Jevgeņijs Grebeņš (*Евгений Гребень*) pieskaras dažiem iedzīvotāju ikdienas dzīves aspektiem nacistu okupētajā Baltkrievijā. Viktors Duks dalās pieredzē ar militārās arheoloģijas devumu un iespējām Otrā pasaules kara norišu detalizētākā izpētē Latvijā. Heinrihs Strods referēja par PSRS partizānu jeb kaujinieku darbību Latvijā no 1941. gada līdz 1945. gadam.

Plenārsēdē “Baltiešu karavīri Otrā pasaules kara frontēs: jauni avoti un pētniecības iespējas” tika nolasīti trīs referāti. Ilze Jermacāne raksturo Latvijas Valsts arhīva doku-

mentus par Sarkanās armijas 201. latviešu strēlnieku divīziju laikposmā no 1941. gada augusta līdz 1942. gada oktobrim. Valdis Kuzmins analizē 15. latviešu SS brīvprātīgo divīzijas zaudējumus laikposmā no 1944. gada 1. marta līdz 14. aprīlim pozīcijās pie Veļikajas upes Krievijā. Darjušs Roguts (*Dariusz Rogut*) dalās ar viņa rīcībā esošo informāciju par padomju filtrācijas nometnēm, kur pēc Otrā pasaules kara atradās ieslodzītie Latvijas iedzīvotāji.

Latvijā, Lietuvā un Igaunijā pēdējos divdesmit gados veikts daudz pētījumu par laikposmu kopš Otrā pasaules kara sākuma, tomēr dažādu iemeslu dēļ kaimiņu tautas vēl joprojām cita par citas pagātni zina maz. Salīdzinošā aspektā jāturpina izvērtēt norises šajā sarežģītajā laika periodā gan trijās Baltijas valstīs, gan to kaimiņzemēs, jo Baltijas reģiona vēsture pusgadsimtu tika interpretēta atbilstoši te valdošo totalitāro režīmu politiskajām interesēm un propagandas nostādņām. Vēsturniekiem jāveido kopīgs, vēsturiskajā patiesībā balstīts demokrātisks viedoklis par padomju un nacistu okupāciju.

Dzintars Ērglis

Latvijas Vēsturnieku komisijas 2007. gada pētījumi

**PADOMJU OKUPĀCIJA LATVIJĀ
(1940–1941)**

Research of the Commission of the Historians of Latvia 2007

**SOVIET OCCUPATION IN LATVIA
(1940–1941)**

Inesis Feldmanis

Vācijas nostāja pret Latvijas okupāciju un sovetizāciju (1940–1941)

Vācijas un Padomju Savienības saprašanās un sadarbība 1939.–1941. gadā izšķirīgi ietekmēja visu Eiropas vēsturi. Abu agresīvo lielvalstu noslēgtie līgumi un parakstītās slepenās vienošanās izrādījās īpaši liktenīgas Austrumeiropai uz vairākiem gadu desmitiem. Minēto dokumentu destruktīvā loma skaidri atklājās Otrā pasaules kara beigās, kad Jaltas konferencē (1945. gada 4.–11. februāris) padomju diktatoram Josifam Staļinam izdevās no ASV prezidenta Franklina Delano Rūzvelta (*Roosevelt*) un britu premjera Vinstona Čērčila (*Churchill*) *de facto* iegūt teritorijas, no kurām dažus gadus iepriekš vācu fīrers Ādolfs Hitlers (*Hitler*) viņa labā bija atteicies *de iure*.¹ Tā kā Jaltā iedibinātā starptautiskā kārtība² noteica Eiropas likteni līdz pat PSRS sabrukumam 1991. gadā, jautājums vēl arvien nav zaudējis aktualitāti. Lai gan Baltijas valstis jau diezgan ilgu laiku ir atguvušas neatkarību, vēstures ironija ir tāda, ka Molotova–Ribentropa pakts, precīzāk, tajā paredzētās teritoriālās izmaiņas, kas vēlāk nostiprinātas citos līgumos, joprojām lielā mērā ir mūsdienu Austrumeiropas politiskās kartes pamatā.

Nebūs pārspīlēts, ja teiksim, ka mūsdienās visai skaidri ir jūtamas nepārvarētās vācu un padomju slepeno protokolu ekonomiskās, politiskās, juridiskās un psiholoģiskās sekas.³ Vēsturiskā atskatā un perspektīvā šīs slepenās vienošanās pat līdzinās bumbai ar laika degli, kuras tikšņi te pastiprinās, te pieklust, bet ir dzirdami visu laiku. Acīmredzot situācija nemainīsies, kamēr Krievija – Padomju Savienības tiesiskā mantiniece – nepārtrauks bezjēdzīgi noliegt savu vēsturi un atklāti atzīs visus padomju noziegumus (arī Baltijas valstu okupāciju, prettiesisko aneksiju un sovetizāciju), kuri bija iespējami, sadarbojoties ar nacistisko Vāciju.

Slepenās vienošanās ar PSRS – Vācijas ārpolitiskās darbības pamats

Daudzām Eiropas tautām tik liktenīgo Maskavas un Berlīnes “draudzības periodu” (1939–1941) ievadīja 1939. gada 23. augustā noslēgtais vācu un padomju neuzbrukšanas līgums un tā neatņemamā sastāvdaļa – slepenais papildu protokols (Molotova–

Ribentropa pakts). Pēc savas būtības šis pakts, kas iegājis vēsturē kā 20. gadsimta lielākais noziedzīgais darījums, bija prettiesisks un cinisks izlīgums uz sešu trešo valstu rēķina. Tas sadalīja Austrumeiropu vācu un padomju ietekmes zonā. Latvija, Igaunija un Somija tika "atdotas" Padomju Savienībai, bet Lietuva – Vācijai. Abu agresīvo lielvalstu interešu sfēru robeža Polijā tika nosprausta pa upju līniju: Nareva, Visla un Sana.⁴ Protokols akcentēja arī PSRS īpašās intereses un Vācijas pilnīgo politisko neieinteresētību par toreiz Rumānijai piederošo Besarābiju.⁵

Saskaņā ar Berlīnes iecerēm Molotova–Ribentropa paktam vajadzēja atturēt Lielbritāniju un Franciju no iejaukšanās vācu un poļu konfliktā. Turpretī J. Staļins nešaubījās, ka Rietumu lielvalstis, neraugoties uz padomju un vācu izlīgumu, pildīs savas saistības pret Poliju un līdz ar to šo valstu iesaistīšanās karā ir neizbēgama. Padomju diktatora aprēķins izrādījās pareizs. 1939. gada 25. augustā Lielbritānija, parakstot ar Poliju savstarpējās palīdzības līgumu, no jauna demonstrēja savu strikto nostāju. Ā. Hitlers bija tik pārsteigts par Londonas rīcību, ka pat uz piecām dienām atcēla uzbrukuma sākumu Polijai (uzbrukumu bija paredzēts sākt 26. augustā). Hitlers bija iedomājies, ka vēl ir iespējams britus atturēt no iesaistīšanās konfliktā. Par to nepārprotami liecina viņa telefonsaruna ar reihsmaršalu Hermani Gēringu (*Göring*) 25. augusta vakarā. Ā. Hitlers viņam paziņoja: "Es visu apturēju!" Atviegloti nopūties, H. Gērings jautāja: "Galīgi?" Vilcinādamies, pēc diezgan ilgas pauzes fīrers atbildēja: "Nē, es tikai gribu pamēģināt novērst britu intervenci."⁶

Vācijas un PSRS neuzbrukšanas līgums bija "nāves spriedums Polijai"⁷. Tas bija starta signāls vācu un krievu vispārējai agresijai. Tas iededza zaļo gaismu Otrajam pasaules karam. Vācija uzsāka karadarbību 1. septembrī (pēc divām dienām Lielbritānija un Francija tai pieteica karu) un kopā ar Padomju Savienību, kas iesaistījās konfliktā sešpadsmit dienu vēlāk, dažu nedēļu laikā iznīcināja Polijas neatkarību. Molotova–Ribentropa pakts pilnā mērā atklājās kā kara, dalīšanas un iznīcināšanas pakts. Tas atspoguļoja divu agresīvu noskaņotu diktatoru sazvērestību pret mieru un valstu suverenitāti.

1939. gada 28. septembrī Vācija un PSRS noslēdza līgumu par draudzību un robežu, kas oficiāli sankcionēja Polijas valsts iznīcināšanu. Šim līgumam sekoja vairāki dažādas slepenības pakāpes papildu protokoli. Pirmajā protokolā bija paredzēts mainīt 23. augusta līguma slepenajā papildu protokolā noteiktās Vācijas un PSRS interešu sfēru robežas. Lietuvu iekļāva padomju interešu sfērā, bet Lubļinas vojevodisti un daļu Varšavas vojevodistes – Vācijas interešu sfērā. Šajā protokolā bija arī norādīts, kolīdz Padomju Savienības valdība Lietuvā "savu interešu uzturēšanas nolūkos veiks īpašus pasākumus", tā tiks izmainīta vācu un lietuviešu robeža.⁸ Berlīne pretendēja uz Lietuvai piederošo Marijampoles (Suvalki) apgabalu.

Otrajā papildu protokolā, kas risināja jautājumu par iedzīvotāju izceļošanu, bija atzīmēts, ka Padomju Savienība neliks šķēršļus, ja tās interešu sfēras teritorijās dzīvojošie

Vācijas pilsoņi vai citas vācu izcelsmes personas izteiks vēlēšanos pārcelties uz Vāciju. Tā piekrita noteikumam, ka pārceļoties netiks aizskartas aizbraucēju īpašuma tiesības. Atbilstošas saistības uzņems arī Vācijas valdība attiecībā uz “tās interešu apgabalos” dzīvojošām ukraiņu un baltkrievu izcelsmes personām.⁹

Atbilstoši izceļošanas protokolam padomju puse piekrita, ka vāciešu pārvietošanu īstēnos Vācijas valdības pilnvarotie, sadarbojoties ar “kompetentām vietējām iestādēm”¹⁰. Lai gan šis protokols attiecas (bet ne tikai) uz Latvijā un Igaunijā dzīvojošiem vāciešiem, šīs valstis nav tieši nosauktas. Acīmredzot vienošanās būtu palikusi spēkā arī tad, ja Baltijas valstīs, tur esot vēl vietējiem vāciešiem, norisinātos pārmaiņas, kuru rezultātā būtu grūti runāt par latviešu un igauņu vietējām iestādēm.

Pilnīgi skaidrs, ka starptautisko tiesību vēsturē šim protokolam nav precedenta. Tas ir vienīgais šāda veida nolīgums, kurā divi diktatori par savā starpā noslēgtās vienošanās objektu izrauga citās suverēnās valstīs dzīvojošus pilsoņus. Taču kā Vācija, tā arī Padomju Savienība tolaik starptautisko tiesību normas un principus uzlūkoja par tukšu skaņu. Abas agresīvās lielvalstis jutās tik stipras, ka atklātu izaicinājumu pasaules sabiedriskajai domai uztvēra kā ikdienišķu parādību.

Trešajā papildu protokolā Vācija un Padomju Savienība slepeni vienojās par to, ka nepieļaus savās teritorijās nekādu poļu aģitāciju, kas “aizskars otras puses teritoriju”. Maskava un Berlīne apņēmas apspiest savās teritorijās visus šāda veida aģitācijas avotus un vienojās, ka informēs viena otru par pasākumiem, kas tiks veikti šī mērķa sasniegšanai.¹¹ Tās nebija tikai formālas deklarācijas, tām sekoja konkrēta rīcība un darbība.¹²

1939. gada 28. septembrī parakstītās vienošanās rāda, ka Vācija bija ieinteresēta arvien ciešākā sadarbībā ar Padomju Savienību. Berlīne ticās pilnveidot abu valstu politisko un ekonomisko savienību un neizslēdza iespēju to pārvērst militārajā savienībā.¹³ Lielā mērā tieši ieceres pilnveidot sadarbību arī noteica tās piekrišanu iedzīvotāju pārvietošanai, ko grūti uztvert kā obligāti nepieciešamu pasākumu, kas neapstrīdami izrietētu no noslēgtajiem nolīgumiem par Austrumeiropas sadalīšanu. Vācieši tādā veidā lika Maskavai saprast, ka padomju un vācu interešu sfēru norobežošana notikusi uz ilgāku laiku. Kā trāpīgi norāda pazīstamais vācbaltiešu izcelsmes tiesīzinātnieks Dītrihs Andrē Lēbers (*Loeber*), iedzīvotāju pārvietošana nostāda notikuša fakta priekšā, un tās rezultātus tik vienkārši nevar anulēt.¹⁴

Vācijas izraudzītā un alternatīvas neizslēdzošā ārpolitiskā stratēģija, kas ietvēra arī iespēju visai ilgstoši turpināt sadarbību ar PSRS, bija viens no svarīgākajiem faktoriem, kas veicināja Berlīnes nostājas maiņu pret citās Eiropas valstīs dzīvojošām “vācu tautas” grupām. Tā bija tik jūtama, ka izraisīja neizpratni pat Vācijas augstākajās politiskajās aprindās. Vācijas Ārlietu ministrijas valsts sekretārs Ernsts fon Veiczekers (*Weizsäcker*), pēc ranga otrais ārlietu resora hierarhijā, 1939. gada 14. oktobrī savā

dienasgrāmatā rakstīja: “*Nomaļvalstu [tā vācieši dēvēja Baltijas valstis. – I. F.] un Somijas pamešana likteņa varā, kā arī pēc firera vēlēšanās īstenotā ļoti steidzīgā vāciešu izvešana no šiem apgabaliem ir dāvana Krievijai [..]. Pasaule to mums vēl ilgi nepiedos.*”¹⁵

Vairāk nekā divdesmit gadu īstenotā vācietības nostiprināšanas politika Austrumvidus-eiropas zemēs¹⁶ sāka pārvērsties par *Heim-ins-Reich-Politik* (mājup uz Vāciju politika). Grūti gan skaidri pateikt, vai šī jaunā uz nacistiskās kustības pirmsākumos populārām idejām balstītā politika¹⁷ bija vai nebija mērķtiecīgi virzīta uz visu ārzemju vāciešu sakoncentrēšanu vienā “dzīves telpā”. Daudz kas liecina, ka tomēr katrā konkrētajā gadījumā, kad runa bija par izceļošanu,¹⁸ attiecīgā ideja tika izvirzīta vai lēmums pieņemts pēc atšķirīgiem apsvērumiem.¹⁹ Vairākos aspektos *Heim-ins-Reich-Politik* atklājas kā agrāk īpaši neplānota akcija, respektīvi, kā vistīrākā improvizācija,²⁰ kuru noteica Vācijas un PSRS sadarbības paplašināšanas ieceres pēc 1939. gada 23. augusta.

Pārmaiņas Berlīnes improvizētās vācbaltiešu glābšanas akcijās

Igaunu vēsturnieks Magnuss Ilmarvs uzskata, ka 1939. gada septembrī vācu ārpolitika bija virzīta uz to, lai nodrošinātu situāciju, kurā Baltijas valstis bez militāras pretošanās padotos Padomju Savienībai.²¹ Tas gan skan mazliet pārspīlēti. Drīzāk pareizāka ir cita nostādne. Vācija šajā laikā rēķinājās ar tūlītēju un nenovēršamu Baltijas valstu okupāciju.²² 25. septembrī notika SS reihsfirera Heinriha Himlera (*Himmler*) saruna ar Latvijas vācbaltiešu nacistu līderi Erhardu Krēgeru (*Kroeger*).²³ Pēc vairāku pētnieku domām, tieši šī saruna bija izšķirošā, kas pamudināja Ā. Hitleru pieņemt lēmumu par vācbaltiešu izceļošanu uz Vāciju. Taču viņš vēlējās, lai šī akcija norisinātos, vienojoties ar Padomju valdību. J. fon Ribentrops, kas 27. septembrī posās uz Maskavu, saņēma attiecīgas instrukcijas.²⁴

Pārvaldes haosā, kas raksturoja nacistu valsti, ne viss starp dažādām iestādēm un institūcijām tika savlaicīgi un precīzi saskaņots. Tāpēc nav brīnums, ka daudzos vācu izcelsmes dokumentos, kuri attiecas uz 1939. gada septembra nogali un oktobra sākumu, Latvijas un Igaunijas vāciešu izceļošana parādās kā pēkšņu pārvērtību izraisīts un drudzainā steigā risināts pasākums. Tā, piemēram, Vācijas Ārlietu ministrijas (*Auswärtiges Amt*) iesaistīšanās izceļošanas akciju sagatavošanā sekmēja vācu sūtņa Maskavā Frīdriha Vernera fon der Šulenburga (*Schulenburg*) 25. septembrī nosūtītā telegramma, kurā bija norādīts: “*Staļins un Molotovs lika man šodien plkst. 20.00 ierasties Kremļī. Staļins ierosināja: galīgi noregulējot poļu jautājumu, vajadzētu izvairīties no visa, kas nākotnē varētu izraisīt nesaskaņas starp Vāciju un Padomju Savienību. No šā aspekta viņam šķiet maldīgi saglabāt apcirpto Poliju kā patstāvīgu valsti. Viņš*

tagad izvirza šādu priekšlikumu: uz austrumiem no demarkācijas līnijas mūsu daļā jāiekļauj Ļubļinas vojevodiste un daļa Varšavas vojevodistes līdz Bugai. Par to mēs varētu atteikties no Lietuvas.

Staļins apzīmēja šo priekšlikumu par vielu nākamajām sarunām ar Vācijas ārlietu ministra kungu un piemetināja, ka Padomju Savienība mūsu piekrišanas gadījumā tūlīt stātos pie Baltijas valstu problēmas atrisināšanas saskaņā ar 23. augusta protokolu, turklāt tā gaida no vācu valdības neapstrīdamu atbalstu. Staļins skaidri runāja par Igauniju, Latviju, bet nepieminēja Somiju. Es paskaidroju Staļinam, ka informēšu savu valdību.²⁵

Arī citas Vācijas iestādes, piemēram, Valsts galvenā drošības pārvalde (*Reichs-sicherheits-Hauptamt*), bija pārliecinātas, ka Baltijas valstu neatkarības iznīcināšana ir dažu dienu jautājums. 26. septembrī šī iestāde izvirzīja ideju pārvērst visus vācbaltiešus (Latvijas pilsoņus) par valsts vāciešiem un apgādāt viņus ar Vācijas pasēm.²⁶ Likteņa ironija – izrādījās, ka Vācijā nemaz nebija tik daudz pasu, bet to izgatavošana prasītu ilgāku laiku.

Bažas par iespējamu pēkšņu padomju akciju – Baltijas valstu okupāciju noveda pie tā, ka kuģi Vācijā vācbaltiešu evakuācijai tika sagatavoti ātrāk, nekā viņi paši uzzināja par izceļošanas plānu.²⁷ Pat vēl vairāk – zināmi priekšdarbi vācbaltiešu izceļošanas akcijai tika uzsākti, pirms Vācijas ārlietu ministrs J. fon Ribentrops ieradās Maskavā un 1939. gada 28. septembrī parakstīja ar padomju ārlietu tautas komisāru Vjačeslavu Molotovu izceļošanas protokolu.

Sarunās Maskavā ar J. fon Ribentropu J. Staļins neslēpa padomju agresīvos nolūkus pret Baltijas valstīm, norādot, ka Igaunija ir jau piekritusi noslēgt savstarpējās palīdzības līgumu ar PSRS, bet, ja Latvija pretosies, tad “Sarkanā armija ar to izrēķināsies visīšākajā laikā”. Vācu puse iestājās, lai “Baltijas jautājumu” atrisinātu pakāpeniski, uzreiz tās pilnībā neokupējot. J. Staļins apsoltīja īstenot pakāpenisku iespiešanos Baltijā un pagaidām atstāt Latvijai, Lietuvai un Igaunijai neatkarību, neizslēdzot iespēju, ka nākotnē šīs valstis nonāks PSRS sastāvā.²⁸

Pēc tam kad Latvija parakstīja uzspiesto savstarpējās palīdzības līgumu ar PSRS (5. oktobrī), kas vēstures aspektā tai izrādījās nāves spriedums, vācbaltiešu izceļošanas jautājuma kārtošānā bija vērojama sasteigtības un spriedzes mazināšanās. Latvijas neatkarības pilnīga iznīcināšana bija atlikta uz noteiktu laiku. Vācu sūtnis Latvijā Ulrihs fon Koce (*Kotze*) norādīja, ka tagad vāciešu “atgriešanās reihā” varēs norisināties bez steigas.²⁹

Raksturīgi, ka par gatavošanos vācbaltiešu izceļošanai ilgi netika informēta ne Latvijas, ne Igaunijas valdība. Tikai 1939. gada 5. oktobrī Vācijas Ārlietu ministrijas valsts sekretārs E. fon Veiczekers uzdeva vācu sūtniem Rīgā un Tallinā sniegt šo valstu pārstāvjiem šādu mutisku paziņojumu:³⁰

1. Sakarā ar politisko notikumu attīstību Vācijas valdība uzskata par nepieciešamu uzņemties vācbaltiešu aizsardzību (unter den Schutz des Deutschen Reiches zu stellen).

2. Vācijas valdība sagaida, ka Latvijas un Igaunijas valdība nekavējoties veiks visus nepieciešamos pasākumus, lai garantētu vācbaltiešiem un Vācijas pavalstniekiem dzīvību un īpašumu neaizskaramību.

3. Vācijas valdība sagaida, ka Latvijas un Igaunijas valdības nekavēs to vācbaltiešu un Vācijas pavalstnieku izceļošanu, kuri to vēlas, un atļaus viņiem iespējami atvieglotā veidā nokārtot nepieciešamās formalitātes (vīzas, valūta, bagāža utt.).³¹

Sarunas par vācbaltiešu izbraukšanu sākās pēc Ā. Hitlera 1939. gada 6. oktobra runas vācu reihstāgā, kurā viņš ārzemju vāciešus oficiāli aicināja atgriezties reihā. Vācu fīrers uzsvēra: “Visos Eiropas austrumu un dienvidaustrumu stūros ir izkaisītas neskaitāmas vācu tautas grupas. Tieši tajās saskatāms pamats un iemesls starpvalstu attiecību traucējumiem [..]. Tāpēc par Eiropas ilgstoša miera nodrošināšanas uzdevumu jāuzskata izceļošanas akcijas, lai tādā veidā vismaz daļēji novērstu Eiropas konflikta iemeslus.”³²

Ā. Hitlera aicinājums bija nekonkrēts, un no viņa runas vien nebija iespējams precīzi noteikt, uz kādām vācu “tautas grupām” tas attiecas. No sākuma par to īstas skaidrības un pārliecības nebija arī Latvijas sūtnim Berlīnē Edgaram Krieviņam. 1939. gada 7. oktobrī viņš nosūtīja uz Rīgu savas piezīmes par Ā. Hitlera runu, kur norādīja, ka “mūs varētu beidzot interesēt tas, ka, spriežot pēc dažiem izteicieniem runā, nav izslēgta iespēja, ka vajadzības gadījumā baltvācūs uzsēdina uz kuģa un aizved uz Vāciju”³³.

Vācu fīrera 6. oktobra runa ievadīja jaunu situāciju un bija pamats jauniem vērtējumiem un jaunām interpretācijām. Tagad vācu oficiālajos dokumentos ideja par vācbaltiešu “glābšanas akciju” atvirzījās otrajā plānā. Pilnīgi jāpiekrīt D. A. Lēberam, kas šajā sakarā norāda, ka sāka veidoties jauna pieeja – glābšanas akcija pārtapa par izceļošanu, un pēkšņi “vairs nevajadzēja aizstāvēt ārzemju vāciešus, kuri viņu dzimtenes sovietizācijas dēļ bija apdraudēti”³⁴. Tagad saskaņā ar galveno paroli vāciešiem – izceļotājiem bija jāapgūst Vācijas 1939. gada septembrī iegūtās teritorijas un jāveido jauni vācu kolonizācijas apgabali. Izrādījās, ka vācieši, kuriem visu laiku it kā trūka “dzīves telpas”, ir iekarojuši “telpu bez vācu tautas”.

Pirmais dokuments, kas nepārprotami apstiprināja, ka Ā. Hitlera aicinājums attiecas arī uz vācbaltiešiem, bija Vācijas Ārlietu ministrijas valsts sekretāra E. fon Veiczekera 6. oktobra direktīva vācu sūtniem Rīgā un Tallinā, kurā bija uzdots viņiem stāties sakaros ar Latvijas un Igaunijas valdību un paziņot Berlīnes vēlēšanos, lai vietējie vācieši izceļotu uz Vāciju.³⁵

Šo rīkojumu vācu sūtnis Latvijā U. fon Koce saņēma 7. oktobrī un uzreiz informēja Latvijas ārlietu ministru Vilhelmu Munteru. Sarunā ar ministru vācu sūtnis uzsvēra, ka

iecerētā vācbaltiešu izceļošanas akcija nav izskaidrojama ar Baltijas valstu un Padomju Savienības noslēgtajiem savstarpējās palīdzības līgumiem.³⁶ Līdzīgi rīkojās arī Vācijas Ārlietu ministrijas Politiskās nodaļas vadītājs Ernsts Vērmans (*Woermann*), informējot Latvijas sūtniecības sekretāru Berlīnē Juri Vīgrabu. Ievēribas cienīga bija J. Vīgraba sarkastiskā iejebilde, ka *“tādā gadījumā pārceļšanu nevajadzētu izdarīt pārāk lielā steigā, jo tas varētu sacelt paniku un radīt iespaidu, ka visam par pamatu tomēr ir Latvijas attiecības ar Padomju Savienību”*³⁷.

Latvijas parāds Vācijai

Latvijas valdība neiebilda pret vācbaltiešu iecerēto aizbraukšanu, taču tā vēlējās noslēgt attiecīgu līgumu. Sarunas ar vācu pusi iesākās 1939. gada 13. oktobrī un noslēdzās 30. oktobrī ar Līguma par vācu tautības Latvijas pilsoņu pārvietošanu uz Vāciju³⁸ parakstīšanu. Vācija prata panākt, ka līgumā ietvēra tai vairākus ļoti izdevīgus nosacījumus. Tā, piemēram, Latvijas puse pēc visai ilgas pretestības bija spiesta piekrist Berlīnes prasībai, ka jādibina vācu fiduciārā iestāde – *UTAG*,³⁹ kura (nevis kāda latviešu iestāde) pārzinās vācbaltiešu īpašumu likvidāciju. Taču šī piekāpšanās vēl nelīdzinājās pilnīgai sakāvei visā frontē, jo pieminētā vācu fiduciārā iestāde neieguva tik plašas pilnvaras, kādas vācieši gribēja panākt.⁴⁰

Nepārprotami Berlīnes interesēm atbilda arī Latvijas piekrišana izceļotāju īpašuma pretvērtības transfertam uz Vāciju (par labu vācu valstij).⁴¹ Pat vācu puses eksperti atzina, ka līdz ar to Latvija uzņemas milzīgu ārējo parādu.⁴² Mantisko vērtību transfertam bija jānorisinās galvenokārt Latvijas preču papildu eksporta veidā. Konfidencialajās notās, kuru apmaiņa starp Latviju un Vāciju arī notika 30. oktobrī, bija paredzētas arī citas mantisko vērtību pārveduma uz Vāciju realizēšanas iespējas: pakalpojumi ārpus latviešu-vācu klīringa līguma (noslēgts 1937. gada 31. oktobrī), Vācijā atrodošos Latvijas pilsoņu mantisko vērtību iegūšana, biznesa darījumi, uzturēšanās Latvijā utt.⁴³

Cik liels tad bija Latvijas parāds Vācijai sakarā ar vācbaltiešu izceļošanu?⁴⁴ 1940. gada 31. jūlijā Latvijas Bankas padome konstatēja, ka Latvijas iestāžu atstāto īpašumu pirkumu pašizmaksa ir 91,5 miljoni latu.⁴⁵ Pretēji vēstures literatūrā izplatītam uzskatam⁴⁶ šī summa neuzrādīja Latvijas parāda lielumu Vācijai. Minētajā Latvijas Bankas padomes sēdē sagatavoja arī otru sarakstu, kurā tika fiksēta tobrīd zināmā *UTAG* prasību kopsumma – 81,5 miljoni latu. Atrēķinot no šīs summas *UTAG* pieteiktās Latvijas pilsoņu prasības pret izceļotājiem, palika 54,2 miljoni latu.⁴⁷ Šī summa, kas Latvijas Bankas skatījumā būtu jāmaksā Vācijai, tomēr bija aptuvena un neprecīza. Netieši to atzina arī Latvijas Bankas padomes locekļi. 31. jūlija sēdes protokolā ir lasāmi šādi vārdi: “Varbūtējs atlikums (ar daudzām nenoskaidrotām summām) galarezultātā *UTAG*’am par labu – 54 197 000 lati.”⁴⁸

Pārskatā par *UTAG* darbību (1942. gada 23. marts) minētais Latvijas parāds Vācijai bija ievērojami lielāks. Skaitļu izteiksmē tas līdzinājās 113,1 miljonam latu.⁴⁹ Šī summa veidojās, atskaitot no ienākumiem (116,1 miljons latu), kurus *UTAG* nodrošināja par izceļotāju pārdoto (līdz 1940. gada vasarai) īpašumu, akciju sabiedrības pārvaldīšanas izdevumus 3 miljonu latu apmērā. Atšķirībā no Latvijas Bankas uzrādītās parāda summas tajā bija iekļautas, piemēram, pilnā apjomā izceļotāju iemaksas (vēl pirms aizbraukšanas) skaidrā naudā (30,2 miljoni latu) Latvijas Bankas un Liepājas bankas divos speciālos kontos.⁵⁰ Šī nauda bija iegūta, izceļotājiem likvidējot īpašumu privāti vai ar pilnvarotu personu starpniecību. Pamatojoties uz tā saucamo Berlīnes līgumu,⁵¹ no Latvijas Bankas īpašā konta 15 miljoni latu tika pārskaitīti Latvijas Kredītbankai.⁵²

Kādas bija Latvijas transferta saistības 1939./1940. gadā, un kā tās tika pildītas? Saskaņā ar vienošanos, ko 1939. gada 30. oktobrī parakstīja V. Munters un U. fon Koce, Latvijai jau līdz 1939. gada beigām vajadzēja nomaksāt 3 miljonus latu uz izceļotāju atstāto nekustamo īpašumu rēķina.⁵³ Otrā – netiešā vienošanās par transfertu tika noslēgta Berlīnē 1939. gada 21. decembrī. Tā paredzēja, ka Latvija papildus piegādās preces Vācijai 20 miljonu latu vērtībā.⁵⁴ Līdz ar to minētajos gados kopējā transferta summa bija 23 miljoni latu.

Pēc Latvijas Bankas datiem, līdz 1940. gada augustam Latvija bija samaksājusi Vācijai 24,9 miljonus latu.⁵⁵ *UTAG* atskaitēs figurēja cits skaitlis – 53,1 miljons latu.⁵⁶ Transferētajā summā te ieskaitīta kompensācija (28,7 miljoni latu), ko Vācijas Banka samaksāja *UTAG* mātes uzņēmumam – Vācu fiduciārai sabiedrībai (*Deutsche Umsiedlungs Treuhandgesellschaft*, saīsināti – *DUT*) par Berlīnes līgumā nodrošināto ienākumu cietajā valūtā (*Härteausgleich*).⁵⁷ Salīdzinot abu pušu sarakstus, arī atsevišķās citās pozīcijās vērojamas nelielas atšķirības.

Padomju iebrukuma dēļ Vācija un Latvija nepaspēja noslēgt galīgo vienošanos par transfertu.⁵⁸ Pēc *UTAG* aprēķiniem, Latvija bija palikusi Vācijai parādā tieši 60 miljonus latu.⁵⁹ Šai summai tika pieskaitīta vēl nelikvidēto īpašumu (1940. gada jūnijā) vērtība – 15,6 miljoni latu. Rezultātā Latvijas parāda kopējā summa bija 75,6 miljoni latu.⁶⁰

Vācijas ieinteresētība ekonomisko sakaru paplašināšanā

Lielais ārējais parāds, kuru sakarā ar vācbaltiešu izceļošanu un viņu atstātajiem īpašumiem uzņēmās Latvija, kā arī Igaunija, bija viens no faktoriem, kas veicināja Vācijas nostājas maiņu pret Baltijas valstīm. Pakāpeniski gan vācu saimnieciskajās, gan daļēji arī politiskajās aprindās nostiprinājās atziņa, ka 1939. gada augustā un septembrī notikusi Latvijas, Igaunijas un Lietuvas “atdošana” Padomju Savienībai ir bijusi liela kļūda.

Vācijas attieksmi vēl vairāk ietekmēja un mainīja citas norises. Saistībā ar Lielbritānijas izsludinātajiem blokādes pasākumiem 1939. gada rudenī jūtami pieauga Latvijas

un citu Baltijas valstu eksporta (izejvielas, pārtika) nozīme vācu kara saimniecībā. Vācija pielika ne mazums pūļu, lai vēl ciešāk ekonomiski piesaistītu Baltijas valstis. Ar tām tika risinātas intensīvas sarunas par saimnieciskajiem jautājumiem un ārējās tirdzniecības apjoma palielināšanu. Sarunu rezultāti bija Vācijai lielākoties labvēlīgi.

Ļoti nozīmīgs Vācijas panākums, piemēram, bija 1939. gada 21. decembrī parakstītais Latvijas un Vācijas tirdzniecības nolīguma (noslēgts 1935. gada 4. decembrī) ceturtais papildprotokols. Tas nodrošināja Vācijai tālejošu kontroli pār Latvijas ārējo tirdzniecību, panākot, ka tā ievērojami kāpina eksportu uz Vāciju. 1940. gadā Latvija apņēmas piegādāt Vācijai izejvielas, pārtiku u.c. par kopējo summu, ne mazāku kā 140 miljoni latu.⁶¹ Vācija faktiski vairs necentās ar preču piegādēm likvidēt pasīvo saldo norēķinos ar Latviju. 1940. gada 16. maijā sarunā ar padomju sūtni Berlīnē Aleksandru Škarcevu E. Krieviņš sūdzējās, ka vācieši neievēro līgumsaistības, nepiegādā ogles un iekārtas. Pēc viņa domām, izveidojusies situācija ir tāda, ka Latvija finansē karu, ko ved Vācija.⁶²

Vācijai izdevās nostiprināt vadošo vietu Latvijas un citu Baltijas valstu ārējā tirdzniecībā, vismaz daļēji tās integrējot vācu "lielajā saimnieciskajā telpā"⁶³. 1940. gadā aptuveni 70 procentu Baltijas valstu eksporta (labība, bekons, sviests, olas, lini, kokmateriāli, sēklas, minerāleļļa utt.) bija novirzīts uz Vāciju.⁶⁴ Vērtības izteiksmē tas bija tieši 200 miljonu reihsmarku.⁶⁵ Vācijas Ārlietu ministrijas eksperts Austrumeiropas saimniecības jautājumos Karls Šnurre (*Schnurre*) 1940. gada 17. jūnijā bez aplinkiem norādīja: ņemot vērā to, ka pagājušajā gadā ar Latviju, Lietuvu un Igauniju tika noslēgti ekonomiski līgumi, šo valstu "saimnieciskā nozīme mūsu apgādē ar pārtiku un militārā ziņā svarīgām izejvielām ir jūtami pieaugusi"⁶⁶.

Vācijas lomas nostiprināšanās Baltijas valstu ārējā tirdzniecībā ievērojami mainīja situāciju. Lai gan bija noslēgts Molotova–Ribentropa pakts, Berlīne lika saprast Padomju valdībai, ka būtu lietderīgi stingri nodalīt Baltijas telpā abu valstu intereses⁶⁷ – PSRS šajā reģionā dominētu politiski un stratēģiskā ziņā, bet Vācijai tiktu garantēti saimnieciskie ieguvumi.⁶⁸ Baltijas valstu valdības atbalstīja Vācijas centienus, jo uzskatīja vācu ekonomiskās intereses par nozīmīgu faktoru, kas varētu aizkavēt vai pat novērst draudošo okupāciju un sovetizāciju.⁶⁹

Berlīnes sākotnējā reakcija

Iespēju, ka Padomju Savienība varētu okupēt Baltijas valstis, nacistu vadītāji 1940. gada pavasarī tikpat kā ignorēja,⁷⁰ citādi grūti saprast, kāpēc gandrīz vai viss vācu karaspēks bija iesaistīts Rietumu kampaņā.⁷¹ Viņi bija pārliecināti, ka Maskava neriskēs mainīt *status quo* Baltijas valstīs, tāpēc 1940. gada jūnija notikumi tiem bija visai negaidīts pārsteigums. Visai precīzs toreizējās situācijas novērtējums dots vācu vēsturnieces

Ingeborgas Fleišhaueres (*Fleischhauer*) darbā "Diplomātiskā pretošanās "Barbarosas plānam"". I. Fleišhauere raksta, ka PSRS sasteigtā agresīvā darbība Baltijā un Rumānijā vairoja īgnumu Berlīnē un radīja pat zināmu šoku.⁷² Sākumā (16. jūnijā) vācu ārlietu ministrs J. fon Ribentrops gribēja pat pārbaudīt pretošanās iespējas padomju pasākumiem. Viņš lūdza V. fon Grundheram iespējami ātri sagatavot ziņojumu, kurā būtu norādīts, vai Baltijas valstīs ir jūtama tendence tuvināties Vācijai un vai tās mēģināja veidot bloku.⁷³ Nākamajā dienā sagatavotajā ziņojumā V. fon Grundhers atbildēja noliedzoši uz abiem izvirzītajiem jautājumiem. Viņš uzsvēra, ka pretēji padomju apgalvojumiem⁷⁴ kopš 1939. gada rudens, kad tika noslēgti bāzu līgumi, nav konstatējama nekāda ciešāka Baltijas valstu militārā sadarbība, kurai būtu raksturīga antikrievu ievirze. Pēc V. fon Grundhera domām, situācijā, kad Baltijas valstīs ir padomju karaspēks, to valdības labi apzinājās, ka šāda politika ir bīstama. Tā paša iemesla dēļ nevarot pēdējos mēnešos runāt par "Baltijas valstu ārpolitisko piesliešanos Vācijai"⁷⁵.

Pēc šā ziņojuma saņemšanas J. fon Ribentrops izlēma neapgrūtināt vācu un padomju attiecības dēļ notikumiem Baltijas valstīs. Ārlietu ministrijas valsts sekretārs E. fon Veiczekers izdeva cirkulāru vācu sūtņiem, kurā bija norādīts, ka "*krievu karaspēka pastiprināšana Lietuvā, Latvijā un Igaunijā un Krievijas valdības centieni pārformēt Baltijas valstu valdības, lai nodrošinātu pašlāvīgāku sadarbību ar Padomju Savienību, ir Krievijas un Baltijas valstu lieta*"⁷⁶. Vācijas attiecības ar Padomju Savienību joprojām paliekot draudzīgas, tāpēc "mums nav iemesla nervozitātei"⁷⁷.

Savos memuāros, kas sarakstīti pēc Otrā pasaules kara Nirnbergas cietumā, J. fon Ribentrops norāda, ka Vācijas valdība netika laikus informēta par Baltijas valstu okupāciju.⁷⁸ Ieskats Krievijas Ārlietu ministrijas izdotajā dokumentu krājumā "Ārējās politikas dokumenti" apstiprina Vācijas ārlietu ministra vārdu pareizību. Padomju ārlietu tautas komisārs Vjačeslavs Molotovs vācu sūtni F. V. fon der Šulenburgu par PSRS agresiju informēja tikai 1940. gada 17. jūnijā (Lietuva tika okupēta jau 15. jūnijā). Viņš liekulīgi paziņoja, ka gribot vācu sūtni informēt par "Baltijas lietām", par kurām viņš acimredzot pamatā zinot jau no avīzēm. Tieši par padomju akciju F. V. fon der Šulenburgs neuzdeva V. Molotovam pat nevienu vienīgu jautājumu, tikai E. fon Veiczekera instrukciju garā norādīja, ka "ši lieta attiecas vienīgi uz Padomju Savienību un Baltijas valstīm"⁷⁹.

Berlīni pārsteidza tas, ka Padomju Savienība koncentrēja Lietuvā un pārējās Baltijas valstīs tik ievērojamu skaitu divīziju, turklāt brīdī, kad Vācijas austrumu robeža bija tikpat kā neaizsargāta, jo galvenie vācu spēki atradās rietumos, kur beidzās militārā kampaņa pret Franciju. Jūlija sākumā vāciešu rīcībā nonāca ziņas, ka Padomju Savienība ir ieplānojusi koncentrēt Lietuvā 50, Latvijā 30 un Igaunijā 20 divīziju.⁸⁰ Eiropā jau uzreiz pēc Baltijas valstu okupācijas cirkulēja baumas, ka pie Vācijas un Lietuvas robežas koncentrēts līdz pat 150 padomju divīziju. Padomju puse gan mēģināja šīs baumas atspēkot, norādot, ka Baltijas valstīs atrodas 18–20 divīziju, kuras koncentrētas nevis

pie lietuviešu–vācu robežas, bet gan šo valstu dažādos rajonos, lai garantētu PSRS un šo valstu noslēgto savstarpējās palīdzības paktu īstenošanu dzīvē.⁸¹

Padomju Savienības pūles bija veltīgas. Vācu militārajās aprindās, kuras nevēlējās samierināties ar Vācijas stratēģiskā stāvokļa pasliktināšanos, nostiprinājās bažas, ka notiek gatavošanās “karaspēka izvēršanai (*Aufmarsch*) pret Vāciju”⁸². Taču vāciešiem vajadzēja ar to samierināties, jo atsegtā austrumu flanga dēļ nedrīkstēja riskēt ar Padomju Savienību izraisīt nopietnu konfliktu.⁸³ Padomju diktatora J. Staļina aprēķins bija izrādījies pareizs.

Vienīgais, kas šajā situācijā atlika Berlīnei, bija uzmanīgi sekot līdzi notikumu norisei un attīstībai Baltijas valstīs. Plašu informāciju tai nodrošināja vācu sūtņi. Spriežot pēc dokumentu numerācijas, piemēram, vācu sūtņi Latvijā U. fon Koce 1940. gada jūnijā un jūlijā nosūtīja Ārlietu ministrijai vairāk nekā 60 telegrāfisku ziņojumu. Nebija retums tādu dienu, kad uz Berlīni “ceļoja” pat veselas trīs vācu sūtņa parakstītas telegrammas.

Ko tad U. fon Koce ziņoja uz Berlīni? Vairākās īsi pirms un pēc 1940. gada 17. jūnija nosūtītās telegrammās vācu sūtņi apskata jautājumu par padomju puses pārmetumiem Latvijai, ko tā izvirzīja Latvijai savā 16. jūnija ultimātā. Galvenā Maskavas apsūdzība, ka pastāvot Latvijas, Igaunijas un Lietuvas slepena militāra savienība, U. fon Koces liekas pavisam neticama un rada vispārēju izbrīnu un neizpratni. Viņš pat mēģināja šo lietu speciāli noskaidrot 21. jūnijā notikušajā sarunā ar padomju sūtņi Latvijā Vladimīru Derevjanski. Neko noteiktu uz U. fon Koces izvirzīto jautājumu, vai tik tiešām būtu konstatēti kādi īpaši pieturas punkti, kas dotu pamatu aizdomām par Baltijas valstu savvērestību pret Padomju Savienību, V. Derevjanskis nespēja atbildēt.⁸⁴

Savās telegrammās U. fon Koce informēja Berlīni par iedzīvotāju noskaņojumu Rīgā pēc padomju okupācijas un galveno nekārtību izraisītājiem. Tā, piemēram, 17. jūnija vakarā izsūtītā telegrammā lasāmi šādi atzinumi: “*Kopš vieniem dienā pilsētu okupējuši krievu tanki. Kopš tika paziņots par krievu noteikumu pieņemšanu, iedzīvotāji stipri satraukti. Lielākās drūzmēšanās Galvenās stacijas un atsevišķu administratīvo ēku apkaimē. Nemitīgi pastiprinās ebreju pusaudžu un komunistiski noskaņoto strādnieku veiktā kūdīšana. Policija līdz šim stingri rīkojas.*”⁸⁵

Līdzīgu informāciju saturēja arī nākamajā dienā nosūtītā telegramma: “*Pūli kūda galvenokārt ebreju pusaudži. Ievērota tika arī ar diplomātu numuru braucoša automašīna, kurā atradās krievu – ebreju komisāri, kas ikreiz uzkavējās galveno nekārtību tuvumā.*”⁸⁶

Nereti U. fon Koce telegrammās norāda uz tādiem faktiem, kuri vēstures literatūrā nav minēti. Tā, piemēram, parasti tiek uzsvērts, ka 18. jūnijā nekādi incidenti Rīgā vairs nav notikuši.⁸⁷ Turpretī U. fon Koce informēja Berlīni, ka 18. jūnija rītā pie Galvenās stacijas, Prefektūras un Galvenā pasta ir notikušas šaudišanās.⁸⁸

Padomju un vācu attiecību problēmas

1940. gada jūnijs iezīmēja visai jūtamu Vācijas un PSRS attiecību saasināšanos. Berlīni īpaši kaitināja un satrauca vairāki momenti. Okupējot Baltiju, Padomju Savienība sagrāba visu Lietuvas teritoriju, arī stratēģiski ļoti nozīmīgo Marijampoles apgabalu (savienoja Austrumprūsiju un Dienvidlietuvu), kas 1939. gada 28. septembrī parakstītajā slepenajā protokolā bija atzīts par Vācijas interešu sfēru. Arī attiecībā uz Rumāniju PSRS neapmierinājās ar Besarābijas iegūšanu, kam nosacīti bija piekritusi Vācija,⁸⁹ bet atņēma tai 1940. gada 28. jūnijā arī Ziemeļbukovinu – agrāk Austrijas kronim piederošo teritoriju (*Kronland*), kuru apdzīvoja lielākoties vācieši. Ā. Hitlers šo Maskavas soli uztvēra kā “pierādījumu krievu virzībai uz Rietumiem”⁹⁰.

Hitlers ļoti baidījās no tā, ka, sagrābjot arvien jaunas rumāņu teritorijas, Padomju Savienība pietuosies Ploješti naftas laukiem un apdraudēs naftas piegādi Vācijai, kas tai bija ļoti svarīga, lai vispār būtu iespējams vest karu pret Lielbritāniju. Kā izriet no J. fon Ribentropa atmiņām, tieši šajā laikā Ā. Hitlers sāka domāt par iespējamu preventīvu karu pret PSRS.⁹¹

Vāciešiem uzreiz bija skaidrs, ka Padomju Savienības kundzība Baltijā jūtami apdraudēs Vācijas ekonomiskās intereses Latvijā, Igaunijā un Lietuvā. Jau 1940. gada 17. jūnija ziņojumā J. fon Ribentropam K. Šnurre norādīja, ka “krievu ietekmes stabilizēšanās šajās teritorijās nozīmēs mums nepieciešamo piegāžu stipru apdraudējumu”⁹². K. Šnurre skatījumā Vācijai jārēķinās ar divām tai nelabvēlīgām sekām vai konsekvencēm. Vispirms padomju puse mēģinās panākt, lai izejvielas, it īpaši pārtika, paliktu Baltijā un tā varētu to izmantot. Ja tomēr tiks pieļauts, ka daļa preču tiek eksportēta uz Vāciju, tad izvirzīs pavisam citas prasības par vācu ražojumu piegādēm, nekā to līdz šim darīja Baltijas valstis. Pēc K. Šnurre domām, līdz ar to jārēķinās, ka nebūs vairs iespējams turpināt līdzšinējo preču apmaiņu. Baltijas valstu vēlmes Vācijai bija nesalīdzināmi vieglāk izpildīt.⁹³

Berlīnes bažas par tās ekonomisko interešu ignorēšanu īpaši pastiprinājās pēc tam, kad kļuva skaidrs, ka Maskava gatavojas Lietuvu, Latviju un Igauniju varmācīgi iekļaut PSRS sastāvā. 1940. gada 11. jūlijā Ārlietu ministrijas valsts sekretārs E. fon Veiczekers deva rīkojumu vācu sūtņiem Baltijas valstīs nekavējoties informēt šo zemju valdības, ka, lai gan ir iespējama politiskās un ekonomiskās struktūras maiņa (vācu puse baidījās, ka, līdzīgi kā Rietumbaltkrievijā un Rietumukrainā, arī Baltijas valstīs notiks privātīpašuma atsavināšana), “mūsu saimnieciskās intereses jāievēro pilnā apjomā”⁹⁴. Runa bija par vācu izceļotāju īpašumu netraucētu izmantošanu un transfertu, Latvijā un Igaunijā palikušo valsts un tautas vāciešu īpašumu neaizskaramību, kā arī par Vācijas tirdzniecības ar Baltijas valstīm uzturēšanu jaunākajos saimnieciskajos līgumos paredzētajā apjomā. Speciāli tika arī uzsvērts, ka vācu tirdzniecības pārstāvjiem jāatļauj netraucēti darboties, kā arī jāievēro vācu kuģošanas intereses.⁹⁵

Vācijas sūtņus Baltijas valstīs informēja, ka šī rīkojuma saturu paziņos Padomju valdībai, pasvītrotot, ka Berlīne neiejaucas “Baltijas valstu politiskajā attīstībā, kā tā norisinājusies kopš 1939. gada septembra un norisināsies turpmāk”⁹⁶. Taču pretruna ar 1939. gada septembra norunām būtu tad, ja šī attīstība nodarītu kaitējumu vācu vitāli svarīgajām ekonomiskajām interesēm Baltijas valstīs. Tāpēc Berlīne cerot, ka arī Padomju valdība neatkarīgi no tā, kā izvēršies turpmākā politiskā attīstība Latvijā, Igaunijā un Lietuvā, pilnā mērā ievēros vācu saimnieciskās intereses.⁹⁷

Cita problēma, kas izvirzījās sakarā ar Baltijas valstu okupāciju un draudošo sovetizāciju, bija Lietuvas vāciešu izceļošana⁹⁸ un Latvijā un Igaunijā palikušo vācbaltiešu pēcizceļošana (*Nachumsiedlung*). Latvijā tādu bija ap 10 000, un daudzi no tiem jau 1940. gada jūnijā izteica vēlēšanos pārcelties uz Vāciju. Vācu iestāžu sākotnējā attieksme pret jaunas izceļošanas akcijas rīkošanu nebija labvēlīga. Berlīnē valdīja uzskats, ka izceļošana ir beigusies, bet vācieši, kuri palikuši Latvijā un Igaunijā, ir “konjunktūras vācieši” un kā tādi nepelna, lai par viņiem rūpētos. Pat SS reihsfīrers H. Himlers, kuru 1939. gada 7. oktobrī vācu fīrers Ā. Hitlers bija iecēlis par vācu tautības stiprināšanas reihskomisarū (*Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums*),⁹⁹ izturējās pret izvirzījušos ieceri drīzāk negatīvi nekā pozitīvi.¹⁰⁰

Berlīnes nostāja mainījās pēc Baltijas valstu varmācīgās iekļaušanas PSRS sastāvā. 1940. gada 14. augustā vācieši pieņēma lēmumu par Latvijā un Igaunijā palikušo vāciešu pēcizceļošanu.¹⁰¹ Saskaņā ar oficiālo viedokli šīs personas bija jāuzskata par bēgļiem, kas nevarēs pretendēt uz tām priekšrocībām (piemēram, pārcelšanās par Vācijas valsts līdzekļiem), kādas bija nodrošinātas 1939. gada izceļotājiem. Sarunās ar Padomju Savienību Berlīne gan izlēma visus vāciešus, kuri vēlas izbraukt, deklarēt par izceļotājiem, lai nodrošinātu viņu īpašumu neaizskaramību.¹⁰²

Sarunas par strīdīgo jautājumu noregulēšanu

Pret 1940. gada jūlijā izlemto un augusta sākumā notikušo Baltijas valstu inkorporāciju Padomju Savienības sastāvā Vācija oficiāli neiebildā. Pat vēl vairāk.¹⁰³ Ārlietu ministrijas Politiskās nodaļas vadītājs E. Vērmans, pildot ministra J. fon Ribentropa rīkojumu, 24. jūlijā atdeva atpakaļ Latvijas un Lietuvas sūtnim Berlīnē dienu iepriekš iesniegtās notas, kurās viņi protestēja pret paredzēto savu zemju varmācīgo iekļaušanu Padomju Savienībā. Igaunju sūtnim, kas bija aizkavējies, bet arī vēlējās šādu notu iesniegt, tika laipni palūgts to nedarīt.¹⁰⁴

Baltijas valstu neatkarības iznīcināšanas procesu pavadīja Padomju Savienības apļiecinājumi ievērot Vācijas ekonomiskās intereses un vietējo vāciešu vēlmes. 1940. gada 29. jūlijā V. Molotovs sarunā ar F. V. fon der Šulenburgu pasvītvoja, ka Vācijas intereses

Baltijas valstīs nekas neapdraud. Lai gan Latvijā, Lietuvā un Igaunijā notiek īpašumu nacionalizācijas pasākumi, visi īpašumu jautājumi, kas skar Vāciju un vietējos vāciešus, tiks noregulēti, vienojoties Maskavai un Berlīnei. Arī Vācijas speciālās tirdzniecības intereses Baltijas valstīs tikšot ņemtas vērā. Sarunas nobeigumā V. Molotovs rezolūti paziņoja: “Padomju Savienība uzņemas [...] atbildību par Baltijas valstīm, jo tās drīzumā iekļausies PSRS sastāvā.”¹⁰⁵ Berlīne oficiāli šo padomju ārlietu tautas komisāra paziņojumu uzņēma atzinīgi un ar vajadzīgo izpratni.¹⁰⁶

Lai izstrādātu konkrētus priekšlikumus, kā nodrošināt Vācijas un vietējo vāciešu intereses Baltijas valstīs, 1940. gada 7. augustā Maskava ierosināja izveidot divas jauktās komisijas. Viena nodarbotos ar vietējo vāciešu īpašumu jautājumiem Igaunijā un Latvijā, bet otra risinātu problēmas, kuras izvirzītos līdz ar Lietuvas vāciešu izceļošanu un viņu īpašumu kārtošanu.¹⁰⁷ Vācu pusei nebija principiālu iebildumu, un tā paziņoja, ka ir ar mieru uzsākt sarunas par attiecīgajām problēmām. Berlīne iestājās vienīgi par to, lai precīzāk tiktu noteikti un aprakstīti izveidot paredzēto komisiju uzdevumi.¹⁰⁸

1940. gada augusta otrajā pusē padomju un vācu attiecībās izvirzījās jautājums par Latvijā un Igaunijā palikušo vācbaltiešu likteni. 23. augustā F. V. fon der Šulenburgs informēja V. Molotovu par Berlīnes vēlmi pārvietot viņus uz Vāciju un vācu valdības vārdā ierosināja izveidot paredzētajām komisijām šādus uzdevumus – viena no tām risinātu jautājumus, kas attiecas uz Lietuvas vāciešu izceļošanu un vācbaltiešu pēcizceļošanu no Latvijas un Igaunijas, otras komisijas pārziņā būtu visi Baltijas valstu vietējo vāciešu īpašumu jautājumi.¹⁰⁹

Pakāpeniski mainījās Vācijas nostāja jautājumā par Marijampoles apgabalu (“zināmais Lietuvas gabaliņš” – tā V. Molotovs sarunās ar vācu diplomātiem parasti dēvēja šo teritoriju). 1940. gada 9. septembrī F. V. fon der Šulenburgs paziņoja V. Molotovam, ka Berlīne principā ir ar mieru šo apgabalu atdot Padomju Savienībai, par to pretī saņemot atbilstošu kompensāciju.¹¹⁰ Vāciju sākotnēji neapmierināja padomju puses piedāvātā kompensācijas forma. Berlīne izvirzīja savus noteikumus, kas arī tika ievēroti.¹¹¹

Līdz ar to 1940. gada rudenī iesākušās Padomju Savienības un Vācijas sarunas sakarā ar Baltijas valstu okupāciju aptvēra vismaz četrus galvenos jautājumu lokus:

1. Marijampoles apgabala liktenis, piederība un kompensācijas forma.
2. Vācijas ekonomiskās un tirdznieciskās intereses Baltijā, ietverot Latvijas un Igaunijas ārējo parādu par vācbaltiešu izceļotāju atstāto īpašumu.
3. Lietuvas vāciešu izceļošana un vācbaltiešu pēcizceļošana no Latvijas un Igaunijas.
4. Lietuvas izceļotāju un Latvijas un Igaunijas pēcizceļotāju īpašumu tiesiskie jautājumi.

Sarunas par visiem minētajiem jautājumiem bija visai sarežģītas un ilgstošas. Bieži vien abas puses pārstāvēja atšķirīgus viedokļus. Daudz strīdu, piemēram, izraisīja padomju puses īstenotie nacionalizācijas pasākumi. Kā liecina 1940. gada 30. septembrī notikušās sarunas pieraksts, vācu delegācijas vadītājs Fēlikss Benclers (*Benzler*) bija neizpratnē, kāpēc 28. un 29. septembrī pretēji V. Molotova solījumiem tikušas nacionalizētas divdesmit piecas vācu firmas. Padomju delegācijas vadītājs V. Derevjanskis mēģināja iegalvot, ka nacionalizācija pagaidām neskar firmas, kurās pārstāvēts tikai vācu kapitāls. Acīmredzot runa esot par firmām ar jauktu kapitālu.¹¹²

Savukārt sarunās par vācbaltiešu pēcizceļošanu no Latvijas un Igaunijas, kas iesākās 1940. gada 23. septembrī, galvenās grūtības radīja padomju pārstāvju destruktīvā rīcība, jo viņi visai bieži negribēja atzīt izceļotgribētāju iesniegtos dokumentus vācu tautības pierādīšanai.¹¹³ Plaši šī problēma jau tika apspriesta izceļošanas komisijas sēdē, kas notika 1940. gada 9. oktobrī. Vācu puse izvirzīja tiešu un konkrētu jautājumu, kādus dokumentus šajā ziņā krievi atzītu par pietiekamiem. Padomju pārstāvji nosauca pasi, dzimšanas apliecību un kristāmzīmi, piebilstot, ka abu pušu vienošanās gadījumā varētu būt arī vēl citi dokumenti. Taču tika iebilsts pret to, ka piederība pie vietējām vācu organizācijām būtu pierādījums vācu izcelsmei.¹¹⁴ Vācu puses nostāja bija pretēja, jo par vietējo vāciešu galveno organizāciju biedriem varēja kļūt tikai tautas vācieši. Igaunijā tāda bija Vācu kultūras pašpārvalde (*Deutsche Kulturselfverwaltung*), bet Latvijā – Vācu tautas apvienība (*Deutsche Volksgemeinschaft*).¹¹⁵

1941. gada 10. janvāra vienošanās

Vācijas un Padomju Savienības sarunas noslēdzās 1941. gada 10. janvārī ar viena līguma¹¹⁶ un piecu nolīgumu parakstīšanu, kur uzrādītas abu valstu iegūtās pozīcijas, to savstarpējo robežu un attiecību stāvoklis, kā arī atrisinātas vairākas strīdīgas problēmas. Viena no tām – vienošanās par Latvijā un Igaunijā palikušo vāciešu izceļošanu. Tā paredzēja, ka ikvienam vācietim ir tiesības pārcelties uz Vāciju līdz 1941. gada 25. martam. Jau no četrpadsmit gadu vecuma bērni varēja patstāvīgi izšķirt jautājumu par dzimtenes atstāšanu. Iesniegumus par izceļošanu izskatīja jauktas padomju–vācu komisijas, bet izceļotāju tautību vajadzēja noteikt uz iesniegto dokumentu pamata vācu pilnvarotajam, klātesot arī padomju pārstāvim. Prombraucēji drīkstēja izvest mēbeles, noteiktu pārtikas daudzumu, līdz 500 gramiem sudrablietu u.c. Zemniekiem, kas pārcēlās uz Vāciju, tika dota iespēja ņemt līdz ierobežotā skaitā arī mājlopus – vienu zirgu, vienu govī, vienu cūku, piecas aitas vai kazas.¹¹⁷

Pēcizceļošana, kas norisinājās 1941. gada pavasarī, noslēdza 1939. gada rudenī iesākušos vācbaltiešu aizbraukšanu no Latvijas un Igaunijas. Vairāki vācbaltiešu iz-

celsmes Vācijas Federatīvās Republikas vēsturnieki uzskata, ka 1941. gada pavasarī pavisam Latviju un Igauniju atstāja apmēram 17 500 cilvēku. No tiem Latviju – 10 500, bet Igauniju – 7000 cilvēku.¹¹⁸ Skaidrs, ka ne visi izceļotāji bija vācieši. Pēc vācbaltiešu vēsturnieka Hansa fon Rimšas (*Rimscha*) aprēķiniem, pēcizceļotāju vidū bija arī apmēram 3000–3500 latviešu un igauņu.¹¹⁹

Ļoti svarīga bija Padomju Savienības un Vācijas vienošanās par savstarpējo mantisko pretenziju noregulēšanu. Tā paredzēja, ka Padomju Savienība apņemas samaksāt Vācijai 200 miljonu reihsmarku par vāciešu atstāto mantu Latvijā, Igaunijā un Lietuvā. Savukārt Vācijai vajadzēja samaksāt Padomju Savienībai 50 miljonu reihsmarku par Latvijas, Lietuvas un Igaunijas pavalstnieku Vācijā esošajiem īpašumiem. Vienošanās noteica, ka Vācijas labā atlikušo paušālsummu – 150 miljonu reihsmarku PSRS samaksās 1941. un 1942. gadā,¹²⁰ izdarot astoņus ceturkšņa maksājumus.¹²¹

Nolīguma pirmais pants risināja arī jautājumu par “Vācijas un Baltijas republiku savstarpējām preču piegādēm”, paredzot, ka tās, sākot ar 1941. gada 11. februāri, notiks PSRS un Vācijas saimnieciskās vienošanās ietvaros.¹²² Ar to bija domāta abu pušu 1940. gada 11. februārī noslēgtā vienošanās, kuru 1941. gada 10. janvārī papildināja parakstītais nolīgums par šīs vienošanās izpildi līdz 1942. gada 1. augustam. Šajā laikā Padomju Savienība apņēmas Vācijai piegādāt preces par 620–640 miljoniem reihsmarku, protams, analogas saistības uzņemoties arī Vācijai.¹²³ Vācu saimnieciskā eksperta Karla Ritera (*Ritter*) skatījumā toreiz tas bija lielākais saimnieciskais darījums, kāds jebkad noslēgts starp divām valstīm.¹²⁴ Šķiet, ka Vācijai vairs nebija nekāda pamata, ignorējot PSRS rīcības morālo pusi, sūroties par tās ekonomisko interešu neievērošanu okupētajās un anektētajās Baltijas valstīs. Tas, ka Berlīne šo sev tik labvēlīgo situāciju izmantoja vien dažus mēnešus, ir tikai un vienīgi nacistu vadības izvēles konsekvence.

Izskaņa

1941. gada pavasarī strauji pasliktinājās PSRS un Vācijas attiecības. Abu šo valstu intereses sadūrās vairākos Eiropas reģionos. Īpaši sīva politiskā sāncensība izvērsās Dienvidaustrumeiropā un Balkānos. Vācu diplomātija guva uzvaru attiecībā uz Bulgāriju – tā 1941. gada 1. martā pievienojās Trīs lielvalstu paktam, kuru Vācija bija noslēgusi ar Itāliju un Japānu 1940. gada 27. septembrī. Padomju diktatoram J. Staļinam izdevās spīdoši revanšēties Dienvidslāvijā, kuras valdība piekrita 1941. gada 6. aprīlī noslēgt draudzības līgumu ar Padomju Savienību. Vācijai vairs neatlika nekas cits kā, īstenojot operāciju “Marita” (iebrukuma operācija Grieķijā, kur bija iestigusi Itālija un iesaistījušies briti), iebrukt arī Dienvidslāvijā. Balkānu karagājiens Vācijai izvērtās ļoti spīdošs un apliecināja vācu militāro spēku, bet briljantā uzvara slēpa sevī sakāves

iedīgli. Itālijas avantūras dēļ Vācija bija spiesta pārcelt uzbrukuma sākumu Padomju Savienībai no 1941. gada 15. maija uz 22. jūniju. Vācieši zaudēja iespēju sešas nedēļas karot labvēlīgos laika apstākļos. Daudzu vēsturnieku skatījumā tas izšķiroši ietekmēja vācu–padomju karagaitu un iznākumu.

Sākot karu pret Padomju Savienību, Vācijas ārlietu ministrs J. fon Ribentrops 1941. gada 22. jūnijā agri no rīta nodeva PSRS sūtnim Vācijā Vladimiram Dekanozovam ar 1941. gada 21. jūniju datētu Padomju valdībai adresētu memorandu (notu).¹²⁵ Arī vācu sūtnis Maskavā F. V. fon der Šulenburgs 22. jūnijā pulksten 3.00 naktī saņēma šifrētu telegrammu, kurā bija norādīts, ka Šulenburgam jāapmeklē padomju ārlietu tautas komisārs V. Molotovs un jāpaziņo par karadarbības sākšanos.¹²⁶ Vācu sūtnis gan ignorēja instrukcijas un V. Molotovam nolasīja vienīgi pašsastādītu notu, kas sastāvēja no diviem teikumiem: *“Ievērojot to, ka neizturami palielinās draudi vācu austrumu robežai, kuri radušies sakarā ar Sarkanās Armijas visu veidu bruņoto spēku masveida koncentrāciju un gatavošanos, Vācijas valdība jūtas spiesta nekavējoties veikt militāros pretpasākumus. Analoga nota tiek vienlaikus nodota Dekanozovam Berlīnē.”*¹²⁷

V. Dekanozovam iesniegtajā notā (pilnais variants) viens no iemesliem, kas spieda Vāciju veikt pretpasākumus pret padomju karaspēka koncentrēšanu un izvirzīšanos pie vācu austrumu robežas [respektīvi, sākt karu pret Padomju Savienību. – I. F.], bija minēta PSRS rīcība pret Baltijas valstīm, to okupācija un bojševizēšana. Notā bez aplinkiem norādīts, ka 1939. gada 28. septembrī Padomju valdība vācu ārlietu ministram J. fon Ribentropam paziņojusi, ka tā, izņemot Polijai piederošos apgabalus, neokupēs, neanektēs un nebojševizēs savā interešu sfērā atrodošās valstis.¹²⁸ Šajā gadījumā gan vācu ārlietu ministrs drīzāk vēlamo uzdevis par esošo. Pieminētajās Maskavas sarunās runa bija tikai par nesteigšanos un okupācijas atlikšanu uz vēlāku laiku.

Pēc kara pieteikuma pieņemšanas V. Molotovs atsveicinājās no F. V. fon der Šulenburga ar vārdiem: *“Mēs to nebijām pelnījuši.”*¹²⁹ Pareizāk gan padomju ārlietu tautas komisāram būtu bijis atzīt acīmredzamo patiesību, ka padomju politika bija izgāzusies un piedzīvojusi pilnīgu bankrotu, un izteikt to vārdos: *“Jā, mēs pārrēķinājāmies un arī nepaspējām.”* Padomju Savienība visu laiku izaicināja Berlīni, neievērojot noslēgtās vienošanās, sagrāba teritoriju pēc teritorijas un vienlaikus gatavojās uzbrukt pirmā. Dažādu apstākļu dēļ tomēr tā to nepaguva.

Atsauces un komentāri

¹ *Липинский Я.* Секретные протоколы Сталина и Гитлера – нескончаемая история с 1939 г. // Международный кризис 1939–1941 гг.: от советско-германских договоров 1939 года до нападения Германии на СССР. – Москва, 2006, с. 23.

² Jalta ir kļuvusi par simbolu vienam no ciniskākajiem politiskajiem darījumiem visā pasaules vēsturē. Konferencē skaidri un nepārprotami tika iezīmētas pēckara kārtības jaunās kontūras, ko visspilgtāk

raksturoja Eiropas sadale austrumu un rietumu ietekmes sfērās. Apmainā pret PSRS piekrišanu lauzt 1941. gada 13. aprīlī noslēgto neitralitātes līgumu ar Japānu un pieteikt tai karu Jaltā *de facto* tika sankcionēta Austrumeiropas sovetizācija. F. Rūzvelts un V. Čērčils vairs neapstrīdēja arī Baltijas inkorporāciju Padomju Savienības sastāvā. Kopumā apmēram simt miljonu eiropiešu nokļuva tādā vai citādā veidā padomju lielvalsts varā un bija spiesti samierināties ar dzīvi totalitārisma apstākļos aptuveni četrdesmit piecus gadus, kas ir nežēlīgi ilgs vēstures posms. Vismaz divas austrumeiropiešu paaudzes nevarēja pilnā mērā īstenot savus sapņus, nodomus un iespējas. Vismaz divas paaudzes tika pakļautas sociālistiskajam eksperimentam, atpalcībībai un cilvēka necienīgai dzīvei.

Vēstures literatūrā Jaltas konference izpelnījies dažādus pretrunīgus vērtējumus un apzīmējumus. Bieži vien tiek piesaukti V. Čērčila vārdi, ka nekad agrāk tik maz vīru nebija izšķīruši tik daudz cilvēku likteni, kā arī atgādināts, ka reti kurā starptautiskā konferencē apspriesti tik daudzi pasaules mēroga svarīgi notikumi, norises un problēmas. No cita skatpunkta bieži tiek uzsvērts, ka tā bijusi ļoti haotiska konference bez stingri noteiktas dienas kārtības. Daudzi jautājumi aplūkoti un apspriesti pilnīgi nesagatavoti, respektīvi, netrūka improvizācijas, ko veicināja brīvi nepiespiestā atmosfēra. Daudziem laikabiedriem konference palikusi prātā ar pārmērīgu kaviāra ēšanu, biežu tostu uzsaukšanu. Pavisam esot uzsaukti veseli divsimts tosti, bet britu premjers ēdis kaviāru no rīta līdz vakaram.

- ³ Pazīstamais vācbaltiešu izcelsmes tiesībzinātnieks Dītrihs Andrē Lēbers 1999. gadā norādīja, ka Molotova–Ribentropa pakta sekas vēl nav pārvarētas. Tas attiecas ne tikai uz cilvēciskām, sociālām un ekonomiskām, bet arī uz juridiskām šā pakta sekām, piemēram, Latvijas “klibojošā” kontinuitāte. Runa ir par to, kā pasaulē tiek uzvertis jautājums, vai 1991. gadā atjaunotā Latvija turpina vai neturpina valsts tiesību izpratnē pirmskara Latviju. Lielākā daļa Eiropas valstu atzīst šo kontinuitāti, bet vairākas (Krievija, Bulgārija u.c.) to apstrīd un uzskata Latviju par jaunu valsti, kas atdalījies no Padomju Savienības uz pašnoteikšanās pamata. Kamēr kontinuitāte nav vispārārtzīta, tā “klibo”, kas rada vairākas problēmas. Tā, piemēram, Apvienoto Nāciju Organizācijas (ANO) attieksme pret Latviju prakses līmenī ir kā pret valsti, kas atdalījies no PSRS. Proti, ANO Latvijas dalībmaksu aprēķina, ņemot vērā PSRS maksātās naudas summas. Latvijai noteikta proporcionāla daļa. – Sk.: *Lēbers, D. Molotova–Ribentropa pakta sekas mūsdienās: starptautiski tiesiskie aspekti // Latvijas Vēsture. Jaunie un Jaunākie Laiki, 1999, 3. nr., 42.–45. lpp.*
- ⁴ 1939. gada 28. augustā padomju ārietu tautas komisārs Vjačeslavs Molotovs un vācu sūtnis Maskavā grāfs Frīdrihs Verners fon der Šulenburgs parakstīja “papildu vienošanos”, kas precizēja 23. augustā noslēgtā slepenā papildu protokola otrā paragrāfa pirmo rindkopu. Tagad tā skanēja šādi: “Teritoriāli politiskās pārkārtošanas gadījumā Polijas valstij piederīgos apvidos Vācijas un PSRS interešu sfēras aptuveni norobežo upju līnija: Pīsa, Nareva, Višla un Sana.” – Sk.: *Feldmanis, I., Stranga, A., Virsis, M. Latvijas ārpolitika un starptautiskais stāvoklis (30. gadu otrā puse). – Rīga, 1993, 299. lpp.*
- ⁵ Секретный дополнительный протокол // Новая и новейшая история, 1993, № 1, с. 89.
- ⁶ *Otto, H.-D. Lexikon fataler Fehlenentscheidungen im Zweiten Weltkrieg. – München, 2005, S. 15.*
- ⁷ *Davies, N. Im Herzen Europas. Geschichte Polens. – München, 2006, S. 59.*
- ⁸ Akten zur deutschen auswärtigen Politik (turpmāk – ADAP). Serie D, 1937–1941. – Baden-Baden, 1956, Bd. VIII, S. 129.

- ⁹ Turpat, 128. lpp.
- ¹⁰ Turpat.
- ¹¹ Turpat, 130. lpp.
- ¹² Piemēram, 1939. gada decembrī vācu okupētās Polijas teritorijā Tatra kalnos Zakopanē izveidoja nacistu un padomju spēcīgu virsnieku kopēju mācību centru.
- ¹³ Sarunā ar J. Staļinu un V. Molotovu, kas notika 1939. gada 27. septembrī Maskavā, J. fon Ribentrops, iepazīstinot padomju vadītājus ar vācu piedāvāto abu pušu kopīgā paziņojuma variantu, gan pieminēja, ka tā mērķis nav pasvītrot, ka Vācija gaidītu militāro palīdzību no Padomju Savienības, jo ar Angliju un Franciju tā pati tiks galā. J. Staļins uz to atbildēja, ja Vācija tomēr nonāks grūtā situācijā, tā var rēķināties ar padomju tautas palīdzību: "Padomju Savienība ir ieinteresēta stiprā Vācijā, un tā nepieļaus Vācijas sakāvi." – Sk.: Документы внешней политики, 1939. Т. XXII, в 2 кн., кн. 2: Сентябрь–декабрь. – Москва, 1992, с. 608–610.
- ¹⁴ Diktierte Option. Die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus Estland und Lettland 1939–1941. Dokumentation zusammengestellt und eingeleitet von Dietrich A. Loeber. – Neumünster, 1972, S. 20.
- ¹⁵ Die Weizsäcker Papiere 1933–1950. – Frankfurt am Main, 1974, S. 178.
- ¹⁶ Vācijas Ārlietu ministrijas VI nodaļas vadītājs Fricis Tvardovskis (*Twardowski*) 1939. gada 3. oktobrī rakstīja, ka līdz šim pastāvēja stingrs aizliegums "tautas vāciešiem izceļot no nomaļvalstīm". Pēc vācu diplomāta atzinuma tas bija saistīts ar Berlīnes ieinteresētību, lai vācu kara ekonomika no Baltijas valstīm saņemtu svarīgākās piegādes, kuras pārzināja vietējie vācieši. – Sk.: Diktierte Option ..., S. 54.
- ¹⁷ Jau kopš nacistu kustības pirmsākumiem pastāvēja idejas par vāciešu apvienošanu vienā valstī. Tā, piemēram, 1920. gada 24. februārī nacistu partijas pieņemtās programmas (tā dēvētie 25 punkti) pirmais punkts paredzēja visu vāciešu saliedēšanos Lielvācijā, pamatojoties uz tautu pašnoteikšanās tiesībām. – Sk.: *Tolands, Dž. Ādolfs Hitlers. Biogrāfija.* – Rīga, 2005, 125. lpp.
- ¹⁸ Otrā pasaules kara savdabīgākā parādība ir vācu "tautas grupu" izceļošanas akcijas. "Reihā atgriezās" vācieši no vairākām Eiropas valstīm. Pēc oficiāliem datiem, pavisam Vācijā no 1939. gada līdz 1944. gadam ieradās 770 577 vācieši. Tā, protams, bija tikai neliela daļa no ārzemēs dzīvojošiem vāciešiem. Ārzemju vāciešu izceļošanu regulēja attiecīgi divpusēji līgumi. Piemēram, 1939. gadā Vācija šādu vienošanos noslēdza ar Igauniju (15. oktobrī), ar Itāliju (21. oktobrī) par Dienvidtirolē dzīvojošo vāciešu izbraukšanu, ar Latviju (30. oktobrī) un ar Padomju Savienību (3. novembrī) – par vāciešu pārvietošanu no Volīnijas, Galīcijas un Narevas apgabala. Nākamajā – 1940. gadā Berlīne parakstīja vēl trīs nolīgumus: ar Ungāriju 29. maijā, ar Padomju Savienību 5. septembrī par vāciešu izceļošanu no Besarābijas un Ziemeļbukovinas un ar Rumāniju 22. oktobrī par Dienvidbukovinā un Dobrudžā dzīvojošo vāciešu izbraukšanu. Savukārt 1941. gada 10. janvārī tika noslēgta PSRS un vācu vienošanās, kas paredzēja pabeigt vācbaltiešu pārvietošanu uz Vāciju no Latvijas un Igaunijas, kā arī regulēja Lietuvas vāciešu izceļošanu. Tā paša gada 31. augustā Berlīne parakstīja nolīgumu ar Itāliju par Slovēnijā dzīvojošo vāciešu "atgriešanos reihā". Un, beidzot, 1942. un 1943. gadā tika noslēgti izceļošanas nolīgumi ar Bulgāriju un Horvātiju. – Sk.: *Hecker, H. Die Umsiedlungsverträge des Deutschen Reiches während des Zweiten Weltkrieges.* – Hamburg, 1971, S. 1.
- ¹⁹ Piemēram, jau 1939. gada janvārī SS (*Schutzstaffel* – apsardzes vienība) vadība plānoja ar ārzemju vāciešu palīdzību papildināt vācu darbaspēka tirgu, bet jūnijā Vācija vienojās ar Itāliju, ka noslēgs

līgumu par vāciešu pārvietošanu no Dienvidtiroles, lai novērstu nesaskaņas starp Ass (tā dēvēja Vācijas un Itālijas savienību) valstīm. Citi motīvi bija pamatā Vācijas un Padomju Savienības nolīgumam par izceļošanu, kas tika parakstīts 1939. gada 28. septembrī.

- ²⁰ Vācu vēsturnieks Rekss Rekshoizers (*Rexheuser*) uzskata, ka *Heim-ins-Reich-Politik*, kas radās improvizācijas rezultātā, bija ielānota kā starpspēle (*Zwischenspiel*). Reģioni (Baltija, Polija, Besarābija utt.), no kuriem vācu "tautas grupas" 1939. gada rudenī tika atsauktas, atradās "dzīves telpā", kuru saskaņā ar vācu fīrera Ā. Hitlera iecerēm vajadzēja kolonizēt. Līdz ar to pēc vāciešu koncentrācijas rietumos bija jāseko viņu jaunai izklidei austrumos un, iespējams, ar tiem pašiem cilvēkiem. – Sk.: *Rexheuser, R. Die Umsiedlung der Deutschbalten 1939: Versuch einer historischen Einordnung // Jahrbuch des baltischen Deutschtums 1989. – Lüneburg, 1988, S. 19.*

Tomēr negribētos piekrist R. Rekshoizera apgalvojumam, ka *Heim-ins-Reich-Politik* pamatā nebija stratēģiska rakstura apsvērumu. Jo diezin vai nacistiem bija kāda jēga izvērst darbību, kas prasīja tik lielu piepūli un tik lielus ieguldījumus, tikai taktisku apsvērumu dēļ, lai no tā visa pēc neilga laika atteiktos. Tas nešķiet īpaši loģiski.

- ²¹ *Ильмяев М. Балтийские страны в 1939–1940 гг.: замыслы и возможности // Международный кризис 1939–1941 гг. ..., с. 273.*

- ²² Berlīnes steigu vācbaltiešu izceļošanas jautājumā sekmēja Padomju Savienības 1939. gada 23. septembrī izvirzītās ultimātīvās prasības Igaunijai, lai tā noslēgtu ar Maskavu savstarpējās palīdzības līgumu.

- ²³ Sarunas laikā ar H. Himleru E. Krēgers uzzinājis, ka saskaņā ar 23. augustā noslēgto padomju un vācu slepeno papildu protokolu Latvija un Igaunija atzīta par padomju ietekmes sfēru un acimredzot Padomju Savienība drīz pacentīšoties realizēt sev piešķirtās iespējas. Taču varbūtēja Baltijas valstu okupācija nenozīmējot, ka būs apdraudēti visi vācbaltieši. H. Himlers norādīja, ka ar Padomju Savienību tikšot noslēgta vienošanās par vācbaltiešu aizsardzības noteikumiem. Tāpēc, lūk, tikai visvairāk apdraudētās personas jāpārvieto uz Vāciju – un E. Krēgera uzdevums būšot sastādīt īpašu šo personu sarakstu.

E. Krēgers nepiekrīta šādam risinājumam. Viņš uzsvēra, ka, ņemot vērā 1919. gada bēdīgo pieredzi (Pētera Stučkas vadītā Padomju valdība toreiz represēja un fiziski iznīcināja daudzus vācbaltiešus), Baltijas valstu okupācijas apstākļos būs apdraudēta lielākā daļa vācbaltiešu. Viņš apelēja pie H. Himlera kā SS vadītāja, aizrādīdams, ka SS sevi uzskata par "vācu tautības idejas" sargātāju. Atšķirībā no H. Himlera E. Krēgers neticēja, ka Maskava varētu ievērot kaut kādu norunu ar Vāciju, ja tāda tiks panākta, par vācbaltiešu aizsardzību. – Sk.: *Kroeger, E. Der Auszug aus der alten Heimat: Die Umsiedlung der Deutschbalten. – Tübingen, 1967, S. 52.*

- ²⁴ Turpat, 54. lpp.

- ²⁵ ADAP, Serie D, Bd. VIII, S. 101.

- ²⁶ *Hehn, J. von. Die Umsiedlung der baltischen Deutschen – das letzte Kapitel baltisch-deutscher Geschichte. – Marburg, 1984, S. 84.*

- ²⁷ Turpat. – Latvijas un Igaunijas vāciešu vadītāji tika informēti par iecerēto izceļošanu 1939. gada 2. oktobrī. Latvijas nacionālsociālistiskās "kustības" līderis Erhards Krēgers, kas to uzzināja jau 26. septembrī, bija devis solījumu klusēt.

- ²⁸ *Документы внешней политики, 1939, т. XXII, кн. 2, с. 611.*

- ²⁹ *Der deutsche Gesandte in Riga an das Auswärtige Amt vom 5. Oktober 1939 // Diktierte Option ..., S. 66.*

- ³⁰ Šo E. fon Veiczekera rīkojumu U. fon Koce izpildīja 6. oktobrī. Latvijas Ārlietu ministrijas ģenerālsekretārs Mārtiņš Nukša, kuram viņš nodeva Vācijas valdības paziņojumu, 7. oktobrī uzrakstītajā pārskatā atzīmēja: "Sūtis savu paziņojumu nodeva lielā steigā. Viņa izteicieni nebija precīzi; formulējumi nebija sagatavoti; tie veidojās tikai pamazām pēc vairākiem jautājumiem no manas puses." – Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 2570. f., 1. apr., 466. l., 3. lp., Latvijas Ārlietu ministrijas ģenerālsekretāra M. Nukšas pārskats par vācbaltiešu izceļošanu, 1939. gada 7. novembris.
- ³¹ Der Staatssekretär des Auswärtigen Amtes an den deutschen Gesandtschaften in Riga und Reval vom 5. Oktober 1939 // Diktierte Option ..., S. 61.
- ³² Rede von Adolf Hitler vor dem Deutschen Reichstag in Berlin am Freitag, dem 6. Oktober 1939 // Diktierte Option ..., S. 80.
- ³³ LVVA, 2574. f., 4. apr., 7470. l., 167. lp., Latvijas sūtņa Berlīnē E. Krieviņa piezīmes par Ā. Hitlera runu vācu reihstāgā 1939. gada 6. oktobrī.
- ³⁴ Diktierte Option ..., S. 29.
- ³⁵ ADAP, Serie D, Bd. VIII, S. 181.
- ³⁶ LVVA, 2574. f., 4. apr., 7567. l., 427. lp.
- ³⁷ Turpat, 435. lp.
- ³⁸ Vienlaikus ar līgumu abu valstu pārstāvji parakstīja trīs protokolus. Notika arī divas notu apmaiņas. No šiem dokumentiem tika publicēts vienīgi līgums un papildu protokols pie tā. Pārējo dokumentu saturs bija konfidenciāls. Ziņas, kuras tie saturēja, uzskatīja par neizpaužamām.
- ³⁹ Saskaņā ar pieminēto līgumu izceļotāju atstātajiem nekustamajiem īpašumiem bija jāpāriet speciāli dibinātas Fiduciārās izceļošanas akciju sabiedrības (*Umsiedlungs Treuhand Aktien Gesellschaft*, saīsināti – *UTAG*) pārvaldīšanā un rīcībā. Šai akciju sabiedrībai, piemēram, tika piešķirtas tiesības vācbaltiešiem piederošos pilsētu īpašumus pārdot līdz 1941. gada 31. decembrim. Turpretī lauku nekustamos īpašumus Latvijas valsts iestādēm vajadzēja pārņemt līdz 1940. gada 31. janvārim, savlaicīgi kopā ar *UTAG* nosakot šo īpašumu vērtību. – Sk.: LVVA, 2570. f., 3. apr., 368. l., 10. lp., Līgums par vācu tautības Latvijas pilsoņu pārvietošanu uz Vāciju, 1939. gada 30. oktobris.
- ⁴⁰ Sk.: *Feldmanis, I. Vācbaltiešu izceļošana* // Latvijas Arhīvi, 1994, 4. nr., 37. lpp.
- ⁴¹ Paredzamā un vēlāk notikusī vācbaltiešu aizbraukšana nemazināja Vācijas lomu Latvijas ārpolitiskajā stratēģijā. Valsts neatkarības saglabāšanas iespējas joprojām tika saistītas ar Vāciju, kuras ieinteresētību iestāties par Latviju vajadzēja kāpināt lielajam ārējam parādam.
- ⁴² Bericht des Vertreters des Reichsfinanzministeriums bei den deutsch–lettländischen Umsiedlungsverhandlungen in Riga an das Reichsfinanzministerium vom 30. Oktober 1939. – Diktierte Option ..., S. 343.
- ⁴³ LVVA, 2574. f., 4. apr., 7567. l., 343. lp.
- ⁴⁴ Latvijas vāciešu izceļošana 1939. gada rudenī notika pa jūrasceļu. Lielākā daļa izbrauca no Rīgas. Šeit izbraukšanai pulcējās Vidzemes, Zemgales un Latgales vācieši. Rietumkurzemē dzīvojošie vācieši "atgriezās reihā" no Liepājas, bet Ziemeļkurzemē – no Ventspils. Pirmais kuģis ar vāciešiem – Latvijas pavalstniekiem atstāja Rīgu 7. novembrī, bet pēdējais – 16. decembrī. Pavisam izbrauca aptuveni 80 procenti Latvijā dzīvojošo vāciešu (1935. gadā sevi par vācieti uzskatīja 56 441 persona). Vietējo vāciešu izceļošana turpinājās 1940. gada pavasarī un arī 1941. gada ziemā.
- ⁴⁵ LVVA, 6824. f., 1. apr., 41. l., 30. lp.
- ⁴⁶ *Aizsilnieks, A. Latvijas saimniecības vēsture 1918–1945.* – Stokholma, 1968, 606. lpp.
- ⁴⁷ LVVA, 6209. f., 1. apr., 41. l., 30. lp.

- ⁴⁸ Turpat.
- ⁴⁹ Bericht der UTAG in Riga für 1939–1941 vom 23. März 1942 // Diktierter Option ..., S. 413.
- ⁵⁰ Turpat, 396. lpp.
- ⁵¹ Lielāko daļu vācbaltiešu atstāto īpašumu Latvijas attiecīgās iestādes pārņēma, slēdzot tā saucamos globālos līgumus. Jau Latvijas un Vācijas 30. oktobrī noslēgtais līgums paredzēja vācbaltiešiem piederošo nekustamo lauku īpašumu globālu pārdošanu. Otro globālo līgumu UTAG noslēdza Berlīnē ar Latvijas Kredītbanku 1940. gada 22. janvārī. Ar šo līgumu tika atpirkti gandrīz visi izceļotāju nekustamie īpašumi pilsētās. Pēc UTAG aprēķiniem, pārdotā īpašuma kopējā vērtība bija 100,69 miljoni latu. – Sk.: Bericht der UTAG in Riga für 1939–1941 vom 23. März 1942 // Diktierter Option ..., S. 405.
- ⁵² Turpat, 400. lpp.
- ⁵³ LVVA, 2570. f., 13. apr., 860. l., 1. lp.
- ⁵⁴ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (turpmāk – PA AA), R 27207, 110550.
- ⁵⁵ LVVA, 6209. f., 1. apr., 41. l., 31. lp.
- ⁵⁶ Bericht der UTAG in Riga für 1939–1941 vom März 1942 // Diktierter Option ..., S. 407.
- ⁵⁷ Par to, ka Latvijas Kredītbanka nelielu daļu maksājamās summas par vācbaltiešu atstātajiem nekustamajiem īpašumiem pilsētās samaksāja cietajā valūtā (200 000 sterliņu mārciņu vai 4,2 miljoni latu), Vācijas Valsts banka piešķīra septiņas reizes lielāku summu vācu markās (28,7 miljoni latu), kuru saņēma DUT.
- ⁵⁸ Kā izriet no Latvijas ārlietu ministra V. Muntera vēstules Vācijas pilnvarotajam lietvedim Rīgā G. Štāmeram (1940. gada 23. aprīlis), Latvijas valdība bija iecerējusi uzsākt sarunas ar Vāciju par galīgo transferta nolīguma parakstīšanu ne agrāk kā 1940. gada jūnijā. – LVVA, 2570. f., 13. apr., 1453. l., 76. lp.
- ⁵⁹ Bericht der UTAG in Riga für 1939–1941 vom März 1942 // Diktierter Option ..., S. 408.
- ⁶⁰ Turpat. – Pēc Latvijas varmācīgās iejaušanas PSRS sastāvā Maskava atzina nenolīdzināto saistību daļu 55 miljonu latu apmērā. Līdz padomju un vācu kara sākumam PSRS atlīdzināja Vācijai 13,75 miljonus latu. Trīs ceturtdaļas no minētās summas palika nesamaksātas.
- ⁶¹ PA AA, R 27207, 111058.
- ⁶² Документы внешней политики, 1940, т. XXIII. – Москва, 1995, с. 270.
- ⁶³ Sk.: Peter, A. Kriegsvorbereitung und Grossraumwirtschaft. Ziele und Methoden der deutschen "Randstaatenpolitik" gegenüber Lettland 1939–1941 // Nordost-Archiv, Zeitschrift für Regionalgeschichte, 1996, Bd. V, S. 408.
- ⁶⁴ PA AA, R 104592, 381716.
- ⁶⁵ Turpat, R 28868, 379932.
- ⁶⁶ Turpat, R 104592, 3817116.
- ⁶⁷ Sarunā ar padomju sūtniecības Berlīnē padomnieku Aleksandru Kobulovu 1940. gada 24. jūnijā Vācijas ārlietu ministra biroja vadītājs Peters Kleists (*Kleist*) izteicās, ka attiecībā uz Baltijas valstīm Vācija ir atzinusi PSRS politisko ieinteresētību, bet PSRS – Vācijas ekonomisko ieinteresētību šajās valstīs. – Документы внешней политики 1940, т. XXIII, с. 419.
- ⁶⁸ Oberländer, E. Latvian – German Relations, 1939–1940 // Latvija Otrajā pasaules karā: starptautiskās konferences materiāli, 1999. gada 14.–15. jūnijs, Rīga (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 1. sēj.). – Rīga, 2000, 41. lpp.

- ⁶⁹ Arī Padomju Savienība it kā neiebilda pret Vācijas nostāju un darbību, jo tā saskanēja ar tās izraudzīto stratēģiju. Maskava bija ieinteresēta, lai Vācijas kara saimniecība varētu nodrošināt nacistu iespējas īstenot karu Rietumos. Aprēķins bija vienkāršs – jo ilgāk karš norisināsies, jo labākas būs PSRS izredzes īstenot savus agresīvos plānus novājinātājā Eiropā, jo mazākas būs Lielbritānijai un tās sabiedroto iespējas atjaunot *status quo* Austrumeiropā, kuras iznīcināšana bija viens no padomju diktatora J. Staļina mērķiem, parakstot 23. augusta neuzbrukšanas līgumu ar Vāciju.
- ⁷⁰ Peter, A. Kriegsvorbereitung und Grossraumwirtschaft ..., S. 418.
- ⁷¹ 1940. gada 10. maijā Vācija uzsāka karadarbību rietumos pret Franciju, Nīderlandi, Beļģiju un Luksemburgu. Vācijas austrumu robežu aizsargāja tikai desmit, divpadsmit divīziju.
- ⁷² Fleischhauer, I. Diplomatischer Widerstand gegen "Unternehmen "Barbarossa"". Die Friedensbemühungen der Deutschen Botschaft Moskau 1939–1941. – Berlin, 1991, S. 170.
- ⁷³ Legationsrat von Sonnleithner (Büro RAM) an das Auswärtige Amt, 16. Juni 1940 // ADAP, Serie D, Bd. IX, S. 482.
- ⁷⁴ Piemēram, 1940. gada 16. jūnijā padomju ārlietu tautas komisārs V. Molotovs nolatīja Latvijas sūtnim Maskavā Fricim Kociņam PSRS valdības safantazēto ultimātu, kurā bija apgalvots, ka "Latvijas valdība ne tikai nav likvidējusi vēl pirms Padomju Savienības–Latvijas savstarpējās palīdzības pakta noslēgšanas radīto militāro savienību ar Igauniju, kas vērsta pret PSRS, bet arī to paplašinājusi, pievienojot šai savienībā Lietuvu, un cenšas iesaistīt tajā arī Somiju". – Latvijas okupācija un aneksija 1939–1940. Dokumenti un materiāli. – Rīga, 1995, 340. lpp.
- ⁷⁵ Gesandter von Grundherr (Pol. Abt.) an den Reichsaussenminister, 17. Juni 1940 // ADAP, Serie D, Bd. IX, S. 490.
- ⁷⁶ Runderlass des Staatssekretärs // ADAP, Serie D, Bd. IX, S. 492.
- ⁷⁷ Turpat.
- ⁷⁸ Риббентрон И. фон. Между Лондоном и Москвой. Воспоминания и последние записки. – Москва, 1996, с. 172.
- ⁷⁹ Документы внешней политики 1940, т. XXIII, с. 353, 354.
- ⁸⁰ PA AA, R 10490, 379938.
- ⁸¹ Документы внешней политики 1940, т. XXIII, с. 363.
- ⁸² Fleischhauer, I. Diplomatischer Widerstand ..., S. 356.
- ⁸³ Peter, A. Kriegsvorbereitung und Grossraumwirtschaft ..., S. 420.
- ⁸⁴ PA AA, R 29895, 214828–31.
- ⁸⁵ Turpat, 214844.
- ⁸⁶ Turpat, 193867.
- ⁸⁷ Sk.: Latvija Otrajā pasaules karā (1939–1945). – Rīga, 2008, 185. lpp.
- ⁸⁸ PA AA, R 29895, 193867.
- ⁸⁹ 1940. gada 23. jūnijā PSRS ārlietu tautas komisārs V. Molotovs informēja vācu sūtni F. V. fon der Šulenburgu, ka Padomju Savienība grasās atņemt Rumānijai Besarābiju un Bukovinu. Atbildot uz šo paziņojumu, vācu sūtnis norādīja, ka savulaik [1939. gada augustā. – I. F.] attiecībā uz Besarābiju jautājuma nostādne bijusi šāda: "PSRS paziņos par savām pretenzijām uz Besarābiju tikai tad, ja kāda trešā valsts (Ungārija, Bulgārija) izvirzīs savas teritoriālās pretenzijas Rumānijai un sāks tās īstenot. PSRS turpretī neparādīs šajā jautājumā nekādu iniciatīvu." – Документы внешней политики 1940, т. XXIII, с. 365, 366.

- ⁹⁰ *Руббентрон И. фон. Между Лондоном и Москвой ...*, с. 173.
- ⁹¹ Turpat, 174. lpp.
- ⁹² PA AA, R 28868, 379932.
- ⁹³ Turpat.
- ⁹⁴ Turpat, R 27775, 112298.
- ⁹⁵ Turpat, 112299.
- ⁹⁶ Turpat.
- ⁹⁷ Turpat.
- ⁹⁸ Par Vācijas iecerēm “atgriezt mājās” Lietuvas vāciešus F. V. fon der Šulenburgs informēja V. Molotovu 1940. gada 12. jūlijā. Viņš norādīja, ja PSRS principā tam piekritīs, tad Berlīne izvirzīs attiecīgu priekšlikumu Lietuvai. Vienlaikus F. V. fon der Šulenburgs uzsvēra, ka Vācijas valdība negrasās evakuēt vāciešus no Marijampoles apgabala, kas saskaņā ar 1939. gada 28. septembra protokolu atrodas vācu ietekmes sfērā. Esot jāvienojas par laiku, kad Vācija pārņems šo apgabalu. – *Документы внешней политики 1940*, т. XXIII, с. 437.
- ⁹⁹ *Erllass des Führers und Reichskanzlers zur Festigung deutschen Volkstums vom 7. Oktober 1939 // Diktierter Option ...*, S. 119–121.
- ¹⁰⁰ *Der Reichsführer SS an den Reichsaussenminister vom 3. Juli 1940 // Diktierter Option ...*, S. 275, 276.
- ¹⁰¹ *Hehn, J. von. Die Umsiedlung der baltischen Deutschen ...*, S. 177.
- ¹⁰² Turpat.
- ¹⁰³ Vācijas sūtnis Latvijā U. fon Koce pat atļāvās oficiāli izteikt prieku par Latvijas valsts, kurā viņš līdz tam bija akreditēts, bojāeju. 1940. gada 8. augustā – dažas dienas pēc Baltijas valstu inkorporācijas Padomju Savienībā viņš apciemoja padomju sūtni Rīgā V. Derevjanski. Ziņojot par šo sarunu uz Berlīni, U. fon Koce norādīja: “Iesākumā es izteicu savus laimes vēlējumus sakarā ar to, ka aneksijas realizācija esot apmierinoši noslēgusies, un piebildu, ka mums kā Krievijai draudzīgai nācijai būtu iemesls līdzprieclāties par šo sekmīgo akciju.” – *Diktierter Option ...*, S. 252.
- ¹⁰⁴ PA AA, R 28870, 117746.
- ¹⁰⁵ *Документы внешней политики 1940*, т. XXIII, с. 461.
- ¹⁰⁶ PA AA, R 23745, S. 3.
- ¹⁰⁷ *Документы внешней политики 1940*, т. XXIII, с. 488, 489.
- ¹⁰⁸ PA AA, R 23745, S. 8.
- ¹⁰⁹ *Документы внешней политики 1940*, т. XXIII, с. 531. – 1940. gada 4. septembrī Berlīnei iesniegtajā memorandā padomju puse iebilda pret vācu nostāju jaukto komisiju lietā un aizstāvēja savu agrāko priekšlikumu, kas paredzēja izveidot divas jauktās komisijas. Viena nodarbotos ar Latvijas un Igaunijas vāciešu izceļošanu, kā arī risinātu jautājumus par savstarpējo mantisko pretenziju noregulēšanu. Otra pārzinātu Lietuvas vāciešu izceļošanu un risinātu tās izraisītās problēmas. – Sk.: PA AA, R 23749, S. 2.
- Sarunā ar V. Molotovu, kas notika 1940. gada 9. septembrī, F. V. fon der Šulenburgs paziņoja, ka vācu valdība piekrīt padomju priekšlikumiem par jauktajām komisijām. – Sk.: *Документы внешней политики 1940*, т. XXIII, с. 585. – Kā izriet no Vācijas Ārlietu ministrijas materiāliem, tad arī tika izveidotas divas jauktās komisijas ar vairākām apakškomisijām, kuras bieži vien dēvēja par atsevišķām komisijām. Viena jauktā komisija darbojās Rīgā, bet otra – Kauņā. – Piemēram, sk.: PA AA, R 23743, S. 1–20.

- ¹¹⁰ Документы внешней политики 1940, т. XXIII, с. 531.
- ¹¹¹ 1941. gada 10. janvārī PSRS un Vācija parakstīja slepenu protokolu, kas fiksēja Berlīnes atteikšanos uz Lietuvai piederošo apgabalu ap Marijampoli. Padomju Savienība par to apņēmas samaksāt Vācijai 7,5 miljonus zelta dolāru vai 31,5 miljonus vācu marku. Samaksas forma bija izraudzīta šāda: viena astotdaļa Padomju valdībai bija jāsedz ar krāsaino metālu piegādēm trīs mēnešu laikā, bet pārējās septiņas astotdaļas – ar zeltu. – Sk.: СССР–Германия. Документы и материалы о советско-германских отношений. – Vilnius, 1989, т. 2, с. 141.
- ¹¹² PA AA, R 23740, S. 1, Aufzeichnung über eine Sitzung zwischen dem GK Derewianski einerseits und GK Benzler und Konsul Eckert andererseits am 30. September 1940.
- ¹¹³ Sarežģījumi, kārtojot izceļošanas lietas, radušies arī tāpēc, ka padomju pārstāvji dažkārt tikai ar grūtībām pratuši lasīt un rakstīt un nav spējuši saprast daudzu dokumentu saturu.
- ¹¹⁴ PA AA, R 23740, S. 2, Niederschrift über die Sitzung der Umsiedlungs – Unterkommission am 9. Oktober 1940.
- ¹¹⁵ Turpat.
- ¹¹⁶ 1941. gada 10. janvārī Vācija un Padomju Savienība parakstīja līgumu par padomju–vācu robežu no Igarkas upes līdz Baltijas jūrai. Līguma tekstu sk.: Документы внешней политики 1940, т. XXIII, с. 302, 303
- ¹¹⁷ Sk.: Deutsch–sowjetische Vereinbarung über die Umsiedlung aus der Lettischen und Estnischen SSR vom 10. Januar 1941 // Diktierte Option ..., S. 545–559.
- ¹¹⁸ Rimscha, H. V. Zur Umsiedlung der Deutschen aus der baltischen Staaten // Osteuropa, 1961, H. 1, S. 136.
- ¹¹⁹ Turpat.
- ¹²⁰ Līdz padomju–vācu kara sākumam PSRS veica divus ceturkšņa maksājumus.
- ¹²¹ Bundesarchiv Berlin (turpmāk – BA-B), R 43 II/1415, S. 148, 149, Abkommen zwischen dem Deutschem Reich und der Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken über die Regelung der gegenseitigen Vermögensansprüche betreffend Litauen, Lettland und Estland vom 10. Januar 1941.
- ¹²² Turpat, 149. lpp.
- ¹²³ Соглашение о взаимных товарных поставках на второй договорный период по хозяйственному соглашению от 11 февраля 1940 г. между Союзом Советских Социалистических Республик и Германией, 10 января 1941 г. // Документы внешней политики 1940, т. XXIII, с. 293.
- ¹²⁴ Peter, A. Kriegsvorbereitung und Grossraumwirtschaft ..., S. 423.
- ¹²⁵ Fleischhauer, I. Diplomatischer Widerstand ..., S. 356.
- ¹²⁶ PA AA, R 104587, 398131, Deutsche Botschaft Moskau. Vom Ausbruch des deutsch-sowjetischen Krieges bis zur Rückkehr nach Deutschland. Tagebuch vom 22. Juni bis 24. Juli 1941.
- ¹²⁷ Fleischhauer, I. Diplomatischer Widerstand ..., S. 352.
- ¹²⁸ Note des Auswärtigen Amtes an die Sowjetregierung vom 21. Juni 1941 // Diktierte Option ..., S. 328, 329.
- ¹²⁹ Boog, H., Förster, J., Hofmann, J., Klink, E., Müller, R., Überschär, G. Der Angriff auf der Sowjetunion. – Frankfurt am Main, 1991, S. 130.

Germany's Attitude towards the Occupation and Sovietisation of Latvia (1940–1941)

Inesis Feldmanis

Summary

Understanding and cooperation between Germany and the Soviet Union in 1939–1941 left a crucial impact on the history of entire Europe. Treaties and secret agreements concluded between the two superpowers turned out to be particularly fateful for Eastern Europe for several decades. The destructive role of these documents was clearly revealed at the end of the Second World War when in Yalta conference (4–11 February 1945) the Soviet dictator Iosif Stalin managed to acquire *de facto* from US President Franklin Delano Roosevelt and British Prime Minister Winston Churchill the territories, which German *Führer* Adolf Hitler had conceded *de iure* to him a few years before. Since the international order set in Yalta determined the fate of Europe as long as until the collapse of the Soviet Union in 1991, this issue has not lost its topicality yet. Although the Baltic States have been independent for quite a long time already, ironically, Molotov–Ribbentrop pact, or to be more precise, the territorial changes envisaged and fixed in it that were later confirmed in other treaties, still largely lies at the basis of the modern map of Eastern Europe.

The secret German–Soviet agreements signed on 23 August and 28 September 1939 assert that at that time Germany was interested in close cooperation with the Soviet Union. Berlin strove to improve the economic and political alliance of the two states and did not exclude the possibility of turning it into a military one. It was largely the intention of improving the cooperation that stood behind Germany's consent to displacing of people that is difficult to be perceived as a compulsory measure irrefutably following from the concluded treaties on the division of Eastern Europe. In this way the Germans gave Moscow the message that the delimitation of the Soviet and German spheres of interest was meant to last as the displacing of people made the latter face the fact and its results could not be easily revoked.

The foreign policy strategy that Germany had chosen and that comprised also a possibility to continue cooperation with the USSR in a long-time perspective was one of the major factors that stimulated Berlin to change its attitude towards the “groups of the German people” living in other European countries. The policy of consolidation of Germanness that had been pursued for more than twenty years started to transform into *Heim-ins-Reich-Politik* (home to Germany policy). However, it is difficult to determine unequivocally, whether this new policy that was based on the ideas that had been popular at the outset of the Nazi movement, was or was not purposefully aimed at concentrating all Germans living abroad into one “living space”. It is, however, clear that in several aspects *Heim-ins-Reich-Politik*

reveals itself as a campaign that had not been specially planned before, i.e. as a pure improvisation following from the aspiration to broaden the German–USSR cooperation after 23 August 1939.

In November 1939, the repatriation of the Baltic Germans from Latvia and Estonia began. In connection with their departure and the property they left behind, Latvia and Estonia shouldered large external debt, which was one of the factors encouraging the change of Germany's attitude towards the Baltic States. Gradually, the belief took root both in the economic and political circles of Germany that the "cession" of Latvia, Estonia and Lithuania to the Soviet Union in August and September 1939 had been a grave political mistake.

Other developments transpired too, which even to a greater extent affected and changed Germany's attitude. Due to the blockade measures launched by the UK in autumn 1939, the importance of export (raw materials, food) from Latvia and the other Baltic States in Germany's war-time economy considerable saw an increase. Germany made serious efforts to tie the Baltic States closer to it economically. They were engaged in intense negotiations about economic issues and about the increase of the volume of external trade. The negotiations for the most part ended in favour of Germany and it succeeded in becoming the leading trade partner of the Baltic States, which considerably changed the situation. Notwithstanding the provisions of the Molotov–Ribbentrop Pact, Berlin made the Soviet government understand that it would be worthwhile strictly to divide the interests of the two states in the Baltic area: the USSR would dominate here in political and strategic terms while Germany would be guaranteed economic benefits. In spring 1940, the Nazi leaders practically ignored the possibility that the USSR could occupy the Baltic States. They were confident that Moscow would not risk changing *status quo* in the Baltic States. Therefore, the events of June 1940 took them by surprise. German Minister of Foreign Affairs von Ribbentrop even wanted to check out the possibility of resisting the Soviet activities. A day later he chose though not to inconvenience the Soviet–German relations because of the events in the Baltic States. June 1940 marked a rather tangible aggravation of German–Soviet relations. There were several aspects that particularly annoyed and alarmed Berlin. Occupying the Baltic, the Soviet Union seized the entire territory of Lithuania including the strategically very important Marianpole district (which was a bridge between Eastern Prussia and Southern Lithuania), which in the secret protocol of the agreement of 28 September 1939 had been unambiguously recognised as belonging to the German sphere of interests. Also, in Romania the USSR was not content with the annexation of Besarabia that Germany had conditionally approved, and on 28 June 1940 took from it Northern Bukovina as well, which had once been Austrian crown property (Kronland) and was populated mostly by ethnic Germans. Hitler perceived this Moscow's step as a "proof of the Russian advance Westwards".

Initially, Berlin was concerned that the Soviet rule in the Baltic could considerably threaten the German economic interests there. In general, however, this concern was not

vindicated. The Soviet–German agreements concluded on 10 January 1941 demonstrated that, in order to reassure Germany, the USSR within limits tried to respect the former's interests and as a compensation offered extensive economic cooperation within the framework of the Soviet–German economic agreement.

In spring 1941, the Soviet–German relations rapidly grew worse and on 22 June Germany went on war. In the note (declaration of war) presented to Soviet Ambassador in Berlin Vladimir Dekanozov dated 21 June 1941, the steps taken by the USSR against the Baltic States, their occupation and Bolshevisation were mentioned among the reasons that had forced Germany to launch counter-measures against the concentration of the Soviet troops and their arrival at Germany's eastern border (i.e. to start war against the Soviet Union). The note also straightforwardly pointed out that on 28 September 1930 the Soviet government had told the German Minister of Foreign Affairs von Ribbentrop that it would not occupy, annex or Bolshevisate the countries within its sphere of interest, except for the districts belonging to Poland. In this case, however, the German Minister of Foreign Affairs had taken wish for fact. What in fact had been agreed in the above-mentioned negotiations in Moscow was that there would be no hurry and the occupation would be left for later.

**NACISTISKĀS VĀCIJAS OKUPĀCIJA
LATVIJĀ
(1941–1945)**

**NAZI GERMANY OCCUPATION
IN LATVIA
(1941–1945)**

Juris Pavlovičs

Latvijas apriņķu administrācija vācu okupācijas civilpārvaldes ieviešanas laikā

1941. gada 17. jūlijā Ā. Hitlers pavēlēja sākt vācu civilpārvaldes orgānu ieviešanu tikko iekarotajos PSRS apgabalos, arī Baltijā. Rīkojuma izpilde aizņēma vairākas nedēļas – līdz pat septembra pirmajai dekādei, iezīmējot vēl vienu strauju pārmaiņu periodu pēc tikko notikušās okupācijas varu maiņas. Ienākot vācu karaspēkam, īslaicīgo padomju vietējo pašvaldību sistēmu nomainīja pēc vietējo iedzīvotāju iniciatīvas un ar vācu militārvaldes amatpersonu piekrišanu veidotas apriņķu un pagastu pagaidu valdes, kas ievērojami atšķīrās no saviem neatkarības gadu analogiem kā pēc struktūras un funkcijām, tā arī tradicionālās elites lomas mazināšanās. No jūlija vidus līdz civilpārvaldes ieviešanai bija vērojams vēl viens pārmaiņu kopums, kas noslēdzās ar latviešu pašpārvalžu civilo un militāro funkciju striktu nodalīšanu un tradicionālās elites reģionālo grupu nostiprināšanos līdz tam nepieredzētos apmēros.

1941. gada jūlijā–septembrī notikušais latviešu varas orgānu pārejas periods no atjaunošanas līdz darbībai vācu civilpārvaldes centralizētas pārraudzības apstākļos norisēja trīs līmeņos – centrālajās iestādēs Rīgā, apriņķos un pagastu valdēs. Šis raksts ir veltīts apriņķu administrācijām un ir turpinājums publikācijai par apriņķu valžu darbību varu maiņas periodā.¹ Apzinoties, ka šī ir ļoti plaša un apskatāmā laikposma ietvaros līdz šim pilnīgi nepētīta tēma, raksts iecerēts kā nozīmīgāko norišu shematisks apskats, ieskicējot nākotnē iespējamo pētījumu vadlīnijas. Diemžēl arī Krievijas un citu Eiropas valstu historiogrāfijā jautājums par īpašu stabilizācijas pārejas posmu pēc kādas teritorijas okupācijas nav ne tikai skatīts, bet pat izvirzīts.²

Sākot ar 1941. gada jūlija otro dekādi, Latvijas reģionos strauji pieauga pret ebrejiem un nacistiskā režīma pretiniekiem vērsto represiju apjoms. Lai arī atsevišķos gadījumos noziegumos bija iesaistīti pagastu bruņotie formējumi vai spontāni sapulcinātas iedzīvotāju grupas, pagastu valdes nevar vainot, jo lēmumi par represijām tika pieņemti apriņķa līmenī vai arī nāca tieši no vācu iestādēm. Raksta mērķis nav klieidēt aizdomas un apgalvot, ka apriņķu līmeņa iestādēm nebija saistības ar nacistu noziegumiem, jo tas tā nebija. Drīzāk šis ir mēģinājums pierādīt autora jau iepriekš izteikto tēzi, ka latviešu civilajām un militārajām iestādēm bija atšķirīgas funkcijas un tikpat atšķirīga

bija šo divu varas atzaru rīcības motivācija. Latviešu tradicionālajai reģionālajai elitei jau jūlija vidū vairs nebija vajadzīgas turpmākas represijas pret saviem bijušajiem ienaidniekiem, par vardarbību domāja tikai cilvēki, kuru karjeras plāni varu maiņas posmā bija izrādījušies neveiksmīgi vai nepietiekami.³ Apriņķu administratīvo un saimniecisko darbinieku vairākums arī apskatāmajā periodā bija ar vardarbību nesaistīti birokrāti, kas deva priekšroku kliķu intrigām un spēja nodrošināt visai sabiedrībai vitāli svarīgu institūciju funkcionēšanu.

Laikā, kadniecīga sabiedrības daļa piedalījās noziegumos bez noilguma, apriņķu pilsētu atjaunotās iestādes saglabāja latviešu skolu sistēmu, piešķirta ārkārtējus pārtikas un naudas pabalstus nespējniekiem, palīdzēja atsākt patērētāju biedrību veikalu, slimnīcu un pasta regulāru darbu, kā arī nodrošināja elementāru sabiedrisko kārtību. Tas tika panākts ar vācu militārpalīdzības minimālu iejaukšanos, vai drīzāk, par spīti tai, nesāņot nekādu finanšu vai cita veida materiālo palīdzību.⁴ Varu maiņas laikā apriņķu pagaidu valdēm izdevās novērst kriminālu ekscesu draudus, pārejas posmā Latvijas apriņķi sakārtoja savu saimniecību tiktāl, ka nostādīja vācu civilpārvaldi fakta priekšā un līdz ar to nepieļāva "eksperimentus", kas bija vērojami citos okupētajos apgabalos.

Tēmas hronoloģiskās robežas aptver laiku no 1941. gada jūlija vidus līdz septembra pirmajai dekādei, kad visos Latvijas reģionos beidzot tika definēts apriņķa valžu statuss un vieta vācu civilpārvaldes hierarhijā. Var diskutēt, ka par civilpārvaldes ieviešanu Latvijā uzzināja tikai 8. augustā pēc H. Lozes vienpadsmit dienas iepriekš sagatavotā uzsaukuma publikācijas "Tēvijā", taču augstu stāvošu nacistu aprindās drīza militārpalīdzības nomaiņa bija neizbēgams fakts jau kopš 17. jūlija un acīmredzami noteica viņu rīcību.⁵ Citiem vārdiem, 1941. gada jūlija–septembra pārejas periods nacistu okupētās Latvijas apriņķu darbībā sākās no brīža, kad jaunajam režīmam izdevās nodrošināt vietējā mēroga pavēļu vertikāli, un noslēdzās ar visas Latvijas teritorijas iekļaušanu vienotā ekonomiskās ekspluatācijas sistēmā.

Latvijas apriņķu pašpārvaldes 1941. gada jūlija vidū

Ap 15. jūliju vismaz trīspadsmit Latvijas apriņķos jau bija izveidotas darbaspējīgas valdes. Liepājas, Valmieras un Abrenes apriņķa neatkarības gadu vecākie bija saņēmuši ziņu par atjaunošanu amatā, un tikai personiska rakstura problēmas pagaidām atturēja viņus no varas pārņemšanas. Darbspējīga apriņķa priekšnoteikums bija bijušā apriņķa sekretāra atgriešanās darbā. Ventspils un Valmieras apriņķī sekretāri visu apskatāmo periodu faktiski pildīja arī visas vecāko funkcijas.⁶ Jūlija vidū apriņķu kanceleju personāls joprojām bija ļoti mazs, Latgalē to štati pagaidām nepārsniedza 10–15 cilvēku un apriņķa civilie darbinieki nereti strādāja vienās telpās ar latviešu komandantūru.⁷ Redzamākā pavēļu vertikāles iedibināšanas un līdz ar to varu maiņas beigu iezīme bija pasta darbības

atjaunošana pa galvenajiem satiksmes ceļiem. Pasta un sakaru atjaunošana lielākajā daļā apriņķu un pagastu netika uzskatīta par pašu aktuālāko problēmu, to paveica, pateicoties militārvaldes uzstājībai un draudiem smagi sodīt katru, kas apdraudēs sakaru sistēmu.⁸ Sākot ar 15. jūliju, lielākā daļa Latvijas pašvaldību jau saņēma vienādu, ar Rīgas iestāžu starpniecību izplatītus vācu rīkojumus nodrošināt mantas uzskaiti un piegādes vērmahtam. Tomēr komunikāciju darbības atsākšanās ne mazākā mērā neatrisināja transporta problēmu. Personu pārvietošanās pagaidām vēl nebija aktuāla, taču apriņķi jau sāka nonākt acīmredzamā ekonomiskajā izolācijā. Izmantojot noliktavu krājumus, 15. jūlijā vēl varēja nodrošināt pašpietiekamības šķietamību lielākajā daļā apriņķu, taču Rīgā vērmahta saimnieciskā pārvalde jau bezrūpīgi ekspluatēja visai Latvijai paredzētos preču krājumus, jūlija otrajā dekādē atstājot Jēkabpili, Daugavpili un tām tuvākās apdzīvotās vietas bez maizes rauga.⁹ Apriņķu valžu prasmi saimniekot tagad raksturoja spēja organizēt bartera darījumus ar vērmahtu.

Par tikpat lielu problēmu kā piegāžu krīze draudēja kļūt finanšu sistēmas sabrukums. Vācu okupācijas reihsmarkas ieviešana un padomju rubļa pagaidu izmantošana tika veikta, ignorējot tikko notikušo padomju iestāžu evakuāciju. Gandrīz visu Latvijas pilsētu un vismaz puse Vidzemes un Latgales pagastu iestāžu un uzņēmumu bija palikusi bez skaidras naudas laikā, kad atjaunotajām apriņķu valdēm bija jāturpina algu un pabalstu izmaksas. Praksē tas noveda pie tā, ka pat Talsu apriņķa paš aizsardzības kopu karavīri un komandieri saņēma jūlija un augusta algu tikai novembrī, kad Latvijā bija atsākta pašvaldību kreditēšana.¹⁰ Tikai ar naudas trūkumu var izskaidrot vismaz līdz augusta vidum pat lielās pilsētās – Daugavpilī, Rēzeknē un Jelgavā – vērojamo paradumu piešķirt samaksu graudā un, lai gan pārtikas tirdzniecība tika atjaunota, uzturēt bezmaksas ēdnīcas. Jau jūlija vidū vairākas finanšu strupceļā nonākušas apriņķu valdes sāka apsvērt iespēju izmantot arestētajām personām konfiscētos naudas līdzekļus spiedīgiem izdevumiem.¹¹

1941. gada jūlija vidū pat Rīgā vairs bija iespējams nodrošināt tikai 70 procentu pirmās nepieciešamības pārtikas un rūpniecības preču – un ap trijiem dienā veikalū plaukti bija tukši. Reģionos pārtikas apgāde bija ievērojami labāka, taču, piemēram, lielākajā daļā Latgales veikalū rūpniecības preces izzuda jau jūlija otrajā dekādē.¹² Zemnieku nevēlēšanās piegādāt vērmahta pieprasīto pārtiku bez atbilstošas atlīdzības izrādījās smags trieciens Latgales apriņķu vadību pārņēmušajiem militārajiem komandieriem, kas uzskatīja, ka ļaudīm jāklausa un jāseko patriotiskiem lozungiem. Pat visaktīvākie karjeristi no šo ļaužu vidus jūlija vidū sāka apjaust, ka vairs nespēj pildīt vērmahta saimniecisko uzraugu pienākumus, kas pie tam nedod īpašu peļņu vai nopelnus.

Varu maiņas perioda noslēgums beidzās ar divvaldību visu Latvijas apriņķu varas orgānos. Ap 15. jūliju jebkuram apriņķa vecākajam bija jāņem vērā vai pat jāpakļaujas latviešu militāro vai policijas spēku komandierim, resp., apriņķa pilsētas latviešu komandantam, ko tolaik nereti anahroniski dēvēja par apriņķa priekšnieku.¹³ Neskatoties uz

visiem vācu okupācijas varas iebildumiem pret latviešiem, sākotnējā okupācijas pārvalde bija militārā pārvalde un deva priekšroku sadarbībai ar kadru virsniekiem. Jūlija vidū frontes līnija bija apstājusies Vidusgaunijā un ne pārāk tālu aiz Pleskavas. Latviešu formējumu izmantošana aizmugures dienestam joprojām netika noliegta, un nebija noticis nekas, kas iedragātu latviešu reģionālo komandantūru virsnieku pašapziņu. Pateicoties Pašvaldību departamenta direktora J. Zankevica 2. jūlija uzsaukumam, apriņķu tradicionālā elite bija atguvusi daļu administratīvo amatu, taču tās tiesības pārvaldīt apriņķa saimniecību vēl nebija noteiktas. Tradicionālā elite balstījās uz autoritārā režīma laika apriņķa varas aprindām, ar kurām konkurēja 100–300 vīru liels apriņķa pilsētas militārais formējums, kura locekļi savā vairākumā bija pārliecināti, ka jau nopelnījuši tiesības uz saimnieciskām sinekūrām. Tieši tāpēc ne jūlija vidū, ne arī līdz pat apskatāmā perioda beigām apriņķu centros nebija vērojami konflikti starp vietējo eliti un elites statusa pretendentiem.¹⁴ Abas puses – nereti bez jebkāda pamatojuma – uzskatīja, ka nākotne pieder tām un pretinieki izklīdīs, vien paklausot vācu rīkojumam. Gan tradicionālās elites kontrolētie Talsi, gan arī latviešu komandantūras pārraudzītā Abrene pārdzīvoja 1941. gada vasaras beigās vienlīdz mierīgi.

Jūlija vidū Latvijas reģionu sabiedriskajā dzīvē kļuva manāma kāda īpatnība, kas neizpauzās varu maiņas laikā. No bijušo latviešu partizānu formējumiem atdalījās nelielas agresīvu marginālu grupas, parasti ne vairāk kā daži desmiti cilvēku. To, ka šādas kopas vienlaikus uzradās Ventspilī, Valmierā, Jēkabpilī, Rēzeknē un daudzviet citur, acīmredzami var izskaidrot tikai ar laikmeta, nevis vides īpatnībām. Šos ļaudis nevar pat īsti pieskaitīt elites statusa pretendentiem, jo to vairākumam jebkāds politikas jēdziens ir svešs. Viņi ir primitīvi, agresīvi, neiecietīgi un gatavi nogalināt pat par niecīgu atlīdzību. Šādu personu izmantošana 16. jūlijā kļuva par iemeslu divpadsmit arestētu padomju aktīvistu bojāejai Baltinavas pagastā, kad konvojs sāka apšaudīt gūstekņus bez redzama iemesla.¹⁵ Acīmredzot marginālas izcelsmes ļaudis no Ances un citiem Ventspilij tuvākajiem pagastiem jūlija vidū tika savervēti holokausta eksekūciju veikšanai un jau tolaik ar savu uzvedību sanikvoja pat vācu ierēdņus.¹⁶ Rēzeknē un Liepājā – vismaz jūlijā – nacistu represiju pasākumos piedalījās lojalitāti mainījušie bijušie padomju aktīvistu. Līdz ar neizvēlīgākajiem no elites statusa pretendentiem vidus līderu lomā šis šaurais marginālu slānis bija gatavs pastrādāt jebkādas noziegumus, ko nacisti arī neliedza.

Vācu komandantūras pārejas perioda apstākļos

Jūlija otrās dekādes beigās Latvijā bija izveidojies vācu komandantūru tīkls, kas pastāvēja līdz pat civilpārvaldes ieviešanai. Četras armijas komandantūras – trīs lauka un viena pilsētas – Jelgavā, Rīgā, Daugavpilī un Valmierā pārraudzīja lielāko daļu Latvijas teritorijas, izņemot Abrenes apriņķi, ko kontrolēja pilsētas komandantūra, un vismaz daļu

Liepājas un Ventspils apriņķa, kur augstākā vara piederēja flotes bāzu komandantūrām. Frontes straujās virzības dēļ vērmahta aizmugures dienestiem nebija laika sakārtot komandantūru attiecības un subordināciju Latvijas ietvaros. Pats jaunākais bija tas, ka komandantūru personāls izrādīja pārsteidzošu ignoranci kā par etnisko situāciju savas dislokācijas vietā, tā arī Berlīnes norādījumiem attiecību uzturēšanā ar vietējiem. Jau īsi pirms darbības pārtraukšanas Daugavpils lauka komandantūras ierēdņi ar pārsteigumu atklāja, ka atrodas daudznacionālā pilsētā, kur latviešu ir tikai 25 procenti, un ar neapšaubāmu nolūku pazemot vietējās apriņķa iestādes piedraudēja mainīt iepriekš apstiprināto reģiona etniskās pārstāvniecības dalījumu, atņemot latviešiem vadošās kopienas tiesības.¹⁷ 17. jūlijā Rūjienas vācu komandants, tikko ieradies jaunajā dienesta vietā, faktiski likvidēja pilsētas latviešu komandantūru un dažas tās lauku filiāles, lai gan šo iestāžu statuss jau pirms desmit dienām bija saskaņots ar formāli augstākajām Cēsu un Valmieras vācu komandantūrām.¹⁸ Jūlija vidū Valdemārpilī īslaicīgi izvietotā vācu komandantūra nepakļāvās Talsu augstāka ranga komandantūrai, Gulbenes komandantūra darbojās kā neatkarīga iestāde, Rīgas apriņķa vecākajam bija jāatskaitās divām, bet viņa kolēģim Abrenē pat trim dažādām vācu komandantūrām.

Sākotnējais vērmahta plāns izvietot Latvijā trīs lauka komandantūras – Jelgavā, Rīgā un Daugavpilī, kas savukārt pārvaldītu pilsētu komandantūras katrā apriņķa pilsētā, bija izgāzies militāri birokrātisku nesaskaņu dēļ. Vērmahta 101. aizmugures apgabala komandieris K. fon Rokss kopumā uzturējās Latvijā tikai dažas dienas un, cik var spriest, bija aizņemts ar daudz nopietnākām komandantūru veidošanas problēmām Pleskavas un Novgorodas apgabalā, tādēļ reāla sadarbība un rīcības koordinācija lielāko komandantūru starpā tā arī neizveidojās, tās bija un palika konkrētu apgabalu pārraudzības un ekspluatācijas iestādes, mazliet atšķiroties vienīgi ar rīcības metodēm. Būdamas faktiski autonomas, bez tiešas kontroles no Rīgas, militārpārvaldes perioda apriņķu valdes bija spiestas sadzīvot ar paralēlas varas pasauli, kurā latvieši netika ielaisti. Jebkurš vērmahta karavīrs varēja gaišā dienas laikā nogalināt un likt aprakt padomju karagūstekni (kā Daugavpilī), uzlauzt bez īpašnieka palikušu veikalu (Valmierā) vai nozāģēt viņa vienībai ievajadzējušos kokus (Pierīgā) un, neņemot vērā pašu vāciešu prasības par stingru uzskaites un lietvedības noteikumu ievērošanu, izlīdzēties ar savu parakstu, tādējādi noslēdzot jebkura incidenta izmeklēšanu.¹⁹ Nevēlēdamies atskaitīties latviešiem par savu rīcību, vērmahts un vācu komandantūras tikpat lielā mērā nevēlējās dot tiešus rīkojumus iedzīvotājiem. Liela atšķirība starp militārpārvaldi un civilpārvaldi bija pēdējās birokrātisms visdažādāko pavēļu un rīkojumu formā. Par spīti visām vācu armijas lietvedības tradīcijām, visi militāro struktūru rīkojumi latviešu iestādēm, kas neskāra konkrēta pārtikas vai preču apjoma piegādi, tika izteikti mutiski – pat ja runa bija par pilnīgu restrukturizāciju vai likvidāciju. Tādēļ par lielu daļu vācu militārpārvaldes rīkojumu ir zināms tikai netiešā formā no to pārstāsta latviešu iestāžu dokumentos.²⁰

Var pieļaut, ka patiesībā vērmahtam nebija nodoma slēpt savu darbību un uzdot to par latviešu pašiniciatīvu, gluži vienkārši vācu Bruņotajiem spēkiem bija jau vismaz gadsimtu sena okupēto apgabalu pārvaldes tradīcija.

Koordinācijas trūkums vācu komandantūru starpā noveda pie, iespējams, izteiktākās īpatnības apskatāmā perioda Latvijas varas orgānos – latviešu bruņoto formējumu dalībnieku statusa nenoteiktības. Kurzemē latviešu komandantūru personāls tika uzskatīts par īpaša paveida vietējiem policistiem; Latgalē – par kapitulējušiem ārzemju karavīriem, līdzīgi kā Viši Francijā; Vidzemē – pat par vieniem un otriem vienlaikus, to izšķīra piederība vai nu apriņķa latviešu komandanta, vai apriņķa priekšnieka resoram.²¹ Konkrēta latviešu palīgpolicista statuss vēl varēja mainīties, nonākot latviešu iestāžu vai īslaicīgi vērmahta, vai pat *SD* pakļautībā. Vienīgais, ko vienprātīgi vēlējās visas vācu komandantūras, bija latviešu rīcībā esošā bruņojuma apjoma ierobežošana. Jūlija otrajā dekādē uzsāktā par palīgpolicistiem pārdēvēto pašaizsardzības vienību skaita samazināšana patiesībā uzskatāma par atbruņošanu, jo militār pārvaldes dokumentos minētais pieļaujama apriņķu latviešu policijas vienību skaits ietvēra tikai bruņoto kontingentu, neņemot vērā palīgpersonālu, kura uzskaiti veica jau septembrī līdz ar civilpārvaldes ieviešanu.²² Tā veidojās situācija, ka Latvijas iedzīvotāji, kas 1941. gada jūlijā–augustā bija iesaistīti vērmahta militārajās operācijās vai masu represijās, pat no nacistu likumdošanas viedokļa bija tikai patvarīgs, nejauši sapulcējies pūlis.

Vairāki simti Talsu un Ventspils apriņķa iedzīvotāju, kas apriņķa priekšnieka uzraudzībā nodrošināja Irbes šauruma krasta apsardzi, pēc būtības pildot vērmahta palīgvienību dienestu, pakļāvās nelielai grupai vācu flotes virsnieku un atradās ārpus Jelgavas lauka komandantūras uzskaites.²³ Viņi saņēma algu no apriņķa kases līdzīgi kā šķūtnieki – par precīzi nenoteiktu darbu vērmahta labā. Tieši tāpat Jēkabpils vai Ilūkstes vācu komandantūras nedeļa tiešus rīkojumus ebreju nogalināšanai Subatē sapulcināto apkārtnes pagastu pašaizsardzības vienību brīvprātīgajiem, ko vācu amatpersonu vietā izrīkoja Ilūkstes apriņķa latviešu komandants.²⁴ No vienas puses, vērmahta un *SD* pavēļu izpildītāji bija pārliecināti, ka jaunais režīms ņems vērā viņu pūles, tādēļ izrādīja īpašu centību, no otras puses, neinformētajiem aculieciniekiem tas šķīta latviešu policijas patvaļas un nemotivētu slepkavību laiks, jo pierādījumu, ka sākotnējie rīkojumi nāca no vācu iestādēm, vienkārši nebija. Tas, kas mūsdienās izskatās kā milzu apmēra sazvērētība ar nolūku slēpt vērmahta līdzdalību kara noziegumos, patiesībā bija vācu kara komandantu neprofesionālisma, augstprātības un neizdarības sekas, ignorējot visu, kas nebija tieši saistīts ar vērmahta apgādes un transporta vajadzībām. Represijas, pat masu slepkavības, kas neprasīja vācu karavīru iesaistīšanu, nacistiem bija pārāk mazsvarīgas, lai fiksētu tās armijas dokumentos. Rīkojums piedalīties nevēlamu personu likvidācijā no šā viedokļa neatšķīrās no prasības apriņķa valdei nodrošināt vērmahta apgādi.

Vācu komandantūru un latviešu valžu mijiedarbību apriņķos var izprast, tikai apzinoties, ka militārvaldes varas struktūra Latvijā darbojās birokrātiskā haosa apstākļos, kur gandrīz katrs komandants uzskatīja sevi par vietējā mēroga valdnieku ar tiesībām pārvaldīt uzticēto apgabalu pēc paša ieskatiem. Vērmahtam nebija nekāda konkrēta Latvijas iekarošanas lielā plāna – viss 1941. gada vasarā notikušais, pat represijas, bija kā improvizācija bez atbilstošiem resursiem un sagatavošanās. Flotes pārvaldītā Liepāja izrādījās atdalīta no vērmahta kontrolē atstātās pārējās apriņķa teritorijas. Līdz ar to apriņķa valde, kas darbojās pilsētā jau no jūlija vidus, varēja sākt apzināt apriņķa pagastu vajadzības tikai mēnesi vēlāk.²⁵ Lai gan tika saņemti rīkojumi no Rīgas, Abrenes apriņķī līdz pat augusta beigām vācu komandants nebija izlēmis, vai uzticēt apriņķa latviešu iestādes bijušajam apriņķa vecākajam vai arī Abrenes vai Balvu partizānu komandieriem.²⁶ Īpaši liela un jau pilnīgi bezjēdzīga vācu komandantūru aktivitāte uz austrumiem no Daugavas bija vērojama, sākot ar 28. augustu – dažas dienas pirms reģiona nodošanas civilpārvaldei. Šai dienā trīs Vidzemes apriņķus pārraugošajā Valmieras komandantūrā nomainījās vadība un vienlaikus no jauna tika apstiprināti amatos apriņķa vadošie latviešu darbinieki, pat sava resora likvidāciju gandrīz pabeigušais apriņķa latviešu komandants J. Jaunsnīķeris. Līdzīga pārreģistrācija notika arī Cēsīs un Valkā.²⁷ Pēc būtības tas jau bija noteikumu pārkāpums, jo par apriņķu vecāko iecelšanu lēma augstākas militārvaldes instances – un vācu komandantam nebija tiesību iecelt J. Jaunsnīķeri arī par apriņķa saimniecisko vadītāju. Divu pastāvēšanas mēnešu laikā vācu komandantūras bija izrādījušās par traucēkli situācijas stabilizēšanai, tie Latvijas apgabali, kur tās mēģināja valdīt saviem spēkiem, piedzīvoja īsāku vai ilgāku pārvaldes haosu. 1941. gada vasarā Latvijas pašvaldības atsāka darbu nevis tādēļ, ka tika ieviesta militārvalde, bet gan par spīti tās darbībai.

Apriņķu tradicionālās elites restaurācija

Uzsākot pašvaldību amatu atdošanu tradicionālās elites rokās, vācu militārvalde acīmredzot bija vadījusi no visnotaļ pieticīgiem iekarotās zemes resursu uzskaites vienkāršošanas apsvērumiem. Tā vietā, paši to negribot, nacisti līdz 1941. gada augusta vidum bija panākuši autoritārā režīma varasvīru un ar tiem saistīto kliķu restaurāciju visos Latvijas apriņķos. Par izšķirošo faktoru kļuva nevis ekonomika, bet kadru jautājums. No 2. jūlija līdz septembra sākumam okupācijas varas iestādes pieņēma un izziņoja četrus lēmumus, kas noteica, ka ieņemt atbildīgus apriņķa amatus var tikai personas, kas atradušās šajos amatos pirms 1940. gada 17. jūnija. Vakances gadījumā priekšroka ir citiem respektīvās iestādes darbiniekiem atbilstoši rangam, bet pilnīga kadru deficīta apstākļos var pieteikties citi kandidāti. Vienīgā atšķirība starp militārvaldes un civilpārvaldes vietējo pašvaldību kadru politiku bija pirmās nevēlēšanās atzīt

pirmskara hierarhiju, atstājot vismaz formālu militāro un civilo iestāžu divvaldību. Pretēji militārpārvaldes vēlmei lielākajā daļā Latvijas apriņķu šī divvaldība vai nu neiestājās vispār, vai izveidojās uz ļoti īsu laiku. Tikai vietās, kur vācu komandanti īpaši atbalstīja latviešu iestāžu militarizāciju, kā Liepājā, Rēzeknē, Abrenē un daļēji arī Daugavpilī, latviešu komandanti ieguva lēmējtiesības saimnieciskos jautājumos.²⁸ Visur citur notikumi risinājās pēc vienas shēmas. Apriņķi Latvijas apstākļos bija jauni teritoriālie veidojumi, taču, tā kā apriņķa elite saplūda ar apriņķa pilsētas eliti, veidojās pietiekami spēcīga ietekmīgu personu kopa, kas noteica apriņķa politisko un sabiedrisko dzīvi. Elites statusa pretendentiem – to lielākā daļa bija no partizānu vienību un vēlāko latviešu komandantūru personāla – iepriekšminētajās aprindās nebija ne sakaru, ne ietekmes, viņi varēja paļauties tikai uz stingru iejaukšanos no nacistu puses. Karjeristiem bija nelabvēlīga pat situācija, kad netiktu atbalstīts neviens grupējums, taču tā vietā notikumu gaita gāja viņiem visnelabvēlīgākā virzienā. Jūlija vidū tradicionālajai elitei bija oficiāli atdoti visi galvenie apriņķu un divas trešdaļas pagastu valžu amati. Parasti tas nozīmēja arī vadošo birokrātu un tehnisko darbinieku vakancu sadali apriņķu valdēs. Sākotnēji turpmākā ražotņu un tirdzniecības pārvaldes kārtība bija neskaidra. Apriņķu un pagastu ražotnes uzraudzīja valdes iecelti pilnvarnieki, kas ne vienmēr piederēja tradicionālajai elitei. Nacistu aktīvāko atbalstītāju lojalitātes izpaušmes ļoti bieži balstījās uz pārlicību, ka viņi tiks atalgoti ar uzņēmuma vai veikala pārziņa vietu. Viss mainījās no 17. jūlija līdz 11. augustam, kad Rīgas Tirdzniecības un Rūpniecības pārvaldes rīkojumi aizliedza neprofesionāliem karjeristiem vadīt pat pagastu patērētāju biedrību veikalus.²⁹ Bijušajiem aktīvākajiem partizāniem bija pieejami pasta, sociālās sfēras un finanšu ierēdņu sīkāki amati ar krietni zemāku algu par šo cilvēku ambīcijām.³⁰ Līdz ar to sākās elites statusa pretendentu aizplūšana uz palīgpolicijas struktūrām, kas bija saistītas ar represijām, kā arī tiešu līdzdalību noziegumos, cerībā, ka vismaz šī galējā lojalitātes izpaušme nodrošinās karjeras iespējas. Daļēji tas atbilda patiesībai, jo, sākot ar 1941. gada septembri, it īpaši Kurzemē, vakantie amati tirdzniecības un sadales uzņēmumu vadībā pretēji iepriekšējiem lēmumiem līdz pat pusei gadījumu tiek piešķirti aktīviem represiju organizētājiem.³¹

Ļoti īsais periods, kad tradicionālā elite sāka saņemt rīkojumus par savas ekonomiskās ietekmes atjaunošanu, ir kritiski svarīgs visas vācu okupācijas laika Latvijas reģionu sabiedriskās dzīves izpratnei. Divu trīs nedēļu laikā, ja vien netika izrādīta vācu komandantūras sankcionēta pretdarbība, apriņķa un apriņķa centra pilsētas valdes pārraudzīto iestāžu un uzņēmumu darbavietas – pat visnenozīmīgākie amati – tiek aizņemtas ar tradicionālās elites grupējumu izraudzītiem ļaudīm – parasti pēc radniecības vai personiskās lojalitātes principa. Šie cilvēki vairumā gadījumu neaizņēma vakances, bet gan aizstāja personas, kas bija ieņēmušas šīs vietas 1940.–1941. gada kadru pārmaiņu laikā. Liecību par notikušo hierarhijas atjaunošanu ir ļoti maz; īpaši jāizceļ

Valmieras pilsētas slimnīcas galvenā ārsta A. Alkšņa atmiņas.³² Ir skaidrs, ka nacistu noteikto galvenās elites slāņa restaurāciju apriņķos noveda līdz galējībai, atjaunojot 1940. gada *status quo* pat apkopēju amatā. Izmantojot to, ka Rīgas augstāko šķīrējtiesas instanču vienkārši nav, atstādināšanai nolemtajām personām godīgi paziņoja, ka tās nav vēlamas, jo nav vietējie iedzīvotāji. Protestējušos denuncēja kā nacistu pretiniekus. Minētās kampaņas sekas bija skolotāju un zemākā ranga ierēdņu masveida atgriešanās dzimtajās vietās, kas drīzāk atgādināja bēgšanu.³³

Grūti spriest, vai runa ir par nejausību vai arī visas Latvijas mērogā plānotu reģionālās birokrātijas intrigu, taču gandrīz katrā apriņķī tradicionālā elite atgriezās pagastu un apriņķu valdēs, pateicoties konkurentu netīšai palīdzībai. 1941. gada jūlija otrās puses represiju vilnis okupētajā Latvijā līdz ar fizisku vardarbību izpaudās arī vairāku tūkstošu zemākā ranga ierēdņu un amatpersonu padzīšanās no amatiem ar tai sekojošu deklasāciju. Lielākā daļa deklasācijas upuru bija padomju varas laika elites statusa pretendenti, un līdz ar to viņu atstādināšana bija vēl viens tradicionālās elites leģitimitātes pamatojums.³⁴ Attieksme pret bijušajiem padomju darbiniekiem no apriņķu jauno pašvaldību puses dažādos reģionos manāmi atšķīrās, uzrādot īpašu neiecietību Vidzemē, mazliet mērenāku attieksmi Kurzemē un pat zināmu toleranci atsevišķos Latgales apgabalos. Tomēr 1941. gada augusta sākumā it visur Latvijā bija skaidri redzams, ka savu vietu sabiedriskajā dzīvē un hierarhijā zaudē plašs karjeristu, jaunpienācēju un “svešinieku” slānis un nebija reāla pamatojuma, kādēļ viņus jāaizstāj ar tikpat mazpazīstamiem ļaudīm. Berlīnē pieņemtais lēmums dot priekšroku apriņķu tradicionālajai elitei tās prognozējamības dēļ sakrita ar sabiedriski aktīvo iedzīvotāju vairākuma pārliecību, ka neatkarības gadu pašvaldības spēš mazināt vardarbību un nodrošinās saimniecisko stabilitāti. Vienlaikus par latviešu komandantūrām un palīgpolicijas vienībām pārtapušās nacionālo partizānu grupas pārdesmit dienu laikā paguva zaudēt sākotnējo prestižu, jo strauji radikalizējās un vairs nespēja pildīt drošības uzturēšanas uzdevumus.³⁵ Līdz jūlija otrās dekādes beigām gandrīz visi bijušie partizāni, kam nebija īpašu personisku iemeslu turpināt dienestu, bija atgriezušies savās parastajās darba gaitās. Viņus aizstāja pavisam citādi domājoši cilvēki, ko vadīja karjeras, politiskās pārliecības vai atriebības apsvērumi vai arī vienkārša vēlēšanās nopelnīt.³⁶ Šī perioda latviešu bruņoto formējumu 50–80 procentu kadru maiņa pārāk bieži palikusi neievērota historiogrāfijā – un tādēļ varu maiņas laika nacionālie partizāni tiek nepelnīti apsūdzēti mēnesi vēlāk notikušo represiju organizēšanā. Galu galā gandrīz katrā pagastā, it īpaši apriņķu centros, atkārtojās padomju okupācijas pirmo nedēļu notikumi, kad kārtības uzturēšanā iesaistītie vietējie aktīvistu publiski deklarēja savu īpašo statusu un piedēvēja politiski naidīgus nodomus jebkuram sev netīkamam cilvēkam. Par nelaimi viņiem, jau jūlija beigās bija acīmredzama pretruna starp latviešu bruņoto formējumu locekļu pretenzijām un vēрмаhta distancēti vienaldzīgo attieksmi. Bez tam mēnesi pēc

kara sākuma par galvenajām briesmām lauku iedzīvotājiem bija kļuvuši nevis apjukuši sarkanarmieši, bet gan nelielas mežos klejojošas padomju diversantu vai kriminālistu grupas, ko aprīnķu palīgpolicija, nevēlēdamās riskēt ar dzīvību, neuzdrošinājās vajāt. Daļai Latvijas iedzīvotāju 1941. gada vasarā varēja nebūt īpašu iebildumu pret nacistu uzsāktajām represijām, taču pašmāju cietumsargi un soda izpildītāji vairs nevarēja pretendēt uz kopienas līderu lomu.³⁷ Kad jūlija beigās kļuva skaidrs, ka elites statusa pretendenti ne tikai nespēj organizēt vietējo dzīvi labāk par tradicionālo eliti, bet nespēj to vispār, iedzīvotāju vairākums nosliecās tradicionālās elites pusē.

Par tradicionālās elites restaurācijas galveno iemeslu kļuva pavisam cita problēma. Jūlija otrajā dekādē naudas līdzekļu trūkums apgrozībā pārgāja smagā finanšu krīzē, kas vismaz uz mēnesi paralizēja Latvijas tautsaimniecību. Pat ja pašvaldības bija pārcietušas varu maiņu bez zaudējumiem, kases un seifi izrādījās iztukšoti padomju amatpersonu evakuācijas brīdī. Pāris nedēļu laikā normālā naudas plūsma apstājās tās trūkuma dēļ.³⁸ Vācu militār pārvalde izrādīja apbrīnojami naivitāti un savas darbības laikā tā arī neuzņēmas risināt šo jautājumu. Līdz pat augusta beigām vērmahta aizmugures dienesti turpināja izlikties, ka padomju rublis un okupācijas reihs marka ir konvertējama brīvā tirgus valūta, tai pašā laikā iesaldējot cenas un apturot preču kustību. Vismaz puse Latvijas aprīnķu un aprīnķu pilsētu valžu bija palikusi ar burtiski dažām kapeikām kasē, bez iespējas ņemt kredītu Valsts bankā. Jūlijā algu izmaksu nācās iesaldēt; pat turīgākās pašvaldības, piemēram, Jelgavā, varēja izsniegt mazturīgajiem ne vairāk kā 10 rubļu pabalsta, palīgpolicija, nespējnieku nami un slimnīcas bija atkarīgas no pārtikas ziedojumiem.³⁹ Privāto veikalu darbība apsīka pēc pirmajiem sodiem par cenu patvarīgu paaugstināšanu, un patērētāju biedrības atsāka strādāt jau civilpārvaldes apstākļos, tādējādi pašvaldības nespēja aizņemties skaidru naudu no vietējām kredītiestādēm. Šādos apstākļos bija nepieciešams gan atjaunot barterapmaiņu, gan arī atsākt agrāko gadu privātos kontaktus starp aprīnķa un pagastu valdēm. Lai saglabātu vietējās saimnieciskās dzīves pamatus, vismaz Kurzemē no jūlija otrās puses sāka lietot aprīnķa valdes izdotas ķīlu zīmes apmaksai saskatāmā nākotnē, bet tas balstījās tikai uz vietējās varas autoritāti.⁴⁰ Ar šīm ķīlu zīmēm tika maksātas algas skolotājiem un kārtoti darījumi ar pagastiem pēc tam, kad iedzīvotāju vēlēšanās ziedot bija ievērojami apsīkusi. Pārējas perioda finanšu operācijas prasīja vietējo apstākļu labu pārzināšanu un prasmi, kādas nebija elites statusa pretendentiem. Jūlija–augusta mijā finanšu krīze bija reāla problēma, ko varēja atrisināt tikai uz vietas, un ne vācu, ne latviešu komandantūra nebija gatava to darīt. Pat ja, līdzīgi kā Liepājā un Ventspilī, vācu militārās iestādes piešķīra zināmus naudas līdzekļus, to saņēmēji un sadalītāji bija tradicionālās elites vadītās latviešu saimnieciskās iestādes, kas zināja, kā rīkoties tālāk.⁴¹ Jau jūlija beigās aprīnķu tradicionālo eliti vairs nebija iespējams ignorēt pat ar vācu piekrišanu, jo citādi tiktu apturēta preču kustība un pārtikas piegāde vērmahtam.

Pagastu varas hierarhija parasti tika atjaunota ne ilgāk kā divās nedēļās, apriņķos viss norisēja daudz lēnāk. Šeit var runāt ne tik daudz par neatkarības gadu stāvokļa atjaunošanu, cik minētā perioda ietekmes personu atkaliesaišīšanu lēmumu pieņemšanā. No amatā atjaunotajiem apriņķa vecākajiem nevar nosaukt nevienu patiesi spilgtu personību, un ir pamats domāt, ka vismaz Ventspils, Valmieras un Liepājas apriņķī par faktiskajiem līderiem kļuva apriņķu sekretāri. Nacistu okupācijas politikas specifika bija novedusi pie tā, ka augusta pirmajās dienās okupētā Latvija bija kļuvusi par astoņpadsmit autonomu apriņķu un Rīgas un tās piepilsētas teritorijas kopu, kur vācu komandantūras un okupācijas karaspēks darbojās, gandrīz nesaskaroties ar vietējiem iedzīvotājiem. Rīgas latviešu iestāžu rīkojumi šādos apstākļos tika pildīti vienīgi tad, ja izrādījās izdevīgi apriņķa elitei vai sakrita ar apriņķa pilsētas vācu komandanta gribu.

Galvenais jautājums, ko jūlija beigās – augusta sākumā vismaz Kurzemes, Zemgales un Vidzemes reģiona apriņķi centās atrisināt Rīgā, bija kvalificētu kadru trūkums. Neatkarības gadu apriņķu iestāžu vadītāji padomju okupācijas laikā bija represēti vai izklīduši pa visu Latviju. Jūlija sākumā viņi parasti sāka atgriezties nevis pēdējā dienesta vietā, bet gan devās uz Rīgu, kur tos reģistrēja J. Zankevica vadītais pašvaldību departaments.⁴² Militārpalīdzība piešķīra īpašas pilnvaras un sūtīja atpakaļ uz dienesta vietām tikai dažus augstākos apriņķu ierēdņus, pēc pārējiem Rīgā parasti ieradās respektīvā apriņķa pārstāvji. Līdz augusta sākumam kļuva skaidrs, ka daudzi bijušie apriņķu resoru vadītāji nav atrodami un viņu vietā būs nepieciešams meklēt citus kandidātus. Šai jautājumā apriņķu vadībai un Rīgas latviešu iestādēm bija ne mazums konfliktu – un pirmās parasti ņēma virsroku. Apriņķi vēlējās redzēt amatos tikai “savus”, tas ir, jau iepriekš pazīstamus vai citādi akceptētus cilvēkus. Ja runa nebija par militāra vai policijas dienesta vakanci, kas tieši skāra vērmahta intereses, līdz 80 procentiem gadījumu Rīgas ierēdņiem nācās piekāpties apriņķu gribai.⁴³ Tas bija neizbēgami apstākļos, kad formāli augstākais latviešu varas orgāns – Latvijas Organizācijas centrs un Zemes pašpārvaldes topošās struktūras nekādi nespēja ietekmēt situāciju ārpus Rīgas pilsētas robežām. Varu maiņas un pārejas perioda politiskā dzīve visā Latvijas teritorijā attīstījās pēc vienotas shēmas, taču vismaz latviešu iestāžu formālu vienotību nacionālā mērogā tā arī neizdevās panākt. Kā rezultāts, lai gan ieviesa Zemes pašpārvaldi, Latvija lielā mērā palika nošķirtu apriņķu kopa līdz pat vācu okupācijas beigām.

Pārejas perioda beigas

Par civilpārvaldes ieviešanas sākumu Latvijas iedzīvotāji uzzināja no 8. augusta publikācijas avīzē “Tēvija” – desmit dienas pēc pirmo trīs apgabala komisāru iecelšanas.⁴⁴ Zināmā mērā tas nozīmēja Latvijas sadalīšanu nošķirtos reģionos ar ne īpaši izteiktām, bet tomēr jūtāmām atšķirībām latviešu un vācu iestāžu attiecībās. Civilpārvaldes

apgabalu komisāri ieradās, lai nodrošinātu Latvijas ekonomisko ekspluatāciju, taču atšķirībā no militārvaldes perioda bija saņēmuši uzdevumu ieviest šai procesā noteiktu kārtību. Turpmāk visi – taču katrs savā veidā – rīkojās kā koloniju vietvalži, uzspiežot savus priekšstatus un personiskās kaprīzes padoto apgabalu iedzīvotājiem. Augusta pirmajā dekādē savus apgabalus pārņēma Kurzemes apgabala komisārs V. Alnors un Zemgales apgabala komisārs V. E. fon Medems. V. Alnors vismaz darbības sākumposmā parādīja sevi kā pedantisku birokrātu, kas vēlējās ieviest Kurzemē Vācijas lietvedības principus un vismaz daļu Vācijas likumdošanas, un uzskatīja nacistu represīvo orgānu metodes par pārlietu rupjām.⁴⁵ Baltvācietis fon Medems vēlējās atdzīvināt pāris gadsimtu senas aristokrātiskās varas tradīcijas, pārvaldot zemgaliešus kā savus dzimcilvēkus, lai arī nevar noliegt, ka viņš bija spējīgs administrators un, pateicoties personiskajai ietekmei, spēja būt efektīvāks pārvaldnieks nekā viņa kolēģi.⁴⁶ Vidzemes un Latgales apgabalu pārņemšana notika mēnesi vēlāk – sākot ar septembra pirmo dekādi, taču to nevar uzskatīt par aizkavēšanos, jo visus nepieciešamos priekšdarbus, it īpaši Latgalē, jau bija paveikušas Daugavpils un Valmieras lauka komandantūras, ieviešot apriņķu lauksaimnieciskās uzraudzības sistēmu.

Civilpārvaldes ieviešanas sākums deva iespēju apriņķu administrācijām atrisināt virkni problēmu. Augusta vidū – vispirms Zemgalē, bet pēc tam arī Kurzemē – beidzot tika nokārtots finanšu jautājums, piešķirot apriņķu valdēm ierobežota apmēra subsīdijas dažu tūkstošu rubļu apmērā.⁴⁷ Lai arī ar to netika atrisināts apgrozības līdzekļu trūkums, vietējās pašvaldības beidzot bija saņēmušas jaunā režīma garantijas, ka ir tā finanšu sistēmas sastāvdaļa un viņu veiktās naudas operācijas tiek atzītas. No tradicionālās elites un dažu veiksmīgāko karjeristu viedokļa pats galvenais tomēr bija tās atgūto amatu un neatkarības gadu vietējās varas hierarhijas akceptēšana. Līdz pat savas darbības beigām militārvalde tā arī nebija noteikusi attieksmi pret latviešu pašvaldībām, un vismaz divās trešdaļās apriņķu latviešu komandants vai apriņķa priekšnieks, būdams latviešu militārais līderis, tīri formāli tika atzīts par apriņķa augstāko latviešu ierēdņi un saņēma un nodeva tālāk vācu komandanta rīkojumus.⁴⁸ Līdz pat augusta pēdējām dienām tradicionālās elites stāvoklis nebija pilnīgi stabils un joprojām pastāvēja iespēja, ka jaunā vara var pārdomāt. Tikai tuvojoties septembrim, beidzot noskaidrojās, ka latviešu komandantūras tiek neatgriezeniski izformētas un apgabalu vācu komisāri dod apriņķu valdēm tiesības pavēlēt latviešu policijai, kas no šī brīža zaudēja vācu komandantu dāvāto patstāvību. Minētais rīkojums tika izplatīts Latvijā apmēram 5. septembrī un iezīmēja tradicionālās elites galīgo uzvaru pār konkurentiem.⁴⁹

Ar civilpārvaldes ieviešanas brīdi apriņķa un apriņķa pilsētas valde ieguva vēl nepieredzētu varu pār savu struktūrvienību ierēdņiem un darbiniekiem, kam vairs nebija iespēju meklēt taisnību Rīgā. 1941. gada augusts Latvijā bija daudzu elites statusa

pretendentu mazo personisko traģēdiju laiks, apzinoties savu plānu sabrukumu un pakļaujoties vietējiem "ulmaniešiem". Tieši tobrīd sabiedriski aktīvo latviešu vidū notika šķelšanās starp labējiem radikāļiem un, ja var tā teikt, tradicionālistiem, kas bija skaidri redzama trimdas aprindās līdz pat tās pastāvēšanas beigām.⁵⁰

Civilpārvalde piešķirta tradicionālajai elitei vēl nebijušas pilnvaras, taču apmaiņā pret to prasīja rīkojumu precīzu izpildi, lietvedības prasmi un labas vācu valodas zināšanas. Augusta sākumā Kurzemē un Zemgalē par lielu pārsteigumu kļuva apgabala komisāru paziņojumi, ka pašvaldību darbinieki, kas nespēj tikt galā ar amata pienākumiem, tiks nekavējoties padzīti un aizstāti ar jebkuras izcelsmes piemērotiem kandidātiem. Līdz ar to visos latviešu iestāžu varas līmeņos no Rīgas līdz pat mazākiem pagastiem cīņu par varu starp vecajiem un jaunajiem pretendentiem aizstāja steigā organizējušos kļiņu savstarpējās intrigas, lai iegūtu okupantu labvēlību. Septembra pirmajā dekādē pārejas periods bija beidzies un nepārtraukto straujo pārmaiņu laiku aizstāja vienmuļa eksistence nacistu režīma pakļautībā.

Atsauces

- 1 Sk.: Pavlovičs, J. Latvijas apriņķu vietējo pašvaldību atjaunošana nacistu okupētajā Latvijā. 1941. gada jūnijs–jūlijs // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls (turpmāk – LVIŽ), 2007, 4. nr., 91.–108. lpp.
- 2 Ковалев Б. Н. Нацистская оккупация и коллаборационизм в России 1941–1944. – Москва, 2004, с. 32.
- 3 Martinovs, J. No barikāžu otras puses // Liesma, 1988, 21. aug.
- 4 Daugavpils Latviešu Avīze, 1941, 10. aug.
- 5 Wittrock, H. Erinnerungen. – Lüneburg, 1979, S. 7.
- 6 Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 4418. f., 2. apr., 7. l., 5. lp.
- 7 Turpat, 1371. f., 1. apr., 4. l., 4. lp.
- 8 Tēvija, 1941, 14. jūl.
- 9 LVVA, 6962. f., 2. apr., 10. l., 12. lp.
- 10 Turpat, 1218. f., 2. apr., 42. l., 1. lp.
- 11 Turpat.
- 12 Turpat, 1371. f., 1. apr., 14. l., 1. lp.
- 13 Turpat, 1423. f., 1. apr., 9. l., 5. lp.
- 14 Alksnis, A. Hipokrāta spēlēs. – Toronto, 1980, 114. lpp.
- 15 Vaduguns, 1985, 23. apr.
- 16 Ezergailis, A. Holokausts vācu okupētajā Latvijā. 1941–1944. – Rīga, 1996, 349., 350. lpp.
- 17 LVVA, 1398. f., 1. apr., 41. l., 104. lp.
- 18 Turpat, 1423. f., 1. apr., 9. l., 9. lp.
- 19 Turpat, 1398. f., 1. apr., 41. l., 102. lp.
- 20 Turpat, 6868. f., 1. apr., 74. l., 1. lp.
- 21 Simsons, P. Vorkutas gūstekņa stāsts. – [B. v.]: Vaidava, 1965, 109., 110. lpp.
- 22 LVVA, 6868. f., 1. apr., 74. l., 1. lp.

- ²³ Turpat.
- ²⁴ *Ezergailis, A., Vīksne, R.* Ebreju iznīcināšana Subatē // LVIŽ, 1998, 4. nr., 111. lpp.
- ²⁵ Tēvija, 1941, 21. jūl.
- ²⁶ LVVA, 3789. f., 2. apr., 1. l., 3. lp.
- ²⁷ Turpat, 1423. f., 1. apr., 9. l., 15. lp.
- ²⁸ Turpat, 6962. f., 2. apr., 3. l., 16. lp.
- ²⁹ Tēvija, 1941, 18. jūl.
- ³⁰ Liesma, 1988, 21. aug.
- ³¹ *Arklāns, B., Dzirkalis, J., Silabriedis, J.* Viņi bez maskas. – Rīga, 1966, 91. lpp.
- ³² *Alksnis, A.* Hipokrāta spīlēš, 120.–123. lpp.
- ³³ *Dravnieks, A.* Es atceros. – Bruklina, 1970, 142.–144. lpp.
- ³⁴ Turpat.
- ³⁵ LVVA, 1218. f., 2. apr., 22. l., 10. lp.
- ³⁶ Turpat, 1398. f., 1. apr., 23. l., 14. lp.
- ³⁷ *Freimanis, J.* Ar naidu sirdī. – Rīga, 1995, 86. lpp.
- ³⁸ Tēvija, 1941, 17. jūl.
- ³⁹ Nacionālā Zemgale, 1941, 8. jūl.
- ⁴⁰ Talsu Vārds, 1914, 14. aug.
- ⁴¹ *Siljakovs, K.* Mana atbilde. – Lincoln, 1985, 2. d., 60.–65. lpp.
- ⁴² LVVA, 3789. f., 2. apr., 1. l., 1. lp.
- ⁴³ *Dravnieks, A.* Es atceros, 147. lpp.
- ⁴⁴ Tēvija, 1941, 8. aug.
- ⁴⁵ LVVA, 6868. f., 1. apr., 74. l., 9. lp.
- ⁴⁶ Tēvija, 1941, 22. aug.
- ⁴⁷ Turpat.
- ⁴⁸ LVVA, 6868. f., 1. apr., 74. l., 9. lp.
- ⁴⁹ Turpat.
- ⁵⁰ *Dravnieks, A.* Es atceros, 277. lpp.

Latvian District Authorities during the Introduction of the Nazi German Civilian Rule

Juris Pavlovičs

Summary

The last month of summer 1941 saw Latvia divided into 19 semi-autonomous districts loosely governed by an unorganised net of German military commandantures and self-restored local Latvian district authorities. After the change of occupying powers that ended approximately by July 15 there followed a transitional period of German military rule. The

latter was at least six weeks long and had enormous effect on the system and order of three-year long Nazi German occupation.

Between 11 July and 5 September, German military authorities issued four explanatory decrees concerning the rights of Latvians to take up a leadership position in district administrations. In the first weeks of the Nazi occupation, it was not quite clear who will take over the Latvian local governing bodies. The top leadership positions were given back to the traditional elite – the same people who were in charge in the 1930s. Still there remained quite a few vacant positions of directorships in regional industries, businesses, offices and trade. By the beginning of September, all were given back to the former directors or their deputies.

The large group of rural career climbers made up of former servicemen, radical youth and some marginal groups alienated themselves from the rest of the population by taking part in Nazi repressions and executions of civilians. By 1940, even Latvian rural population was too law-abiding to suffer murderers as their leaders. Without any intention, career climbers had given back all leadership positions to the traditional elite through their own actions.

The result was yet unprecedented amount of power gained by traditional elite by the middle of August. Latvian districts – formerly very closely controlled – now became almost autonomous, refusing to accept any undesirable orders from Latvian authorities in Riga. Thus, the chance to unite the traditional elite was missed and different elite groups stayed split and conflicting till the end of war.

Kārlis Kangeris

Latviešu leģions – vācu okupācijas varas politikas diktāts vai latviešu “cerību” piepildījums?

Latviešu leģiona dibināšanas priekšvēsture

1. Ievads

1943. gada 10. februārī Vācijas reihā kanclers un Vadonis Ādolfs Hitlers parakstīja pavēli par Latviešu leģiona izveidošanu:¹ *“Pavēlu izveidot Latviešu SS brīvprātīgo leģionu. Vienības lielums un veids atkarīgs no rīcībā esošā latviešu vīru skaita.”* Tā šis datums vēsturē ir iegājis kā Latviešu leģiona formālā dibināšanas diena, kuru pētniecībā visumā atzīst, lai gan SS reihsfirers Heinrihs Himlers mutisku pavēli par leģiona formēšanu bija jau saņēmis agrāk – 1943. gada 23. janvārī. Latviešu leģiona pulkvedis Arturs Silgailis savā grāmatā “Latviešu leģions” apšaubā, ka šāda pavēle Himleram bijusi jau 1943. gada 24. janvārī, kad viņš 2. SS brigādes sastāvā esošajiem latviešu aizsardzības bataljoniem deva nosaukumu “Latviešu SS brīvprātīgo leģions”.² Tomēr Silgailis šai ziņā maldās. Dokumenti Vācijas arhīvos runā skaidru valodu, ka Hitlers jau 23. janvārī Himleram deva atļauju un pavēli izveidot latviešu un lietuviešu SS brīvprātīgo leģionu.³

Vēl viens cits Silgaiļa arguments jāpieņem ar lielu skepsi, kad viņš apgalvo, ka Zemes pašpārvalde nekādus oficiālus priekšlikumus vācu vadībai par latviešu karaspēka formēšanu nav iesniegusi, kaut gan par to ģenerāldirektoru sēdēs esot spriests.⁴ Te, piemēram, Silgailis ir piemirsis ģenerāldirektoru 1942. gada 2. decembra iesniegumu formēt karaspēku 100 000 personu sastāvā.⁵ Tāpat nevajag aizmirst, ka jau no pirmās vācu okupācijas dienas latviešu aprindas ir pūlējušās veidot savas militārās vienības. Nav tā, ka latviešu aprindās nepastāvēja vēlme veidot savu karaspēku – bija personas, kuras bija ar mieru šai procesā aktīvi iesaistīties. Tā nebija nejausība, ka Hitlera pavēle par Latviešu leģiona formēšanu labi sakrita ar atsevišķu latviešu līdzīgām interesēm. Latviešu leģions neradās “tukšā telpā”, tam bija jau sava priekšvēsture gan vācu pārvaldes sistēmā, gan atsevišķu Latvijas pašpārvaldes locekļu, gan atsevišķu latviešu militārpersonu darbībā.

Nākotnē paredzēts šo pētījumu – “Latviešu leģions – vācu okupācijas varas politikas diktāts vai latviešu “cerību” piepildījums?” – paplašināt par monogrāfiju, aprakstot visu

vācu okupācijas laikposmu līdz Otrā pasaules kara beigām. Darba smaguma punkts būs likts uz politisko norišu aprakstu un analīzi: uz vācu politiku un tās plāniem, kā arī latviešu reakciju uz tiem.

Tā kā šai publikācijā tiks aprakstīts un analizēts tikai laikposms pirms Latviešu leģiona izveidošanas, t.i., pirms 1943. gada 23. janvāra, tad šeit netiks sniegts historiogrāfisks un bibliogrāfisks pārskats par Latviešu leģiona jautājumu kopumā, bet samierināsimies tikai ar to materiālu prezentēšanu, kas tieši attiecas uz šo nodaļu – Latviešu leģiona priekšvēsturi.⁶

Bez jau agrāk zināmajiem dokumentu un materiālu krājumiem par Latviešu leģionu, kas atrodami dažādu zemju arhīvos, patlaban pētniecībai pieejami jauni dokumenti – gan Latviešu leģionā iesaistīto personu dokumenti (piemēram, pulkveža Aleksandra Plensnera arhīvs Latvijas Okupācijas muzejā), Latviešu leģiona dokumenti, kas agrāk bija deponēti Lielbritānijā (Latvijas Okupācijas muzejā), atsevišķi ģenerāļa Rūdolfa Bangerska materiāli (Latvijas Kara muzejā) u.c., gan vācu izcelsmes dokumenti, kā, piemēram, tā saucamie trofeju dokumenti Krievijas Valsts Kara arhīvā Maskavā. Lai iegūtu visaptverošu skatu par politiskajām norisēm, veidojot Latviešu leģionu, jāmēģina izmantot visi pieejamie avoti.

Ja runājam tieši par Latviešu leģiona priekšvēsturi, tad no latviešu puses jāizšķir četri galvenie darbības virzieni un laikposmi:

1. Gatavošanās Vācijas–PSRS karam, kurā latviešu virsnieki – gan Vācijā, gan Latvijā pagrīdē – cerēja, ka varēs izveidot savas militārās vienības, savu armiju.

2. Dažādas iniciatīvas 1941. gada otrajā pusē kā no latviešu, tā vācu puses, lai veidotu latviešu kaujas divīzijas, latviešu armiju.

3. Latviešu kārtības, aizsardzības bataljonu formēšana, ar ko atsevišķi bataljonu formēšanas akcijā iesaistītie virsnieki cerēja un iedomājās izveidot pirmos pamatus nākamajai Latvijas armijai.

4. Plāni un mēģinājumi 1942. gada beigās veidot latviešu armiju, kad neapšaubāmi pārredzamas bija kļuvušas “neveiksmes” ar kārtības/aizsardzības bataljonu formēšanu.

Šie četri šeit izvirzītie temati nav Latvijas vēsturē nezināmi. Visplašāk ir apskatīti ar kārtības/aizsardzības bataljoniem saistītie jautājumi.⁷ Arī pretošanās Sarkanajai armijai 1941. gadā pēc 22. jūnija nav vairs Latvijas vēsturē neaprakstīta lapa.⁸ Varbūt vēl plašāka uzmanība būtu jāpievērš trešajai tematu grupai – individuālajai iniciatīvai, kas tiek minēta, bet nav plašāk analizēta.⁹ Šai darbā par Latviešu leģiona priekšvēsturi gribot negribot būs tā vai cita zināma lieta jāatkārto, bet tas jādara pilnības labad, lai visu Latviešu leģiona dibināšanas priekšvēsturi sistemātiski sakopotu. Tematu mēģināšanu pasniegt tā, lai visi notikumi būtu savstarpēji sakarīgi arī ar vācu politiku. Tāpēc šis darbs būs vācu okupācijas varas politikas dziļāka analīze, mēģinot personu rīcību un notikumus sasaistīt ar Latviešu leģiona formēšanu.

Lai veiktu Latviešu leģiona rašanās un turpmākās attīstības politisko analīzi, jāapzinās, ka būs detalizēti jāanalizē politiskie lemšanas procesi visos vācu un latviešu administrācijas līmeņos – gan laika secībā šais atsevišķajos līmeņos, gan paralēli visos vienlaikus, lai gan ne visiem šeit turpmāk minētajiem līmeņiem priekšvēstures iztirzātājā laikposmā būs kāda specifiska nozīme vai loma. Jāizšķir šādi līmeņi:

1. Vācijas Vadonis Ādolfs Hitlers.
2. Vērmahta Galvenais štābs, ģenerālfeldmaršals Vilhelms Keitels (*OKW*).
3. Heinrihs Himlers un dažādās SS struktūras (SS Galvenā pārvalde ar Gotlobu Bergeru priekšgalā [*SS-Hauptamt*] un SS vadības Galvenā pārvalde [*SS-Führungshauptamt*]), Valsts drošības Galvenā pārvalde (*Reichssicherheitshauptamt – RSHA*).
4. Ministrijas Berlīnē: Ārlietu ministrija, Reiha ministrija okupētajiem austrumu apgabaliem (Alfrēds Rozenbergs), ar ekonomiskiem jautājumiem saistītas ministrijas u.c.
5. Abvērs (*OKW/Ausland-Abwehr*).
6. Armijas grupējuma “Ziemeļi” štābs.
7. Himlera pilnvarotais pārstāvis Latvijā augstākais SS un policijas vadītājs Austrumzemē Frīdrihs Jekelns.
8. Vācu policijas struktūras Latvijā.
9. Reihskomisārs Austrumzemē (Loze).
10. Ģenerālkomisārs Rīgā (Drekslers).
11. Vācu armijas pavēlnieki Latvijā, SS papildinājumu komandas.
12. Latvijas Zemes pašpārvalde ar Oskaru Dankeru kā iekšlietu ģenerāldirektoru pirmajā vietā.
13. Latviešu militārpersonas.

2. Latvieši Vācijā un Vācijas–PSRS karš

Pēc Latvijas okupācijas 1940. gada jūnijā tikai nelielam skaitam latviešu izdevās izkļūt no Latvijas – tas noteikti bija mazāk kā simt personu. Situācija mainījās 1941. gada sākumā, kad Vācijas valdība Latvijā rīkoja t.s. pēcizceļotāju akciju (*Nachumsiedlung*). Šī akcija jau notika Barbarosas plāna ēnā, kad Vācija gatavoja karagājieni pret Padomju Savienību. Šajā akcijā arī daudziem latviešiem izdevās atstāt Latviju – kopā 1821 persona, t.sk. 657 vīrieši. Vienu daļu šo vīriešu ar viņu ģimenei piederīgajiem bija pieprasījušas dažādas vācu iestādes, lai paglābtu no iespējamām represijām, kā arī varētu izmantot savās PSRS iekarošanas interesēs.¹⁰

Par iebraukušajiem virsniekiem Drošības policijai un SD bija speciāla kartotēka, lai novērtētu viņu izmantošanas iespējas. Sevišķi abvēra nodaļas Štetīnā, Kēnigsbergā, Berlīnē, Dancigā un Breslavā rūpējās par piemērotu personu apzināšanu, kuras varētu būt noderīgas padomdevējas PSRS jautājumos. Šīm personām par savām zināšanām

bija jāizstrādā ekspertīzes.¹¹ Sākot ar 1941. gada pavasari, *Juditenlager* pie Kēnigsbergas sāka apmācīt baltiešu izpletņu lēcējus un sabotāžu speciālistus.¹²

Valsts drošības Galvenā pārvalde speciālā ziņojumā par pretošanās kustību Baltijā 1941. gada aprīlī brīdināja, ka ar pretošanās grupām Latvijā esot bīstami uzturēt sakarus, jo šīs grupas varot diezgan viegli infiltrēt.¹³ Tomēr, neņemot vērā šo brīdinājumu, abvērs turpināja savus agrāk uzsāktos kontaktus ar pretošanās grupām Latvijā. Kontaktpersonas/aģentus parasti vai nu nosūtīja caur Somiju uz Latviju, vai arī iveda ar kuģiem.¹⁴

No Vācijas puses sakarus kārtoja abvēra II nodaļas (mazākumtautības, sabotāža) štābs Austrumprūsijā. Procedūra bija šāda: *OKW/Ausland-Abwehr* bija izdevies Latvijas militāratašeju Vācijā Aleksandru Plensneru iesaistīt savā darbā. Militāratašejs saņēma no abvēra II nodaļas norādījumus, kurus viņam vajadzēja pārtulkot latviski un tad tos mutiski nodot aģentiem. Aģentiem vai kurjeriem šie ziņojumi bija jāiemācās no galvas. Pretošanās grupas Latvijā vajadzēja atstāt tai ticībā, ka tās ziņojumus saņem no nacionālās pretošanās kustības, kas izveidojusies Vācijā. Tās nekādā gadījumā nedrīkstēja uzzināt, ka Latvijas militāratašejs arī ir tikai pavēļu saņēmējs un to tālāk nodevējs.¹⁵ Lai šo mānīšanās manevru padarītu par sevišķi ticamu, vācieši 1941. gada 1. maijā atļāva nodibināt Latvju kareivju nacionālo savienību (LKNS), kura turpmāk izpildīja organizētās latviešu pretošanās centra funkcijas.

LKNS savā dibināšanas sapulcē arī pieņēma politisku deklarāciju: “*Lai sekmētu pretlīnietisku spēku mobilizēšanu un noorganizēšanu Latvijas atbrīvošanas un jaun-uzbūves uzdevumiem, uzsākusi savu darbību Latvju kareivju nacionālā savienība (LKNS) ar sekojošiem mērķiem:*¹⁶

1. *Latvju nacionālo spēku apvienošana.*
2. *Latvijas atbrīvošana ar latviešu bruņoto spēku līdzdalību.*
3. *Latvijas iekļaušana tagad veidojamā Eiropas jaunajā iekārtā.*
4. *Latvijas Satversmes izveidošana atbilstoši 3. pantā minētajai kārtībai un latvju tautas nacionālām, politiskām, sociālām un kulturālām vajadzībām.”*

Deklarācijas 2. punktā skaidri teikts, ka Latvijas atbrīvošanai jānotiek ar “latviešu bruņoto spēku līdzdalību”. Cits jautājums ir 3. un 4. punkts. Vai šādi punkti bija vajadzīgi, lai apmierinātu vāciešus un dabūtu atļauju dibināt LKNS, vai tie arī atspoguļoja dažu latviešu virsnieku tā brīža politiskos uzskatus?

Jau pirms LKNS dibināšanas dažādajās pēcizceļotāju nometnēs tika apzināti latvieši, kurus varētu izmantot karagājienā pret Padomju Savienību. Tika reģistrēts ap trīs simt personu, kādas četrdesmit piecas apmācīja izpletņlēcšanā un diversiju mākslās. Nav īsti skaidrs, cik bija tulku, bet daudz viņu nebūs bijis. Tulkus galvenokārt nosūtīja uz aizmugures vienībām.¹⁷

Berlīnē uzturējās arī Viktors Deglavs – bijušais militārais atašejs Lietuvā. Viņš arī bija *OKW/Ausland-Abwehr* uzticības persona. Deglavam bija pārliecība, ka latviešiem

atļaus veidot savu karaspēku un piedalīties cīņā par Jauno Eiropu. Viņš uzticējās vācu militārajām aprindām un cerēja, ka ar kara sākšanos pieaugs vācu armijas vadības ietekme politikā. No sarunām ar savām kontaktpersonām (piemēram, ar Dr. Kurtu Grēbi (*Graebe*)) viņš domāja sapratis, ka Vācija vēlas, lai latvieši ar savām militārajām formācijām piedalās karā pret boļševismu, un latviešu militāro formāciju uzstādīšana ir tikai formas lieta. Bet abvērs un citas vācu iestādes bija izvairījušās dot kaut kādas rakstiskas garantijas, un tā visas cerības uz nacionālajiem spēkiem cīņā pret boļševismu izrādījās tukšas un bez jebkāda pamata.

Arī Latvijā veidojās dažādas nelegālistu grupiņas, no kurām viena daļa meklēja kontaktus ar Vāciju. Šīs grupas vāca materiālus par Sarkano armiju Latvijā, lidlaukiem, armijas novietojumu u.c. Tika arī vākti ieroči un veidotas sabotāžas grupas, cerot, ka, karam sākoties, varēs sazināties ar LKNS biedriem, kas palīdzēs sacelšanās rīkošanā. Tomēr deportācijas 1941. gada 14. jūnijā šīs ieceres lielā mērā izjauca, jo deportēto personu atstātie robi manāmi iedragāja izveidotos organizāciju tīklus.¹⁸ Tāpēc grupas, kas organizēja pretošanos pret Sarkano armiju un citām padomju varas struktūrām, daudzviet cīņai bija maz sagatavotas.

Gatavojot karaģājienu pret Padomju Savienību, vācu militārā vadība bija ieplānojusi, ka Baltijā/Latvijā iedzīvotāji, karam sākoties, sacelsies pret padomju varu. Tāpēc vācu izlūkdienests slepenībā veicināja pretošanās grupu izveidošanos Latvijā un ar tām uzturēja kontaktus.¹⁹ Kad iesākās karadarbība, visos Latvijas apriņķos izveidojās partizānu grupas, kas vācu armijai palīdzēja atbrīvot atsevišķas pilsētas, uzbruka Sarkanās armijas vienībām, kas atkāpās, sagūstīja izklīdētas padomju armijas vienības un grupas un mēģināja atbrīvotajās vietās uzturēt kārtību.

Cik īsti bija šādu latviešu partizānu grupu, vēl līdz šai dienai nav kārtīgi izpētīts. Savā pārskatā 1941. gada 10. jūlijā Aleksandrs Plensners, Latviešu paš aizsardzības vadonis, min 30 lielākas grupas Latvijas apriņķos un lielākajās pilsētās, ar aptuveni 5000 dalībniekiem, turklāt no Rīgas pa Latviju papildus izsūtītas 46 aizsargu, sešas ložmetējnieku un viena jātnieku grupa ar 462 vīriem. Līdz šim datumam tika sagūstīts 1540 sarkanarmiešu, 805 sarkanarmieši nošauti cīņās, bet pašiem partizāniem bijuši 103 kritušie.²⁰ Citā dokumentā, kuru 1942. gada beigās sagatavojusi Latviešu kartotēka, tiek apgalvots, ka partizānos cīnījies vairāk nekā 12 000 cilvēku, gūstā saņemti 7914 "boļševiki", paši zaudējuši 128 vīrus. Šai pārskatā arī atrodams garš saraksts ar iegūtajiem kara materiāliem. Par partizānu cīņās nogalinātajiem "boļševikiem" neesot ziņu.²¹ Aprakstot nacionālo partizānu cīņas, grāmatas "Latviešu karavīrs Otra pasaules kara laikā" 1. sējuma autori secina, ka partizāni cīņās iznīcinājuši vai sagūstījuši apmēram 2000 sarkanarmiešu un čekistu.²² Nesēn savā izdotajā grāmatā Igors Vārpa ir mēģinājis aprakstīt nacionālo partizānu darbību. Tomēr autors nav meklējis jaunas atziņas un ir samierinājies ar jau iepriekš minētajiem Plensnera skaitļiem kā par latviešu

partizāniem, tā arī par sagūstītajiem un nonāvētajiem sarkanarmiešiem.²³ Jaunākais un līdz šim plašākais darbs par nacionālajiem partizāniem ir Elmāra Pelkausa 2004. gadā izdotā monogrāfija.²⁴ Šai darbā autors būtībā tikai ataino partizānu darbību 187 Latvijas pagastos, skaita ziņā turoties pie jau minētā Plensnera 1941. gada 10. jūlija pārskata. Tomēr Pelkausa piedevām uzrāda kritušo partizānu citu skaitu, kas ņemts no Latvijas Statistikas pārvaldes 1941. gada aptaujas materiāliem, un min 159 kritušos.²⁵ Šis Pelkausa minētais skaits nav pareizs, jo Latvijas Statistikas pārvalde uzrādīja 270 kritušo partizānu (no tiem 238 bija latvieši).²⁶

Jākonstatē, ka arī šie jaunākie darbi paliek atbildi parādā par to, kāds bijis nacionālo partizānu grupu un personāla kopskaits, nemaz nerunājot par partizānu cīņu un citu darbību rezultātu.

Karam sākoties, vērmahta pavēlniecība pieļāva, ka Baltijā var darboties patstāvīgas apbruņotas pašaizsardzības vienības, bet to darbībai drīkst būt tikai lokāls raksturs.²⁷ Pēc reiha Ārlietu ministrijas uzskata, šīm grupām nedrīkstēja dot nekādus politiskus solījumus, kā arī vispār bija jāizvairās ar tām runāt par politiku. Savukārt Operatīvā grupa A stingri raudzījās uz to, lai no šīm grupām nākotnē neattīstītos vietējo iedzīvotāju nacionālas militārās formācijas.

Protams, ierodoties Latvijā, Deglavs un Plensners ķērās pie partizānu grupu organizēšanas, bet viņu darbībai bija atvēlēts īss laikposms. Jau 1941. gada 7. jūlijā Dr. Valters Štālekērs (*Stahlecker*) iecēla Voldemāru Veisu par Rīgas pašaizsardzības dienesta priekšnieku, bet 20. jūlijā par Rīgas Kārtības palīgpolicijas priekšnieku un rekrutēšanas rezerves komandieri. Rīgā toreizējais 2700 palīgpolicistu skaits bija jāsamazina līdz 1500 vīriem. Pulkveža-leitnanta Deglava/Plensnera veidotās un viņu padotībā esošās vienības bija jālikvidē, ko uzdeva Veisam.²⁸ Deglava cerības par kaut kādas Latvijas armijas veidošanu palika nepiepildītas, jo tad vāciešu plānos šādas armijas veidošana neietilpa. Deglavs Latvijā bija atgriezies ar jauku sapni par Latvijas armiju. Pēc vācu uzskatiem, latvieši bija izmantojami policijas dienestam pašaizsardzībā, viņus neaicināja kaujas laukā cīņai pret boļševismu. Arī latviešu/baltiešu vienību izmantošana frontē vai to uzņemšana vācu karaspēkā bija kopš 1941. gada 25. augusta definitīvi aizliegta.²⁹

3. Iniciatīva veidot latviešu armijas vienības

Vācu karaspēku Latvijā visumā sagaidīja kā atbrīvotāju. Latvieši nekavējoties ķērās pie pirmspadomju laika pārvaldes atjaunošanas. Tomēr šīm iniciatīvām pēc vairākām dienām pienāca gals, kad Operatīvās grupas vadītājs Dr. Valters Štālekērs Rīgā pārņēma varu – Latvijas brīvvalsts laika pārvaldes struktūras vācu plānos nebija paredzētas.

Pēc latviešu uzskata, vainīgas bija Latvijā esošās vācu pārvaldes personas. Lai stāvokli uzlabotu, pēc Alfrēda Valdmaņa ierosinājuma 1941. gada 11. jūlijā tika sasaukta reprezentatīvu latviešu personu un organizāciju pārstāvju sanāksme, kurā izraudzījās

delegāciju, ko sūtīt uz Berlīni, kur tā tiktos ar vācu varas augstākajiem pārstāvjiem un izteiktu Latvijas/latviešu intereses.³⁰

Sēde notika Izglītības ministrijas telpās Vaļņu ielā. Tajā piedalījās latviešu organizāciju 40 pārstāvju. Delegācijai izraudzījās Alfrēdu Valdmani, kurš bija neapstrīdams latviešu interešu pārstāvis Rīgā un kuram bija sakari ar vācu armijas vadības saimnieciskajām aprindām, Gustavu Celmiņu, kuram bija Berlīnē bijuši sakari ar SS struktūrām, un Viktoru Deglavu, kurš Vācijā bija sastrādājies ar vērmahtu un tā slepeno dienestu – abvēru. Šīm personām bija arī jāizstrādā memorands, kas būtu vedams līdzī uz Berlīni.³¹

Memoranda 6. punktā tika ierakstīts, ka jāveido nacionālā armija (*nationale Wehrmacht*), bet 13. punktā, ka nekavējoties jāorganizē palielas latviešu armijas vienības (vismaz divas divīzijas), kas piedalītos karā pret Padomju Savienību.³² Tomēr delegācijai nedeļa ne atļāujau sūtīt telegrammu Hitleram, ne arī braukt uz Berlīni, un tā beigās šis memorands palika latviešu atvilktnēs.

Pēc šīs latviešu pārstāvju kopējās neveiksmes nākamais, kurš mēģināja kaut ko darīt Latvijas/latviešu karaspēka organizēšanā, bija “Pērkonkrusta” vadītājs Gustavs Celmiņš, kurš pēc atgriešanās Latvijā bija atjaunojis savas organizācijas darbību. Arī viņš kopš 1940. gada dzīvoja Vācijā un uzturēja sakarus ar dažādām vācu iestādēm, it īpaši ar slepenpoliciju – gestapo (*Geheime Staatspolizei*), respektīvi, RSHA, respektīvi, SS struktūrām.³³ Latvijā Celmiņš atgriezās kā vācu armijas “zonderfirers” – tulks. 1941. gada 25. jūlijā Celmiņš pēc savas iniciatīvas vācu iestādēm iesniedza konkrētu priekšlikumu, kurā prasīja divu divīziju izveidošanu, kas iesaistītos vērmahta sastāvā un cīnītos Austrumu frontē (sk. 1. pielikumu).³⁴ Pēc Celmiņa uzskata, divīziju pamatsastāvu veidotu “Pērkonkrusta” biedri, kā arī citi latviešu vīri ar līdzīgu pasaules uzskatu. Šo divīziju organizēšanai kā piemērotāko personu Celmiņš ieteica Rīgas pilsētas palīgpolicijas vadītāju pulkvedi-leitnantu Voldemāru Veisu.

Celmiņš uz savu iesniegumu konkrētu atbildi nesaņēma. Tomēr ar šo iesniegumu nācās nodarboties ģenerālkomisāram Rīgā, kas modificētā veidā to atbalstīja. Latviešu divīzijas izveidošanu konkrētā rakstā ieteica ģenerālkomisāra Politiskās nodaļas vadītājs (baltvācietis) Dr. Verners Kaps 1941. gada 31. oktobrī, šai jautājumā izstrādājot speciālu memorandu “Latviešu brīvprātīgo formācija” (sk. 2. pielikumu), kurā izteica šādu priekšlikumu:³⁵

“Latviešu tautai jādod iespēja izveidot vienu brīvprātīgo vienību, kuras dalībnieku skaits nedrīkstētu pārsniegt vienas vācu divīzijas lielumu. Šī vienība būtu jāiesaista vācu Vērmahta sastāvā un frontē izmantojama pret boļševismu.”

Šim nolūkam Kaps arī ierosināja izveidot Brīvprātīgo organizācijas komiteju, kas veiktu vervēšanas akcijas. (Tāda komiteja arī vēlāk radās, bet tad tai bija pavisam cits uzdevums – vervēt jauniešus dienestam slēgtās policijas vienībās.) Pēc Dr. Kapa ieteikuma komisijā ietilptu Latvijas pašpārvaldes vadītājs ģenerālis Oskars Dankers,

pulkvedis Arvīds Krīpens, pulkvedis-leitnants Voldemārs Veiss un “Pērkonkrusta” vadītājs virsleitnants Gustavs Celmiņš. Latviešu divīzijas izveidošanu, apbruņošanu un apmācīšanu šī latviešu komiteja kārtotu saziņā ar vērmahta vadību, kura savukārt būtu sakaros ar Okupēto austrumu apgabalu reihskomisariātu.

Arī Austrumu ministrija ar reihministru Alfrēdu Rozenbergu priekšgalā atbalstīja domu, ka vietējiem iedzīvotājiem Latvijā (Baltijā) jādod iespēja piedalīties “krusta karā” pret bolševismu. Ja Rozenbergs vēlāk atkāpās no domas par divīziju formēšanu, tad tomēr viņš neatkāpās no domas, ka vismaz latviešu vienības bataljona lielumā izmantotu frontē.³⁶ (Skaidri redzams, ka gan Rozenbergs, gan Dr. Kaps runāja par latviešu izmantošanu frontē, nevis par kaut kādu dienestu frontes aizmugurē.)

Pēdējā “individuālā” prasība latviešu vienību formēšanai nāca atkal no “Pērkonkrusta” aprindām, kad 1942. gada 11. februārī Gustavs Celmiņš un Ēvalds Andersons vāciešiem iesniedza jaunu memorandu (sk. 3. pielikumu), prasot atļauju formēt latviešu vienības vismaz pulka lielumā. Viņu prasībās arī ietilpa artilērijas un tanku pulka veidošana, lai parādītu latviešiem, ka arī viņiem ir vienības ar modernāko kara tehniku un ka viņi nav tikai “lielgabalu gaļa”³⁷. Tomēr arī šis iesniegums, tāpat kā iepriekšējais, palika bez atbildes.

Kamēr Latvijā vēl teorētiski diskutēja par latviešu divīzijas formēšanu, tikmēr armijas grupējums “Ziemeļi” izvirzīja konkrētas prasības. Tam trūka vācu tautības personāla, lai “nomierinātu” un pārvaldītu armijas aizmugures apgabalus, kā arī aizpildītu frontē visus robus. Armija prasīja atslogojumu – vietējo iedzīvotāju izmantošanu armijas vajadzībām. Uzmanīgi formulēto armijas grupējuma lūgumu (16.08.1941.) šai jautājumā Sauszemes karaspēka ģenerālštābs noraidīja. Armijas ģenerālštābs noliedza nacionālu vienību formēšanu un to izmantošanu frontē, tāpat arī aizliedza baltiešu brīvprātīgo uzņemšanu vācu vienībās.³⁸

Tomēr viena lieta bija rīkojumi, bet cita lieta – prakse. Tā, piemēram, jau 1941. gada septembrī pastāvēja bataljona lieluma igauņu drošības divīzijas, bet ziemā baltiešu vienības jau cīnījās frontes priekšējās līnijās.

Pret plāniem Latvijā veidot divīzijas, kuras varētu iesaistīt vērmahta sastāvā frontē, kategoriski vērsās SS reihsfīrers Himlers un viņa Galvenās pārvaldes vadītājs Gotlobs Bergers. Viņi puda viedokli (17.10.1941.), ka Baltijā un Ukrainā nekad nedrīkstēs leģionus formēt.³⁹ (Toties pieļaujams ļoti daudz policijas bataljonu, kas jau kopš vasaras mēnešiem iekļāvās Himlera turpmākajos plānos.) Pret latviešu vienību iesaistīšanu vērmahtā vēl izteicās Operatīvās grupas A vadītājs Dr. Štālekers, kurš arī piederēja SS struktūrām, kaut arī viņš atsevišķu latviešu uzņemšanu vērmahtā nenoraidīja.⁴⁰

1941. gada beigās bija izveidojusies šāda situācija: armijas grupējums “Ziemeļi” atkārtoti prasīja personālu, kas sastāvētu no vietējiem iedzīvotājiem. Ģenerālkomisārs Latvijā atbalstīja latviešu divīzijas veidošanu vērmahta sastāvā. Austrumu reihministrs

nebija pret latviešu mazāku formāciju iesaistīšanu frontes darbībā. Himlers savukārt plānoja Baltijā formēt daudz policijas bataljonu. Bija pienācis laiks šos jautājumus atrisināt.

Vācijas Vadonis Ādolfs Hitlers militāro vienību formēšanai deva pēdējo un izšķirošo pavēli. Sākoties karam ar Padomju Savienību, viņš sakarā ar austrumeiropiešu iesaistīšanu vācu armijā 1941. gada 16. jūlijā bija izteicies, ka rietumos no Urāliem nedrīkstot pastāvēt nekādi sveši militārie spēki. Šīs telpas aizsardzību pret iespējamām briesmām pārņemot Vācija. *“Dzelžainam principam jābūt un jāpaliek: nekad nedrīkst atļaut, ka kāds cits nes ieročus kā tikai vācietis!”*⁴¹ Princips, kuru nacistiskā vadība un ģenerāļi varēja tulkot dažādi.

“Cīņa” starp nacionālsociālistiskām institūcijām par to, kura varēs izmantot latviešu “vīriešu materiālu”, beigās izšķīrās Himlera labā. Kad jautājums par baltiešu piedalīšanos karā 1942. gada janvārī/februārī nonāca līdz izšķirošai izlemšanai, Himlers jau bija veicis priekšdarbus, lai īstenotu slēgto policijas vienību formēšanu (1941. gada 6. novembra dekrēts un numuru piešķiršana bataljoniem, 04.12.1941.). Tomēr paliek iespāids, ka Himlers nebija tik drošs, vai vispār bataljonus formēs un kad to darīs.

Izšķīrēja nozīme galīgā lēmuma pieņemšanai, ka Latvijā jāformē policijas slēgtie bataljoni un nekas cits, bija Štālekera 1942. gada 25. janvāra ziņojumam, kuru nosūtīja Valsts drošības Galvenās pārvaldes vadītājam Reinhardam Heidriham, kurš savukārt šo ziņojumu bija tālāk nosūtījis SS reihsfīreram Himleram. Tajā pašā dienā pie Himlera vizītē bija arī augstākais SS un policijas vadītājs Austrumzemē Frīdrihs Jekeln, kuru Štālekers bija iepazīstinājis ar sava ziņojuma galvenajām daļām. Jekelnam, tiekoties ar Himleru, bija jāpauž uzskats, ka svešu tautību militārās vienības drīkst izveidot vienīgi SS ietvaros.⁴²

Pievērsīsimies sīkāk Štālekera garajam ziņojumam. Viņš bija ticies ar armijas grupējuma “Ziemeļi” virspavēlnieku un armijas štāba vadītāju, kuri bija izteikušies, ka “lietuviešu, latviešu un igauņu jaunu formāciju izveidošana nozīmētu ārkārtīgu armijas grupējuma “Ziemeļi” atslogojumu”. Šai sakarībā Štālekers bija norādījis, ka no kopējās cīņas vēlāk varētu rasties dažādas politiskas saistības, kuras varētu izrādīties riskantas latviešu un lietuviešu, mazākā mērā igauņu gadījumā. Tāpēc politiski pareizi esot, ka militāras formācijas tiks izveidotas tikai SS reihsfīrera pakļautībā.⁴³

Izveidot igauņu vienības pulka vai brigādes lielumā neesot bīstami. Bet priekšnoteikumam jābūt, ka “tās nenonāk kaut kādu nepārbaudītu vērmahta virsnieku rokās, tām jābūt SS ieroču ietvaros”. Izveidojot lielākas vienības SS ietvaros, varētu arī vērmahtam pierādīt, ka SS vienības ir sagatavotas un spējīgas grūtos brīžos sniegt palīdzību. Par igauņiem teiktais būtu attiecināms arī uz latviešiem, “kuri tāpat kurā katrā laikā esot gatavi aktīvi cīnīties pret krieviem”. Līdzšinējā pieredze esot arī rādījusi, ka latviešu kareiviskās kvalitātes esot pārākas par igauņu.⁴⁴

Šai sakarībā nozīmīgi ir konstatēt, ka Štālekera neiepazīstināja Jekelnu ar pārrunām un apsvērumiem, ka no igauņiem un latviešiem varētu veidot arī lielākas militāras vienības. Jekelnam bija jāprasa vienību formēšana tikai bataljona lielumā (būtībā policijas bataljoni).

Himlers pēc pārrunām ar Jekelnu tajā pašā dienā – 1942. gada 25. janvārī tikās ar Hitleru, lai viņu iepazīstinātu ar Štālekera ziņojumu. Pēc pārrunām Himlers nosūtīja Jekelnam sarunas rezultātu:⁴⁵

“Kaut arī mums nav pietiekami daudz ieroču, lai nevācu vienības pienācīgi apbruņotu cīņai frontē, Vadonis visumā nepiekrīt, ka šādas apbruņotas formācijas veidotu. Policijas slēgto vienību skaita palielināšanai Vadonis ir piekritis.”

Lai reizi par visām reizēm novērstu neskaidrības, vai domāts formēt latviešu un igauņu vienības vērmahta sastāvā vai tikai policijas slēgtās vienības, Himlers 1942. gada 9. februārī vēlreiz apspriedās ar Jekelnu un vērmahta virspavēlnieku ģenerālfeldmaršalu Vilhelmu Keitelu. Iznākums bija nepārprotams: Hitlers atļāvis formēt tikai policijas slēgtās vienības SS sastāvā. Dienu vēlāk armijas grupējuma “Ziemeļi” virspavēlniekam tika paziņots: *“Fīrers ir nolēmis, ka turpmāk jāatsakās no ukraiņu un baltiešu kaujas vienību veidošanas un no spējīgu vienību izmantošanas karalaukā vai iesaistīšanas drošības uzdevumos.”*⁴⁶

Kā šķiet, tad tieši vai netieši Himlera un Hitlera 1942. gada 25. janvāra sarunu rezultātā vērmahta virspavēlniecība izdeva vispārēju rīkojumu, ka “agrāko Baltijas nomaļu valstu piederīgo uzņemšana vērmahtā speciāli cīņai pret boļševismu nav iespējama” (29.01.1942.).⁴⁷ Tādējādi 1942. gada februārī bija radies stāvoklis, ka no Latvijas vietējiem iedzīvotājiem tikai Himlers, respektīvi, SS, drīkstēja un varēja formēt militāras vienības.

Toties okupētajās Padomju Savienības teritorijās vietējo tautu iesaistīšana vācu militārajās formācijās attīstījās atšķirīgi. Sākot ar 1942. gadu, vērmahta pakļautībā plašos apmēros sāka izveidot armijas palīgvienības (*Hilfswillige, Freiwilligenverbände*) un austrumu leģionus (*Ostlegionen*).

Pēc Štālekera vēstules Heidriham, respektīvi, Himleram, Himlera rīcībā skaidri saskatāma viņa stratēģija, lai panāktu policijas slēgto bataljonu formēšanu Baltijā. Vispirms tika izstrādāti un pieņemti pamatnoteikumi bataljonu izveidošanai un to organizatoriskajai struktūrai, rēķinoties, ka kaut kad tiks saņemta Hitlera piekrišana šādu bataljonu organizēšanai. Atlika tikai nogaidīt brīdi, kad armijas grupējums “Ziemeļi” atkal prasīs, lai tam palīdz, piegādājot jaunas igauņu, latviešu un lietuviešu vienības. Kad šis brīdis pienāca, Himlers varēja uzstāties kā “glābējs”, formējot policijas slēgtās vienības. Reizē tika aizkavēti mēģinājumi igauņu un latviešu vienības integrēt vērmahta sastāvā. Te arī parādījās SS plāni veidot savu armiju, lai, no vienas puses, nevācu karavīrus pakļautu savai ietekmei un kontrolei, no otras puses, parādītu vērmahtam, ka SS vienības ir spējīgas aktīvai darbībai frontē. Šai sakarībā SS teorētiski pieļāva latviešu un igauņu

lielāku vienību izveidošanu (pat brigādes), bet praksē vēl tika organizēti tikai bataljoni. Lielāku vienību formēšana, no vienas puses, varētu izraisīt Hitlera (arī vērmahta virspavēlniecības) nepatiku, ka mēģina apiet viņa norādījumu – nevāciešiem nedrīkst dot ieročus, no otras puses, atklāti parādītu SS tālejošos plānus formēt savu armiju.

Rezumējot šo Latviešu leģiona priekšvēstures fāzi, konstatēju:

- Diemžēl trūkst Hitlera un Himlera 1942. gada 25. janvāra sarunas jebkāda pieraksta. Mēs nezīnām, kā Himlers argumentēja, lai panāktu saviem plāniem labvēlīgu iznākumu: pirmkārt, nobloķētu iespējas vērmahtam pašam izmantot no baltiešiem veidotās vienības; otrkārt, panākt piekrišanu daudzu policijas bataljonu formēšanai.
- Argumentācija bija skaidri vērstā pret vērmahtu, ka tajā neesot spējīgu virsnieku, kas varētu vadīt no vietējiem iedzīvotājiem veidotās militārās formācijas. To vislabāk varot darīt SS struktūrās.
- Zināmas latviešu aprindas 1942. gada sākumā padevās vācu policijas struktūru vilinājumam piekrist policijas bataljonu formēšanai. Ar bataljonu formēšanu šīs latviešu aprindas varēja uzturēt ilūziju, ka it kā tiek likti pamati nākamajai Latvijas armijai. Toties piedalīšanās policijas bataljonu vervēšanas akcijā nozīmēja, ka atsevišķi latviešu militāro aprindu un pašpārvaldes darbinieki, pašiem to apzinoties vai neapzinoties, nonāca SS struktūru tiešā atkarībā un varā.
- Ar policijas bataljonu dibināšanu Himlers izcīnīja savam viedoklim uzvaru, ka latviešu (un arī igauņu) vienību izveidošana ir pieļaujama tikai SS reihsfīrera pakļautībā, turklāt lielākas militārās formācijas veidojamas SS ieroču sastāvā. Līdz ar to tika nostiprināts pamats Himlera turpmākajiem plāniem veidot savu armiju, tajā pat iekļaujot Austrumeiropas tautas.

Vēl daži īpaši vārdi jāsakā par latviešu aprindu rīcību 1942. gada pirmajos mēnešos, kad Himlers īstenoja savus nodomus par policijas bataljonu formēšanu Baltijā, reizē nobloķējot jebkādas turpmākās diskusijas par latviešu divīzijas veidošanu vērmahta sastāvā.

Atsevišķas latviešu militārpersonas (policijas darbinieki) jau 1942. gada sākumā bija vāciešiem devušas savu piekrišanu latviešu policijas bataljonu veidošanai. Kad Jekelns 1942. gada 27. janvārī saņēma rīkojumu uzsākt darbus, bija paredzēts, ka vervēšanas akciju vadīs Latviešu Zemes pašpārvaldes iekšlietu pārvaldes un personāllietu ģenerāldirektors ģenerālis Oskars Dankers. Kad viņš 1942. gada 6. februārī vēlējās iegūt pašpārvaldes atbalstu šai vervēšanas akcijai, viņš to nesaņēma, jo vācieši nepieļāva nekādas pretpasības. Jautājumu arī pārrunāja divās sabiedrības pārstāvju sanāksmēs (7. un 10. februārī), kurās arī nepanāca nekādu vienošanos. Vienā pusē palika vervēšanas akcijas atbalstītāji – iekšlietu ģenerāldirektors ģenerālis O. Dankers un militārpersonas (V. Veiss, A. Krīpens, R. Osis, K. Lobe), bet otrā pusē A. Valdmanis

ar saviem piekritējiem, kuri norādīja uz tiesisku pamatu un cīņas mērķu trūkumu. Tā kā Dankeram nebija argumentu, lai pārliecinātu kritiķus, tad galu galā iznāca tā, ka lielo vervēšanas akciju no latviešu puses vadīja pats ģenerālis Dankers savā funkcijā kā iekšējās pārvaldes un personālietu ģenerāldirektors kopā ar savam departamentam pakļautajām latviešu policijas struktūrām – iekšējās drošības galveno direktoru pulkvedi-leitnantu Veisu un kārtības dienesta priekšnieku pulkvedi-leitnantu Osi.

Sprīžot pēc vāciešu liecībām un vervēšanas akcijā iesaistīto latviešu teiktā, izriet, ka galvenā persona latviešu policijas bataljonu izveidošanā tomēr bijusi iekšējās drošības galvenais direktors pulkvedis-leitnants Veiss. Arī pats Veiss vēlāk SS vajadzībām rakstītajā biogrāfijā atzina, ka policijas bataljonu dibināšana bijusi viņa darbs.⁴⁸ (Visumā vācieši Veisu novērtēja kā “pārliecinātu Vācijas piekritēju”). Tātad, novērtējot latviešu aprindu uzskatu maiņu, ka vairs nav jāprasa latviešu militāro spēku organizēšana un to iesaistīšana vērmahtā, bet var samierināties ar policijas bataljonu izveidošanu, nepārprotami liela nozīme ir bijusi tieši Veisa darbībai.

Šis princips parādīsies arī vēlāk – Latviešu leģiona veidošanā, kad vācu prasību izpildīšanu atbalsta ģenerālis Dankers un atsevišķas latviešu militārpersonas. Dankers kā pašpārvaldes vadītājs bija no vāciešu puses pašpārvaldē vienīgā atzītā persona, kura oficiāli pārstāvēja pašpārvaldi. Tāpēc nepārsteidz, ka viņš kā Rozenberga iecelta amatpersona gandrīz vai visām vācu prasībām ir devis savu akceptu – arī pašpārvaldes vārdā. Militārpersonas savukārt bija tās, kurām latviešu pašpārvaldi un sabiedrību vajadzēja pārliecināt par to, ka vācu prasības ir jāpieņem bez sevišķām ierunām. Vācieši izdeva rīkojumus un pavēles, bet latvieši bija vajadzīgi tādēļ, lai ar savu uz tautiešiem tēmēto propagandu palīdzētu vāciešu iecerētos plānus veiksmīgāk īstenot.

4. Policijas bataljoni

Ar kārtības dienesta bataljonu formēšanu vāciešiem 1942. gada sākumā izdevās sašķelt latviešu administratīvo aprindu vadību, priekšplānā izvirzot grupējumu, kas bez ierunām atbalstīja latviešu kārtības sargu daudzu vienību formēšanu. Šim grupējumam piederēja Latviešu pašpārvaldes vadītājs ģenerāldirektors ģenerālis Oskars Dankers un vesela rinda bijušo Latvijas armijas virsnieku, kas tagad strādāja iekšējās drošības departamentā. Šis grupējums neizvirzīja nekādas starptautisko tiesību prasības sakarā ar Latvijas okupāciju, kā arī atmeta latviešu aprindu agrāko kopējo viedokli, ka latviešu militārās vienības būtu veidojamas vācu vērmahta struktūrās un tikai iesaistāmas Austrumu frontē cīņā pret komunismu. Latviešu policijas vadošie darbinieki cerēja, ka viņiem būs sava ietekme uz kārtības sargu bataljonu veidošanu un vēlāko izmantošanu un ka tie kļūs par nākamās latviešu armijas pamatu. Šīs bija domas un idejas, kas izrādījās galīgi nereālas. Latvieši drīkstēja veikt propagandas darbu un brīvprātīgos sapulcināt noteiktās kazarmās, bet par bataljonu turpmāko izmantošanu lēma vienīgi paši vācieši.

Pakļaušanās vāciešiem kārtības sargu vienību formēšanas jautājumos iezīmēja jaunu attīstības līniju latviešu pašpārvaldes politikā – tā nonāca arvien ciešākās saistībās un atkarībā no Heinriha Himlera vadītajām SS struktūru interesēm Latvijā.

Lai realizētu tik plaša apjoma akciju kā piecdesmit bataljonu saformēšanu Austrumzemē, arī Himleram bija vajadzīga Hitlera piekrišana, respektīvi, pavēle. Tādu Himlers no Hitlera saņēma 1942. gada 25. janvāra vakarā, par ko viņš divas dienas vēlāk paziņoja augstākajam SS un policijas vadītājam Austrumzemē F. Jekelnam: “Policijas slēgto vienību skaita palielināšanai Vadonis ir piekritis.”⁴⁹ Līdz ar to policijas bataljonu formēšana Latvijā varēja sākties.

Alfrēda Valdmaņa argumentācija, ka latvieši SS un “šucmaņu sistēmu” nepazīstot, bet tikai karavīrus, tāpēc būtu jārunā ar vācu armijas vietējo virspavēlnieku,⁵⁰ bija viens viedoklis. Toties citi – ar Oskaru Dankeru, Gustavu Celmiņu, Voldemāru Veisu un Robertu Osi priekšgalā – atbalstīja augstākā SS un policijas vadītāja Austrumzemē Jekelna ierosinājumu, respektīvi, pavēli, organizēt brīvprātīgo policijas bataljonu vervēšanas akciju. Vai viņi to prasīja Jekelnam, kā Haralds Biezais to raksturo, “paša Jekelna ierosināti, kā sacīt, saskaņā ar propagandas spēles noteikumiem – brīvprātīgi”⁵¹, tas ir diskutējams jautājums. Principā latviešu pusei nekas nebija jāprasa, bet tikai jāpilda Jekelna “uzaicinājums” (*Aufforderung*) un jāpiedalās policijas bataljonu formēšanas akcijā. Ja nedrīkstēja formēt savas armijas vienības, tad šis grupējums bija ar mieru piekrist jebkuram citam risinājumam, kas ļautu latviešiem iesaistīties kaut kāda veida militārajos formējumos.

Pēc Hitlera dotās piekrišanas (25.01.1942.) formēt jaunus policijas slēgtos bataljonus un šī rīkojuma paziņošanas Jekelnam (27.01.1942.) lietas Latvijā norisinājās ātri. 1942. gada 4. februārī pie Kārtības policijas komandiera Maksa Knehta (*Knecht*) notika sapulce par policijas bataljonu formēšanas organizatoriskajiem jautājumiem. Latvijas ģenerālkomisāra pārstāvis izteica savus iebildumus pret šādu akciju (bataljonos iesaistīt ap 20 000 vīru), jo tā manāmi ietekmēsot saimniecisko dzīvi Latvijā. Sapulces dalībnieki šos iebildumus uzklautāja, taču noraidīja, jo šai jautājumā 1942. gada 6. februārī esot izdota Vadoņa pavēle (*Befehl*).⁵² Jekelns informēja ģenerāldirektoru Dankeru, ka viņš saņems uzaicinājumu “formēt jaunas brīvprātīgo kārtības dienesta vienības”⁵³. Dienu vēlāk Dankers tikās ar ģenerālkomisāru, lai pārrunātu, kurš parakstīs uzsaukumus brīvprātīgo akcijai.⁵⁴ 1942. gada 9. februārī sekoja Kārtības policijas komandiera Latvijā Knehta instrukcija par “lielvervēšanas” akciju, kurā noteica uzdevumus: Dankers bija atbildīgs par vervēšanas propagandu, bet Osis par tehnisko norisi un jauno bataljonu formēšanu.⁵⁵ Bataljonu formēšanu latviešu pašpārvalde nedrīkstēja saistīt ar “jebkādu citu jautājumu kārtošanu”⁵⁶.

Tā 1942. gada 11. februārī parādījās pirmais Jekelna parakstītais uzsaukums,⁵⁷ lai latvieši pieteiktos policijas bataljonos, sākot ar 12. februāri. Speciālu uzsaukumu no latviešu puses 1942. gada 13. februārī parakstīja Oskars Dankers bez jebkāda amata apzīmējuma.

Beigās tomēr iznāca tā, kā vācieši vēlējās: latviešu pārstāvji parakstīja uzsaukumus un izvērša vervēšanas kampaņu. No vienas puses, tā bija “tautas kustība”, jo vervēšanas akcijā “mobilizēja” visu tautu, bet, no otras puses, atkal ne, jo Zemes pašpārvalde nedrīkstēja prasīt ne latviešu lielāku vienību formēšanu (savu armiju), ne arī ar to saistīt kaut kādas citas prasības (autonomiju, privātīpašuma atjaunošanu u.c.). Tā vervēšanas akcija izvērtās par Oša un Jekelna sarunās apspriesto abu variantu kombināciju – brīvprātīga iesaistīšanās policijas vienībās uz solītā “labā atalgojuma” pamata (ar darba līgumu), piedevām ar “tautas kustības” atbalstu (Dankera un militāro personu iesaistīšanās brīvprātīgo vervēšanas akcijā).

Kad sākās priekšdarbi vervēšanas akcijai, Jekelns bija izteicies – lai gūtu sekmes, tad to vajadzētu padarīt par visas “tautas kustību”⁵⁸. Šim nolūkam Latvijas SS un policijas vadītājs kopā ar ģenerālkomisāru Rīgā nodibināja “Latviešu brīvprātīgo organizēšanas Centrālo komiteju”,⁵⁹ par tās priekšsēdi ieceļot latviešu pašpārvaldes vadītāju lekšējās pārvaldes un personāllietu ģenerāldirektoru ģenerāli Oskaru Dankeru.⁶⁰

Lai vervēšanas akcija tomēr izskatītos kā “tautas kustība”, tad Dankers izmēģināja vēl vienu paņēmienu, sasaucot “plašas latviešu sabiedrības pārstāvju sanāksmi”, kurā pārrunāja latviešu kārtības sargu vienību organizēšanas jautājumus. Sanāksmes mērķis bija, lai latviešu tautai parādītu, ka pastāv vienprātība latviešu pārstāvju starpā, kā arī lai noskaidrotu, kas un kādā veidā parakstīs uzsaukumus policijas bataljonu formēšanas akcijā.

Sēde notika divos posmos: sestdienā, 1942. gada 7. februārī, un otrdienā, 10. februārī. Sēdē piedalījās pavisam 22 personas: ģenerāldirektors ģenerālis Oskars Dankers, ģenerāldirektora pirmais palīgs iekšējās drošības galvenais direktors pulkvedis-leitnants Voldemārs Veiss, ģenerāldirektora 2. palīgs pulkvedis Arvīds Krīpens, Gustavs Celmiņš, tieslietu ģenerāldirektors Alfrēds Valdmanis, Kārtības departamenta direktors pulkvedis-leitnants Roberts Osis, Mākslas un kultūras lietu departamenta direktors Edmunds Puksis, Rīgas kārtības dienesta priekšnieka palīgs pulkvedis-leitnants Kārlis Lobe, Universitātes rektors prof. Mārtiņš Prīmanis, Zvērināto advokātu padomes priekšsēdētājs Alberts Kviesis, Arodbiedrību Centrālās savienības pārstāvis Fricis Grīnbergs, Tautas palīdzības pārstāvis zv. adv. Jānis Preisbergs, Studentu padomes pārstāvis Oļģerts Šteinbriks, avīzes “Tēvija” direktors rīkoņājs Ernests Kreišmanis, “Tēvijas” atbildīgais redaktors Pauls Kovaļevskis, Sporta pārvaldes priekšnieks Roberts Plūme, jauno virsnieku pārstāvis virsleitnants Ēriks Pārups, Ādolfs Šilde, F. Andersons, Arvīds Mellinš, Felikss Rikards un zv. adv. Voldemārs Zamuels.⁶¹

Dankers un militārpersonas (Veiss, Krīpens, Osis, Lobe) uz sēdi ieradušies pacilātā garastāvoklī. Viņi savās runās paziņoja sēdes dalībniekiem, ka beidzot esot saņemta atļauja dibināt kaujas vienības, kas gan saukšoties par policijas vienībām, bet kas tomēr piedalīšoties Austrumu frontes cīņās. Latviešiem pašiem esot uzticēts šīs vervēšanas

akcijas darbs, tāpēc visiem pārstāvjiem vienbalsīgi jāatbalsta šī akcija, lai tā gūtu panākumus. Tāpat atbalstu šai akcijai solīja klātesošie pārkonkrustieši (Celmiņš, Puksis, Šteinbriks, Šilde, Andersons, Melliņš, Rikards). Pret šo akciju asiem vārdiem izteicās Valdmanis, norādīdams uz cīņas mērķu un tiesisku pamatu trūkumu, lai latvieši paši organizētu šādu vervēšanas akciju. Pret šo vervēšanas akciju papildus vēl uzstājās jauno virsnieku pārstāvis Pārups, kurš uzsvēra, ka tikai pēc valsts atjaunošanas varēs likumīgi iesaistīties karā pret Padomju Savienību. No klātesošajiem pret vervēšanas akciju negatīvu nostāju vēl ieņēma prof. Prīmanis un bijušais prezidents Alberts Kviesis.⁶²

Tā kā Dankera nodomiem arī šai sanāksmē bija radusies pretestība, tad sanāksmi atlika uz nākamo nedēļu. Starplaikā Dankers tikās ar augstāko SS un policijas vadītāju Jekelnu un Latvijas SS un policijas vadītāju Šrēderu, lai no viņiem izkaulētu kaut kādas prasības. Abi policijas ģenerāļi kategoriski noraidīja Dankera prasības, norādīdami, “ka brīvprātīgo jautājumu nav iespējams saistīt ar jebkādu citu jautājumu kārtošanu”⁶³. Tā uz “plašās latviešu sabiedrības pārstāvju sanāksmes” turpinājumu 10. februārī Dankers ieradās tukšām rokām. Viņam nebija argumentu, lai apklusinātu vervēšanas akcijas kritiķus, un sanāksmē beigās arī nekādi lēmumi vai deklarācijas par policijas bataljonu formēšanu netika pieņemtas.

Galu galā iznāca, ka “lielo vervēšanas akciju” no latviešu puses vadīja pats ģenerālis Dankers savā funkcijā kā lekšējās pārvaldes un personāllietu ģenerāldirektors kopā ar savam departamentam pakļautajām latviešu policijas struktūrām – iekšējās drošības galveno direktoru pulkvedi-leitnantu Veisu un kārtības dienesta priekšnieku pulkvedi-leitnantu Osi.

Nav tā, ka bataljonu vervēšanas akcijā iesaistītajām militārpersonām nebija savu apsvērumu: arī tās cerēja, ka policijas bataljoni nākotnē kļūs par pamatu nākamai Latvijas armijai. To vācieši paši labi apzinājās, tāpēc SS nekādā ziņā nepieļāva, ka no vietējiem iedzīvotājiem izveidotu par bataljonu (500 vīru) lielākas slēgtas vienības. Bataljonu formēšanas gaitā vācieši arī stingri raudzījās, lai latviešiem nerastos ne mazākās iespējas ar bataljonu veidošanu konstruēt jēdzienu par Latvijas armijas veidošanu.⁶⁴ Reizē bija arī jāievēro otrs princips, “ka svešu tautību militārās vienības drīkst izveidot vienīgi SS ietvaros”⁶⁵.

Rīgā 1942. gada maijā bija ieradusies fon Unrū (*von Unruh*) komisija, kurai vajadzēja pārskatīt vācu civilpārvaldes personālsastāvu un no amatiem atbrīvot, respektīvi, armijā iesaukt, tās personas, kuras komisija uzskatīja par pārvaldē liekām. Komisijas dalībnieki apsprieda arī citus jautājumus, piemēram, ar latviešu policijas bataljoniem saistītos. Viens speciāls jautājums bija dienesta ilgums policijas bataljonos. Brīvprātīgie līdz šim bija saistījušies uz pusgadu vai līdz 1942. gada beigām, un neesot skaidrības, kā nākotnē darba pagarināšanas jautājumu atrisināt. Šai sakarībā atkal radās jautājumi par latviešu iesaistīšanu vērmahtā vai arī latviešu SS divīziju veidošanu.

Pēc vācu Kārtības policijas vadības uzskata, liels šķērslis esot tas, ka latviešos izplatīta vēlēšanās cīnīties vērmahta sastāvā frontē. Vērmahts esot labāk apgādāts, ietērpts un apbruņots. Tāpat vērmahta sastāvā varēšot arī iegūt militārās atzinības medaļas. No latviešu puses ģenerālis Dankers fon Unrū pat norādīja, ka latvieši vēloties būt karavīri frontē armijas sastāvā, nevis policisti. Savukārt Zemgales novada komisārs Valters Eberhards fon Medems ierosināja izveidot atsevišķus Zemgales un Kurzemes SS pulkus. Izcilais latviešu “cilvēku materiāls” nevēloties dienēt policijā, bet gan vēloties kļūt par ieroču SS vīriem.

Nemot vērā šo sarunu atziņas, Himlera pārstāvis fon Unrū komisijā Vits (*Witt*) formulēja ieteikumu SS reihsfīreram, ka, ievērojot igauņu un latviešu, daļēji arī lietuviešu labās veiksmes frontē, vajadzētu atkal apsvērt igauņu un latviešu, varbūt arī lietuviešu vienību izveidošanu ieroču SS sastāvā. Šis tautas nevēloties leģionus, jo tos neuzskatot par pilnvērtīgiem (šajā laikā Krievijā veidoja t.s. austrumu leģionus (*Ostlegionen*), kuri atradās vērmahta sastāvā, un Vīta teiktais attiecās uz šiem leģioniem), toties vēlēšanās esot cīnīties SS divīziju sastāvā. Pēc Vīta uzskata, šī rases ziņā vērtīgā cilvēku materiāla plaša rekrutēšana ieroču SS vajadzībām esot iespējama.⁶⁶ Šo ieteikumu Himlers uzklauzīja, Vītam atbildot, ka “SS vienību izveidošana no igauņiem, latviešiem vai pat lietuviešiem ir visai vilinoša, bet tā slēpj lielas briesmas”⁶⁷. Te atkārtoti parādījās Himlera skepse no baltiešiem formēt lielākas vienības nekā bataljoni. Un tā šis jautājums atkal nozuda no Himlera interešu loka.

Līdz 1942. gada augustam visumā “lielervēšanas” akcijas organizatoriskais darbs ar policijas bataljonu formēšanu bija beidzies – bataljoni izveidoti un lielākoties arī jau nosūtīti uz “darbības” vietām ārpus Latvijas. Kad Osis 1942. gada 23. septembrī oficiāli paziņoja latviešu policijas bataljonu formēšanas darbu “lielervēšanas” akcijas ietvaros par izbeigtu, tad kopā bija izveidoti 16 jauni bataljoni ar 7967 vīriem. Bez tam 1941. gadā dibinātajos bataljonos bija iesaistīti 2568 vīri, tā latviešu kopskaitu policijas bataljonos palielinot līdz 10 535 cilvēkiem.⁶⁸

Plašākais raksts, kurā tika izteiktas latviešu “lielervēšanas” akcijas atbalstītāju pozīcijas un prasības, bija ģenerāļa Dankera iesniegums (*Eingabe*) Latvijas SS un policijas vadītājam ģenerālmajoram Šrēderam un ģenerālkomisāram Dreksleram.⁶⁹ Dankers vervēšanas komitejas vadīšanu uzņēmies, apzinādamies, ka tā esot visas latviešu tautas lieta. Tomēr akcijas gaitā esot radušies dažādi šķēršļi, kas padarot vervēšanas darbu gandrīz vai neiespējamu gan ideoloģisku, gan arī organizatoriski tehnisku iemeslu dēļ. Pirmkārt, latviešu iestādēm neesot dotas iespējas piedalīties policijas bataljonu darbības noteikšanā. Otrkārt, policijas bataljoni esot slikti apgādāti, kā arī nepietiekami apbruņoti. Treškārt, bataljoni neatrodies kopā, bet to rotas izkaisot pa plašām teritorijām. Ceturtkārt, kritušo piederīgie neesot pienācīgi apgādāti. Piektkārt, bataljoni nesaņemot vienādu atalgojumu. Lai to visu novērstu, Dankers ieteica: a) ka bataljonu izmantošanu

nosaka speciāla latviešu iestāde; b) ka latvieši paši gādā par bataljonu apgādi un apmācīšanu; c) ka latvieši gādā par kritušo piederīgajiem; d) ka latviešu bataljonu vadītājiem jādod tiesības vadīt savus bataljonus; e) ka latviešu iestādēm jādod tiesības pārbaudīt bataljonus darbības vietās; f) ka disciplīnas uzturēšanai jāizveido latviešu karatiesa; g) ka jāatjauno Lāčplēša Kara ordeņa piešķiršana par varonību karalaukā; h) ka latviešu iestādēm jādod tiesības iecelt un atcelt bataljonu vadītājus.

Šo Dankera iesniegumu arī komentēja operatīvās grupas vadība savā 24. aprīļa ziņojumā, norādot, ka brīvprātīgo pieteikšanās esot gandrīz vai apstājusies, izņemot Latgali, kur algas likmes policijas bataljonos esot sava veida vilinājums.⁷⁰

Īpašs raksts – pēc satura pat drīzāk sūdzība – vāciešiem ienāca no 1941. gadā izveidotajiem latviešu frontes bataljoniem, kuri savu neapmierinātību un vajadzības izteica septiņos punktos: bataljonu vadība, apbruņojums, apgāde, apģērbs, alga un ģimeņu palīdzība, sanitārā aprūpe, noskaņojums.⁷¹ Šo bataljonu locekļu algas un piederīgo apgāde patiesi bija manāmi sliktāka nekā "lielervēšanas" akcijā jaunformējamiem bataljoniem.

Latviešu nākamo sūdzību rakstīja pats latviešu bataljonu formētājs Osis, norādot uz nesakārtotu pavēļu došanas kārtību vācu sakaru virsnieku un policijas bataljonu latviešu komandieru starpā. Neesot noteiktas ne vācu sakaru virsnieku, ne bataljonu komandieru tiesības un pienākumi. Līdzšinējā pieredze arī rādot, ka sakaru virsnieki izturoties kā priekšnieki un pat dodot pavēles. Bieži vien kareivji uzskatot vācu sakaru virsnieku par bataljona komandieri, kas mazinot latviešu komandiera autoritāti. Tāpat bieži notiekot, ka dažādu akciju laikā latviešu komandieriem atņemot vadības tiesības un tās nododot bataljona kareivjiem svešiem virsniekiem.⁷² Arī šī sūdzība neko nemainīja. Vācieši arī turpmāk rīkojās tā, kā viņi uzskatīja par pareizu, neievērojot okupēto iedzīvotāju ierēdņu kaut kādas speciālas prasības. Tā latviešu policijas bataljoni palika stingrā vācu pakļautībā.

Vācu vadība arī stingri raudzījās uz to, lai latviešu bataljonos būtu bijība un respekts pret vāciešiem. Iestājoties policijas bataljonā, brīvprātīgajam bija jāparaksta, dažkārt arī papildus mutiski jādod solījums, ka viņš "bez iebildumiem" pildīs vācu un kārtības sargu priekšnieku dotās pavēles, ka būs "paklausīgs, uzticīgs un drošsirdīgs" un par šo zvērestu liks savu dzīvību ķīlā. Kad bataljoni nonāca savās darbības vietās, tad bataljona sastāvam paziņoja, ka turpmāk par pārkāpumiem sodīšot SS un policijas tiesa. Katru mēnesi latviešu bataljona sastāvam bija jānolasa soda mēri, kādi draud par pārkāpumiem. Tā, regulāri atgādinot soda mērus, latviešos vajadzēja nostiprināt nostāju, ka visas priekšnieku dotās pavēles ir bez iebildumiem jāpilda.

Tā kā latviešu bataljonu formētāju intereses un cīņas mērķi palika neievēroti, tad beigās pulkvedim-leitnantam Robertam Osim, kurš no latviešu puses bija vadījis policijas bataljonu formēšanu, nekas cits neatlika kā konstatēt lietas faktisko būtību, ka latviešu policijas bataljonu vīri ir "tikai kara algotņi, kuru darbs tiek samaksāts"⁷³.

Konstatējums, kas tautā parādījās jau pusgadu agrāk, jo vācieši cīņai pret boļševismu nesolot ideālus, bet gan tikai naudu.⁷⁴ Tā tas arī bija, un latviešu policijas bataljoni par atalgojumu darīja visu, ko tiem lika, – no sardžu dienesta, civiliedzīvotāju represēšanas, partizānu apkarošanas līdz pat cīņai frontē.

5. Jaunās iniciatīvas 1942. gada beigās – ceļš uz leģionu

Latviešu leģiona dibināšanā dzīvība atkal sāka parādīties pēc 1942. gada augusta, kad Hitlers bija atļāvis dibināt Igaunju leģionu. 1942. gada 3. novembrī SS un policijas vadītājs Latvijā ģenerālis Valters Šrēders jautājis Dankeram un pulkvežiem Veisam, Krīpenam, Silgailim un Osim, vai latviešiem arī nevajadzētu griezties pie augstākā SS un policijas vadītāja Austrumzemē un lūgt, lai arī latviešiem dotu iespēju veidot savu leģionu.⁷⁵ Līdz ar to šī doma bija izmesta pulkvežu sabiedrībā.

Dienu vēlāk Valdmanis vāciešiem iesniedza savu plašo memorandu “Latviešu problēma”, kura beigās viņš prasīja Latvijai atjaunot neatkarību vismaz līdzīgā veidā, kā vācieši to bija piešķirusi Slovēkijai, tādā gadījumā piedāvājot veidot Latvijas armiju, kas turpmāk karā cīnītos kopā ar Vāciju kā sabiedrotā.⁷⁶ Vācu civilpārvalde šo Valdmaņa memorandu oficiāli nepieņēma, un divos plašos memorandos vācieši pret Valdmani izteica asu kritiku.⁷⁷ Sevišķi tika noraidīts Valdmaņa priekšlikums jebkādā veidā atjaunot Latvijas suverenitāti. Latvija un latviešu tauta savos divdesmit pastāvēšanas gados neesot tam izrādījusies gatava. Eventuālas Latvijas armijas veidošanai šo abu memorandu autori diemžēl sīkāk nepievēršas. Kaut vācieši šo memorandu asi kritizēja, tomēr doma par latviešu karaspēka veidošanos neizzuda no vācu ierēdņu galvām.

Arī latvieši paši bija sākuši domāt par savas armijas izveidošanu. Uzskati bija skaidri tai jautājumā, ka Vācijas sabrukuma brīdī latviešiem vajadzētu 100 000 vīru lielu armiju – labi apmācītu un labi apbruņotu. Bez vāciešiem šai ziņā tomēr neko nevarēja darīt. Latviešiem bija jāklūst skaidrībā par to, kad un kā to vislabāk panākt. Valdmaņa un viņa domubiedru uzskati bija, ka iespējama mobilizācija no vācu puses jānovilcina un tā jāsaista ar latvju tautas prasībām pēc brīvības un neatkarības.⁷⁸

Latvijas Zemes pašpārvalde bija vairākkārt norādījusi vācu civilpārvaldei Latvijā, ka Latvija arī vācu okupācijas laikā turpina pastāvēt kā starptautisko tiesību subjekts.⁷⁹ Latviešus nomāca doma, ka vācieši Latviju uzskata par okupētu PSRS teritoriju, lai gan vācu ierēdņi apgalvoja, ka tā tas neesot. Sevišķi svarīgs šis jautājums varēja kļūt tai gadījumā, ja Latvijā sāktos mobilizācija vācu karaspēkā. Šai starptautisko tiesību aspektā tagad jauna bija Valdmaņa izvirzītā prasība pēc Slovēkijas statusa piešķiršanas Latvijai.

Arī latviešu pulkveži bija sākuši domāt par to, ka būtu nepieciešama mobilizācija un ka tādā gadījumā iesaucamie būtu apmācāmi Latvijā pašu latviešu vadībā. Kā kādās sarunās starp Valdmani un pulkvežiem Plensneru un Silgaili izskanēja, tad viņi lūdza Valdmani mobilizācijai nepretoties.⁸⁰

Šis latviešu pārdomas par iespējamu mobilizāciju tika mutiski arī izteiktas Latvijas ģenerālkomisāram, par ko Latvijas Ģenerālkomisariāta ierēdņi apspriedās 1942. gada 26. novembrī. Vienots uzskats bija, ka tāda iespēja no vācu puses jebkādā ziņā būtu jāpieņem.⁸¹

30. novembrī Valdmanis ģenerālkomisāram Dreksleram iesniedza konkrētu mobilizācijas plānu, paredzot armijā iesaukt 100 000 vīru, bet aizmugures dienestam papildus mobilizējot vēl 25 000 vīru. Mobilizāciju Valdmanis saistīja ar priekšnoteikumu, ka Latvijas neatkarība tiks atjaunota.⁸² Šo Valdmaņa parakstīto memorandu ģenerālkomisārs nepieņēma. Tā vietā 2. decembrī iesniedza jaunu memorandu, kuru šoreiz parakstīja visi septiņi ģenerāldirektori.⁸³ Konkrēti neatkarību neprastīja, bet uzstāja, ka jārada tādi priekšnoteikumi, lai latviešu vēlēšanās Eiropas jaunizveidošanās gaitā varētu īstenoties. Šo pārstrādāto memorandu ģenerālkomisārs Drekslers nosūtīja tālāk citām vācu iestādēm.

Asa reakcija nāca no SS Galvenās pārvaldes šefa Bergera (11.12.1942.), kurš šo priekšlikumu noraidīja kā "galīgi nederīgu", ar kuru latvieši tikai vēloties sev iegūt kaut kādas politiskas priekšrocības.⁸⁴ Toties Vācijas reiha Ārlietu ministrija šai jautājumā izstrādāja divus memorandus, iesakot izmantot latviešu piedāvājumu.⁸⁵

Latviešu pašpārvalde atbildi uz savu 2. decembra iesniegumu saņēma 23. decembrī, kad Dankers tikās ar reihskomisāru Lozi un ģenerālkomisāru Dreksleru. Vāciešu dotā atbilde bija nepārprotama: Slovērijas statusu Latvijai nevarot dot. Arī 100 000 karavīru lielas armijas organizēšana Latvijā esot problemātiska.⁸⁶ Tagad šķita, ka jautājums par latviešu mobilizēšanu karadienestam ir beidzies. Tomēr jaunais gads iezīmēja pavisam citu pagriezieni – ceļu uz Latviešu leģionu.

6. Vācieši un latvieši lēmumu pieņemšanas procesos

Ne visi raksta ievadā minētie vācu pārvaldes administratīvie līmeņi no 1941. gada sākuma līdz 1942. gada beigām bija iesaistīti latviešu militāro formāciju veidošanā vai arī ar to nodarbojās intensīvi.

Līdz 1942. gada beigām Vācijas kanclers un Vadonis Ādolfs Hitlers ar latviešu militāro formējumu veidošanas problēmām saskārās tikai vienu reizi – kad 1942. gada janvāra beigās bija jāizlemj, vai vēрмаhta sastāvā iespējams veidot latviešu divīzijas vai drīzāk tikai latviešu kārtības/aizsardzības/policijas dienesta bataljonus. Himlers 1942. gada janvārī sarunās panāca savu, ka Hitlers deva piekrišanu tikai tādām risinājumiem, ka Baltijā drīkst veidot policijas bataljonus, kas ietilpst SS kompetencē. Reizē ar to tika arī izdots rīkojums, ka igauņu, latviešu un lietuviešu uzņemšana vēрмаhtā nav iespējama.

Arī vēрмаhta Galvenā štāba priekšnieks ģenerālfeldmaršals Vilhelms Keitels ar latviešu militāro vienību formēšanas jautājumiem nodarbojās tikai 1942. gada janvārī un februārī, kad bija jāapstiprina Hitlera lēmumi, ka baltiešus nedrīkst uzņemt vēрмаhtā, bet tai vietā no baltiešiem Himlera pakļautībā veidojami daudzi policijas bataljoni.

Nepārprotami ar latviešu militāro formējumu veidošanu visintensīvāk nodarbojās SS struktūras: SS reihsfirers Himlers, SS Galvenās pārvaldes vadītājs Bergers, Operatīvās grupas A vadītājs Dr. Štālekers. Pēc viņu domām, Baltijā nedrīkstēja formēt leģionus, bet gan ievērot Hitlera norādījumu, ka tikai vācieši drīkst būt apbruņoti, bet citas tautas – ne. Ja kādi militāri formējumi būtu pieļaujami, tad tikai SS pakļautībā, nekādā ziņā vērmahta virsnieku kontrolē, kam neesot īsto iemaņu, kā apieties ar nevācu tautām. Šādu nostāju noteica arī paša Himlera plāni – Baltijā formēt daudz policijas bataljonu, kas Austrumeiropā varētu veikt Himleram uzticētos policijas uzdevumus.

Himlers 1942. gada janvārī bija panācis savu, un viņš ķērās pie policijas bataljonu formēšanas Latvijā. Bija latvieši, kuri šo policijas bataljonu formēšanu atbalstīja, slepenībā cerēdami, ka tie nākotnē kļūs par Latvijas armijas pamatu (Dankers, Veiss, Osis u.c.), atsakoties no prasības par armijas struktūru izveidošanu vērmahta sastāvā, kā arī neizvirzot nekādus valststiesiskos jautājumus. Šīs aprindas padevās SS ietekmei, kas nākotnē Latviešu leģiona veidošanā izrādījās noteicoša.

Pirms Vācijas–PSRS kara sākšanās kontaktus ar “Pērkonkrusta” pārstāvjiem Vācijā bija uzturējusi Valsts drošības Galvenā pārvalde (*RSHA*). Šī iestāde pret latviešu antikomunistiskajiem pasākumiem Latvijā bija ļoti kritiska un uzskatīja, ka pretošanās organizācijās Latvijā var viegli iefiltrēties komunistu aģenti. Tāpēc *RSHA* atteicās no ciešas sadarbības ar antikomunistiskajām “Pērkonkrusta” pretošanās grupām Latvijā.

No ministrijām Berlīnē, kuras iesaistījās latviešu militāro vienību formēšanas jautājumos, vispirms būtu jāmin Austrumu ministrija ar reihsministru Rozenbergu priekšgalā. Reihsministrs 1941. gadā iestājās par latviešu militāro vienību formēšanu vērmahta sastāvā. 1942. gada beigās – 1943. gada sākumā savu atbalstu latviešu militāro vienību formēšanai izteica Vācijas Ārlietu ministrija, kad bija parādījies Valdmaņa, respektīvi, Latvijas Zemes pašpārvaldes ierosinājums mobilizēt 100 000 vīru. Pirms 1941. gada 22. jūnija kontaktus ar latviešu militārpersonām Berlīnē vēl bija uzturējis Ribentropa birojs (*Büro Ribbentrop*).⁸⁷

Pirms karagājiena pret Padomju Savienību visaktīvāk latviešu militāro jautājumu kārtošānā bija iesaistīts vācu izlūkdienests (*OKW/Ausland-Abwehr*). Vācu izlūkdienests jau tūlīt pēc Latvijas okupācijas 1940. gada jūnijā sāka interesēties par personām Latvijā, kuras tur bija strādājušas vāciešu labā un kuras vajadzētu pamazām izvest uz Vāciju, lai izglābtu no iespējamām komunistu represijām un saglabātu iespējamu vācu interešu veikšanai. Vācu dokumentos varam jau no 1940. gada rudens izsekot, ka abvērs organizē atsevišķu personu izvešanu no Latvijas. Tomēr lielā latviešu “glābšana” vācu interesēm varēja notikt tikai 1941. gada sākumā, kad Latvijā sāka darboties pēcizceļotāju komisija. Šīs komisijas sastāvā bija iekļauti arī abvēra darbinieki (šajā komisijā darbojās arī atsevišķi *RSHA* pārstāvji). Rezultātā ar pēcizceļošanas akciju Vācijā nonāca 1800 latviešu.

Abvērs uzturēja sakarus ar bijušo Latvijas militāratašeju Kauņā Viktoru Deglavu un militāratašeju Berlīnē Aleksandru Plensneru, lai ar viņu starpniecību veidotu slepenus sakarus ar antikomunistiskajām pretošanās grupām Latvijā. Deglavs sarunās ar abvēra pārstāvjiem bija ieguvis pārliecību, ka vācieši pēc Latvijas “atbrīvošanas” atļaušot veidot latviešu armiju, lai tā piedalītos cīņā pret boļševismu. Tomēr šis Deglava uzskats izrādījās maldīgs. Ne vācieši savām vajadzībām izmantoja Kēnigsbergā apmācītos latviešu izpletņlēcējus/diversantus, ne pēc Latvijas ieņemšanas atļāva veidot Latvijas armiju. Kopā ar armiju uz Latviju nosūtītie latviešu “zonderfīreri” Latvijā bija jāatlaiz no dienesta, ieskaitot pašu Deglavu. Tā Deglavam un Plensneram, neskaitot īsu fāzi partizānu cīņu organizēšanā un atbalstīšanā, bija jāatmet sapņi par Latvijas armijas veidošanu.

Nenogurstošs latviešu (baltiešu) karaspēka vienību pieprasītājs bija armijas grupējums “Ziemeļi”. Pirmais pieprasījums pēc vācu personāla atslogojuma jau tika iesniegts 1941. gada augustā, tam līdz 1942. gada beigām sekoja atkārtoti pieprasījumi.⁸⁸ Šīs bija prasības, kuras armijas vadība laika tecējumā nedrīkstēja neievērot.

Himlera pilnvarotajam pārstāvim Latvijā augstākajam SS un policijas vadītājam Austrumzemē Frīdriham Jekelnam leģiona izveidošanas priekšfāzē nebija sevišķi aktīva loma. Ja viņš bija nodarbināts ar latviešu vienību formēšanu, tad tas bija tikai policijas bataljonu formēšanas ietvaros. Tas pats arī sakāms par citām vācu policijas struktūrām Latvijā un reihskomisāru Hinrihu Lozi, kurš latviešu vienību formēšanas jautājumos aktivizējās tikai tad, kad 1942. gada novembrī parādījās konkrētas latviešu pārvaldes pārstāvju prasības latviešu armiju organizēt. Loze šajos jautājumos nekādu iniciatīvu neattīstīja.

Citādi tas bija ar ģenerālkomisāru Rīgā, kura iestāde uzskatīja par pozitīvu, ja formētu latviešu militārās vienības. Jau 1941. gada oktobrī Politiskajā nodaļā tika izstrādāts memorands par latviešu divīzijas formēšanu, arī 1942. gada beigās Ģenerālkomisariāta ierēdņi uzskatīja par ļoti vēlamu, ja Latvijā mobilizācijas kārtībā izveidotu militārās vienības.

Ja runājam par tiem latviešu grupējumiem, kas izteicās par latviešu militāro vienību formēšanu, tad vispirms jākonstatē, ka pirms 1941. gada 22. jūnija, kā arī īsi pēc Latvijas iekarošanas/“atbrīvošanas” visi bija vienispkārtis, ka vajadzīga Latvijas armija un latviešu divīziju iesaistīšana vērmahta sastāvā cīņā pret boļševismu. Tādu viedokli bija izteikuši pulkveži Deglavs un Plensners Berlīnē, to izteica arī Rīgā 1941. gada 11. jūlijā latviešu organizāciju pārstāvju sanāksmē, respektīvi, sanāksmē ievēlētās delegācijas memorandā. Līdzīgu domu mazliet vēlāk savā iesniegumā Berlīnē izteica arī “Pērkonkrusta” vadītājs Celmiņš. Kad vācieši jebkādu Latvijas valstiskuma atjaunošanu noraidīja, sabruka arī visas cerības uz savu karaspēku.

Turpmāk latviešu aprindās latviešu militāro formāciju jautājumā izveidojās divi grupējumi: pirmo pārstāvēja Valdmanis, kurš uzskatīja, ka latviešu militāro vienību formēšana jāsaista ar valststiesiskumu (piemēram, autonomijas piešķiršana); otra gru-

pējuma sastāvā bija Latvijas Zemes pašpārvaldes iekšlietu ģenerāldirektors Dankers un vairāki pulkveži (Veiss, Osis, kopš 1942. gada vidus arī Silgailis u.c.), kuri piekrita jebkādu latviešu militāro vienību formēšanai bez jebkādām prasībām.

Tā turpmākajā attīstībā vāciešu māksla bija panākt, ka otrs latviešu grupējums latviešu iekšējās diskusijās par militāro vienību formēšanu vienmēr gūst virsroku.

7. Kopsavilkums

Skatot jautājumu par Latviešu leģiona dibināšanu 1943. gada janvārī/februārī, kas notika uz Ādolfa Hitlera pavēles pamata, tomēr nevajadzētu aizmirst, ka jau pirms Vācijas–PSRS kara sākšanās, kā arī pirmajos kara mēnešos latviešu aprindas pūlējās, lai varētu veidot savas militārās vienības. Latviešu aprindās visu laiku bija vērojama vēlēšanās veidot savu karaspēku, un bija personas, kuras bija ar mieru šajā procesā aktīvi iesaistīties. Nav šaubu, ka Hitlera pavēle par Latviešu leģiona izveidošanu labi varēja sakrist ar atsevišķu vadošo latviešu interesēm. Latviešu leģions neradās “tukšā telpā”, tam bija sava priekšvēsture, kurā dažādas latviešu aprindas izteica vēlēšanos veidot latviešu militārās vienības.

1. Ja aplūkojam laikposmu pirms Vācijas un PSRS kara sākšanās 1941. gada 22. jūnijā, tad nevaram konstatēt, ka no vācu puses tiktu izvirzīti kaut kādi plāni veidot no latviešiem militāras vienības. Neapšaubāmi, ka Vācijas slepenajiem dienestiem bija interese (sevišķi *OKW/Ausland-Abwehr*) savos nolūkos izmantot atsevišķus latviešus vai izmantot viņu zināšanas karagājiena plānošanai. Vācu puse vēlējās izvairīties no tādas situācijas, ka latvieši par līdzdalību karā pret PSRS varētu savā labā izvirzīt kādas politiskas prasības.

2. Jau 1941. gada jūlijā latviešu aprindas Rīgā un “Pērkonkrusta” vadītājs Gustavs Celmiņš izvirzīja prasības, ka no latviešiem būtu jāizveido divas divīzijas, kas cīnītos vērmahta sastāvā. Vēlāk sekoja līdzīga satura prasība no Ģenerālkomisariāta Rīgā par vienas latviešu divīzijas izveidošanu vērmahta sastāvā. Arī pats Austrumu reihsministrs Alfrēds Rozenbergs bija pozitīvi noskaņots par latviešu vienību formēšanu. Bez tam vācu armijas grupējums “Ziemeļi” bieži griezās pie savas vadības, lai frontes vienības vai frontes aizmuguri papildina ar Baltijas valstu militārajiem formējumiem.

Pretēju viedokli pārstāvēja SS reihsfīrers Heinrihs Himlers un viņam pakļautās SS struktūras, kuras uzsvēra, ka Baltijā nedrīkstot nekādus leģionus veidot un jāpieturoties pie Hitlera prasības, ka rietumos no Urāliem ieročus nest atļauts tikai vāciešiem. Šīs negatīvās nostājas pamatā Himleram bija citi apsvērumi – vēlēšanās baltiešus izmantot policijas bataljonu formēšanai.

Jautājums bija jāizlemj Ādolfam Hitleram – vācu armijas augstākajam pavēlniekam. Pēc tikšanās ar Himleru 1942. gada 25. janvārī Vācijas Vadonis paziņoja, ka viņš nepiekrīt apbruņotu latviešu (baltiešu) vienību formēšanai cīņai frontē, bet gan atļauj

Himleram palielināt slēgto policijas vienību skaitu. Pēc tam 1942. gada 29. janvārī sekoja vērmahta virspavēlniecības rīkojums, ka Baltijas valstu piederīgo uzņemšana vērmahtā nav iespējama. Ar šo Himleram izdevās savam uzskatam izcīnīt uzvaru, ka latviešu (baltiešu) militārie formējumi būtu pieļaujami tikai SS pakļautībā, bet nekādā ziņā vērmahta virsnieku kontrolē, kam neesot pareizo iemaņu, kā apieties ar nevācu tautām – latviešiem (baltiešiem).

3. Ar policijas bataljonu formēšanu Latvijā, kas sākās 1942. gada februārī, SS pārstāvjiem izdevās sagraut latviešu vienoto nostāju jautājumā, ka no latviešiem būtu jāveido frontes vienības, kas cīnītos vērmahta sastāvā. No latviešu puses Zemes pašpārvaldes vadītājs ģenerālis Oskars Dankers un vairāki lekšlietu ģenerāldirekcijā nodarbināti virsnieki (Voldemārs Veiss, Roberts Osis u.c.) bija ar mieru bez iebildumiem un pretpasībām formēt vāciešu noteikto bataljonu skaitu. Ģenerāldirektors Alfrēds Valdmanis ar saviem atbalstītājiem, kuri latviešu vienību veidošanu vēlējās saistīt ar Latvijas valststiesiskajiem jautājumiem, tika nobīdīts malā.

Formējot latviešu policijas bataljonus, vācieši savus propagandas solījumus, ka tie cīnīsies Austrumu frontē, neizpildīja. Tikai viens no sešpadsmit 1942. gadā jaunformētajiem bataljoniem patiešām nonāca frontē. Citi tika izkaisīti pa Austrumeiropu, bieži vien veicot tādus uzdevumus, kas ietilpa Himlera noziedzīgajā rasu politikā. Latviešu bataljonu formētājiem beigās nācās konstatēt, ka iecerētais mērķis nav sasniegts; ka latvieši par atalgojumu tiek izmantoti dažādiem uzdevumiem, bet ne cīņai frontē.

Tomēr šai policijas bataljonu formēšanas fāzē arī bija dzirdamas atsevišķas balsis, kas izteicās, ka latvieši drīzāk vēloties būt karavīri frontē, nevis policisti (Dankers) vai arī ka no latviešiem būtu jāveido ieroču SS vienības (Zemgales novada komisārs brīvkuņģis Valters Eberhards fon Medems).

4. Jauna fāze latviešu militāro vienību formēšanas vēsturē iezīmējās pēc 1942. gada vasaras, kad tika dota atļauja/pavēle formēt Igauniju SS brīvprātīgo leģionu. Šai laikā arī latvieši bija sākuši apsvērt, ka viņiem kara beigās būtu vajadzīga labi apmācīta un apbruņota armija 100 000 vīru sastāvā. Bet pašiem bez vācu piekrišanas un piedalīšanās neesot iespējas tādu izveidot.

Vai Alfrēda Valdmaņa memorands "Latviešu problēma", kurā viņš prasīja neatkarības atjaunošanu vai vismaz Slovērijas pārvaldes modeli, bija tikai taktisks gājieni vai arī patiešām nopietni domāts priekšlikums, nav nosakāms. Memorandam sekoja konkrēts piedāvājums veidot 100 000 vīru lielu armiju, kuru vēlāk arī atbalstīja visa Ģenerāldirektoru padome.

Šos priekšlikumus SS Galvenā pārvalde kategoriski noraidīja. Noraidījumu izteica arī reihskomisārs Loze ģenerālkomisāra Drekslera klātbūtnē. Neņemot vērā šos noraidījumus, 1942. gada beigās doma par latviešu armiju un latviešu mobilizāciju tika par jaunu izmesta. Atlika tikai nogaidīt, vai kāds šo domu uztvers.

Atsauces un komentāri

- ¹ Hitlera pavēle faksimilā publicēta: *Latviešu karavīrs Otrā pasaules kara laikā*. Dokumentu un atmiņu krājums. 3. sēj. [Minstere], 1974. 255. lpp. (turpmāk – LKOPKL); Silgailis, A. “Die Vorgeschichte der Entstehung der Lettischen Legion im Zweiten Weltkrieg”. *Acta Baltica XXI*, 1982, 246.–281. lpp., šeit 267. lpp.
- ² Silgailis, A. *Latviešu leģions*. Rīga, 2006 (3. izd.). 36. lpp.
- ³ Bundesarchiv-Berlin (turpmāk – BA-B), Der Reichsführer-SS, Aktennotiz. 30.01.1943. NS 19/382.
- ⁴ Silgailis, A. *Latviešu leģions*, *op. cit.*, 35. lpp.
- ⁵ Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), [Antrag der landeseigenen Verwaltung], 02.12.1942. P 70/5/32; sk., piemēram, arī Silgailis, A. *Die Vorgeschichte ...*, *op. cit.*, 264. lpp.; Zemgals, B. *Dienās baltās – nebaltās*. Ženeva, 1949. 84.–86. lpp.
- ⁶ Monogrāfijai paredzēts šāds iedalījums: 1. nodaļa: Latviešu leģiona rašanās priekšvēsture, 2. nodaļa: Politika leģiona izveidošanas posmā (1943. gada janvāris – 1943. gada marts), 3. nodaļa: Politika pirmās un otrās mobilizācijas laikā (1943. gada marts – 1943. gada beigas), 4. nodaļa: Vācu politika leģiona jautājumā līdz Kurzemes cietokšņa izveidošanai (1943. gada beigas – 1944. gada oktobris), 5. nodaļa: Leģiona jautājums politikā un propagandā kara beigu posmā (1944. gada oktobris – 1945. gada maijs).
- ⁷ Sk., piemēram: LKOPKL, 2. sēj. [Minstere], 1972; Kangeris, K. “Latvijas policijas slēgtās vienības – Lettische Schutzmannschafts-Bataillone: pētniecības problēmas un bataljonu formēšanas priekšvēsture”. *Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 2. sēj. Rīga, 2001. 195.–224. lpp.; Kangeris, K. “Latviešu policijas bataljonu izveidošanas otrā fāze – “lielervēšanas” akcija. 1942. gada februāris–septembris”. *Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 10. sēj. Rīga, 2004. 277.–333. lpp.; Kangeris, K. “Policijas struktūras Latvijā vācu okupācijas laikā (1941–1945)”. *Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 16. sēj. Rīga, 2005. 278.–318. lpp.; Kangeris, K. “Latviešu policijas bataljoni lielajās partizānu apkarotās akcijās 1942. un 1943. gadā”. *Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 13. sēj. Rīga, 2004. 332.–357. lpp. u.c.
- ⁸ Pelkaus, E. *Ciņa un cerība. Partizāni Latvijā 1941. gada vasarā*. Rīga, 2004.
- ⁹ Biezais, H. *Latvija kāšķrusta varā. Sveši kungi – pašu ļaudis*. [Istlansinga], 1992; Kangeris, K. “Latviešu policijas slēgtās vienības ...”, *op. cit.*, 208. lpp.
- ¹⁰ Kangeris, K. “Kollaboration vor der Kollaboration? Die baltischen Emigranten und ihre Befreiungskomitees in Deutschland 1940/1941”. *Europa unterm Hakenkreuz. Okkupation und Kollaboration (1938–1945). Beiträge zu Konzepten und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik*. Red. W. Röhr. Berlin; Heidelberg, 1994 (Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus (1938–1945), Ergänzungsband 1). 165.–190. lpp., šeit 170. lpp.
- ¹¹ *Turpat*, 171. lpp.
- ¹² Biezais, H. “Vācu okupācijas priekšvakarā”. *Kara Invalids*, 30 (1985), 21.–30. lpp.; Kangeris, K. “Kollaboration vor der Kollaboration?”, *op. cit.*, 173. lpp.
- ¹³ *Turpat*, 172. lpp.
- ¹⁴ *Turpat*, 173. lpp.
- ¹⁵ *Turpat*; Biezais, H. “Vācu okupācijas priekšvakarā”, *op. cit.*, 22., 23. lpp.
- ¹⁶ Par LKNS dibināšanu sīkāk sk.: Silgailis, A. “Die Vorgeschichte der Entstehung der Lettischen Legion ...”, *op. cit.*, 247.–250. lpp.; Biezais, H. “Vācu okupācijas priekšvakarā”, *op. cit.*, 25.–28. lpp.; Kangeris, K. “Kollaboration vor der Kollaboration?”, *op. cit.*, 173. lpp.; Silgailis, A. “Manas atmiņas”.

- Laiks*, 1994. 05. nov. un turpmākie 4 numuri; Silgailis, A. "Latviešu leģionā. Manas atmiņas par pulkvedi Aleksandru Plensneru". *Pulkvedis Aleksandrs Plensners. Tautai un tēvzemei veltīts mūžs. Rakstu kopojums pulkveža piemiņai*. Sakārtojis Pauls Irbe. Grandrapidi, 1987. 99.–153. lpp., šeit 102.–107. lpp.
- ¹⁷ Par latviešu skaitu pēcizceļotāju nometnēs sk.: Biezais, H. "Vācu okupācijas priekšvakarā", *op. cit.*, 25. lpp.
- ¹⁸ LVVA, Die Entwicklung und Gestaltung der kriegerischen Kraft Lettlands in der Zeit vom 17. Juni 1940 – zum Dez. 1942. P 82/1/39.
- ¹⁹ Sk., piemēram: Biezais, H. "Vācu okupācijas priekšvakarā", *op. cit.*; Kangeris, K. "Kollaboration vor der Kollaboration?", *op. cit.*
- ²⁰ Biezais, H. "Nacionālie partizāni". *Kara Invalids*, 29 (1984), 12.–22. lpp.
- ²¹ LVVA, Die Entwicklung und Gestaltung der kriegerischen Kraft Lettlands in der Zeit vom 17. Juni 1940 – zum Dez. 1942. P 82/1/39.
- ²² LKOPKL. 1. sēj. [Minstere], 1970. 274. lpp.
- ²³ Vārpa, I. *Latviešu karavīrs zem kāškrusta karoga. Latviešu leģions – nācijas triumfs vai traģēdija?* Rīga, 2003. 27. lpp.
- ²⁴ Pelkaus, E. *Cīņa un cerība ...*, *op. cit.*
- ²⁵ *Turpat*, 150. lpp.
- ²⁶ Kangeris, K. "Latvijas Statistikas pārvaldes materiāli par Baigo gadu Hüvera institūta arhīvā". *Latvijas Arhīvi*, 2. nr., 1994, 89. lpp., 4. tabula. (Šie dati atrodami LCK kolekcijas 3. kastē H1.)
- ²⁷ Kangeris, K. "Kollaboration vor der Kollaboration?", *op. cit.*, 180. lpp.
- ²⁸ Kangeris, K. "Policijas struktūras Latvijā ..", *op. cit.*, 287., 288. lpp.
- ²⁹ Hoffmann, J. *Die Ostlegionen 1941–1943*. Freiburg, 1986 (Einzelschriften zur militärischen Geschichte des Zweiten Weltkrieges, 19), 17. lpp.
- ³⁰ Ludviga Sējas dienasgrāmata, 11.07.1941. Kopija šī raksta autora personiskajā arhīvā.
- ³¹ Sanāksmes protokols, piemēram, publicēts grāmatā Arklāns, B., Dzirkalis, J., Silabriedis, J. *Viņi bez maskas*. Rīga, 1966. 193.–197. lpp. u.c.
- ³² Memorandum, bez datuma. Dokumenta kopija atrodas šī raksta autora personiskajā arhīvā. Sk. arī: Plensners, A. "25 gadus pēc lielās drāmas". *Laiks*, 1966, 06. jūl.
- ³³ Sk.: Silgailis, A. "Manas atmiņas", *op. cit.*; Silgailis, A. "Latviešu leģionā. Manas atmiņas par pulkvedi Aleksandru Plensneru", *op. cit.*, 105. lpp.
- ³⁴ BA-B, Eingabe der lettischen nationalsozialistischen Bewegung Pērkonkrusts betr. Aufstellung eines lettischen Freiwilligenkorps im Verbands der deutschen Wehrmacht zwecks Fronteinsatz in der Sowjet-Union. 25.07.1941. R 92/6.
- ³⁵ Turpat, Betrifft: Lettische Freiwilligenformation, Dr. Kapp, 31.10.1941. R 92/12; Kangeris, K. "Latvijas policijas slēgtās vienības ..", *op. cit.*, 208. lpp.
- ³⁶ Berger – Himmler, 02.10. un 10.10.1941, abi dokumenti BA-B. NS 19/382; Kangeris, K. "Latvijas policijas slēgtās vienības ..", *op. cit.*, 208. lpp.
- ³⁷ BA-B, [Eingabe], E. Andersons, G. Celmiņš, 11.02.1942. R 92/6.
- ³⁸ Hoffmann, J. *Die Ostlegionen ...*, *op. cit.*, 17., 18. lpp.; Kangeris, K. "Latvijas policijas slēgtās vienības ..", *op. cit.*, 207. lpp.
- ³⁹ BA-B, Brant – Berger, 17.10.1941. NS 19/382; Kangeris, K. "Latvijas policijas slēgtās vienības ..", *op. cit.*, 208. lpp.

- ⁴⁰ Dokuments 180-L, Einsatzgruppe A. Gesamtbericht bis zum 15. Oktober 1941. Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof (turpmāk – IMG). Bd. 37. Nürnberg, 1949, 697.–698. lpp.; Kangeris, K. “*Latvijas policijas slēgtās vienības ..*”, *op. cit.*, 206., 207. lpp.
- ⁴¹ IMG, Dokuments 221-L, Dienesta atzīme, 16.06.1941. Bd. 38. Nürnberg, 1949, 88. lpp.; Kangeris, K. “*Latvijas policijas slēgtās vienības ..*”, *op. cit.*, 205. lpp.
- ⁴² BA-B, Štāleķera zibens telegramma Heidriham, 25.01.1942. NS 19/3500; Kangeris, K. “*Latvijas policijas slēgtās vienības ..*”, *op. cit.*, 209. lpp.
- ⁴³ *Turpat*.
- ⁴⁴ *Turpat*.
- ⁴⁵ Piezīme Himlera dienesta kalendārā, 25.01.1942. Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/42. Hamburg, 1999, 326., 327. lpp.; BA-B, Himlera telegramma Jekelnam, 27.01.1942. NS 19/1462; Kangeris, K. “*Latvijas policijas slēgtās vienības ..*”, *op. cit.*, 210. lpp.
- ⁴⁶ Biezais, H. *Latvija kāškrusta varā*, *op. cit.*, 232. lpp.; Kangeris, K. “*Latvijas policijas slēgtās vienības ..*”, *op. cit.*, 208. lpp.
- ⁴⁷ BA-B, Wehrbezirkskommando Ausland in Berlin, raksts Austrumzemes reihskomisāram, 29.01.1942. R 92/530.
- ⁴⁸ BA-B, Lebenslauf des Leg.-Ostufaf Woldemars Weiss, 25.07.1943. Personal-Akte Voldemars Weiss. SSO/232-B; turpat, Ereignismeldung UdSSR Nr. 94, 25.09.1941. R 58/217.
- ⁴⁹ Bundesarchiv (turpmāk – BA), Himlera telegramma Jekelnam, 27.01.1942. NS 19/1462. – Attiecīgu informāciju armijas grupējumam “Ziemeļi” “atkārtoti” nosūtīja ģenerālfeldmaršals Keitels (*Keitel*). Kā 1941. gada augustā, tā arī tagad vērmahta virspavēlniecība (*Oberkommando der Wehrmacht*) raudzījās negatīvi uz nevāciešu iesaistīšanu vērmahta sastāvā.
- ⁵⁰ Zemgals, B. *Dienas baltās ..*, *op. cit.*, 72.–74. lpp.; Biezais, H. *Latvija kāškrusta varā*, *op. cit.*, 219., 220. lpp.
- ⁵¹ *Turpat*, 221. lpp.
- ⁵² BA, Dienesta piezīme, 04.02.1942. R 92/523.
- ⁵³ LVVA, Ģenerāldirektoru Padomes sēdes protokols Nr. 8, 06.02.1942. P 97/1/28; *LKOPKL*, 2. sēj., *op. cit.*, 56., 57. lpp.
- ⁵⁴ LVVA, Ģenerāldirektoru Padomes sēdes protokols Nr. 9, 07.02.1942. P 97/1/28; *LKOPKL*, 2. sēj., *op. cit.*, 57. lpp.
- ⁵⁵ *Turpat*, 58.–60. resp. 370., 371. lpp.
- ⁵⁶ LVVA, Ģenerāldirektoru Padomes sēdes protokols Nr. 10, 10.02.1942. P 97/1/29; *LKOPKL*, 2. sēj., *op. cit.*, 57. lpp.
- ⁵⁷ *Tēvija*, 1942. 11. febr.; citās Latvijas avīzēs: *Zemgale*, 1942. 11. febr.; *Rīkojumu Vēstnesis*, 1942. 12. febr.; *Daugavas Vēstnesis*, 1942. 12. febr.; *Kurzemes Vārds*, 1942. 13. febr.; *Bauskas Vēstnesis*, 1942. 13. febr.; *Cēsu Vēstis*, 1942. 13. febr.; *Smiltenietis*, 1942. 13. febr.; *Tālavietis*, 1942. 14. febr.; *Ventas Balss*, 1942. 17. febr.; *Tukuma Ziņas*, 1942. 17. febr.; *Rēzeknes Ziņas*, 1942. 18. febr.; *Talsu Vārds*, 1942. 19. febr.; *Malienas Ziņas*, 1942. 19. febr.; *Jēkabpils Vēstnesis*, 1942. 19. febr.
- ⁵⁸ “Pārskats par latviešu brīvprātīgo vienību formēšanu”, pulkvežleitnants A. Bulle, 07.06.1945, Latviešu Centrālā komiteja (LCK), 116. kaste, Hüvera Institūta arhīvs (HI), ASV; *LKOPKL*, 2. sēj., *op. cit.*, 55., 56. lpp.
- ⁵⁹ Vēlāk oficiālajos apzīmējos Centrālo komiteju sauca par Galveno komiteju.
- ⁶⁰ LVVA, Iekšējās drošības galvenā direktora V. Veisa raksts Rīgas apriņķa priekšniekam, 20.02.1942. 1391/1/1. – Šādas vervēšanas komitejas radīšanu ģenerālkomisārs Rīgā bija jau agrāk apsvēris, kad

- Dr. Verners Kaps analizēja latviešu divīzijas veidošanu vērmahta sastāvā. Par šādas komitejas locekļiem Kaps bija ieteicis Dankeru, Krīpeni, Veisu un Celmiņu. – BA, "Lettische Freiwilligenformation, Kapp, 31.10.1941. R 92/12.
- ⁶¹ Tēvija, 1942. 12. febr.
- ⁶² Zemgals, B. *Dienas baltās ..*, op. cit., 74., 75. lpp.; Pārups, Ē. "Policijas bataljonu formēšana". *Saulainā Krasta Vēstis*, Nr. 2, 1982. Februāris, 11. lpp.
- ⁶³ LVVA, Ģenerāldirektoru Padomes sēdes protokols Nr. 10, 10.02.1942. P 97/1/29; LKOPKL, 2. sēj., op. cit., 57. lpp.
- ⁶⁴ BA, Bericht über die Dienstreise nach Riga vom 15. bis 18.04.1942, 20.04.1942. R 19/119.
- ⁶⁵ Turpat, Štālekera zibens telegramma Heidriham, 25.01.1942. NS 19/3500.
- ⁶⁶ Turpat, Bericht für die Zeit vom 16. Mai bis 21. Mai 1942, 22.05.1942. NS 19/1625.
- ⁶⁷ Turpat, Funkspruch, Himlers [bez datuma]. NS 19/1625; *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/1942*, op. cit., 439. lpp.
- ⁶⁸ BA, Niederschrift über die Besichtigung der Verwaltungsdienststellen beim Befehlshaber der Ordnungspolizei für das Ostland in Riga in der Zeit vom 18.09. bis 01.10.1942, Anlage KdO Riga. R 19/119.
- ⁶⁹ Turpat, Eingabe, 1942. g. marts. R 92/12.
- ⁷⁰ Turpat, Ereignismeldung UdSSR Nr. 195, 24.04.1942. R 58/221.
- ⁷¹ Turpat, Bericht über die Lage der lettischen Frontkämpfer, 09.04.1942. R 92/12.
- ⁷² Kārtības dienesta komandierim Latvijā, 26.06.1942. LKOPKL, 2. sēj., op. cit., 70.–72. lpp.
- ⁷³ Kangeris, K. "Latviešu policijas slēgtās vienības ..", op. cit., 212. lpp. – Arī Latviešu kartotēkas darbinieki (Sodergrupe – R) savā ziņojumā "Die Entwicklung und Gestaltung der kriegerischen Kraft Lettlands in der Zeit vom 17. Juni 1940 – zum Dezember 1942" sevišķi uzsvēra, ka "brīvprātīgos vervējot kā vācu algotņus un viņiem pat apzīmējums "kareivis" esot aizliegts". – LVVA, P 82/1/39.
- ⁷⁴ LVVA, Ziņojums par stāvokli un 5. policijas iecirkņa darbību laikā no 10. līdz 25. martam 1942. g., 26.03.1942. 1371/1/14.
- ⁷⁵ LKOPKL, 3. sēj., op. cit., 14.–16. lpp.
- ⁷⁶ Zemgals, B. *Dienas baltās ..*, op. cit., 155.–163. lpp.
- ⁷⁷ BA-B, Erwiderung auf "Das lettische Problem" [bez datuma]. R 6/29; Rüdiger, W. von. "Meine Erwiderung", Februar 1943; *Die "Deutsch-Baltische Volksgruppe". Ausklang*. Hannover, 1957. 24.–32. lpp.
- ⁷⁸ Zemgals, B. *Dienas baltās ..*, op. cit., 80. lpp.
- ⁷⁹ Kangeris, K. "Izvēles iespējas: "Jaunā Eiropa", padomju republika vai neatkarīga valsts. Valststiesiskie jautājumi un "lielā politika" kara gados (1941–1945)". *Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 1. sēj.* Rīga, 2000. 79.–94. lpp.
- ⁸⁰ Biezais, H. *Latvija kāškrusta varā*, op. cit., 243. lpp.
- ⁸¹ BA-B, Sitzungsbericht, 26.11.1942. R 92/539.
- ⁸² Zemgals, B. *Dienas baltās ..*, op. cit., 84., 85. lpp.
- ⁸³ Sk. 5. piezīmi!
- ⁸⁴ BA-B, Betr.: Letten-Aktion, Berger, 11.12.1942. NS 19/382.
- ⁸⁵ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Notiz für den Herrn Reichsminister, Hilger, 09.02.1943; Notiz für den Herrn Reichsminister, Hilger, 13.02.1943. R 27358.
- ⁸⁶ LKOPKL, 3. sēj., op. cit., 20. lpp.
- ⁸⁷ Kangeris, K. "Kollaboration vor der Kollaboration?", op. cit., 184., 185. lpp.; Silgalis, A. "Latviešu leģionā. Manas atmiņas par pulkvedi Aleksandru Plensneru", op. cit., 104., 105. lpp.
- ⁸⁸ Kangeris, K. "Latviešu policijas bataljonu izveidošanas otrā fāze ..", op. cit., 313., 314. lpp.

BA: 292/6

E i n g a b e

Prüfung

Der lettischen nationalsozialistischen Bewegung betr.
Aufstellung eines lettischen Freiwilligenkorps in Ver-
bände der deutschen Wehrmacht zwecks Fronteinsatz in
der Sowjet-Union.

Entstehung.

1. Unter der Leitung und Aufsicht der Organisation
Pērkonkrusts wird aus ihren Kampfgesossen und sonstigen
weltanschaulich gleichgesinnten Letten ein Freiwilligen-
korps von vorläufig 2 Armeedivisionen aufgestellt. 75-80%
des Mannschaftsbestandes besteht aus gedienten Soldaten.

Bemerkung: Bis es noch nicht feststeht, in wie grosser
Zahl frühere lettische Offiziere und Unteroffiziere im Lau-
fe des letzten Jahres erwordet oder verschleppt worden sind,
so wie auch, um den Dienst der inneren Sicherheit und die
Einbringung der Ernte nicht zu gefährden, ist bis auf weite-
res von einer zahlenmässigen Überschreitung der Stärke eines
Armeekorps abzusehen.

Besatzung.

2. Um den Nachschub und die Depots der deutschen Wehrmacht
nicht zu überlasten, können die lettischen Truppen vorläufig
mit russischen Gewehren, automatischen Waffen und auch event.
Artillerie aus den Beutebeständen ausgerüstet und bewacht
werden.

Bekleidung.

3. Die Bekleidung, einen Teil des Schuhzeugs, sowie die
spezielle Ausrüstung (Ferngläser, Kartentaschen, Kompass u.
dergl.) liefert die deutsche Wehrmacht. Begeleichen, bis zur
Stabilisierung der Währung in Lettland, auch die Besoldung.
Bemerkung: Die Uniformniederlagen der früheren let-
tischen Armeekorps für den Kriegsbedarf sind von der russischen
Okkupationsarmee leider restlos ausgeräumt worden.

Fortbildung.

4. Die Erfassung und Musterung sowie politische und mora-
lische Prüfung der Freiwilligen übernimmt die Organisation
Pērkonkrusts durch ihre Kreisleitungen und Ortsgruppen mit
ihren eigenen Ärzten. Für die Erfassung der in Frage kommenden
Offiziere und Freiwilligen aus dem Bestande der ausstehenden
Rückmelder vom Jahre 1941 wird in Berlin eine Anmeldestelle
des Pērkonkrusts eingerichtet. Die Zahl der event. aus Deutsch-
land anzuwerbenden Freiwilligen würde ca. 200-300 Mann betra-
gen.

Militärtechni-
sche Leitung.

5. Für die militärtechnische Organisation der aufzustel-
lenden Truppen schlägt die Organisation Pērkonkrusts den
jetzigen lettischen Kommandanten und Leiter der Milizpolizei
der Stadt Riga Oberstleutnant V o i s vor. Oberstleutnant V.
hat die lettische Kriegsschule absolviert und war lettischer
Militärattaché in Finnland und Estland.

- 2 -

Erläuterungen: Die unverzügliche Aufstellung eines lettischen Armeekorps bietet, im Gegensatz zu anderen durch die Deutsche Wehrmacht befreiten Völkern der früheren Sowjet-Union, aus dem Grunde keine Schwierigkeiten, weil sowohl Führer und Unterführer sämtlicher Waffengattungen, als auch aller Spezialtruppen in ausreichender Menge vorhanden sind und auch der Mannschaftsbestand mühelos aus dem militärisch komplettiert werden kann, welche umlängst ihre Dienstzeit absolviert haben. Desgleichen ist das Sanitätspersonal (Ärzte, Sanitäter, Krankenschwestern) aus geschulten lettischen Kräften ohne Schwierigkeiten zu erfassen.

Die Verpflegung der Truppen kann zum Teil aus Lettland bezogen werden, wie überhaupt die deutschen Hauptnachschublinien durch die Aufstellung lettischer Truppenverbände wenig in Anspruch genommen werden würden und die Entfernung der Fronttruppenverbände von den Ergänzungs- und Versorgungsbasen in Lettland schon für sich wesentlich kürzer ausfallen würde.

In die Ersatztruppen- Ergänzungsverbände können die ungedienten Jahrgänge 1919, 1920, 1921 aufgenommen und ausgebildet werden.

Über die politische Zuverlässigkeit und den militärischen Kampfwert der durch die Leitung und Vermittlung des Fürkonrats aufgestellten lettischen Truppen kann kein Zweifel bestehen, da fast jede lettische Familie z. Zt. einen der Ihren durch Ermordung oder Verschleppung verloren hat und die Rüt der Vergeltung in lettischen Volke außerordentlich stark ist.

Es wäre wünschenswert, dass falls diese Angabe Beachtung finden sollte, der Entscheid möglichst bald fallen würde, um den Truppen noch die Möglichkeit zu sichern, in aktivem Fronteinsatz sich zu bewähren.

Gustavs Celmiņš

Führer der lettischen nationalsozialistischen
Bewegung Fürkonrats.

Berlin, den 25. Juli 1941.

Abt.IIa.

BA: R92/12

2. Ausfertigung.

den 31.10.41.

423

Betrifft : Lettische Freiwilligenformation .

Vertreter fast aller lettischer Kreise sind an mich mit der Bitte herangetreten, dem lettischen Volke die Gelegenheit zu geben, aus seinen Reihen einen Freiwilligenverband zu formieren, der im Rahmen der deutschen Wehrmacht gegen den Bolschewismus angesetzt wird.

Aus meiner Tätigkeit in der Wehrmacht vor und während des Ostfeldzuges ist mir bekannt, dass die lettische Partisanenbewegung unzählige aktive Männer erfasst hatte, die der deutschen Wehrmacht in sehr vielen Fällen das Feld vorbereiten halfen. Nach dem Einmarsch stellten diese Kreise sich uns sofort zur weiteren Verwendung zur Verfügung und wurden zunächst zu Säuberungsaktionen im besetzten Gebiet verwandt. Aus ihren Reihen ist späterhin unter der Führung des lett. Oberstltn. Weiss die lettische Schutzmannschaft gebildet und der deutschen Polizei unterstellt worden.

Die Schutzmannschaft, die vorwiegend aus ehem. lett. Offizieren und Mannschaften besteht, hat die volle Anerkennung ihrer deutschen Vorgesetztenstellen gefunden, was vor allem darin zum Ausdruck gekommen ist, dass eine ihrer Abteilungen in polizeilichen Fronteinsatz gekommen ist und eine zweite hierfür bereitgestellt werden soll. Trotz sehr anstrengenden Dienstes bei mangelhafter Besoldung melden sich immer neue Männer zur Schutzmannschaft - in der Hoffnung, auch einmal an die Front zu kommen und ihren Teil zum Gelingen der deutschen Sache beizutragen.

Ich gehe von der Auffassung aus, dass dem lettischen Volke von deutscher Seite aus eine feste und klarbestimmte politische Grundhaltung gezeigt werden muss, die weder durch kleinliche Vergeltungsbestrebungen getrübt sein darf noch sonst den Stempel politischer Unsicherheit tragen darf. Grundsätzlich soll einmal der rassistisch und charakterlich wertvolle Teil dieses Volkes der Familie des Grossdeutschen Volkes zugeführt werden. Jede Massnahme aber, die das lettische Volk als zweit- oder drittklassig hinstellt, arbeitet diesem Ziele entgegen.

512

- 2 -

Von führender deutscher Stelle muss dem lettischen Volke soweit Vertrauen entgegengebracht werden, dass ihm auch die Möglichkeit gegeben wird, den Beweis zu erbringen, dass es tatsächlich bereit, fähig und wert ist, im Rahmen der neuen deutschen Ordnung im Osten mitzuarbeiten und zu gegebener Zeit als voellig gleichwertig in den deutschen Volkskoerper aufgenommen zu werden.

Sollte das lettische Volk diesen Beweis nicht erbringen koennen oder wollen, so ist es immer noch nicht zu spät, unsere Grundeinstellung zu revidieren und andere Massnahmen dem lettischen Volke gegenüber zu ergreifen, denn nicht aus einer Notlage oder Schwäche heraus geben wir dieser Volksgruppe von 1,5 Millionen das Vertrauen sondern im Vollbewusstsein unserer Macht und Stärke, die uns jederzeit die Moeglichkeit gibt, die Autorität im Lande noch deutlicher zu wahren.

So schlage ich zunächst vor :

dem lettischen Volke die Moeglichkeit zu geben, einen Freiwilligenverband zu bilden, der die Stärke einer deutschen Division nicht übersteigt. Diesen dem Verbands der Deutschen Wehrmacht einzugliedern und an der Front gegen den Bolschewismus einzusetzen.

Folgende Gesichtspunkte wären hierbei zu berücksichtigen :

1. Zur Freiwilligenmeldung ruft auf Veranlassung der deutschen Führung im Lande eine hierfür bestimmte Kommission, bestehend aus lettischen Offizieren, auf. Hierfür schlage ich folgende Offiziere vor :

General D a n k e r s
Oberst K r i p e n s
Oberstltn. W e i s s
Oberltn. C e l m i n s

2. Alle Fragen militärischer Art, wie Gliederung des Verbandes, Ausrüstung, Ausbildung u.a.m. regelt die genannte Kommission mit Vertretern des Wehrmachtsführungsamtes, zu dem in dieser Sache bereits vom Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete Verbindung aufgenommen worden ist.

425

- 3 -

3. Alle Fragen der Familienunterstützung, Hinterbliebenenfürsorge und anderer eventueller Forderungen regeln die zuständigen Wehrmachtsstellen in Einvernehmen mit der deutschen Zivilverwaltung.

Karp

3. pielikums

Aizņemums 292/276/128

1. Den Letten muss erlaubt werden die Einheiten durch ihr eigenes Organisationskomitee zu bilden.
2. Aufrufe von deutscher und lettischer Seite. Die deutschen Aufrufe müssen dem lettischen Volke gedacht sein und nicht den Ostländern, sie müssen deklarativer Natur inbezug auf die Zukunft des lett. Volkes sein. Die autorisierten deutschen Dienststellen haben den Grund für den Inhalt der lettischen Aufrufe und einer Propagandafreiheit zu geben.
3. Das Recht zum Bilden von organischen Einheiten nicht kleiner als in Regimentsstärke wäre zu fordern, wobei auf jeden Fall Artillerie-Pionier- und Tank-Einheiten, als organische Bestandteile eines Regiments aufzustellen waren. Damit wurde der Ansicht im lett. Volke entgegen getreten, dass die Letten nur als Fleisch benötigt werden. Auch die moderne Kriegstechnik verlangt dieses.
4. Es ist ein lettischer Organisationsstab zu bilden, der die Einheiten formiert.
5. Sicherstellung der Angehörigen, genau so wie es mit den Angehörigen des deutschen Heeres geschieht.
6. Vorzugsweise Versorgung der nachbliebenden Angehörigen mit billiger Arbeitskraft (oder einer anderen Art des Arbeitskräftersatzes).
7. Die sich zum Arbeitsdienst gemeldet haben, können wählen, ob sie dort bleiben oder zu den lettischen Heereseinheiten übergehen wollen.
8. Die Polizei-Batallione müssen in die neuen Formationen eingereiht werden.

8. Anderson

9. Celmins

11. 11. 42.
DR

Die Lettische Legion – ein Diktat der deutschen Besatzungsmacht oder Erfüllung lettischer "Hoffnungen"?

Kārlis Kangeris

Zusammenfassung

Die Aufstellung der Lettischen Legion erfolgte auf Hitlers Befehl vom 10. Februar 1943. Doch man sollte nicht vergessen, daß es schon vor dem Ausbruch des deutsch – sowjetischen Krieges am 22.06.1941 und in den ersten Kriegsmonaten lettischerseits Bestrebungen gab, eigene Einheiten in Divisionsstärke aufzustellen, ja sogar eine lettische Wehrmacht zu gründen. Bis Ende 1942 können wir wiederholte Versuche beobachten, die Frage des Fronteinsatzes der Letten im Kampf gegen den Bolschewismus auf die Tagesordnung der deutschen Okkupationsmacht in Lettland zu bringen. Und es gab in Lettland Kreise, die gewillt waren, sich in dem Prozeß der Aufstellung einer lettischen Streitmacht bedingungslos einzuschalten. So konnte der Befehl Hitlers sehr wohl mit den Interessen bestimmter lettischer Kreise zusammenfallen. Letztendlich fand die Aufstellung der Lettische Legion nicht im "luftleeren Raum" statt. Die Aufstellung der Lettischen Legion hatte seine Vorgeschichte, die in dem Wunsch lettischer Kreise – eigene lettische Militäreinheiten aufzustellen – ihren Ausdruck fand.

Vor dem 22.06.1941 und in den ersten Kriegsmonaten können wir nicht feststellen, dass die deutsche Seite irgendwelche Pläne hatte aus Letten größere militärische Einheiten für den Fronteinsatz zu formen. Zweifellos hatte der deutsche militärische Geheimdienst (OKW/Ausland-Abwehr) Interesse, einzelne Letten oder kleinere lettische Gruppen für konkrete Aufgaben zu benutzen. Doch die deutschen Dienststellen wollten auf jeden Fall solche Situationen nicht aufkommen lassen, dass später die Letten für ihren Einsatz im Kampf gegen den Bolschewismus politische und staatsrechtliche Forderungen gegenüber dem Deutschen Reich formulieren könnten.

Schon im Juli 1941 hatten führende lettische Kreise in Riga und der Führer der nationalistischen Bewegung Pērkonkrusts Gustavs Celmiņš in ihren Memoranden an die Okkupationsmacht die Forderung formuliert, zwei lettische Divisionen aufzustellen, die in den Reihen der Wehrmacht an der Front zum Einsatz kommen sollten. In dem gleichen Sinne war auch eine Denkschrift des Generalkommissars in Riga formuliert, die aber nur eine lettische Division vorsah. Auch der Reichsminister für die besetzten Ostgebiete Alfred Rosenberg befürwortete den Fronteinsatz lettischer Einheiten. Ebenso die Heeresgruppe Nord war von den ersten Kriegsmonaten an daran interessiert, daß der Personalknappheit bei der Heeresgruppe mit Einheiten aus dem Baltikum abgeholfen wird.

Dagegen vertrat der Reichsführer-SS und die ihm untergebenen SS Dienststellen den Standpunkt, daß im Baltikum nie Legionen aufgestellt werden dürften und man sich

an dem Standpunkt Hitlers orientieren sollte, der gefordert hatte, dass westlich des Urals nur die Deutschen Waffen tragen dürften. Dieser negativen Einstellung Himmlers lagen auch andere Überlegungen zugrunde, nämlich, dass er aus den Völkern des Baltikums sehr viele Schutzmannschafts-Bataillone bilden wollte, die er dann nach seinem eigenen Willen einsetzen konnte.

Die Frage, ob Letten in den Reihen der Wehrmacht zum Fronteinsatz kommen sollten, oder sie in Schutzmannschafts-Bataillone Anwendung finden sollten, mußte Hitler zur Entscheidung vorgelegt werden. Der Führer des Deutschen Reiches entschied am 25.01.1942 im Sinne Himmlers: Keine baltische Einheiten in Reihen der Wehrmacht für den Fronteinsatz, sondern viele Schutzmannschafts-Bataillone für Himmlers vielfältige polizeiliche Aufgaben. Am 29.01.1942 folgte die Verfügung des Oberkommandos der Wehrmacht, die eine Einstellung von Volksangehörigen der ehemaligen baltischen Staaten in der Wehrmacht im Kampf gegen den Bolschewismus untersagte. Mit der Entscheidung Hitlers bzw. des Oberkommandos der Wehrmacht war es Himmler gelungen für seinen Standpunkt einen Sieg zu erringen, dass nämlich baltische militärische Formationen nur im Rahmen der SS (Waffen-SS) aufgestellt werden dürften, und nicht unter der Aufsicht von Wehrmachtsoffizieren, die nicht die erforderliche Einstellung zur Führung fremder Völker besäßen.

Mit der Aufstellung der Schutzmannschafts-Bataillone in Lettland, die im Februar 1942 begann, konnte die einheitliche Front der lettischen führenden Kreise durchbrochen werden, die bis jetzt die Aufstellung von lettischen Fronteinheiten im Rahmen der Wehrmacht als ihr vornehmstes Ziel formuliert hatten. Unter den lettischen Beschlußfassern rückten nun der Erste Generaldirektor der landeseigenen Verwaltung General Oskars Dankers und einige in seiner Dienststelle tätige Offiziere (Voldemars Veiss, Roberts Osis u.a.) in den Vordergrund, die ohne jede Bedingung bereit waren, die von der deutschen Seite geforderte Zahl an Schutzmannschafts-Bataillonen aufzustellen. Der Generaldirektor Alfreds Valdmanis und seine Anhänger, die die Aufstellung von lettischen Militäreinheiten mit staatsrechtlichen und politischen Forderungen verknüpften, wurden beiseitegedrängt.

Die von den deutschen Dienststellen und der Polizei in der Werbepropaganda verbreiteten Versprechungen, dass die lettischen Schutzmannschafts-Bataillone an der Ostfront eingesetzt werden, erwiesen sich als Lügen. Von den 16 vom Februar bis September 1942 aufgestellten Schutzmannschafts-Bataillonen kam nur ein einziges an die Front. Die übrigen wurden über Osteuropa "verstreut" und hatten oft sogar solche Aufgaben durchzuführen, die in dem Rahmen der verbrecherischen Rassenpolitik Himmlers einzustufen sind. Am Ende mußten selbst jene Letten, die die Aufstellung der Schutzmannschafts-Bataillone forciert hatten, resigniert feststellen, dass sie ihre Ziele verfehlt hätten, und daß die lettischen Schutzmannschafts-Bataillone für alle anderen Aufgaben verwendet würden, nur nicht für den Fronteinsatz.

Doch auch in dieser Phase der Aufstellung der Schutzmannschafts-Bataillone können wir einzelne Stimmen hören, die argumentieren, daß die Letten Soldaten an der Front sein möchten und keine Polizisten (Dankers), oder, dass man aus den Letten Waffen-SS Einheiten bilden sollte (der Gebietskommissar von Mitau Eberhard von Medem).

Eine neue Phase in der Aufstellung von lettischen Militäreinheiten zeichnete sich seit dem Sommer 1942 ab, als man befohlen/erlaubt hatte eine Estnische SS Freiwilligen-Legion aufzustellen. In dieser Zeit begannen die lettischen Kreise zu erwägen, dass sie am Ende des Krieges eine gut ausgebildete und bewaffnete Armee von 100.000 Mann benötigten. Doch ohne ein deutsches Einverständnis wäre dieser Plan nicht zu realisieren.

Ob das Memorandum von Valdmanis "Das lettische Problem", in dem er für Lettland Unabhängigkeit oder zumindest Autonomie nach dem Vorbild von Slowakien forderte, nur taktischer Natur oder wirklich ernst gemeint war, ist nicht zu entscheiden. Dem Memorandum folgte eine Eingabe an den Generalkommissar in Riga, in der die Aufstellung einer lettischen Armee in der Stärke von 100.000 Mann angeboten wurde. Einige Tage später wurde eine etwas modifizierte Eingabe von der ganzen landeseigenen Verwaltung in Lettland unterzeichnet.

Dieser Vorschlag wurde von dem SS Hauptamt kategorisch abgewiesen. Auch der Reichskommissar des Ostlandes und der Generalkommissar in Riga sprachen eine Ablehnung aus. Doch unabhängig davon, dass dieser Vorschlag abgelehnt wurde, so war die Idee von einer Mobilisierung in Lettland im Umlauf gebracht worden. Es galt nun abzuwarten, ob jemand diese Idee aufgreift.

Uldis Neiburgs

Pretošanās kustība nacionālsociālistiskās Vācijas okupētajā Latvijā (1941–1945): mazpētīti aspekti un to izpratne mūsdienās

Pretošanās kustība Latvijā Otrā pasaules kara gados ir viens no Latvijas jaunāko laiku vēstures jautājumiem, kas pēdējos gados ir bijis aktuāls gan sabiedriskajā domā,¹ gan arī izraisījis diskusijas akadēmiskajās aprindās Latvijā.² Vienlaikus nākas konstatēt, ka, kaut gan šī posma pretošanās kustības vēstures problēmu izpētes rezultāti ir publicēti daudzos rakstos, tomēr Latvijas vēsturnieki vēl tikai ir ceļā uz to, lai, sekmīgi sabalansējot vēstures zinātnes teorētisko un faktoloģisko pusi, izveidotu pēc iespējas pilnīgu un visplašākā spektra vēstures avotos balstītu pētījumu, kas paustu mūsdienīgu no savulaik radītiem stereotipiem un šodienas politiskās konjunktūras brīvu skatījumu uz pretošanās kustību nacistu okupētajā Latvijā.

Zinātniskā publikācija “Pretošanās kustība nacionālsociālistiskās Vācijas okupētajā Latvijā (1941–1945): mazpētīti aspekti un to izpratne mūsdienās” ir balstīta galvenokārt uz ASV un Lielbritānijas ārlietu un izlūkdienestu arhīvu materiāliem, Latvijas sūtniecības Vašingtonā, Londonā un Stokholmā kara laika dokumentiem, dažādām pretošanās kustības dalībnieku sniegtajām liecībām, kā arī citiem vēstures avotiem. Tās mērķis ir: 1) apzināt un atklāt līdz šim mazzināmus pretošanās kustības ārējos sakarus un starptautisko sadarbību, 2) parādīt un analizēt Rietumu sabiedroto kara gados iegūtās zināšanas par pretošanās kustību Latvijā vācu okupācijas laikā.

Pretošanās kustības ārējie sakari un starptautiskā sadarbība

Svarīgs aspekts pretošanās kustības vēstures izpētē Latvijā ir tās dalībnieku starptautiskie sakari ar kaimiņvalstu – Lietuvas, Igaunijas un citu Eiropas valstu pretošanās kustībām un to pārstāvjiem, kā arī ieguldījums informācijas sniegšanā dažādām Rietumvalstu militārās izlūkošanas un ārlietu institūcijām par norisēm nacistu okupētajā Baltijā. Kā savās publikācijās vairākkārt norādījis vēsturnieks Kārlis Kangeris, visu triju Baltijas valstu pretošanās kustības uzturēja ciešus sakarus ar šo valstu bijušajiem sūtņiem Stokholmā, kuri bija kontaktā ar britu *SIS* (*Secret Intelligence Services*) un amerikāņu *OSS* (*Office of Strategic Services*) slepenajiem dienestiem, apgādājot tos

ar informāciju par situāciju vācu okupētajās teritorijās. Nav zināms, vai Baltijas valstu sūtņi par piegādāto informāciju pretī saņēma kādus politiskus solījumus, taču ir skaidrs, ka pēckara starptautiskajās konferencēs Rietumu sabiedrotie no savas puses nekad neizvirzīja Baltijas valstu suverenitātes jautājumu, uz ko Baltijas valstu sūtņi, kuru darbība Londonā un Vašingtonā joprojām tika juridiski atzīta, bija cerējuši.³

Jau 1942. gadā OSS centrālē Vašingtonā tika izveidota un darbojās OSS Baltijas valstu nodaļa. Lai labāk organizētu un koordinētu informācijas vākšanu, kopš 1943. gada ar ASV vēstniecību Stokholmā ciešos kontaktos bija arī lietuviešu izcelsmes amerikāņu militārais eksperts. Informācija par nacistu okupēto Baltiju tika iegūta gan no legāliem avotiem – vācu radiopārraidēm, preses izdevumiem, oficiāliem rīkojumiem, gan vēlāk ar pretošanās kustības dalībnieku starpniecību, kas bija izveidojuši slepenus sakarus pāri jūrai uz Zviedriju. Informācijas avots bija arī Zviedriju sasniegušie baltiešu bēgļi. Kara gados nozīmīga izrādījās baltiešu sadarbība ar ASV vēstniecības Speciālo ziņojumu nodaļas (*Special Reporting Section*) vadītāju Hariju Karlsonu (*Carlsson*) un ASV Kara bēgļu padomes (*War Refugee Board*) pārstāvi Iveru Olsenu (*Olsen*), kuri veica aktīvu darbību Stokholmā.⁴

No mūsdienās apzinātajiem vēstures dokumentiem konstatējams, ka 1943. gada 13. augustā nelegāli Rīgā izveidotās Latvijas Centrālās padomes (LCP) un bijušā Latvijas sūtņa Stokholmā Voldemāra Salnā (1886–1948) veikumu, sniedzot informāciju Rietumu sabiedrotajiem, var uzskatīt par vienu no pretošanās kustības darbības formām. Var piekrist arī vēsturniekam Andrievam Ezergailim, kurš raksta, ka latviešu aprindām Stokholmā ir bijuši divi mērķi: pārliecināt Rietumu diplomātus atbalstīt Latvijas cīņu par neatkarību un informēt Rietumu demokrātijas par patiesajiem apstākļiem nacistu okupētajā Latvijā. Savā ziņā Latvijas diplomāti Rietumos bija pirmie, kas sāka izrādīt pretestību nacistu okupācijas varai, kaut arī sākotnēji viņiem trūka jebkāda atbalsta no Latvijas puses.⁵

Ne gluži precīzs ir mūsdienu Latvijas historiogrāfijā līdz šim izplatītais pieņēmums, ka pirmā tiešā informācija par patieso stāvokli nacistu okupētajā Latvijā Rietumos saņiedza tikai pēc LCP aktīva dalībnieka Leonida Siliņa (1916–2005) ierašanās Zviedrijā 1943. gada vasarā.⁶ Saskaņā ar bijušā Latvijas Kara flotes zemūdens divizona leitnanta Austru Ķirša (1915–1995) neilgi pēc Otrā pasaules kara sniegtajām liecībām jau 1942. gadā kāda ar nelegālo Latviešu nacionālistu savienību (LNS) saistīta Rīgas ostas policijā izveidotā pretošanās grupa, kuru vadījis leitnants Indriķis Ruckulis (1890–?), pārtulkojusi zviedriski trīs garākus aprakstus par apstākļiem un notikumiem okupētajā Latvijā, kā arī stājusies sakaros ar zviedru kuģu kapteiņiem, lūdzot šos ziņojumus nodot Zviedrijas Ārlietu ministrijai vai Lielbritānijas un ASV vēstniecībām Stokholmā.⁷

LNS laikraksta "Tautas Balss" redakcijas grupas dalībnieces Valsts spiestuves darbinieces Ievas Birgeres (1916–2002) pēckara čekas nopratināšanas protokolos

un vēlāk 90. gados rakstītajās atmiņās ir minēts, ka viņa 1942. gada vasarā pēc LNS vadītāja Arnolda Čaupala (1915–1945) lūguma pārtulkojusi franciski vienu no “Tautas Balss” rakstiem par latviešu tautas stāvokli komunistu un nacistu okupācijas laikā, jo A. Čaupals to esot plānojis nogādāt uz Zviedriju.⁸ Arī cits LNS dalībnieks Arnolds Bērziņš (1919–1999) min, ka ar speciālu sūtni motorlaivā no Kurzemes piekrastes kāds sūtījums pārvests uz Zviedriju, taču nav pārlicināts, vai tas sasniedzis Zviedrijas krastus.⁹

Līdz šim nav izdevies konstatēt precīzas liecības, kas apstiprinātu, ka tieši LNS dokumenti nonākuši Zviedrijā, taču šāda iespēja liekas samērā ticama. Arhīvu materiāli rāda, ka gan Latvijas sūtis V. Salnais, gan Rietumvalstu diplomāti Stokholmā jau 1942. gada beigās un 1943. gada sākumā labu laiku pirms LCP aktivitāšu uzsākšanas no dažādiem avotiem – arī no jūrnikiem un karavīriem, kas bija pārbēguši uz Zviedriju, – bija saņēmuši informāciju par vispārējo stāvokli un pretošanās kustību nacistu okupētajā Latvijā. Balstoties uz to, jau 1942. gada novembrī Stokholmā atklātībā parādījās sūtņa V. Salnā vācu valodā rakstītais pārskats “Vācu okupācijas gads Latvijā”, kurā viņš raksturoja vācu okupācijas varas politiku, kas radīja arvien lielāku neapmierinātību latviešu vidū.¹⁰

Iegūt pilnīgāku informāciju par latviešu nacionālās pretošanās kustības sakariem ar Lielbritānijas izlūkdienestu SIS nacistu okupācijas laikā būtiski apgrūtina tas, ka daudzi kara laika dokumenti mūsdienās vēl nav atslepenoti un līdz ar to nav pieejami pētniecībā.¹¹ Tomēr ir zināms, ka svarīga loma sadarbībā ar Baltijas valstu pārstāvjiem un informācijas nogādāšanā uz Londonu bija Baltijas problēmu ekspertam britu pulkvedim Aleksandram Makibinam (*McKibbin*), kurš kara laikā darbojās Stokholmā.¹² Angļu vēsturnieks Toms Bauers (*Bower*) arī raksta, ka britu izlūkdienesta kontaktpersona Latvijā kara gados ir bijis Dr. Voldemārs Ģinters (1899–1979), bet Zviedrijā ar to ciešus kontaktus ir uzturējis sūtis Stokholmā V. Salnais. Britu izlūkdienesta pārstāvji netieši caur zviedru flotes virsnieku kapteini Arturu Johansonu (*Johansson*) ir nodevuši V. Salnajam 50 000 zviedru kronu un snieguši atbalstu dažādu dokumentu un aļauju iegūšanā. Svarīgākie informācijas avoti Latvijā esot bijuši LCP dalībnieks Pēteris Klibiķis (1917–1995) un vācu abvēra leitnants Ervins Haselmans (*Haselmann*).¹³

Par LCP uzturētajiem nelegālajiem radiosakariem ne tikai ar zviedru, bet arī britu izlūkdienestu liecina arī L. Siliņa personiskā arhīva Stokholmā materiāli. Pārskatā par laikposmā no 1944. gada janvāra līdz rudenim no Zviedrijas uz Latviju atvestajiem radioaparātiem minēts arī raidītājs “Marss”, ar ko esot uzturēti sakari ar Londonu.¹⁴ Līdzīgu informāciju sniedz arī pēc Otrā pasaules kara padomju drošības iestāžu apcietināto un tiesāto LCP dalībnieku Eduarda Andersona (1919–1947?), Artura Arnīša (1909–1986) un Riharda Zandes (1918–1997) čekas pratināšanas protokoli. Saskaņā ar to saturu, kas gan vēl gaida precīzāku izvērtēšanu, L. Siliņš ar segvārdu “Briedis” ir bijis saistīts ar angļu izlūkdienesta pārstāvjiem Stokholmā, no kuriem arī saņēmis uz Latviju

vedamo rāciju “Marss”, pie tam par šādiem kontaktiem paši zviedri pat neesot informēti.¹⁵ Arī vēsturnieks Edgars Andersons raksta, ka britu izlūkdienests Baltijas telpai lielāku uzmanību sācis pievērst tikai 1944. gada vasarā, nedaudz atbalstot LCP un netieši arī ģenerāļa Jāņa Kureļa (1882–1954) grupu. Briti esot ieteikuši izvairīties no atklātas pretošanās vāciešiem, taču šis brīdinājums esot nācis par vēlu.¹⁶

Citas vēstures liecības arī rāda, ka, turot aizdomās par informācijas vākšanu Lielbritānijas izlūkdienestam, nacistu cietumos un koncentrācijas nometnēs ieslodzīts Valdis Puriņš (1920–1944?)¹⁷, Alberts Dullis (1911–1997)¹⁸, Alīda Niklase (1917–2000)¹⁹, kā arī citi pretošanās kustības dalībnieki, kuru darbība līdz šim tikpat kā nav pētīta. Arī no nelegālās organizācijas “Latvijas Sargi” vadītāja Arnolda Avotiņa (1904–1945) Latvijas PSR VDK krimināllietas materiāliem izriet, ka viņš pēc kara apsūdzēts arī par sakariem ar Rietumvalstu izlūkdienestiem, kas gan šķiet stipri pārspīlēts.²⁰

Mūsdienās apzinātie vēstures dokumenti apstiprina arī Skandināvijas valstu izlūkdienestu interesi par nacistu okupēto Latviju un pastāvīgiem sakariem ar latviešu pretošanās kustības dalībniekiem. Ir zināms, ka zviedru izlūkdienesta sakarnieks kara gados bijis Latvijas Zemes pašpārvaldes Izglītības un kultūras ģenerāldirekcijas darbinieks Gerhards Brēmanis, kurš regulāri tikās ar Zviedrijas izlūkdienesta (*C-byrån*) vadītāju Helmutu Ternbergu (*Ternberg*), kurš bija apprecējis latviešu diplomāta Frīdriha Grosvalda (1850–1924) meitu Margareti un vairākas reizes ieradās Rīgā.²¹

Baltijas jūras reģions 1944. gadā pakāpeniski sāka ieņemt arvien lielāku lomu Zviedrijas militārajā stratēģijā. Tās interesēs bija saņemt no baltiešiem militāra rakstura informāciju par situāciju nacistu okupētajās teritorijās. Tāpēc zviedru izlūkdienests atbalstīja nelegālo laivu satiksmi un sagādāja radioraidītājus. Nepieciešamību pēc militāru ziņu saņemšanas un to nosūtīšanu uz Zviedriju apliecina arī sūtņa V. Salnā slepenā sarakste ar LCP Latvijā, kā arī vairāki citi mūsdienās apzināti arhīvu dokumenti.²²

To apstiprina arī Zviedrijas Aizsardzības štāba 2. nodaļas 1945. gada 11. marta pārskats par veikto izlūkošanas darbu Baltijas valstīs. Informācija par stāvokli vācu okupētajā Latvijā tika iegūta, iztaujājot latviešu bēgļus Zviedrijā un veicot novērošanu Latvijā, uzņemot sakarus ar cilvēkiem, kuri labi pārzinājuši apstākļus nepieciešamajās jomās.²³ Šādas zviedru izlūkdienesta aktivitātes nacistu okupētajās Baltijas valstīs ir aprakstītas arī vairākos Zviedrijas vēsturnieku pētījumos.²⁴

Arī organizācijas “Pērkonkrusts” vadītājs Gustavs Celmiņš (1899–1968), kura sieva bija somiete, kara gados piegādāja informāciju Somijas vadošajām politiskajām aprindām ar vairāku Vācijas Gaisa spēkos dienējošo somu virsnieku, to vidū majors Ahtiainens (*Ahtiainen*), starpniecību.²⁵ Dokumenti apstiprina G. Celmiņa un majora B. Nordlunda (*Nordlund*) tikšanos 1942. gada 10. septembrī Rīgā, kuras laikā viņš atzina, ka agrāk bijis provāciski noskaņots, bet tagad viņa simpātijas piederot Somijai. Latvijas

iedzīvotājiem labā atmiņā esot boļševiku briesmu darbi, taču kļūdu un aprobežotās politikas dēļ daudzi ātri vien sākuši nīst arī vāciešus. Bīstami pieaugot arī komunistu kustība. Klīstot baumas, ka bijušais Latvijas Valsts prezidents Kārlis Ulmanis (1877–1942) esot aizbēdzis uz Londonu un pāris reizi runājis Anglijas radio. Latvijas iedzīvotāji pret Somiju jūtot simpātijas, kuras Vācija cenšoties noslāpēt.²⁶ Vēlāk – 1943.–1944. gadā G. Celmiņš kopā ar saviem domubiedriem izdeva nelegālo laikrakstu "Brīvā Latvija. Latvju Raksti", kurā publicēja izsmeljošus starptautiskā stāvokļa aprakstus, balstītus arī uz zviedru un somu avotiem.²⁷

Kāds no G. Celmiņa pārskatiem par situāciju nacistu okupētajā Latvijā kara laikā bija sasniedzis arī Latvijas sūtni Stokholmā V. Salno, kurš gan tā saturu vismaz jau pēc kara savā 1947. gada 23. septembra konfidencialajā vēstulē Latvijas sūtnim Vašingtonā Alfredam Bīlmanim (1887–1948) vērtēja kā politiski nenožīmīgu, rakstot, ka "tikai vienu vienīgu reizi pāris diezgan nesvarīgas lietas pienāca, kā noskaidrojās, pa pilnīgi gadījuma ceļu no Gustava Celmiņa"²⁸.

Tāpēc vērtējams šķiet arī paša G. Celmiņa pēc Otrā pasaules kara sniegtais daudz pozitīvākais skatījums, kāda bijusi viņa loma informācijas izplatīšanā ārzemēs par situāciju nacistu okupētajā Latvijā. Saskaņā ar Hūvera institūta arhīvā Stenfordā ASV saglabātajiem materiāliem Celmiņš par to raksta: "*Ļoti sadarbīgs bija baltkrievu centrs Viļņā un Minskā, pastāvīgi arī sakari ar igauņiem, mazāk ar lietuviešiem, izņemot pierobežā. Sakari ar ārzemēm gāja caur Somiju. Pēdējās lidotāju sakarnieki bija vācu Luftwaffes Rīgā visi bija mani pastāvīgie viesi "kurjeri", kas piegādāja kārtējus ziņojumus somu prezidentam Ryti, sociāldemokrātu līderim Tanneram, noteiktam pretkomunistam. Caur viņiem informācija gāja tālāk uz Skandināviju un tālāk uz Rietumiem.*"²⁹

Citas vēstures liecības rāda, ka arī latviešu sociāldemokrāti 1943.–1944. gadā uzturēja nelegālus sakarus ar zināmām politiskajām aprindām Skandināvijā un Dānijā, somu sociāldemokrātu līderi Veino Tanneru (*Tanner*; 1881–1966), zviedru laikraksta "*Morgon Tidningen*" redaktoru Rikardu Lindstrēmu (*Lindström*; 1894–1950) un dāņu pretošanās kustības pārstāvi Poulu Andersenu (*Andersen*; 1922–2006) ieskaitot.³⁰ Iespējams, ka nozīmīga loma šādu kontaktu uzturēšanā bija sociāldemokrātam un Zemes bagātību pētīšanas institūta vadītājam inženierim Jānim Irbēnam (1905–1962), kurš vācu okupācijas laikā zinātnisku komandējumu aizsegā vairākas reizes apmeklēja Dāniju un Zviedriju, kur tikās ar dažādiem ietekmīgiem politisko aprindu pārstāvjiem un apmainījās ar informāciju.³¹

Dažos citos trimdā rakstītajos pēckara pārskatos ir minēta arī atsevišķu sakaru uzturēšana ar dāņu pretošanās kustības dalībniekiem Liepājā un informācijas sniegšana par patieso situāciju vācu okupētajā Latvijā zviedru profesoram Ēriksonam, kurš ieradies Latvijā, lai iepazītos ar koksagīza audzēšanas rezultātiem. Pēc viņa atgriešanās Zviedrijā tās presē parādījušies vairāki pozitīvi raksti par Baltijas valstīm.³²

Vēsturnieka Ērika Jēkabsona pētījumi,³³ kā arī atsevišķas atmiņu liecības³⁴ apstiprina, ka 1942. gada rudenī latviešu pretošanās kustības dalībniekam Viktoram Grosbartam (1922–?) un V. Puriņam izveidojušies epizodiski nelegāli sakari ar poļu pretošanās kustības pārstāvi Marjanu Čiževski (*Czyżewski*) Rīgā un bijušas pat divas tikšanās ar Vācijas Gaisa spēku sakaru virsnieku virsleitnantu Milleru, kurš ar poļu pretošanās kustības starpniecību vēlējās nodot militāra rakstura informāciju attiecīgajām Lielbritānijas iestādēm.

Interesanti atzīmēt, ka vēlamība sadarboties ar Polijas pretošanās kustības dalībniekiem minēta arī ārkārtējo pilnvaru nesēja un Latvijas sūtņa Londonā Kārļa Reinholda Zariņa (1879–1963) 1943. gada maijā sagatavotajā un sūtņa Stokholmā V. Salnā vēlāk uz Latviju nosūtītajā vēstījumā “Tautiešiem dzimtenē”, rakstot – “*ja dzimtenē būtu iespējams nodibināt kontaktu ar poļu cīnītāju organizācijām kopējas taktikas atrašanai, tad tas nepieciešami darāms*”³⁵.

Sadarbība ar Polijas pretošanās kustību izpaudās arī LCP darbā, kuras dalībnieki 1944. gada jūnijā no Gotlandes ar laivu uz Kurzemi atveda poļu kurjeru Staņislavu Blaževiču (*Blażewicz*), kurš pēc tam vairāk nekā nedēļu nelegāli slēpās pie LCP sakarnieces Valentīnes Jaunzemes (1916) Rīgā, bet vēlāk caur Lietuvu devās uz Poliju un pēc sava uzdevuma izpildīšanas atkal ar LCP starpniecību atgriezās Zviedrijā.³⁶

Vēsturnieks Rītvars Jansons, balstoties uz Latvijas PSR VDK kriminālietu materiāliem, raksta par jau iepriekš minētās nelegālās organizācijas “Latvijas Sargi” un tās vadītāja A. Avotiņa kara laikā nodibinātajiem sakariem ar Igaunijas un Lietuvas pretošanās kustības dalībniekiem.³⁷ Tomēr, kritiski vērtējot šos čekas dokumentus, kā arī ņemot vērā “Latvijas Sargu” citu bijušo dalībnieku vēlāk sniegtās liecības, rodas iespaids, ka daudz kas no A. Avotiņa kriminālietā konstatētā drīzāk jāuzskata par viņa vai čekas pārspīlētām fantāzijām vai, labākajā gadījumā, par šīs organizācijas teorētiskām iecerēm, nevis īstenotām darbībām.³⁸

Arī A. Avotiņa nopratināšanas laikā stāstītais, ka “Latvijas Sargu” štābs jau 1941. gadā nodibinājis sakarus ar Igaunijas un Lietuvas nacionālajām organizācijām, ka notikušas divas ar latviešu pārstāvjiem ASV un Lielbritānijā saskaņotas Baltijas valstu pretošanās kustības dalībnieku kopīgās sanāksmes 1941. un 1942. gada mijā un 1944. gada sākumā Rīgā, turklāt pēdējā piedalījušies četri Lietuvas pārstāvji – ģenerālis, apakšpulkvedis un divi kapteiņi, četri Igaunijas pārstāvji un vairāki “Latvijas Sargu” galvenā štāba darbinieki, un pat viens no Zviedrijas ieradies Lielbritānijas izlūkdienesta aģents,³⁹ izklausās pārāk fantastiski, lai to nekritiski pieņemtu par īstenību.

Līdzīgi jāvērtē arī vācu vēsturnieka Bjerna M. Feldera (*Felder*) citētā A. Avotiņa liecība,⁴⁰ ka viņš kopā ar vēl diviem “Latvijas Sargu” dalībniekiem – ģenerāli Nikolaju Dūzi (1891–1951) un pulkvedi Krūmiņu, kā arī LCP priekšsēdi Konstantīnu Čaksti (1901–1945) un igauņu pretošanās kustības dalībniekiem 1944. gada pavasarī apspriedis Baltijas

valstu pretošanās kustību sakarus un pretpadomju partizānu sagatavošanas iespējas.⁴¹ Diemžēl ne fakts, ka šādas sanāksmes patiešām notikušas, ne arī A. Avotiņa teiktais, ka ticis pat izstrādāts plāns par Baltijas valstu pretošanās kustību bruņoto spēku izvietojumu konkrētajā militārajā situācijā, nav radis vērā ņemamu apstiprinājumu ne citos vēstures avotos, ne Baltijas valstu historiogrāfijā.

Vairāki vēstures avoti apliecina, ka nelegālus sakarus ar kolēģiem Baltijas valstīs uzturējuši latviešu sociāldemokrāti. Lietuviešu sociāldemokrātu pārstāvis Prans Brijūns (*Brijūnas*; 1884–?) 1942.–1944. gadā vismaz piecas reizes ieradās Rīgā, kur tikās ar Bruno Kalniņu (1899–1990) un vēlāk ar Pauli Grunduli.⁴² Šie abi latviešu sociāldemokrāti 1944. gadā katrs vienu reizi apmeklēja P. Brijūnu Jonišķos un aizveda viņam ar LCP laivām atvesto slepeno korespondenci no lietuviešu pārstāvjiem Zviedrijā.⁴³ Tāpat bija izdevies nodibināt sakarus arī ar igauņu sociāldemokrātiem, kuru sakarnieks ar latviešiem kara gados bija agrākais redaktors Jonass.⁴⁴

Jāatzīmē arī, ka jau 1943. gada 28. jūlijā pieņemtajā LSDSP Centrālās komitejas rezolūcijā “Latvijas stāvoklis un latviešu tautas uzdevumi”⁴⁵ bija uzsvērts, ka Latvija, Igaunija un Lietuva turpmāk var pastāvēt tikai kā vienotas Baltijas valstis. Tāpēc nepieciešama Baltijas valstu plašas saimnieciskas, politiskas un militāras konfederācijas izveidošana. Konfederācijai jābūt kopīgai ārlietu politikai un ārzemju pārstāvniecībām, satiksmei, naudas vienībai, muitas ūnijai un bruņotajiem spēkiem.

1943. gada rudenī Jelgavas apriņķa Platones pagasta “Zīlēnos” pēc lietuviešu iniciatīvas notika Lietuvas pretošanās kustības pārstāvju P. Brijūna, Ķipra Bieļūna (*Bielinis*; 1883–1965) un Jelovicka tikšanās ar pēdējo Latvijas Republikas Saeimas priekšsēdi Paulu Kalniņu (1872–1945), Fēliksu Cielēnu (1888–1964) un vēl vienu pagaidām nenoskaidrotu bijušo Latvijas Saeimas deputātu.⁴⁶ Tika pārrunāta tālaika politiskā situācija: nostāja pret okupācijas varu, brīvprātīgo vervēšanu un triju Baltijas valstu kopējiem mērķiem nākotnē.⁴⁷

Pēc citām ziņām, šajā tikšanās reizē arī noskaidrojies, ka izveidota “Augstākā komiteja Lietuvas atbrīvošanai”, kas apvienojot visas lietuviešu partijas un caur lietuviešu sociāldemokrātiem izteikusi aicinājumu arī latviešiem izveidot līdzīgu nelegālu atbrīvošanās kustības centru, kas nodrošinātu Latvijas un Lietuvas pretošanās kustību sadarbību.⁴⁸ Sanāksmē apsprieda arī latviešu sociāldemokrātu vēlāk līdz galam izstrādāto un uz Rietumiem nosūtīto ziņojumu “Baltijas valstu strādnieki vācu un krievu okupācijā”,⁴⁹ kurā uzsvērts, ka Baltijas valstis ir kā dzirnakmeņi starp PSRS un Vāciju un vienīgais glābiņš to iedzīvotājiem ir Rietumu demokrātiju uzvara karā.⁵⁰

Ziņas par mēģinājumiem nodibināt regulārus slepenus sakarus Baltijas valstu starpā sniedz Igaunijas biroja Helsinkos vadītāja arheologa Ērika Laida (*Laid*; 1904–1961) 1943. gada 10. augustā rakstītais pārskats par savu pēc Latvijas sūtņa Stokholmā V. Sahnē ierosmes notikušo braucienu uz Rīgu, kur viņš zinātniskā komandējuma laikā

ieradās 1943. gada 29. jūnijā un dažas dienas vēlāk tikās ar arheologu V. Ģinteru un ģenerāli Verneru Tepferu (1893–1958). Arhīvu dokumenti liecina, ka pēc Ē. Laida atgriešanās Somijā viņa ziņojumu par Latvijā pieredzēto saņēmis arī V. Salnais, kurš to vēlāk nosūtīja K. Zariņam.⁵¹ Minētajā pārskatā Ē. Laidis raksta, ka ar latviešu pārstāvjiem panākta vienošanās uzturēt ilgstošus sakarus starp Igauniju un Latviju, kā arī mēģināt latviešiem nodibināt tiešus kontaktus ar lietuviešiem, jo šajā laikā Latvijā gandrīz kā nav bijis nekādas informācijas par situāciju Lietuvā.

Ziņojumā arī teikts, ka “sūtījumu nogādāšanai Igaunijā un Latvijā izraudzīti starpnieki, norunātas tuvošanās un pazišanas paroles, kā arī slepens šifrs politiski svarīgām ziņām. No latviešu pārstāvjiem ārzemēs domātie sūtījumi jānodod igauņu pārstāvjiem ar devīzi “Jānis”. Sūtījumi ar devīzi “Janis L.” tiks nogādāti tālāk uz Lietuvu. Sūtījumi pretējā virzienā, t.i., no Latvijas uz Igauniju un tālāk, apzīmējami ar devīzi “Jaan”; ja sūtījumi nav domāti tālakai transportēšanai, bet no Latvijas domāti Igaunijai, tie tiek apzīmēti ar paroli “Jaan E.”. Sākumā sakari starp Igauniju un Lietuvu būs saistīti ar ziņnešiem, bet jau tuvākajā nākotnē tiem jāiegūst pastāvīgu sakaru raksturs.”⁵²

Iepriekšminēto apstiprina arī L. Siliņa sniegtā informācija, ka Ē. Laidis atvedis uz Latviju sūtņa V. Salnā jau 1943. gada 29. martā izstrādāto projektu un instrukciju, kas sastāvējusi no četrpadsmit punktiem un paudusi nepieciešamību Latvijā nodibināt vienu centrālo pretošanās organizāciju, kas sadarbotos ar tādām pašām organizācijām Igaunijā un Lietuvā.⁵³ Kā liecina mūsdienās apzinātais šī dokumenta saturs, tad vairākos tā punktos V. Salnais patiešām ir izteicis šādu nepieciešamību, norādot, ka Igaunijā jau ir nodibināta nelegāla organizācija, kuras galvenais mērķis ir vienot igauņu tautu cīņā par tās patstāvības atgūšanu un jau tagad darīt visu, lai īstajā brīdī spētu izveidot rīcībspējīgu valdību, kas pārstāvētu visus par Igaunijas neatkarību iestājušos politiskos spēkus, baudītu sabiedrības uzticību un būtu zināma un draudzīgi noskaņota pret anglosakšu demokrātijām.

V. Salnais uzsvēra, ka šādai nelegālai organizācijai jābūt arī Latvijā, un lūdza šīnī nolūkā latviešus stāties sakaros ar igauņiem, kā arī rūpēties, lai šāda organizācija tiktu izveidota arī Lietuvā, gadījumā ja tur tās vēl nebūtu. V. Salnais arī norādīja: “.. *ir pilnīgi nepieciešams, ka visa darbība starp visu triju valstu organizācijām tiek koordinēta un saskaņota, ja vien iespējams, visos sīkumos*”, kā arī informēja, ka “*no šejienes mums ir gluži labi nelegāli sistemātiski pasta sakari ar Igauniju. Lūdzu, netaupiet pūles, lai tiktu starp Latviju un Igauniju noorganizēta regulāra nelegāla pasta satiksme. To dariet jau tūdaļ ar šīs vēstules nodevēja palīdzību. Tagad notikumi ir ievirzījušies tādā stadijā, kur ārzemēm ar Jums un Jums ar ārzemēm ir jāuztur visintīmākie sakari.*”⁵⁴

Pēc šī sūtījuma saņemšanas V. Tepfers stājās sakaros ar K. Čaksti un B. Kalniņu un vienojās, ka ar V. Salnā vēstules saturu jāiepazīstina LSDSP, Zemnieku savienības un Demokrātiskā bloka partiju pārstāvji.⁵⁵ Tam tad arī sekoja LCP izveidošanas sanāksme

1943. gada 13. augustā, kuras laikā saskaņā ar LCP locekļa Ādolfa Klīves (1888–1974) atmiņām B. Kalniņš esot nolasījis divas V. Salnā vēstules.⁵⁶ Viena no tām acimredzot bija jau pieminētā četrpadsmit punktu instrukcija, bet otra, visticamāk, varēja būt V. Salnā 1943. gada 4. aprīlī rakstītā vēstule par Igaunijas pretošanās kustības izstrādāto protestu pret vācu okupācijas varas nelikumīgo mobilizāciju darba dienestā un leģionā, kurā viņš arī rakstīja, ka *“būtu ārkārtīgi vēlams, ka arī Latvijas slepenā nacionālā organizācija izstrādātu un pieņemtu, ņemot vērā par paraugu Igaunijas protesta projektu, līdzīgu protestu, kas būtu piemērots Latvijas apstākļiem, un atsūtītu to man. Uz šī protesta pamata un atsaucoties uz to, tad mūsu Anglijas, Amerikas etc. sūtņi iesniegtu turienes valdībām protestus pret Vācijas rīcību Latvijā.”*⁵⁷

Vēstures literatūrā ir arī ziņas, ka ciešākus kontaktus starp Igaunijas un Lietuvas pretošanās kustību izdevies nodibināt tikai 1943. gada oktobrī–novembrī, pēc tam kad Tallinā ieradies Kauņas universitātes docents Alģirds Vokietaitis (*Vokietaitis*; 1909–1994), kam tolaik jau ar LCP Rīgā bijuši sakari, kuros viņš tagad iesaistījies arī Igaunijas pārstāvjus.⁵⁸ Šādu kontaktu uzņemšana ar lietuviešiem un vēlāk arī ar igauņiem ir atzīmēta arī K. Čakstes 1943. gada 8. septembra⁵⁹ un 16. novembra⁶⁰ vēstulē V. Salnajam, pie tam pēdējā vēstulē ir izteikts arī lūgums saņemt kādus materiālus par priekšdarbiem Baltijas valstu konfederācijai, ja tādi būtu veikti. Ir arī zināms, ka viens no sakaru uzturēšanā ar Igauniju un Lietuvu iesaistītajiem LCP kurjeriem bijis Žanis Epnars (1911–2001), bet to nodrošināšanu ar transportlīdzekļiem veica Aleksandrs Āboliņš (1905–?).⁶¹

1943. gada decembrī tika pieņemta arī Lietuvas pretošanās kustības pārstāvju sagatavotā “Deklarācija Lietuvas, Latvijas un Igaunijas tautu vārdā”⁶². Deklarācijas kopijas tika nogādātas Zviedrijas Ārlietu ministrijā, kā arī lielākajā daļā ārvalstu (izņemot Vācijas un PSRS) vēstniecībās Stokholmā. Ar lietuviešu pretošanās kustības dalībnieka A. Vokietaiša starpniecību šī deklarācija nonāca arī pie Latvijas sūtņa Stokholmā V. Salnā. Iespējams gan, ka V. Salnais šī dokumenta tekstu jau agrāk bija saņēmis no LCP pārstāvjiem Latvijā, par ko liecina V. Salnajam jau 1943. gada novembra beigās nosūtītā K. Čakstes vēstule, kurai bija pievienots lietuviešu izstrādātās un latviešu akceptētās deklarācijas teksts angļu valodā, kam gan vēl nebija saņemta Igaunijas pretošanās kustības piekrišana. K. Čakste arī informēja, ka *“deklarācijas oriģinālu saņems sūtniecības Šveicē. Ja tās to vēl nav saņēmušas, tad stājaties sakarā ar Baltijas valstu sūtņiem un iesniedziet to, labāk kopīgi, Sabiedroto valdībām un presei. Mums šeit nav precīzi zināms Igaunijas komitejas nosaukums, tāpēc izlīdzieties var, parakstot vienkārši – Igaunijas, Latvijas un Lietuvas patstāvības komitejas.”*⁶³

Šajā deklarācijā bija izteikts atgādinājums par Baltijas valstu nelikumīgo okupāciju un padomju režīma veiktajām represijām 1940.–1941. gadā, stingri noraidīti padomju propagandas apgalvojumi, ka Baltijas tautas gaida Sarkanu armiju kā savu atbrīvotāju, kā arī pausta baltiešu apņēmība ar visiem līdzekļiem cīnīties pret otrreizēju padomju

okupāciju. Dokuments noslēdzās ar paziņojumu, ka, Apvienoto Nāciju gribas iedvesmotas, lietuviešu, latviešu un igauņu tautas “*griežas pie civilizētās pasaules sirdsapziņas, nosodīdamas jauno mēģinājumu iznīcināt tās kā suverēnas valstis un tautas, un izlūdzas visas civilizētās pasaules atbalstu cīņā par savu dzīvību*”⁶⁴. V. Salnais 1944. gada 10. martā šo deklarāciju iesniedza ASV vēstniecības Zviedrijā Speciālo ziņojumu nodaļai.

ASV vēstnieks Stokholmā Heršels V. Džonsons (*Johnson*; 1894–1966) šo dokumentu 1944. gada 22. martā nosūtīja ASV Valsts departamentam, savā pavadvēstulē rakstot: “*Deklarācijas mērķis ir vēlreiz atgādināt pasaulei trīs Baltijas valstu vēlmi atgūt neatkarību. Pirmajā acu uzmetienā šķiet, ka tā ir vērsta tikai pret Padomju Savienību un to ir veidojuši Baltijas valstu kolaboracionisti [...] Pretēji iepriekšējām liecībām par šo tēmu deklarācija nāk nevis no baltiešiem trimdā, bet gan no tagadējiem aktīvistiem Igaunijā, Latvijā un Lietuvā. Nesen Zviedrijā ieradušies Baltijas bēgļi apstiprina, ka šie aktīvistu ir saistīti ar nacionālās pretošanās organizācijām katrā no trijām valstīm un Baltijas tautu lielākā daļa atbalsta vai vismaz jūt līdzīgu līdzīgu organizācijām, un to viedoklis saskan ar deklarācijā paustajiem uzskatiem.*”⁶⁵

Līdzšinējos LCP vēsturei veltītajos rakstos un literatūrā parasti ir uzsvērti LCP nopelni sadarbības organizēšanā starp pretošanās kustībām Latvijā, Igaunijā un Lietuvā. Vēsturnieks Dzintars Ērglis raksta, ka pastāvējuši regulāri kontakti starp Baltijas valstu pretošanās kustībām,⁶⁶ taču nesniedz vērtējumu, kāda bija nozīme šo trīs Baltijas valstu pretošanās kustības pārstāvju kopīgajām sēdēm. LCP aktīvs dalībnieks L. Siliņš savās publikācijās gan nosauc tikai trīs tikšanās – 1944. gada janvārī, martā un aprīlī, kurās apspriestas kopīgas sadarbības iespējas. Pārspīlēts šķiet viņa apgalvojums, ka “*to, ko Baltijas valstis nebija iespējušas paveikt neatkarības apstākļos, proti – ciešu kopēju sadarbību un vienību, to veica triju Baltijas valstu pretestības organizācijas okupācijas apstākļos, ar nākotnes vīziju – visu triju Baltijas valstu konfederāciju*”⁶⁷.

Vairāki Vācijas un Baltijas valstu arhīvos apzinātie dokumenti par šo problemātiku apstiprina jau atsevišķu atmiņu liecību informāciju par baltiešu pretošanās kustību pārstāvju trim nelegālām sanāksmēm 1944. gada pirmajā pusē Rīgā. Saskaņā ar 1944. gada maijā Drošības policijas un SD pavēlnieka Ostlandē rīcībā esošām ziņām 8. un 9. janvārī Rīgā notikusi latviešu un lietuviešu pretošanās kustību pārstāvju sanāksme,⁶⁸ kurā LCP priekšsēdis K. Čakste, B. Kalniņš, sūtnis Kārlis Ludvigs Sēja (1885–1962), “Augstākās komitejas Lietuvas atbrīvošanai” priekšsēdis profesors Stepons Kairis (*Kairys*; 1879–1964) un, iespējams, arī Ādolf Damušis (*Damušis*; 1908–2003), kā arī citi⁶⁹ apsprieda kopējās sadarbības jautājumus. Tehnisku iemeslu dēļ uz sanākumi nebija varējuši ierasties Igaunijas pretošanās kustības pārstāvji.

Konferences dienas kārtībā tika apspriesti vairāki jautājumi: 1. Savstarpējā sazināšanās; 2. Kopējā politiskā stāvokļa raksturojums; 3. Lietuviešu un latviešu izturēšanās

iespējamās boļševiku invāzijas gadījumā; 4. Izturēšanās pret vācu okupāciju; 5. Iespējamā kopējā sadarbība konfederācijas formā.

Sanāksmē apspriesto rezolūciju varianti bija šādi: A. 1. rezolūcija. Iespējamā boļševiku uzbrukuma gadījumā Baltijas valstīm jāaizstāvas kopā. 2. rezolūcija. Aizstāvēšanās veids, kas atkarīgs no attiecīgiem politiskiem un militāriem apstākļiem, nosakāms vēlāk. 3. rezolūcija. Pastiprināti tiks veikti pasākumi sakaru nodibināšanai militārajās aprindās. 4. rezolūcija. Spēku taupīšana līdz izšķirošajam brīdim un cenšanās, lai bruņotie spēki nekļūtu atkarīgi no *Waffen-SS*. 5. rezolūcija. Latvieši deklarē, ka jautājumā par Lietuvas teritoriju viņu nostāja ir tāda pati kā lietuviešiem: Lietuvas teritorija paliek nemainīga robežās, kādas tika noteiktas 1920. gada līgumā ar PSRS.

B. 1. rezolūcija. Tiesiskajā ziņā Baltijas valstis pastāv arī turpmāk. To tautām jācinās par to faktisko neatkarību un suverenitāti. Šajā cīņā pirmām kārtām jāizmanto pašu spēki. 2. rezolūcija. Saistībā ar Atlantijas hartu Baltijas tautas sagaida, ka Apvienotās Nācijas atbalstīs to mērķu sasniegšanu. 3. rezolūcija. PSRS iebrukuma gadījumā Baltijas valstis piesaistīs visus, arī ārējos spēkus, kas atbalsta to mērķus. 4. rezolūcija. Konferences dalībnieki uzskata par nepieņemamu protektorāta vai kādas citas no Vācijas atkarīgas valstiskas formas izveidošanu Baltijas valstīs.

C. 1. rezolūcija. Ņemot vērā Baltijas valstu kopīgo cīņu faktiskās suverenitātes atjaunošanā, kā arī Baltijas valstu neatkarības nodrošināšanai nākotnē un politiskās un ekonomiskās nozīmes palielināšanai, jātiecas pēc ciešas valstu sadarbības konfederācijas formā. 2. rezolūcija. Nekavējoties tiks uzsākta Baltijas valstu konfederācijas plānu izstrāde pēc politiskās, militārās un ekonomiskās sadarbības principiem. 3. rezolūcija. Nekavējoties tiks uzsākti Baltijas valstu konfederācijas propagandas pasākumi. 4. rezolūcija. Jau tagad tiek nodibināti kontakti starp atsevišķām vadošām Baltijas valstu personām no dažādām aprindām.⁷⁰

Konferences nobeigumā pieņēma rezolūcijas, kuras attiecās uz diviem pamatjautājumiem: 1) rīcība iespējamās boļševiku invāzijas gadījumā, 2) ciešākas sadarbības iespējas konfederācijas formā. Latvijas un Lietuvas pretošanās kustību pārstāvji vienojās par kaimiņvalstu ciešu sadarbību. Konferences dalībnieki arī apsveica Baltijas valstu sūtņu sadarbību ārzemēs cīņā par faktiskās suverenitātes atjaunošanu un novēlēja vēl ciešāku šīs sadarbības veidošanos nākotnē.⁷¹

Saskaņā ar lietuviešu vēsturnieka Arūna Bubņa (*Bubnys*) pētījumiem visredzamākais Rīgas sanāksmes rezultāts bija izdevuma "Baltija" publicēšana. Šī apkārtraksta galvenais mērķis bija popularizēt visu trīs Baltijas valstu vienotu cīņu pret ienaidnieku. Diemžēl līdz Baltijas valstu reokupācijai no PSRS puses paspēja iznākt tikai daži šī izdevuma numuri.⁷²

Tikšanās Rīgā ir pieminēta arī B. Kalniņa 1944. gada 27. februāra vēstulē V. Salnajam, kurā teikts, ka latviešu un lietuviešu pretošanās kustības organizāciju pārstāvji

ir vienējušies neatbalstīt iespējamus Vācijas plānus piešķirt Baltijas valstīm vismaz ierobežotu autonomiju, jo tas varētu radīt nevēlamas politiskas konsekvences Rietumos. Vienlaikus B. Kalniņš atklāja arī pastāvošās problēmas Baltijas valstu pretošanās kustību vidū, izsakoties šādi: *“Kamēr mums jau vairāk kā 6 mēnešus ir cieši un tuvi sakari ar Augstāko Lietuvas Atbrīvošanas komiteju, tikmēr attiecības ar Igauniju ir vēlu izveidotas. Mums ir gan sakari ar dažām igauņu politiskām grupām, bet diemžēl nav tiešu sakaru ar Igaunijas vadošo centru, kas, šķiet, atrodas Uluotsa vadībā. Šis centrs ar mums un lietuvjiem nav meklējis sakarus un vispār ir pasīvs. Arī Uluotsa politiskās uzstāšanās, protams, nemaz nav saskaņotas ar mūsu un Lietuvas stāju, kas tomēr pamata principos būtu nepieciešami. Arī tīri informatīvā ziņā mums būtu nepieciešami ar igauņu vadību izrunāties. Tāpat būtu jānoskaidro igauņu nostāja pret Baltijas valstu konfederāciju, kas pie mums un Lietuvā atrod dzīvu atbalsi. Arī eventuālo pretestību krievu iebrukumam mums būtu jānosaka visās trīs valstīs, bet sevišķi mums ar igauņiem.”*⁷³ Tāpēc B. Kalniņš arī lūdza V. Salno steidzami stāties sakaros ar igauņu sociāldemokrātu Augustu Rei (*Rei*; 1886–1963) un palīdzēt pārvarēt iepriekš minētās grūtības.

Drīzumā esošās nepilnības sakaru uzturēšanā starp Latviju un Igauniju vismaz daļēji izdevās novērst, jo, kā apstiprina arī 1945. gada janvāra Igaunijas PSR valsts drošības tautas komisāra ziņojums, 1944. gada 15. martā Rīgā K. Čakstes dzīvoklī notika nelegāla igauņu un latviešu pretošanās kustības dalībnieku sanāksme,⁷⁴ kurā piedalījās “Igaunijas Republikas nacionālās komitejas” pārstāvis Ernsts Kulls (*Kull*; 1903–1964), pēc citām ziņām arī Endels Inglists (*Inglis*; 1906–1945),⁷⁵ kā arī K. Čakste, B. Kalniņš un L. Sēja. Apspriedē tika runāts par Baltijas valstu pagrīdes organizāciju darbības koordināciju. Šoreiz Rīgā nebija varējuši ierasties Lietuvas pretošanās kustības dalībnieki.

Arī sūtņa L. Sējas līdž šim npublicētajos memuāros minēts, ka viņš, sākot ar 1943. gada beigām, piedalījies vairākās apspriedēs ar lietuviešu un igauņu pārstāvjiem, kas parasti notikušas vai nu K. Čakstes, vai arī viņa paša dzīvoklī. Dalībnieku skaits neesot bijis liels, parasti kādi 7–10 cilvēki.⁷⁶ Apšaubāms gan liekas pieņēmums, ka uz šo tikšanos Rīgā ieradies arī “Igaunijas Republikas nacionālās komitejas” priekšsēdis profesors Jiri Uluotss (*Uluots*; 1890–1945),⁷⁷ kurš, pēc Igaunijas historiogrāfijas ziņām, nemaz neesot bijis informēts par sakariem ar Latvijas un Lietuvas pretošanās kustību.⁷⁸

Par šādu iespēju, kas gan vēl būtu precizējama, ļauj domāt arī ārkārtējo pilnvaru nesēja un Latvijas sūtņa Londonā K. Zariņa korespondence ar sūtni V. Salno Stokholmā 1944. gada 20. aprīlī un sūtni A. Bīlmani Vašingtonā 26. aprīlī. Tajā K. Zariņš ir atzīmējis viņam zināmo igauņu pretošanās kustības vadītāja J. Uluotsa atturīgo nostāju un sakaru trūkumu ar LCP, kā arī to, ka pretēji LCP pārstāvju apgalvojumiem par viņu pilnīgu kontaktu ar lietuviešu pretošanās kustības centrālo organizāciju no tās par šādiem sakariem nekas neesot dzirdēts. Iepriekš minētais K. Zariņam, kura rīcībā gan bija

tikai visai ierobežota informācija par pretošanās kustību darbību, bija licis nonākt pie pieņēmuma, ka LCP, kurā noteicošo lomu ieņēma latviešu sociāldemokrāti, iespējams, aktīvi sadarbojas ar kaimiņvalstu sociāldemokrātu organizācijām, bet ne tik lielā mērā ar Igaunijas un Lietuvas pretošanās kustību.⁷⁹

Vienīgā kopīgā triju Baltijas valstu pretošanās kustību pārstāvju sanāksme Rīgā notika 1944. gada 15. aprīlī, un tajā apsprieda šādus jautājumus: 1. Informācijas apmaiņa par politisko un ekonomisko stāvokli Baltijas valstīs; 2. Aktuālā militāri politiskā stāvokļa novērtējums; 3. Pretošanās kustību darbības koordinācija; 4. Baltijas valstu konfederācijas izveidošana.⁸⁰ Latviju sanāksmē pārstāvēja K. Čakste, L. Sēja un B. Kalniņš⁸¹ (saskaņā ar citām liecībām Kalniņš slimības dēļ neesot varējis piedalīties)⁸², Lietuvu – S. Kairis,⁸³ bet Igauniju – E. Kullis un E. Inglists.⁸⁴

LCP priekšsēža K. Čakstes 1944. gada 28. aprīļa vēstulē V. Salnajam rakstīts, ka sanāksmes dalībnieki paredzējuši PSRS iebrukumu Baltijas valstīs, tāpēc plānoja *“ar ieročiem rokā, ar visu spēku un visos apstākļos aizsargāt savu zemi un cīnīties par savas neatkarības atjaunošanu pret kopējo ienaidnieku, izlietojot katru palīdzību no ārienes. Attiecīgā momentā tiks radītas šo valstu savas valdības [..] Vēl sapulce pieņēma rezolūcijas: saglabāt tautas dzīvo spēku neatkarības cīņai; nepieciešams savas tautības bruņoto spēku vadītājs; aizkavēt karaspēku izvest no savas valsts.”*⁸⁵ Jautājums par Baltijas valstu konfederācijas izveidi tika atlikts uz vēlāku laiku, kad tam būs izveidojušies piemērotāki apstākļi.⁸⁶

Saskaņā ar F. Cielēna liecībām sanāksmes dalībnieki apsprieda ne tikai Baltijas konfederācijas, bet arī Baltijas un Skandināvijas savienības izveidošanas iespējas, kuras ideja esot bijusi ļoti populāra Latvijā.⁸⁷ Kritiski gan jāvērtē F. Cielēna pēckara memuāros rakstītais, ka visi nacionāli demokrātiskie grupējumi Baltijas valstīs esot bijuši vienisprātis, ka pēc nacistu sakaušanas un Baltijas telpas atbrīvošanas tūlīt jāizsludina Baltijas federatīva kopvalsts.⁸⁸

Ar lietuviešu un igauņu pretošanās kustības dalībniekiem apspriestās 1944. gada aprīlī izstrādātās LCP rezolūcijas vēlāk tika nosūtītas arī Latvijas sūtņiem Rietumos, kuri ar to saturu iepazīstināja savās mītnes zemēs darbojošos abu pārējo Baltijas valstu diplomātus. Viens no šiem dokumentiem saucās *“Baltijas valstu konfederācija”*⁸⁹, un tajā bija atzīmēta visu triju Baltijas tautu likteņu kopība gan to brīvības izcīnīšanā 1918.–1919. gadā, gan valstiskās suverenitātes zaudēšanā 1939.–1940. gadā. Lai to atgūtu, tika plānota cieša sadarbība, kas dotu Baltijas valstīm lielāku drošību, politisko svaru, militāro spēku un saimniecisko labklājību.

Tepat arī bija izteiktas šaubas par to, ka lielvalstis, kuras pēc kara lielā mērā noteiks Eiropas politiku vai vismaz mēģinās radīt starptautisku drošības sistēmu, pieļaus tik vāja posma izveidošanos, kāds būtu cita no citas politiski, militāri un saimnieciski nošķirtas Baltijas valstis. Par vēlamāko un jau tagad okupācijas apstākļos propagandējamo Baltijas

valstu sadarbības formu LCP uzskatīja Baltijas valstu konfederāciju, kuras kopīgās lietas kārtotu konfederācijas prezidents, valdība un parlaments, kas darbotos uz konfederācijas Satversmes pamatiem. Vienlaikus Baltijas brīvvalstu konfederācijā apvienotās republikas paliktu suverēnas un neatkarīgas valstis, kuru valsts iekārtu noteiktu Satversme.

Šīs LCP izstrādātās Baltijas valstu konfederācijas vīzijas savā 1944. gada 24. jūlija vēstulē V. Salnajam komentēja arī K. Zariņš, norādot, ka būtu jāņem vērā divas lietas: “1) kamēr mūsu tautas smok zem sveša jūga un nevar brīvi izteikties, tikmēr grūti runāt tautas vārdā, 2) jāpanāk skaidrība, kāda ir īstenībā mūsu kaimiņu nostāja pret konfederāciju, jo, kā no Dz. raksta [domāta Jēkaba Dzintara, resp., K. Čakstes 1944. gada 28. aprīļa vēstule V. Salnajam.⁹⁰ – U. N.] redzams, leiši un igauņi atrodot mūsu rezolūciju par pārāk saistošu. Arī mani kolēģi [Igaunijas un Lietuvas sūtņi Londonā. – U. N.] šeit saka, ka viņi no savām mājām neko par to neesot saņēmuši, un viņi piekritīšot tādai akcijai tikai tad, ja visa tauta, resp. visas grupas no sienas līdz sienai, būs par to izteikušās, bet ne tikai kāds atsevišķs nogrupējums.”⁹¹

Otrs dokuments bija LCP rezolūcija “Baltijas valstu neatkarības atjaunošana”⁹², kas vēstīja, ka Latvijas, Lietuvas un Igaunijas pretošanās kustības kopīgais mērķis ir Baltijas neatkarīgo un demokrātisko brīvvalstu faktiskās suverenitātes atjaunošana. Lai to sasniegtu, Baltijas tautām izšķirošā politiskā un militārā situācijā ir jāatjauno savu republiku valdības un nacionālās armijas, kam jāorganizē pretestība eventuālam padomju bruņoto spēku iebrukumam, un jāapelē pie ārvalstīm, prasot respektēt baltiešu pašnoteikšanās tiesības.

LCP arī paredzēja, ka galvenais faktors Baltijas valstu neatkarības atgūšanā būs šo tautu pašu spēki, taču šajā cīņā Baltijas brīvvalstis ņems politisku, saimniecisku un militāru palīdzību arī no ārvalstīm, kas respektēs Latvijas, Lietuvas un Igaunijas neatkarību un šo palīdzību gribēs dot. Lietuviešu, latviešu un igauņu cieša sadarbība priekšā stāvošās cīņās ir nepieciešama, un tā zināmos apstākļos var noteikt šo cīņu iznākumu. Baltijas tautu aktīvas uzstāšanās gadījumā ir jāpanāk, lai no vācu okupantiem mobilizētās igauņu, latviešu un lietuviešu militārās vienības paliktu savās zemēs un stātos brīvvalstu atjaunoto valdību rīcībā. Ir noraidāma Baltijas valstu iedzīvotāju piespiedu evakuācija ārpus Baltijas valstu robežām, jo tā nozīmētu šo tautu dzīvā spēka izkaisīšanu.

Ne tik optimistiski kā šī dokumenta sastādītāji drīzu Baltijas valstu neatkarības atjaunošanas iespēju vērtēja K. Zariņš jau minētajā 1944. gada 24. jūlija vēstulē V. Salnajam. Pēc viņa domām, LCP rēķinājās ar Latvijas, Lietuvas un Igaunijas patstāvības organizēšanu, līdzko to teritoriju būs atstājis Vācijas karaspēks, taču pietiekami neņēma vērā uzbrūkošās Sarkanās armijas klātbūtni. Par to K. Zariņš izteicās: “*Jau tagad mēs redzam, ka vācu karaspēkam uz pēdām seko krievi un ka nekāds tukšums tur nepaliek. Stāvoklis nav gluži tas pats, kas 1918./1919. gadā. Gan vācu, gan krievu armijas vēl ir stipras, un mēs vieni paši esam par vājiem, lai vestu cīņu uz abām pusēm.*”⁹³

Konkrētajā vēsturiskajā situācijā ieceres par Baltijas valstu sekmīgu aizstāvēšanu un to neatkarības atgūšanu diemžēl nebija lemts īstenot. Pie tam drīz vien sekoja vairāku baltiešu pretošanās kustības aktīvu dalībnieku aresti. Vācu drošības iestādēm 1944. gada 21. aprīlī Tallinā mājupceļā no Somijas izdevās apcietināt lietuviešu kurjeru Kazi Ambrazieju (*Ambraziejus*), kā arī pārtvert Rīgas tikšanās dokumentus ar tās dalībnieku vārdiem un apspriesto jautājumu saturu.⁹⁴

Drošības policijas un SD pavēlnieka Ostlandē 1944. gada 2. maija ziņojumā teikts, ka 1944. gada 21. aprīlī izdevies apcietināt Lietuvas armijas atvaļināto virsleitnantu K. Ambrazieju, kā arī citus spiegošanas organizācijas locekļus. Igaunijā apcietinātas simts, bet Latvijā sešas personas. Turpmākās izmeklēšanas rezultātā ir iespējami aresti visos trijos ģenerālapgabalos. Te ir runa par grupu, kas, cik līdz šim zināms, nebija izveidojusi stingru organizāciju. Tās vadībā bija seši cilvēki, kuriem palīdzējuši vēl seši padomdevēji. Vadošās personas pieder inteliģencei. Zināmie fakti liek domāt, ka šī nelegālā aparāta pastāvēšana ir bijusi zināma arī igauņu un latviešu pašpārvalžu vadošajām politiskajām aprindām. Organizācijai ir bijuši kontakti ar igauņu emigrantu pārstāvjiem Somijā un Zviedrijā. Šīs emigrantu grupas savukārt uzturējušas informatīvus sakarus ar Rietumvalstīm. Viens no šīs organizācijas mērķiem Ostlandē ir bijis priekšdarbu veikšana bruņotu vienību izveidošanā, gadījumā ja sabruktu vācu fronte ziemeļos. Bija jau uzsāktas sarunas par bruņojuma saņemšanu no Zviedrijas un Somijas.⁹⁵

Mūsdienās apzinātie Latvijas un ārzemju arhīvu dokumenti un citas liecības rāda, ka nacionālajai pretošanās kustībai, kas darbojās nacistiskās Vācijas okupētajā Latvijā, bija sakari arī ar līdzīgām pretošanās kustībām Igaunijā, Lietuvā un Polijā, kā arī tā uzturēja kontaktus ar dažādām politiskām aprindām Skandināvijā. Cerot sekmēt Rietumu sabiedroto – ASV un Lielbritānijas, kā arī Skandināvijas valstu atbalstu Latvijas neatkarības atjaunošanā, pretošanās kustības dalībnieki vai nu tieši, vai arī ar bijušā Latvijas sūtņa Stokholmā V. Salnā starpniecību sniedza politiska, militāra un cita rakstura informāciju amerikāņu, britu un zviedru izlūkdienestiem, kas Otrā pasaules kara laikā aktīvi darbojās Zviedrijā.

Vislielāko darbu šajā ziņā veica Latvijas Centrālā padome, kas aktīvi centās popularizēt arī Baltijas valstu konfederācijas ideju, uzskatot to par stabilu garantu šo valstu suverenitātes nodrošināšanai nākotnē. Sakaru uzturēšana visu trīs Baltijas valstu pretošanās kustību starpā nenotika bez šķēršļiem un grūtībām, un tā nebija arī ilga, jo vācu drošības iestādes to pakāpeniski atklāja un ierobežoja, tomēr nacionālās pretošanās kustības ārējie sakari un starptautiskā sadarbība bija spilgta liecība tās dalībnieku uzticībai tautu pašnoteikšanās tiesībām un demokrātijas idejām, un tās veikums ļauj to uzskatīt par vienu no spilgtākajām latviešu pretošanās kustības darbības izpausmēm Otrā pasaules kara laikā.

Rietumu sabiedroto zināšanas par pretošanās kustību Latvijā

Pēdējos gados klajā nākušās vairāku autoru (Andrievs Ezergailis, K. Kangeris, L. Siliņš, Uldis Neiburgs u.c.) dokumentu publikācijas un pētījumi uzskatāmi rāda, ka kara laikā Rietumu sabiedroto – ASV un Lielbritānijas rīcībā no dažādiem avotiem bija nonākusi samērā plaša informācija gan par nacistu okupācijas varas politiku (pārvaldes, militāro, represīvo, ekonomikas, kultūras u.c.), gan par Latvijas iedzīvotāju sadarbību ar okupantiem un pretošanās izpausmēm okupācijas režīmam, kā arī sabiedrības noskaņojumu un vēlmi atgūt valstisko neatkarību.⁹⁶

Attiecībā uz pretošanās kustības izplatību nacistu okupētajā Latvijā no nesen Rietumu arhīvos apzinātajiem dokumentiem precīzāk nekā līdz šim var izsekot, kad un kādas ziņas par pretošanās kustību sākotnēji parādījās Rietumos, kā tās laika gaitā kļuva pilnīgākas un detalizētākas. Salīdzinot šo informāciju ar citiem mūsdienās pieejamiem vēstures avotiem, ir iespējams konstatēt, vai tā vienmēr atbilda reālajai situācijai un vai informācijai par pretošanās kustības pastāvēšanu bija arī kādi rezultāti un tālejoša rīcība.

Pakāpeniski iegūstot arvien skaidrāku priekšstatu par notikumiem nacistu okupētajā Latvijā, ārkārtējo pilnvaru nesējs un Latvijas sūtnis Londonā K. Zariņš jau 1942. gada 24. februārī rakstīja Lielbritānijas Ārlietu ministrijas Ziemeļu departamenta vadītājam Kristoferam F. A. Vorneram (*Warner*), ka viņa kolēģi Ženēvā un Stokholmā ir daudz strādājuši, lai informētu ārpusauli par latviešu tautas apspiešanu no vācu okupācijas režīma puses. Zariņš arī uzsvēra, ka latviešu vispārējā pretošanās nacistiem var tikt salauzta, ja netiks dota vismaz kaut kāda cerība par brīvības atgūšanu, kas ir atkarīgs arī no Lielbritānijas uzvaras karā.⁹⁷ Līdzīgas domas K. Zariņš pauda arī savā 1942. gada 22. decembra vēstulē K. F. A. Vorneram, rakstot, ka saskaņā ar ziņām, kas saņemtas no Latvijas, maz ir tādu, kurus varētu saukt par nodevējiem, taču tajā pašā laikā pasīvā pretošanās pret vāciešiem esot vērojama gan intelektuāļu, gan zemniecības aprindās.⁹⁸

Jau konkrētāki fakti par pretošanās izpausmēm nacistu režīmam parādījās Lielbritānijas Ārlietu ministrijas Ārzemju izpētes un preses dienesta 1942. gada 28. oktobra informatīvajā pārskatā par vācu politiku un praksi Ostlandē. Tajā sniegtas ziņas, ka ir liecības par pastāvīgu pretestības strāvojumu pret vāciešiem arī Latvijā, lai gan ir grūti vērtēt tā stiprumu. Partizānu un teroristu bandas galvenokārt darbojas tikai Latgalē un citos pierobežas apgabalos.⁹⁹

Saskaņā ar ASV Valsts departamentā 1942. gada 30. oktobrī no Stokholmas saņemto telegrammu¹⁰⁰ un tai līdzīgu ziņojumu, kas nonāca ASV Kara departamentā,¹⁰¹ daži vācu karavīri līdz tam esot nogalināti Rīgā, bet lielāks skaits Latgalē. Te arī bija teikts, ka pierādījumus par pretošanos vāciešiem Latvijā var atrast vairākos paziņojumos, ko pauduši vācu okupācijas varas pārstāvji, brīdinot iedzīvotājus atturēties no sabotāžām.

Lai arī zināms skaits latviešu ir nošauts, tas nav pat tuvu tam skaitam, kas zaudēts padomju okupācijas laikā. Šīs ziņas bija iegūtas no vēstulēm, kas tika pārsūtītas no Latvijas uz Zviedriju, kas gan tiekot saņemtas neregulāri.

ASV Valsts sekretāram Kordelam Hallam (*Hull*; 1871–1955) adresētā amerikāņu diplomāta Vintropa S. Grīna (*Greene*) 1942. gada 23. decembra telegramma no Stokholmas sniedza ziņas, kas bija saņemtas no diviem Rīgas studentiem (viens no viņiem bija Dreimanis¹⁰²) un diviem Ventspils zvejniekiem, kuri bija atstājuši Latviju zvejnieku laivā 16. decembrī un internēti Stokholmā pirms dažām dienām. Viņi apstiprināja jau iepriekš iegūto informāciju, ka latvieši visumā baidoties no padomju režīma atgriešanās un esot arvien vairāk neapmierināti ar vācu varu, uz ko bija cerējuši. Līdz šim neesot izveidota vienota pagrīdes organizācija, kas organizētu sabotāžas pret vāciešiem, taču rūpniecībā nodarbinātie cilvēki, vadoties pēc individuālās politiskas pārliecības, savās darbavietās cenšas saražot pēc iespējas mazāk produkcijas vāciešiem. Daudzi klausoties krievu radioraidījumus un visumā neuzticoties vācu paziņojumiem, taču kopumā Latvijas iedzīvotājiem esot mazs kontakts ar ārzemēm.¹⁰³

Toties ASV sūtņa Stokholmā H. V. Džonsona 1943. gada 3. marta ziņojumā jau bija atzīmēts, ka vismaz divas pagrīdes organizācijas publicējot savas avīzes un sadarbojoties viena ar otru, abas esot gan pret padomju, gan vācu aktivitātēm Latvijā. Viena no šīm organizācijām esot dibināta vācu, bet otra – padomju okupācijas laikā. Lai gan tas nav noteikti zināms, jāpieņem, ka eksistējot arī komunistu pagrīdes organizācijas. Paslēpti ieroči un munīcija (arī moderni kaujas līdzekļi), ko latviešu partizāni savulaik atņēmuši krieviem, piederot vairumam latviešu zemnieku.¹⁰⁴

Arī Latvijas sūtnis ASV A. Bīlmanis bija saņēmis no somu avotiem iegūtu informāciju par pretošanās kustības izplatību Baltijas valstīs 1943. gada martā, ko viņš publicēja tajā pašā gadā Vašingtonā izdotajā grāmatā “Latvija vācu okupācijas varā, 1941–1943”. Šeit teikts, ka pretošanās kustības darbība visās trijās Baltijas valstīs paplašinās. Pieaugot arī nelegālo personu skaits, kas slēpjoties mežos vai kaut kur citur. Ir pamats aizdomām, ka vācieši ar cilvēku vervēšanu leģionam un piespiedu darbiem var sasniegt tos pašus rezultātus kā boļševiki ar masu deportācijām. Tas veicina pretošanās kustības paplašināšanos un nelegālo personu skaita pieaugumu.

Pie tam pretošanās kustība nav komunistiska, bet stingri nacionāli patriotiska. Komunistu skaits Baltijas valstīs ir niecīgs, un komunisti vēršoties pret patriotiskām organizācijām. Parādotos nelegālie laikraksti, kas aicinot tautu būt vienotai un saprātīgi pretoties okupācijas iestāžu lēmumiem, kas var vājināt tautas spēku. Pretošanās kustība pastāv visās trijās Baltijas valstīs, tomēr to baltiešu patriotu, kuri ir Anglijas un ASV draugi, cīņu kavē bažas, ka anglosakšu demokrātijas varētu pakļauties PSRS spiedienam par nepamatotām prasībām pret Baltijas valstīm.¹⁰⁵ Arhīvu dokumenti liecina, ka šai publikācijai A. Bīlmanis bija izmantojis Latvijas sūtņa Stokholmā V. Salnā 1943. gada

18. martā sastādīto pārskatu "Piezīmes par stāvokli Somijā un Baltijas valstīs", kas bija tapis, balstoties uz Helsinkus apmeklējušā igauņu sociāldemokrāta A. Reija sniegtajām ziņām un no "Helsinkos esošiem materiāliem, kas nav nākuši caur vācu cenzūru"¹⁰⁶.

ASV militārās izlūkošanas uzmanību bija pievērsusi arī 1943. gada 27. jūnijā zviedru laikrakstā "*Nya Dagligt Allehanda*" ievietotā Nilsa Bohmana (*Bohman*) publikācija "Latvijas ciešanas", kuras tulkojums angļu valodā 1943. gada 20. jūlijā tika nosūtīts ASV Valsts un Kara departamentam. Šajā rakstā, balstoties uz kāda 1943. gada maijā no Latvijas Zviedrijā nonākuša bēgļa sniegtajām ziņām, bija teikts, ka daudzi Latvijas iedzīvotāji cenšoties izvairīties no iesaukšanas vācu armijā, vai nu slēpjoties mežos, vai pat izlecot no braucošiem dzelzceļa ešeloniem. Pretvācu patrioti un personas, kas izvairījās no mobilizācijas, ir sodītas vai nu ar ievietošanu koncentrācijas nometnē, piespiedu darbu vai pat eksekutētas.¹⁰⁷

ASV sūtņa Stokholmā H. V. Džonsona 1943. gada 9. jūlija ziņojumā ASV Valsts departamentam savukārt bija sniegta informācija, kas iegūta Stokholmā no vairākiem latviešu jūrnikiem [viens no viņiem varēja būt stūrmanis Šķerbergs¹⁰⁸. – U. N.], kuri aizbēguši no kāda vācu kuģa Zviedrijas ostā. Pēc viņu stāstītā, 1943. gada janvārī Rīgā esot aizturēts un ieslodzīts lielāks skaits latviešu politiskās policijas darbinieku, kuri bija noorganizējuši kādu pretvācu organizāciju ar ieročiem, radiouztvērējiem un nelegālo presi.¹⁰⁹ Janvāra beigās Ventspilī vācu policija arestējusi 25 latviešus, kuri plānojuši doties uz Zviedriju, un tie ir sodīti ar sešiem mēnešiem apcietinājumā. Latviešu policisti, kuriem uzdots aizturēt vajātās personas, parasti izvairoties to darīt un izliekoties, ka tās atrast nav bijis iespējams.

Latvijā darbojošās pagrīdes organizācijas esot ļoti noslēpumainas – un par tām reti dzirdot, bet cilvēki tomēr dabūjot nelegālas avīzes apmēram divas reizes mēnesī. Ārzemju raidījumus klausoties regulāri, un ziņas cirkulējot ļoti ātri. Pagrīde esot tīri nacionāla, bet ir arī komunistu grupas, lai gan esot tikai daži, kas tās atbalsta, ņemot vērā plašo pretpadomju noskaņojumu, kas esot izplatīts pat starp rūpnīcu strādniekiem.¹¹⁰

Arī ārkārtējo pilnvaru nesējs un Latvijas sūtnis Londonā K. Zariņš 1943. gada 9. jūlija vēstulē Lielbritānijas Ārlietu ministrijas Ziemeļu departamenta vadītājam K. F. A. Vornoram rakstīja, ka lielāks skaits gados jaunu latviešu, kuri izvairās no mobilizācijas leģionā, slēpjoties mežos un atrodoties sarežģītās attiecībās ar tur patvērumu meklējošiem vācu armijas dezertieriem un nejaušām no krievu lidmašīnām nomestām izpletņlēcēju grupām. Šīs trīs grupas apkarojot cita citu.¹¹¹

ASV vēstniecības Stokholmā Speciālo ziņojumu nodaļas pārskatā par notikumiem Ostlandē 1943. gada pirmajā ceturksnī, ko H. V. Džonsons 1943. gada 20. jūlijā nosūtīja ASV valsts sekretāram Vašingtonā, bija atkārtota jau iepriekš sniegtā informācija, ka Rīgā aizturēti latviešu policistu pretošanās kustības grupas locekļi, bet Ventspilī 1943. gada janvārī arestēti 25 latvieši; uzsvērts, ka no konfidencialiem avotiem ir

saņemta informācija par latviešu nacionālistisku pretvācu nelegālu organizāciju eksistenci. Viena no šīm organizācijām publicējot nelegālu laikrakstu divreiz nedēļā un izplatot uzsaukumus, kuros komentējot jaunākos vācu izdotos rīkojumus un informējot cilvēkus par notikumiem ārpusaulē. Tā kā šīs organizācijas darbojas ļoti slepeni, nav bijis iespējams uzzināt, kādas personas ir to vadībā.¹¹²

ASV izlūkdienesta interesi bija izraisījis arī 1943. gada 31. jūlijā zviedru komunistu laikrakstā "Ny Dag" publicētais Latvijas PSR AP priekšsēdētāja Augusta Kirhenšteina (1872–1963) raksts "Padomju Latvija", kurā bija attēlota situācija Latvijā padomju varas valdīšanas laikā 1940.–1941. gadā un vācu okupācijas režīma apstākļos. ASV vēstnieks Stokholmā H. V. Džonsons 1943. gada 5. augusta ziņojumā ASV Valsts departamentam paskaidroja, ka šis raksts satur daudz nepatiesu paziņojumu un puspatiesību un, kaut gan tā daļa, kas parāda situāciju vācu okupētajā Latvijā, ir precīzāka nekā tā, kas sniedz informāciju par Latviju padomju okupācijas laikā, tomēr arī šeit daudzi paziņojumi ir pārspīlēti vai viltoti.

Iepriekš minētais attiecināts arī uz A. Kirhenšteina rakstīto par padomju partizānu kustības izplatību Latvijā, kam pievienojoties daudzi no vācu armijas dezertējošie latvieši. Rakstā arī minēts, ka kāda latviešu partizānu vienība divu mēnešu laikā nogalinājusi 177 vāciešus, uzspīdzinājusi sešas munīcijas noliktavas, nolaidusi no sliedēm armijas transporta vilcienu, iznīcinājusi trīs policijas garnizonus un divas rajona tiesas, tā iegūstot svarīgus dokumentus, kā arī nogalinājusi vācu robežas patruļu un iedzīvotāju vidū izveidojusi virkni pretvācu komiteju un sabotāžas grupu. Cita partizānu nodaļa cīņu laikā ar soda ekspedīciju nogalinājusi 152 vācu karavīrus un iznīcinājusi vienu tanku. Lai parādītu redzamākās nepatiesības, raksta tulkojumam tika pievienotas ASV vēstniecības Stokholmā Speciālo ziņojumu nodaļas sagatavotas piezīmes par tā saturu. Vienā no tām tad arī paskaidrots, ka ir saprotams, ka vairākums partizānu aktivitāšu Latvijā ir vadīts no PSRS puses, relatīvi maz latviešu sadarbojies ar šīm vienībām. Lielāko daļu latviešu, kuri paslēpušies mežos, lai izvairītos no dienesta vācu armijā vai darba dienesta, stingri ņemot, nevar saukt par partizānu grupām. Lai arī viņi šad tad vēršoties pret vāciešiem, tomēr nav noskaņoti draudzīgi arī pret padomju partizāniem.¹¹³

Ziņas par pretošanās kustības pagaidām vēl vājo izplatību Latvijā sasniedza arī Igaunijas sūtni Somijā Aleksandru Varmu (*Varma*; 1890–1970), kurš bija saņēmis jau minēto Igaunijas biroja Helsinkos vadītāja arheologa Ē. Laida 1943. gada 10. augustā rakstīto ziņojumu par stāvokli nacistu okupētajā Latvijā, kur Ē. Laidis bija uzturējies no 1943. gada 28. jūnija līdz 4. jūlijam. Ē. Laidis rakstīja, ka līdz tam "tieši sakari starp vadošām latviešu nacionālām aprindām un ārzemēm nav bijuši. Vienīgās trūcīgās ziņas ir saņemtas tikai no privātām vēstulēm." Viņš arī atzīmēja, ka iekšpolitiskās aktivitātes Latvijā līdz šim bijušas salīdzinoši vājas. Nav izvērsta kaut cik ievērojama nelegālā organizēšanās, tāpēc arī nav kļuvušas pazīstamas manāmā apjomā nelegālās skrejlapas un avīzes. Parasti visi aprobežojas ar domu apmaiņu noslēgtos paziņu pulciņos.

Par pamatu šādam stāvoklim Ē. Laidis minēja vairākus iemeslus: 1) lielāka pašpārvaldes autoritāte ir radījusi ilūziju par pašpārvaldes ietvaros jau pastāvošu pirmo nacionālo aizstāvēšanās fronti, tāpēc nav bijusi organizētas nelegālās aizstāvēšanās akūta nepieciešamība, 2) nepietiekami sakari ar ārpusauli, tāpēc arī pārskata trūkums par pašreizējiem politiskajiem apstākļiem, 3) individuālā riska pārvērtēšana.¹¹⁴

Toties Latvijas sūtņa Londonā K. Zariņa, iespējams, no sūtņa Stokholmā V. Salnā saņemtā, no dažādiem avotiem iegūtās informācijas balstītā pārskatā par stāvokli vācu okupētajā Latvijā 1943. gada vasarā bija atzīmēts, ka, lai gan trūkst papīra, regulāri iznākot nelegālais laikraksts "Latvija", kas pie tam tiekot iespiests uz Rīgas municipālo iestāžu papīra ar oficiālo Rīgas ģerboni katras lapas augšpusē.¹¹⁵ Kādā citā K. Zariņa plašākā pārskatā par situāciju nacistu okupētajā Latvijā, ko viņš 1943. gada 1. septembrī nosūtīja K. F. A. Vorneram, atzīts, ka Latvijas iedzīvotāju vidū lielā mērā ir izplatītas bailes no padomju okupācijas varas atgriešanās, ja šī svarīgā faktora nebūtu, pretestība vāciešiem būtu daudz nežēlīgāka.¹¹⁶

ASV Valsts un Kara departamentam 1943. gada 21. augustā piesūtītajā informācijā par sabotāžas izpausmēm okupētajās Baltijas valstīs bija teikts, ka līdz šim valdījis uzskats, ka par lielāko daļu pret vāciešiem vērsto sabotāžu vairāk esot atbildīgi komunisti.¹¹⁷ Taču saskaņā ar kādu ziņojumu 1943. gada jūnija beigās īpaši veiksmīgi esot notikusi vairāku ar artilēriju un tankiem ekipētu vilciena sastāvu iznīcināšana Saigalin (?) apkārtnē Latvijas vidienē. Tā esot piedēvēta latviešu nacionālistiem, kuri acīmredzot darbojās neatkarīgi no partizāniem, komunistiem un dažām citām grupām, kas bija devušās uz mežiem, lai tikai izvairītos no vācu mobilizācijas programmas.¹¹⁸

Līdzīga, taču detaļās atšķirīga informācija sniegta arī Latvijas sūtņa Vašingtonā A. Bīlmaņa 1944. gadā izdotajā brošūrā "Latvija vācu okupācijas varā 1943. gadā",¹¹⁹ kur minēts, ka 1943. gada maijā Rīgā esot izplatījušās baumas, ka Siguldas apkārtnē apturēti un daļēji uzspridzināti divi vilcieni, kuri devušies uz fronti. Tajā bijuši karavīri pilnā ekipējumā. Cilvēki runājuši, ka to paveikuši nevis boļševiku, bet gan "zaļie" partizāni, kuri paslēpušies mežos, lai izvairītos no mobilizācijas armijā un darba dienestā. Šis sabotāžas akts esot bijis iedzīvotāju protesta demonstrācija pret mobilizāciju un izmantots, lai iegūtu ieročus tiem, kuri slēpjoties mežos.¹²⁰

Tajā pašā laikā Lielbritānijas pasta un telegrāfa cenzūra 1943. gada 26. oktobrī bija pārķērusi un nosūtījusi britu Ārlietu ministrijai Lielbritānijas Latviešu biedrības sūtītu vēstuli Ņujorkas latviešu pārstāvim Kārlim Purgailim (1909–?) ar 1943. gada septembrī "Londonas Avīzē" publicētiem materiāliem, starp tiem arī raksts "Ziņas no dzimtenes".¹²¹ Tajā bija arī ietverta informācija, ka Latvijā par vāciešu apvainošanu un "ultranacionālismu" esot arestēts zināms skaits skolēnu un studentu, lai gan viņu rīcību vācieši raksturojot kā pretlikumīgu uzvedību vai tamlīdzīgi. To, kāds ir īstais iemesls šiem arestiem un cilvēku notiesāšanai uz nāvi, ilustrē fakts, ka šī gada februārī

arestēta, notiesāta un sodīta ar nāvi kāda 16 gadu veca Rīgas 3. vācu skolas 3. klases skolniece, kura dziedājusi pret vāciešiem vērstu satīrisku dziesmu ar šādiem vārdiem: *“Iekš Dīna stāv Steinbein un izkāpj trīs vīri. Tie braukuši uz Baltenland iekasēt īri...”*¹²² Rīgas Centrālcietumā tagad esot ievietoti tikai politieslodzītie. To vidū esot 2500 vīriešu, starp tiem nav ne kriminālistu, ne komunistu.¹²³

Šeit pat minēts, ka ienākušas noteiktas ziņas arī par latviešu fašistiskās organizācijas “Pērkonkrusts” dalībniekiem. No viņu darbības esot cietuši gan daudzi atsevišķi indivīdi, gan latviešu patriotu kodols. Viņi neesot populāri tautā un vairs nav iecienīti pat starp vāciešiem. Viņi paši to saprotot un tagad cenšoties organizēt un vadīt nelikumīgu kustību pret vācu okupācijas varas iestādēm. Tomēr tauta kopumā, it īpaši tie, kuri sekojuši līdzī visiem notikumiem, zinot to nicināmo lomu vācu okupācijas sākumā, tāpēc neviens neuzticoties pērkonkrustiešu pretlikumīgajām darbībām. Jāatzīmē, ka par to pašu, bet vēl plašāka informācija ir arī V. Salnā 1943. gada 14. septembrī K. Zariņam nosūtītajā pārskatā “Dažas papildu ziņas no dzimtenes 1943. gada jūlija beigās un augusta sākumā”, kas acīmredzot ir bijis par avotu minētajam “Londonas Avīzē” publicētajam rakstam.¹²⁴

Balstoties uz V. Salnā ziņojumiem, arī ASV sūtnis Stokholmā H. V. Džonsons 1943. gada 26. novembrī informēja Vašingtonu par situāciju Latvijā.¹²⁵ Cita starpā, viņš arī uzsvēra, ka saskaņā ar Zviedrijā nokļuvušo latviešu bēgļu sniegtajām liecībām Latvijas iedzīvotāji gandrīz neko nezina par Maskavas radio tik bieži pieminēto “partizānu kustību”. Pēdējos trijos mēnešos saņemtās ziņas par padomju partizānu uzspridzināto Ķeguma elektrostaciju un “partizānu” kavalērijas divīzijas uzbrukumu Daugavpilij nav apstiprinājušās un izrādījušās par boļševiku propagandas izdomājumu. Līdz 1943. gada maijam nav ziņu par jebkādiem sabotāžas aktiem Latvijā.

Tomēr ir notikuši daži vardarbības akti pret vāciešiem, kas rīkoti, lai parādītu iedzīvotāju protestu pret mobilizācijas pasākumiem un apgādātu mežos slēpjošos latviešus ar ieročiem. Šie latvieši tiekot raksturoti kā labi apbruņoti un draudzīgi sadzīvojuši ar zemniekiem, no kuriem viņi dabūjot pārtikas un citu preču papildinājumus. Šie “partizāni” tomēr atturoties no jebkādu sabotāžas aktu veikšanas pret vāciešiem un cenšoties neuzsākt neko tādu, kas varētu nākt par labu Padomju Savienībai. Tomēr Latvijā esot vēl kāda cita “partizānu” grupa, kas uzturoties mežos uz ziemeļaustrumiem no Vecgulbenes un ko veidojot neliels skaits padomju aktīvistu, kuri palikuši Latvijā pēc Sarkanās armijas atkāpšanās 1941. gada vasarā. Tāpat, sākot ar 1943. gada martu, Latvijas pierobežā ar Krieviju laiku pa laikam tiekot nomesti PSRS izpletņlēcēji.

Vācieši jau vairākus mēnešus komunistus nevajājot tik dedzīgi kā latviešu patriotus. Personas, kuras tiek uzskatītas par Latvijas nacionālās neatkarības atbalstītājiem, pazūdot arvien biežāk. Daudzi esot arestēti par pretošanos mobilizācijai, darba dienestam vai saimniecisko nodevu maksāšanai. Arestēti esot arī daudzi jauni cilvēki. Precīzu datu

par arestēto latviešu patriotu skaitu neesot, taču tam esot jābūt ievērojamam. Vienā latviešu tautas daļā esot parādījusies jauna iezīme. Iedzīvotāji vairs neizrāda bailes no vācu okupantiem. Latviešu izturēšanās esot apveltīta ar pašapziņu un pašcieņu. Sadursmes un konflikti starp latviešiem un vāciešiem notiekot katru dienu. Baltijas iedzīvotāju pretošanās kļūstot arvien organizētāka. Pastāvot nelegālas organizācijas vadīta nelegāla kustība. Tiek izplatītas nelegālas avīzes un skrejlapas.¹²⁶

Interesantas ziņas par apstākļiem un apņemšanos pretoties nacistu un padomju okupācijai Latvijā sniedza arī divas 1944. gada februārī ASV Valsts departamentā saņemtās telegrammas. Viena no tām, datēta ar 11. februāri, vēstīja, ka aktīvāki kļuvuši padomju izpletņlēcēji un prokrieviskie partizāni. Pretēji agrāk domātajam arī vācieši tagad apzinoties šo spēku darbības efektivitāti un apjomu. Abpusēji apšaubāmi ir gan vāciešu paziņojumi par igauņu un latviešu SS vienību "varonīgo pretošanos", gan padomju ziņojumi, ka baltiešu karaspēka vienības atsakoties cīnīties pret uzbrūkošo Sarkano armiju. Tomēr esot iemesls ticēt, ka pretēji padomju apgalvojumiem Baltijas tautas noteikti nesveiktu Sarkano armiju kā savus brāļus un glābējus, taču vienlaikus īsti ticams neliekas arī trimdas baltiešu nacionālistu Stokholmā teiktais, ka viņu līdzbiedri drīzāk mirs cīnoties nekā padosies krieviem.¹²⁷

Partizānu un pagrīdes kustības izplatība Baltijā bija minēta ar 25. februāri datētajā slepenajā telegrammā. No drošiem avotiem gūta informācija, ka nacionālistu pagrīdes kustība esot visstiprākā Lietuvā, visvājākā – Latvijā, taču pastāvot cieša saikne starp pagrīdes organizācijām visās trijās Baltijas zemēs plānošanas un informācijas izplatīšanas ziņā. 1944. gada janvāra beigās baltiešu pagrīdes esot plānojušas vispārēju sacelšanos, kam bijis jānotiek, tiklīdz sāktos vāciešu atkāpšanās no Baltijas teritorijas. Šim mērķim esot paslēpts ierobežots skaits vieglo ieroču. Tomēr vērojama arī atšķirība starp baltiešu uzskatiem.

Latvieši esot gatavi pretoties vāciešu jebkuram mēģinājumam uzsākt "izdedzinātās zemes" taktiku, tomēr esot par noteikta līmeņa sadarbību ar vērmahtu, turpretī lietuvieši un igauņi nevēlas ar pēdējā brīža sadarbību kompromitēt savu nostāju, kādu tie pastāvīgi ir uzturējuši pret vāciešiem. Lielākā daļa baltiešu pagrīdes neuzdrošinoties cerēt, ka, pretojoties krieviem, spēš ilgstoši aizkavēt savas zemes reokupāciju, taču domā, ka cīnoties vismaz parādīs pasaulei savu vēlmi pēc neatkarības un atspēkos padomju paziņojumus, ka Baltijas tautas brīvprātīgi vēloties pievienoties Padomju Savienībai. Atsevišķi no nacionālistu pagrīdes kustības ir pamanāma arī pagrīdes "partizānu" kustība, ko veidojot propadomju elementi.¹²⁸

ASV militārā izlūkdienesta OSS 1944. gada 2. marta pārskatā par pretošanās izpausmēm Baltijā bija atzīmēts, ka Rīgā nogalināti divi prominenti nacistu organizācijas "Todt" vadītāji, ko droši vien izdarījušas kādas latviešu pretošanās grupas, kas tādā veidā sekojušas padomju radio uzsaukumam latviešiem, kurā bija aicināts sākt revolūciju pret

vācu apspiedējiem un pat izteikti draudi, ka par nodevību tiks tiesāti tie civilie vadītāji, kuri neklausīs šim rīkojumam. Lai gan daudzi latvieši esot emigrējuši uz Krieviju jau revolūcijas laikā, vēl arvien esot liela komunistu grupa Latvijā. Jo vairāk Austrumu fronte virzoties uz rietumiem, jo vairāk vācieši uztraucas par pretošanās kustības spēku un notiek eksekūcijas. Pagrīdes radio esot ziņojis, ka 17 latviešu strādnieki ir nogalināti par sabotāžu un astoņi mācītāji ir bijuši starp arestētajiem par pretvācu aktivitātēm.¹²⁹

Arī ASV vēstnieka Stokholmā H. V. Džonsona 1944. gada 29. marta ziņojumā ASV valsts sekretāram bija atzīmētas pretošanās kustības izpausmes Latvijā. Esot izveidota viena liela pagrīdes organizācija, kurā pārstāvētas visas agrākās politiskās partijas, izņemot zemnieku-strādnieku partiju, kas bijusi maskēta komunistu partija. Organizācijas nosaukums ir Latvijas Centrālā padome (LCP), kas ir gan pret vāciešiem, gan krieviem, un tās mērķis ir neatkarīgas Latvijas atjaunošana. Ir vērojamas arī dažas komunistu pagrīdes aktivitātes. Komunistu aģentiem tomēr esot lielas grūtības, jo lielākā daļa rūpnīcu strādnieku ir pretkomunisti, un tie ziņojot par aģentiem policijai. Ļoti svarīga nozīme esot latviešu sociāldemokrātiem. Viņi ietilpst LCP un dod attiecīgus norādījumus strādniekiem. Komunistiem esot piekritēji Latgalē, galvenokārt pierobežā, kur daļa iedzīvotāju ir krievi.

Latviešu pagrīdes organizācija esot izdevusi direktīvas, lai kavētu vāciešus izvest preces no Latvijas, un ir zināmi mēģinājumi iznīcināt produkciju, kas paredzēta eksportam. 1944. gada janvārī Mīlgrāvī nodedzināts liels labības elevators, kā arī degvielas krātuves Sarkandaugavā. Daudzas miltu dzirnavas esot nodedzinātas 1943. gadā. Vainīgie parasti netiekot noķerti, tā vietā paziņojot, ka degšana izcēlusies kāda tehniska defekta dēļ.¹³⁰

Apcietināto vai internēto cilvēku skaits pašlaik tiek minēts apmēram 15 000 personu. Ar politieslodzītajiem apietas brutāli. It sevišķi slikti klājas latviešu nacionālistiem, bet izturēšanās pret komunistiem neesot tik slihta. Cilvēki tiek aizturēti par to, ka pateikuši kaut ko sliktu par Hitleru vai nacistu partiju, dziedājuši vai glabājuši pie sevis pretvāciskas dziesmas (pat 16–17 gadu veci jaunieši esot nogalināti par šādu noziegumu) vai protestējuši pret diskrimināciju no vācu puses. No 1943. gada septembra “melnā tirgus” kontrole vairāk neesot tik stingra, vajāti tiekot tikai lielākie spekulanti, mazāka ir palikusi arī kontrole uz dzelzceļiem. Daļēji tas noticis pēc ģenerāldirektoru protestiem, kā arī tāpēc, ka daudzi policisti ir nomainīti ar cilvēkiem, kas saņēmuši norādījumus no nacionālās pretošanās kustības – nebūt tik čakliem.¹³¹

1944. gada maijā Vašingtonā klajā nāca Latvijas sūtņa ASV A. Bīlmaņa izdotā “Latviešu Informācijas Biļetena” kārtējais numurs, kurā bija ievietots plašs pārskats par situāciju vācu okupētajā Latvijā 1943. gada augustā.¹³² Cita starpā, te bija atzīmēts, ka Latvijas iedzīvotāju pretošanās gars jau sāk pieņemt organizētu formu, šad un tad jau varot novērot pret pastāvošiem likumiem vērstas darbības, baumojot, ka visu nelegālo

kustību vadot kāda centrāla pagrīdes organizācija. Tiek publicēti nelegāli laikraksti. Gadījumos, kad vācieši lieto pārāk bargus līdzekļus, parādās nelegāli pamfleti. Vienā no tiem esot izteikts protests pret mobilizāciju. Tas bijis rakstīts ar rakstāmmašīnu, un okupācijas varas iestādes atklājušas, ka to izdevuši VEF darbinieki. Rezultātā kādi 200 strādājošie arestēti, vairāki no viņiem nosūtīti uz koncentrācijas nometni Latvijā, bet pārējie pazuduši, acīmredzot deportēti uz Vāciju.¹³³

Tikai 1944. gada 19. jūnijā uz ASV Valsts departamentu un 25. jūlijā uz Lielbritānijas Ārlietu ministriju tika nosūtīts LCP dalībnieku nacistu okupētajā Latvijā sagatavotais pārskats "Stāvoklis uz 1944. gada 20. martu",¹³⁴ kuru vispirms bija saņēmis bijušais Latvijas sūtnis Stokholmā V. Salnais, bet vēlāk arī ārkārtējo pilnvaru nesējs un Latvijas sūtnis Londonā K. Zariņš. Šis dokuments galvenokārt vēstīja par politisko un militāro situāciju Latvijā, notikušajām mobilizācijas akcijām un norisēm saimnieciskajā dzīvē. Cita starpā, tajā bija arī minēts, ka uzņēmīgi latviešu jaunieši regulāri ar darvu notriepjot vāciešu pārdēvēto atsevišķu Rīgas ielu plāksnītes un ir redzēta ejam jauniesaukto leģionāru grupa, kas dziedājusi jau par diezgan populāru kļuvušo dziesmu "Sītīsim tos utainos, pēc tam tos zili pelēkos!". 1944. gada marta sākumā apcietināts G. Celmiņš, kuru, domājams, apvainojot galvenokārt nelegālā laikraksta "Brīvā Latvija" izdošanā. Laikraksta pēdējais – 13. numurs ir saturējis asus uzbrukumus vāciešiem.

Ziņas par pretošanās kustības izplatību nacistu okupētajā Latvijā sniedza arī vairāki sociāldemokrāta un LCP locekļa F. Cielēna ziņojumi ASV vēstniecībai Stokholmā, kas tapa pēc viņa pārcelšanās ar bēgļu laivu pāri Baltijas jūrai uz Zviedriju 1944. gada maijā. ASV Hūvera institūta arhīvā Stenfordā un Nacionālajā arhīvā Merilendā līdz šim ir izdevies apzināt divdesmit šādus no 1944. gada 16. jūnija līdz 1945. gada 29. martam datētus dažāda satura pārskatus par tālaika ārpolitiskajām un militārajām norisēm Baltijas jūras reģionā, kā arī citiem Otrā pasaules karā karojošās nometnēs aktuāliem jautājumiem. Šo dokumentu saturs apstiprina arī F. Cielēna pēckara memuāros teikto, ka pēc ierašanās Zviedrijā sūtnis V. Salnais viņam sameklējis nelielu darbu ASV vēstniecības Stokholmā Informācijas nodaļā, kurai F. Cielēns sistemātiski divreiz mēnesī rakstījis savus novērojumus par padomju un vācu attiecībām, kurus viņš balstījis uz Maskavas un Berlīnes radioparraīžu sniegtajām ziņām.¹³⁵

Vairumā šo ziņojumu ir lasāmas F. Cielēna teorētiskās pārdomas un prognozes par tālaika starptautiskās politikas aspektiem, bet daļa šo pārskatu, balstoties uz paša zināšanām un ar laivām Zviedrijā ieradušos citu latviešu bēgļu liecībām, sniedz jau daudz konkrētāku informāciju par stāvokli vācu okupētajā Latvijā pirms Rīgas krišanas, kara pēdējos mēnešos Kurzemē un reokupētajos padomju apgabalos, kā arī par LCP izveidošanos un darbību, kureliešu un padomju partizānu aktivitātēm un Latvijas sabiedrības noskaņojumu Otrā pasaules kara noslēgumā.

Jau vienā no saviem pirmajiem ziņojumiem "Latviešu tautas cīņa par nacionālo un politisko brīvību", kas tapis 1944. gada 17. jūnijā, F. Cielēns rakstīja, ka šajā laikā Latvijā relatīvi daudz esot izplatīti trīs nelegālie laikraksti – "Brīvā Latvija", "Jaunā Latvija" un "Lāčplēsis", kas kritizē boļševiku un nacistu politiskās metodes, apkaro sarkano un brūno diktatūru, propagandē demokrātijas idejas un politisko un personu brīvību principus, kā arī atklāti pauž cerību par Rietumu demokrātiju – ASV un Lielbritānijas pilnīgu uzvaru karā. Latvijas tautas nacionālpatriotiskās un demokrātiskās jūtas šobrīd esot tik spēcīgas, ka komunisti ar savām politiskajām doktrīnām un idejām neuzdrošinoties atklāti griezties pie latviešiem, bet maskējoties zem nacionālpatriotiskām un demokrātiskām maskām un formām. Tāpēc tikai politiski labi izglītots lasītājs spējot atšķirt komunistu un nacionālās pretošanās kustības izdevumus.¹³⁶

F. Cielēns arī informēja amerikāņus par 1943. gada 13. augustā izveidoto LCP, kas apvienojot un vadot visplašākā spektra politiskos spēkus, izņemot komunistus un nacistus, un tai esot arī spēcīga ietekme sabiedriskajā domā Latvijā. Ar LCP demokrātisko platformu esot solidarizējusies arī kādreiz autoritārā diktatora K. Ulmaņa vadītā Zemnieku savienība, un tai esot pievienojies pat fašistiskās organizācijas "Pērkonkrusts" līderis G. Celmiņš, kurš līdz pat savam arestam 1944. gada martā nelegālajā presē propagandējis nacionālās un demokrātiskās prasības. Pagājušā gada laikā esot apcietināti arī vairāki simti citu G. Celmiņa slepenās patriotiskās organizācijas dalībnieku.¹³⁷

Arī 1944. gada jūnija beigās – jūlija sākumā tapušais F. Cielēna pārskats "Iekšpolitiskā situācija Latvijā ceturrtā okupācijas gada beigās" vēstīja, ka LCP 1943. gada beigās ir izveidojusi vairākas komisijas, kurās darbojoties zinātnieki un visu politisko virzienu pārstāvji. Tie strādādot ar konkrētu problēmu izpēti, kas saistītas ar Latvijas neatkarības atjaunošanu. Viena no komisijām rūpējoties par jaunas konstitūcijas izveidošanu, otra izstrādājot iespējamās Baltijas konfederācijas formas un principus, bet trešā ir formulējusi pēckara Latvijas saimniecības atjaunošanas desmitgadu plānu. Tajā īpaša vieta atvēlēta ekonomiskajām attiecībām starp Latviju un ASV, kurai paredzama vadošā loma pasaules ekonomikā pēc Otrā pasaules kara beigām.¹³⁸

Arī Amerikas lietuviešu padomes, Amerikas latviešu apvienotās komitejas un Amerikas igauņu apvienotās komitejas kopējā 1944. gada 21. jūlijā Vašingtonā pieņemtajā memorandā ASV valdībai bija uzsvērts, ka Baltijas tautas ir dzirdējušas par Atlantijas hartu. Tās teksts pārtulkots un slepeni iespiests, un tiek plaši izplatīts. Sabiedrībā ir pieauguši protesti pret teroru un apspiestību, kā arī Lietuvai, Latvijai un Igaunijai lojālo ebreju ticībai piederīgo pilsoņu iznīcināšanu un pazemojumiem. Ir izveidojusies pagrīdes kustība – vispirms kā partizānu grupas, pēc tam organizējoties apvienotās pagrīdes atbrīvošanās komitejās. Cilvēki pretojas un sabotē vāciešu centienus Ostlandē un pieprasa savas valsts suverenitātes atjaunošanu. Pagrīdes komitejas ir vērsušās pie līdzpilsoņiem,

lai tie paliek dzimtajā zemē, lai izvairās no vergu darba Vācijas fabrikās un slēpjas no vācu izsludinātās mobilizācijas.¹³⁹

Ziņas par LCP darbību bija arī ASV militārā izlūkdienesta OSS 1944. gada 3. augusta pilnīgi slepenajā telegrammā, kas vēstīja, ka saskaņā ar kāda sabiedrībā pazīstama Latvijas iedzīvotāja 1. augustā sniegto informāciju Latvijas Nacionālā komiteja [domāta LCP. – U. N.] nodibinājusi slepenus radiosakarus ar Zviedrijas ģenerālštābu un 17. jūlijā noraidījusi savu pirmo ziņojumu ar vēstījumu, ka: 1. Krievu izturēšanās nav uzlabojusies. Vietās, kur tie uzturas, tiek veiktas abu dzimumu un visu vecumu iedzīvotāju masu slepkavības. 2. Latviešu leģions un partizāni ir apņēmušies cīnīties pret krieviem līdz pēdējam vīram, tomēr viņus aizkavē vācu politika, sūtot latviešu leģionārus kaujā pret tankiem, bez artilērijas aizmugures atbalsta. Ļoti nepieciešamas prettanku šautenes. 3. Latvijas iedzīvotāji lūdz Sarkanā Krusta iejaukšanos un aizstāvību pret vācu un krievu rīcību. Viņi lūdz Zviedrijai palīdzību sieviešu un bērnu evakuācijā.¹⁴⁰

Divas nedēļas vēlāk – 1944. gada 15. augustā OSS bija saņēmis ziņojumu no Dānijas par situāciju vācu okupētajā Latvijā. Šeit sniegtā informācija vienlaikus atklāja gan vācu armijas morālisko sabrukumu kā galveno iemeslu nespējai pretoties uzbrūkošajai Sarkanajai armijai, gan parādīja atšķirīgos noskaņojumus Latvijas sabiedrībā. Pēc dāņu pretizlūkošanas ziņām, kas gan varēja būt padomju aģentūras piegādātas, *“90 procentu lauku iedzīvotāju simpatizējot krieviem. To var izskaidrot ar zemes īpašnieku slāņa trūkumu Latvijā [...] Pilsētu, īpaši Rīgas iedzīvotāju vidū simpātijas pret krieviem ir daudz mazāk izteiktas galvenokārt tāpēc, ka tur koncentrējas inteligence. Šie iedzīvotāji nesimpatizē arī vāciešiem, bet ir aizsākuši neatkarības kustību, kas tomēr ir pārāk novēlota, lai atstātu kādu iespaidu uz tautu.”*¹⁴¹

Tikai daļēji patiesībai atbilstošs bija arī Latvijas sūtniecības Vašingtonā 1944. gada 15. augusta “Latviešu Informācijas Biļetena” pārskatā par situāciju vācu okupētajā Latvijā 1944. gada martā atzīmētais, ka Latvijā iznākot trīs nelegālie laikraksti – “Lāčplēsis”, “Brīvā Latvija” un “Tautas Balss”.¹⁴² Pirmie divi patiešām šajā gadā arī tika izdoti, bet “Tautas Balss” iznākšanu vācu okupācijas varas pretošanās kustības dalībniekiem vērstās represijas bija apturējušas jau 1942. gada beigās.

1944. gada augusta pirmajā pusē zināmu satraukumu Latvijas diplomātu Rietumos un atsevišķu Lielbritānijas ārlietu institūciju vidū izraisīja laikraksta “New York Times” nacionālā ziņu dienesta reportiera Stokholmā Bjernsona (*Björnson*) 1944. gada 2. augusta paziņojums, ka kāda anonīma pagrīdes organizācija Latvijā plānojis pieņemt karu Krievijai un Vācijai. Šo ziņu no Latvijas sūtņa Vašingtonā A. Bīlmaņa bija saņēmis arī K. Zariņš, kurš tajā pašā dienā un arī vēlāk – 11. augustā iesniedza savu komentāru Lielbritānijas Ārlietu ministrijai, uzsverot, ka nevienai anonīmai organizācijai neesot tiesību nākt ar šādu kara pieteikumu, to var darīt tikai suverēna valsts.¹⁴³

Sarakstē ar A. Bīlmani un bijušo Latvijas sūtni Stokholmā V. Salno, kā arī savā vēstulē Gločesteras arhibīskapam K. Zariņš pieļāva, ka šis paziņojums varētu būt vai nu Vācijas provokācija, vai arī drīzāk jāuztver kā “preses pīle”.¹⁴⁴ Jāuzsver gan, ka Lielbritānijas Ārlietu ministrijā šis K. Zariņa paziņojums netika uzņemts tik viennozīmīgi, pieņemot, ka tāds tomēr varētu būt nacionālās pretošanās kustības – LCP nodoms, jo tā arī pirms tam bija deklarējusi savu apņemšanos cīnīties gan pret krievu, gan vācu okupāciju, turklāt, kā liecina iepriekš K. Zariņa piesūtītie dokumenti, šai organizācijai vairāk vai mazāk varētu būt legālas valdības statuss.¹⁴⁵

Šajā ziņā zīmīgs bija arī ar 1944. gada 15. augustu datētais un ASV vēstniecībai Stokholmā adresētais F. Cielēna ziņojums “Pašreizējā militārā un politiskā situācija Latvijā”. Tajā tika atklāts, ka pirms divām nedēļām esot gaidīts, ka slepenā Latvijas Centrālā padome pasludinās Latvijas valdību, un provincē pat esot notikuši daži priekšdarbi augstākās varas pārņemšanai. Bez tam F. Cielēns rakstīja, ka 1944. gada jūlijā vidū vācu drošības iestādes esot arestējušas latviešu demokrātiskos patriotus Rīgā. Tajā pašā laikā no cietumiem esot atbrīvoti pat pārliecināti komunisti. To esot grūti izskaidrot, bet iespējams, ka tas noticis tāpēc, ka komunisti slepeni strādājoņi vācu labā.

Piezīmēs pie šī dokumenta Valsts departamentam Vašingtonā ASV vēstnieks Stokholmā H. V. Džonsons 28. septembrī atzīmēja, ka, ņemot vērā pretrunīgās latviešu, padomju un vācu intereses un aktivitātes, situācija liekas ļoti sarežģīta un grūti analizējama. Tomēr var pieņemt, ka 1944. gada jūlijā notikušais Sarkanās armijas iebrukums Latvijā pa “aizmugures durvīm”, respektīvi, no dienvidiem caur Lietuvas teritoriju, ir pārsteidzis gan vāciešus, gan latviešu pagrīdes organizācijas, kas esot plānojušas proklamēt Latvijas valdību bezvaras periodā starp vācu un padomju okupāciju.¹⁴⁶

Šajā sakarā jāatzīmē, ka vēstures pētniecībā līdz šim nepietiekama uzmanība ir pievērsta historiogrāfijā jau pieminētajiem un daļēji citētajiem¹⁴⁷ diviem dokumentiem, kurus bīskapa Jāzepa Rancāna (1886–1969) dzīvoklī notikušās LCP sēdes laikā 1944. gada 8. septembrī ir parakstījis P. Kalniņš kā Latvijas Valsts prezidenta vietas izpildītājs un Saeimas priekšsēdētājs. Tā ir Deklarācija par Latvijas valsts atjaunošanu un rīkojums par Ministru kabineta sastādīšanu ar senatoru Mintautu Čaksti (1893–1962) priekšgalā.¹⁴⁸ Šo dokumentu saturs nepārprotami liecina, ka LCP vismaz deklaratīvā formā ir īstenojusi savas ieceres par Latvijas neatkarības atjaunošanu un valdības izveidošanu, taču diemžēl neviens no šīs sanāksmes dalībniekiem pēc kara trimdā nav sniedzis plašākus komentārus ne par šo notikumu, ne arī paskaidrojais, kāpēc tam nav sekojusi tālejoša rīcība.

Kā liecina līdz mūsdienām saglabājušies visdažādākā spektra vēstures avoti par norisēm vācu okupētajā Latvijā, nereti kaut arī pēc būtības pareiza, taču ne vienmēr precīza un ar pārbaudītiem faktiem pamatota bija ne tikai ārpus Latvijas saņemtā informācija par šeit vērojāmām pretošanās kustības izpausmēm, ko par notikumiem

Latvijā sniedza dažādi informanti, t.sk. pretošanās kustības pagrīdes izdevumi vai LCP noorganizētie nelegālie radiosakari ar Zviedriju.¹⁴⁹ Par to liecina arī 1944. gada augustā–septembrī Latvijas diplomātu Rietumos savstarpējā sarakste un dažādām Rietumu sabiedroto institūcijām piesūtītie ziņojumi par nacistu un komunistu varas noziegumiem pret Latvijas civiliedzīvotājiem.

Ja patiesībai atbilda V. Salnā 1944. gada 20. augusta telegrammā K. Zariņam minētie fakti par vācu drošības iestāžu veiktajiem K. Čakstes, B. Kalniņa un L. Sējas arestiem 1944. gada vasarā, kā arī citu latviešu patriotu spīdzināšanu Rīgas SD Reimersa ielā un vēlāko nosūtīšanu uz koncentrācijas nometnēm Vācijā, tad tomēr pārspīlētas un apšaubāmas bija LCP sniegtās ziņas, ka, piemēram, “630 iedzīvotāji no *Łaudonas un apkārtnes tika 1944. gada 6. augustā sadzīti kādā laukā un bez vecuma un dzimuma izšķirības kopā ar bērniem apšauti ar ložmetēju uguni*”. Kritiski vērtējama un vēl precizējama būtu arī šeit sniegtā informācija, ka apmēram tajā pašā datumā latviešu partizāni esot atbrīvojuši vācu ešelonu ar Ungārijas un Čehijas ebrejiem, kurš bijis ceļā no Dundagas uz Liepāju.¹⁵⁰ Tas pats acīmredzot jāsaaka arī par F. Cielēna 1944. gada 15. augusta ziņojumā¹⁵¹ ASV vēstniecībai Stokholmā pausto, ka latviešu patrioti ar spēku atbrīvojuši un pēc tam paslēpuši pie zemniekiem Dundagas nometnē ieslodzītos un piespiedu kārtā nodarbinātos 400 Austrijas ebrejus.¹⁵²

Šo informāciju par ticamu uzskatīja un cits citam nosūtīja ne tikai V. Salnais, K. Zariņš, A. Bīlmanis un citi Latvijas diplomāti Rietumos,¹⁵³ bet tā tika ietverta arī vairākos iesniegumos ASV un Lielbritānijas augstākajām valsts amatpersonām un ārlietu resora pārstāvjiem, ASV prezidentu Franklīnu Delano Rūzveltu (*Roosevelt*; 1882–1945), ASV Valsts sekretāru,¹⁵⁴ Lielbritānijas Ārlietu ministrijas darbiniekus Alfrēdu Bosomu (*Bossom*; 1881–1965) un K. F. A. Vorneru un Gločesteras arhibīskapu¹⁵⁵ ieskaitot. Tā tika publicēta arī Amerikas lietuviešu, latviešu un igauņu apvienoto organizāciju memoranda pielikumā 1944. gada 26. septembrī un Amerikas lietuviešu informācijas centra informatīvajā izdevumā 1944. gada novembrī.¹⁵⁶

Balstoties uz šo, kā arī no somu un igauņu avotiem iegūto informāciju, Lielbritānijas Ārlietu ministrijas¹⁵⁷ un ASV militārā izlūkdienesta OSS¹⁵⁸ institūcijas 1944. gada augustā–septembrī bija secinājušas, ka Sarkanās armijas regulārās daļas ir rīkojušās korekti atšķirībā no tām sekojošām NKVD vienībām, kas ir bargi vērsušās pret jebkādam pretpadomju noskaņojuma izpausmēm padomju ieņemtajās teritorijās. Taču ne briti, ne amerikāņi nebija gatavi sniegt kādu pozitīvu atbildi uz baltiešu diplomātu ierosinājumu par starptautiskās kontroles klātbūtni Baltijas valstu teritorijās laikā, kad tajās ienāk padomju karaspēks.

Bijušā Latvijas sūtņa Stokholmā V. Salnā apkopotās ziņas par padomju karavīru veiktajiem noziegumiem pret Latvijas civiliedzīvotājiem, t.sk. arī par slepkavībām un vardarbībām, kas bija notikušas Tukuma apkārtnē¹⁵⁹ pēc Sarkanās armijas izrāviena

līdz Rīgas līcim 1944. gada 30. jūlijā, vēl plašākā apmērā atklātībā parādījās Latvijas sūtņa Vašingtonā A. Bīlmaņa izdotā "Latviešu Informācijas Biļetena" kārtējā 1944. gada novembra numurā.¹⁶⁰

Rietumus sasniedza arī informācija par ģenerāļa J. Kureļa grupas aktivitātēm Kurzemē. Zviedrijas Aizsardzības štābam pakļautā zviedru izlūkdienesta (*C-byrån*) 1944. gada 3. novembra slepenajā atzīmē, kas balstīta uz 21. oktobrī no Latvijas saņemtā ziņojuma, bija teikts, ka Ventspils dienvidrietumu mežos atrodas latviešu patriotu spēki, kuri kā partizāni apkarojot gan vāciešus, gan krievus. Viņu skaits pēdējā laikā palielinājies sakarā ar bēgļu pieplūdumu no krievu okupētajiem apvidiem un papildinājies ar dezertieriem no latviešu karaspēka vienībām, kuras bijušas frontē, bet kuras vācieši uzsākuši pārvietot uz Vāciju. 1944. gada 12. oktobrī dezertieru skaits bijis apmēram 500 vīru, nākamajā dienā tas palielinājies vēl par 400 vīriem. Šīs vienības komandieris esot ģenerālis Kurelis.¹⁶¹

Līdzīgu informāciju par kureliešiem sniedza arī F. Cielēns 1945. gada janvārī sarakstītajā un ASV vēstniecības Stokholmā 3. februārī uz Vašingtonu nosūtītajā pārskatā "Ziņas par Latviju". F. Cielēns ģenerāļa J. Kureļa grupu raksturoja kā autonomu nacionālu militāru vienību, kas esot izgājusi no vāciešu kontroles un iestājusies par Latvijas neatkarības atjaunošanu. Ņemot vērā radušos situāciju, vācieši 1944. gada novembrī aplenkuši kureliešu štābu un pārtraukuši šīs vienības darbību, nošaujot vairākus latviešu virsniekus, bet citus deportējuši uz Vāciju. Tā rezultātā vairāki tūkstoši latviešu ar ieročiem rokās iegājuši mežos un uzsākuši darboties kā patriotiskie partizāni. Lai gan bijušas smagas cīņas ar vācu SS formējumiem, šie latviešu partizāni uzskatot sevi par Latvijas neatkarības idejas nesējiem un vēloties cīnīties pret krieviem un vāciešiem, lai saglabātu savas dzīvības.¹⁶²

Par kureliešu cīņām pret vāciešiem, šīs kustības sagraušanu un astoņu štāba virsnieku un tehnisko darbinieku nošaušanu 1945. gada 19. janvārī rakstīja arī britu laikraksts "*The Times*" [publicācijā gan nosaukti tikai pieci: pulkvedis Liepiņš, pulkvedis-leitnants Grazdīņš (domāts Graudiņš¹⁶³), kapteinis Upelnieks, kapteinis Mucenieks, virsleitnants Gregors. – *U. N.*], kas šo informāciju bija saņēmis no sava korespondenta Stokholmā. Šeit arī uzsvērts, ka kurelieši bijuši patrioti, bet līdzās viņiem Kurzemes mežos cīnījušās arī komunistiski orientētas latviešu vienības. Tās esot darbojušās katra par sevi noteiktos rajonos.¹⁶⁴ Šo ziņu A. Bīlmanis latviešu valodā pārpublicēja arī Latvijas sūtniecības Vašingtonā izdotā "Latviešu Informācijas Biļetena" 1945. gada aprīļa numurā.¹⁶⁵

Arī pēdējā – 1945. gada 29. martā F. Cielēna sastādītajā un ASV vēstniecībai Stokholmā adresētajā ziņojumā "Stāvoklis Latvijā 1945. gada sākumā", kas 25. aprīlī tika nosūtīts ASV Valsts departamentam, bija informācija par nacionālo un padomju partizānu darbību Latvijā. Balstoties uz 1945. gada martā Zviedriju sasniegušo latviešu

sniegtajām ziņām, te teikts, ka Kurzemē efektīvi darbojoties ar ieročiem un munīciju no gaisa labi apgādāti padomju partizāni, no kuriem lielākā daļa esot no PSRS ar izpletņiem desantētie kaujinieki, to vidū arī bijušie vācu karagūstekņi un daži latviešu komunisti.

Vietējie iedzīvotāji smagi ciešot no krievu partizānu rīcības, kuri ar varu atņēmot pārtiku, drēbes un apavus un terorizējot vietējos iedzīvotājus, kas tāpat tiek apdraudēti arī no vāciešiem, kas pieņemot ļoti bargus mērus arī pret nevainīgiem cilvēkiem, kuri turēti aizdomās par sakariem ar padomju partizāniem. Latvijas patrioti, kas vērsās ne tikai pret vāciešiem, bet arī pret krieviem un cīnās par neatkarīgu Latviju, darbojoties kā partizāni dažos Kurzemes apgabalos, taču to kopskaits neesot liels un nepārsniedzot 2000 cilvēku. Lielākas šādas grupas cīnoties pret krieviem arī padomju spēku reokupētajā Latvijas teritorijā.¹⁶⁶

1945. gada 19. martā pie ASV valsts sekretāra Edvarda R. Stetiniusa (*Stettinius*; 1900–1949) Latvijas sūtnis Vašingtonā A. Bīlmanis vērsās ar iesniegumu, kurā lūdza atļauju piedalīties Sanfrancisko konferencē un atgādināja, ka Latvija vienmēr ir bijusi miermīlīga valsts un jau 1942. gada 4. janvārī ir paudusi vēlmi pievienoties Apvienoto Nāciju deklarācijai. Šajā sakarā tā piedāvāja Apvienotajām Nācijām visu iespējamo palīdzību, lai gūtu uzvaru karā, kā arī nodot ASV rīcībā visus savus tirdzniecības kuģus Rietumu puslodē. Tie Latvijas kuģi, kurus vēl nav nogremdējušas vācu zemūdenes, joprojām piegādā preces Apvienotajām Nācijām. Latvijas tauta ir arī izrādījusi pretošanos vācu okupantiem LCP vadībā.¹⁶⁷ 1945. gada 2. aprīlī A. Bīlmanis saņēma īsu formālu atbildi, ka viņa vēstule ir saņemta ASV Valsts departamentā, taču gan šim, gan daudziem citiem Latvijas diplomātu Rietumos līdzīgiem iesniegumiem trūka tālākas politiskas rezonances.

ASV, Lielbritānijas, Latvijas un citu valstu arhīvos apzinātie dokumenti liecina, ka Rietumu sabiedrotie kara laikā bija ieguvuši visdažādāko informāciju par plaša spektra (no komunistiem līdz pārkonkrustiešiem) pretošanās kustības darbību Latvijā un tās dažādajiem mērķiem – cīņu par Latvijas neatkarības atjaunošanu, PSRS kara mērķu sasniegšanu un citiem. Šeit citētie materiāli pat bez to dziļākas analīzes liecina, ka bieži vien to saturā minētie fakti un skaitļi, politiskais vērtējums un izteiktās prognozes nebija precīzas. Kopumā tas vairāk nekā līdz šim rāda Rietumu sabiedroto zināšanu līmeni par pretošanās kustības izplatību nacistu okupētajā Latvijā, bet mazākā mērā var spriest par pašas pretošanās kustības reālo darbību, kuras precīzāka izpratne ir iespējama, Rietumu avotus konfrontējot ar latviešu, vācu un padomju dokumentiem un liecībām par pretošanās kustības tematiku.

Dažādas Rietumu sabiedroto ārlietu un militārās izlūkošanas institūcijas kara laikā bija saņēmušas pietiekami daudz informācijas par latviešu nacionālo pretošanās kustību pret padomju un nacistu okupāciju un lielākās daļas Latvijas iedzīvotāju centieniem

pēc valstiskās suverenitātes atjaunošanas un plaši izplatītām cerībām tieši uz ASV un Lielbritānijas atbalstu šī mērķa sasniegšanā. Taču konkrētajā vēsturiskajā situācijā no Rietumu lielvalstu puses diemžēl nesevoja politiska vai militāra rakstura soļi, kas spētu pārtraukt Baltijas valstu okupāciju un sekmētu to neatkarības atgūšanu Otrā pasaules kara noslēgumā.

Atsauces un komentāri

- ¹ *Apals, G.* Vēstures rekonstrukcija // *Diena*, 2002, 7. decembris; *Zelče, V.* Elites elitārā vēsture // *Turpat; Neiburgs, U.* Varoņu izvēle // *Diena: Kultūras Diena*, 2007, 16. novembris.
- ² *Feldmanis, I.* Nacistu okupācijas politika Latvijā: izpētes rezultāti (ziņojums Latvijas Vēsturnieku komisijas 2006. gada 3. jūlija sēdē) // *Okupētā Latvija 1940–1990 (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 19. sēj.)*. – Rīga, 2007, 503.–505. lpp.; *Neiburgs, U.* Pretošanās kustība nacionālsociālistiskās Vācijas okupētajā Latvijā (1941–1945): izpētes stāvoklis un perspektīvas. Referāts Latvijas Vēsturnieku komisijas rakstu 21. sējuma atvēršanā 2007. gada 6. novembrī.
- ³ *Kangeris, K.* The former Soviet Union, fascism and the Baltic question: The problem of collaboration and war criminals in the Baltic countries // *Modern Europe after Fascism 1943–1980. Vol. 1.* – New York: Columbia University Press, 1998, pp. 739, 740.
- ⁴ *Neiburgs, U.* ASV izlūkdienests OSS un tā dokumenti par Latviju nacistu okupācijas laikā (1941–1945) // *Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā, 1941–1945 (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 11. sēj.)*. – Rīga, 2004, 48.–56. lpp.
- ⁵ Stockholm Documents. The German Occupation of Latvia 1941–1945: What Did America Know? / Ed. A. Ezergailis (Symposium of the Commission of the Historians of Latvia, vol. 5). – Rīga, 2002, pp. 487–498.
- ⁶ *Siliņš, L.* Nacistiskās Vācijas okupanti: Mūsu tautas lielās cerības un rūgtā vilšanās. – Rīga, 2001, 189., 190. lpp.
- ⁷ Latvijas Okupācijas muzejs (turpmāk – LOM), Latviešu pretestības kustības dalībnieku apvienības (turpmāk – LPKDA) arhīvs, A. Ķirša darbības apraksts.
- ⁸ Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 1986. f., 1. apr., 4657. l., 1. sēj., 229., 230. lp.; Latvijas Kara muzejs (turpmāk – LKM), inv. nr. 5-425-DK/p, *Lase (Birgere), I.* Nacionālās pretestības kustības dalībnieces atmiņas, Rīga, 1997.
- ⁹ Turpat, inv. nr. 5-429-DK/p, *Bērziņš, A.* Atmiņas un domas par pretestības kustību okupētā Latvijā (1940.–1944.), Sentervilla, MA, 1988.
- ¹⁰ Hūvera institūta arhīvs Stenfordā, ASV (Hoover Institution on War, Revolution and Peace Archives, Stanford, turpmāk – HI), Voldemārs Salnais, Box 1.
- ¹¹ *Wark, W. K.* In Never-Never Land? The British Archives on Intelligence // *The Historical Journal*, 1992, no. 35, pp. 195–203.
- ¹² HI, Voldemārs Salnais, Box 1; *Siliņš, L.* Nacistiskās Vācijas okupanti ..., 128., 177. lpp.
- ¹³ *Bower, T.* The Red Web: MI6 and the KGB Master Coup. – London, 1989, pp. 43, 44.
- ¹⁴ Leonida Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā.
- ¹⁵ LVA, 1986. f., 1. apr., 28636. l., 1. sēj., 77.–79. lp.; 99. l., 1. sēj., 242.–244. lp.; 28635. l., 1. sēj., 144., 145. lp.

- ¹⁶ *Andersons, E.* Divkosība draudzības maskā // *Laiks*, 1980, 27. augusts – 17. septembris.
- ¹⁷ *Chlebowski, C.* Wachlarz. Monografia wydzielonej organizacji dywersyjnej Armii Krajowej. Wrzesień 1941 – Marzec 1943. – Warszawa, 1990, s. 287, 288; LKM, inv. nr. 5-602-DK/p, *Neparts, A.* Atmiņas par okupācijas laiku (1940.–1945.), Milforda, MI, 1998; LOM, A. Plensnera mape, inv. nr. 11650/105.
- ¹⁸ Vācijas Federālais arhīvs (Bundesarchiv, Berlin, turpmāk – BA), R 58/223, S. 133, 134.
- ¹⁹ LVA, 1986. f., P-2999. l., 1. sēj.; Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 293. f., 1. apr., 1557. l., 8. lp.; 2438. l., 40. lp.; Sēja, L. Nāves ēnas ielejā. 1955, HI, Indulis Ronis, Box 1.
- ²⁰ LVA, 1986. f., 1. apr., 62. l., 14. sēj., 41.–51. lp.
- ²¹ *Jansons, Ā.* Latvijas vēstures patiesība ir arhīvos. Intervija ar K. Kangeri // *Neatkarīgā Rīta Avīze*, 2000, 29. maijs.
- ²² Leonida Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā.
- ²³ Zviedrijas Kara arhīvs (Krigsarkivet, Stockholm, turpmāk – KA), Försvarsstaben, C-byrån, F I, vol. 2.
- ²⁴ *Ottosson, J., Magnusson, L.* Hemliga makter. Svensk hemlig militär underrättelsetjänst från unionstiden till det kalla kriget. – Stockholm, 1991, s. 103–119; *Ericson, L.* Exodus och underrättelseinhämtning. Det svenska försvaret och Baltikum, hösten 1943 – våren 1945 // *Vårstormar. 1944 – Krigsslutet skönjes.* – Stockholm, 1995, s. 83–127; *Wechselmann, M.* De bruna förbindelserna. – Stockholm, 1995, s. 217–239.
- ²⁵ LVVA, P-252. f., 1. apr., 26. l., 5.–13. lp.
- ²⁶ Somijas Valsts arhīvs (Kansallisarkisto), Gustaf Mannerheimin arkisto, Kirjeenvaihto, Gustavs Celmins.
- ²⁷ Brīvā Latvija. Latvju Raksti, 1943–1944, nr. 1–13.
- ²⁸ LVVA, 293. f., 1. apr., 1539. l., 1.–17. lp.
- ²⁹ HI, Edgars Andersons, Box 1.
- ³⁰ Zviedrijas Strādnieku kustības arhīvs (Arbetarsrörelsens arkiv, turpmāk – ARA), Bruno Kalniņš, Diverse vol. 4/4, Arkiv nr. 298); *Kalniņš, B.* Latvijas Sociāldemokratijas piecdesmit gadi. – Stokholma, 1964, 202., 203. lpp.; *Kāda cilvēka dzīve. Klāva Lorenca atmiņas.* – Rīga, 2005, 388. lpp.
- ³¹ Turpat.
- ³² LOM, LPKDA arhīvs, *Neparts, A.* Pretestības kustība, [Milforda, 1953].
- ³³ *Jēkabsons, Ē.* Poļu nacionālā pretošanās kustība Latvijā vācu okupācijas laikā (1941–1944) // *Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā* (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 10. sēj.). – Rīga, 2004, 266.–269. lpp.
- ³⁴ *Chlebowski, C.* Wachlarz. Monografia wydzielonej organizacji dywersyjnej Armii Krajowej, s. 287, 288.
- ³⁵ LVVA, 293. f., 2. apr., 115. l., 301. lp.
- ³⁶ Pāri jūrai 1944./45. g.: 130 liecinieku atmiņas sakārtojusi V. Lasmane. – Stokholma, 1990, 25.–28. lpp.
- ³⁷ *Jansons, R.* Latviešu leģionāru – pretošanās kustības dalībnieku programmatiskie mērķi // *Latvijas Vēsture*, 2001, 4. nr., 103.–107. lpp.
- ³⁸ *Neiburgs, U.* Latviešu nacionālās pretošanās kustības preses izdevumi Latvijā vācu okupācijas laikā (1941–1945) // *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 2000, 1./2. nr., 53., 54. lpp.
- ³⁹ LVA, 1986. f., 1. apr., 62. l., 1. sēj., 31., 34., 35. lp.

- ⁴⁰ Turpat, 111. lp.
- ⁴¹ *Felder, B. M.* Underground Networking: National and International Connections of the anti-Soviet Resistance in Latvia (1944–1950) // *Nacionālā pretošanās komunistiskajiem režīmiem Austrumeiropā pēc Otrā pasaules kara (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 17. sēj.)*. – Rīga, 2006, 128., 129. lpp.
- ⁴² LVA, 1986. f., 2. apr., P-10448. l., 1. sēj., 167., 168. lp.; 2. sēj., 347., 348. lp.
- ⁴³ *Ērglis, Dz.* Latvijas Centrālās padomes un Lietuvas pretestības kustības sadarbība nacistiskās Vācijas okupācijas laikā (1943–1945) // *Acta Baltica '99*. – Kaunas, 1999, 201. lpp.
- ⁴⁴ ARA, Bruno Kalniņš, *Diverse vol. 4'4*, Arkiv nr. 298; *Kalniņš, B.* Latvijas Sociāldemokrātijas piecdesmit gadi, 202. lpp.
- ⁴⁵ Leonida Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā. Dokumenta teksts nepilnīgi publicēts: *Kalniņš, B.* Latvijas Sociāldemokrātijas piecdesmit gadi, 204., 205. lpp.; *Andersons, E., Siliņš, L. u.c.* Latvijas Centrālā padome: Latviešu nacionālā pretestības kustība. 1943–1945. – Upsala, 1994, 29., 30. lpp.
- ⁴⁶ LVA, 1986. f., 2. apr., P-10448. l., 1. sēj., 197., 198. lp.; 2. sēj., 249., 250. lp.
- ⁴⁷ Tautai un Brīvībai. Rakstu krājums Dr. Paula Kalniņa piemiņai. – Stokholma, 1952, 39. lpp.
- ⁴⁸ Zviedrijas Valsts arhīvs (Riksarkivet, Stockholm, turpmāk – RA), Lettiska Hjälpkommittens Dokument-samlig, Västerås Biblioteket, Nr. 78: 37/4.
- ⁴⁹ Latvijas Republikas Ārlietu ministrijas arhīvs (turpmāk – LR ĀMA), Latvijas sūtniecības Vašingtonā arhīvs (turpmāk – VA), 4. kaste; LVVA, 293. f., 1. apr., 4344. l., 1.–6. lp.; HI, Alfreds Bīlmanis, Box 1. Dok. publ.: *Siliņš, L.* Nacistiskās Vācijas okupanti ..., 252.–261. lpp.
- ⁵⁰ *Kalniņš, B.* Latvijas Sociāldemokrātijas piecdesmit gadi, 203. lpp.
- ⁵¹ LR ĀMA, Latvijas sūtniecības Londonā arhīvs (turpmāk – LA), 225. kaste.
- ⁵² RA, Baltiska arkiv, Warma 1. Dok. publ.: Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2001: Nācija gūstā. – Rīga, 2002, 177.–179. lpp.; *Tōotan ustavaks jāāda... Eesti Vabariigi valitsus 1940–1992*. – Tartu, 2004, 770.–773. lk.
- ⁵³ *Andersons, E., Siliņš, L. u.c.* Latvijas Centrālā padome ..., 41. lpp.
- ⁵⁴ Leonida Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā.
- ⁵⁵ RA, Lettiska Hjälpkommittens Dokumentsamlig, Västerås Biblioteket, Nr. 78: 37/4.
- ⁵⁶ LVA, 1970. f., 1. apr., 56. l., 140., 141. lp.; *Klīve, Ā.* Latviešu politiskie centieni vācu okupācijas laikā / *Sag. publ. T. Vilciņš // Latvijas Arhīvi, 1996, 1./2. nr., 84. lpp.*
- ⁵⁷ LVVA, 293. f., 2. apr., 115. l., 261. lp.
- ⁵⁸ *Tōotan ustavaks jāāda... Eesti Vabariigi valitsus 1940–1992*, 58., 59. lk.
- ⁵⁹ Lielbritānijas Valsts arhīvs (Public Record Office, Kew Garden, Surrey, turpmāk – PRO), Foreign Office (turpmāk – FO), 371/43050, pp. 26, 27.
- ⁶⁰ LR ĀMA, LA, 247. kaste.
- ⁶¹ *Andersons, E., Siliņš, L. u.c.* Latvijas Centrālā padome ..., 51. lpp.; LOM, LPKDA arhīvs, A. Āboliņa darbības apraksts.
- ⁶² LR ĀMA, LA, 225. kaste; RA, Baltiska arkiv, Laratei 9; ASV Nacionālais arhīvs II (National Archives II, College Park, MD, turpmāk – NA), Record Group 226, Entry 16, Box 817, File 67897 C; Record Group 59, Microfilm 1185, Roll 6. Dok. publ.: *Lithuania under German Occupation 1941–1945. Despatches from US Legation in Stockholm*. – Vilnius, 2005, pp. 594, 595.
- ⁶³ LR ĀMA, LA, 247. kaste.
- ⁶⁴ Turpat, 225. kaste; RA, Baltiska arkiv, Laratei 9.

- ⁶⁵ NA, Record Group 226, Entry 16, Box 817, File 67897 C.
- ⁶⁶ Ērglis, Dz. Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lappuses. – Rīga, 2003, 20. lpp.
- ⁶⁷ Andersons, E., Siliņš, L. u.c. Latvijas Centrālā padome ..., 6., 51. lpp.
- ⁶⁸ BA, R 6/165, S. 99, 100; R 6/45, S. 9.
- ⁶⁹ HI, Leonids Siliņš, Box 1; Andersons, E., Siliņš L. u.c. Latvijas Centrālā padome ..., 51. lpp.
- ⁷⁰ BA, R 6/45, S. 36, 37. Dok. publ.: Pasaulio Lietuvis, 1986, nr. 11, p. 23–25.
- ⁷¹ BA, R 6/45, S. 30–37; Lietuvas Speciālais arhīvs (Lietuvos Ypatingasis archyvas, turpmāk – LYA), f. 3377, ap. 58, b. 268, l. 96, 97.
- ⁷² Resistance Contacts with Opposition Movements in Neighboring and Other Countries Abroad // Bubnys, A. Nazi Resistance Movement in Lithuania 1941–1944. – Vilnius, 2003, p. 128, 129.
- ⁷³ LR ĀMA, LA, 247. kaste.
- ⁷⁴ LYA, f. 3377, ap. 58, b. 268, l. 368, 369.
- ⁷⁵ Tootan ustavaks jääda... Eesti Vabariigi valitsus 1940–1992, 59. lk.
- ⁷⁶ Sēja, L. Nāves ēnas ielejā, 1955, HI, Indulis Ronis, Box 1.
- ⁷⁷ HI, Leonids Siliņš, Box 1; Andersons, E., Siliņš, L. u.c. Latvijas Centrālā padome ..., 51. lpp.
- ⁷⁸ Tootan ustavaks jääda... Eesti Vabariigi valitsus 1940–1992, 58. lk.
- ⁷⁹ LR ĀMA, LA, 223. kaste.
- ⁸⁰ LYA, f. 3377, ap. 58, b. 268, l. 369; LVVA, 293. f., 1. apr., 1539. l., 21. lp.
- ⁸¹ Kāda cilvēka dzīve. Klāva Lorenca atmiņas, 388. lpp.
- ⁸² Vītoliņa, B. Dažas liecības par Bruno Kalniņa darbību 1940.–1944. gadā // Latvijas Vēsture, 2001, 3. nr., 64. lpp.
- ⁸³ Kalniņš, B. Latvijas Sociāldemokratijas piecdesmit gadi, 205. lpp.
- ⁸⁴ Tootan ustavaks jääda... Eesti Vabariigi valitsus 1940–1992, 59. lk.
- ⁸⁵ LR ĀMA, LA, 247. kaste. Dok. publ.: Siliņš, L. Nacistiskās Vācijas okupanti ..., 223. lpp.
- ⁸⁶ Baltijas valstu konfederācijas lietā saglabājušies trīs dokumentu uzmetumi, publicēti: Andersons, E., Siliņš, L. u.c. Latvijas Centrālā padome ..., 52., 53. lpp.
- ⁸⁷ HI, Fēlikss Cielēns, Box 4, Folder 28–45; NA, Record Group 59, Microfilm 1177, Roll 16, Frame 726; Record Group 226, Entry 14, Box 317, File 97832 R.
- ⁸⁸ Cielēns, F. Laikmetu maiņā: Atmiņas un atziņas. 3. sēj. – Vāsterås, 1964, 254., 255. lpp.
- ⁸⁹ LR ĀMA, LA, 247. kaste.
- ⁹⁰ Turpat. Dok. publ.: Siliņš, L. Nacistiskās Vācijas okupanti ..., 223. lpp.
- ⁹¹ LR ĀMA, LA, 223. kaste.
- ⁹² Turpat, 247. kaste.
- ⁹³ Turpat, 223. kaste.
- ⁹⁴ Par to, kā vācu drošības iestādes nāca uz pēdām baltiešu pretošanās kustības pārstāvjiem, pastāv divas versijas. Viena, ka lietuviešu kurjers, uzturēdamies Igaunijā, dzērumā bija pievērsis sev nevaļadzīgu uzmanību, un otra, ka kāda igauņiete, uzzinot par sava vīra darbošanos pretošanās kustībā, informējusi par to savu mīļāko – vācu virsnieku, kurš par to ziņojis attiecīgām nacistu iestādēm. – Andersons, E., Siliņš, L. u.c. Latvijas Centrālā padome ..., 76., 77. lpp.
- ⁹⁵ BA, R 6/165, S. 99, 100.
- ⁹⁶ Neiburgs, U. Nacistu okupētā Latvija Rietumu sabiedroto skatījumā (1941–1945) // Totalitārie okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1964. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 13. sēj.). – Rīga, 2004, 257.–284. lpp.

- ⁹⁷ LR ĀMA, Latvijas pastāvīgā delegāta pie Tautu Savienības arhīvs (turpmāk – TS), 9. lieta, LA, 460. kaste, 12.700.10.
- ⁹⁸ LR ĀMA, LA, 460. kaste.
- ⁹⁹ PRO, FO, 490/1.
- ¹⁰⁰ NA, Record Group 165, Entry 77, Box 2372; Record Group 319, Box 850.
- ¹⁰¹ Turpat, Record Group 319, Box 850, File 350.05. Dok. publ.: *Baltais, M. K.* The Latvian Legion: Selected Documents. – Toronto, 1999, pp. 62–64.
- ¹⁰² LR ĀMA, LA, 490. kaste.
- ¹⁰³ NA, Record Group 59, Microfilm 1177, Roll 16, Frame 347.
- ¹⁰⁴ Turpat, Frame 301; Record Group 165, Entry 77, Box 2372.
- ¹⁰⁵ Latvia under German Occupation: 1941–1943. – Washington, D.C.: The Press Bureau of the Latvian Legation, 1943, pp. 111, 112.
- ¹⁰⁶ LVVA, 293. f., 2. apr., 115. l., 111.–116. lp.; 3. apr., 78. l., 76.–80. lp.
- ¹⁰⁷ NA, Record Group 165, Entry 77, Box 2374; Record Group 59, Microfilm 1177, Roll 16, Frame 561. Dok. publ.: *Baltais, M. K.* The Latvian Legion: Selected Documents, pp. 65–67.
- ¹⁰⁸ LVVA, 293. f., 2. apr., 115. l., 336.–341. lp.
- ¹⁰⁹ Līdzīga informācija ir Latvijas Komunistiskās (boļševiku) partijas Centrālās komitejas locekļa Kārļa Ozoliņa (1905–1987) 1943. gada 25. aprīļa pārskatā, kurā teikts, ka Rīgas Centrālcietumā ieslodzīti vairāki cilvēki par piederību kādai “patriotu organizācijai”, kurai pat esot zināma ietekme latviešu kārtības dienesta bataljonu karavīru vidū. – LVA, PA-101. f., 5. apr., 6. l., 30.–113. lp.
- ¹¹⁰ NA, Record Group 59, Microfilm 1177, Roll 16.
- ¹¹¹ LR ĀMA, LA, 460. kaste.
- ¹¹² NA, Record Group 226, Entry 16, Microfilm 1499, Roll 335, File 45509.
- ¹¹³ Turpat, Roll 357, File 47856 R; Record Group 59, Microfilm 1177, Roll 16, Frame 582.
- ¹¹⁴ RA, Baltiska arkiv, Warma 1; LR ĀMA, LA, 225. kaste. Dok. publ.: Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2001: Nācija gūstā, 177.–179. lpp.; Tōotan ustavaks jāāda... Eesti Vabariigi valitsus 1940–1992, 770.–773. lk.
- ¹¹⁵ LR ĀMA, LA, 225. kaste.
- ¹¹⁶ Turpat, 460. kaste.
- ¹¹⁷ Nav izslēgta arī poļu pretošanās kustības saistība ar atsevišķiem sabotāžas aktiem, par ko liecina pretošanās kustības dalībnieka Džema Raudziņa (1910–1979) pēckara atmiņas: “Centrālcietumā atrados 13. kamerā un biedros tika Latvijas polis Vladeks. Izrādījās, ka viņš iestājies Polijas trimdas valdības dienestā Londonā un darbojas par vienu no tās pārstāvjiem Latvijā. Poļi savu galveno pārstāvi Latvijā pazinuši ar segvārdu “Grāfs”. Tas bieži uzstājies pat SS tērpā, lai iekļūtu aizliegtās vietās. Tādā veidā izdevies filmēt žīdu nogalināšanu un realizēt kādu vācu armijas municijas noliktavas uzspridzināšanu Latvijā, it kā Suntažu vai Ērgļu tuvumā. Vispār poļi sekojuši vācu karaspēka un materiālu kustībām.” – *Raudziņš, Dž.* Starp cietumu un brīvību // Austrālijas Latvietis, 1956, 4. februāris–24. marts.
- ¹¹⁸ NA, Record Group 165, Entry 77, Box 2372, File 2320. Dok. publ.: *Baltais, M. K.* The Latvian Legion: Selected Documents, pp. 68–70.
- ¹¹⁹ Latvia under German Occupation in 1943. – Washington, D.C.: The Latvian Legation, 1944, pp. 17, 18.

- ¹²⁰ Tas pats minēts arī V. Salnā 1943. gada oktobrī sastādītajā pārskatā "Latvija 1943. gada augustā". – NA, Record Group 226, Box 690, File 59764; Record Group 59, Microfilm 1177, Roll 16, Frame 605. Dok. publ.: Stockholm Documents. The German Occupation of Latvia. 1941–1945 ..., pp. 154–177.
- ¹²¹ PRO, FO 371/36772, N 6429.
- ¹²² Līdzīgas ziņas apstiprina arī padomju pagrīdnieka Imanta Sudmaļa (1916–1944) 1943. gadā rakstītais ziņojums, kurā teikts, ka Rīgā no rokas rokā ceļojuši daži vācu žargonā rokrakstā rakstīti dzejoli, kuros izsmieti vācieši. – Krievijas Valsts sociālpolitiskās vēstures arhīvs (Российский Государственный архив социально-политической истории), 69. f., 1. apr., 445. l., 66.–83. lp.
- ¹²³ Tas pats minēts arī: Latvia under German Occupation in 1943, p. 23.
- ¹²⁴ LR ĀMA, LA, 225. kaste.
- ¹²⁵ NA, Record Group 226, Box 690, File 59764 R; Record Group 59, Microfilm 1177, Roll 16, Frame 605. Dok. publ.: The Latvian Legion. Heroes, Nazis or Victims? / Ed. A. Ezergailis. – Rīga, 1997, pp. 16–21; Latviešu leģions: Varoņi, nacisti vai upuri? / Sast. un ievada aut. A. Ezergailis. – Rīga, 1998, 17.–22. lpp.
- ¹²⁶ NA, Record Group 226, Box 690, File 59764; Record Group 59, Microfilm 1177, Roll 16, Frame 605. Dok. publ.: Stockholm Documents. The German Occupation of Latvia. 1941–1945 ..., pp. 154–177.
- ¹²⁷ NA, Record Group 165, Entry 77, Box 2372, File 6900.
- ¹²⁸ Turpat, File 6905.
- ¹²⁹ Turpat, Record Group 226, Entry 16, Box 751, File 62066 C.
- ¹³⁰ Par to, ka šādi un līdzīgi gadījumi ir bijuši, liecina arī pretošanās kustības dalībnieka Jāņa Putniņa (1906–?) pēc Otrā pasaules kara sniegtā liecība: "Strādāju Rīgas Ugunsdzēsēju biedrībā un biju nozīmēts darbam Zaķusalas koku zāgētavā, kur tika sagatavoti dažādi materiāli vācu vajadzībām. Dežūrās atradāmies pa trim cilvēkiem, ar dežūras laiku 24 stundas 1943. gada ziemā [...] Būdami vienā maiņā dežūrā, ar pārējiem diviem dzēsējiem Juri Butti un Gibzi Andreju nolēmām bojāt fabrikas iekārtas, lai darbus bremsētu un aizkavētu materiālu izvešanu no Latvijas. Tas arī mums izdevās ilgāku laiku, līdz brīdim, kad sākām vērot, ka mūsu darbība ir atklāta." – LVVA, 293. f., 1. apr., 2438. l., 40. lp.
- ¹³¹ NA, Record Group 59, Microfilm 1177, Roll 16, Frame 653; Record Group 226, Entry 16, Box 858, File 71439 C. Dok. publ.: Stockholm Documents. The German Occupation of Latvia. 1941–1945 ..., pp. 456–461.
- ¹³² Latvian Information Bulletin / Ed. A. Bilmanis. – Washington, D.C.: The Latvian Legation, 1944, vol. III, May, pp. 1–18.
- ¹³³ Tas pats minēts arī: Latvia under German Occupation in 1943, p. 25.
- ¹³⁴ LR ĀMA, LA, 225., 247. kaste; NA, Record Group 59, Microfilm 1177, Roll 16, Frame 716; Record Group 226, Entry 16, Box 1104, File 96079 C; PRO, FO 371/43050, N 4637, pp. 79, 82–90. Dok. publ.: Stockholm Documents. The German Occupation of Latvia. 1941–1945 ..., pp. 178–184.
- ¹³⁵ *Cielēns, F.* Laikmetu maiņā: Atmiņas un atziņas. 3. sēj., 296. lpp.
- ¹³⁶ To pašu apstiprina arī vācu Drošības policijas un SD latviešu politiskās nodaļas informācijas iestādes "Latviešu kartotēka" 1942. gada beigās sastādītais pārskats, kurā minēts, ka "dažkārt daudzo nelegālo izdevumu starpā nacionālistu izdevumi grūti atšķirami no komunistu nelegālās literatūras, kas savu agitācijas darbu ir pārnesusi daļēji nacionālā plāksnē un izmanto katru iespēju, lai grautu jau tā vārigās vācu-latviešu attiecības". – Latvijas Zinātņu akadēmijas arhīvs, 40. f., 5. apr., 1. l., 1. sēj., 1.–23. lp.

- ¹³⁷ HI, Fēlikss Cielēns, Box 4, Folder 28–45; NA, Record Group 59, Microfilm 1177, Roll 17, Frame 69; Record Group 226, Entry 16, Box 1008, File 96595 R. Dok. publ.: Stockholm Documents. The German Occupation of Latvia. 1941–1945 ..., pp. 419–426.
- ¹³⁸ HI, Fēlikss Cielēns, Box 4, Folder 28–45; NA, Record Group 59, Microfilm 1177, Roll 16, Frame 726; Record Group 226, Entry 14, Box 317, File 97832 R. Dok. publ.: Stockholm Documents. The German Occupation of Latvia. 1941–1945 ..., pp. 427–431.
- ¹³⁹ LR ĀMA, LA, 225. kaste.
- ¹⁴⁰ NA, Record Group 226, Entry 21, Box 394, File L 44959. Dok. publ.: Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2001: Nācija gūstā, 189., 190. lpp.
- ¹⁴¹ NA, Record Group 226, Microfilm 1642, Roll 37, Frame 511, Entry 180; Microfilm A3904, Roll 2. Dok. publ.: Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2001: Nācija gūstā, 181., 182. lpp.
- ¹⁴² Latvian Information Bulletin / Ed. A. Bilmanis. – Washington, D.C.: The Latvian Legation, 1944, vol. III, August 15, p. 5.
- ¹⁴³ LR ĀMA, LA, 460. kaste; PRO, FO 371/43050, pp. 94, 95, 97.
- ¹⁴⁴ LR ĀMA, LA, 223. kaste, 130. D.700.10.
- ¹⁴⁵ PRO, FO 371/43050, p. 93.
- ¹⁴⁶ HI, Fēlikss Cielēns, Box 4, Folder 28–45; NA, Record Group 59, Microfilm 1177, Roll 16, Frame 735; Record Group 226, Entry 14, Box 317, File 98325 R. Dok. publ.: Stockholm Documents. The German Occupation of Latvia. 1941–1945 ..., pp. 432–438.
- ¹⁴⁷ Bīskaps Jāzeps Rancāns. Rakstu izlase. – [ASV]: Astras apgāds, 1977, 122. lpp.; *Andersons, E., Siliņš, L. u.c.* Latvijas Centrālā padome ..., 82., 84. lpp.
- ¹⁴⁸ RA, Lettiska Hjälpkommittens Dokumentsamling, Västerås Biblioteket, Nr. 78: 37/1, 37/2.
- ¹⁴⁹ Leonida Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā; *Andersons, E., Siliņš, L. u.c.* Latvijas Centrālā padome ..., 286.–291. lpp.
- ¹⁵⁰ LVVA, 293. f., 1. apr., 569. l., 1. lp.; PRO, FO 371/43050, pp. 103, 104. Dok. publ.: Latvijas nacionālo partizānu karš: Dokumenti un materiāli 1944–1956 / Sast. H. Strods. – Rīga, 1999, 77.–79. lpp.
- ¹⁵¹ HI, Fēlikss Cielēns, Box 4, Folder 28–45; NA, Record Group 59, Microfilm 1177, Roll 16, Frame 735; Record Group 226, Entry 14, Box 317, File 98325 R. Dok. publ.: Stockholm Documents. The German Occupation of Latvia. 1941–1945 ..., pp. 432–438.
- ¹⁵² Līdz šim publicētās holokausta pārdzīvotāju atmiņas un vēstures pētījumi šeit minētos faktus neapstiprina, taču nav noliedzams, ka 1944. gada jūlija beigās no apcietinājuma izdevās izbēgt vairāk nekā simts Dundagas noņemšanas ieslodzītajiem, kurus ar kājām dzina uz Ventspili un Liepāju, lai pārsūtītu uz Štuthofas koncentrācijas nometni. Daži desmiti no viņiem, pateicoties Kurzemes lauku iedzīvotāju atbalstam, spēja izdzīvot un sagaidīt kara beigas. – *Vestermanis, M.* Pretdarbība holokaustam nacistu okupētajā Latvijā // *Mazākumtautības Latvijā. Vēsture un tagadne.* – Rīga, 2007, 247., 248. lpp.
- ¹⁵³ LR ĀMA, LA, 452. kaste, 131.D.130, 130.D.700.10; LR ĀMA, TS, 9. lieta.
- ¹⁵⁴ Turpat, LA, 225. kaste, 131.D.130.
- ¹⁵⁵ Turpat, 460. kaste, 130.D.700.10; PRO, FO 371/43050, pp. 102–104, 109–112.
- ¹⁵⁶ LR ĀMA, LA, 225. kaste.
- ¹⁵⁷ PRO, FO 371/43050, pp. 100, 101, 107, 108.
- ¹⁵⁸ NA, Record Group 226, Entry 180, Roll 79, Frame 3.
- ¹⁵⁹ Līdz šim gan nav izdevies pārbaudīt un apstiprināt LCP aktīva dalībnieka L. Siliņa minēto, ka pēc Tukuma atbrīvošanas sastādītie t.s. Tukuma protokoli par sarkanarmiešu noziegumiem pret civil-

iedzīvotājiem būtu sasnieguši Rietumvalstu valdības un Apvienoto Nāciju Organizāciju. – *Neiburgs, U. Padomju terors Tukumā // Lauku Avīze: Mājas Viesis*, 2003, 29. augusts.

¹⁶⁰ *Latvian Information Bulletin* / Ed. A. Bilmanis. – Washington, D.C.: The Latvian Legation, 1944, vol. III, November, pp. 1–5.

¹⁶¹ KA, Försvarsstaben, C-byrå, B I, vol. 22.

¹⁶² HI, Fēlikss Cielēns, Box 4, Folder 28–45; NA, Record Group 226, Entry 16, Box 1348, File 118090 R.

¹⁶³ Pulkvedim-leitnantam Eduardam Graudiņam (1890–1945) piespriests nāvessods bija mīkstināts un aizstāts ar ieslodzījumu Štuthofas koncentrācijas nometnē, kuras evakuācijas laikā Graudiņš 1945. gada 28. februārī mira. – LKM, inv. nr. 5-37455/1853-DK.

¹⁶⁴ *The Times*, January 19, 1945.

¹⁶⁵ *Latvian Information Bulletin* / Ed. A. Bilmanis. – Washington, D.C.: The Latvian Legation, 1945, vol. IV, April, p. 27.

¹⁶⁶ HI, Fēlikss Cielēns, Box 4, Folder 28–45; NA, Record Group 226, Entry 16, Box 1478, File 129040 R.

¹⁶⁷ LVVA, 293. f., 1. apr., 847. l., 83., 84. lp.

Resistance Movement in Latvia under National-Socialist German Occupation (1941–1945): Less Studied Aspects and Their Perception Nowadays

Uldis Neiburgs

Summary

The research is based on US and British foreign and intelligence service materials, wartime documents of Latvian embassies in Washington, London and Stockholm, various testimonies of members of the resistance movement and other historical sources. Its aim is 1) to reveal lesser known foreign contacts and international cooperation of the resistance movement and 2) to show the intelligence obtained by the Western Allies about the resistance movement in Latvia under German occupation during the war.

Documents of Latvian and foreign archives and testimonies obtained to date show that national resistance in Nazi-occupied Latvia cooperated with similar resistance movements in Estonia, Lithuania and Poland, as well as maintained contacts with various political circles in Scandinavia. Hoping to encourage the support of the Western Allies – US, Great Britain – and the Scandinavian states for the restoration of Latvian independence, members of Latvian resistance movement provided political, military or other information to American, British and Swedish intelligence services that were active in Sweden during the Second World War either directly or via the former envoy of Latvia in Stockholm, Voldemārs Salnais.

The most important work in this field was performed by the Latvian Central Council that promoted the idea of a confederation of Baltic States considering it as a stable guaranty of independence of these states in the future. Keeping contacts between resistance movements of all three Baltic States was difficult and did not last very long, because German security institutions gradually discovered and restricted them. Nevertheless, maintenance of foreign contacts and international cooperation by national resistance is a testimony of its faith in the right of self-determination and democracy and allows us to consider it as one of the striking achievements of Latvian resistance during the Second World War.

Documents in US, British, Latvian and other state archives also show that Western Allies during war had received sundry information on a wide spectrum (from communists to members of the radical right-wing organization "Pērkonkrusts") of resistance activities in Latvia and their various aims – struggle for independence of Latvia, achieving USSR aims of war, and others.

At the same time, even without a deep analysis, the materials quoted here show that oftentimes their contents were not precise concerning facts and numbers, political opinions and prognoses. However, all in all, they let us more than beforehand understand the level of knowledge the Western Allies had of the extent of resistance in Nazi-occupied Latvia. To a lesser extent the materials allow us to estimate the real activity of resistance: its comprehensive understanding, however, is possible only by confronting Western sources with Latvian, German and Soviet documents and testimonies.

During the war, various foreign affairs and military institutions of the Western Allies had received enough information on Latvian resistance against both Soviet and German occupation and the struggle of the majority of the inhabitants of Latvia for the restoration of independence and the hope for the support of the USA and Great Britain in achieving this goal.

However, in this specific historical situation there was unfortunately no political or military reaction from the Western powers that could possibly stop the reoccupation of Baltic States and facilitate the restoration of their independence at the end of the Second World War.

**PADOMJU OKUPĀCIJA LATVIJĀ
(1944–1990)**

**SOVIET OCCUPATION IN LATVIA
(1944–1990)**

Antonijs Zunda

Baltijas jautājums un Rietumvalstis pēckara pirmā atkušņa un jaunu saspīlējumu posmā (1954–1961)

ASV un Lielbritānijas pieeja Austrumeiropas apspiesto tautu problēmām

Pēc Josifa Staļina nāves 50. gadu pirmajā pusē jaunā Padomju Savienības vadība pakāpeniski mēģināja uzlabot attiecības ar Rietumvalstīm. Neraugoties uz šādiem centieniem un dažām politiskā atkušņa iezīmēm, Baltijas jautājumā abu pušu pretimstāvēšana turpinājās. Tas galvenokārt izpaudās regulāros ASV politiskajos un diplomātiskajos uzbrukumos Padomju Savienībai par 1940. gadā nelikumīgi veikto Baltijas valstu okupāciju un aneksiju. PSRS uz to ārēji nereaģēja vai arī centās ignorēt. Laiku pa laikam padomju presē gan parādījās propagandiska rakstura informācija, kas centās atspēkot Rietumvalstu pieeju Baltijas jautājumam, nosaucot to par imperiālistisko valstu spiedienu pret Padomju Savienību.

ASV prezidents Dvaitis Eizenhauers un valsts sekretārs Džons Fosters Dalless, izsakoties par ārlietām, turpināja regulāri uzsvērt sagūstīto tautu atbrīvošanas nepieciešamību. Tomēr neveiksmīgā uzstāšanās pret komunistisko režīmu Austrumvācijā 1953. gada jūnijā, kā arī plašās sacelšanās sagrāve dažus gadus vēlāk Ungārijā liecināja, ka ASV un citas Rietumvalstis tikai morāli un politiski ir gatavas atbalstīt apspiestās tautas Austrumeiropā un Baltijā. ASV nevēlējās ar spēku iejaukties notikumu attīstībā PSRS bloka iekšienē. ASV kritizēja padomju režīmu par tā īstenoto politiku, nāca klajā ar ikgadējiem paziņojumiem par Baltijas jautājumu, kuros pasaules sabiedrībai izskaidroja savu nostāju, un tas arī bija viss. Šāda pozīcija izraisīja zināmu vilšanos baltiešu emigrantu vidū, jo no ASV tika gaidīta daudz konkrētāka rīcība attiecībā pret Latvijas, Lietuvas un Igaunijas valstiskuma atjaunošanu.¹ Ilūzija par Baltijas valstu okupācijas un inkorporācijas ātru izbeigšanu 50. gadu pirmajā pusē pakāpeniski zuda.

1954. gada janvārī Lielbritānijas Ārlietu ministrija kārtējo reizi mēģināja precizēt savu nostāju Baltijas jautājumā. Viss liecināja, ka Anglija uzmanīgi seko līdzi ASV oficiālajai pozīcijai. Regulāras apspriedes Ārlietu ministrijā, kā arī norādījumi britu sūtnim Vašingtonā to apstiprina. 8. janvāra vēstulē uz Vašingtonu sūtnim R. H. Skotam tika

uzsvērts, ka britu Ārlietu ministrija ir iepazinusies ar ASV valsts sekretāra Dž. F. Dallesa 1953. gada 30. novembra paziņojumu Baltijas valstu jautājumā un atzīst to par noderīgu. Vienlaikus Ārlietu ministrija arī konstatēja, ka ar šādu viedokli Lielbritānija nevar īpaši afišēties. Anglijas nostāja Baltijas jautājumā iekļaujas tās politikā pret PSRS, ir tās sastāvdaļa. Tāpēc kaut kādi asi paziņojumi no Anglijas puses tikai sarežģītu attiecības ar Padomju Savienību – un tiem nebūtu nekāda efekta. Vienlaikus šādi paziņojumi radītu cerības apspiestajās tautās un pēc kāda laika vilšanos, ka nekas nemainās un situācija paliek iepriekšējā.

Augsts britu Ārlietu ministrijas ierēdnis Henrijs A. Hohlers pat atzina, ka jebkādu operāciju plānošana par PSRS satelītu atbrīvošanu ir nederīga un saistās ar lielu risku tikt ierautiem konfliktā, bet šādi asi paziņojumi Baltijas valstu jautājumā ir noderīgi, lai sekmētu rūgšanas procesu Padomju Savienības iekšienē, uzturētu dzīvu pretošanās garu padomju režīmam. H. A. Hohlers šādu Anglijas politiku tēlaini salīdzināja ar katliņa vārīšanos, neļaujot tā saturam tomēr pāriet pāri malām. Viņš konstatēja, ka britu politika Baltijas jautājumā reizēm atšķiras no ASV ar to, ka angļi neļauj katliņa temperatūrai būt pārāk augstai.²

Britu sūtnim ASV tika uzsvērts, ka Anglijas politikā attiecībā pret PSRS satelītvalstīm tomēr pastāv zināmas atšķirības. Lielbritānija atzīst, ka Polijas un Čehoslovākijas pastāvēšana padomju izveidotajā sistēmā ir likumīga, bet neatzīst Baltijas valstu inkorporāciju PSRS *de iure*. Tādas atšķirības parādās Anglijas oficiālajā politikā un arī propagandā. Galvenais iemesls, kāpēc Lielbritānija uzsver atšķirību savā pieejā PSRS Austrumeiropas satelītiem un Baltijas valstu jautājumam, ir joprojām nenokārtotais Latvijas, Lietuvas un Igaunijas zelta piederības jautājums. Anglija atļauj darboties Londonā bijušo Baltijas valstu diplomātiskajām pārstāvniecībām. Tiesa, to darbinieki netiek atzīti kā pilntiesīgi diplomāti, bet gan kā diplomāti privātā statusā. Savukārt ASV Baltijas valstu diplomāti darbojas kā pilntiesīgi akreditēti pārstāvji – un to statuss ir juridiski spēcīgāks.

Lielbritānijas Ārlietu ministrija, skaidrojot savas valsts politiku Baltijas jautājumā, 1954. gadā uzsvēra tās identisko nostāju ar ASV attiecībā pret Austrumeiropas, kā arī Baltijas valstu bēgļu pilsonību. Anglijas valdība uzskatīja, ka bijušie Latvijas, Lietuvas un Igaunijas pilsoņi, kas pēc kara beigām kā bēgļi atradās Rietumos, automātiski nav uzskatāmi par Padomju Savienības pilsoņiem. Šiem cilvēkiem jāļauj brīvi izvēlēties viņu pilsonība, un nekāds spiediens no PSRS puses nav pieļaujams. Anglija pēc šādiem principiem palīdzēja daudziem baltiešu bēgļiem palikt brīvajā pasaulē un nenonākt padomju režīma kontrolē.³

Latvijas Republikas ārkārtas pilnvaru nesējs Rietumu pasaulē Kārlis Zariņš 1954. gada 19. janvārī nosūtīja vēstuli Lielbritānijas ārlietu ministram Antonijam Īdenam. Tajā tika atzīmēts, ka latvieši savā dzimtenē un arī trimdā uzmanīgi seko Rietumu demokrātisko valstu cīņai pēckara pasaulē par mieru, tiesiskumu un taisnī-

gumu starp dažādām nācijām. K. Zariņš ļoti augstu novērtēja NATO izveidi un tās lomu Rietumvalstu mērķu sasniegšanā. Latvijas Republikas pārstāvis īpašu prieku pauda par nesen notikušo Lielbritānijas, ASV un Francijas līderu tikšanos Bermudu konferencē, kas akcentēja nepieciešamību pēckara kārtību pasaulē balstīt uz Atlantijas hartas principiem. K. Zariņš vēstulē pauda gandarījumu arī par to, ka trīs galvenās pasaules lielvalstis saskaņojušas savu nostāju un kā vienots bloks ir gatavas gaidāmajā lielā četrinieka konferencē runāt ar Padomju Savienību par Vācijas un Austrijas nākotni.

K. Zariņš lūdza A. Īdeni atcerēties – ja četru lielvalstu konferences laikā tiktu apspriests Baltijas jautājums, ka latvieši un citas baltiešu nācijas vēlas būt brīvas un atjaunot savu valstiskumu. Baltiešu tautas, uzsvēra K. Zariņš, vēlas dzīvot uz kristīgām vērtībām balstītā, humānā sabiedrībā, kurā tiek ievērotas visu cilvēku tiesības, kas raksturīgs tieši anglosakšu demokrātijām. Ar šādu komplimentu Latvijas diplomāts cerēja iegūt lielāku Lielbritānijas uzmanību un tās atbalstu. Taču K. Zariņš piedzīvoja vilšanos, jo arī konservatīvā Vinstona Čērčila valdība 1954. gadā realizēja ļoti uzmanīgu politiku attiecībā ar PSRS, cenšoties izvairīties no nevajadzīgiem asumiem, ko tai varēja sagādāt Baltijas problēma.

Vēstules nobeigumā A. Īdenam Latvijas sūtnis atzīmēja, ka latvieši bija vieni no pirmajiem komunistu režīma upuriem Eiropā. Kaut arī viņi ir ļoti cietuši, tomēr nav zaudējuši cerības uz brīvību un pēc kara beigām izmisīgi pretojas diktatoriskajam padomju režīmam. Latvieši joprojām tic, ka kādu dienu, mainoties situācijai, atkal būs brīva nācija brīvā Eiropā, būs neatņemama demokrātiskās pasaules sastāvdaļa. K. Zariņš arī pauda cerību, ka Lielbritānijas politika Baltijas jautājumā nemainīsies un paliks uzticīga iepriekš pasludinātajiem principiem par Latvijas, Lietuvas un Igaunijas inkorporācijas nelikumību Padomju Savienības sastāvā. Tika izteikts arī lūgums, izmantojot Lielbritānijas ietekmi, panākt ātrāku PSRS okupācijas spēku izvākšanu no Latvijas.⁴

Lielbritānijas Ārlietu ministrijas dokumenti liecina, ka 50. gadu pirmajā pusē tika vākta visa iespējamā informācija par dažādu valstu attieksmi pret Baltijas problēmu. 1953. gada decembra otrajā pusē Ārlietu ministrija saņēma apjomīgu materiālu no vēstniecības Maskavā par Padomju Savienības reakciju uz Dž. F. Dallesa iepriekšminēto paziņojumu un Čārlza Kerstena komisijas aktivitātēm. Padomju kompartijas oficiozs "Pravda" komisijas darbību bija nosaucis par ceļojoša cirka izrādi. Vēstniecība atzīmēja, ka īpaši jūtīgi Padomju valdība uztver apgalvojumus, ka Latvijas, Lietuvas un Igaunijas iekļaušana PSRS sastāvā nebija šo valstu pilsoņu brīvas gribas izpausmes rezultāts, bet gan okupācija un aneksija. "Pravda", kā atzīmē savā ziņojumā britu vēstniecība Maskavā, Kerstena komisijas savāktās Baltijas valstu pilsoņu liecības nosaukusi par reakcionāro emigrantu apmelojumiem, ko sponsorējušas ASV.⁵

Britu vēstniecības ziņojumā atrodami arī izvilcumi no latviešu rakstnieces Staļina prēmijas laureātes Annas Saksas izteikumiem par Baltijas jautājumu un Kerstena

komisiju. Viņa uzskata, ka Baltijas problēma ir reakcionāro ASV aprindu paņēmiens, kā apmēlot Padomju Savienību, tā ir aukstā kara izraisīta provokācija. A. Sakse uzsver, ka viņa kā latviešu tautas meita ir pārliecināta, ka Kerstena komisija izveidota, lai nomelnotu Latviju. ASV Kongress nezina patieso situāciju no kapitālisma verdzības atbrīvotajā Latvijā, Lietuvā un Igaunijā. Latvieši vienmēr ir bijuši pirmajās rindās cīņā par brīvību gan 1905. gada, gan 1917. gada revolūcijā, kad pievienojās citām tautām cīņā pret cara režīmu Krievijā.

Britu vēstniecības ziņojuma turpinājumā atstāstīta A. Sakses koncepcija par 1940. gada jūnija notikumiem Latvijā. Pēc viņas domām, latviešu tauta tad triumfāli atjaunoja demokrātiju, ko bija aizlēdzis Ulmaņa, Baloža un Bērziņa triumvirāts. Jaunievēlētā Saeima 1940. gada 21. jūlijā deklarēja, ka Latvijā ir nodibināta padomju vara, un lūdza Latvijas PSR uzņemt Padomju Savienības sastāvā. Latvijai iekļaujoties PSRS, tika likvidēta nabadzība, bads un bezdarbs. Pēc Otrā pasaules kara beigām Latvija ļoti īsā laikā atjaunoja lauksaimniecību un rūpniecību – un šeit sākās laimīga dzīve. Latvijas kultūras un zinātnes sasniegumi kļuva pazīstami ārpus tās robežām – visā Padomju Savienībā.

A. Sakse arī atzīmēja, ka latviešu tautai nav pieņemams Kerstena komisijas apgalvojums par kaut kādiem īpašiem apstākļiem, kādos Latvija, Lietuva un Igaunija tika iekļauta Padomju Savienībā. Muļķīgas ir runas par Baltijas tautu sagrābšanu un paverdzināšanu. Kerstena komisijā uzstājušies liecinieki ir algoti aģenti, kuri izplata nepatiesību par padomju cilvēkiem. Vienu Kerstena komisijas liecinieku – bijušo Latvijas Republikas ministru Alfrēdu Bērziņu rakstniece nosauc par spiegu, provokatoru, nodevēju, kas 1940. gada vasarā aizbēga no Latvijas uz Rietumiem, līdzīgi kā savulaik Pagaidu valdības vadītājs Krievijā Aleksandrs Kerenskis, pārģērbies sieviešu drēbēs.⁶

Anglijas Ārlietu ministrijas dokumenti liecina, ka tās rīcībā bija dažāda informācija par Baltijas jautājumu. Ministrijas ierēdņi un vadība diezgan labi zināja, kā Baltijas problēmu vērtē ASV, PSRS un Latvijas PSR. To ņemot vērā, Anglija centās īstenot tādu politiku, kas tai saglabātu manevra iespējas. Tā, piemēram, vērtējot Kerstena komisijas darbu, Anglijas vēstniecība Vašingtonā savos ziņojumos uz Londonu atzīmēja, ka tās priekšsēdētājs ievēlēts no Viskonsinas štata, kurā ir ļoti daudz baltiešu izcelsmes vēlētāju. Tas arī izskaidro Č. Kerstena diezgan radikālu nostāju attiecībā pret Baltijas problēmu. Č. Kerstens ar savu darbību sabiedrībā ieguvis galvenā totalitārisma upuru aizstāvja statusu. ASV valdība tikai cenšas iedrošināt un uzmundrināt cilvēkus, kuri atrodas PSRS režīma pakļautībā.⁷

Britu vēstniecība Vašingtonā ziņoja uz Londonu, ka saistībā ar Baltijas jautājuma zināmu aktualitāti atsevišķas valstis cenšas precizēt Lielbritānijas valdības pozīciju attiecībā pret komunistiskajiem režīmiem vispār. Tā, piemēram, 1953. gada decembrī vēstniecība saņēma Indonēzijas sūtņa lūgumu vēlreiz izskaidrot britu valdības nostāju

pret tādām komunistiskām valdībām, kas kontrolē noteiktu teritoriju, bet kuras neatzīst šo tautu pārstāvji trimdā. Britu diplomāts J. H. Vatsons no vēstniecības Vašingtonā šajā sakarā vēlējās saņemt no savas Ārlietu ministrijas precīzu atbildi, vai pastāv kāda atšķirība Anglijas attieksmē pret Ķīnas komunistu valdību un trim Baltijas padomju republikām. Viņš atzīmēja, ka Indonēziju, bez šaubām, interesē Ķīnas jautājums. Lai tiktu ievērota konsekvence, nevajadzētu pastāvēt kaut kādām būtiskām atšķirībām Anglijas attieksmē pret līdzīgiem režīmiem.⁸

1954. gada 6. februārī J. H. Vatsons saņēma atbildi no savas Ārlietu ministrijas uz agrāk uzdotajiem jautājumiem. Viņam izskaidroja, ka jau 1945. gadā Lielbritānija ļoti precīzi ir formulējusi savu politiku attiecībā pret Baltijas valstīm, kas principā gadu gaitā nav mainījusies. Viņas Majestātes valdība atzīst Baltijas padomju republikas *de facto*, bet neatzīst *de iure*. Vienlaikus Anglija atzīst, ka *de facto* Baltijas republikas ir iekļautas PSRS, bet neatzīst to *de iure*. Lielbritānijas valdība uzskata, ka tās Baltijas republikas, kuras pastāvēja līdz 1940. gada jūnijam, pēc tam *de facto* ir izbeigušas jebkādu eksistenci. Vadoties no iepriekšteiktā, Anglija nevar atzīt agrāko Baltijas valstu pārstāvjus Londonā kā eksistējošu valdību pārstāvjus. Tomēr Lielbritānija akceptē Latvijas, Lietuvas un Igaunijas diplomātus, tikai šiem diplomātiem atļauts pārstāvēt nevis valsti, bet gan darboties personiskā kapacitātē. Anglija atšķirībā no ASV savā politikā attiecībā pret Baltijas valstīm vispirms vadās no tiesiskajiem, nevis politiskajiem principiem. Tāpēc arī Lielbritānija atšķirībā no ASV *de facto* atzīst Padomju valdību Baltijā, jo tā efektīvi kontrolē savu teritoriju.

Anglija atsevišķos šādos gadījumos var lietot arī *de iure* principu, bet tikai ar lieliem izņēmumiem un tikai pret režīmiem, kuri ir pietiekami efektīvi, ilgstoši spēj stabilizēt situāciju valstī un ir patstāvīgi. Bet pamatā Anglija šādās situācijās konsekventi lieto tikai *de facto* principu. Lielbritānija to nedara nevis tāpēc, ka tai būtu šaubas par kāda režīma ilgstošas pastāvēšanas iespējām, bet gan tāpēc, ka ir uzticīga starptautiskās likumdošanas principiem un nevēlas atklāti nostāties pret tiem.

Atšķirība starp Anglijas lēmumu atzīt Ķīnas komunistisko valdību *de iure*, bet neatzīt tādā pašā līmenī Baltijas padomju republikas ir tā, ka Ķīnas komunistu režīms ir izveidojies likumīgā, revolucionārā ceļā pēc Pilsouņu kara beigām, bet Latvijā, Lietuvā un Igaunijā tas izveidojās PSRS aneksijas rezultātā, tas ir, prettiesiski. Ja Anglija *de iure* atzītu pašlaik Baltijas valstīs esošos režīmus, tad tā radītu sev nākotnē nopietnus šķēršļus, lai varētu palīdzēt atjaunot Baltijas valstu suverenitāti.

Ārlietu ministrijas sagatavotā dokumenta nobeigumā uzsvērts, ka Anglija konsekventi iestājas pret jebkādas valsts un valdības *de iure* atzīšanu, ja tā izveidojusies uz prettiesiskas bāzes. Tāpēc Otrā pasaules kara laikā Anglija atbalstīja Vācijas okupēto valstu trimdas valdības un neatzina ar nacistu režīma ziņu izveidotas valdības.

Ķīnas gadījumā jāatzīst, ka PSRS sekmēja komunistu uzvaru šajā zemē, tomēr padomju valdība nerealizēja šeit intervenci, tieši neiejaucās šīs valsts iekšējās lietās. Komunistu valdības izveide Pekinā bija šo spēku uzvaras rezultāts. Ārlietu ministrija arī atzīmēja, ka reāli nav nekādu grūtību, lai atšķirtu Ķīnas gadījumu no Baltijas valstīm. Ķīna netika okupēta, anektēta un inkorporēta svešas valsts sastāvā, kā tas notika ar Baltijas valstīm.⁹

1954. gada janvārī un februārī Baltijas jautājums cirkulēja vadošo Rietumvalstu diplomātiskajā sarakstē, gaidot četru lielvalstu konferenci Berlīnē. ASV un Lielbritānija gatavojās šeit izvirzīt arī Baltijas problēmu kā svarīgu pēckara noregulējuma sastāvdaļu. Padomju Savienība ultimātīvi noraidīja šī jautājuma iekļaušanu konferences dienas kārtībā. Atbildot uz to, ASV prezidents D. Eizenhauers asi kritizēja Kremli par tā rīcību Austrumeiropā un Baltijas valstīs, uzsverot nelikumības, kas tika pieļautas, inkorporējot Latviju, Lietuvu un Igauniju. Tieši Padomju Savienības soļu rezultātā, uzsvēra ASV prezidents, Baltijas valstis ir zudušas no Eiropas kartes.¹⁰

Pēc Berlīnes neveiksmīgās konferences 1954. gada 29. aprīlī ASV Senāts pieņēma speciālu rezolūciju par situāciju PSRS sfērā vardarbīgi iekļautajās valstīs. Dokumentā bija atzīmēts, ka šajās valstīs rupji tiek pārkāptas elementāras cilvēktiesības, nepastāv reliģijas brīvība un demokrātija. Šīm valstīm faktiski ir domīniju statuss PSRS izveidotajā sociālisma sistēmā. Senāts tādējādi kārtējo reizi izteica atbalstu prezidentu Franklina Delano Rūzvelta, Harija S. Trumena un D. Eizenhauera politikai par Latvijas, Lietuvas un Igaunijas sagrābšanas nelikumību. ASV likumdevējs arī lūdza prezidentu D. Eizenhaueru izmantot visas iespējas, arī Apvienoto Nāciju Organizāciju, lai visai pasaulei atgādinātu par padomju valsts prettiesisko politiku pret mazajām nācijām. ASV Senāts arī izteica aicinājumu brīvajai pasaulei neaizmirst apspiestās nācijas un sniegt tām visa veida atbalstu.¹¹

1954. gada oktobrī ASV Kongresa pārstāvju palātas Komunistu agresijas komiteja trešajā ziņojumā detalizēti vērtēja PSRS politiku Baltijas valstīs Otrā pasaules kara sākumposmā. Dokumentā atzīmēts, ka Latvijas, Lietuvas un Igaunijas aneksija novedusi pie smagiem noziegumiem, ko pret iedzīvotājiem pastrādājusi Padomju valdība šajās valstīs. ASV Kongress arī juridiski analizēja okupācijas un aneksijas faktu, uzsverot baltiešu tautu suverēno tiesību pārkāpumu. Kongresa komitejas izstrādātajam dokumentam it kā nebija nekādu tālejošu seku tālaika starptautiskajās attiecībās, tomēr tas kārtējo reizi uzskatāmi atgādināja visai pasaulei par Baltijas problēmu un tās būtību.

Kongresa komiteja rekomendēja ASV valsts sekretāram konkrētus pasākumus, lai mazinātu reālus draudus mieram pasaulē, ko rada padomju okupācijas turpināšanās Baltijas valstīs. Bija izteikts ierosinājums pievērst ANO Ģenerālās Asamblejas uzmanību padomju režīma politikai Baltijas valstīs. ASV delegācijai ANO bija jāuzņemas iniciatīva iesniegt speciālu rezolūcijas projektu, kurā tiktu pieprasīta Padomju Savienības militārā, politiskā un administratīvā personāla pilnīga un ātra izvešana no Baltijas valstīm.¹²

Lielbritānija un Kerstena komisijas aktivitātes

1954. gada aprīlī–maijā notika sarunas un sarakste starp Lielbritānijas Ārlietu ministriju, ASV vēstniecību Londonā un britu vēstniecību Vašingtonā par iespējamo Kerstena komisijas locekļu ierašanos Anglijā. Britu valdība bija ļoti uzmanīga sakarā ar šo plānojamo vizīti. Lai nomierinātu Anglijas valdību, amerikāņi apgalvoja, ka senators un viņa komisijas locekļi grib ierasties Lielbritānijā tikai uz dažām dienām. Vizītes pamatmērķis ir intervēt bēgļus no komunistu sagrābtajām Austrumeiropas valstīm – Polijas, Latvijas, Lietuvas, Igaunijas –, kas pēc kara beigām lielā skaitā ir apmetušies uz dzīvi Anglijā. Kā liecina Ārlietu ministrijas dokumenti, tad ASV diplomāts Londonā Kortnejs sarunās apgalvoja, ka senators Kerstens nekādi nevēlas radīt kaut kādas grūtības Lielbritānijai. Cenšoties nomierināt satrauktos britu Ārlietu ministrijas ierēdņus, Kortnejs apgalvoja, ka Kerstena komisijas pamatdarbalauks ir Vācija.

Gatavojoties Kerstena komisijas uzņemšanai, Lielbritānijas Ārlietu ministrija noskaidroja, ka Vācijas valdība ir neapmierināta ar iepriekšējā gadā notikušo vizīti un tagad ir izvirzījusi atsevišķus nosacījumus. Vācija iebilda pret pārāk lielo komisijas darbības publicitāti, proti, ka liecinieki no komunistu sagrābtajām valstīm tiek uzklausti atklātās komisijas sēdēs. Arī britu puse pārrunās izteica līdzīgu lūgumu. ASV, atbildot uz to, atkārtoti uzsvēra, ka Kerstena komisija nevēlas radīt Lielbritānijai nekādus ārpolitiskus sarežģījumus un darbosies apdomīgi un piesardzīgi.¹³

1954. gada 21. aprīlī sagatavotais Lielbritānijas Ārlietu ministrijas dokuments liecina, ka bija precizēti visi neskaidrie jautājumi sakarā ar drīzo Kerstena komisijas ierašanos. Anglijas valdība piekrita vizītei un saistībā ar to izvirzīja trīs noteikumus. Tie bija: komisija pieaicinātos lieciniekus publiski neuzklaustīs; komisijas darba rezultāti Anglijā netiks plaši atspoguļoti presē, kamēr komisija nebūs atstājusi valsti; individuāli uzaicinātajiem cilvēkiem būs tiesības noraidīt komisijas ielūgumu tikties un liecināt. ASV pieņēma šos noteikumus un no savas puses vēlreiz apstiprināja, ka senatora Kerstena komisijas aktivitāšu pamatmērķis ir izvērtēt komunistu režīma nolūkus un metodes, sagrābjot varu un anektējot Austrumeiropas valstis, kā arī atklāt noziegumus, ko šī vara ir pastrādājusi. Č. Kerstens ar atsevišķiem komisijas locekļiem ieradās Anglijā 1954. gada jūnija sākumā un tikās ar latviešu trimdas pārstāvjiem, starp tiem bija arī sūtnis K. Zariņš.¹⁴

Diskusijas Lielbritānijas parlamentā un Ārlietu ministrijā

Arī Lielbritānijas parlamentā ik pēc zināma laika tika diskutēts par Baltijas valstu problēmu. Visbiežāk tas notika saistībā ar britu uzņēmēju finansiālajiem zaudējumiem šajās valstīs, kas bija radušies PSRS aneksijas rezultātā. 1954. gada februārī parlamenta apakšpalātas deputāts Viljams Tīlings uzdeva ārlietu ministram izvērstu jautājumu,

kurā centās noskaidrot Anglijas valdības pozīciju kopumā. Deputāts vispirms vēlējās saņemt skaidrojumu par citu Rietumvalstu nostāju attiecībā pret Baltijas problēmu. Ārlietu ministrs savā uzrunā atzīmēja, ka visas valstis nosacīti var sadalīt trijās grupās. Līdzīgi kā Lielbritānija, Baltijas valstu inkorporāciju atzīst *de facto*, bet neatzīst *de iure* Kanāda, Norvēģija, Francija un Šveice. Nākamā valstu grupa ir ASV, Austrālija, Dienvidāfrika, Vācijas Federatīvā Republika, kas neatzīst Padomju Savienības rīcību 1940. gadā Baltijas valstīs ne *de facto*, ne *de iure*. Trešajā grupā ietilpst tās valstis, kas atzīst PSRS politiku par leģitīmu. Tās ir visas padomju bloka valstis, kā arī Itālija un Zviedrija.

Deputāts V. Tīlings arī vēlējās uzzināt, vai Anglijas valdībai ir bijušas sarunas ar kādām citām ieinteresētajām valstīm par savstarpējo pozīciju precizēšanu un tuvināšanu finansiālo zaudējumu kompensāciju jautājumā. Ārlietu ministrija paskaidroja, ka valdība nav noslēgusi kaut kādas starpvalstu vienošanās par šiem jautājumiem un valstu starpā pastāv diezgan lielas atšķirības apskatāmās problēmas risināšanā. Tika uzsvērts, ka visciešākie kontakti par Baltijas jautājumu ir bijuši ar ASV valdību, ar kuru daudzas reizes notikušas diskusijas gan par Baltijas valstu statusu, gan arī par to noguldījumu likteni. Bet arī ar ASV nav parakstīts nolīgums. Tomēr Anglija iespējamās politikas maiņu pret Baltijas valstu jautājumu vispirms apspriedīs ar Amerikas Savienotajām Valstīm. Lielbritānija konsultēsies ar ASV, ja plānos kaut kad mainīt savu inkorporācijas neatzīšanas politiku.¹⁵

Diskusija britu parlamentā par Baltijas valstu problēmu rosināja Ārlietu ministriju vēlreiz noskaidrot Zviedrijas pozīciju šajā jautājumā. 1954. gada februāra sākumā Lielbritānijas vēstniecība Stokholmā saņēma uzdevumu pārrunāt šo problēmu ar Zviedrijas atbildīgajām iestādēm. Britu pusi īpaši interesēja, kā tika atrisināts 1940. gadā Latvijā, Lietuvā un Igaunijā zviedru pilsoņu zaudēto īpašumu jautājums. Deputāts V. Tīlings pieļāva iespēju, ka šī problēma bijusi atrunāta Padomju Savienības un Zviedrijas 1941. gada 30. maijā parakstītajā Kompensācijas līgumā. Anglijas Ārlietu ministrijas Ziemeļu departamentā pastāvēja viedoklis, ka Zviedrija parakstījusi šo līgumu tāpēc, lai atgūtu savu zaudēto īpašumu vērtību un saņemtu iespējas paplašināt preču eksportu uz Padomju Savienību.¹⁶

Lielbritānijas Ārlietu ministrijas dokumenti liecina, ka Anglija jau 1945. gada janvārī un februārī principā zināja Zviedrijas un Padomju Savienības parakstītā līguma būtību. Anglijai bija skaidrs, ka Zviedrija ar šo līgumu ieguvusi zināmu ekonomisku labumu. Tika pētītas arī Lielbritānijas iespējas līdzīgi risināt īpašuma kompensācijas jautājumu. Bet problēmas risinājums iestrēga sakarā ar Padomju Savienības prasību atzīt Baltijas valstu aneksiju un inkorporāciju par likumīgu.

1954. gada 11. februārī britu Ārlietu ministrijas Ziemeļu departaments no vēstniecības Stokholmā saņēma telegrammu, kas liecināja, ka Zviedrija, parakstot līgumu

ar Padomju Savienību un iegūstot zināmas ekonomiskas priekšrocības, izdarījusi tai politisku pretimnākšanu un atzinusi Baltijas valstu aneksiju *de iure*. To sarunā ar britu diplomātiem apstiprināja Zviedrijas Ārlietu ministrijas pārstāvji. Viņi vienlaikus uzsvēra, ka Zviedrijas valdība nekad formāli nepaziņos par okupācijas *de iure* atzīšanu. Zviedrijas Ārlietu ministrija arī atzīmēja, ka savulaik valdības pozīciju šajā jautājumā Riksdagā jau izskaidrojis bijušais ārlietu ministrs Sandleris, tāpēc tagad nekāda jauna papildu skaidrojuma nebūs.¹⁷

Arī 1954. gada jūnijā britu Ārlietu ministrija turpināja strādāt, lai precizētu Anglijas pozīcijas attiecībā pret Baltijas problēmu. Notika sarakste un viedokļu apmaiņa ar Iekšlietu, Tieslietu un Finanšu ministriju par Baltijas valstu pilsoņu statusu un viņu īpašumtiesību jautājumu. Aplūkojot Otrā pasaules kara laiku, nonāca pie atziņas, ka Latvijā, Lietuvā un Igaunijā dzīvojošie šo valstu pilsoņi ir uzskatāmi par "ienaidnieka valstu" pilsoņiem. Līdz ar to pret viņiem ir spēkā tajā laikā pieņemtā Anglijas likumdošana. Britu Ārlietu ministrija uzskatīja, ka Baltijas valstu pilsoņi pēc starptautiskās likumdošanas vienlaikus nevarēja būt legāli PSRS pilsoņi, kaut arī Padomju valdība 1940. gadā izdeva attiecīgu likumu. Baltijas valstis bija anektētas un inkorporētas, un šeit PSRS likumiem nebija juridiska spēka. Tika izteikts priekšlikums šajā jautājumā balstīties uz precedentu, kāds bija pieņemts attiecībā pret Vācijas valdības lēmumu par okupēto Bohēmijas un Morāvijas iedzīvotāju statusu.¹⁸ Slēpjot savu viedokli par Baltijas valstu iedzīvotāju statusu un īpašuma jautājumiem, Anglija tādējādi gatavojās smagām un sarežģītām sarunām ar Padomju Savienību par Baltijas valstu zelta piederību un savstarpējo finansiālo pretenziju risināšanu.

Pildot Ārlietu ministrijas uzdevumu vākt visu iespējamo informāciju rezidējošā valstī par situāciju Latvijā, Lietuvā un Igaunijā, britu vēstniecība Stokholmā 1954. gada 10. novembrī nosūtīja uz Londonu diezgan sensacionālu informāciju. Tie bija izvilkumi no raksta "Partizānu kauja baznīcā Rīgā", kas bija publicēts Zviedrijas laikrakstā *Stockholms-Tidningen*. Rakstā bija uzsvērts, ka jau apmēram desmit gadus Baltijas valstīs tiek realizēta padomju režīma represīvā politika un vajāšanas, tomēr pretošanās kustība tajās vēl ir dzīva. To apliecinājusi nacionālo partizānu kauja ar padomju drošības spēkiem Latvijas galvaspilsētas Rīgas pašā centrā Sv. Mateja baznīcā.¹⁹

Aprakstot konkrēto notikumu, raksta autors konstatē, ka partizāni Latvijā joprojām pārvietojas no viena rajona uz citu un viena šāda grupa pagaidu patvērumu bija atradusi baznīcā Rīgā. Padomju Iekšlietu ministrijas karaspēka vienībām uzbrūkot, sākās nikna kauja, kuras laikā pretinieki izmantoja ložmetējus, rokasgranātas, kā arī citus ieročus un pat nažus. Beigās pretinieki lika lietā dūres, žņaudza viens otru. Kaujas laikā daudzus partizānus nogalināja. Atriebjoties padomju vara vikāru Pēteri Medni, kas dažkārt sludināja baznīcā, arestēja un deportēja uz Sibīriju. Tas liecina, ka desmit gadu pēc Otrā

pasaules kara beigām un padomju režīma izveides Baltijas valstīs to iedzīvotāji negrib dzīvot pakļautībā. Notikusī kauja Rīgā apstiprina, ka Baltijas valstis Padomju Savienībai joprojām ir kā kaujas lauks.²⁰

Bet aizvadītajos gados, atzīmē zviedru laikraksts, pretošanās kustība Latvijā, Lietuvā un Igaunijā ir cietusi ļoti lielus zaudējumus, tā ir ievērojami novājināta. Padomju režīma pusē ir liels pārspēks. Lai apgrūtinātu partizānu darbību, tiek izcirsti meži, likvidē privātās zemnieku saimniecības un realizē vienlaidu kolektivizāciju un citus pasākumus. Padomju režīma represijas devušas būtisku triecienu partizānu atbalsta bāzei iedzīvotāju vidū.

Britu vēstniecība, atreferējot *Stockholms-Tidningen* ievietoto rakstu, pievērš uzmanību arī citiem padomju režīma politikas aspektiem Baltijas valstīs. Lai stiprinātu savas pozīcijas Latvijā, Lietuvā un Igaunijā, PSRS šeit palielina savu militāro klātbūtni. Baltijas reģionā ir koncentrēti lieli sauszemes, jūras un gaisa spēki. Latvijā notiek liela, supermoderna kara lidlauka izbūve Krustpilī, kur tiek veidoti četri paralēli skrejceļi smagajiem bumbvedējiem. Tiek celts arī lidlauks netālu esošajos Variešos, kur savukārt būs izvietoti iznīcinātāji. Trīs aviācijas pulki atrodas ap Rīgu, arī Spilvē. Padomju kara aviācija bāzējas arī Tukumā, Vaiņodē un Grobiņā.²¹

Nobeigumā laikraksta korespondents konstatē, ka dzelzs aizkars ir nepielūdzami nolaidies pār Baltijas valstīm un, lai gan vēl nesen tās bija samērā viegli pieejamas, tagad ārzemniekam jāsastopas ar ievērojamām grūtībām, saņemot iebraukšanas atļauju. Arhīva dokumenti liecina, ka britu vēstniecība Stokholmā minēto laikraksta publikāciju nosūtīja ne vien uz savu Ārlietu ministriju, bet arī kolēģiem Maskavā, lai tie labāk izvērtētu PSRS ārējo un iekšējo politiku.

Britu vēstniecība Maskavā 1954. gada 23. martā nosūtīja uz Londonu interesantu ziņojumu par nejaušu tikšanos ar Padomju Lietuvas literatūras un mākslas dekādes dalībniekiem restorānā "Ararats". Dokumentā ļoti detalizēti aprakstīta vakariņu norise – kā apmēram divdesmit pieci lietuviešu kultūras darbinieki vakara gaitā pievienojās Anglijas un Austrālijas diplomātu kompānijai, izņemot vienu apmēram četrdesmit astoņus gadus vecu lietuviešu sievieti. Tikšanās laikā tika dziedātas lietuviešu dziesmas un raisījās sarunas par dzīvi. Pamatā komunikācija notika angļu un vācu valodā. Lietuviešu literāti un gleznotāji, uzzinājuši, ka sarunu partneri ir Anglijas un Austrālijas diplomāti, jautāja: "Kad Lietuva atkal būs brīva? Kad Anglija mums nāks palīgā? Kā jūs domājat, cik ilgi mēs vēl pacietīsim krievus?" Neņemot vērā brīdinājumus, ko pēc šiem jautājumiem izteica atsevišķi lietuvieši, daudzi tādā vai citādā formā atkārtoja šos izteicienus. Nobeigumā kāda lietuviešu sieviete uzsauca pat tostu – "Lai dzīvo Anglija!"

Atbildot uz lietuviešu lūgumiem, arī britu puse nodziedāja dažas dziesmas angļu valodā, kas izpelnījās skaļus aplausus. Kad briti uzsāka dziedāt dziesmu krievu valodā, lietuvieši tai nepievienojās un neaplaudēja. Lietuvieši arī paskaidroja šādu reakciju – krievu dziesma tiem saistās ar okupāciju, bet angļu ar cerībām uz brīvību.

Britu vēstniecības ziņojuma nobeigumā uzsvērts, ka tā bijusi demonstratīva rīcība, kas liecināja par Baltijas valstu inteligences patieso noskaņojumu pret padomju režīmu. Jāatzīmē, ka britu diplomāti tikšanās laikā iegūto informāciju no lietuviešu māksliniekiem vērtēja kā nozīmīgu un slepenu ziņojumu nosūtīja arī uz Ārlietu ministrijas Pētniecības un informācijas departamentu.²²

Ženēvas konference

1955. gads starptautisko attiecību vēsturē saistās ar zināmu saspīlējuma mazināšanos starp Rietumu demokrātiskajām valstīm un Padomju Savienību un tās Sabiedrotajiem. To galvenokārt var izskaidrot ar padomju līderu nomaīņu, jo pēc J. Staļina nāves jaunie PSRS līderi nebija tik agresīvi noskaņoti un meklēja ceļus, kā uzlabot attiecības ar Rietumiem. Līdzīga nostāja bija arī ietekmīgāko Rietumu lielvalstu vadītājiem. Pirmā bezdelīga, kas apliecināja konstruktīvāku pieeju Austrumu–Rietumu attiecībām pēckara problēmu risinājumā, bija Austrijas jautājuma noregulēšana. To izdevās panākt maijā, noslēdzot starptautisku līgumu par šīs valsts statusu. Līgums noteica, ka Austrija, kas līdz tam bija sadalīta padomju un amerikāņu okupācijas zonās, turpmāk būs vienota valsts. Vienošanās arī atzina Austrijas neitralitāti un noteica, ka līdz decembrim no tās jāizved viss ASV un PSRS okupācijas karaspēks.

Galvenais notikums 1955. gadā, kas apliecināja aukstā kara izraisītā saspīlējuma zināmu samazināšanos un atkušņa iestāšanos, bija jūlijā sanākusi četru pasaules lielvalstu vadītāju konference Ženēvā. Šī lielvalstu vadītāju tikšanās, kas sekoja drīz vien pēc Austrijas problēmas atrisināšanas, par pamatuzdevumu izvirzīja pēckara posmā radušos sarežģītāko starptautisko problēmu risinājuma meklēšanu. Konferencē bija paredzēts apspriest tādu jautājumus kā bruņošanās tempu mazināšana, drošības nostiprināšana, demilitarizētu zonu izveide Viduseiropā, Vācijas jautājums u.c. Vislielāko neapmierinātību no Padomju Savienības puses izraisīja ASV prezidenta D. Eizenhauera priekšlikums īstenot t.s. atvērto durvju politiku, kuras ietvaros ASV un PSRS izlūklidmašīnas varētu brīvi pārlidot abu valstu teritoriju un tādējādi stiprināt starpvalstu uzticību un vispārējo drošību. Padomju līderis Ņikita Hruščovs noraidīja priekšlikumu, nosaukdams to par aizsegu spiegošanai. Tā ASV ieguva jaunu kārti propagandas karā ar Padomju Savienību.

Četru lielvalstu – ASV, PSRS, Lielbritānijas un Francijas samītā Ženēvā ASV prezidents D. Eizenhauers ierosināja konferences darba kārtībā iekļaut arī Baltijas valstu jautājuma apspriešanu, uzskatot to par svarīgu pēckara Austrumu–Rietumu noregulējuma sastāvdaļu. Padomju Savienības puse kategoriski noraidīja šādu priekšlikumu. Lai arī Baltijas jautājums netika iekļauts oficiālajā konferences darba kārtībā, kā atzīmē ASV pētnieks Roberts A. Vitass, tas tika pārrunāts neoficiālajās lielvalstu delegāciju

sarunās. Presei tika paziņots, ka Baltijas jautājums pārcelts uz četru lielvalstu ārlietu ministru nākamo konferenci, kas sanāks 1955. gada oktobrī un būs Ženēvā uzsāktā dialoga turpinājums. Bet arī šoreiz Kremlis nobloķēja jautājuma apspriešanu. Jāatzīmē, ka bijušais Lietuvas Republikas ārlietu ministrs Stasis Lozoraitis šajā laikā pat devās uz Ženēvu cerībā saņemt formālu pārstāvību lielvalstu sarunās. Viņa pūles bija veltas, jo padomju puse to nepieļāva.²³

Britu valdības jaunās nostādnes

Zināma loma Baltijas jautājuma pastāvēšanā un aktualizēšanā Anglijā bija ārpolitiskajiem aspektiem, kā arī parlamenta deputātiem, kas ik pēc kāda laika risināja debates par šo problēmu. Atsevišķos gadījumos to nodrošināja preses interese, baltiešu trimdas organizāciju aktivitāte, kā arī konservatīvās partijas politiķu atbalsts. 1955. gada janvārī–februārī zināma rosība Ārlietu ministrijā sākās pēc parlamenta deputāta P. J. Noela-Beikera vēstules ministram A. Īdenam. Deputāts lūdza izskaidrot viņam valdības jaunākās nostādnes par Baltijas valstu juridisko statusu. 3. februārī P. J. Noels-Beikers saņēma atbildi. Tās ievadā bija uzsvērts, ka Baltijas jautājumam ir “metafizisks raksturs”, tāpēc katrs publiski izteikts apgalvojums ļoti uzmanīgi jāizvērtē no ārpolitiskā, iekšpolitiskā, kā arī no juridiskā aspekta. Sekoja jau pazīstamais Anglijas valdības pozīcijas skaidrojums, kurā akcentēta Lielbritānijas pieejas konsekvence, balstīšanās uz starptautisko tiesību normām, pastāvošo realitāšu atzīšana, kā arī tas, ka piecpadsmit gadus pēc notikušā briti tikai *de facto* ir atzinuši PSRS veikto Latvijas, Lietuvas un Igaunijas aneksiju.

Jauna nianse britu nostājas skaidrošanā bija tā, ka šajā Ārlietu ministrijas vēstulē atšķirībā no iepriekšējām tika uzsvērts, ka Viņas Majestātes valdība noraida padomju puses pretenzijas pārstāvēt Anglijā arī triju Baltijas valstu intereses. Akcentēts, ka Padomju Savienība nekādā kapacitātē neatzīst bijušo Baltijas republiku diplomātus. Ievērojot radušos situāciju un savus principus, Anglija savukārt nevar slēgt Baltijas valstu diplomātiskās pārstāvniecības Londonā. Bijušo Baltijas valstu diplomātiem tiek saglabātas zināmas privilēģijas. Ļoti svarīgi, ka Baltijas valstu vēstniecības Londonā aktīvi atbalsta baltiešu trimdinieki, kuri dzīvo un strādā Anglijā, kā arī citās Rietumvalstīs. Šo faktu Ārlietu ministrija nevar ignorēt. Tomēr britu valdība uzskata, ka valstī oficiāli nedarbojas Latvijas, Lietuvas un Igaunijas Republikas vēstniecības, tajās netiek veiktas arī kaut kādas konsulāras darbības.²⁴

Baltijas jautājuma ilgstošā pastāvēšana pēckara periodā radīja arī praktiska rakstura problēmas. Britu Ārlietu ministrija diezgan regulāri saņēma vēstules ar lūgumu precizēt Baltijas valstu pilsoņu statusu. Tas bija nepieciešams tāpēc, ka pēc bijušo Baltijas valstu pilsoņu nāves bija jārisina īpašuma piederības un mantošanas jautājumi. Tipiska šajā ziņā ir 1955. gada 4. martā atsūtītā A. Kremera advokātu firmas vēstule sakarā ar

Lietuvas Republikas pilsones Feivelas Pikelnijas nāvi. Britu ārlietu resors parasti, atbildot uz šādiem pieprasījumiem, atstāj valdības oficiālo pozīciju un ieteica vērsties tiesā, kas varētu pieņemt attiecīgu juridisku lēmumu.²⁵

1955. gada marta beigās Anglijas Ārlietu ministrijas Ziemeļu departamenta atbildīgajam ierēdnim lordam Ērlam Dželiko bija saruna ar Igaunijas vēstniecības vadītāju Londonā Augustu Tormu. Viņš informēja britu ārlietu resoru, ka tuvākajā laikā Strasbūrā notiks Eiropas sagūstīto tautu asambleja. Lai pasākumam būtu lielāka rezonanse, to bija plānots sasaukt vienlaikus ar Eiropas Padomes sēdi. Asamblejas priekšsēdētājs pirms kāda laika A. Tormam bija izteicies, ka tiek plānots "pilna apjoma pasākums", lai tādējādi pievērstu pēc iespējas lielāku pasaules sabiedrības uzmanību apspiesto nāciju stāvoklim Austrumeiropā. Asamblejas darbā bija apsolījuši piedalīties bēgļu organizāciju vadītāji no Eiropas un Amerikas.

Savā atskaites ziņojumā par šo sarunu ar A. Tormu britu Ārlietu ministrijas ierēdnis uzsvēra, ka baltiešu pārstāvis īpaši centies noskaidrot Lielbritānijas attieksmi pret asamblejas rīkoto sanākumi. Lords Dželiko skaidroja, ka Anglijai nav principiālu iebildumu pret asamblejas sēdi Strasbūrā, vienlaikus gan atzīmējot, ka Lielbritānijas valdība oficiāli neatzīst asambleju, un izsakot cerību, ka tā nemēģinās piespiest Eiropas Padomi iesaistīties t.s. "dzelzs aizkara aktivitātēs".²⁶ Šāds Anglijas pozīcijas skaidrojums liecināja, ka tā cenšas īstenot daudz uzmanīgāku politiku Baltijas jautājumā nekā Amerika. Anglija it kā palika malā un neiesaistījās pasākumos, kuriem bija izteikti pret PSRS politiku vērsti raksturs.

1955. gada pavasarī Eiropas lielvalstu, kā arī ASV diplomāti bija iesaistīti Austrumu–Rietumu dialoga attīstībā, pēckara perioda samilzušo problēmu risinājuma meklēšanā. Svarīgākais bija četru lielvalstu vadītāju tikšanās sagatavošana, okupētās Austrijas jautājums, Vācijas problēma u.c. Latvijas, Lietuvas un Igaunijas vēstniecības Londonā, iegūstot informāciju par šiem procesiem, centās iekļauties tajos un kārtējo reizi aktualizēt Baltijas valstu problēmu kā svarīgu vispārēja pēckara noregulējuma sastāvdaļu. 1955. gada 29. aprīlī Lietuvas Republikas vēstnieks Anglijā Bronislavs Balutis nosūtīja vēstuli britu ārlietu ministram Haroldam Makmilanam. Tajā viņš, atsaucoties uz plānojamo lielvalstu konferenci, atzīmēja, ka lēmumi, kas tiks pieņemti šajā samītā, noteikti ietekmēs Lietuvas valsts un tās pilsoņu vitālās intereses nākotnē. Paužot lietuviešu tautas nelokāmu vēlmi būt brīvai un atgūt savu valstisko neatkarību, B. Balutis uzsvēra, ka pašreizējā stāvokļa smagākā problēma ir valsts okupācija. Lietuvas vēstnieks, uzrunājot H. Makmilanu, diplomātiski izteicās: *"Es iedrošinos cerēt, ka arī turpmāk Viņas Majestātes valdība stingri realizēs tādu pašu politiku kā ASV un svinīgi deklarēs, ka abas valstis nebūs līdzdalībnieces jebkādam līgumam, kurš apstiprinātu vai pagarinātu agrāk suverēno Austrumeiropas valstu palikšanu Padomju Sociālistisko Republiku Savienības jūgā."*²⁷

Līdzīgi kā Lietuvas diplomāts B. Balutis, rīkojās arī Igaunijas vēstnieks Londonā A. Torma. Viņš, tāpat kā Lietuvas kolēģis, 29. aprīlī nosūtīja vēstuli Anglijas valdības ārlietu ministram, atgādinot, ka jau daudzus gadus informē Lielbritāniju par Igaunijas prettiesisko un nelikumīgo okupāciju. Neraugoties uz padomju režīma smagajām represijām, igauņi, pēc A. Tormas domām, nav zaudējuši pretošanās garu – un neatkarības atjaunošana turpina būt viņu galvenais mērķis. Igaunu tauta un citas apspiestās nācijas gūst lielu morālu atbalstu no Rietumu demokrātisko valstu regulārajiem paziņojumiem par Baltijas problēmu. Vēstules nobeigumā A. Torma atzina, ka četru lielvalstu gatavoto tikšanos baltieši tomēr gaida ar zināmām bažām. Viņš izteica cerību, ka Rietumu demokrātiskās valstis paliks uzticīgas agrāk pasludinātajai politikai un noraidīs jebkādus kompromisus ar Padomju Savienību, kas neatbilstu starptautiskajai likumdošanai. Pastāvošo problēmu risinājums, atzina A. Torma, nedrīkst notikt uz apspiesto tautu rēķina.²⁸

Arī K. Zariņš gandrīz tajā pašā laikā – 1955. gada 2. maijā – nosūtīja vēstuli H. Makmilanam. Līdzīgi kā pārējie Baltijas valstu vēstnieki, paužot vispārēju atbalstu Eiropas pēckara problēmu mierīgam neregulējumam, K. Zariņš vienlaikus mēģināja vilkt paralēles starp sagatavoto Austrijas Valsts līgumu un latviešu bēgļu stāvokli Rietumvalstīs. Viņš pievērsa uzmanību līguma projekta 16. pantam, kas ietvēra stingrus noteikumus par bēgļu “brīvpriekš” repatriāciju. Šie noteikumi faktiski pieļāva iespēju izmantot iedarbīgus līdzekļus attiecībā uz kara bēgļiem no to spēku puses, no kuriem šie cilvēki bija bēguši. K. Zariņš rakstīja, ka pēc viņa pārlicības Anglija nevar atbalstīt šādu līguma redakciju. Latvijas sūtnis arī ieteica nesasteigt Vācijas jautājumu, bet turpināt diskusijas par tā demokrātisku risinājumu, jo pieeja šai problēmai ir ļoti svarīga Latvijas nākotnei.²⁹

K. Zariņa vēstule sasniedza mērķi, jo britu Ārlietu ministrijā notika Austrijas Valsts līguma projekta 16. panta papildu apspriešana. Sarakste, kas šajā jautājumā notika starp atbildīgajiem britu Ārlietu ministrijas darbiniekiem lordu Ē. Dželiko un Selbiju, liecina, ka Anglija bija gatava ieklausīties K. Zariņa pārdomās. Lietas labad Ārlietu ministrijā tika pieņemts lēmums panākt šaubīgā formulējuma svītrosānu, atzīstot, ka Austrijas valdībai nevajadzētu izraidīt politiskos bēgļus, kuri atradās tās kontrolētajā teritorijā, bet gan sniegt tiem atbalstu. Britu Ārlietu ministrijas dokumenti liecina, ka atsevišķi tās ierēdņi K. Zariņa sacelto trauksmi tomēr uzskatīja par formālu, jo, pēc viņu domām, līguma projekta 16. pants neparedzēja pārvietoto personu obligātu repatriāciju.

Latvijas sūtnis 1955. gada 26. maijā saņēma oficiālu atbildi uz savu ierosinājumu no Anglijas Ārlietu ministrijas. Tā bija ļoti īsa, un tajā bija uzsvērts, ka Lielbritānijas valdība saprot K. Zariņa satraukumu un apstiprina apņemšanos svītrot līguma galīgajā redakcijā pretrunīgo 16. panta formulējumu.³⁰

1955. gada pavasarī notikušās saskaņotās visu triju Baltijas valstu vēstniecību aktivitātes Anglijā bija devušas rezultātu. Rietumvalstīm diezgan veiksmīgi tika atgādināts

par Baltijas problēmu un tās rašanās cēloņiem, kā arī panākta Latvijas, Lietuvas un Igaunijas bēgļiem bīstamā formulējuma nomaiņa Austrijas Valsts līgumā.

K. Zariņš 1. jūnijā pat nosūtīja pateicības vēstuli uz Ārlietu ministriju Ē. Dželiko, kurā atzina Lielbritānijas Ārlietu ministrijas nopelnus baltiešu bēgļiem bīstamā Austrijas Valsts līguma 16. panta korigēšanā. Viņš arī rakstīja, ka vairāk nekā 15 000 latviešu kara laika bēgļu Austrijā un Vācijā nu var nebaidīties par savu turpmāko likteni. Tiem nedraud piespiedu repatriācija uz Padomju Savienību. Latvijas vēstnieks uzsvēra, ka tas kopumā vieš cerības, ka arī citas pēckara problēmas pasaulē tiks risinātas, balstoties uz starptautisko tiesību principiem.³¹

Baltiešu trimdas organizāciju aktivitātes

Tāpat kā iepriekšējos gados, arī 1955. gada jūnijā un jūlijā baltiešu diplomāti un trimdas organizācijas savās mītnes zemēs rīkoja sanāksmes, pieminot Padomju Savienības veikto Latvijas, Lietuvas un Igaunijas okupāciju. Tradicionāli šādas sanāksmes beidzās ar rezolūcijas vai memoranda pieņemšanu, kas tika nosūtīti presei un Rietumvalstu valdībām. 15. jūnijā Lielbritānijas premjers A. Īdens saņēma Igaunijas Informācijas centra vēstuli, kurā bija atzīmēts, ka Svētā Engelbrehta baznīcā Stokholmā noticis piemiņas dievkalpojums, atceroties PSRS apspiestās tautas – igauņus, latviešus, lietuviešus, poļus, čehus, slovākus, ungārus, bulgārus, rumāņus un albāņus. Pēc dievkalpojuma šo tautu pārstāvji pieņēma un parakstīja aicinājumu Apvienoto Nāciju Organizācijai un visām demokrātiskajām valdībām brīvajā pasaulē. A. Īdenam vēstules nobeigumā tika izteikts lūgums atbalstīt apspiesto tautu cīņu par brīvību un viņu likumīgo tiesību atjaunošanu.

Vēstulei pievienotā aicinājuma teksta ievadā bija uzsvērts, ka 14. jūnijs ir īpaši traģiska diena Baltijas tautu vēsturē, jo tieši šajā dienā pirms piecpadsmit gadiem iznīcināja Latvijas, Lietuvas un Igaunijas valstiskumu, bet gadu vēlāk – 1941. gada 14. jūnijā notika pirmā baltiešu masveida deportācija uz Sibīriju. Koncentrēti iepazīstinot ar Latvijas, Lietuvas un Igaunijas panākumiem 20./30. gados, aicinājuma autori atzīmē, ka visas trīs baltiešu tautas allaž ir vēlējušās dzīvot mierā un labā saskaņā ar citām tautām, īpaši ar kaimiņiem, bet 1939. gada rudenī PSRS uzspieda tām savstarpējās palīdzības līgumu uz desmit gadiem, tādējādi rodot iespēju izvietot Latvijā, Lietuvā un Igaunijā padomju militārās bāzes. PSRS gan svinīgi solīja neiejaukties šo valstu iekšējās lietās, bet astoņus mēnešus vēlāk anektēja un inkorporēja tās savā sastāvā. Padomju Savienība neievēroja savus solījumus un vienpusēji pārkāpa agrāk parakstītos līgumus. Dokumentā arī atzīmēts, ka noziegumi, ko padomju režīms pastrādāja Baltijas valstīs, labi dokumentēti un aprakstīti ASV Kongresa izveidotajā Č. Kerstena komisijas ziņojumā. Tam pievienotas aculiecinieku liecības.

Aicinājumā uzsvērts, ka otrā padomju okupācija sākās 1944. gada vasarā–rudenī un arī bija saistīta ar cilvēku plašiem arestiem, vajāšanām un deportācijām, sasniedzot kulmināciju 1949. gada martā. *“Arī pašlaik turpinās līdzīga rakstura politika, nosūtot jauniešus no Baltijas valstīm uz Sibīriju un Kazahstānu, lai apstrādātu iepriekš neizmantotās zemes. Līdzīgas iedzīvotāju deportācijas notiek arī Rumānijai atņemtajā Besarābijas daļā.”*

Baltijas valstu problēmu nevar uzskatīt par iekšpolitisku PSRS problēmu. Brīvā pasaule ilgāk nedrīkst palikt pasīva novērotāja attiecībā pret teroru, ko pārdzīvojušas un pārdzīvo Baltijas tautas. Tas ir 20. gadsimta kauns. *“Tagad, kad pasaule cer uz mierīgu pēckara problēmu atrisinājumu četru lielvalstu konferencē, mēs vēlamies uzsvērt, ka reāls risinājums iespējams tikai tad, kad PSRS izbeigs neatkarīgo valstu prettiesisko okupāciju.”*³²

Stokholmā pieņemtajā dokumentā ļoti kritiski tika vērtēta PSRS ārpolitika. Tika uzsvērts, ka nevar ticēt Padomju valdības runām par mierīgu līdzaspastāvēšanu, atbrūošanu un attiecību uzlabošanu starp tautām. Tā ir tikai padomju propaganda, mēģinājums novērst uzmanību no PSRS bruņošanās un tās plāniem pakļaut sev visu pasauli. Dokumenta nobeigumā okupēto Baltijas valstu un visu aiz dzelzs aizkara palikušo un paverdzināto tautu vārdā brīvajai pasaulei tika izteikts aicinājums glābt tās no padomju terora, varmācības un netaisnības. Kā pirmais solis šā mērķa sasniegšanā bija uzsvērtā Padomju Savienības karaspēka ātrākas izvešanas nepieciešamība no visām okupētajām teritorijām. Aicinājumu bija parakstījuši astoņu valstu pārstāvji, to vidū Latviešu nacionālā fonda priekšsēdētājs Skandināvijā Andrejs Eglītis.³³

Līdzīgs dokuments 1955. gada 19. jūnijā tika pieņemts masu sapulcē Bredfordas Mehānikas institūtā Lielbritānijā. Tajā piedalījās sešu Austrumeiropas apspiesto tautu – latviešu, igauņu, lietuviešu, poļu, baltkrievu un ukraiņu pārstāvji. Mītiņa dalībnieki izteica četras konkrētas prasības: ikvienai valstij, ko savai kontrolei pakļāvusi imperiālistiskā Padomju Savienība, jābūt brīvai; no tām nekavējoties jāizved viss padomju karaspēks, policija un iesūtītie ierēdņi; visām padomju režīma deportētajām personām jāļauj atgriezties savā dzimtenē; pēc padomju spēku izvākšanas šo valstu pilsoņiem jāļauj brīvi izvēlēties savas valsts pārvaldes forma. Pieņemtajā rezolūcijā bija izteikta atzinība Anglijas valdībai par tās konsekvento Baltijas valstu inkorporācijas neatzīšanas politiku.³⁴ Bredfordas mītiņā pieņemto rezolūciju britu parlamenta apakšpalātas deputāts V. J. Teilors nosūtīja ārlietu ministra vietniekam parlamentā R. H. Tartonam. V. J. Teilors uzsvēra, ka atzīst visas rezolūcijā fiksētās prasības un ir gatavs tās atbalstīt. Savukārt R. H. Tartons atbildē deputātam tikai atzīmēja, ka rezolūcija nodota britu Ārlietu ministrijas ierēdņu rīcībā.³⁵

Arī Birmingemas Baltijas Bēgļu komiteja 1955. gada vasarā centās atbalstīt trimdas organizāciju aktivitātes. 24. jūnijā tā nosūtīja vēstuli Anglijas premjeram A. Īdenam, kurai

pievienoja savu rezolūciju sakarā ar gaidāmo Ženēvas četru lielvalstu konferenci. Tajā bija uzsvērts, ka latviešu, igauņu un lietuviešu tauta ir liela, starptautiska nozieguma upuri, kam pēckara periodā nav atdotas tiesības izteikt savu viedokli un izlemt savu likteni. Baltieši ir pateicīgi Lielbritānijas valdībai par līdzšinējo konsekvento politiku attiecībā pret Latvijas, Lietuvas un Igaunijas suverenitātes atjaunošanas nepieciešamību. *“Mēs ļoti lūdzam Viņas Majestātes valdību turpināt noliegt visus mēģinājumus atzīt Baltijas valstis par Padomju Savienības sastāvdaļu. Miera saglabāšana un vienošanās panākšana par visām pēckara Eiropas politiskajām problēmām ir jābalsta uz demokrātiskiem principiem, starp tiem arī Baltijas jautājuma atrisināšana. Pašreizējā traģiskajā situācijā, kad mēs atrodamies zem īslaicīgas padomju okupācijas varas, vienīgais ceļš, kā iesaistīt Latviju, Lietuvu un Igauniju starptautiskos forumos un diskusijās par Eiropas nākotni, ir padomju militāro spēku ātrāka izvešana. Mēs ceram, ka Lielbritānija noraidīs Baltijas valstu pašreizējo prettiesisko stāvokli un atcerēsies par tām gaidāmajās četru lielvalstu diskusijās Ženēvas konferencē.”*³⁶ Rezolūcijas nobeigumā Baltijas Bēgļu komiteja apliecināja savu cieņu britu premjeram A. Īdenam, uzsverot, ka baltieši apbrīno Angliju par tās ieguldījumu mazu tautu tiesību garantēšanā. Komiteja izteica cerību, ka arī turpmāk Anglija nemainīs savu pieeju un atbalstīs Latvijas, Lietuvas un Igaunijas likumīgo tiesību atjaunošanu.

Birmingemas Baltijas Bēgļu komitejas nosūtītā rezolūcija A. Īdenam neizraisīja kaut cik vērā ņemamu rezonansi Anglijas valdības politikā. Dokuments, kā tas parasti bija pieņemts, tika novirzīts attiecīgajam britu Ārlietu ministrijas departamentam zināšanai. Tomēr Ārlietu ministrijas ierēdņi, formulējot valdības nostāju Baltijas jautājumā gaidāmajā Ženēvas samītā, nevarēja neņemt vērā šādus dokumentus.

Aukstā kara apstākļos Rietumvalstīs izveidotās latviešu, lietuviešu un igauņu trimdas organizācijas centās visiem līdzekļiem pievērst uzmanību Baltijas valstu jautājumam un piedāvāt ceļus tā taisnīgam risinājumam. Tipiska šajā ziņā ir Kanādā izveidotās Baltijas Federācijas vēstule Lielbritānijas premjeram. Tās ievadā federācijas prezidents E. Rīsna atzīmē, ka triju baltiešu tautu pārstāvji, kas izglābušies no komunistu terora un pēckara periodā ir izkļiedēti visā brīvajā pasaulē, ar lielām bažām un arī zināmām cerībām gaida Ženēvas konferenci. E. Rīsna uzsver: *“Mēs esam pārliecināti, ka Ženēvā netiks atkārtotas Jaltas un Potsdamas traģiskās kļūdas, jo Rietumu lielvalstu līderi tagad saprot komunisma draudus visai brīvajai pasaulei. Reāls miers un labklājība pasaulē nebūs tikmēr, kamēr nebūs izlabotas visas pagātnes kļūdas.”*

Baltijas Federācija aicināja neticēt PSRS pēc Staļina perioda jaunās vadības pauztajai samiernieciskajai politikai, jo deviņas Eiropas valstis, to skaitā Latvija, Lietuva un Igaunija, vēl joprojām nav atguvušas suverenitāti un piespiedu kārtā atrodas komunisma sistēmā. Padomju Savienības izveidotie režīmi okupētajās valstīs nav likumīgi, tie ir marionešu, ielikteņu režīmi, tie nepārstāv tautas vairākuma intereses. Diskusija, kas

lielvalstu starpā notiks Ženēvā, būs sekmīga tikai tad, ja tā tiks balstīta uz humānisma, demokrātijas vērtību un tiesiskuma principiem.

Lai rastu risinājumu Baltijas valstu jautājumam, federācija, līdzīgi kā citas trimdas organizācijas, ieteica britu premjeram šādu rīcības programmu:

1. Padomju Savienībai pēc iespējas ātrāk jāizved savi Bruņotie spēki no okupētajām Baltijas valstīm. Tāpat PSRS atpakaļ jāatgriežas visām tām personām, kuras nelikumīgi iebrāukušas Latvijā, Lietuvā un Igaunijā.

2. Baltijas valstīs jāatjauno iepriekšējie demokrātiskie režīmi uz bijušo neatkarības laika konstitūciju bāzes un jānoorganizē brīvas parlamenta vēlēšanas starptautisko novērotāju klātbūtnē.

3. Padomju Savienības valdībai jāļauj atgriezties dzimtenē visiem no Baltijas valstīm deportētajiem iedzīvotājiem neatkarīgi no tā, vai viņi ir vergu darba nometnēs, cietumos vai piespiedu nometināšanā.

4. PSRS ir jāsamaksā Baltijas valstīm kompensācija par visiem kaitējumiem, kas nodarīti nelikumīgās okupācijas rezultātā.³⁷

PSRS valdība pēc kara beigām bija izveidojusi speciālu komiteju, kas strādāja, lai panāktu uz Rietumiem aizbraukušo bēgļu – arī baltiešu atgriešanos. Komiteja izstrādāja dažādus memorandus, aicinājumus un vēstules, lai ar to palīdzību atvilinātu baltiešus uz Padomju Savienību. Latvijas sūtnis K. Zariņš, analizēdams šos dokumentus, pievērsa Ārlietu ministrijas uzmanību tam, ka PSRS, it kā demonstrējot gatavību uzlabot attiecības ar Rietumiem, vienlaikus arī atkāpjas no pašas pasludinātās politikas. Kā piemēru K. Zariņš minēja baltiešu trimdinieku vidū izplatīto padomju iestāžu dokumentu, kurā noķengātas Rietumvalstis un trimdiniekiem izteikts aicinājums atgriezties padomju dzimtenē.

K. Zariņš 1955. gada 19. jūlijā nosūtītajā vēstulē Ziemeļu departamenta direktoram Henrijam Hohleram pievieno vienu šādu PSRS Bēgļu komitejas aicinājumu. Tā ievaddaļā aprakstīts, cik grūti latvietim dzīvot svešumā, tālu no mājām, bez dzimtenes, tāpēc pēc iespējas ātrāk jāatgriežas mājās pie saviem radniekiem, draugiem, pie ģimenes. Kā īstu padomju propagandu K. Zariņš novērtēja aicinājuma autoru apgalvojumu, ka Rietumos dzīvojošiem latviešiem nav pietiekamā daudzumā pārtikas, veselības aprūpes un cienīga darba. Latvieši, uzsvērts aicinājumā, Rietumos jūtas nedroši par savu šodienu un rītdienu, viņi tiek nesaudzīgi ekspluatēti un izmantoti. *“Mēs zinām, kāpēc jūs neatgriežaties savā dzimtenē. Jums ir bailes. Tās jums radījusi melīgā propaganda ārzemēs, kas dienu un nakti atkārtoti, ka padomju zemē jūs tiksiet uzskatīti par renegātiem, ka šeit jūs apspiedīs un nosūtīs uz piespiedu darba nometnēm. Neticiet tam. Tie ir meli. Atgriezties, un dzimtene pieņems jūs. Mēs Padomju Savienībā patiesi esam brīvi un strādājam savai labklājībai un savu bērnu gaisībai nākotnei.”*³⁸ No Latvijas puses šādu aicinājumu tautiešiem Rietumu zemēs bija parakstījis Valsts projektēšanas institūta inženieris no Rīgas Alfonss Prūsis.

K. Zariņa atsūtītais dokuments, tāpat kā daudzi citi iepriekšējie, nogūla Lielbritānijas Ārlietu ministrijas arhīvā, un nekāda oficiāla reakcija no britu valdības puses nesevoja. Latvijas sūtnis arī informēja Ārlietu ministriju, ka latviešu bēgļu vidū Lielbritānijā nav atsaucības uz šādiem PSRS izstrādātiem propagandas materiāliem, ka tiem ir niecīgs efekts.

Kopumā 1955. gada vasara bija iezīmīga ar diezgan ievērojamām baltiešu trimdas organizāciju aktivitātēm, tādējādi cerot panākt lielāku uzmanību Rietumvalstu parlamentos, valdībās, kā arī sabiedrībā attiecībā pret Baltijas valstu jautājumu. Šādu aktivitāšu pamatideja bija pārliecināt Rietumus, ka Baltijas problēma ir svarīga Eiropas pēckara izkārtojuma sastāvdaļa, kā arī atgādināt par to lielo netaisnību, kāda bija notikusi pret Latviju, Lietuvu un Igauniju 1940. gadā. Šajā laikā jau bija pamanāma arī zināma koordinācija trimdas dažādo organizāciju aktivitātēs, lai tās būtu pēc iespējas efektīvākas un izraisītu lielāku rezonansi. Izmantojot šādu taktiku, 1955. gada 13. jūlijā Stokholmā notika plašs poļu un baltiešu protesta mītiņš. Tā laikā tika pieņemts kopējs aicinājums ASV, Lielbritānijas un Francijas valdībai. Dokumentu bija parakstījuši ievērojami baltiešu emigrācijas organizāciju vadītāji: Igaunijas Nacionālās padomes priekšsēdētājs Augusts Rejs, Latvijas Nacionālās padomes priekšsēdētājs Jānis Andersons, Lietuviešu biedrības priekšsēdētājs Zviedrijā Jonas Pajaujis u.c. Aicinājumā bija izvērtētas Baltijas valstu okupācijas sekas un uzsvērts, ka tā ne vien atņēma Latvijai, Lietuvai un Igaunijai neatkarību, bet arī iznīcināja starpkaru periodā no Rietumvalstīm pārņemto attīstības modeli. PSRS Baltijas tautām ir atņēmusi privātīpašumu, aizliegusi brīvu presi, apspiedusi nacionālo kultūru, kā arī liegusi elementāras tiesības un brīvības. Tas ir krasā pretrunā ar 1941. gadā parakstītās Atlantijas hartas 3. paragrāfa principiem, ko jau kara laikā bija akceptējusi arī Padomju Savienība. Harta paredzēja visu tautu tiesības brīvi izvēlēties tādu politiskās pārvaldes formu, kādā tās vēlas dzīvot.

Dokumenta noslēgumā triju Rietumu lielvalstu vadītājiem tika izteikts aicinājums, tiekoties ar Padomju Savienības līderiem Ženēvā un diskutējot par aktuālām Eiropas kontinenta problēmām, neaizmirst arī Latvijas, Lietuvas un Igaunijas tautu traģisko likteni un "nenoslēgt nekādu kompromisu ar padomju imperiālistiem uz baltiešu tautu rēķina"³⁹.

Baltiešu pastiprinātās aktivitātes Zviedrijā 1955. gada jūnijā–jūlijā nepalika nepamanītas arī Lielbritānijas Ārlietu ministrijā. Pēc tās pieprasījuma britu vēstniecība Stokholmā sagatavoja speciālu pārskatu. Tajā bija uzsvērts, ka Baltijas republiku inkorporācijas PSRS 15. gadadienas diezgan redzamā atzīmēšana Zviedrijas sabiedrībā un presē ir veicinājusi intereses atjaunošanos par šo valstu likteni. Britu diplomātiem svarīgi likās tas, ka Zviedrijas lielākās dienas avīzes *Svenska Dagbladet* redaktors Herberts Tingstens bija ne vien galvenais runātājs baltiešu trimdas organizāciju mītiņā, kas notika sakarā ar tuvojošos Ženēvas konferenci, bet arī sagatavoja peifīciju Rietumvalstu līderiem. Avīzes

redaktora atbalsts un publicitāte presē pacēlusi baltiešu trimdas organizāciju pašapziņu, bet, pēc angļu diplomātu domām, šāda interese nebūs ilglaicīga. Zviedrijas avīze un tās redaktors tikai izmanto konjunktūru un “iespēju iebelzt Kremļa vadītājiem”⁴⁰.

Sagatavotajā pārskatā arī vispārīgi raksturota Zviedrijas valdības attieksme pret Baltijas problēmu un atzīmēts, ka tā atzinusi Latvijas, Lietuvas un Igaunijas inkorporāciju Padomju Savienībā. Zviedrijas valdībai salīdzinājumā ar citām Rietumvalstīm nav speciālas politikas Baltijas jautājumā, tādas šeit vienkārši nepastāv. Kopumā zviedru sabiedrība baltiešus uzskata par lieliskiem imigrantiem, viņiem ir līdzīgs temperaments, viņus ar zviedru zemi saista vēsturiskas saites. Baltieši gan dažreiz sūdzas, ka zviedri viņus izmanto kā lētu darbaspēku un diskriminē ar dzīvesvietas izvēles ierobežošanu.

Pārskatā arī norādīts, ka 1955. gadā Zviedrijā dzīvoja apmēram 20 tūkstošu latviešu, lietuviešu un igauņu. Lielākā kopiena bija igauņi – apmēram 18 tūkstoši. 1945. gadā Zviedrijā bija iebraucis aptuveni 36 600 bēgļu no Baltijas, bet pēckara posma sākumā daudzi pameta šo valsti un devās uz Kanādu, ASV, Austrāliju un citām zemēm. Baltiešu emigranti Zviedrijā ir labi organizēti. Te darbojas gan Igaunijas, gan Latvijas Nacionālā padome, Baltijas komiteja un citas organizācijas.

Britu diplomāti ir pārliecināti, ka baltiešu kolonija Zviedrijā nākotnē turpinās samazināties gan emigrācijas rezultātā, gan naturalizācijas ietekmē, daudziem bēgļiem kļūstot par Zviedrijas pavalstniekiem. Baltieši varēja uzsākt naturalizēšanos pēc astoņu gadu nodzīvošanas Zviedrijā, un 1955. gadā jau apmēram seši tūkstoši bija naturalizējušies.⁴¹

Rietumu un Austrumu pretimstāvēšana Baltijas jautājumā labi parādījās sūtņa K. Zariņa uzrunā saviem tautiešiem radio “Amerikas balss” 1955. gada 5. augustā. Izvēlētā diena nebija nejauša, jo tieši 1940. gada 5. augustā Latvija oficiāli tika inkorporēta Padomju Savienības sastāvā ar attiecīgu PSRS Augstākās Padomes lēmumu. ASV to nolēma izmantot kā spiediena līdzekli pret padomju režīmu, apstrīdot tā likumību Latvijā. K. Zariņš savā uzrunā radio īsi atgādināja Latvijas okupācijas vēsturi un atzīmēja, ka Padomju Krievija, okupējot Latviju, ir rīkojusies prettiesiski un pārkāpusi visus iepriekš parakstītos līgumus ar Latviju. *“Mēs tagad neesam saimnieki savā zemē un mūsu dzimtene ir svešu spēku varā. Bet nācija ir saglabājusi vienotību, un tās gars ir spēcīgs. Man ir prieks, ka mēs neesam atstāti vieni likteņa varā. Rietumu pasaulē mēs dzirdam izpratni un atbalstu latviešu problēmām. Es varu apgalvot, ka mūsu nācijai ir nākotne un brīvības saule atkal uzlēks.”*⁴²

Latvijas sūtņa K. Zariņa sadarbība ar Lielbritānijas Ārlietu ministriju

K. Zariņš, būdams Latvijas Republikas pēdējais likumīgais sūtnis Lielbritānijā un valsts ārkārtas pilnvaru nesējs, centās uzturēt pēc iespējas labākas attiecības ar Ārlietu ministrijas ierēdņiem. Viņš centās informēt britu Ārlietu ministriju par katru savu aktivitāti. Tā,

piemēram, 1955. gada 6. augustā viņš nosūtīja informāciju par uzstāšanos radio "Amerikas balss". Ārlietu ministrijas ierēdnis Ē. Dželiko, izlasot Latvijas sūtņa atsūtīto uzstāšanās tekstu, savā atbildē vien pieklājīgi piebilda, ka tas bijis ļoti interesants un aizkustinošs. Ē. Dželiko no savas puses savukārt lūdza K. Zariņam atsūtīt informāciju par situāciju Latvijas baznīcu dzīvē, jo tas bija nesen ticies ar arhibīskapu G. Tūru no Rīgas, kas bija ieradies vizītē Anglijā. Ē. Dželiko atzīmēja, ka Anglijas valdības rīcībā nav objektīvas informācijas par baznīcu stāvokli PSRS kontrolētajās teritorijās. Angļus interesēja, vai K. Zariņš arhibīskapu ir pazinis pirms kara, viņi arī vēlējās saņemt plašāku informāciju par tā karjeru Latvijā pirms un pēc padomju režīma nodibināšanās.⁴³

1955. gada 15. septembrī, izpildot Ē. Dželiko lūgumu, K. Zariņš nosūtīja uz Ārlietu ministriju ļoti apjomīgu slepenu vēstuli. Tās ievaddaļā bija izteikta pateicība par viņa uzrunas radio "Amerikas balss" augsto novērtējumu britu Ārlietu ministrijā. Attiecībā uz Ārlietu ministrijas jautājumu par arhibīskapu G. Tūru, kas nesen pēc Kenterberijas bīskapa ielūguma bija viesojies Lielbritānijā, K. Zariņš rakstīja, ka viņš nav tuvu pazīstams ar šo cilvēku. Tomēr, cenzdamiēs palīdzēt britu Ārlietu ministrijai, K. Zariņš savā vēstulē ļoti detalizēti aprakstīja oficiālo pusdienu gaitu, kurās viņš bija piedalījies, un atstāstīja savu sarunu ar G. Tūru. Būtībā šī K. Zariņa vēstulē līdzinās izvērstam dienesta ziņojumam.

K. Zariņš atzīmē, ka G. Tūrs daudz stāstījis par grūto sadzīvi Latvijā, ka veikalā trūkst elementāru lietu, pat pārtikas. Latvijas vēstnieks citē G. Tūra izteikumu: "Rudzu maize! O! Tas šodien Latvijā ir sapnis, dabūt to, cik tu vēlies."

Uz jautājumu, kā G. Tūrs ir apmierināts ar dzīvi Latvijas PSR, K. Zariņš saņēmis atbildi, ka arhibīskaps jūtas kā vecs cilvēks un 65 gados jau daudz nevajag. Raksturojot stāvokli Latvijas baznīcās, viesis izteicās, ka ļoti trūkst mācītāju. Vēl K. Zariņš uzzināja, ka latviešu baznīcas Ļeņingradā un Maskavā ir slēgtas. Kopumā trimdas latviešu mācītāji Edgars Bergs un Ringolds Mužiks, kā arī pats K. Zariņš bija G. Tūram sagatavojuši apmēram četrdesmit jautājumu. K. Zariņš no saņemtajām atbildēm konstatēja, ka Baznīca Latvijā atrodas zem padomju varas kontroles.

Kā interesantu epizodi no kopējām pusdienām pie Kenterberijas bīskapa K. Zariņš apraksta Igaunijas arhibīskapa R. Kīvita uzstāšanos. Viņš atšķirībā no G. Tūra sniedza pavisam citu situācijas raksturojumu savas valsts Baznīcā. R. Kīvits teicis, ka Padomju Igaunijā Baznīca ir stipra un neatkarīga, ka tiek atjaunoti kara laikā sagrautie dievnami un pat uzcelta viena jauna baznīca. Igaunu arhibīskaps atzīmēja, ka Baznīca pirmskara Igaunijā bijusi sliktākā situācijā nekā pašlaik. K. Zariņš raksta, ka Igaunijas vēstnieks Lielbritānijā A. Torma, kas arī piedalījies pusdienās, bijis šokēts par šādu uzstāšanos. Tā radikāli atšķirās no Latvijas kolēģa vērtējuma. Bija skaidrs, ka R. Kīvits ir pilnīgā režīma ietekmē, tāpēc viņš arī Padomju Igaunijas Baznīcā ieņem tik augstu stāvokli.

K. Zariņš arī atzīmē, ka pusdienu laikā G. Tūrs klusinātos toņos apvaicājies par latviešu dzīvi Lielbritānijā, uz ko saņēmis atbildi, ka latvieši šeit jūtas labi. K. Zariņš skaidroja, ka desmit gadus pēc kara beigām latvieši Anglijā kopumā ir labi iekārtojušies. Apmēram piecsimt ģimenēm ir personiskās mājas, lielākoties bez hipotekārajiem parādiem. Uz priekšlikumu stiprināt latviešu vienotību un pretošanās garu dzimtenē G. Tūrs atbildēja, ka viņš darot, ko varot, bet esot nenozīmīga figūra un viņš Latvijā tikt novērots. Latviešu mācītājs Lielbritānijā Mužiks jautājis G. Tūram, vai viņš nevēlas palikt Rietumos un pieprasīt sev patvērumu. Atbilde nebija noraidoša, taču Tūrs izteicās, ka pašlaik – šajā sarežģītajā laikā viņa vieta ir dzimtenē. Viņš arī atzīmēja, ka nav tik jauns, lai nostātos atklātā opozīcijā pret padomju režīmu un pabeigtu savu dzīvi koncentrācijas nometnē.

Savas vēstules nobeigumā K. Zariņš konstatēja: “No sarunas ar G. Tūru es sapratu, ka Latvijā Baznīca nav brīva.”

K. Zariņa sarakste ar Ārlietu ministriju liecina, ka ministrija izmantoja visas iespējas, lai iegūtu jebkādu informāciju par situāciju Padomju Savienībā, arī okupētajās Baltijas valstīs. K. Zariņa vēstule labi raksturoja ne vien sadzīves grūtības PSRS, bet arī iedzīvotāju noskaņojumu pret komunistu režīmu, Baznīcas stāvokli. Anglijai šāda informācija aukstā kara apstākļos bija nepieciešama tāpēc, lai vēl atklātāk kritizētu PSRS par tās valdības īstenoto reliģijas ierobežošanas un kontroles politiku. K. Zariņš, izpildot britu Ārlietu ministrijas lūgumu, kārtējo reizi varēja atgādināt par Baltijas problēmu un apliecināt savu lietderību un lojalitāti Rietumvalstīm. Šķiet, ka abas puses šajā gadījumā palika apmierinātas.⁴⁴

Ženēvas samita atskaņas

Arī pēc četru lielvalstu līderu tikšanās Ženēvas konferencē Latvijas, Lietuvas un Igaunijas sūtņi Lielbritānijā K. Zariņš, B. Balutis un A. Torma centās atgādināt Ārlietu ministrijai par Baltijas problēmu un tās risinājuma nepieciešamību. 1955. gada 6. oktobrī visi trīs sūtņi vienlaikus nosūtīja memorandu Lielbritānijas ārlietu ministram H. Makmilanam. Igaunijas vēstnieks sava memoranda ievadā izteica gandarījumu par to, ka Ženēvas tikšanās laikā pasaules vadošo valstu vadītāji atzina, ka pastāv cieša saite starp Vācijas apvienošanas jautājumu un Eiropas drošību. Šie jautājumi nav šķirami viens no otra. Kopumā jebkurš progress pēckara smagāko problēmu atrisināšanā stiprinātu saprašanos starp valstīm, kā arī mieru Eiropā un pasaulē. Ženēvas konferencē tika nolemts, ka ārlietu ministriem ir jāizstrādā attiecīgi priekšlikumi. A. Torma atzīmē, ka, risinot šo uzdevumu, ļoti svarīgi ir atbalstīt spēka principa nelietošanu valstu attiecībās, kā arī jebkādas agresijas noliegšanu. Ja Eiropas valstīm Ženēvā izdotos parakstīt visaptverošu drošības paktu, kas ietvertu šos principus, tas noteikti uzlabotu situāciju kontinentā.

A. Torma uzsvēra, ka plānojamais drošības pakts ir vitāli svarīgs arī igauņiem un pārējām Baltijas tautām, jo tas apliecinātu, ka Padomju Savienība 1940. gada vasarā ar spēku anektējusi Baltijas valstis. PSRS šo agresiju pret Baltijas valstīm veica, pārkāpjot agrāk parakstītos starpvalstu līgumus. Padomju līderu apgalvojumi, ka Igaunija brīvprātīgi pievienojās Padomju Savienībai, neatbilst patiesībai. To apstiprina Rietumvalstu realizētā neatzīšanas politika. A. Torma dokumentā atsaucās uz ASV prezidenta un britu premjera 1954. gada jūnija kopējo paziņojumu, kurā atzīts, ka šīs divas valstis nekad nebūs līdzdalībnieces nolīgumam, kurš apstiprinātu agrāk neatkarīgo Baltijas valstu piespiedu pakļautību kādai citai lielvarai. Igaunijas vēstnieks izteica cerību, ka Anglijas Ārlietu ministrija pēc Ženēvas samita, uzturot dialogu ar Padomju Savienību par drošības pakta noslēgšanu, atcerēsies šo sava premjera apgalvojumu.

Ženēvas konference mazināja politisko saspīlējumu Austrumu un Rietumu attiecībās, uzlaboja politisko klimatu, sekmēja pretējo pušu dialogu un diskusiju par samilzušām problēmām. A. Torma atgādina, ka pēc Ženēvas tomēr ir palicis svarīgs saspīlējuma avots – tas ir neatrisinātais Baltijas valstu jautājums. Pat desmit gadu pēc kara beigām PSRS turpina Latvijas, Lietuvas un Igaunijas okupāciju, tā ir veikusi Austrumeiropas sovetizāciju. Pēc A. Tormas domām, PSRS, respektējot “Ženēvas garu”, tagad būtu jāevakuējas no Igaunijas un jāļauj atgriezties dzimtenē padomju varas deportētajiem iedzīvotājiem, kā arī jāpiekrīt Igaunijas neatkarības atjaunošanai. Visā Eiropā nevar panākt patiesu izlīgumu un mieru, kamēr Igaunija un citas Austrumeiropas valstis atrodas Padomju Savienības jūgā. *“Es patiesi ceru, ka diskusija par jebkāda Eiropas drošības pakta noslēgšanu ietvers arī Igaunijas jautājuma risinājumu. Es ticu, ka Rietumu demokrātiskās valstis paliks uzticīgas saviem agrāk deklarētajiem principiem, kas ietver visu tautu tiesības uz brīvību un taisnīgumu...”*⁴⁵

Arī Lietuvas vēstnieks B. Balutis, tāpat kā A. Torma, savā memorandā britu ārlietu ministram norādīja uz līdzīgām problēmām. Viņš aicināja H. Makmilanu kopā ar Francijas un ASV ārlietu ministriem 1955. gada 27. oktobrī jaunas tikšanās laikā Ženēvā, meklējot risinājumu Eiropas drošības problēmām, atcerēties arī Lietuvas tautas intereses, tas ir, nekādā veidā neatzīt Lietuvas aneksiju. B. Balutis pievērsa uzmanību tam, ka padomju līderis Ņikita Hruščovs pēc Ženēvas samita sācis akcentēt PSRS atbalstu nacionālajai atbrīvošanās kustībai un visu tautu tiesībām uz pašnoteikšanos. Viņš gan ar to domāja Alžīrijas tautas cīņu pret Francijas režīmu. B. Balutis ierosina H. Makmilanam, lai Ņ. Hruščovs šo principu attiecina arī uz Baltijas tautām.

B. Balutis arī ieteica britu ārlietu ministram atgādināt Ņ. Hruščovam, ka Ženēvas garam neatbilst padomju okupācijas spēku atrašanās Lietuvā tik ilgi pēc kara beigām. Ja Padomju Savienība ir uzticīga valstu kopdarbības un sapraššanās idejai, tai nekavējoties jāizved savs karaspēks. B. Balutis apgalvo, ka PSRS politika ir divkosīga, jo, no

vienas puses, tā uzsver savu Bruņoto spēku samazināšanu, ārvalstīs esošo karabāzu likvidēšanu, bet, no otras puses, neizved savu armiju no Baltijas valstīm.

Dokumenta nobeigumā B. Balutis patētiski rakstīja: *“Es ļoti ticu, ka turpmākās diskusijas par Eiropas drošības paktu, Vācijas apvienošanu vai kādām robežu garantijām nebūs par iemeslu Lietuvas jautājuma aizmiršanai.”*⁴⁶

K. Zariņš H. Makmilanam adresētajā dokumentā, aplūkojot Eiropas drošības problēmas un Baltijas jautājumu, centās atrast jaunus, papildu akcentus. Viņš atzīmēja, ka jebkurš Eiropas drošības projekts, ko Ženēvā gatavojas apspriest Lielbritānijas, ASV, Francijas un PSRS ārlietu resoru vadītāji, tādā vai citādā veidā tieši attieksies uz Baltijas valstu pašreizējo statusu. K. Zariņš pauda satraukumu, vai paredzētā lielvalstu vienošanās starptautiski nelegitimēs pašreizējās Padomju Savienības robežas, kas nozīmētu automātisku Latvijas aneksijas fakta atzīšanu. *“Mēs ticam, ka Jūs spēsiet atšķirt realitāti no padomju līderu tukšas propagandas. Labs tests padomju līderu sludinātajiem nodomiem būtu tās Bruņoto spēku tūlītēja izvešana no Latvijas un citām Baltijas valstīm. Stabīlu drošības sistēmu pēckara Eiropā var izveidot tikai tad, ja Latvija un citas pašlaik pakļautās valstis būs brīvas un ieņems tajā savu vietu.”*⁴⁷

1955. gada septembrī un oktobrī K. Zariņam bija interesanta vēstule apmaiņā ar Ē. Dželiko no Ārlietu ministrijas par Latvijas prezidenta Kārļa Ulmaņa un Igaunijas prezidenta Kostantīna Peta likteni. K. Zariņa rīcībā pašā septembra sākumā bija nonākusi informācija, ko izplatīja britu ziņu aģentūra *Reuter* un franču avīze *Le Monde* par to, ka abi prezidenti ir dzīvi un Padomju valdība pēc ilgām gadiem viņiem ir atļāvusi atgriezties dzimtenē. Tika norādīts, ka šādas ziņas ir nākušas no padomju informācijas avotiem. K. Zariņš savā 7. septembra vēstulē britu Ārlietu ministrijai apstrīd šo ziņu ticamību un atzīmē, ka K. Ulmanis ir miris jau pirms laba laika Sibīrijā. Latvijas sūtnis kļūdaini raksta, ka pēdējās ziņas no K. Ulmaņa Latvijā pienākušas kara laikā 1943. gadā no Kaukāza. K. Ulmanis vēstulē lūdzis atsūtīt viņam sirds zāles, ko viņš it kā nevarējis dabūt Padomju Savienībā.

K. Zariņš apgalvo, ka prezidents K. Ulmanis ir miris un baumu izplatīšana par viņu droši vien ir tikai kāda izplānota padomju režīma akcija. Viņš savā vēstulē atsaucas uz to, ka jau 30. gadu pašās beigās K. Ulmanim bijusi diezgan vāja veselība, viņš nelietojis alkoholu un bijis atturīgs ēdienu izvēlē. Pēc ilgākām valdības sēdēm K. Ulmanim allaž bijušas nepieciešamas zāles. K. Zariņš uzsvēra, ka viņš neticot preses informācijai par K. Ulmani, tomēr lūdza britu Ārlietu ministriju to pārbaudīt pa saviem kanāliem.

Ē. Dželiko 1955. gada 12. oktobrī, atbildot uz K. Zariņa lūgumu, rakstīja, ka informāciju par to, ka K. Ulmanis ir dzīvs un atgriezīsies Latvijā, esot izplatījuši padomju delegāti Starptautiskajā Starpparlamentārās savienības kongresā Helsinkos. Tālāk informācija nonāca Somijas presē un izplatījās arī citu valstu ziņu aģentūrās un laikrakstos.

Ē. Dželiko uzsver, ka viņam nav nekādu iespēju pārbaudīt šo ziņu ticamību. Britu Ārlietu ministrijas ierēdnis atzīmē, ka nebūtu pārsteigts, ja vispārējās amnestijas apstākļos, kas PSRS sākās pēc Staļina nāves, abiem ļoti vecajiem Baltijas valstu prezidentiem padomju režīms atļautu atgriezties dzimtenē. Vēstules nobeigumā Ē. Dželiko atzīmē, ka britu Ārlietu ministrija uzskata – abi Baltijas valstu prezidenti tomēr ir miruši un iepriekš pieminētā informācija ir tikai preses izplatītas baumas.⁴⁸

1955. gada beigās K. Zariņam atkal bija sarakste ar Ē. Dželiko, šoreiz par ticības brīvības jautājumiem un Baznīcas stāvokli Padomju Savienībā, tostarp arī Latvijas PSR. Britu Ārlietu ministrija šoreiz lūdza K. Zariņam informāciju par latviešu bīskapa B. Sloskāna vizīti Londonā. K. Zariņš nosūtīja Ārlietu ministrijai ziņojumu par tikšanos ar B. Sloskānu un viņa uzrunu trimdas latviešiem. Ē. Dželiko atbildes vēstulē K. Zariņam pateicās par palīdzību un izteica cerību, ka B. Sloskāna vizīte būs iedvesmas avots latviešiem Anglijā un visā pasaulē.⁴⁹

Padomju līderu vizīte Lielbritānijā

1956. gada pavasarī Lielbritānijā oficiālā vizītē ieradās Padomju Savienības pēckara perioda jaunie līderi N. Hruščovs un maršals N. Bulgaņins. Šis notikums piesaistīja Baltijas valstu vēstniecību un trimdas organizāciju uzmanību. K. Zariņš, B. Balutis un A. Torma saistībā ar šo vizīti vienlaikus 1956. gada 14. aprīlī nosūtīja speciālu memorandu Anglijas ārlietu ministram.

Jau memorandam pievienotajā pavadvēstulē K. Zariņš pievērsa Ārlietu ministrijas uzmanību tam, ka latvieši Anglijā un visā brīvajā pasaulē ar lielu satraukumu ir uzņēmuši ziņu par šo vizīti. Izprotot šī satraukuma iemeslus, viņš nolēmis nosūtīt britu ārlietu ministram Selvinam Loidam memorandu, kurā vēlas izteikt savas pārdomas par PSRS īstenoto politiku. K. Zariņš dokumentā atzīmē, ka labi saprot pēckara periodā izveidojušās starptautiskās situācijas galvenās grūtības un problēmas un cer, ka abu valstu sarunu laikā izdosies atrast kaut kādu risinājumu. Viņš arī uzsver, ka tikšanās laikā ar padomju līderiem būtu jāpieprasa steidzami anulēt tās netaisnības, ko staļinskais agresīvais režīms pieļāvis pret Latviju. Vislabākais apliecinājums Padomju valdības labajai gribai varētu būt tās karaspēka ātrāka izvešana no Baltijas valstīm. K. Zariņš memoranda nobeigumā skeptiski konstatē, ka jauno padomju līderu līdzšinējā politika diemžēl neliecina par gatavību veikt pozitīvas izmaiņas Baltijā. Latvijas sūtnis izsaka apņēmību iesniegt Anglijas valdībai viņam zināmo latviešu patriotu sarakstu, kuri atrodas padomju vergu darba nometnēs, cietumos vai vietās, kur ir necilvēciski apstākļi, lai sekmētu to atbrīvošanu. K. Zariņš arī atvainojās britu ārlietu ministram par uzmācību, memorandā kārtējo reizi atgādinādams par atbalsta nepieciešamību Latvijas neatkarības atjaunošanā, jo pašreizējos apstākļos Latvija pati nevar aizstāvēt

savas intereses. K. Zariņš konstatē, ka vienīgais, ko latvieši var darīt, ir lūgt Dievu un kristīgi demokrātiskos spēkus Rietumos uzņemties atbildību par miera un taisnīguma nodrošināšanu pasaulē.⁵⁰

Arī Igaunijas vēstnieks Lielbritānijā A. Torma savā memorandā britu ārlietu ministram akcentēja līdzīgas problēmas sakarā ar gaidāmo padomju līderu vizīti. Dokumenta ievaddaļā A. Torma puda atbalstu britu premjera A. Īdena lēmumam ielūgt N. Hruščovu vizītē uz savu valsti. Viņš uzsvēra, ka igauņi to netulko kā Rietumu demokrātisko valstu līdzšinējās politikas pamatprincipu revīziju. To apliecina Anglijas valdības konsekventā Baltijas valstu inkorporācijas neatzišanas politika. A. Torma atzīmēja: *“Es esmu stingri pārliecināts, ka bez pastāvošo netaisnību likvidēšanas, kādas ir pieļautas pret igauņu tautu, nevar atjaunot normālas attiecības ar Padomju Savienību, tātad – sekmēt miera nostiprināšanu Eiropā. Es būtu ļoti pateicīgs Viņas Majestātes valdībai, ja tā sarunās ar PSRS, rodoties jautājumam par situāciju Baltijas valstīs, vēlreiz skaidri paustu atbalstu Igaunijas tautas tiesībām uz brīvību un neatkarību.”*⁵¹

B. Balutis savukārt centās pievērst Ārlietu ministrijas uzmanību tam, ka vizīte ir svarīga ne tikai PSRS un Lielbritānijai, bet arī citām Eiropas valstīm, starp tām padomju sistēmā vardarbīgi iekļautajām valstīm Austrumeiropā un Baltijā. Lietuviešu vēstnieks uzsvēra, ka ļoti uzmanīgi jāvērtē Padomju Savienības jaunās vadības veiktā Staļina režīma atmakošana un tā šausmīgo noziegumu nosodīšana. No vienas puses, tas demonstrē jaunu domāšanu Padomju Savienībā, dziļās pārmaiņas, kas notikušas šeit pēc Staļina nāves. No otras puses, B. Balutis aicināja britu līderus būt piesardzīgiem un nekrist eiforijā, uzsverot, ka pašlaik tomēr nav pilnīgi skaidri jauno PSRS līderu nodomi. Vislabākais tests priekš PSRS būtu tūlītēja Staļina–Hitlera 1939. gada vasarā noslēgtās slepenās vienošanās nosodīšana un anulēšana. Tieši šī vienošanās ļāva Hitleram uzsākt Otro pasaules karu, bet Padomju Savienībai sagrābt plašas teritorijas, kur iekļauta arī Lietuva un citas Baltijas valstis. Pašlaik, atzīmē B. Balutis, nav nekādu pazīmju, kas liecinātu, ka PSRS gatavojas kaut ko tādu darīt. Tieši pretēji, jaunākā informācija no Padomju Savienības apstiprina, ka režīms plāno lielu skaitu jaunu cilvēku pārvietot no Baltijas valstīm uz Sibīriju jauno zemju apgūšanai. Tas viss līdzinās Staļina veiktajām deportācijām. B. Balutis memoranda nobeigumā pesimistiski konstatē, ka padomju līderiem nosūtītais ielūgums apmeklēt Angliju grauj lietuviešu pretošanos režīmam. Padomju propaganda ielūgumu var izmantot kā apliecinājumu tās īstenotās politikas akceptam Rietumos.⁵²

Britu Ārlietu ministrija uz Baltijas valstu vēstnieku 1956. gada 14. aprīļa vēstulēm un memorandiem atbildēja ar lielu nokavēšanos – tikai 4. jūnijā. Arī šoreiz, kā jau parasti, atbilde bija ļoti īsa un diplomātiska. Ārlietu ministrija informēja, ka vēstules nodotas ārlietu ministram, bet tas sarunu laikā ar PSRS paturēja prātā Baltijas valstu diplomātu izteiktās pārdomas. Arhīva dokumenti liecina, ka ministrijas ierēdnis F. G. K. Gallahers,

apspriežot ar saviem kolēģiem iespējamo atbildes variantu trijiem Baltijas valstu sūtņiem Londonā, piezīmēja, ka viņiem nav oficiāla diplomātu statusa, tāpēc nekāda papildu informācija par Anglijas nodomiem attiecībā pret PSRS tiem nav jādod. F. Gallahers izteicās: “Es šaubos, vai mēs varam dot viņiem kādu citu informāciju kā vien publiski pieejamo.”⁵³

1956. gada revolūcija Ungārijā

1956. gada rudenī pasaules sabiedrības uzmanība bija pievērsta Ungārijai. Tur oktobrī uzliesmoja stihiska sacelšanās pret staļinisko Rakoši režīmu. Padomju Savienība ar militāru spēku apspieda nemierus un Ungārijas revolūciju burtiski noslīcināja asinīs. Austrumeiropas un Baltijas valstu trimdas organizācijas Rietumos uzmanīgi sekoja brīvās pasaules valstu reakcijai. Šī reakcija radīja lielu vilšanos, jo nedz ASV, nedz Lielbritānija aktīvi neiejaucās un netraucēja padomju režīmam izrēķināties ar Ungārijas revolūcijas dalībniekiem.

Viss liecināja, ka uzvarētāju valstu starpā Jaltas konferencē bija panākta vienošanās par ietekmes sfēru sadali Eiropā pēc kara beigām. ASV un citas Rietumvalstis tādējādi apliecināja respektu pret Jaltas vienošanos un neiejaucās PSRS kontrolēto valstu iekšējās lietās. Vērtējot notikumus Ungārijā, ASV prezidents D. Eizenhauers paziņoja, ka ASV neatbalsta atklātu, bruņotu neaizsargātas tautas sacelšanos pret pārspēku, bet uzskata par savu pienākumu visiem iespējamiem līdzekļiem vairojot brīvības garu. ASV tādējādi it kā pārskatīja pēckara perioda sākumā sludinātos principus par komunisma savaldīšanu un atspiešanu. ASV uzsvēra, ka turpmāk tās politika attiecībā uz apspiestajām tautām balstīsies uz diviem principiem – totalitāro režīmu neatzīšanu un neiejaucšanos to iekšējās lietās. Prezidents D. Eizenhauers un valsts sekretārs Dž. F. Dalless stingri aizstāvēja Baltijas tautu tiesības uz pašnoteikšanos un neatkarības atjaunošanu. Bet reālā situācija spieda mainīt šo stingro kursu. ASV 50. gadu otrajā pusē saprata, ka pēckara Eiropā ir novilkta sava veida sarkanā līnija, kuru nedrīkst pārkāpt. Ja tas notiktu, sāktos trešais pasaules karš, ko savukārt neviens nevēlējas, jo arī pretiniekam – PSRS šajā laikā jau bija kodolieroči.

Tādējādi apskatāmajā laikā ASV sāka pakāpeniski mainīt savu stingro kursu attiecībā pret okupētajām Baltijas valstīm un atteikties no idejas tās atbrīvot no padomju režīma ar spēku. Tā sabruka kādu laiku “Amerikas balss” sludinātais mīts, ka Latvijā, Lietuvā un Igaunijā ieradīsies amerikāņi un angļi un atbrīvos šīs apspiestās tautas. To labi apliecināja prezidenta D. Eizenhauera teiktais preses konferencē Baltijā namā 1956. gada 14. novembrī. Viņš uzsvēra ASV jauno attieksmi pret bruņotu tautas sacelšanos kā veidu, lai atgūtu brīvību. “ASV *nekad nav aicinājusi uz atklātu bruņotu sacelšanos neapbruņotu, neaizsargātu tautu, kam pretī stāv ievērojams, nesalīdzināms*

*pārspēks. Mēs vienmēr cenšamies atbalstīt apspiesto tautu brīvības garu, lai cilvēki nezaudētu dūšu un cerības. Visus gadus, kamēr mēs sastopamies ar šo problēmu, mēs nekad neesam provocējuši uz bruņotu sacelšanos. Esam pat apstrīdējuši bruņotas sacelšanās nepieciešamību, kas var novest pie lieliem upuriem.*⁵⁴ Lai arī ASV vienlaikus sāka akcentēt gan neatzīšanas, gan neiejaukšanās principu savā Austrumeiropas un Baltijas politikā, Padomju Savienība šādu politiku joprojām asi kritizēja un uzsvēra, ka tā ir balansēšana uz jauna kara izcelšanās robežas.

Ungārijas notikumu ietekmē aktivizējās arī baltiešu diplomāti un trimdas organizācijas Rietumvalstīs. Latvijas diplomāts ASV Arnolds Spekke 1956. gada 1. novembrī nosūtīja speciālu vēstījumu valsts sekretāram Dž. F. Dallesam. Tajā viņš, vērtējot traģiskos notikumus Ungārijā, rakstīja, ka tie ļoti satrauc latviešus gan dzimtenē, gan arī svešumā, baidoties, ka kaut kas līdzīgs varētu notikt arī Latvijā. A. Spekke aicināja ASV sniegt visu iespējamo atbalstu neatkarības kustībām Padomju Savienības satelītvalstīs Austrumeiropā, cenšoties šajā procesā iesaistīt arī starptautiskās organizācijas, arī ANO Ģenerālo asambleju.⁵⁵

Arī Latvijas vēstnieks Lielbritānijā K. Zariņš nosūtīja līdzīga satura vēstuli britu ārlietu ministram Selvinam Loidam. Latviešu diplomāts uzsvēra, ka visu pasauli – gan lielas, gan mazas valstis – satraukuši PSRS draudi Suecas krīzes laikā lietot kodolieročus. K. Zariņš izteica cerību, ka Anglijas valdībai, nezaudējot prestižu, izdosies atrast izieju no krīzes. Pievēršoties notikumiem Ungārijā, K. Zariņš atzīmēja, ka *“drosmīgā un traģiskā Ungārijas tautas cīņa ir īpaši sāpīga latviešiem, atceroties pašu pārdzīvoto padomju okupācijas laikā baigajā 1940.–1941. gadā. Padomju brutalitāte Latvijā atjaunojās 1945. gadā un turpinās līdz pat mūsu dienām. Padomju režīms veic cilvēku apspiešanu, deportācijas, desmitiem tūkstošu iet bojā nometnēs.*”⁵⁶ K. Zariņš savai vēstulei pievienoja arī A. Spekkes vēstījumu ASV valsts sekretāram.

K. Zariņa aktivitātes izraisīja zināmu rezonansi britu Ārlietu ministrijā. To apstiprina Ziemeļu departamenta vadītāja Tomasa Brimelova atbildes vēstule K. Zariņam 1956. gada 21. novembrī. Tajā viņš raksta: *“Riebīgā brutalitāte un represijas, ko Padomju Savienība lietoja, lai apspiestu revolūciju Ungārijā, ir nosodītas manā valstī. Jūs šo kritiku varat atrast daudzās Viņas Majestātes valdības pārstāvju runās. Attiecībā uz Latviju es vēlos pievērst Jūsu uzmanību informatīvajam bukletam “Komunistu attieksme pret agresiju”, ko esmu pievienojis vēstulei. Tas liecina, ka fakti, kam Jūs pievēršat uzmanību savā vēstulē, nav aizmirsti.*”⁵⁷

K. Zariņš, saņemot T. Brimelova vēstuli, centās izmantot iespēju uzturēt kontaktus ar britu Ārlietu ministriju un sagatavoja diezgan apjomīgu atbildi. Viņš 1956. gada 7. decembrī rakstīja, ka ar lielu interesi izlasījis atsūtīto bukletu un uzskata, ka tas ir apsūdzības akts padomju līderu agresīvajiem plāniem, arī PSRS aktivitātēm Vidējās Austrumos. Buklets arī izraisījis nopietnas pārdomas un paralēles par Latvijas valsts

likteni. K. Zariņš analītiski izvērtē Molotova–Ribentropa paktu un tā sekas Latvijā. Viņš atzīmē, ka pēc pakta parakstīšanas Padomju Savienība uzspieda Latvijai karabāzu līgumu un beigās okupēja un anektēja to. Vēstules pamatideja bija tāda, ka PSRS līderiem nevar un nevajag uzticēties. Uz šo K. Zariņa vēstuli sekoja ļoti īsa T. Brimelova replika, ka atmiņas par pagājušiem gadiem vienmēr uzdzen melanholiju un tas ir vājš mierinājums, vērtējot to, kas tad ir noticis.⁵⁸

1957. gada 6. janvārī ASV prezidents D. Eizenhauers savā vēstījumā Kongresam no jauna apstiprināja Baltijas valstu tiesības uz neatkarību un uzsvēra: *“Starptautiskais komunisms cenšas maskēt savus ekspansionistiskos mērķus ar paziņojumiem par savu labo gribu un ārēji it kā pievilcīgiem priekšlikumiem par politisko, ekonomisko un militāro palīdzību Tuvo Austrumu valstīm. Tomēr katrai brīvai valstij, kas ir padomju priekšlikumu objekts, vadoties no elementāras loģikas, būtu jāzina, kas būtībā slēpjas aiz šiem vilinošajiem piedāvājumiem. Atcerieties Latvijas, Lietuvas un Igaunijas likteni...”* ASV prezidents savā uzrunā tālāk citēja Padomju Savienības ārlietu tautas komisāru Vjačeslavu Molotovu, kurš, uzstājoties PSRS Augstākās Padomes sesijā un informējot par karabāzu līgumu noslēgšanu ar Latviju, Lietuvu un Igauniju, 1939. gada oktobrī publiski paziņoja, ka padomju karaspēka kontingenta ievēšana šajās valstīs nenozīmē to rusifikāciju vai piespiedu inkorporāciju. Saceltā brēka ap šo jautājumu ir vajadzīga tikai mūsu ienaidniekiem un visa veida provokatoriem. D. Eizenhaures atzina, ka, neraugoties uz šādām PSRS atrunām, Latvija, Lietuva un Igaunija jau 1940. gada vasarā tika vardarbīgi inkorporētas Padomju Savienībā.⁵⁹ Šādi ASV prezidenta paziņojumi liecināja, ka, lai gan bija iestājies zināms atkusnis PSRS un ASV attiecībās pēc Staļina nāves, Amerika konsekventi turpināja noliegt pārmaiņas, kas pasaulē notikušas ar spēka draudiem vai lietojot spēku. Tas apstiprināja ASV konsekvenci Baltijas jautājumā.

Arī Lielbritānijas valdība, līdzīgi kā ASV, bez jebkādām būtiskām izmaiņām saglabāja iepriekšējos gados formulēto pieeju Baltijas problēmai. To labi apliecina Ārlietu ministrijas sarakste ar britu konsulātu Barselonā. Lielbritānijas ģenerālkonsuls Spānijā 1957. gada sākumā griezās savas valsts Ārlietu ministrijā ar lūgumu izskaidrot valdības nostāju Latvijas, Lietuvas un Igaunijas statusa jautājumā. Šādu jautājumu ģenerālkonsulam vēstulē bija uzdevis Georgijs Pavlovskis, kas uzsvēra, ka viņš ir Latvijas Republikas pilsonis. Izpildot ģenerālkonsula lūgumu, Ārlietu ministrijas Ziemeļu departaments atbildēja šādi: *“Atbildot G. Pavlovskai kungam, Jums jāpatur prātā, ka Viņas Majestātes valdība ir atzinusi agrāko Baltijas valstu aneksiju no Padomju Sociālistisko Republiku Savienības puses de facto, bet ne de iure, un šo valstu diplomāti turpina baudīt noteiktas diplomātiskās privilēģijas, kaut arī Viņas Majestātes valdība tos vairs neuzskata par suverēnu valstu akreditētiem pārstāvjiem.”*⁶⁰

Rietumu un Austrumu atbruņošanās sarunas

1957. gada vasarā Baltijas valstu diplomāti Lielbritānijā K. Zariņš, A. Torma un B. Balutis mēģināja aktualizēt Baltijas valstu problēmu saistībā ar Rietumvalstu un PSRS atbruņošanās sarunām. Šīs sarunas bija aizsākušās drīz vien pēc Otrā pasaules kara beigām. Jau 1946. gada rudenī ANO Ģenerālās asamblejas laikā tika apspriesta bruņošanās problēma un izveidota Atbruņošanās komiteja. 1946.–1947. gadā dienas kārtībā bija ASV piedāvātais Baruha plāns, kas ietvēra ideju par kodolieroču aizliegumu.⁶¹ Visi atbruņošanās priekšlikumi tomēr tika izgāzti, jo šajā laikā bija sācies aukstais karš un pastāvēja izteikta konfrontācija Rietumvalstu un Austrumu attiecībās. 1955. gadā, uzlabojoties starptautiskajai situācijai, iezīmējās zināms progress arī atbruņošanās sarunās. Padomju Savienība ANO Atbruņošanās komitejas sēdē Londonā nāca klajā ar ierosinājumu par parasto un kodolieroču samazināšanu. Turpmāko progresu sekmēja arī Ženēvas lielvalstu samits un atbruņošanās jautājuma akcentēšana pēckara neregulējuma kontekstā. Kā svarīga problēma, kas bija jāatrisina ceļā uz vienošanās panākšanu, bija parakstītā atbruņošanās līguma izpildes kontrole. Ņemot vērā to, ka 50. gados nepastāvēja nekādi citi efektīvi kontroles līdzekļi, ASV ierosināja atļaut inspekcijas, kā arī valstu teritorijas brīvu fotografēšanu no gaisa (aeroinspekcijas). ASV ideja par t.s. "atklātajām debesīm" nebija pieņemama Padomju Savienībai, jo tā baidījās atklāt savu patieso bruņojumu.

Latvijas, Lietuvas un Igaunijas diplomāti Rietumvalstīs, ieguvuši informāciju par gatavojamo atbruņošanās līguma projektu, mēģināja izspēlēt t.s. Baltijas kārti. Viņi pievērsa Ārlietu ministrijas uzmanību tam, ka līguma projekta 2. un 3. paragrāfs paredzēja atļaut aeroinspekcijas. Igaunijas vēstnieks A. Torma bija pārliecināts, ka, parakstot šādu līguma versiju, Rietumvalstis atzīs Baltijas valstu aneksijas leģitimitāti, jo šo valstu teritorija bija iekļauta PSRS piederošajā inspekcijas zonā. Apspriežot baltiešu diplomātu iebildumus, britu Ārlietu ministrijas eksperti atzina, ka tie jāpatur prātā, gadījumā ja līguma projekts nonāktu līdz parafēšanai. Tika konstatēts, ka līdzīgas problēmas var rasties arī ar Vācijas Demokrātisko Republiku, kuras valstiskumu neatzina Rietumvalstis.

Atbildīgais Ārlietu ministrijas ierēdnis T. Brimelovs uzskatīja, ka baltiešu kritiskā attieksme pret sagatavoto līgumprojektu sakrīt ar Anglijas vēlmēm.⁶² Britu valdība šajā laikā bez īpaša entuziasma uztvēra progresu atbruņošanās sarunās. Padomju avoti liecina, ka šī nepatika pamatā saistījās ar Anglijas vēlmi pašai ātrāk iegūt savus kodolieročus. 1957. gada vasarā tās kodolieroču izstrādes programma bija nobeiguma fāzē. Anglija gatavojās izmēģināt savu atombumbu. Britu premjers H. Makmilans pat nosūtīja slepenu vēstuli prezidentam D. Eizenhaueram, kurā paziņoja, ka ASV un PSRS viedokļu tuvināšanās bruņojuma kontroles jautājumos var liegt Anglijai un Francijai iegūt pašām savus kodolieročus.⁶³

Lielbritānijas un Padomju Savienības savstarpējās finansiālās pretenzijas

1957. gada septembrī–oktobrī notika aktīva sarakste starp Anglijas Ārlietu un Finanšu ministriju par britu vēstniecības bijušo ēku Rīgā. Jautājums tika apspriests PSRS un Lielbritānijas savstarpējo finansiālo pretenziju kontekstā. Tā kā notika abu pušu sarunas par šiem jautājumiem, Anglijas valdība vēlējās skaidri formulēt savas pretenzijas pret Padomju Savienību. Finanšu ministrijas pārstāvis V. Ficsimons uzskatīja, ka britu valdībai jāpieprasa Padomju Savienībai kompensācija par ekspropriēto vēstniecības ēku Rīgā. Viņš uzsvēra, ka ēkas īpašuma juridiskais statuss ir labi dokumentēts, tāpēc to varbūt varētu izdalīt atsevišķi no pārējām prasībām un līdz ar to arī ātrāk iegūt pozitīvu rezultātu.

F. G. H. Gallahers no Ārlietu ministrijas savā atbildes vēstulē V. Ficsimonam 17. septembrī atzīmēja, ka piekrīt domai par šī jautājuma izdalīšanu no britu pārējo pretenziju saraksta, jo vēstniecības ēka Rīgā ir diplomātisks īpašums un to aizsargā starptautiskā likumdošana. To nevar apvienot ar britu puses pārējām privātām finansiālām pretenzijām pret PSRS par zaudētiem banku kredītiem, akcijām, aizdevumiem Baltijas valstu uzņēmumiem. F. G. H. Gallahers uzskatīja, ka britu valdība var nonākt muļķīgā situācijā, ja prasību par vēstniecības ēku Rīgā neformulēs kā atsevišķu jautājumu. Viņš arī uzsvēra, ka vēstniecības ēka jāpārdod par reālu cenu, nevis kaut kādu simbolisku kompensāciju.⁶⁴

V. Ficsimons kopumā piekrita F. G. H. Gallahera shēmai, tomēr aicināja jautājuma risinājumu sākt ar ēkas pašreizējā juridiskā statusa noskaidrošanu. Svarīgi esot, vai padomju vara to 1940. gadā ir nacionalizējusi, tāpat kā daudzos britu privātīpašumus Baltijas valstīs, vai arī ēka joprojām skaitās Lielbritānijas valsts īpašums. Ja britu vēstniecības ēku Rīgā iekļautu Anglijas valdības kopējās finansiālajās pretenzijās pret Padomju Savienību, tad angļi noteikti būtu zaudētāji. V. Ficsimons salīdzina Rīgas ēkas jautājumu ar jebkuru citu diplomātisko īpašumu Padomju Savienībā un uzsver, ka līdzīgā gadījumā vienošanos par tā kompensāciju neviens taču neiekļautu kaut kādās kopējās starpvalstu finansiālajās pretenzijās.⁶⁵

Britu Ārlietu un Finanšu ministrijas sarakstei pievienotā izziņa par vēstniecības ēku Rīgā liecina, ka briti šo īpašumu iegādājušies 1929. gadā par 8735 mārciņām. Ēka pēc tās iegādes reģistrēta kā Anglijas valdības īpašums. 1930. gada 3. februārī īpašums jau novērtēts par 9000 mārciņām. Eksperti atzīmē, ka 1949. gadā vēstniecības ēkas vērtība bijusi ne mazāk kā 20 000 mārciņu. Briti jautājuma kārtošānai 50. gadu otrajā pusē bija iesaistījuši arī Zviedrijas vēstnieku PSRS, jo Anglijas valdība tajā laikā ne-rekomendēja saviem diplomātiem apmeklēt Rīgu. Zviedrijas vēstnieks, kas vizītes laikā Rīgā bija apskatījis vēstniecības ēku, atzina, ka to varētu pārdot par aptuveni vienu miljonu tālaika padomju rubļu.

Britu Ārlietu ministrijas aktivitātes 50. gadu beigās saistībā ar bijušo Anglijas vēstniecības ēku Rīgā liecina, ka dominējais viedoklis par īpašuma pārdošanu. Diskutabls bija tikai jautājums par cenu. Britu vēstniecība noskaidroja, ka 1944. gadā pēc vācu režīma padzišanas un padomju varas atgriešanās vēstniecības ēku savā valdījumā pārņēmusi Rīgas pilsēta. Tā savukārt ēku nodevusi PSRS kara flotes resoram lietošanā. Juridiski Rīgas pilsēta bija atbildīga par īpašuma uzturēšanu kārtībā un remontu. 1952. gadā Padomju Savienība ievadīja ar britiem sarunas par Igaunijas Republikas vēstniecības ēkas Londonā pārņemšanu savā īpašumā. Igaunija bija vienīgā no trijām Baltijas valstīm, kas neatkarības gados savas vēstniecības vajadzībām bija nopirkusi ēku. Britu Ārlietu ministrija konstatēja, ka PSRS šādas prasības izvirza ciešā saistībā ar Anglijas interesi par īpašumu Rīgā, cerot uz apmaiņu ar īpašumiem. Anglija tam nepiekrita. Tā vēlējās pārdot bijušo vēstniecības ēku Rīgā vismaz par tās pirkuma vērtību – 8000 sterliņu mārciņu, cerot saņemt arī īres maksu par nama ilgstošu izmantošanu.⁶⁶ Nekāda abu pušu vienošanās apskatāmajā laikā netika panākta.

Starpparlamentārās savienības konference Londonā

1957. gada 12.–19. septembrī Londonā notika pasaules valstu Starpparlamentārās savienības konference. Organizācija bija izveidota, lai sekmētu visu valstu parlamentu sadarbību aktuālu pasaules problēmu risināšanā. Līdz Otrajam pasaules karam un Latvijas, Lietuvas un Igaunijas okupācijai arī šīs trīs valstis bija Starpparlamentārās savienības sastāvā. Uz septembra konferenci Londonā ieradās plaša Padomju Savienības Augstākās Padomes deputātu delegācija, kuras sastāvā bija iekļauti arī Baltijas padomju republiku pārstāvji. Baltijas valstu trimdas diplomāti konferenci Londonā nolēma izmantot, lai aktualizētu Latvijas, Lietuvas un Igaunijas prettiesiskās okupācijas jautājumu un pasaulei atgādinātu par Baltijas problēmas eksistenci.

9. septembrī Igaunijas vēstnieks Londonā A. Torma nosūtīja vēstuli Anglijas ārlietu ministram S. Loidam. Tajā viņš uzsvēra, ka līdz 1940. gada jūnijam Igaunijas parlamenta deputāti bija Starpparlamentārās savienības dalībnieki, bet PSRS okupācija šādas tiesības tiem liedza. *“Padomju Savienības spiediena rezultātā Igaunijā 1940. gadā tika gāzta likumīgā valdība un izveidota t.s. marionešu administrācija, kura pārkāpa Igaunijas Konstitūciju, Valsts vēlēšanu likumu un ar viltus parlamenta vēlēšanām, kā arī citām prettiesiskām darbībām panāca Igaunijas absorbēšanu PSRS sastāvā. Pēc tam Igaunijas prezidents, Bruņoto spēku vadītājs un 117 pēdējā likumīgā parlamenta deputāti tika arestēti, deportēti uz Krieviju vai nogalināti. Kopš tā laika PSRS visos iespējamajos veidos mēģina pārstāvēt igauņu tautu starptautiskos forumos. Ņemot vērā iepriekš teikto, es uzskatu par savu pienākumu uzsvērt, ka jebkuri padomju delegācijas mēģinājumi Starpparlamentārajā konferencē runāt igauņu tautas vārdā ir nelikumīgi un amorāli.”*⁶⁷

Arī Latvijas Republikas pilnvarotais lietvedis Londonā Teodots Ozoliņš 11. augustā nosūtīja britu ārlietu ministram līdzīga satura vēstuli. Ozoliņš atzīmēja Latvijas okupācijas faktu un uzsvēra, ka valsts neatkarības posmā Saeimas deputāti tradicionāli bija šādu konferenču delegāti. *“Kā man kļuvis zināms, Padomju Savienības Augstākā Padome ir nosūtījusi savu delegāciju uz tuvojošos Starpparlamentārās savienības konferenci. Es uzsveru, ka šai delegācijai nav tiesību runāt latviešu tautas vārdā.”*⁶⁸

Interesanta ir britu Ārlietu ministrijas reakcija uz šādu Baltijas valstu diplomātu demaršu. Anglijas Ārlietu ministrijas arhīva dokumenti liecina, ka pēc apspriedēm un konsultācijām tika pieņemts lēmums informēt britu parlamenta delegātus par baltiešu pozīciju. Problēmu saasināja tas, ka PSRS – ne bez nolūka – par padomju delegācijas vadītāju bija iecēlusi Justu Paļeckī, kurš tajā laikā bija Lietuvas PSR Augstākās Padomes Prezidija priekšsēdētājs. J. Paļeckim bija arī paredzēta uzruna konferences atklāšanā. Tas liecināja, ka aukstā kara apstākļos PSRS centās izmantot visas iespējas, lai kaut kā leģitimizētu savu Baltijas politiku. Lielbritānija nekādu starptautisku skandālu nesārīkoja un nepieprasīja padomju pusei atsaukt J. Paļeckī.⁶⁹

Uzzinot padomju puses lēmumu par J. Paļeckī, protestu uz Lielbritānijas Ārlietu ministriju konferences atklāšanas dienā nosūtīja Lietuvas vēstnieks Londonā B. Balutis. Viņš rakstīja: *“Šāda manevra mērķis acīmredzot ir piedot kaut kādu ticamības nokrāsu fikcijai, ka arī Lietuvas parlaments ir pārstāvēts Starpparlamentārās savienības konferencē. Es vēlos atzīmēt, ka tas ir ļoti tālu no patiesības. Ne Paļeckis, ne Padomju Savienības delegācija nevar pārstāvēt lietuviešu tautu. Nevēloties vēlreiz atkārtot visiem zināmo par PSRS invāziju Lietuvā, tās militāro okupāciju un inkorporāciju, es tomēr gribu atzīmēt, ka Padomju Savienība joprojām turpina manas valsts okupāciju un ekspluatāciju un liedz lietuviešiem tiesības uz brīvību un neatkarību.”*⁷⁰

Anglijas Ārlietu ministrija ieklausījās Baltijas valstu diplomātu protestos. 12. septembrī tā Lielbritānijas delegācijas vadītājam konferencē V. A. Dimolēnem nosūtīja speciālu ziņojumu. Tajā tika pievērsta uzmanība tam, ka PSRS delegācijas sastāvā ir iekļauti četri pārstāvji no bijušajām Baltijas valstīm (J. Paļeckis, J. Peive, Matulis, Illisons). K. B. Stjuarts, kas bija parakstījis Ārlietu ministrijas ziņojumu, aicināja britu delegāciju paturēt prātā to, ka Viņas Majestātes valdība līdz šim ir atzinusi PSRS veikto aneksiju *de facto*, bet nav atzinusi *de iure*. *“Mēs, protams, nevaram iebilst pret šo baltiešu pārstāvju klātbūtni konferencē, bet mums jāatceras, ka, izsniedzot viņiem iebraukšanas vīzas Lielbritānijā, viņi tika uzlūkoti kā Padomju Savienības pārstāvji, nevis kādas atsevišķas republikas pārstāvji. Es ceru, ka britu delegāti atcerēsies šīs lietas, kontaktējoties ar padomju puses pārstāvjiem.”*⁷¹

T. Ozoliņš un A. Torma 12. septembrī, bet B. Balutis mazliet vēlāk saņēma analogas atbildes uz savām vēstulēm Ārlietu ministrijai. Ziemeļu departamenta direktors T. Brimelovs atzīmēja, ka baltiešu diplomātu informācija ir nodota Lielbritānijas delegācijai

konferencē, ar lūgumu respektēt Baltijas valstu statusu. Tādējādi arī šoreiz Latvijas, Lietuvas un Igaunijas vēstnieku aktivitātes Londonā nebija veltas. K. Zariņš, atgriezies no atvaļinājuma, uzrakstīja pateicības vēstuli T. Brimelovam, kurā izteica satraukumu par to, ka atsevišķi padomju delegāti konferencē tomēr mēģināja runāt Latvijas vārdā. Vienlaikus K. Zariņš augstu novērtēja britu Ārlietu ministrijas spertos soļus Baltijas valstu statusa atbalstam.

Akcentu maiņa ASV un Lielbritānijas politikā

Pašās 50. gadu beigās un 60. gadu sākumā ASV un Lielbritānijas politikā neparādījās jaunas, būtiskas tendences Baltijas valstu jautājumā. Tomēr salīdzinājumā ar pēckara perioda sākumu Rietumu lielvalstu pieeja problēmai vairs nebija tik asa, tā bija kļuvusi diplomātiskāka, zināmā mērā mīkstinājusies. Tas notika, pateicoties Ņ. Hruščova jaunajam ārpolitikas kursam, kas atzina mierīgas līdzāspastāvēšanas nepieciešamību attiecībās ar Rietumiem. “Ženēvas gars” sludināja dialogu, sadarbību un saprašanos starp pretējām politiskajām sistēmām. Bet PSRS 1958. gada rudenī it kā atkāpās no šādas pieejas un ASV, Lielbritānijai un Francijai iesniedza diezgan ultimātīvu notu par Rietumberlīnes statusu. Tajā tika pieprasīta pilsētas demilitarizācija, okupācijas karaspēka izvešana un Berlīnes pasludināšana par brīvvalsti. Tā Ņ. Hruščovs mēģināja panākt Rietumvalstu aiziešanu no Berlīnes un Vācijas Demokrātiskās Republikas atzīšanu.⁷²

Padomju līdera ultimāti izraisīja Rietumvalstīs dažādu reakciju. ASV prezidents D. Eizenhauers jau pašā krīzes sākumā paziņoja, ka negrasās karot ar PSRS Berlīnes dēļ. Francija un tās prezidents Šarls de Gollis savukārt uzsvēra, ka nedrīkst apmierināt Padomju Savienības prasības, jo tas Hruščovu iedrošinātu uz vēl lielākām avantūrām. Britu premjers H. Makmilans atzina, ka Anglija ir par politisku dialogu un cer tādā veidā atrast izeju no krīzes. 1959. gada februārī Anglijas valdības vadītājs devās vizītē uz Maskavu. Sarunu laikā ar Hruščovu tika panākta vienošanās atcelt sešu mēnešu laika limitu Berlīnes problēmas atrisināšanai. Abi līderi arī piekrita četru lielvalstu ārlietu ministru sanāksmes sasaukšanai Ženēvā tā paša gada maijā, lai Rietumberlīnes problēmai rastu risinājumu.⁷³

Baltijas valstu diplomāti Rietumvalstīs, kas pēckara periodā ļoti uzmanīgi sekoja līdzī vadošo pasaules valstu pieejai sarežģītāko starptautisko problēmu risināšanā, pievērsa uzmanību arī otrajai Berlīnes krīzei, Ņ. Hruščova ultimātiem Rietumvalstīm un šo valstu reakcijai. Tika konstatēta ASV un Lielbritānijas pozīcijas zināma liberalizēšanās attiecībā pret Padomju Savienību. Tas satrauca K. Zariņu, B. Baluti un A. Tormu. Pastāvēja nopietnas bažas, ka, uzlabojoties attiecībām ar PSRS, varētu tikt pārskatīta Rietumvalstu konsekventā nostāja pret Baltijas valstu okupācijas jautājumu.

Pirms britu premjera H. Makmilana vizītes Maskavā triju Baltijas valstu vēstnieki Londonā griezās Ārlietu ministrijā ar vēstulēm, kurās lūdza Berlīnes problēmas risināšanas gaitā nemainīt attieksmi pret Baltijas valstu nelikumīgo iekļaušanu Padomju Savienībā. Atbildot uz to, Ārlietu ministrijas Ziemeļu departamenta direktors T. Brimelovs 1959. gada 7. februārī izteica cerību, ka Anglijas premjera vizītes laikā Maskavā un sarunās ar padomju līderiem par Austrumeiropas problēmām nekas netiks teikts vai darīts tajā virzienā, kas liecinātu par Latvijas, Lietuvas un Igaunijas aneksijas *de iure* atzīšanu. T. Brimelovs savā ziņojumā Ārlietu ministrijas vadībai par sarunu ar Igaunijas vēstnieku A. Tormu ierakstīja: *“Es viņam apgalvoju, ka mēs uzmanīgi sekojam līdzi Baltijas problēmai un mūsu politikā nenotiks nekādas izmaiņas attiecībā pret šo valstu statusu, nedz arī kaut kādu izmaiņu apsvēršana.”*⁷⁴ Raksturojot T. Brimelova nostāju Baltijas jautājumā, svarīgi atzīmēt arī to, ka tieši viņš pavadīja premjeru H. Makmilanu vizītes laikā uz PSRS un bija viens no tā galvenajiem konsultantiem par šo problēmu.

No 1959. gada 11. maija līdz 5. augustam Ženēvā notika ASV, Lielbritānijas, Francijas un PSRS pārstāvju konference par Rietumberlīnes un Vācijas jautājumu. Tajā piedalījās arī VFR un VDR pārstāvji. Rietumi pastāvēja uz brīvām vēlēšanām kā divu vācu valstu apvienošanās formu, bet PSRS uzstāja uz līgumu ar abām eksistējošām Vācijām. Neviens puse nepiekrita otras prasībām, un vienošanās netika panākta. Vācijas Federatīvās Republikas līderis Konrāds Adenauers tomēr pauda atklātas bažas par Rietumvalstu pozīcijas vājināšanos. Redzot, ka sarunas nonākušas strupceļā un Ņ. Hruščova ultimāts draud izraisīt nopietnu politisku krīzi, ASV prezidents D. Eizenhauers uzaicināja padomju līderi vizītē uz Ameriku. Samita laikā ASV Hruščovs piekrita atcelt laika limitu attiecībā uz brīvpilsētas statusa piešķiršanu Berlīnei, savukārt Eizenhauers pavēstīja, ka ASV nav nolūka palikt Berlīnē uz mūžīgiem laikiem. Abu lielvalstu vadītāju tikšanās beidzās ar optimistisku noti, jo tika uzsvērts, ka debates par Berlīnes jautājumu tiks turpinātas, līdz panāks izlīgumu.⁷⁵ Pasaules problēmu risināšanā, kas starp ASV un PSRS iezīmējās 50. gadu vidū, Amerika principā turpināja iepriekšējo gadu politiku Baltijas jautājumā. 1959. gadā tika pieņemts ASV valdības lēmums katru gadu jūlija trešo nedēļu atzīmēt kā apspiesto tautu nedēļu. Turpināja darboties arī Eiropas Apspiesto tautu asambleja (*Assamby of Captive Europeans Nations*), kura saņēma zināmu ASV valdības, kā arī sabiedrības atbalstu. 1958. gadā asamblejas konferencē Strasbūrā ASV valdības pārstāvji izteicās par Austrumeiropas komunistisko režīmu nomaiņas nepieciešamību.

Zīmīgi, ka ASV Valsts departaments 1959. gada 14. februārī nāca klajā ar speciālu deklarāciju saistībā ar 41. gadadienu kopš Lietuvas, Latvijas un Igaunijas neatkarības pasludināšanas. Deklarācijā atzīmēts, ka dokumenta mērķis ir atgādināt visai brīvajai pasaulei par to, kā pēc divām sekmīgām attīstības desmitgadēm Baltijas valstis zaudēja neatkarību. Deklarācijas ievaddaļā bija atsauce uz Padomju Krievijas un Baltijas valstu

1920. gadā noslēgtajiem līgumiem, kuros Krievija uz mūžīgiem laikiem apsoltīja respektēt šo valstu suverenitāti. ASV Valsts departaments pievērsa uzmanību tam, ka līdzīgas apņemšanās PSRS ietvēra arī turpmākajos ar Baltijas valstīm parakstītajos līgumos.

Pēdējie līgumi, kurus neatkarīgās Baltijas valstis parakstīja ar PSRS, bija 1939. gada rudenī noslēgtie savstarpējās palīdzības pakti, kas atļāva Latvijā, Lietuvā un Igaunijā ieviest padomju karaspēku. Deklarācijā atzīmēts, ka Padomju Savienība, parakstot šos līgumus, visām trijām valstīm svinīgi apsoltīja palīdzēt aizsargāt to suverenitāti, bet dažas nedēļas pirms šo līgumu parakstīšanas PSRS bija noslēgusi slepenu vienošanos ar nacistisko Vāciju par ietekmes sfēru sadali Austrumeiropā, un Baltijas valstis tika iekļautas PSRS sfērā. 1940. gada jūnijā Padomju Savienība pieprasīja reorganizēt triju Baltijas valstu valdības. Tā bija prasība, kam daudzkārt vājākās Baltijas valstis nespēja pretoties. Latvijas, Lietuvas un Igaunijas militārā okupācija notika vienlaikus ar jaunu valdību izveidošanu. Tūlīt pēc tam jūlijā sekoja viltus parlamenta vēlēšanas un Baltijas valstu inkorporācija Padomju Savienībā.

Deklarācijas nobeigumā uzsvērts: *“ASV ātri atmaskoja šo agresiju un atteicās atzīt ar spēku veikto Baltijas valstu inkorporāciju PSRS. Šodien, astoņpadsmit gadu pēc šiem notikumiem, mēs vēlamies Latvijas, Lietuvas un Igaunijas tautām atkal apliecināt, ka viņas nav aizmirstas. Amerikas Savienotās Valstis, vadoties no Atlantijas hartas principiem, vēlas redzēt atjaunotu visu to valstu suverenitāti, kam tā tika ar spēku atņemta.”*⁷⁶ Baltijas valstu vēstniecības Londonā tūlīt šo deklarācijas kopiju nosūtīja uz Lielbritānijas Ārlietu ministriju kā apliecinājumu ASV politikas konsekventajai nostājai Baltijas jautājumā. Apstākļos, kad notika zināma saprašanās starp Rietumvalstīm un Padomju Savienību, šāds dokuments bija nopietns apliecinājums tam, ka pēckara perioda smagāko starptautisko problēmu risināšana nenotiks uz Baltijas valstu likteņa rēķina.

Tomēr ne visas Rietumu demokrātiskās valstis realizēja tik konsekventu politiku anektēto Baltijas valstu jautājumā. Tā, piemēram, Norvēģijas valdība 1959. gada 30. septembrī Maskavā parakstīja līgumu ar Padomju Savienību par savstarpējo finansiālo pretenziju nokārtošanu attiecībā uz Latvijas, Lietuvas un Igaunijas PSR, kā arī Karēlijas Autonomo Padomju Sociālistisko Republiku.⁷⁷ Tas bija būtisks solis PSRS realizētās okupācijas leģitimitātes atzīšanas virzienā. Lai gan līgums tika parakstīts, Norvēģijas vēstnieks Maskavā tomēr oficiāli neapmeklēja Baltijas padomju republikas, tādējādi solidarizējoties ar ASV, Lielbritānijas un citu NATO valstu pieeju.

1960. gada sākumā notika izmaiņas Lielbritānijas Ārlietu ministrijas atsevišķu struktūru vadībā. Ilggadējais Ziemeļu departamenta direktors T. Brimelovs – atbildīgais par Baltijas politikas konceptuālo formulējumu – 15. martā tika iecelts par Lielbritānijas vēstnieku ASV. Tas nākotnē varēja ietekmēt Anglijas valdības pozīciju Baltijas jautājumā, tāpēc baltiešu diplomāti Londonā uzmanīgi sekoja līdzī notiekošajiem procesiem. To apliecina T. Brimelova tikšanās pirms aizbraukšanas uz ASV ar sūtni K. Zariņu. Tās

laikā K. Zariņš pievērsa uzmanību bijušā Latvijas ārlietu ministra Vilhelma Muntera vēstulei, ko tas pēc atgriešanās no izsūtījuma uz PSRS bija nosūtījis Latvijas diplomātiem Rietumos. K. Zariņš uzskatīja, ka padomju iestādes tādējādi visos iespējamos veidos centās neitralizēt baltiešu diplomātu aktivitātes Rietumvalstīs. Kā redzams no vēstules, V. Munters apzinīgi pildīja šo misiju. Viņš arī publicēja rakstus padomju avīzēs, izdeva atmiņu grāmatu, kurā kritiski izteicās par Latvijas neatkarības periodu. Sarunā ar K. Zariņu atbildīgais Ārlietu ministrijas ierēdnis T. Brimelovs piekrita šādam V. Muntera darbības novērtējumam.⁷⁸

1960. gada janvārī Lielbritānijas Ārlietu ministrija turpināja izstrādāt jaunu politiku attiecībā uz baltiešu diplomātisko misiju finansēšanu nākotnē. Iepriekš – 1948. gadā bija panākta vienošanās, ka Anglijas valdība ik gadu Latvijas misijai pārskaita 6000 mārciņu.⁷⁹ Tagad britu valdība uzskatīja, ka subsidijas baltiešu diplomātiem ir jāsamazina, aizstājot tās ar finansiālu atbalstu no Baltijas valstu noguldījumu procentiem ASV bankās. Britu sūtnim ASV T. Brimelovam aprīlī bija sarunas par šo jautājumu ar Valsts departamenta pārstāvjiem. Amerikāņi šādas idejas uzņēma rezervēti, atzīmējot, ka tas var pasliktināt Latvijas vēstniecības ASV finansiālo situāciju un novest pie tās līdzekļu ātras izsīkšanas. Valsts departamenta pārstāvis Ričards Džonsons uzsvēra, ka arī Lielbritānijas bankā ir diezgan ievērojams Latvijas Republikas zelta depozīts, kura procentus varētu izmantot misijas turpmākai subsidēšanai. T. Brimelovs, apspriežot šādu priekšlikumu, savukārt skaidroja problēmas ar baltiešu zelta depozīta izmantošanu. Viņš uzsvēra, ka visi bijušo Baltijas valstu līdzekļi ir bloķēti un uz tiem pretenzijas izsaka arī Padomju Savienība. T. Brimelovs savā 21. aprīļa vēstulē Ārlietu ministrijai pēc diskusijām ar amerikāņiem atzina, ka viņi ierosinājuši britiem turpināt iepriekšējo gadu atbalsta politiku.⁸⁰

Kā liecina britu Ārlietu ministrijas dokumenti, arī Latvijas vēstnieks Londonā K. Zariņš aktīvi iesaistījies finansiālo jautājumu risināšanā. Ziemeļu departamenta direktors R. Mensons 18. jūlija ziņojumā pēc sarunas ar K. Zariņu atzīmēja, ka Latvijas diplomāts joprojām cer uz iepriekšējo gadu politikas turpināšanu. K. Zariņš arī izteicies, ka par Anglijas nodomiem pakāpeniski izbeigt misijas finansiālo atbalstu informējis Latvijas sūtni ASV A. Spekki. Viņam ir zināms, ka Latvijas vēstniecībai Vašingtonā turpmāk būs jāsedz iztrūkstošā summa. R. Mensons atzīst, ka tas ir sāpīgi baltiešu diplomātiem.⁸¹

Sakarā ar Lielbritānijas ārlietu ministra Profjuma jautājumu R. Mensons 25. jūlijā sagatavoja dokumentu par Baltijas valstu misijām Londonā. Šajā materiālā atzīmēts, ka iespējams, tuvākajā laikā Anglijai būs publiski jāpaskaidro, ka šīs misijas tiek finansētas no valdības slepenajiem fondiem. R. Mensons uzskata, ka valdībai būtu jāieņem šāda pozīcija: *“Subsidijas triju Baltijas valstu misiju vadītājiem tika maksātas no ienākumiem par baltiešu kuģu izmantošanu, kas, sākoties Otrajam pasaules karam, nonāca Sabiedroto rīcībā. Tās bija 12 500 mārciņu gadā. Maksājumi tika uzsākti dažādos laikos:*

Igaunijai no 1943. gada, Latvijai no 1948. gada, bet Lietuvai no 1951. gada. Subsīdiju izmaksas Baltijas valstu misijām tiks pārtrauktas tuvākajos gados. Mēs zinām, ka misijas tagad ir atradušas citu finansiālo jautājumu izkārtojumu."⁸²

R. Mensons arī atzīmē, ka baltiešu misijas Londonā negrib sagādāt raizes britu valdībai un sekmēt publiskas debates par finansējuma jautājumiem. Tomēr jābūt gata-
viem uz diskusijām parlamentā, kā arī presē. Ir skaidrs, ka baltiešu misiju subsidēšanas
pārtraukšana izraisīs asu kritiku no trimdas organizāciju puses.

Apkopojot britu Ārlietu ministrijā apspriedēs un diskusijās izteiktās atziņas, Ziemeļu
departamenta direktors R. Mensons 1960. gada jūlija beigās sagatavoja jaunu apmēram
septiņu lappušu dokumentu "Baltijas misijas Londonā". Materiālā izklāstītas Anglijas
valdības pamatnostādnes Baltijas jautājumā daudzu gadu garumā. R. Mensons at-
zīmēja, ka Latvijas misijā 1958. gadā strādāja trīs darbinieki ar pilnu slodzi, kā arī
ekonomiskais padomnieks, arhivārs un līdzstrādnieks darbam ar dokumentiem latviešu
un angļu valodā. Departamenta direktors sarkastiski piezīmē, ka absolūti nav skaidrs,
ar ko šie cilvēki nodarbojas savā darbalaikā. Vienīgā reālā misijas funkcija ir konsulārie
pakalpojumi. Gadā tie dod ap 2000 mārciņu ieņēmumu. Britu Ārlietu ministrija saņem
no misijām neregulārus ziņojumus par situāciju Baltijas valstīs. Pirms katras svarīgākas
starptautiskas konferences Ārlietu ministrijai pienāk baltiešu pateicības par Anglijas
valdības realizēto aneksijas *de iure* neatzīšanas politiku.

Kopš 1952. gada Anglijas valdība finansiāli subsidēja trīs baltiešu misijas Lon-
donā – 7500 mārciņu gadā: Latvijai – 3000, Lietuvai – 2000, Igaunijai – 2500 mārciņu.
Gadu gaitā šī summa ir mainījusies, nedaudz palielinoties.

Misiju vadītāji, aizbildinoties ar dzīves dārdzības pieaugumu, nepārtraukti lūdza pa-
lielināt subsīdijas, bet britu valdība to konsekventi noraida. 1957. gadā valdība paziņoja,
ka subsīdijām ir vienīgi humānistisks raksturs. Kopš 1959. gada Anglijas valdība apsvēra
iespēju izbeigt subsidēšanu vispār, jo atklāja, ka baltiešu misijas saņem finansējumu arī
no Latvijas, Lietuvas un Igaunijas vēstniecībām Vašingtonā. Šķiet, ja Anglija pārtrauks
izmaksāt subsīdijas baltiešu misijām, tās segs iztrūkumu, pieprasot lielāku finansiālu
atbalstu no kolēģiem Vašingtonā.

R. Mensons savā dokumentā uzsver, ka ir pieņemts lēmums tuvākajā laikā izbeigt
Baltijas valstu misiju finansiālu atbalstu. Par to ir informēts arī ASV Valsts departaments.
Tas uzliktu Latvijas vēstniecības vadītājam Vašingtonā A. Spekkem papildu finansiālus
izdevumus. ASV Valsts departaments uzskata, ka tādējādi ātri vien varētu izsīkt Latvijas
vēstniecības Vašingtonā finanšu resursi. Ja Anglija tomēr apturēs savas subsīdijas, ASV
piekritīs nosūtīt nepieciešamos papildu līdzekļus no Baltijas valstu bloķētajiem fondiem.
Kad Baltijas valstu noguldītie naudas resursi ASV bankās izbeigsies, valdība apsvērs
iespējas, vai Latvijas, Lietuvas un Igaunijas misijas jāfinansē no ASV līdzekļiem. Igaunijas
un Lietuvas misiju pašreizējā finansiālā situācija ir sliktāka nekā Latvijas misijai.

R. Mensons min apsvērumus, kāpēc britiem arī turpmāk būtu jāsubsidē baltiešu misijas Londonā. Viens no tiem ir cilvēciskais faktors, proti, misijām nav kur ņemt līdzekļus. Pastāv arī politiskie iemesli – Anglija joprojām nav atzinusi Baltijas valstu aneksiju *de iure*. Jāņem vērā arī tas, ka visi baltiešu misiju vadītāji ir veci cilvēki un viņi nevarēs atrast citu darbu, viņiem būs jāmaksā valsts pabalsts iztikas nodrošināšanai. Jārēķinās ar to, ka subsidēšanas pārtraukšana radīs nelabvēlīgus komentārus ASV, kā arī no baltiešu emigrantu kopienu puses.

Bet, saglabājot subsīdijas, uzskata R. Mensons, darbosies arī vairāki negatīvi faktori. Tā kā visām trim baltiešu misijām Londonā praktiski nav nekādas nozīmes, ik gadu aktualizēsies jautājums par 12 500 mārciņu britu nodokļu maksātāju naudas izlietojumu. Tas radīs valdībai papildu politiskas problēmas. Nedrīkst jautājuma risināšanu atlikt gadiem ilgi, tas ir nesaprātīgi, jo rada ilūzijas, ka subsidēšana turpināsies bezgalīgi. Subsidēšanas pārtraukšana, no vienas puses, veidos Anglijas valdībai sliktu publicitāti, bet, no otras puses, jautājuma saglabāšana esošajā formā arī nav pieņemama. Jārēķinās ar baltiešu emigrantu neapmierinātību, taču tā ir izteikta sabiedrības minoritāte. Ja baltiešu misijas Londonā saglabāsies, tās jāpārkārto uz daudz ekonomiskākas bāzes, pārceļot uz mazāk prestižu pilsētas rajonu.

Dokumenta nobeigumā R. Mensons rekomendē britu valdībai par savu jauno nostāju informēt visas trīs baltiešu misijas un ASV Valsts departamentu, uzsverot, ka 1960. gada pirmajos trīs ceturkšņos subsīdijas paliks iepriekšējā līmenī, bet pavisam tiks pārtrauktas gada beigās. Baltiešu diplomātiem jāpaziņo, ka viņi turpinās baudīt iepriekš noteiktās diplomātiskās privilēģijas.⁸³

Pēc iepriekš analizētā R. Mensona dokumenta apspriešanas Ārlietu ministrijā un sarakstes ar ASV Valsts departamentu 1960. gada rudenī tika precizēta Anglijas valdības nostāja attiecībā pret Baltijas valstu misiju Londonā turpmāko finansēšanu. Tika nolemts, ka subsīdiju samazināšana jāuzsāk 1961. gada janvārī un pilnībā jāpārtrauc pēc četriem gadiem. Šajā periodā britu valdība trijām Baltijas valstu misijām Londonā garantē šādu finansējumu: Latvijai 1960. gadā – 7500 mārciņu, 1961. gadā – 5625, 1962. gadā – 3750, 1963. gadā – 1875 mārciņas; attiecīgi Lietuvai 1960. gadā – 3000, 1961. gadā – 2250, 1962. gadā – 1500, 1963. gadā – 750 mārciņu; Igaunijai 1960. gadā – 2000, 1961. gadā – 1500, 1962. gadā – 1000, 1963. gadā – 500 mārciņu. Pēdējās subsīdijas britu valdība paredzēja izmaksāt 1964. gada martā. Ārlietu ministrija uzskatīja, ka šāda maksājumu shēma būs pietiekami cēlsirdīga no humāniem apsvērumiem un nomierinās arī Savienotās Valstis. Jāatzīmē, ka sarunu laikā ASV valdība apsoltīja, ka tā atļaus palielināt izmaksas no Baltijas valstu noguldījumiem ASV, lai segtu britu subsīdiju atcelšanas radītos zaudējumus Latvijas, Lietuvas un Igaunijas misijām Londonā. Attiecībā uz Baltijas valstu bloķēto fondu izmantošanas aizliegumu misiju darbības nodrošināšanai 1960. gada rudenī parādījās jauns Anglijas Ārlietu ministrijas skaidrojums. Šos fondus

baltiešu misijām nevar atļaut izmantot tāpēc, ka britu valdība tās neatzīst par oficiālām Latvijas, Lietuvas un Igaunijas diplomātiskajām pārstāvēniecībām.⁸⁴

K. Zariņš arī mēģināja pievērst britu valdības uzmanību cilvēktiesību pārkāpumiem un padomju varas realizētās politikas postošajām sekām Latvijā. Zariņš par šiem jautājumiem sagatavoja un iesniedza notu Anglijas Ārlietu ministrijas Ziemeļu departamentā.⁸⁵

Baltijas jautājums Rietumvalstu un PSRS vispārējo attiecību kontekstā

1960. gada maijā Parīzē bija paredzēts četru lielvalstu – ASV, Lielbritānijas, Francijas un Padomju Savienības jauns samits par Berlīnes problēmu, atbrūnošanos, kā arī citām PSRS un Rietumvalstu attiecību aktualitātēm. Tomēr iepļānotā tikšanās cieta neveiksmi vēl pirms tās sākuma. Par iemeslu tam bija t.s. U-2 incidents. No 1956. gada līdz 1960. gadam ASV bija netraucēti veikusi izlūklidojumus virs PSRS teritorijas. Padomju armijas rīcībā nebija tādu ieroču, ar ko notriekt šādas lidmašīnas. 1960. gada 1. maijā, divas nedēļas pirms Parīzes konferences, PSRS beidzot izdevās notriekt virs savas teritorijas ASV spiegošanas lidmašīnu U-2. Tas izraisīja diplomātisku skandālu, un konference izjuka. Starptautisko attiecību vēsturē šī konference tādējādi ieguva apzīmējumu “nenotikusī konference”.

Latvijas, Lietuvas un Igaunijas diplomātiem Rietumvalstīs bija liela interese par Parīzes samitu, jo tajā saskatīja iespēju kārtējo reizi pasaules politiskajai elitei un sabiedriskajai domai atgādināt par neatrisināto Baltijas jautājumu. Tāda izdevība radās pirms konferences, kad baltiešu diplomātus Vašingtonā uz tikšanos uzaicināja ASV valsts sekretārs Kristiāns Herters. Tās laikā baltieši saņēma solījumu, ka neatzišanas politika netiks mainīta. Latvijas diplomātiskā dienesta vadītājs Rietumvalstīs K. Zariņš pat izvirzīja savas valsts pārstāvjus – Oļģertu Grosvaldu, Kārlī Berendu un Arnoldu Skrēberu uz Parīzes konferenci.⁸⁶

Pēc Parīzes samita neveiksmes Rietumu līderi bija norūpējušies par to, vai nesāksies jauns konfrontācijas vilnis attiecībās ar Padomju Savienību. Tas nenotika, jo Ņ. Hruščovs paziņoja, ka Berlīnes jautājuma risinājums tiek atlikts līdz ASV jaunā prezidenta ievēlēšanai.⁸⁷ Baltiešu trimdas organizācijas Zviedrijā 1960. gadā, ņemot vērā uzsākto gatavošanos Parīzes samitam, iesniedza petīciju ASV, Lielbritānijas un Francijas valdībai ar lūgumu aizstāvēt Latvijas, Lietuvas un Igaunijas tautu likumīgās tiesības uz suverenitāti. Tā paša gada rudenī Kanādas valdības vadītājs Dž. Dīfenbeikers ANO Ģenerālajā asamblejā apsūdzēja Padomju Savienību Baltijas valstu okupācijā un pieprasīja sarīkot Latvijā, Lietuvā un Igaunijā brīvas vēlēšanas. Lielbritānijas delegāts ANO 28. novembrī norādīja uz Baltijas valstu smago likteni PSRS koloniālajā impērijā.

Arī Eiropas Padomes Konsultatīvā asambleja 1960. gada 29. septembrī pieņēma īpašu rezolūciju nr. 189, kurā puda atbalstu baltiešu brīvības centieniem.⁸⁸ Rezolūcija tika pieņemta sakarā ar 20. gadadienu kopš Baltijas valstu piespiedu iekļaušanas Padomju Savienībā. Dokumentā akcentēta Latvijas, Lietuvas un Igaunijas prettiesiskā aneksija, uzsverot, ka tas noticis pret Baltijas tautu gribu. Eiropas Padome izteica līdzjūtību baltiešiem un solīja tos nepamest likteņa varā. Rezolūcijā pausta cerība, ka komunistiskais režīms nesalauzīs latviešu, lietuviešu un igauņu brīvības garu. Vienlaikus dokuments apliecināja, ka Rietumu demokrātiskās valstis joprojām atzīst Baltijas valstu *de iure* pastāvēšanu. Būtiski arī tas, ka rezolūcija aicināja Eiropas Padomes valstu valdības atbalstīt baltiešu trimdas organizāciju aktivitātes, līdz Latvija, Lietuva un Igaunija atgūs valstisko neatkarību un iekļausies Eiropas valstu izveidotajās starptautiskajās institūcijās.⁸⁹ Protams, Eiropas Padomes pieņemtā rezolūcija pacēla Baltijas valstu jautājumu kvalitatīvi augstākā pakāpē nekā tas bija līdz tam, piedodot problēmai starptautisku skanējumu.

ASV un Lielbritānijas pieeja Baltijas jautājumam 60. gadu sākumā

1960. gada novembrī ASV notika prezidenta vēlēšanas. Par valsts vadītāju tika ievēlēts Džons Fildžerals Kenedijs, kas bija visjaunākais prezidents ASV vēsturē. 1961. gada janvārī pēc inaugurācijas ceremonijas, pārņemot varu ASV, Dž. Kenedijs saņēma mantojumā virkni smagu starptautisku problēmu, starp tām jau ilgu laiku neatrisināto Berlīnes jautājumu. Kopš Ņ. Hruščova pirmā ultimāta bija pagājuši jau trīs gadi, un šai problēmai nebija rasts nekāds risinājums. To apzinājās arī Hruščovs un, apsverot visus aspektus, ierosināja Dž. Kenedijam tikties 1961. gada 3.–4. jūnijā Vīnē un pārrunāt aktuālākos starptautisko attiecību jautājumus. Ņ. Hruščovs uzskatīja, ka Dž. Kenedijs ir jauns, vieglāk ietekmējams un neizlēmīgs prezidents, ko izdosies piespiest pieņemt PSRS pozīciju.⁹⁰

Visas pasaules sabiedrība, kā arī baltiešu trimdas organizācijas uzmanīgi sekoja Vīnes samitam. Baltiešu vidū pastāvēja bažas, ka ASV jaunais prezidents, kas uzsvēra nepieciešamību realizēt elastīgāku ārpolitiku, varētu būt pārāk piekāpīgs Padomju Savienībai. Lielvalstu vadītāju sarunas Vīnē cieta neveiksmi, un Dž. Kenedijs 25. jūnijā, demonstrēdams stingru pieeju, paziņoja, ka ASV un NATO attiecībā uz Rietumberlīni spēkā uztur trīs lietas: ASV, Lielbritānijas un Francijas karaspēka klātbūtne, brīva pieeja pilsētai, tās dzīvotspējas nodrošināšana. Tas zināmā mērā nomierināja satrauktos prātus un ieviesa skaidrību ASV politikā. Viss liecināja par to, ka ASV neatbalstīs Rietumvalstīm nelabvēlīgas izmaiņas pēckara Eiropas izkārtojumā. 1961. gada sākumā Kalifornijas senators T. H. Kjukels iesniedza ASV Senātā rezolūciju, kurā aicināja Baltijas valstu

problēmu apspriest Apvienoto Nāciju Organizācijā. Baltijas valstu intereses aizstāvēja arī citas ASV Kongresā pieņemtās rezolūcijas, un tomēr Valsts departamenta ikgadējie paziņojumi Latvijas, Lietuvas un Igaunijas neatkarības dienas atcerei 60. gadu sākumā bija kļuvuši politiski vājāki un vispārīgāki.⁹¹

1961. gadā baltiešu trimdas organizācijas, izvērtējot jaunus apstākļus, nolēma vēl ciešāk koordinēt savu sadarbību. Vašingtonā tika izveidota jauna centrālā organizācija – Apvienotais baltiešu aicinājums (*United Baltic Appeal*). Vērtējot K. Zariņa aktivitātes Londonā šajā laikā, jāatzīmē, ka viņš centās sakārtot Latvijas vēstniecības uzturēšanas finansiālos jautājumus. 20. jūlijā K. Zariņš kopā ar Latvijas Republikas aktīvu atbalstītāju britu parlamenta deputātu lordu Alfrēdu Bosomu ieradās Anglijas Ārlietu ministrijā. Šeit notika tikšanās ar ārlietu ministra vietnieku Džozefu Bredšovu Godberu. Tās laikā bija izteikts priekšlikums palielināt Anglijas valdības finansiālo atbalstu Latvijas pārstāvniecībai Londonā. Nekādu konkrētu vienošanos ar ministra vietnieku neizdevās panākt. Anglija joprojām bloķēja Latvijas Republikas noguldījumus Lielbritānijā, nemaksājot pat procentus par šo līdzekļu izmantošanu.⁹²

1961. gada pavasarī un vasarā starp britu vēstniecību Maskavā un Ārlietu ministriju notika aktīva sarakste, kas skāra Anglijas valdības nostāju Baltijas jautājumā. Lielbritānijas vēstniecība Maskavā aktualizēja problēmu par britu diplomātu vizītēm uz Latviju, Lietuvu un Igauniju. 22. martā Ziemeļu departaments saņēma vēstuli no Maskavas ar lūgumu izskaidrot Ārlietu ministrijas nostāju divos gadījumos: vēstnieks tiek ielūgts privātā vizītē uz kādu Baltijas valsti, vai arī to ierosina un sagatavo PSRS Ārlietu ministrija. Līdz tam Ārlietu ministrija šajā jautājumā vadījās no 1958. gada 25. aprīlī fiksētā atzinuma, ka Lielbritānijas diplomāti oficiāli neapmeklē Latvijas, Lietuvas un Igaunijas PSR.⁹³

20. aprīlī J. N. Hendersons no Ārlietu ministrijas Ziemeļu departamenta sagatavoja atbildi uz vēstniecības jautājumiem. Vēstulē tika uzsvērts, ka Ārlietu ministrija joprojām uzskata par nevēlamām britu vēstniecības Maskavā diplomātu – jo īpaši vēstnieka oficiālās vizītes uz bijušajām Baltijas valstīm. Arī privātās vizītes var radīt tikai nevajadzīgus sarežģījumus. Tāpat vēstniekam jāizvairās no piedalīšanās PSRS Ārlietu ministrijas organizētajos ārvalstu diplomātu braucienos uz Latviju, Lietuvu un Igauniju. J. N. Hendersons uzsvēra, ka principā jebkura britu diplomātu klātbūtne Baltijas valstīs varētu tikt tulkota kā PSRS suverenitātes atzīšana pār šīm teritorijām.⁹⁴ Tāds bija Ziemeļu departamenta skaidrojums, tomēr britu vēstniecības Maskavā kancelejas vadītājs H. V. Kings 1961. gada jūnijā devās neoficiālā braucienā uz Tallinu, lai pavērotu jahtu starptautisko regati jūras līcī. Sacensības notika piecās jahtu kategorijās, un tajās piedalījās PSRS, Lielbritānijas, ASV, Somijas, Polijas, Itālijas, Norvēģijas, Dānijas, Zviedrijas un Austrumvācijas sportisti. Diplomāts savā atskaitē par šo braucienu uzsver, ka tas bija privāts brauciens nedēļas nogalē, brīvdienās.

H. V. Kings ziņojumā Ārlietu ministrijai uzsvēra, ka brauciena laikā uz Tallinu nebija iepļānoti kontakti ne ar Igaunijas PSR oficiālajām amatpersonām, ne arī ar valdības vai Ārlietu ministrijas pārstāvjiem. Tomēr pēc atgriešanās no Tallinas diplomāts konstatēja, ka Anglijas Ārlietu ministrijas pieejai attiecībā uz personām, kuras dodas uz Baltijas valstīm, jābūt elastīgākai, nekā tas bija līdz šim.

Britu vēstniecības Maskavā diplomāts savā atskaitē Ārlietu ministrijai apraksta arī nelielu incidentu, kurā viņš ticis iesaistīts Tallinā. To izraisīja vietējās robežapsardzības nodaļas komandiera lēmums anulēt viņa ielūgumu uz burāšanas sacensībām, jo tiekot pārkāptas uz ārzemju viesiem attiecinātās instrukcijas. Ielūguma karte tika atdota, un viss nokārtojās tikai otrajā dienā pēc tam, kad britu diplomāts griezās ar sūdzību PSRS Ārlietu ministrijā. H. V. Kings norāda, ka tā, iespējams, bijusi tikai nesaprašanās starp vietējo robežapsardzības komandieri un sacensību organizētājiem, bet varbūt tas bija viltīgi izpļānots solis no PSRS Ārlietu ministrijas puses, tādējādi spiežot britus pārkāpt pasludināto Baltijas valstu neatzīšanas politiku. Uz šādas versijas iespējamību H. V. Kingam norādījis kāds intelīģents igauņis, ar kuru tam bijusi saruna vizītes laikā Tallinā. PSRS ārzemniekus apkalpojošā tūristu organizācija "Intūrists" kategoriski noliedza politikas klātesamību šajā lietā. Britu diplomāts, paužot savas pārdomas, atzīmē, ka tas noteikti bija veids, kā padomju iestādes centās mīkstināt britu piekopto neatzīšanas politiku pret Baltijas padomju republikām.

1961. gada 27. jūnija vēstulē Ārlietu ministrijai H. V. Kings pauž domas par to, ka Anglijas valdības līdzšinējā striktā nostāja pret tās pārstāvju vizītēm uz Latviju, Lietuvu un Igauniju tomēr ir jāmaina. Viņš atzīmē, ka no šādas politikas, pēc viņa domām, lielākā zaudētāja ir tieši pati Anglijas valdība. H. V. Kings kā piemēru minējis Lielbritānijas valdības Tirdzniecības departamenta viedokli, kura pārstāvji izteikušies, ka bez tiešiem kontaktiem ar Igaunijas PSR Valsts plāna komiteju, Igaunijas PSR Zinātnes un tehnikas komiteju, arī *Sovnarhozu* nebūtu iespējams atrisināt daudzus britiem interesējošus jautājumus. Līdzīga situācija ir arī attiecībā uz Latviju un Lietuvu.⁹⁵

H. V. Kings savā atskaitē arī uzsver, ka, neraugoties uz neatzīšanas politiku, britu diplomātiem, Anglijas valdības oficiālajiem pārstāvjiem, biznesa cilvēkiem, zinātniekiem turpmāk tomēr būs jākontaktējas ar Baltijas padomju republiku amatpersonām. Viņš arī atzīmē, ka neredz lielu atšķirību starp telefona zvanu uz šīm iestādēm, rakstiskiem kontaktiem vai tiešu tikšanos. Ja tas ir nepieciešams lietas labad, tad jākontaktējas kā oficiāli, tā arī neformāli – arī ar Latvijas, Lietuvas un Igaunijas PSR ārlietu ministrijām. Ja britu Ārlietu ministrijas pašreizējās instrukcijas nosaka kādus ierobežojumus šajā ziņā, tad jautājums papildus jāaskaņo ar Londonu. H. V. Kings ir pārliecināts, ka kontakti ar dažāda līmeņa Baltijas padomju republiku oficiālajām amatpersonām, informācija no neoficiāliem avotiem tikai bagātinās Anglijas priekšstatu par tur notiekošo. Britu diplomāts uzskata, ka jāizmanto visas iespējas.

Britu vēstniecības Maskavā diplomāts M. Fretvels 1961. gada 26. septembrī vēlreiz griezās ar vēstuli pie Ārlietu ministrijas Ziemeļu departamenta direktora J. N. Henderzona, cenšoties precizēt atsevišķas detaļas Anglijas politikā pret Baltijas valstīm. Fretvels savā vēstulē atzīmēja, ka tas nepieciešams tāpēc, ka vēstniecības atašejs zinātnes jautājumos un komerciālo jautājumu padomnieks vēlas paplašināt kontaktus ar Baltijas valstīm. Pēdējos mēnešos ir notikusi atašeja vizīte Rīgā par zinātnes jautājumiem. Tās laikā padomnieks apmeklēja dažus zinātniskās pētniecības institūtus, nestājoties kontaktos ar Latvijas PSR valdības pārstāvjiem. Bet ir pilnīgi skaidrs, ka turpmākie kontakti spiedīs stāties oficiālās attiecībās ar Latvijas PSR Zinātnes un tehnikas komiteju. Arī vēstniecības padomnieks komerciālajos jautājumos ir līdzīgās domās. Viņš uzskata – lai gan Baltijas valstu loma Lielbritānijas ārējā tirdzniecībā pagaidām ir nenozīmīga, tās ir ieinteresētas britu radioelektronikas, atomenerģijas, mežrūpniecības, ķīmiskās rūpniecības, kā arī jahtu būves aprīkojuma iepirkšanā Anglijā. Paplašināti kontakti ar dažādām Baltijas valstu zinātniskās pētniecības un komerciālām struktūrām nav iespējami bez šo republiku ārlietu ministriju akcepta un labvēlības.

M. Fretvels, ņemot vērā Berlīnes otrās krīzes izraisīto vēsumu Austrumu–Rietumu, arī Lielbritānijas un PSRS attiecībās, atzīmē, ka varbūt pašlaik nav labākais laiks, lai uzsāktu Viņas Majestātes valdības miermīlīgo invāziju Baltijas republikās. Bet laiks negaida, un viņš ir nobažījies, ka tuvākajā nākotnē būs nepieciešami daudz precīzāki ieteikumi, kā rīkoties, lai nezaudētu labas iespējas. M. Fretvels atzīmē, ka vēstniecības padomnieks komerciālajos jautājumos jau 1962. gada pavasarī ieplānojis jaunu braucienu uz Latviju, Lietuvu un Igauniju, bet tas var notikt arī ātrāk. Lai novērstu iespējamus pārpratumus, M. Fretvels lūdza Ārlietu ministriju dot detalizētu skaidrojumu, kas skaitās oficiāla vizīte, oficiāls kontakts ar Baltijas padomju republiku pārstāvjiem.⁹⁶

M. Fretvels apraksta galvenās iespējamās kontaktu veidošanas formas ar Baltijas valstu pārstāvjiem. Viņš arī lūdz Ārlietu ministrijai dot to izvērtējumu un atļauju tās izmantot. Pirmā forma – telefona zvans uz kādu Baltijas valsts Ārlietu ministriju ar lūgumu noorganizēt tikšanos ar valdības departamenta pārstāvjiem vai kādām citām oficiālām iestādēm vai organizācijām. Otrā forma – oficiālu priekšlikumu izteikšana Baltijas valstu ārlietu ministrijām. Trešā forma – Baltijas republiku ārlietu ministriju pārstāvju pavadība britu diplomātu zinātnisko un komerciālo kontaktu veidošanas braucieniem. Noslēgumā M. Fretvels lūdz tiesības britu vēstniecībai Maskavā būt pārstāvētai Baltijas republiku jahtklubu rīkotajās regatēs, īpaši ikgadējā Baltijas regatē Tallinā. Viņš atzīmē, ka 1961. gada regatē Tallinā piedalījās ASV sportisti, nākamgad to vajadzētu darīt arī Lielbritānijai. Tas varētu sekmēt britu jahtu eksportu uz PSRS un līdz ar to vienlaikus gūt arī kādu komerciālu labumu. Britu jahtu panākumi populārajā Tallinas regatē būtu laba reklāma un pavērtu tām ceļu uz PSRS tirgu.⁹⁷

Vēstules nobeigumā M. Fretvels atvainojas Ārlietu ministrijai par iepriekš aprakstīto lūgumu un atzīmē, ka, pēc viņa domām, tuvākajā laikā tomēr var rasties nepieciešamība precizēt atsevišķas nostādnes Lielbritānijas attieksmē pret Baltijas valstu problēmu. Viņš izsaka noteiktu atbalstu idejai modificēt iepriekšējos gados īstenoto politiku, īpaši attiecībā pret britu diplomātu oficiālajām vizītēm Latvijā, Lietuvā un Igaunijā. M. Fretvels savā vēstulē velk paralēles starp iespējamo Vācijas Demokrātiskās Republikas un Baltijas padomju republiku atzīšanu, tomēr atzīmē, ka līdz tam vēl jānoiet garš ceļš. Pašlaik Anglijai jābūt stingrās Baltijas padomju republiku *de iure* neatzīšanas pozīcijās, kas tomēr neliegtu nepieciešamības gadījumā realizēt elastīgu politiku.⁹⁸

Tikai 1961. gada 1. decembrī Ārlietu ministrijas Ziemeļu departamenta vadība reaģēja uz M. Fretvela izteiktajiem priekšlikumiem. Atbildes aizkavēšanās tika skaidrota ar jautājuma diezgan sarežģīto raksturu, nepieciešamību detalizēti iedziļināties tajā un izstrādāt atbilstošus ieteikumus un rekomendācijas. Departamenta vadītājs atzīmēja, ka neredz iemeslu, kāpēc britu vēstniecības darbinieki Maskavā nevarētu atstāt kontaktus ar varas pārstāvjiem Baltijas valstu galvaspilsētās. Viņš arī uzsvēra, ka nepastāv šķēršļi cita veida kontaktu dibināšanai šajās padomju republikās, atgādinot tikai, lai tiem nebūtu diplomātiska rakstura. Vēstniecības pārstāvjiem rekomendēja izvairīties no piedalīšanās sociālpolitiskos pasākumos Baltijas valstīs. Attiecībā uz varbūtējiem Lielbritānijas sūtņa braucieniem uz Baltijas valstīm tika uzsvērts, ka tiem jābūt pēc iespējas neoficiāliem, katru reizi atgādinot Padomju Savienībai, ka Anglija joprojām neatzīst *de iure* Latvijas, Lietuvas un Igaunijas aneksiju. Atbildes nobeigumā departamenta direktors R. H. Mansons rezumējot izteica cerību, ka pēc šādas domu apmaiņas starp Ārlietu ministriju un vēstniecību Maskavā tomēr nesāksies britu diplomātu "miermīlīgā invāzija Baltijas republikās". Tika arī uzdots katru ceturksni vēstniecībai ziņot uz Londonu, cik plaši kontakti tai ir ar Latvijas, Lietuvas un Igaunijas PSR, lai laikus norādītu, kad šādas aktivitātes kļūst nevēlamas, ievērojot Lielbritānijas intereses.⁹⁹

Jāatzīmē, ka pēckara pirmā atkušņa laikā starp PSRS un Rietumiem, kas iezīmējās pēc J. Staļina nāves Padomju Savienībā un prezidenta H. Trumena nomaiņas ASV, Baltijas jautājums nerada nekādu jaunu risinājumu. Baltiešu trimdas vadītāji apskatāmajā laikā uzmanīgi sekoja līdzīgai starptautisko attiecību evolūcijai, īpaši pārmaiņām lielvalstu attiecībās, baidoties, ka atslābums aukstajā karā varētu novest pie nelabvēlīgiem akcentiem Rietumvalstu attieksmē pret Baltijas valstu okupāciju. Šīs bažas izrādījās veltīgas, jo nekādas principiālas izmaiņas ASV, Lielbritānijas, kā arī citu Rietumvalstu īstenotajā Baltijas valstu aneksijas neatzīšanas politikā nenotika. Rietumvalstis nedaudz gan mīkstināja savu retoriku par Baltijas jautājumu, to nostāja vairs nebija tik kategoriska un politiski asa. Neskatoties uz šīm tendencēm 50. gadu otrajā pusē un 60. gadu pašā sākumā, neviena vadošā Rietumvalsts Padomju Savienības veikto Baltijas valstu okupāciju neatzina par likumīgu. Baltijas valstu jautājums tādējādi palika iesaldēts, gaidot

jaunas vēsmas Rietumu un PSRS attiecībās, kas pavērtu ceļu problēmas tiesiskam risinājumam atbilstoši starptautiskajai likumdošanai. Pēc 1962. gada Karību krīzes starptautiskajās attiecībās pakāpeniski iezīmējās ceļš uz detanti un Eiropas drošības un sadarbības apspriedi Helsinkos. Šādas izmaiņas atnesa jaunas vēsmas pasaules valstu pieejā Baltijas problēmai.

Atsauces

- 1 Vitas, R. A. The United States and Lithuania. The Stimson Doctrine of Nonrecognition. – New York, Westport, Connecticut, London: Praeger, 1990, p. 80.
- 2 PRO, FO 371, 106113.NB1015/14.
- 3 Turpat.
- 4 Turpat, 111379.NB1015/2.
- 5 Turpat, 1984.NB1015/2.
- 6 Turpat.
- 7 Turpat, 106113.NB1015/14.
- 8 Turpat, 106113.NB1015/12.
- 9 Turpat.
- 10 Vitas, R. A. The United States and Lithuania, p. 80.
- 11 Варес Л., Осипова О. Похищение Европы или Балтийский вопрос в международных отношениях XX века. – Таллин, 1992, с. 256, 257.
- 12 Dokumenti par Latvijas valsts starptautisko atzīšanu, neatkarības atjaunošanu un diplomātiskajiem sakariem 1918–1998. – Rīga: Nordik, 1999, 150. lpp.
- 13 PRO, FO 371, 111380.NB1016/2.
- 14 Turpat, 111380.NB1016/3.
- 15 Turpat, 111379.NB1015/9.
- 16 Turpat, 111379.NB1015/6.
- 17 Turpat, 111379.NB1015/7.
- 18 Turpat, 111379.NB1015/13.
- 19 Turpat, 111379.NB1015/18.
- 20 Turpat.
- 21 Turpat.
- 22 Turpat, 111379.NB1015/12.
- 23 Vitas, R. A. The United States and Lithuania, p. 80.
- 24 PRO, FO 371, 111666.NB1015/1.
- 25 Turpat, 111666.NB1015/3.
- 26 Turpat, 116168.NB1051/1.
- 27 Turpat, 116168.NB1051/3.
- 28 Turpat, 116168.NS1051/2.
- 29 Turpat, 116172.NB1821/1.
- 30 Turpat.
- 31 Turpat, 116172.NB1821/1A.

- 32 Turpat, 111666.NB1015/4.
- 33 Turpat.
- 34 Turpat, 116166.NB1015/9.
- 35 Turpat, 116166.NB1015/10.
- 36 Turpat, 111666.NB1015/5.
- 37 Turpat, 116166.NB1015/10B.
- 38 Turpat, 116172.NB1821/2.
- 39 Turpat, 116166.NB1015/10c.
- 40 Turpat, 116903.N1821/1.
- 41 Turpat, 116903.NW1821/2.
- 42 Turpat, 116172.NB1821/4.
- 43 Turpat, 116172.NB1821/2.
- 44 Turpat, 116171.NB1781/1.
- 45 Turpat, 116166.NB1015/12.
- 46 Turpat, 116166.NB1015/11.
- 47 Turpat, 116188.NB1051/4.
- 48 Turpat, 116167.NB1017/1.
- 49 Turpat, 11617.NB1781/3.
- 50 Turpat, 122133.NB1051/1.
- 51 Turpat, 22133.NB1051/2B.
- 52 Turpat, 122133.NB1051/2A.
- 53 Turpat, 122133.NB1051/2.
- 54 American Foreign Policy: 1956. – Washington, 1959, p. 455.
- 55 PRO, FO 371, 122133.NB1051/2.
- 56 Turpat, 122133.NB1051/3.
- 57 Turpat, 122133.NB1051/4.
- 58 Turpat, 122133.NB1051/3A.
- 59 *Hough, W. J. H. III.* The annexation of the Baltic States and its effect on the development of law prohibiting forcible seizure of territory // *New York Law School Journal of International and Comparative Law*, Winter 1985, vol. 6, no. 2, p. 406.
- 60 PRO, FO 371, 128446.NB1903/1.
- 61 *Baruch, B.* The Public Years. – New York, 1960, pp. 373, 374.
- 62 PRO, FO 371, 129836.UN1192/824.
- 63 *Istorija Diplomatii. T. V.* – Moskva, 1974, 666.–670. lpp.
- 64 PRO, FO 371, 129085.NS1462/2.
- 65 Turpat, 128085.NS1462/3.
- 66 Turpat, FO 366, 3168.NS1461/13.
- 67 Turpat, FO 371, 128999.NS1028/1.
- 68 Turpat, 128999.NS1028/2.
- 69 Turpat.
- 70 Turpat, 128999.NS1028/3.
- 71 Turpat, 128999.NS1028/1.
- 72 *Dunbabin, J. P. D.* The Cold War. The Great Powers and Their Allies. – London: Longman, 1994, pp. 211, 212.

- ⁷³ *Kisindžers, H.* Diplomātija. – Rīga, Jumava, 2001, 592.–600. lpp.
- ⁷⁴ PRO, FO 371, 134612.NB10338/1.
- ⁷⁵ *Schick, J. M.* Berlin Crisis 1958–1962. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1971, p. 99.
- ⁷⁶ PRO, FO 371, 142687.NB10345/2.
- ⁷⁷ Dokumenti par Latvijas valsts starptautisko atzīšanu ..., 156. lpp.
- ⁷⁸ Latvieši Lielbritānijā. 1. grām. – Londona: Latviešu nacionālā padome Lielbritānijā; Daugavas Vanagu fonds, 1995, 144. lpp.
- ⁷⁹ PRO, FO 371, 153204.NB1901/4.
- ⁸⁰ Turpat, 151337.NS1901/2.
- ⁸¹ Turpat, 151337.NS1901/6g.
- ⁸² Turpat, 151337.NS1901/6.
- ⁸³ Turpat.
- ⁸⁴ Turpat, 151337.NS1901/9.
- ⁸⁵ Latvieši Lielbritānijā, 147. lpp.
- ⁸⁶ Londonas Avīze, 1960, nr. 726.
- ⁸⁷ *Kisindžers, H.* Diplomātija, 603. lpp.
- ⁸⁸ *Veigners, I.* Latvieši ārzemēs. – Rīga, 1993, 325. lpp.
- ⁸⁹ Dokumenti par Latvijas valsts starptautisko atzīšanu ..., 160. lpp.
- ⁹⁰ *Richardson, J. L.* Crisis Diplomacy. The Great Powers Since Mid-nineteenth Century. – Cambridge University Press, 1994, p. 210.
- ⁹¹ Dokumenti par Latvijas valsts starptautisko atzīšanu ..., 150., 151. lpp.
- ⁹² Latvieši Lielbritānijā, 147. lpp.
- ⁹³ PRO, FO 181, 1141.10111/22.
- ⁹⁴ Turpat, 1141.10111/20.
- ⁹⁵ Turpat, 1141.10111/26.
- ⁹⁶ Turpat, 1141.10111.26/9.
- ⁹⁷ Turpat, 1141.10111.26/9.
- ⁹⁸ Turpat, 1141.10111.29/9.
- ⁹⁹ Turpat, 1141.10111.1/12.

The Baltic Issue and Western States in the Period of First Postwar Political Thaw and New Tensions from 1954 till 1961

Antonijs Zunda

Summary

After Stalin's death in 1953, the new leadership of the Soviet Union gradually engaged in attempts to improve relations with Western governments. Despite these efforts and some signs of a political thaw, both sides remained locked into their positions with regard to the

Baltic States, in continual opposition. The United States, Great Britain and other Western countries regularly emphasized that the USSR had occupied and illegally incorporated the Baltic States in 1940, while the Soviet Union characterized this approach to the problem as the pressure of imperialistic countries. In the period under review, the 1950s, the US announced of readiness to support the captive nations of Eastern Europe and the Baltic region morally and politically, but that it would not interfere in the Soviet bloc by force. The US criticized the policies of the Soviet regime and issued annual proclamations on the independence days of the Baltic republics – but did nothing more. This resulted in some disappointment among Balts abroad, who expected more concrete action to be taken with regard to the restoration of the republics' statehood. Illusions about an end to the occupation and annexation in the near term gradually faded. Faced with this situation, Baltic exile organizations considered reminding the West about what had happened in 1940 a crucial task. Tremendous efforts were made to keep Western governments from forgetting the occupation, keeping the question alive in parliaments, the press, and international fora, for instance at the 1955 Geneva Conference, at disarmament talks, and at discussions about a solution to the problem of West Berlin. The approach to the Baltic question by the US, British and other Western governments changed; in keeping with the spirit of the thaw in East–West relations, a more diplomatic approach than was taken in the immediate post-war period (the late 1940s) was pursued in the 1950s and early 1960s. Baltic diplomats in the US and UK worried that this thaw might lead to a shift in Western governments' positions on the occupation of the Baltic States. In principle, however, Western governments remained faithful to the policy of non-recognition of the Baltics' annexation, continuing to emphasize the illegality of the occupation that had begun in 1940. In effect, the Baltic question remained frozen in the 1950s, as if awaiting fresh breezes in East–West relations that would open the way to a legal settlement. Beginning with the Caribbean crisis in 1962, the path of detente that would eventually lead to the Helsinki Conference on Security and Cooperation in Europe began to take shape, leading to a shift in the approach of Western governments to the Baltic question.

Aleksandrs Ivanovs

Latvijas vēsture 20. gadsimta 60. gados – 80. gadu vidū: izpētes gaita un rezultāti (historiogrāfisks apskats)

levads

Pēdējā laikā Latvijas historiogrāfijā konstatējami mērķtiecīgi mēģinājumi paplašināt pētāmo vēstures aspektu un jautājumu loku. Par to liecina vispirms prioritāšu korekcija Latvijas Vēsturnieku komisijas darbībā, kas izpaužas, priekšroku dodot 20. gadsimta 50. gadu otrās puses – 80. gadu vēstures jautājumiem.¹ Aktuālu vēstures jautājumu izvēli nosaka to zinātniskais un sabiedriskais nozīmīgums,² tāpēc 20. gadsimta 50. gadu otrās puses – 80. gadu Latvijas vēstures aspektu izpētes nepieciešamība vairākkārt uzsvērtā Latvijas vēsturnieku publikācijās,³ arī šī raksta autora darbos.⁴ Taču, kā atzīmē Daina Bleiere, “pētnieku uzmanību joprojām maz saista padomju režīma funkcionēšana Latvijā 60.–80. gados”, bet vairāku iemeslu dēļ Latvijas Vēsturnieku komisijas pētījumu hronoloģiskās robežas “paplašināšana vien negarantē vēsturnieku pievēršanos 60.–80. gadu pētījumiem”.⁵

Situācijā, kad vēstures pētniecībā notiek zināma prioritāšu korekcija, historiogrāfijas nozīme palielinās. Iesākot (pareizāk – atsākot) jebkuras tēmas izpēti, vispirms būtu jāapzina historiogrāfijā uzkrātā pieredze, jo pēc savas būtības vēsture ir “kumulatīvā” zinātne – tā nepārtraukti paplašina faktisko materiālu, pilnveido pētniecisko instrumentāriju un pieejas, daļēji revidējot un verificējot līdzšinējās interpretācijas un vērtējumus. Vēstures pētniecības sistēmas ietvaros historiogrāfijas svarīgākā funkcija ir, no vienas puses, apkopot un izvērtēt vēstures izpētes gaitā uzkrāto faktogrāfiju, verificēt zinātniskās pētniecības metodes un pieejas vēstures avotu apzināšanā un vēstures faktu reprezentācijā, no otras puses, aktualizēt pētāmos jautājumus un tēmas, parādīt to izpētes perspektīvas. Tas nozīmē, ka historiogrāfijas aicinājums ir sekmēt vēstures pētniecību, bet visas pārējās tās funkcijas⁶ uzskatāmas par sekundārām.

20. gadsimta 60.–80. gadu vēstures jautājumu izpētes gaitā tapis samērā plašs un daudzveidīgs historiogrāfiskais materiāls, kas daļēji var kļūt par šī posma pētniecības konceptuālo un faktogrāfisko pamatu jaunākajā Latvijas historiogrāfijā. Šī raksta autora 2006. gadā sagatavotajā pētījumā “Padomju politika Latvijā 20. gadsimta 50. gadu otrajā

Raksta empīrisko bāzi veido dažādi historiogrāfiskie avoti: pētījumi – monogrāfijas, raksti, konferenču materiāli un tēzes, kā arī citas zinātniskas publikācijas, kas nāca klajā Latvijā un ārvalstīs 20. gadsimta 60. gados – 21. gadsimta sākumā; publicistiski un populārzinātniski darbi; vēstures avotu krājumi un atsevišķu vēstures avotu publikācijas. Historiogrāfisko avotu sastāva specifika saistīta galvenokārt ar pētījumu politoloģijā un socioloģijā, kā arī publicistikas relatīvi lielo īpatsvaru analizējamajā historiogrāfiskajā materiālā. Historiogrāfiskā materiāla struktūru nosaka 20. gadsimta 60.–80. gadu Latvijas vēstures izpētes vēsturiskais ceļš: šo jautājumu apzināšana un zinātniskā izpēte aizsākusies un sevišķi aktīvi norisinājās padomju varas pastāvēšanas laikā, kad zinātnieki – sociologi, politologi un vēsturnieki – mēģināja izprast un raksturot gan nozīmīgus procesus, gan arī atsevišķus notikumus Latvijā padomju varas apstākļos. Tāpēc daudzām publikācijām, kas veido historiogrāfiskā materiāla būtiskāko daļu, retrospektīva ievirze nav raksturīga. Mūsdienās šīs publikācijas uzskatāmas par historiogrāfiskajiem avotiem šī vārda tiešajā nozīmē. Tai pašā laikā (atsevišķos gadījumos) tās var veikt arī vēstures avotu funkcijas, jo dažreiz tās it kā tieši (respektīvi, bez citu vēstures avotu “starpniecības”) “atspoguļo” un ataino situāciju, kāda pastāvējusi Latvijā 20. gadsimta 60. gados – 80. gadu vidū.

Taču uzmanība iepriekšminētajām historiogrāfisko avotu grupām nav vienāda. Historiogrāfiskā pētījuma pamatu veido zinātniskās publikācijas, kurās vēstures faktu reprezentācija, izpēte un interpretācija balstās uz vēstures avotu – dokumentu, aculiecinieku stāstu, atmiņu, preses u.c. liecībām, kā arī uz datiem, kas iegūti socioloģisko un politoloģisko pētījumu gaitā. Faktogrāfija, kas apkopota šādos pētījumos, arī mūsdienās izmantojama 20. gadsimta 60.–80. gadu Latvijas vēstures rekonstrukcijā. Tāpēc raksta principiāls uzdevums ir vispārīgos vilcienos noteikt 20. gadsimta 60.–80. gados tapušo pētījumu zinātnisko līmeni un kvalitāti.

Raksturojot vēstures jautājumu un aspektu reprezentācijas specifiku historiogrāfijā, kā arī vērtējot vēsturnieku, sociologu un politologu pamatoto atziņu drošticamības pakāpi, tiek ievēroti vairāki historiogrāfijas pētniecībā pieņemtie kritēriji un rādītāji, kas kopumā veido izsmeltošu priekšstatu par historiogrāfisko materiālu:¹²

- pētījumu avotu bāze, vēstures avotu izpētes metodes un paņēmieni, avotu atlases principi, pētījumos izmantoto avotu klāsta pilnība un “robi” pētījumu avotu bāzē, oriģinālās pētnieciskās tehnoloģijas un instrumentārijs, kas ļauj no vēstures avotiem iegūt plašāku un drošāku informāciju;¹³
- faktogrāfijas, interpretāciju un atziņu novitāte, kas saistīta ar jaunu vēstures avotu un vēstures faktu ieviešanu vēstures zinātnes aktīvā apritē;
- publikāciju politiskā ievirze, ideoloģisko spriedumu un drošas faktogrāfijas korelācija, kā arī publicistikas un historiogrāfisko šablonu piemaisījums 20. gadsimta

60.–80. gadu Latvijas vēstures tēlošanā; pētījumu teorētiskie pamati un konceptuālās pieejas, atveidojot Latvijas vēstures kopainu pētāmajā laikposmā.¹⁴

Tikai šo kritēriju sistēmiska ievērošana dod iespēju precīzi novērtēt vēstures faktu reprezentācijas kvalitāti un pamatotību pētījumos un citās publikācijās. Diemžēl praksē sistēmiskā pieeja grūti realizējama, it īpaši aplūkojot un vērtējot plašu historiogrāfisko materiālu, jo būtībā ikviens vēstures fakts, kas parādās publikācijās, verificējams šīs kritēriju sistēmas rāmjos. Tāpēc rakstā izvēlēta izlases pieeja vēstures faktu reprezentācijas drošuma un pamatotības pārbaudē; tai pašā laikā historiogrāfiskā materiāla integrētajā vērtēšanā visiem minētajiem kritērijiem ir sava loma.

Lai gan rakstā ir mēģināts veidot sabalansētu priekšstatu par 20. gadsimta 60. gadu – 80. gadu vidus Latvijas vēstures jautājumu izpētes līmeni, tomēr zināmus “robus” historiogrāfiskajā materiālā nosaka aplūkojamo pētījumu un publikāciju atšķirīgā nozīme un zinātniskā aktualitāte mūsdienās.

2006. gada pētījumā tika parādīts, ka šī perioda vēstures izpētē bija iesaistīti zinātnieki un publicisti – dažādu historiogrāfisko virzienu pārstāvji, bet historiogrāfiskajos virzienos akceptētās teorētiskās un metodoloģiskās pieejas būtiski ietekmēja vēstures procesa rekonstrukciju un atsevišķu vēstures faktu tēlošanu. Rezultātā dažādu historiogrāfisko virzienu ieguldījums Latvijas vēstures apzināšanā un izpētē ir dažāds. Tāpēc atšķirībā no pētījuma “Padomju politika Latvijā 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 80. gadu vidū: izpētes gaita, rezultāti un turpmākā perspektīva (historiogrāfisks apskats)”, kas piedāvāja samērā līdzsvarotu ieskatu visu historiogrāfisko virzienu metodoloģiskajās pieejās, šajā rakstā akcentēts vispirms “pozitīvs” ieguldījums 20. gadsimta 60.–80. gadu Latvijas vēstures izpētē. Respektīvi, lielāka uzmanība pievērsta trimdas latviešu historiogrāfijai, Rietumu sovetoloģijai un Latvijas jaunākajai historiogrāfijai. Turpretim Latvijas PSR historiogrāfijas ieguldījums faktogrāfijas pētišanā parasti (taču ne vienmēr) raksturots vispārīgos vilcienos. Šai sakarā var atzīmēt, ka raksta autors ir jau publicējis vairākus pētījumus par Latvijas vēstures padomju historiogrāfiju; tajos raksturotas padomju historiogrāfijas iezīmes, parādīta pētījumu politiskā un ideoloģiskā ievirze, kā arī veidots priekšstats par vēstures faktu reprezentācijas specifiku konceptuālo un metodoloģisko šablonu rāmjos.¹⁵ Turklāt diezgan vispusīgu priekšstatu par Latvijas padomju historiogrāfijas konkrētām atziņām un historiogrāfisko materiālu kopumā rada plaši historiogrāfijas apskati, kas nāca klajā padomju varas gados.¹⁶ Tādējādi rakstā parādītas un verificētas padomju historiogrāfijas nozīmīgākās atziņas, kas jāņem vērā arī mūsdienās, pētot Latvijas vēsturi 20. gadsimta 60. gados – 80. gadu vidū. Tai pašā laikā, salīdzinot šīs atziņas ar alternatīvo historiogrāfisko virzienu pārstāvju tēzēm un pieejām, rodas iespēja novērtēt trimdas latviešu historiogrāfijas un Rietumu sovetoloģijas reālu ieguldījumu Latvijas vēstures izpētē 20. gadsimta 60.–80. gados.

Tādējādi autora uzmanības centrā ir vēstures faktogrāfijas interpretācijas, kas veido “maģistrālo” virzienu 20. gadsimta 60.–80. gadu Latvijas vēstures apzināšanā un izpētē. Rakstā aplūkotā historiogrāfiskā materiāla pārskatāmības nolūkā pētījuma struktūra veidota atbilstoši historiogrāfiskā materiāla tematiskajam iedalījumam: sociāli ekonomisko un demogrāfisko procesu atspoguļojums historiogrāfijā; varas, politiskās kontroles un politiskās elites jautājumi pētījumos un publicistikā; kultūra, valoda, reliģija, starpnacionālās attiecības un nacionālās identitātes saglabāšanas problēmas; disidentisms un nevardarbīgā pretošanās; pētījumu avotu bāze un avotpētnieciskās pieejas faktogrāfijas reprezentācijā. Katras tēmas ietvaros strukturveidojoša nozīme ir trimdas latviešu historiogrāfijas, Baltijas studiju un Rietumeiropas un ASV sovetoģijās, kā arī mūsdienu Latvijas historiogrāfijas pārstāvju pamatotajām interpretācijām un atziņām; norādes uz Latvijas padomju historiogrāfiju paplašina historiogrāfiskā materiāla izpētes kontekstu, lai spilgtāk iezīmētu aktuālās pētāmās problēmas.

Sociāli ekonomisko un demogrāfisko procesu atspoguļojums historiogrāfijā

20. gadsimta 60. gados – 80. gadu vidū Latvijā notikušo sociāli ekonomisko un demogrāfisko procesu izpēte sevišķi strauji risinājās līdz 20. gadsimta 90. gadu sākumam, kas liecina par to, ka savā laikā gan padomju historiogrāfijā (kā arī tā sauktajās sabiedriskajās zinātnēs), gan arī sovetoģijā un Baltijas studijās šiem Latvijas vēstures aspektiem bija prioritāra nozīme, taču to pētīšana gan padomju historiogrāfijas un sabiedrisko zinātņu, gan arī sovetoģijas un Baltijas studiju metodoloģiskajos rāmjos bija vairāk vai mazāk politizēta un ideoloģizēta. Būtībā tautsaimniecības un sociālās struktūras attīstības atspoguļošana publikācijās, kas nāca klajā Latvijā un ārzemēs 20. gadsimta 60.–80. gados, uzskatāma par ideoloģiskās cīņas specifisku izpausmi: zinātnieki vai nu mēģināja ar faktisko materiālu parādīt padomju režīma panākumus un tādējādi arī attaisnot tā pastāvēšanu, vai arī meklēja faktiskus pierādījumus un argumentus, lai atspēkotu padomju historiogrāfijā un sabiedriskajās zinātnēs iesakņojušos mītus un šablonus un parādītu padomju ekonomiskās politikas īstos mērķus un ieceres. Līdz pat 20. gadsimta 80. gadu beigām ideoloģiskā cīņa faktiski veidoja tautsaimniecības attīstības izpētes modeli: noteica atsevišķu pētāmo jautājumu aktualizāciju vai tieši otrādi – noklusēšanu (vai ignorēšanu); sekmēja publikāciju skaita strauju pieaugumu; ietekmēja publikāciju formu – faktiskā materiāla un interpretāciju (vērtējumu) “Ipatnējo svaru” un korelāciju, “zinātniskā aparāta” uzbūvi, pierādījumu loģiku un pat materiāla izklāstīšanas stilu.

Šai sakarā jāatzīmē, ka iniciatīva Latvijas 20. gadsimta 60.–80. gadu tautsaimniecības attīstības jautājumu un daļēji arī sociālās attīstības aspektu aktualizācijā vēstures

pētniecībā, politoloģijā un citās sociālajās zinātnēs, kā arī publicistikā, šķiet, piederēja padomju historiogrāfijai un tā saucamajām sabiedriskajām zinātnēm. Savukārt Rietumu sovetoloģijas un Baltijas studiju pārstāvji mēģināja rast atbildi uz šo izaicinājumu.

Uzmanība sociāli ekonomiskās vēstures jautājumiem bija it kā iepriekš nosacīta padomju historiogrāfijā un sabiedriskajās zinātnēs. Kā vairākkārt atzīmēts šī raksta autora iepriekšminētajās publikācijās, padomju historiogrāfijā akceptētais jaunāko laiku vēstures izpētes modelis prasīja visnopietnāko uzmanību pievērst tā sauktās *bāzes* jautājumiem – pirmkārt, *ražotājspēkiem*, otrkārt, *ražošanas attiecībām*. Tai pašā laikā rodas iespaids, ka ekonomiskās vēstures aspektu nelīdzsvaroti plašu reprezentāciju pētījumos un populārzinātniskajās publikācijās noteica vēl viens faktors (vai apsvērum). Pēc savas iedabas sociālā un it īpaši tautsaimniecības vēsture ir kvantitatīva – tajā lielāka nozīme ir statistiskiem procesiem, ekonomikas un sabiedrības attīstības datiem un masveida faktiem, kas ekonomikas vēstures apskatos vienmēr izvirzās priekšplānā. Skaitliskā materiāla interpretācijas, statistisku procesu un masveida faktu jēgas atklāšana un izskaidrošana, kā arī vērtējumi bieži vien paliek novārtā. Šķiet, ka tā ir ekonomiskās pieejas specifika: arī mūsdienu pētījumos ekonomikā padarītā pētnieciskā darba kvalitātes vērtēšanā viens no galvenajiem kritērijiem ir statistiskā materiāla plašums, datu kvantitatīvā reprezentācija un apstrāde. Zināmā mērā šī iezīme raksturīga arī socioloģiskajai pieejai, kaut gan šajā zinātnē tā savijas ar tā saucamo kvalitatīvo analīzi.

Pētījuma pārblīvēšana ar skaitlisko materiālu, kā arī ar diezgan vienveidīgu faktogrāfiju, piemēram, ar dažādu uzņēmumu darbības rādītājiem, dod iespēju interpretācijas un skaidrojumus “izkaist” pētījuma lappusēs, bet dažreiz pat vispār izvairīties no kaut kādiem secinājumiem.¹⁷ Kvantitatīvajos pētījumos skaitliskais materiāls¹⁸ lasītājos var radīt maldīgu – padomju historiogrāfijas gadījumā pozitīvu – priekšstatu par panākumiem atsevišķās ekonomikas nozarēs¹⁹ un sociālajā jomā, kas it kā “automātiski” liek nepamanīt problēmas, trūkumus un nepilnības, nemaz nerunājot par sociāli ekonomiskās attīstības mērķiem un sociāli ekonomisko procesu ievirzi, sekām un jēgu. Rezultātā padomju historiogrāfijā un sabiedriskajās zinātnēs tika veidots 20. gadsimta 60.–80. gadu vēstures (un toreizējās sociāli ekonomiskās realitātes) pievilcīgs tēls,²⁰ kas pilnīgi atbilda padomju historiogrāfijas metodoloģiskajiem pamatiem. Tas palīdzēja padomju historiogrāfijai relatīvi sekmīgi veikt tai paredzētās politiskās un ideoloģiskās funkcijas.

Meklējot atbildi uz šo padomju historiogrāfijas “izaicinājumu”, Rietumu un trimdas latviešu zinātnieki un publicisti akcentēja tautsaimniecības un sabiedrības attīstības kvalitatīvo pusi, galveno uzmanību pievēršot Latvijas (un visas Baltijas²¹) sociāli ekonomiskās attīstības pretrunīgām izpausmēm un sekām, lai atklātu tās jēgu, nozīmi un lomu padomju politikas īstenošanas kontekstā. Tāpēc sovetoloģijas un Baltijas studiju pārstāvju darbu klāstā centrālā vieta ir nevis skaitliskam materiālam un faktogrāfijai, bet

interpretācijām un vērtējumiem, kas padara šīs publikācijas konceptuālas. Acīmredzot tāpēc tajās paustās idejas un pieejas līdz šim laikam nav zaudējušas savu zinātnisko aktualitāti. Tomēr padomju historiogrāfijā un sabiedriskajās zinātnēs aktualizētā faktogrāfija, kā arī plašs statistiskais materiāls joprojām visai pamatoti uzskatāms par mūsdienu Latvijas historiogrāfijas empīriskās bāzes sastāvdaļu,²² kaut gan šī materiāla izmantošana mūsdienās nav iespējama bez tā vispusīgas un rūpīgas verifikācijas.

20. gadsimta 60.–80. gadu sociāli ekonomiskās vēstures pētniecības struktūras īpatnība – divu pretpolu (padomju historiogrāfija un Rietumu zinātne) mijiedarbība, cīņa un savstarpējā atkarība – prasa īstenot sabalansētu pieeju historiogrāfiskā materiāla apzināšanā un izpētē, lai vēlreiz, jau 21. gadsimta sākumā, aktualizētu historiogrāfijā uzkrāto pozitīvo pieredzi.

Latvijas padomju historiogrāfijā un sabiedriskajās zinātnēs tika aplūkoti (vai vismaz skarti) gandrīz visi Latvijas sociāli ekonomiskās attīstības jautājumi, par ko netieši liecina arī ārkārtīgi plašs publikāciju klāsts, kas uzskaitīts un anotēts iepriekšminētajos historiogrāfijas apskatos un iespiestajos bibliogrāfiskajos rādītājos.²³ Taču arī faktogrāfijas un statistiskā materiāla reprezentācijas ziņā Latvijas padomju historiogrāfijā konstatējama zināma nelīdzsvarotība dažādu sociāli ekonomiskās vēstures aspektu aktualizācijā un izpētē.

Rodas iespaids, ka padomju zinātnieku uzmanības centrā lielākoties bijuši rūpniecības un tās infrastruktūras attīstības jautājumi, pirmām kārtām – ar rūpniecību saistīti sociālās vēstures aspekti.²⁴ Iespējams, ka sevišķi lielu uzmanību rūpniecības vēsturei nosacīja šīs tautsaimniecības nozares ārkārtīgi straujā attīstība, kas deva iespēju publikāciju priekšplānā izvirzīt tieši industrializācijas panākumus. Rūpniecības attīstība tika aplūkota pa posmiem, kurus noteica atbilstoši padomju historiogrāfijā pieņemtajai Latvijas vēstures periodizācijai,²⁵ bet posmu ietvaros faktogrāfija un statistiskais materiāls tika grupēts pa nozarēm. Sevišķi noturīga industriālās attīstības aspektu aplūkošanas secība ir raksturīga rūpniecības vēstures apcerēm, kas iekļautas apkopojošās kolektīvajās monogrāfijās: sākumā, balstoties uz Komunistiskās partijas dokumentiem, tika parādītas prioritātes un rūpniecības turpmākās attīstības (pilnveidošanas) uzdevumi; tam sekoja industriālo nozaru vadīšanas (saimniekošanas), plānošanas un tehnoloģiskās modernizācijas jautājumi, kas kopumā radīja vispārīgu priekšstatu par rūpniecības straujo attīstību Latvijā. Tam parasti sekoja atsevišķu rūpniecības nozaru attīstības detalizēti apskati, kuri arī tika veidoti pēc diezgan unificēta plāna – elektroenerģijas ražošana, mašīnbūve un metālapstrāde, vieglā un pārtikas rūpniecība, celtniecība, transports, sakari utt. Panākumu fonā tika raksturota rūpniecības attīstības sociālā puse – izmaiņas Latvijas iedzīvotāju sociālajā struktūrā, darbaļaužu jaunrade, sociālistiskā sacensība u.tml.²⁶

Interesanti, ka 20. gadsimta 60.–80. gados speciālu pētījumu par atsevišķu rūpniecības nozaru attīstību bija maz,²⁷ jo historiogrāfiskajā materiālā dominēja publikācijas,

kuru autoru uzmanības centrā bija rūpniecības attīstības sociālie aspekti. Šai sakarā minami gan apkopojoši pētījumi par Latvijas sociālās struktūras dinamiku,²⁸ Latvijas iedzīvotāju labklājības pieaugumu²⁹ un Latvijas strādnieku “šķiras” vēsturi kopumā,³⁰ gan arī darbi, kuros lielākoties socioloģiskajā plāksnē³¹ aplūkoti atsevišķi strādnieku attīstības – *skaitliskās un kvalitatīvās izaugsmes*³² – aspekti: strādnieku profesionālās sagatavošanas³³ un izglītības jautājumi,³⁴ strādnieku piedalīšanās sociālistiskajā sacensībā,³⁵ atsevišķu rūpniecības uzņēmumu³⁶ un rūpniecības nozaru strādnieku sociālā attīstība³⁷ u.c.

Minētās publikācijas atstāj visai pretrunīgu iespaidu. No vienas puses, šo darbu ievirze – panākumu akcentēšana rūpniecības un sociālās struktūras attīstībā, metodoloģisko un ideoloģisko šablonu samērā liels īpatsvars argumentācijas sistēmā un sociāli ekonomisko procesu vērtēšanā – nedod iespēju izveidot pilnīgi adekvātu priekšstatu par minēto procesu saturu, pretrunīgu norisi, sekām un jēgu. Kaut gan publikācijās Latvijas industriālās attīstības pretrunīgās sekas dažreiz tika minētas, taču parasti bez komentāriem: *“Attīstīta sociālisma sabiedrības celtniecības un pilnveidošanas gados republikas strādnieku šķira papildinājās galvenokārt uz starprepublikāniskās migrācijas [...] rēķina. [...] Rūpniecības strādnieku skaitu ik gadus papildināja arī no Padomju Armijas demobilizējušies karavīri. [...] No 1961. līdz 1980. g. republikas iedzīvotāju skaita pieaugums uz starprepublikānisko migrantu rēķina bija samazinājies. Lielākā daļa migrantu tagad parasti apmetās uz dzīvi pilsētās [utt.]”*³⁸ Tādējādi akadēmiskajos pētījumos parādīti arī “sāpīgākie” vēstures aspekti, taču šo faktu reprezentācija ir ļoti piesardzīga un nedroša.

No otras puses, kā jau atzīmēts, publikācijās sniegta plaša faktogrāfija, kas iegūta ne tikai no publicētajiem avotiem (statistika, oficiāli dokumenti, prese utt.), bet arī socioloģisko un etnogrāfisko lietišķo pētījumu realizācijas gaitā, kas prasīja tādu zinātniskās pētniecības metožu izmantošanu kā novērošana, anketu aptaujas, intervijas u.tml. Tāpēc nevar noliegt, ka tieši Latvijas padomju historiogrāfijā sāka veidoties starpdisciplinārā pieeja jaunāko laiku vēstures aspektu izpētē, kas paredzēja radošu sadarbību ar speciālistiem saskarīgajās jomās (vispirms socioloģijā³⁹), tajās izstrādātā pētnieciskā instrumentārija auglīgu un efektīvu izmantošanu jaunākās vēstures pētniecībā.

Vēsturnieku pievēršanās jaunākās vēstures, kā arī pašreizējo procesu izzināšanai nozīmēja tradicionālās vēstures pētniecības jomas būtisku paplašināšanos. Turklāt tas pilnīgi atbilda vēstures pētniecības tendencēm pasaulē. Var konstatēt dažos iepriekšminētajos pētījumos īstenotās pieejas atbilstību tā saucamās *jaunās sociālās vēstures* (vai *“jaunā vēsture” – the new history*⁴⁰) metodoloģiskajām prasībām un principiem: prioritārā uzmanība sociālās vēstures un sociālās struktūras vēstures jautājumiem (kuri pirms “jaunās vēstures” rašanās parasti bija socioloģijas un citu sociālo zinātņu “pārziņā”); mēģinājumi “pagarināt” pagātni uz nākotni un tā pašreizējos procesus un notikumus iekļaut

vēstures pētniecības sfērā; vēstures zinātnes pētnieciskā instrumentārija pilnveide un papildināšana ar sociālajās zinātnēs izstrādātajām zinātniskās pētniecības metodēm.⁴¹ Galu galā tieši Latvijas padomju historiogrāfijā konstatējami tā saucamās *kvantitatīvās vēstures* aizsākumi, par ko liecina pētnieku uzmanība statistiskiem procesiem, masveida (statistisko) avotu izmantošana, datu kvantitatīvā apstrāde u.c.

Diemžēl padomju metodoloģija būtiski kavēja modernāko tehnoloģiju un jaunāko pieeju ieviešanos vēstures pētniecībā, tāpēc var runāt tikai par šo jauno vēstures pētniecības virzienu aizsākumiem Latvijā 20. gadsimta 70.–80. gados. Šai sakarā jāatzīmē, ka mūsdienās Latvijas vēstures pētniecībā šādu šķēršļu jaunāko pieeju un pētniecības tehnoloģiju apgūšanai un izmantošanai vairs nav, taču Latvijas vēsturnieku iestrādes jaunās vēstures un kvantitatīvās vēstures jomā netiek pieprasītas, šo jauno virzienu tapšana faktiski tika pārtraukta 20. gadsimta 90. gadu sākumā. Tādējādi, šķiet, ir vērts daļēji atjaunot kontinuitāti jaunāko laiku vēstures pētniecībā (vismaz vēstures pētniecības “tehnoloģijas” jomā), kas prasītu gan prioritāšu korekciju,⁴² gan vēsturnieku vēlmi sekot jaunākajām tendencēm vēstures pētniecībā, neaizmirstot arī par vēstures pētniecības tradicionālajām (klasiskajām) metodēm un pieejām.⁴³

Līdzīgas (pretrunīgas) tendences vērojamas arī citu sociāli ekonomiskās vēstures jautājumu izpētē Latvijas padomju historiogrāfijā. Publikāciju skaita ziņā Latvijas lauksaimniecības vēstures izpēte norisinājās samērā strauji,⁴⁴ bet izpētes modelis pamatvilcienos sakrita ar industriālās attīstības pētniecības modeli un loģiku: lauksaimniecības “materiāli tehniskās bāzes” attīstība un pilnveide, lauksaimniecības tehnoloģiskie un organizatoriskie jautājumi, “progresīvas tendences”⁴⁵ lauksaimniecības produkcijas ražošanā un pārstrādē un, beidzot, šiem procesiem ražošanā un saimniekošanā atbilstošās pārmaiņas laucinieku sociālajā sastāvā un dzīvesveidā.⁴⁶ Lauksaimniecības vēstures aspektu vidū Latvijas padomju historiogrāfijā tika pētīti sociālās vēstures, respektīvi, lauku iedzīvotāju sociālās struktūras attīstības jautājumi,⁴⁷ kaut gan pētījumu skaits šajā jomā nav tik liels salīdzinājumā ar strādnieku šķiras vēstures un sociālās attīstības izpēti.

Kā jau atzīmēts, 20. gadsimta 60.–80. gados Latvijas sociāli ekonomiskās vēstures “alternatīvu” ainu piedāvāja Rietumeiropas un ASV sovetoģi un Baltijas studiju – arī latviešu trimdas – pārstāvji. Lai gan sociāli ekonomiskās vēstures izpētē izmantoja tos pašus materiālus – dokumentāros vēstures avotus, statistiku, socioloģisko aptauju datus, kurus zinātnes aprītē ievada zinātnieki Latvijā, tomēr viņiem izdevies veidot diezgan secīgu un pārlicinošu priekšstatu par Latvijas sociāli ekonomiskās attīstības tendencēm, atklāt to jēgu, saturu un ievirzi. Tādējādi sociāli ekonomiskās vēstures izpētē dominēja konceptuālā pieeja, bet atsevišķu faktu un parādību aktualizācija un reprezentācija pētījumos un populārzinātniskās publikācijās konkretizēja teorētiskas un konceptuālas tēzes.⁴⁸

Interesanti, ka arī ārzemju pētnieku un publicistu uzmanības centrā bija panākumi Latvijas (un citu Baltijas valstu) industriālajā attīstībā, taču rūpniecības paātrinātās attīstības jēga un iespējamās sekas tika vērtētas padomju nacionālās politikas kontekstā. Pēc pētnieku domām, ar ekonomiskās attīstības veicināšanu padomju režīms mēģināja panākt vispirms politiskus mērķus, bet ekonomiskos uzdevumus vienmēr uzskatīja par sekundāriem.⁴⁹ Pirmkārt, ekonomikas paātrināta attīstība tika atzīta par Latvijas un citu Baltijas valstu integrācijas līdzekli, lai šo valstu ekonomiskās sistēmas pilnīgi iesaistītu padomju ekonomiskajā sistēmā⁵⁰ un pakļautu centralizētai plānošanai un resursu sadalīšanai,⁵¹ kas spētu neitralizēt jebkuras tieksmes pēc ekonomiskās neatkarības,⁵² jo PSRS “vienlīdzība uzskatīta par ideoloģisko nepieciešamību: katram reģionam jāsaņiedz vienāda [...] attīstības pakāpe, lai virzītos uz komunismu”⁵³. Otrkārt, pēc pētnieku domām, ekonomiskā attīstība un ražošanas (arī eksporta un importa) struktūra atbilda nevis Baltijas tautu,⁵⁴ bet PSRS interesēm:⁵⁵ dažreiz PSRS ekonomiskā politika Latvijā, Lietuvā un Igaunijā tika interpretēta kā ekonomiskā eksploatacija.⁵⁶ Tai pašā laikā tika konstatēts, ka šī politika cietusi neveiksmi iedzīvotāju, kā arī daļēji vietējās politiskās elites pretošanās dēļ.⁵⁷

Šo apsvērumu dēļ padomju ekonomisko politiku Latvijā, kā arī Lietuvā un Igaunijā vērtēja negatīvi. Lai gan tika konstatēts augsts ekonomiskās – vispirms industriālās – attīstības līmenis,⁵⁸ tomēr, pēc pētnieku domām, par šī līmeņa vērtēšanas mērauklu bija jāizvēlas nevis citu PSRS republiku ekonomiskās attīstības līmenis, bet Rietumu valstu līmenis.⁵⁹ Šo pieeju ekonomiskās attīstības līmeņa vērtēšanā nevar apšaubīt, taču bieži vien tā izpaudās arī šādā spriedumā: ja pēc 1940. gada Baltijas valstis būtu bijušas neatkarīgas, tad to ekonomiskās attīstības līmenis būtu bijis līdzīgs Somijas līmenim.⁶⁰ Šķiet, ka šī argumentācija tika veidota nevis zinātnes rāmjos, bet ideoloģiskās cīņas kontekstā publicistikas ietekmē – polemikā ar padomju historiogrāfijā pieņemtajiem šabloniem un pieejām.⁶¹

Historiogrāfijā vispusīgi izskatīja arī citus argumentus, kuri deva iespēju padomju ekonomiskās politikas rezultātus vērtēt negatīvi: paātrinātās ekonomiskās attīstības nelabvēlīgās ekoloģiskās sekas,⁶² republikas vadības ierobežotās iespējas ietekmēt lēmumu pieņemšanu ekonomikas jomā⁶³ u.c. Pie tam tika atzīmēts, ka republikas varas institūciju pilnvaras būtiski reducētas kopš 20. gadsimta 60. gadiem, kad ieviesa tā saukto *Brežņeva* modeli saimniekošanā, kas būtībā nozīmēja atgriešanos pie *staliniskā* modeļa. *Brežņeva* modeļa raksturīgāko iezīmju vidū minēja ekonomikas nozaru pārvaldīšanu no PSRS centra, kas ievērojami samazināja vietējo institūciju patstāvību ekonomisko lēmumu pieņemšanā un tādējādi arī republikas politiskās patstāvības līmeni, sekmēja migrāciju utt.⁶⁴ Šajā kontekstā samērā pozitīvi tika vērtēts iepriekšējais – *Hruščova* modelis, kas priekšplānā izvirzīja ekonomikas teritoriālo pārvaldīšanu, tādējādi paaugstinot vietējo vadītāju lomu un

sekmējot *autonomisko* tendenču attīstību un nostiprināšanos Latvijā un citās Baltijas valstīs.⁶⁵

Taču, negatīvi vērtējot ekonomiskās attīstības tendences Latvijā, galvenais arguments bija: paātrinātā industriālā attīstība rada nelabvēlīgas demogrāfiskās un sociālās sekas. Tas deva iespēju padomju ekonomisko politiku Baltijā uzskatīt par nacionālās politikas sastāvdaļu (vai arī turpinājumu),⁶⁶ jo cittautiešu imigrācija Latvijā, Lietuvā un Igaunijā patiešām apdraudēja latviešu, lietuviešu un igauņu etnisko identitāti.⁶⁷ Tāpēc sovetoģijā un Baltijas studijās par aktuālāko pētāmo problēmu kļuva jautājums par padomju ekonomiskās politikas reālajiem mērķiem: vai intensīvā ekonomiskā attīstība (pirmām kārtām rūpniecības) bija saistīta lielākoties ar ekonomiskiem faktoriem – ar reģiona izdevīgu izvietojumu, attīstītu infrastruktūru, kvalificētu darbaspēku utt. – vai otrādi – paātrinātās ekonomiskās attīstības galvenais mērķis bija mēģinājums pārkrievot latviešus, lietuviešus un igauņus. Jāsaka, ka 20. gadsimta 60.–80. gados sovetoģijas un Baltijas studiju pārstāvjiem neizdevās galīgi atrisināt šo problēmu, jo ekonomiskās politikas izstrāde bija pašu augstāko PSRS institūciju pārziņā, bet PSRS vadības īstās ieceres ne vienmēr tika dokumentētas; turklāt informācija par lēmumu pieņemšanu PSRS centrā bija visai nepietiekoša un nedroša. Tāpēc publikācijās bieži vien konstatējama zināma nenoteiktība un svārstības ekonomiskās politikas mērķu raksturošanā. Tas liecina par to, ka secinājumi par padomju ekonomiskās politikas galvenajiem mērķiem balstījās uz loģiskiem apsvērumiem, ievērojot reālās ekonomiskās un sociālās attīstības tendences Latvijā, kā arī Lietuvā un Igaunijā, kas atspoguļotas oficiālajā statistikā un Baltijā publicētajos pētījumos. Par šīs nenoteiktības izpausmi var uzskatīt tēzes, ka par ekonomiskās politikas apzināto mērķi nevar atzīt rusifikāciju,⁶⁸ jo imigrācija bijusi dabiska: tā nozīmējusi demogrāfiskā vakuuma, kas veidojies pamatiedzīvotāju zaudējumos karā un represijās, kā arī zema dabiskā pieauguma dēļ, aizpildīšanu.⁶⁹ Savukārt motivācija iebrukt Latvijā, Lietuvā un Igaunijā tika uzskatīta par katra migranta paša lēmumu, par viņa mēģinājumiem paaugstināt savu dzīves līmeni.⁷⁰

Daudz biežāk historiogrāfijā sastopama tēze, ka ekonomiskās politikas galamērķis bija latviešu, lietuviešu un igauņu demogrāfiskā rusifikācija,⁷¹ tāpēc pētnieki padomju politiku uzskatīja par Krievijas impērijas politikas turpinājumu.⁷² Historiogrāfiskajā materiālā ir arī atsevišķas publikācijas, kurās mēģināts migrācijas fenomenu vērtēt piesardzīgi, pieļaujot, taču sevišķi neakcentējot tās saikni ar nacionālo politiku.⁷³

Akcentējot ekonomiskās politikas sociāli demogrāfiskās sekas, sovetoģijā un Baltijas studijās sevišķi liela uzmanība pievērsta no Padomju Savienībā publicētajiem oficiālajiem krājumiem iegūtajiem demogrāfijas statistikas datiem. Taču konstatēti arī pētnieku mēģinājumi verificēt padomju statistiku, kā arī veikt aprēķinus, kas deva iespēju spilgtāk raksturot un dziļāk izpētīt demogrāfisko procesu dinamiku, iedzīvotāju

nacionālā sastāva izmaiņas Latvijā un citās Baltijas valstīs,⁷⁴ akcentējot iedzīvotāju mehāniskā un dabiskā pieauguma korelāciju,⁷⁵ kā arī Baltijas tautu un slāvu tautības pārstāvju (pārsvarā – krievu) īpatsvaru Latvijā, Lietuvā un Igaunijā.⁷⁶ Dažreiz tika pērtas arī atsevišķu minoritāšu demogrāfiskās tendences.⁷⁷ Šajos darbos atzīmētas migrācijas vēriena svārstības dažādos posmos sakarā ar izmaiņām padomju politikas prioritātēs. Tā, piemēram, 20. gadsimta 60. gados tika atzīmētas būtiskas izmaiņas PSRS politikā un attiecīgi migrācijas palielināšanās;⁷⁸ šīs izmaiņas interpretētas kā reakcija uz “autonomiskām” tendencēm, it sevišķi Latvijā, 50. gadu otrajā pusē. Bet migrācijas intensitātes samazināšanos 20. gadsimta 70. gadu beigās pētnieki saistīja vai nu ar demogrāfiskām problēmām, kas radušās slāvu tautām,⁷⁹ vai arī ar PSRS vadības mēģinājumiem ievērot latviešu, lietuviešu un igauņu sāpīgo reakciju uz demogrāfiskajiem procesiem reģionā.⁸⁰ Demogrāfisko tendenču izpētes pamatā tika izteiktas arī prognozes, kas Baltijas tautām parasti nebija optimistiskas;⁸¹ tikai atsevišķos gadījumos, acīmredzot migrācijas samazināšanās dēļ 20. gadsimta 70. gadu beigās, tika piedāvāts optimistiskāks ieskats nākotnē.⁸²

Tādējādi redzam, ka sovetologiem un Baltijas studiju pārstāvjiem jau 20. gadsimta 60.–80. gados izdevies konstatēt un daļēji arī izpētīt pašus aktuālākos jautājumus, kas saistīti ar Latvijas (un citu Baltijas valstu) sociāli ekonomisko vēsturi padomju varas pastāvēšanas gados, jo nevar šaubīties, ka ekonomiskā (it īpaši industriālā) attīstība aplūkojama un vērtējama ne tikai ekonomikas plāksnē, bet arī padomju politikas demogrāfisko seku kontekstā. Tai pašā laikā vispusīgs priekšstats par sociāli ekonomisko attīstību Latvijā 20. gadsimta 60.–80. gados Rietumu historiogrāfijā, sovetoloģijā, citās sociālajās zinātnēs, kā arī Baltijas studijās netika veidots, jo aktualizēja tikai nedaudzus šī procesa aspektus, kuri varēja liecināt par padomju režīma postošo ietekmi uz sabiedrību, ekonomiku un vidi. Tas nozīmē, ka, tāpat kā padomju historiogrāfijā, sovetoloģijā un Baltijas studijās politiski un ideoloģiski apsvērumi nosacīja zinātniskās pētniecības darba saturu un ievirzi. Turklāt ārzemju pētījumiem trūka detalizācijas, jo dominēja reģionālais konteksts vēstures jautājumu reprezentācijā. Tāpēc pētījumu, kuru uzmanības centrā bija Latvijas vēstures problēmas, nav daudz.

Zināmā mērā sociāli ekonomiskās vēstures kopainu papildina Latvijas padomju historiogrāfija. Šķiet, ka tas bija zināms paradokss: 20. gadsimta 60.–80. gados Latvijas vēsturnieku un sociologu darbos paustās atziņas nebija absolūtā pretrunā ar ārzemju zinātnieku darbos pamatotajām atziņām. Kā minēts šīs nodaļas sākumā, Latvijas vēsturnieki nenoklusēja ne paātrinātās industriālās attīstības faktus, ne problēmas lauksaimniecībā; taču par demogrāfiskām tendencēm tika rakstīts ļoti piesardzīgi, tā vienkārši izvairoties no zinātnes aprītē investā plašā faktogrāfiskā un statistiskā materiāla adekvātas interpretācijas (ideoloģisko spaidu dēļ). Latvijas vēsturnieku vietā šos secinājumus izdarīja sovetologi un Baltijas studiju pārstāvji.

Tāpēc nav pamata apgalvot, ka 20. gadsimta 60.–80. gadu Latvijas sociāli ekonomiskā vēsture netika pētīta. Gluži otrādi, tā tika pētīta intensīvi un, jāsaka, auglīgi.⁸³ Turpretim, vērtējot situāciju mūsdienu – jaunākajā Latvijas historiogrāfijā, vēlreiz jāatzīst, ka 20. gadsimta 60.–80. gadu Latvijas sociāli ekonomiskās vēstures izpēte gandrīz neatīstās. Ir atsevišķi pētījumi demogrāfijā,⁸⁴ kuros, protams, precizēta padomju laikos tapusī demogrāfiskā statistika un pilnveidotas tās analīzes metodikas, taču, šķiet, šie darbi neatklāj kaut kādas jaunas, līdz šim nezināmas tendences Latvijas iedzīvotāju sastāva izmaiņās 20. gadsimta 60.–80. gados, kuras agrāk nebūtu atzīmējuši Rietumeiropas un ASV zinātnieki, kā arī Baltijas pētnieki trimdā.

Jāsecina, ka mūsdienu Latvijas historiogrāfijā pastāv tikai vispārīgs priekšstats par sociāli ekonomiskās attīstības gaitu Latvijā 20. gadsimta 60.–80. gados. Lasītājiem tas piedāvāts kodolīgu pārskatu veidā populārzinātniskajās publikācijās,⁸⁵ kā arī studiju un mācību grāmatās. Taču jāturpina arī šo jautājumu nopietna un vispusīga pētniecība, ievērojot citu sociālo zinātņu iestrādes un izmantojot tajās aprobēto pētniecības instrumentāriju, lai pārvarētu “pārāvumu”, kas izveidojies Latvijas historiogrāfijā.

Varas, politiskās kontroles un politiskās elites jautājumi pētījumos un publicistikā

Šīs nodaļas virsrakstā piedāvātais pētāmās problēmas formulējums, protams, nevarēja rasties 20. gadsimta 60.–80. gados Latvijas padomju historiogrāfijā, tomēr arī padomju varas gados vēstures pētniecībā pastāvējuši tādi virzieni kā, piemēram, “Latvijas PSR valstiskā un sabiedriski politiskā attīstība sociālisma pilnveidošanas posmā”⁸⁶, “partijas vēstures un partijas celtniecības jautājumi”⁸⁷ u.c. Šajos virzienos aktualizētā pētniecības tematika bija ļoti plaša, jo pētāmo aspektu vidū bija ne tikai tā sauktie *sociālistiskā valstiskuma* un *padomju celtniecības* jautājumi un sabiedrisko organizāciju darbības problēmas, bet arī Latvijas Komunistiskās partijas (LKP) “vadošā darbība”, kura tika pamanīta un akcentēta katrā Latvijas sabiedrības dzīves jomā.⁸⁸ Tieši šāda ievirze varas un politiskās kontroles jautājumu izpētē nosacīja gan publikāciju ārkārtīgi lielo skaitu,⁸⁹ gan arī to specifiku – aplūkojamo jautājumu politizāciju un ideologizāciju, ideoloģisko šablonu lielo īpatsvaru (pat pārsvaru) pētījumos, faktogrāfijas aizvietošanu ar propagandu u.tml. Turklāt iepriekšminēto jautājumu apgaismošana bija lielākoties partijas vēsturnieku, respektīvi, LKP Centrālās komitejas Partijas vēstures institūta pārziņā, kas ievēroja spilgti izteiktu dogmatisku pieeju pat reālu faktu reprezentācijā un vērtēšanā.⁹⁰ Tāpēc, autoraprāt, mūsdienās šo publikāciju izmantošanas iespējas ir ļoti ierobežotas: acīmredzot ir vērts nevis veltīt laiku šajos darbos sniegtās faktogrāfijas verifikācijai, bet izmantot un tādējādi ievest vēstures zinātnes aprītē arhīva avotus, kas dod iespēju pētīt varas jautājumu Latvijā 20. gadsimta 60.–80. gados.

Lai gan iepriekšminēto publikāciju historiogrāfiskā un heuristiskā vērtība ir niecīga, tomēr šīs publikācijas uzskatāmas par diezgan vērtīgiem *vēstures avotiem*, kas izmantojami LKP vēstures izpētē: tajos spilgti atklājas gan šīs organizācijas darbības ievirze un pretenzijas uz “vadošo lomu” sabiedrības attīstībā,⁹¹ gan organizācijas birokrātiskā un totalitārā⁹² iedaba, gan arī partijas institūciju un to vadītāju priekšstati par sabiedrības un Komunistiskās partijas savstarpējo attiecību un mijiedarbības vēlamo modeli. Turklāt savulaik – 20. gadsimta 60.–80. gados šīs publikācijas veica⁹³ politikas instrumenta funkcijas, kas būtiski palielina šo vēstures *avotu* informatīvo potenciālu.

Taču nevar arī apgalvot, ka savu zinātnisko nozīmīgumu bez izņēmuma ir zaudējuši visi darbi, kuros apgaismoti LKP, padomju varas institūciju un padomju sabiedrisko organizāciju darbības un attīstības aspekti. Historiogrāfijas skatījumā zināma nozīme ir saglabājusies konceptuālajām apcerēm, kur parādīta varas sistēmas funkcionēšanas oficiālā – “parādes” puse. Lai gan apskati ir pārblīvīti ar faktogrāfiskiem sīkumiem un mazsvarīgām detaļām, tomēr zināms priekšstats par sistēmas funkcionēšanu lasītājam veidojas.⁹⁴ To pašu var teikt arī par atsevišķiem speciāliem pētījumiem,⁹⁵ kas nāca klajā Latvijā 20. gadsimta 60.–80. gados.

Alternatīvs priekšstats par politiskās varas un kontroles sistēmu Latvijā 20. gadsimta 60.–80. gados veidots trimdas latviešu, Rietumeiropas un ASV pētnieku un publicistu darbos. Sovetoloģijā un Baltijas studijās par svarīgāko pētāmo jautājumu kļuva varas un kontroles mehānisms, kas nodrošināja Latvijas pilnīgu pakļaušanu “centram”, respektīvi, centrālajām PSRS varas institūcijām, kā arī jautājums par republikas “suverenitātes”⁹⁶ līmeni dažādos padomju varas pastāvēšanas posmos. Izejas punkts šo jautājumu risināšanā ir tēze par federatīvā principa formālu raksturu Padomju Savienībā,⁹⁷ tāpēc Latvija, tāpat kā citas Baltijas valstis, uzskatāma par unitāras valsts sastāvdaļu.⁹⁸ Turklāt, analizējot 1977. gada PSRS Konstitūciju, zinātnieki neizslēdza varbūtību, ka tuvākajā nākotnē Padomju Savienība arī oficiāli varēja pārtapt par unitāru valsti.⁹⁹ Par reālas patstāvības trūkumu, pēc autoru domām, liecināja vairāki fakti: dažādu pārvaldes funkciju nodošana Vissavienības valsts varas un valsts pārvaldes institūcijām, pilsonības kā reāla juridiskā institūta neesība¹⁰⁰ utt. Pie tam atzīmēts, ka tieši Latvijā lēmēj institūciju patstāvības pakāpe bijusi zemāka nekā Lietuvā un Igaunijā.¹⁰¹ Tai pašā laikā federatīvo principu daži pētnieki uzskatīja par nacionālās identitātes atbalsta instrumentu (faktoru).¹⁰²

Analizējot politiskās kontroles mehānismu, Rietumu historiogrāfijā (tāpat kā Latvijas padomju historiogrāfijā) priekšplānā tika izvirzīta PSKP loma, jo Padomju Savienībā “*partijas mehānisms ir daudz svarīgāks nekā valsts birokrātija*”¹⁰³: šīs organizācijas struktūra bija eksteritoriāla un indiferenta attiecībā pret nācijām, ārkārtīgi centralizēta, kas bija nepieciešams, lai Komunistiskā partija efektīvi veiktu integrācijas un pārvaldes funkcijas.¹⁰⁴ Tāpēc Latvijas Komunistiskā partija tika uzskatīta par galveno PSRS “centra” ietekmes instrumentu Latvijā.¹⁰⁵

Iepriekšminēto apsvērumu dēļ sevišķi liela uzmanība tika pievērsta Latvijas, kā arī citu Baltijas valstu Komunistiskās partijas attiecībām ar PSKP Centrālo komiteju, tostarp jautājumiem par PSKP Centrālās komitejas iespēju nodrošināt pilnīgu kontroli pār republiku komunistiskajām partijām,¹⁰⁶ par republiku partijas elites lojalitāti “centram” utt. Taču, ņemot vērā drošu informācijas avotu un liecību trūkumu, secinājumi balstījās uz pieejamo datu loģisku interpretāciju, piemēram, lojalitātes pakāpi hipotētiski noteica, pētot Baltijas valstu komunistisko partiju nacionālo sastāvu: no vienas puses, latviešu, lietuviešu un igauņu, no otras puses, citu tautību pārstāvju samēru partijas organizācijās, jo, pēc pētnieku domām, “[...] nekrievu ietekme Padomju Savienības Komunistiskajā partijā ir PSRS etnopolitikas galvenais jautājums”¹⁰⁷.

Komunistiskās partijas nacionālā sastāva izpētes rezultātā tika secināts, ka latviešiem ir “nepietiekama pārstāvība” Latvijas Komunistiskajā partijā, jo tajā latviešu biedru īpatsvars bija mazāks par latviešu īpatsvaru Latvijas iedzīvotāju kopskaitā.¹⁰⁸ Jāatzīmē, ka 20. gadsimta 60.–80. gados ārzemju pētnieki šo tendenci vērtēja negatīvi, jo, pēc viņu domām, republiku komunistiskās partijas ar spēcīgāku “etnisko bāzi” (piemēram, Lietuvā) bijušas mazāk atkarīgas no “centra”, tāpēc tām bijis vairāk iespēju aizstāvēt pamatiedzīvotāju intereses PSRS centrālo institūciju spaidu un nepārtrauktā spiediena apstākļos.¹⁰⁹ “Nepietiekamās pārstāvības” fakts tika skaidrots, ievērojot tālaika politiskās reālības un sociāli psiholoģisko situāciju: no vienas puses, tika konstatēta samērā no-raidoša latviešu attieksme pret Komunistisko partiju,¹¹⁰ no otras puses, atzīmēta arī PSKP centrālo institūciju neuzticība pret Baltijas iedzīvotājiem, šaubas par viņu politisko lojalitāti.¹¹¹

Politiskās kontroles mehānisma izpētē par centrālu tēmu bieži vien kļuva politiskās elites funkcijas Latvijas, kā arī citu Baltijas valstu politiskajā sistēmā, tās loma PSRS centrālo institūciju veidotās politikas īstenošanā Latvijā, Lietuvā un Igaunijā. Šiem jautājumiem pievērsta uzmanība bija likumsakarīga: ja Komunistiskā partija uzskatāma par politiskās kontroles galveno organizāciju, tad politiskā elite ir cilvēki, kas reāli nodarbojas ar kontroles īstenošanu. Tādējādi Rietumu pētnieku un publicistu skatījumā politiskajai elitei bija jāveic divas savstarpēji saistītas funkcijas: pirmkārt, PSRS “centra” politikas īstenošana, otrkārt, republiku nacionālo interešu aizstāvēšana (cik vien iespējams).¹¹² Ņemot vērā politiskās elites funkciju divējādo ievirzi, pētnieki sevišķi rūpīgi analizēja elites nacionālo sastāvu, slāvu tautību pārstāvju ietekmi un vietu republikas elitē, nacionālās elites pārkrievošanās izpausmes, lai noteiktu politiskās elites darbības atbilstību vai neatbilstību Latvijas, kā arī Lietuvas un Igaunijas nacionālajām interesēm. Visumā 20. gadsimta 60.–80. gados nacionālās politiskās elites izpēte ieņēma ļoti nozīmīgu vietu sovietoloģijā un Baltijas studijās, par ko liecina gan speciālo pētījumu skaits, gan arī to augstais zinātniskais līmenis.¹¹³

Tādējādi politiskās kontroles un varas sistēmas funkcionēšanas izpētē tika sevišķi akcentēta Komunistiskās partijas un nacionālās politiskās elites loma; turpretim citiem kontroles un integrācijas līdzekļiem pievērsa samērā nelielu uzmanību, jo, pētnieku skatījumā, tie tika pilnīgi pakļauti Komunistiskās partijas institūcijām un tāpēc veica palīg-funkcijas varas īstenošanā. No šiem kontroles līdzekļiem īpaši tika pētītas sabiedriskās un sabiedriski politiskās organizācijas,¹¹⁴ republikāniskā likumdošana, ko unificēja pēc PSRS likumdošanas parauga,¹¹⁵ PSRS Bruņotie spēki¹¹⁶ un citi instrumenti.

Visā visumā 20. gadsimta 60.–80. gados sovetologi un Baltijas studiju pārstāvji nešaubījās, ka politiskās varas instrumenti varēja nodrošināt pilnīgu politisko kontroli Latvijā, Lietuvā un Igaunijā. Tai pašā laikā pētnieku uzmanību saistīja arī atsevišķi fakti, kas liecināja par nacionālās elites tieksmēm atbrīvoties no PSRS centrālo institūciju pārmērīgās uzraudzības un pilnīgās kontroles. Šajā kontekstā tika aplūkots Latvijas nacionālkomunisms.¹¹⁷ Lai gan hronoloģiski šis jautājums neiekļaujas raksta rāmjos, tomēr šīs kustības sekas pētnieki konstatēja gan 20. gadsimta 60., gan arī 70. gados. Tika atzīmēts, ka šīs kustības sagrāve nozīmēja “atkušņa” beigas Latvijā,¹¹⁸ tomēr arī turpmāk zināma daļa latviešu komunistu atbalstījusi nacionālā komunisma idejas, par ko liecināja, piemēram, tā saucamā 17 latviešu komunistu vēstule.¹¹⁹

Redzams, ka politiskās varas un kontroles jautājumu izpētē sovetoloģijā un Baltijas studijās tika aktualizēti gandrīz visi nozīmīgākie aspekti, kas kopumā veido diezgan vispusīgu priekšstatu par padomju režīma funkcionēšanas mehānismu Latvijā. Iepriekšminēto aspektu izpēte balstījās uz trūcīgu, pavisam nepietiekamu vēstures avotu un drošu liecību bāzi, kādēļ vēstures faktu reprezentācija bija shematiska un fragmentāra. Atšķirībā no Latvijas sociāli ekonomiskās vēstures politiskās varas īstenošanas un kontroles mehānismu izpētē izveidojušos “robus” nav iespējams aizpildīt ar Latvijas padomju historiogrāfijā sniegto faktogrāfiju, jo minēto vēstures aspektu apzināšanā un izpētē Latvijas padomju historiogrāfijai, no vienas puses, un sovetoloģijai un Baltijas studijām, no otras puses, praktiski nav nekādu saskarsmes punktu, izņemot konstatācijas, ka Latvijas Komunistiskajai partijai bija noteicošā loma politiskajā sistēmā.

Diemžēl arī jaunākā Latvijas historiogrāfija līdz šim laikam nav aizpildījusi “robus” padomju režīma varas īstenošanas mehānisma izpētē, lai gan vispārīgs priekšstats par padomju varas īstenošanas specifiku Latvijā ir atrodams pārskata darbos.¹²⁰ Mūsdienū Latvijas historiogrāfijā zināma uzmanība tiek pievērsta tikai atsevišķiem Latvijas politiskās vēstures aspektiem 20. gadsimta 60.–80. gados. Pētāmo jautājumu vidū var, piemēram, minēt nacionālkomunisma sagrāves sekas.¹²¹ Jau parādījušies pētījumi par padomju režīma represīvo iestāžu – Latvijas PSR Valsts drošības komitejas, PSRS Galvenās literatūras pārvaldes Rīgas Speciālā cenzūras iecirkņa u.c. – darbību un lomu politiskās un ideoloģiskās kontroles uzturēšanā Latvijā 20. gadsimta 60.–80. gados.¹²² Jāatzīmē, ka šie pētījumi balstās uz arhīva avotiem un vēstures pētniecības aprītē ievieš plašu

faktogrāfisko materiālu. Pētījumos par valsts kontroles un uzraudzības institūciju darbību tiek aktualizēti Latvijas vēstures aspekti, kas faktiski palikuši novārtā sovietoloģijā un Baltijas studijās. Tas paaugstina šo publikāciju nozīmi mūsdienu Latvijas historiogrāfijā un rada priekšnoteikumus varas un politiskās kontroles problēmas zinātniskās izpētes intensifikācijai.

Kultūra, valoda, reliģija, starpnacionālās attiecības un nacionālās identitātes saglabāšanās problēmas

Padomju historiogrāfijā daudzi kultūras vēstures aspekti tika faktiski izspiesti “nomalē”, par ko liecina, piemēram, apkopojošo monogrāfiju uzbūve; tajās kultūras vēsture – izglītības, zinātnes, literatūras un mākslas attīstība un “darbaļaužu kultūras līmeņa” pieauguma jautājumi aplūkoti publikāciju pēdējās nodaļās.¹²³ Tas saskanēja ar kultūras vēstures reprezentācijas specifiku Latvijas padomju historiogrāfijā:¹²⁴ kultūras vēstures (*virsbūves*) jautājumi tika pētīti kā sociāli ekonomiskā progresa (*bāzes*) sastāvdaļa, tātad kā padomju režīma panākumu apliecinājums: “*Mūsdienu sabiedrībā aizvien ciešāka kļūst ekonomikas un garīgās kultūras mijiedarbība. Ekonomikas progress, nacionālā ienākuma pieaugums veido stabilo materiālo bāzi tautas garīgās kultūras attīstībai un uzplaukumam. Savukārt garīgās kultūras līmenis, darbaļaužu masu idejiskais un tikumiskais briedums, pilsoniskā aktivitāte ir svarīgi sociālekonomiskās attīstības faktori.*”¹²⁵ Turklāt Latvijas padomju historiogrāfijā konstatējami mērķtiecīgi mēģinājumi iekļaut kultūras vēstures jautājumu izpēti ideoloģiskās darbības rāmjos, akcentējot latviešu *sociālistiskās* kultūras “misiju” padomju ideoloģijas stiprināšanā un izplatīšanā: “*Sociālisma sabiedrības kultūras pamatā ir marksistiski ļeņiniskais pasaules uzskats, padomju patriotisma un proletāriskā internacionālisma idejas.*”¹²⁶ Pētījumos un kultūras vēstures apskatos šāda ideoloģiskā ievirze kultūras vēstures apgaismošanā parādījās diezgan formāli – parasti publikāciju ievados un pēcvārdos, kā arī secinājumos. Lai gan publikācijās faktogrāfijai vispirms bija ilustratīva materiāla funkcija, tomēr tā veidoja diezgan adekvātu priekšstatu par mākslas, literatūras, izglītības un zinātnes attīstības specifiku Latvijā 20. gadsimta 60.–80. gados.¹²⁷ Plašās faktogrāfijas dēļ daudzas šīs publikācijas līdz šim laikam nav zaudējušas savu heirstisko nozīmīgumu un zinātnisko aktualitāti.

Tai pašā laikā jāatzīmē, ka 20. gadsimta 60.–80. gados publicētajos pētījumos un apskatos kultūras vēstures faktu apgaismošana bija diezgan neizteiksmīga un formāla, kas pilnīgi neatbilda kultūras vēstures faktu estētiskajai iedabai. No vienas puses, šo pretrunu starp kultūras vēstures faktu estētisko iedabu un to “bālu” attēlojumu publikācijās noteica pētījumu “zinātniskā valoda” un mēģinājumi ievērot zinātniskuma kritērijus kultūras vēstures faktu reprezentācijā. No otras puses, kultūras vēstures faktu neizteiksmīgā

apgaismošana bija saistīta ar šo faktu izpēti un reprezentācijas kontekstu Latvijas padomju historiogrāfijā: kultūras vēsture tika mākslīgi norobežota no latviešu nacionālās identitātes attīstības un izaugsmes vēstures padomju varas gados; un tādēļ pētījumos un citās publikācijās kultūras vēstures parādības daļēji (pat lielākoties) zaudēja savu jēgu, tās tika interpretētas vai nu kā padomju režīma panākumu indikators,¹²⁸ vai arī kā idejiskās audzināšanas līdzeklis: “*Padomju literatūrai un mākslai ir ļoti liela idejiskās audzināšanas loma, tās veido padomju cilvēka garīgo seju, augstu māksliniecisko gaumi un kultūras izpratni.*”¹²⁹

Taču nevar noliegt, ka padomju historiogrāfijā nacionālās identitātes jautājumiem pievērstā liela uzmanība; tie tika aplūkoti specifisko ideoloģisko šablonu rāmjos. Jau 20. gadsimta 50. gados – 60. gadu sākumā Latvijas padomju historiogrāfijā ir iesakņojies jēdziens “*latviešu sociālistiskā nācija*”¹³⁰, ko var uzskatīt par historiogrāfisko un vienlaikus par ideoloģisko fantomu. Būtībā publikācijās, kas veltītas “*latviešu sociālistiskajai nācijai*”, par notikušu faktu tika uzskatīta latviešu tautas nacionālā reidentifikācija. 20. gadsimta 60.–80. gados vēsturnieki un sabiedrisko zinātņu pārstāvji turpināja meklēt pierādījumus, kas apstiprinātu šo tēzi un parādītu “*latviešu sociālistiskās nācijas*” turpmāko attīstību un izaugsmi Komunistiskās partijas vadībā.¹³¹ Par to liecina publikācijas, kurās aplūkoti internacionālistiskās audzināšanas¹³² un starpnacionālo attiecību jautājumi,¹³³ akcentētas Latvijas un citu Padomju Savienības republiku savstarpējās attiecības.¹³⁴ Ar šīm publikācijām ir tieši un cieši saistīti darbi – lielākoties sociologu un etnogrāfu pētījumi, kuros parādīta *sociālistiskā dzīvesveida* attīstība Latvijā 20. gadsimta 60.–80. gados,¹³⁵ kā arī iedzīvotāju kultūras izaugsme.¹³⁶ Jāatzīmē, ka dažās publikācijās dzīvesveida aspekti reprezentēti it kā ārpus latviešu un citu Latvijas iedzīvotāju nacionālās identitātes konteksta. Tas, šķiet, liecina par to, ka “*latviešu sociālistiskās nācijas*” jēdziens nekļuva par pētniecisko līdzekli un konceptu latviešu un Latvijas nacionālo minoritāšu vēstures un pašreizējo attīstības procesu izpētē. Turklāt rodas iespaids, ka Latvijā 20. gadsimta 60.–80. gados daudzi sabiedrisko zinātņu pārstāvji mēģināja izvairīties no koncepta “*nācija*” lietošanas pētījumos, kaut gan tika atzīmēts, ka “*sociālistiskajam dzīvesveidam raksturīgs internacionālisms, patriotisms, nacionālais un kopnacionālais lepnums, tautu draudzība*”¹³⁷. Tāpēc publikācijās, raksturojot dzīvesveida īpatnības, priekšplānā izvirzīti nevis etniskie, bet sociālie indikatori: profesionālās darbības, sabiedriski politiskās darbības, garīgās un kultūras darbības un ģimenes un sadzīves darbības motīvi un iezīmes, vērtību orientācija un virzība.¹³⁸

Kopumā Latvijas padomju historiogrāfijā kultūras vēstures jautājumi tika atspoguļoti fragmentāri, bet publikāciju zinātniskā kvalitāte bija dažāda. Tomēr var apgalvot, ka publikācijas veido samērā drošu priekšstatu par kultūras attīstības specifiku Latvijā padomju režīma spaidu apstākļos: padomju historiogrāfijā akcentētas kultūras vēstures

parādības, kas varēja liecināt par tās “internacionalizāciju”, tātad par tās faktisku unifikāciju un denacionalizāciju. Tas nozīmē, ka padomju historiogrāfija it kā sniedza liecības par rusifikācijas politikas progresu Latvijā 20. gadsimta 60.–80. gados. Taču kultūras vēstures faktu reprezentācijas īpatnības Latvijas padomju vēsturnieku un sabiedrisko zinātņu pārstāvju darbos, kā arī ideoloģisko šablonu un deklarātīvo apgalvojumu pār-mērīgi lielais īpatsvars padomju publikācijās liedz iespēju secināt, ka padomju režīma īstenotā kultūrpolitika (kā denacionalizācijas un rusifikācijas politika) savā laikā patiešām guvusi reālus panākumus. Jāsaka, ka šīs neskaidrības ir neizbēgamas un duālistiskās padomju metodoloģijas determinētas: *“Par ļoti svarīgu tiek uzskatīts uzdevums attīstīt satura ziņā sociālistisko, nacionālo formu ziņā daudzveidīgo un pēc sava gara internacionālistisko padomju tautas vienoto kultūru, kas balstīta uz PSRS tautu labākajiem sasniegumiem un savdabīgajām progresīvajām tradīcijām.”*¹³⁹ Šo “dialektiku” var uzskatīt par liekulību, par mēģinājumu notušēt padomju politikas īstos mērķus un uzdevumus. Taču iespējams, ka šāda veida duālisms liecina arī par padomju kultūras politikas ne-spēju sasniegt tās galamērķi.

Konsekventāku priekšstatu par Latvijas kultūras vēstures aspektiem 20. gadsimta 60.–80. gados veidoja Rietumu zinātnieki un publicisti, kā arī latviešu trimdas pārstāvji. Bieži vien Baltijas studijās un sovetoloģijā Baltijas tautu kultūras, izglītības, reliģijas un valodas vēstures jautājumi ieņēma centrālo vietu. To noteica sovetoloģijas un Baltijas studiju metodoloģiskā pieeja – garīgās dzīves izpausmes un parādības uzskatāmas par tautas raksturīgākajām iezīmēm, kā arī par faktoriem, kas sekmē nacionālās identitātes saglabāšanos un attīstību. Tāpēc jebkuri zaudējumi nacionālās kultūras jomā, valodas funkciju ierobežošana un lietošanas sfēras sašaurināšana, reliģijas lomas samazināšanās tautas dzīvē utt. apdraud latviešu (arī lietuviešu un igauņu) nacionālo identitāti. Šī metodoloģiskā pieeja nosaka gan kultūras vēstures izpētes ievirzi, gan arī pētījumu saturu. Padomju un Rietumu historiogrāfijas metodoloģiskās atšķirības liecina, ka šajās historiogrāfiskajās tradīcijās kultūras vēstures izpēte norisinājusies it kā divās atšķirīgās plāksnēs, bet pētījumu rezultāti nav korelējami. Taču, šķiet, konstatējama viena iezīme, kas zināmā mērā satuvina padomju un Rietumu historiogrāfiju, – tā ir prioritārā uzmanība padomju politikai kultūras jomā, jo abu historiogrāfisko tradīciju pārstāvji tieši padomju politiku uzskatīja par kultūras attīstības “virzītājspēku”, kaut gan tā iedarbību vērtēja dažādi.

Veidojot vispārējo priekšstatu par kultūras vēsturi Latvijā, Lietuvā un Igaunijā 20. gadsimta 60.–80. gados, Baltijas studijās un sovetoloģijā tika akcentētas padomju režīma prioritātes, īstenojot kultūras politiku. Skaidra prioritāšu nostādne konstatēta 20. gadsimta 60. gadu pašā sākumā sakarā ar “atkušņa” beigām un PSKP jaunās Programmas pieņemšanu 1961. gadā, kad padomju režīms mērķtiecīgi mēģināja nacionālo kultūru pilnīgi pakļaut sociālistiskā reālisma prasībām, lai nepieļautu tās orientāciju uz Rietumu

kultūras paraugiem un vērtībām. Tai pašā laikā tika atzīmēts, ka šo mērķi nav izdevies panākt, jo kultūras politikas īstenošana netika balstīta uz represīvām metodēm.¹⁴⁰

Visbiežāk padomju kultūrpolitika tika raksturota kā *kultūras un ideoloģiskās integrācijas politika*, ņemot vērā padomju režīma galamērķi – Baltijas tautu pilnīgu integrāciju padomju sabiedrībā. Tāpēc sevišķi liela uzmanība tika pievērsta kultūras un ideoloģiskās integrācijas līdzekļiem (instrumentiem). Par vienu no integrācijas līdzekļiem uzskatīja tā saukto sociālistiskā reālisma metodi.¹⁴¹ No citiem integrācijas instrumentiem sovetologi un Baltijas studiju pārstāvji minēja: ideoloģiskās kampaņas, piemēram, padomju varas gadadienu svinēšana, militāri patriotiskie pasākumi utt.;¹⁴² kultūras dzīves un kultūras institūciju unificētu vadīšanu, kā arī cenzūru;¹⁴³ izglītības sistēmu;¹⁴⁴ mēģinājumus mazināt tautas svētību¹⁴⁵ un reliģijas¹⁴⁶ lomu Baltijas tautu dzīvē; cīņu pret “nacionālismu”¹⁴⁷ utt. Par integrējošās politikas īstenošanas rezultātu pētnieki uzskatīja kultūras pagrimumu Baltijā padomju varas gados, dažreiz atzīmējot, ka tas kļūst skaidri redzams, salīdzinot situāciju kultūras jomā Baltijā un trimdā.¹⁴⁸

Taču par spēcīgāku integrējošo instrumentu Rietumu zinātnieki un publicisti pamatoti uzskatīja krievu valodu, tāpēc lingvistiskās rusifikācijas jautājumam sovetoloģijā un Baltijas studijās veltīts diezgan plašs literatūras klāsts. Sasprindzinātu uzmanību lingvistiskajai situācijai Baltijā noteica padomju nacionālās politikas īsto mērķu un uzdevumu interpretācija:¹⁴⁹ pēc pētnieku domām, padomju režīma galamērķis bija nacionālo atšķirību pilnīga likvidācija, savukārt nacionālo atšķirību likvidācijas galvenā pazīme – dzimtās valodas aizvietošana ar krievu valodu:¹⁵⁰ *“Kad cilvēks darbā, skolā, kā arī mājās sāk runāt krievu valodā, tas acīmredzot nozīmē, ka krievu valoda viņam vairs nav lingua franca, bet tā tiek lietota pastāvīgi. Tas savukārt var būt pilnīgas kultūras un psiholoģiskās asimilācijas sākums.”*¹⁵¹ Jāatzīmē: 20. gadsimta 70. gadu beigās – 80. gadu sākumā Rietumu zinātnieki uzskatīja, ka krievu valodas uzspiešana bija padomju režīma metodoloģiskā kļūda, jo rusifikācijas politika nevarēja nacionālās attiecības padarīt harmoniskas, jo *“[...] galvenais faktors, kas nodrošina harmoniju nacionālajās attiecībās, ir nevis vienas atsevišķas valodas zināšana, bet, drīzāk, valodas kopība. PSRS kontekstā [...], it sevišķi nekrievu republikās, kurās dominē nekrievu tautību pārstāvji, šo kopību var nodrošināt, lietojot un mācoties attiecīgās vietējās valodas.”*¹⁵²

Pētot Latvijā, Lietuvā un Igaunijā lingvistisko situāciju, kāda tā bija izveidojusies 20. gadsimta 60.–80. gados, sovetologi konstatēja krievu valodas lietošanas sfēras nepārtrauktu paplašināšanos uz latviešu, lietuviešu un igauņu valodas rēķina; turklāt tika atzīmēts, ka par lingvistiskās rusifikācijas objektiem kļuvuši ne tikai latvieši, lietuvieši un igauņi, bet arī citas tautības, kas dzīvoja Baltijas republikās.¹⁵³ Historiogrāfijā speciāli pētīti arī lingvistiskās rusifikācijas līdzekļi: radio un televīzijas pārraižu krievu valodā īpatsvara pieaugums, publikāciju skaita krievu valodā palielināšanās, divpļūsmu skolu un

bērnudārzu atvēršana, krievu valodas mācīšanas intensifikācija skolās un augstskolās, kā arī imigrācija Baltijas republikās, ko uzskatīja par galveno rusifikācijas instrumentu.¹⁵⁴ Turpretim nacionālās valodas kā mācību valodas saglabāšanās tika interpretēta vai nu kā padomju režīma liekulība – politiskās vadības tieksme paslēpt savus īstos mērķus,¹⁵⁵ vai arī biežāk kā valdības mēģinājums saglabāt nacionālās atšķirības un tādējādi arī nacionālo (etnisko) konfliktu potenciālo iespējamību Baltijā.¹⁵⁶

Historiogrāfijā var sastapt arī tēzi, ka padomju varas gados Baltija uzskatāma par ģeogrāfisku reģionu,¹⁵⁷ jo latviešiem, lietuviešiem un igauņiem bija sevišķi liela tieksme saglabāt savu dzimto valodu, kas savukārt izraisīja īpaši negatīvu un noraidošu attieksmi pret krievu valodu, kuru identificēja ar “padomju” valodu.¹⁵⁸ Tāpēc tikai nedaudzi tālaika zinātnieki prognozēja divvalodības attīstības iespējamību Latvijā, kā arī Lietuvā un Igaunijā.¹⁵⁹ Tai pašā laikā lielākā daļa pētnieku 20. gadsimta 70. un 80. gados pesimistiski vērtēja nacionālās valodas saglabāšanās perspektīvas, ņemot vērā agresīvo un aktīvo rusifikācijas politiku šajā jomā. Acīmredzot tieši šo pesimistisko prognožu ietekmē daži pētnieki izvirzīja pat hipotēzi, ka rusifikācijas spaidu apstākļos krievu valodas vietā Baltijas republikās izplatīsies angļu valoda.¹⁶⁰ Taču šai hipotēzei piekritēju bija maz.¹⁶¹ Tomēr tēze par Baltijas tautu kultūras angļu vai franču orientāciju bija diezgan populāra gan sovetoloģijā un Baltijas studijās, gan arī Rietumu publicistikā.¹⁶²

Rietumu historiogrāfijā diezgan sīki tika pētīta valodas politikas evolūcija 20. gadsimta 50. gadu beigās – 80. gados. Interpretējot dažādu pasākumu un padomju ideoloģisko kampaņu saturu, tika secināts, ka valodas politikas antinacionālās ievirzes nepārtraukti pastiprinājušās līdz pat 20. gadsimta 80. gadu vidum. Par pirmo lūzumu valodas politikas īstenošanā Latvijā (arī Lietuvā un Igaunijā) Rietumu zinātnieki uzskatīja 1958.–1959. gada PSRS likumdošanu, ar kuru noteica, ka vecāki bērnam varēja izvēlēties jebkuru apmācības valodu; tas sekmēja krievu valodas izmantošanas sfēras paplašināšanos un izraisīja negatīvu reakciju Baltijā. Ņemot vērā arī citus faktus, piemēram, republikas vadības publiskos paziņojumus par krievu valodas lomu un nozīmi, dažādu pasākumu un sapulču norisi krievu valodā valsts un partijas institūcijās u.c., secināja, ka jau 1958.–1959. gadā “atkusnis” valodas politikā bija beidzies,¹⁶³ kas visumā atbilda padomju nacionālās politikas periodizācijai Rietumu historiogrāfijā.

Lingvistiskās rusifikācijas spaidu pastiprināšanās nākamais posms tika korelēts ar PSKP jaunās Programmas pieņemšanu un nāciju (tādējādi arī valodu) saplūšanas perspektīvas izvirzīšanu priekšplānā 20. gadsimta 60. gadu sākumā.¹⁶⁴ Lai gan turpmāk tēzi par nāciju saplūšanu nomainīja tēze par nāciju tuvināšanos, tomēr arī L. Brežņeva valdības īstenošanā valodas politika tika raksturota kā antinacionāla, jo tieši šajā laikā tika akcentēta tēze par krievu valodu kā “starpnacionālās komunikācijas valodu”¹⁶⁵, bet krievu valodas mācīšanas un apgūšanas problēmas kļuva sevišķi aktuālas varas institūciju skatījumā.¹⁶⁶ Valodas politikas īstenošanā par sevišķi nozīmīgiem faktiem sovetologi

uzskatīja 1978. gadā Taškentā notikušās Vissavienības konferences “Krievu valoda – PSRS tautu draudzības un sadarbības valoda” rekomendācijas un PSRS Ministru Padomes 1978. gada 13. oktobra nepublicēto lēmumu, kas prasīja veikt vairākus pasākumus, lai paplašinātu krievu valodas lietošanas jomu.¹⁶⁷ Iepriekšminēto faktu kontekstā Rietumu pētnieku pesimistiskās prognozes par latviešu, lietuviešu un igauņu valodas saglabāšanās un attīstības perspektīvām bija visai pamatotas. Arī 20. gadsimta 80. gadu pirmajā pusē valodas politikas negatīvais vērtējums palika nemainīgs.¹⁶⁸

Tādējādi padomju varas institūciju pasākumu izpēte deva iespēju Rietumeiropas un ASV pētniekiem vispusīgi un pārlicinoši apgaismot lingvistiskās rusifikācijas gaitu Latvijā. Tai pašā laikā tika konstatēta arī Baltijas tautu noraidošā reakcija uz šiem režīma pasākumiem, tieksme saglabāt savu dzimto valodu. Lai pamatotu šo tēzi, sovetoļogi sevišķi rūpīgi pētīja oficiālo padomju statistiku – lielākoties Vissavienības tautas skaitīšanas materiālus (1970. un 1979. gads), kas liecināja par rusifikācijas politikas visai mēreniem panākumiem.¹⁶⁹ Analizējot grāmatu, periodikas un citu iespieddarbu publicēšanas dinamiku Baltijā,¹⁷⁰ kā arī pētot lingvistiskos aizguvumus no krievu valodas, tika parādīti arī lingvistiskās rusifikācijas potenciālie, taču visai reālie draudi.¹⁷¹

Redzam, ka sovetoļogijā un Baltijas studijās 20. gadsimta 60.–80. gados aktualizētais faktogrāfiskais materiāls liecina par padomju režīma nepārtrauktajiem un mērķtiecīgajiem mēģinājumiem īstenot valodu, kultūras un ideoloģiskās rusifikācijas politiku Latvijā, lai perspektīvā (nākotnē) likvidētu latviešu nacionālo identitāti. Rezultātā jautājums par nacionālās identitātes saglabāšanās/zaudēšanas perspektīvām kļuva sevišķi aktuāls sovetoļogijā, it īpaši Baltijas studijās. Tāpēc latviešu (arī lietuviešu un igauņu) etniskās identitātes jautājumu pētniecība veidoja speciālu, relatīvi patstāvīgu virzienu Rietumu zinātnē. Šo jautājumu klāstā sevišķi intensīvi un auglīgi tika pētītas latviešu, kā arī lietuviešu un igauņu etnopsiholoģijas iezīmes padomju rusifikācijas politikas spaidu apstākļos. Šajā sakarā jāatzīmē, ka tautu etnopsiholoģijas izpētē tiek ievērota arī šo tautu vēsturiskā pieredze, jo Baltijas tautas uzskatāmas par “*vēsturiskām tautām ar savām pašu tradīcijām, kultūru un ticību*”¹⁷². Lai gan vēstures perspektīvā Baltijas tautas ir “jaunas”,¹⁷³ tomēr vēsturiskā pieredze nosaka to izturību pret rusifikācijas draudiem.

Historiogrāfijā tika izdalīti vairāki faktori, kas 20. gadsimta 60.–80. gados ietekmēja latviešu, kā arī lietuviešu un igauņu nacionālo apziņu un attieksmi pret padomju režīmu un tā īstenoto politiku. Bieži vien šos faktoros iedala divās grupās: no vienas puses, tie ir ārējie, starptautisko attiecību un pasaules politikas nosacītie faktori, kas ietekmē Baltijas tautu pašapziņu; no otras puses, tie ir iekšējie faktori, kas saistīti ar tautu vēsturisko pieredzi un pašreizējiem dzīves apstākļiem.¹⁷⁴

No ārējiem faktoriem, kas sevišķi spēcīgi ietekmēja tautu etnopsiholoģiskās specifikas veidošanos, zinātnieki pētīja nacionālisma atdzimšanu pasaulē, kas sākās

20. gadsimta 60. gados, Rietumu dzīvesveida vērtības, ārzemju tautiešu (trimdas) garīgo ietekmi, ārzemju masu mediju iedarbību uz latviešu, lietuviešu un igauņu etnisko pašapziņu u.c.¹⁷⁵ Taču īpaša uzmanība Baltijas studijās un sovetoģijā tika pievērsta iekšējiem faktoriem. Pēc pētnieku domām, starp šiem faktoriem noteicošā nozīme bijusi nacionālās (valstiskās) neatkarības posmam 20. gadsimta 20.–30. gados, kad nostiprinājusies tautu etniskā identitāte, tāpēc arī padomju varas gados atmiņas par zaudēto neatkarību sevišķi spēcīgi ietekmēja nacionālo pašapziņu. Starp pārējiem iekšējiem faktoriem zinātnieki minēja (tātad arī pētīja): uz Rietumu vērtībām orientētu nacionālo kultūru; ekonomiskās attīstības relatīvi augstu līmeni, kas sekmēja nacionālā lepnuma saglabāšanos; valodu, kas nodalīja Baltijas tautas no slāvu tautām; nacionālā kvazivalstiskuma saglabāšanos PSRS federatīvās sistēmas ietvaros; piedzīvoto padomju represiju vēsturisko pieredzi u.c.¹⁷⁶ Diemžēl nevar apgalvot, ka visi šie faktori tika pētīti sīki un izsmeljoši; bieži vien tos tikai pieminēja, teorētiski pamatojot nacionālās identitātes saglabāšanās iemeslus padomju politikas spaidu apstākļos.¹⁷⁷

Sovetoģijā un Baltijas studijās sevišķi dziļi un vispusīgi tika pētīta latviešu attieksme pret tālaika politiskajām reālījām. Rekonstruējot tautu politisko orientāciju, pētījumos tika atzīmēts, ka nacionālajā pašapziņā sevišķi liela nozīme bija cilvēku vēlmei atjaunot nacionālo valstiskumu etniskajās robežās, mainīt sociāli ekonomisko un politisko iekārtu, lai tā atbilstu nacionālajām tradīcijām un tirgus ekonomikas garam, atjaunot brīvus un daudzveidīgus kontaktus ar Rietumiem, ar galamērķi integrēties Rietumu pasaulē, atjaunot sabiedrības etnisko homogenitāti, nodrošināt cilvēka brīvības un tiesības.¹⁷⁸ Tai pašā laikā tika atzīmēts, ka šāda politiskā orientācija nenozīmēja, ka tā patiešām bijusi latviešu, lietuviešu un igauņu "rīcības programma" tuvākajā perspektīvā, jo praksē politiskajai orientācijai piemita visai pragmatiski mērķi, kas liecināja par tautu reālistisko attieksmi pret izveidojušos situāciju.¹⁷⁹ Pragmatisku attieksmi pauda arī konformisti un "konservatori", respektīvi, cilvēki, kuri izmantoja savu oficiālo statusu, lai sekmētu tautiešu etniskās identitātes saglabāšanos.¹⁸⁰ Var apgalvot, ka sovetoģijā un Baltijas studijās nostiprinājusies tieši šāda Baltijas tautu politiskās orientācijas interpretācija,¹⁸¹ tikai atsevišķos, nedaudzos pētījumos sastopama tēze, ka nākotnē šī politiskā orientācija būtu varējusi mainīties par labu padomju režīmam.¹⁸²

Pētot politiskās orientācijas dinamiku, respektīvi, izmaiņas latviešu, lietuviešu un igauņu politiskajās attieksmēs un prioritātēs 20. gadsimta 60.–80. gados, tika secināts, ka politiskā orientācija evolucionējusi no zināma politiskā konformisma līdz pilnīgai iekšējai nepieņemšanai sociālistiskās sabiedrības vērtībām un politiskās realitātes neatzīšanai.¹⁸³ Diemžēl tikai atsevišķos gadījumos mēģināts parādīt atšķirības latviešu, lietuviešu un igauņu politiskajā orientācijā; pie tam salīdzināmās izpētes rezultāti dažreiz bija apšaubāmi.¹⁸⁴

Starp citām etnopsiholoģiskajām iezīmēm tika pētīta arī latviešu, lietuviešu un igauņu rietumnieciskā orientācija¹⁸⁵ un reliģiskās jūtas.¹⁸⁶ Taču sevišķi liela uzmanība pievērsta Baltijas tautu psiholoģiskajai attieksmei pret politiskās un ekonomiskās varas koncentrāciju Padomju Savienības centrā. Sovetoloģijā un Baltijas studijās šo attieksmi raksturoja kā “*relatīvā zaudējuma*” (*deprivation*) izjūtu, kas izraisīja nacionālo neapmierinātību un sekmēja nacionālā disidentisma attīstību.¹⁸⁷ Pēc pētnieku domām, šajā psiholoģiskajā situācijā par spēcīgāko garīgās pašsaglabāšanās faktoru kļuva iekšējā pašizolēšanās no naidīgām ietekmēm¹⁸⁸ un politiskais nacionālisms.¹⁸⁹ Rietumu historiogrāfijā tika izveidota arī politiskā nacionālisma izpausmju tipoloģija. No politiskā nacionālisma formām zinātnieki minēja: (1) tā saukto autonomismu – “*uzticamu pavalstnieku attieksme, kuri nedomā par izstāšanos no padomju valsts vai par sociālisma likvidāciju, bet nopietni uztver Ļeņina mācību nacionālajā jautājumā un izmanto to, ko viņi sauc par likumīgiem līdzekļiem, lai aizstāvētu nācijas intereses [...] padomju sistēmas rāmjos*”; (2) “nacionālo komunismu”, kas perspektīvā tendēts uz nacionālo neatkarību; (3) “tradicionālo liberālismu”, kas uzskatāms par “*opozīciju padomju varai un aizstāv nekomunistisko nacionālo valstiskumu*”¹⁹⁰.

Sovetoloģijas un Baltijas studiju pārstāvji pamatoti uzskatīja, ka etnopsiholoģiskās situācijas būtiska sastāvdaļa ir nacionālās attiecības Baltijā, kas aplūkojamas un analizējamās, ievērojot latviešu, lietuviešu un igauņu psiholoģisko attieksmi pret padomju režīmu, kā arī pret sava laika sociālajām reālijām. Visumā nacionālās attiecības 20. gadsimta 60.–80. gados tika raksturotas kā saspīlētas,¹⁹¹ jo to struktūru veidoja attiecības ar krieviem: “[...] *etniskās attiecības starp nekrievu republiku pamatnācijām un vietējiem krieviem ir pats svarīgākais etniskās mijiedarbības veids PSRS*”¹⁹², bet “*varas jautājums ir nacionālo attiecību centrā Padomju Savienībā*”¹⁹³. Tādējādi pētnieki konstatēja, ka Baltijā nacionālajās attiecībās gandrīz vienmēr redzama tautu negatīvā attieksme pret krieviem, bet šai attieksmei bijuši dažādi avoti.¹⁹⁴ Tika atzīmēts arī, ka kopumā negatīvo attieksmi noteica tieši Baltijas tautu politiskā orientācija: pretpadomju jūtas transformējās negatīvajā attieksmē pret krieviem.¹⁹⁵ Tikai retos gadījumos par šīs attieksmes galveno avotu uzskatīja etnisko konfliktu.¹⁹⁶ Tāda pieeja nacionālo attiecību izpētē deva iespēju arī izskaidrot paradoksus, kas, no pirmā acu uzmetiena raugoties, bija raksturīgi etniskajai situācijai Latvijā, Lietuvā un Igaunijā: “*Baltijas nāciju naidīgumam pret krieviem ir lielākoties abstrakts raksturs: viņiem nepatīk krievi kā grupa [...], taču cilvēku komunikācijas līmenī dažus krievus viņi uzskata par pievilcīgiem [...]*”¹⁹⁷ Taču, ņemot vērā padomju politikas ievirzi, tika prognozēta arī antikrievu jūtu eskalācija nākotnē.¹⁹⁸ Tāpēc nacionālo attiecību turpmākās pasliktināšanās perspektīvas tika izvirzītas priekšplānā.¹⁹⁹ Šajā gadījumā grūti pateikt, vai šī prognoze balstījās uz situācijas zinātniskās izpētes datiem vai arī prognoze bija saistīta galvenokārt ar autoru politiskajiem uzskatiem.

Sovetoloģijas un Baltijas studiju ietvaros tika pētītas arī atsevišķas mazākumtautības Baltijas valstīs 20. gadsimta 60.–80. gados. Par dominējošu ideju var uzskatīt tēzi par mazākumtautību marginālo stāvokli Latvijā. Diezgan bieži par šādu mazākumtautību uzskatīja tieši ebrejus: “[...] *marginalitāte [...] ir izjūtas, ko cilvēkā izraisa atsvešinātība no sabiedrības, kurā viņš dzīvo. Margināls indivīds izjūt, ka viņš ir svešinieks zemē, kurā dzīvo, ka viņam nekad neizdosies kļūt par [...] sociālās struktūras sastāvdaļu. Viņš var piedalīties ekonomiskajā dzīvē, prast valodu, piedalīties politiskajā dzīvē, tai pašā laikā sevi uzskatīt par ārzemnieku [...].*”²⁰⁰ Ebreju marginālo stāvokli pētnieki skaidroja ar Baltijas pamatnāciju attieksmi pret tiem – pēc pētnieku domām, latviešu, lietuviešu un igauņu uztverē ebreji bijuši rusificētās tautas pārstāvji,²⁰¹ tādējādi arī PSRS “centra” politikas paudēji Baltijā. Taču historiogrāfijā konstatējami arī citi viedokļi: dažos pētījumos tika pierādīts, ka tieši Baltijā ebrejiem bija visvairāk iespēju saglabāt savu etnisko identitāti.²⁰²

Citādi historiogrāfijā vērtēts vāciešu stāvoklis nacionālo attiecību sistēmā, atzīmējot, ka padomju varas pastāvēšanas pēdējos gados latviešiem, lietuviešiem un igauņiem bijusi daudz labvēlīgāka attieksme pret šo mazākumtautību ilgstošās kopīgās vēsturiskās pieredzes dēļ.²⁰³

Sovetoloģijā un Baltijas studijās sastopamas dažas tēzes, kas prasa rūpīgu un vispusīgu verifikāciju. Piemēram, var minēt tēzi, ka par ikdienas stereotipu jāuzskata priekšstats par slāvu iebraucējiem (migrantiem) Baltijā: “*Neizglītota un nekulturālā krievu būvstrādnieka tēls ir sasniedzis draudošu mērogu Baltijas tautu [...] uztverē. Taču, kā liecina statistika, krieviem un ukraiņiem Baltijas republikās ir augstāks izglītības līmenis nekā Baltijas tautu pārstāvjiem,*”²⁰⁴ bet “*lielākā daļa krievu, kas apmetās Baltijas republikās, ir augsti kvalificēti speciālisti un profesionāļi*”²⁰⁵.

Vērtējot sovetoģijas un Baltijas studiju ieguldījumu nacionālās kultūras, etniskās identitātes un nacionālo attiecību jautājumu izpētē, jāatzīmē, ka tieši šajās historiogrāfiskajās tradīcijās tika pirmo reizi nostādīti paši aktuālākie jautājumi. Atbilde uz tiem dod iespēju pārlicinoši izskaidrot nacionālās identitātes saglabāšanās iemeslus, par spīti padomju rusifikācijas politikas spaidiem. Taču minēto jautājumu zinātnisko izpēti zināmā mērā kavēja to politiskā aktualitāte, kā arī drošas informācijas – vēstures avotu, socioloģisko pētījumu datu utt. trūkums vai nepieejamība pētniekiem Rietumos. Par trūkumu var uzskatīt arī reģionālo pieeju šo jautājumu reprezentācijā: parasti tēzes tika pamatotas, ievērojot norises visā Baltijas reģionā, turpretim nacionālo attiecību, etniskās identitātes, nacionālās kultūras aspekti tieši Latvijā (tāpat kā Lietuvā un Igaunijā) tika pētīti retos gadījumos. Protams, nevar noliegt salīdzināmās metodes nozīmi, taču vēlams ievērot ne tikai kopīgo, bet arī atšķirīgo.

Diemžēl mūsdienās 20. gadsimtā 60.–80. gadu latviešu kultūras, garīgās un nacionālās attīstības vēstures izpēte nenorisinās strauji. Minami atsevišķi pārskata

pētījumi, kas vispārīgos vilcienos raksturo kultūras procesus²⁰⁶ un rusifikācijas norisi Latvijā.²⁰⁷ Pēdējos gados parādījušies daži vērtīgi darbi, kas skar latviešu etnopsiholoģijas jautājumus padomju varas gados, – tie ir pētījumi, kas balstās lielākoties uz mutvārdu vēstures avotiem (dzīves stāstiem).²⁰⁸ Atsevišķi latviešu etnomentālītātes jautājumi skarti pētījumos, kuros aplūkotas nacionālkomunisma agrāves sekas,²⁰⁹ kā arī Latvijas kultūrvēstures aspekti.²¹⁰ Samērā plaši (citu tēmu fonā) tiek pētīta reliģiskā dzīve un Baznīcas vēsture Latvijā 20. gadsimta 60.–80. gados.²¹¹ Taču atšķirībā no trimdinieku un sovetologu pētījumiem jaunākajās publikācijās netiek pietiekami skaidri parādīta reliģiskās dzīves un ticības saikne ar nacionālās identitātes saglabāšanos un attīstību padomju nacionālās politikas spaidu un draudu apstākļos. Līdzīgi var secināt, raksturojot nedaudzās publikācijas par mazākumtautību vēsturi Latvijā: lai gan tajās aplūkoti arī 20. gadsimta 60.–80. gadu vēstures aspekti,²¹² tomēr pilnvērtīgs priekšstats par nacionālajām attiecībām netiek veidots. Pārējie Latvijas kultūrvēstures jautājumi pētījumos tiek skarti it kā nejauši.²¹³

Tādējādi jāsecina, ka mūsdienu Latvijas historiogrāfijā sistēmisks, vispusīgs priekšstats par kultūras, mentalitātes un garīgās dzīves jautājumiem 20. gadsimta 60.–80. gados netiek veidots. Tāpēc vienīgā, relatīvi droša šo vēstures aspektu versija (kopaina) joprojām meklējama sovetologu un Baltijas studiju pārstāvju darbos, kas parādījušies relatīvi sen.

Disidentisms un nevardarbīgā pretošanās²¹⁴

Latvijas padomju historiogrāfijā 20. gadsimta garīgās pretošanās izpausmes tika pilnīgi ignorētas. Par netiešiem norādījumiem uz disidentisma un garīgās pretošanās faktu un izpausmju esību Latvijā 20. gadsimta 60.–80. gados var uzskatīt publikācijas, kas veltītas “internacionālistiskās audzināšanas” jautājumiem,²¹⁵ kā arī cīņai pret “buržuāzisko ideoloģiju un nacionālismu”, par kura galvenajiem paudējiem tika uzskatīti latviešu publicisti un pētnieki trimdā.²¹⁶ Lai gan šajās publikācijās pretošanās vai disidentisma izpausmes Latvijā vispār nav pieminētas, tomēr šī pārmērīgā un uzmaicīgā uzmanība ideoloģiskajai audzināšanai liecina par to, ka līdz pat 20. gadsimta 80. gadu vidum padomju varas institūcijām nav izdevies panākt savus mērķus.

Turpretim trimdas latviešu historiogrāfijā un Rietumu sovetoloģijā nacionālā pretošanās, opozīcija un disidentisms vienmēr bija uzmanības centrā. Tāpēc praktiski visos pētījumos par Latvijas un citu Baltijas valstu vēsturi 20. gadsimta 60.–80. gados minētas un analizētas dažādas garīgās pretošanās izpausmes, nacionālais disidentisms, masu nacionālās kustības, kā arī sabiedrības noskaņojums kopumā.²¹⁷ Historiogrāfijā apbētas vairākas pieejas un izmantoti atšķirīgi konteksti nacionālās pretošanās kustības

Latvijā (bieži vien visā Baltijā) izpētē.²¹⁸ Par sovetoģijas un Baltijas studiju nopietnu ieguldījumu problēmas apzināšanā un izpētē var uzskatīt arī nacionālās pretošanās tipoloģijas izstrādi²¹⁹ un garīgās pretošanās fenomena skaidrošanu kā latviešu etno-mentalitātes neatņemamu sastāvdaļu 20. gadsimta 60.–80. gados.²²⁰

Taču pretošanās vēstures jautājumu izpēti kavēja vairāki faktori: nenoteiktība prognozēs par Latvijas turpmāko likteni un neatkarības atgūšanas iespējamību, informācijas avotu un liecību nepieejamība pētniekiem ārzemēs un pētāmās tēmas politiskā un ideoloģiskā aktualitāte padomju varas pastāvēšanas gados. Tāpēc pētījumos nacionālās pretošanās, disidentisma un politiskās opozīcijas vēstures faktiem bieži vien bija ilustratīva funkcija.

2005. gadā šī raksta autora pētījumā “Nacionālā pretošanās Latvijā 20. gadsimta 40.–80. gados Latvijas historiogrāfijā” atzīmēts, ka “*nacionālās pretošanās kustības vēstures izpēte Latvijā neattīstījās strauji. [...] jaunākajā Latvijas historiogrāfijā ilgu laiku nacionālās pretošanās kustības vēsture faktiski bija pakļauta okupāciju varas politikas vēsturei. Prioritāšu precizēšana, ko iezīmēja 2005. gada jūnija starptautiskā zinātniskā konference “Nacionālā pretošanās komunistiskajiem režīmiem Austrumeiropā pēc Otrā pasaules kara”, bez šaubām, aktivizēs nacionālās pretošanās vēstures pētniecību.*”²²¹ Par vēl vienu mēģinājumu aktualizēt 20. gadsimta 60.–80. gadu Latvijas vēstures jautājumus, to skaitā arī nacionālās pretošanās kustības vēstures aspektus, var uzskatīt 2006. gadā Latvijas Vēsturnieku komisijas, Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta un Latvijas Kara muzeja rīkoto starptautisko konferenci “Latvija un Austrumeiropa 20. gadsimta 60.–80. gados.”²²² Lai gan konferencē tika prezentēti jauni pētījumi par nacionālās pretošanās kustības izpausmēm Latvijā 20. gadsimta 60.–80. gados,²²³ tomēr jākonstatē, ka visumā līdz šim laikam situācija šo vēstures jautājumu izpētē radikāli nav mainījies. Tāpēc historiogrāfiskā materiāla struktūrā joprojām dominē nedaudzi pārskata raksti, kas veltīti nacionālās pretošanās vēsturei 20. gadsimta 60.–80. gados.²²⁴ Tajos nosprausti virzieni pretošanās kustības vēstures izpētē un gandrīz izsmeltoši reprezentēts vēstures faktu klāsts, kas ir mūsdienu Latvijas historiogrāfijas aktīvajā aprītē. Speciālos pētījumos šis faktu klāsts tiek papildināts retos gadījumos; minami tikai nedaudzi darbi par konkrētiem 20. gadsimta 60.–80. gadu nacionālās pretošanās kustības vēstures aspektiem, piemēram, disidentu kustība²²⁵ vai iekšējās (garīgās) pretošanās izpausmes Latvijā.²²⁶

Tādējādi daudzi konkrēti 20. gadsimta 60.–80. gadu nacionālās pretošanās kustības vēstures aspekti joprojām prasa speciālu izpēti: nacionālās pretošanās kustības pagrīdes organizācijas 20. gadsimta 60.–80. gados, garīgās (iekšējās) pretošanās fenomens, nevardarbīgās pretošanās konkrētas izpausmes un fakti, nevardarbīgās pretošanās kustības dalībnieku liktenis, nacionālās pretošanās kustības atbalsts latviešu tautā, latviešu trimdas ietekme uz nacionālo pretošanos Latvijā, citu tautību pārstāvju piedalīšanās

pretošanās kustībā Latvijā, padomju režīma represijas un citi pasākumi, kas bija vērsti pret pretošanās kustību un tās dalībniekiem, padomju varas iestāžu mēģinājumi izmainīt latviešu psiholoģisko noskaņojumu un radīt padomju režīma pozitīvu tēlu, nacionālās pretošanās kustības vēstures avotu apzināšana, edīcija un izpēte, Latvijas nacionālās pretošanās kustības dalībnieku sakari ar šīs kustības pārstāvjiem citās Baltijas valstīs utt.²²⁷

Pētījumu avotu bāze un avotpētnieciskās pieejas faktogrāfijas reprezentācijā

Historiogrāfiskā materiāla, kas aptver 20. gadsimta 60.–80. gadu Latvijas vēstures jautājumus, svarīga sastāvdaļa ir vēstures avotu publikācijas. Pirmie avotu krājumi tika sagatavoti Latvijā padomju varas gados. Tajos iespēstie avoti sniedz informāciju par Latvijas vēstures aspektiem un jautājumiem, kas Latvijas padomju historiogrāfijā tika uzskatīti par sevišķi aktuāliem: strādnieku kadru sagatavošana un audzināšana,²²⁸ sociālistiskās sacensības vēsture,²²⁹ komjaunatnes vēsture²³⁰ u.c.

Pēc Latvijas valsts neatkarības atgūšanas vēstures avotu publikāciju sastāvs un ievirze būtiski mainījies: tagad edīcijas darba prioritātes saistītas ar padomju režīma represīvās politikas un padomju varas seku reprezentāciju vēstures avotu krājumos.²³¹

Iepriekšminēto vēstures avotu krājumu vērtēšanā jābalstās vienlaikus uz vairākiem kritērijiem, kas izstrādāti zinātniskajā arheogrāfijā:²³² vēstures avotu publikāciju veids,²³³ pieeja vēstures avotu apzināšanā un atlasē publicēšanai, ar to panākot avotu augstāku reprezentativitātes pakāpi krājumos,²³⁴ vēstures avotu edīcijas tehnika²³⁵ – pieejas un metodes, kas tiek lietotas publicējamu avotu atribūcijā un datēšanā, tekstu atveidē, tekstoloģisko komentāru sagatavošanā, publicējamu avotu “arheogrāfiskajā apstrādē”, kā arī publikāciju kritiskā (zinātniskā) aparāta izveidē un avotu krājumu struktūras noteikšanā. Mūsdienās tradicionālos kritērijus papildina rādītāji, kas saistīti ar jaunāko datortehnoloģiju ieviešanu arheogrāfijā, – vēstures avotu elektronisko publikāciju sagatavošana, dokumentu digitālā reprezentācija, datorizēto meklēšanas sistēmu izveide u.tml.²³⁶

Vērtējot jaunāko laiku Latvijas vēstures avotu krājumus pēc iepriekšminētajiem kritērijiem, jāatzīst, ka visumā to arheogrāfiskā kvalitāte bieži vien ir nepietiekama. Daudzu krājumu izmantošanas iespējas vēstures pētniecībā ir būtiski ierobežotas, jo vēstures avotu atlase publicēšanai dažreiz pakļauta krājuma sastādītāju pētnieciskajai programmai, tāpēc tie veidoti lielākoties pēc tematiskā principa un tādējādi atgādina hrestomātiju. Dažreiz nejausībai ir sava loma avotu krājumu tapšanā, bet krājumos publicēto avotu izlasei bieži vien trūkst reprezentativitātes. Daudzos krājumos arī

arheografiskā tehnika atzīstama par nepietiekamu. Jaunāko laiku Latvijas vēstures avotu edīcijā konstatējamas arī zināmas strukturālās deformācijas, kas norāda uz deformācijām jaunāko laiku Latvijas vēstures pētniecībā kopumā: iespiesto avotu klāsts vispusīgi aptver tikai nedaudzus 20. gadsimta 60.–80. gadu Latvijas vēstures jautājumus, taču arī citi jaunāko laiku Latvijas vēstures aspekti prasa rūpīgu un pilnvērtīgu apzināšanu un reprezentāciju vēstures avotu krājumos.

Atšķirībā no vēstures avotu krājumiem vēstures avotu klāsta augstāka reprezentabilitāte pakāpe sasniegta atsevišķos pētījumos, kas veltīti Latvijas vēstures jautājumiem 20. gadsimta 60.–80. gados. Tai pašā laikā jāatzīst, ka pētījumu avotu bāzes veidošana ir vienmēr atkarīga no katrā historiogrāfiskajā tradīcijā pieņemtajām prioritātēm un pieejām vēstures procesa apgaismošanā. Rezultātā katra historiogrāfiskā tradīcija – Latvijas padomju historiogrāfija, sovetoloģija un Baltijas studijas, kā arī jaunākā Latvijas historiogrāfija – veido “savu”, dominējošās metodoloģijas determinēto vēstures avotu bāzi, uz kuru balstoties pētīta 20. gadsimta 60.–80. gadu Latvijas vēsture.

Lai gan Latvijas padomju historiogrāfijas avotu bāzes specifika jau vairākkārt raksturota šī raksta autora pētījumos,²³⁷ tomēr ir vērts vēlreiz atzīmēt, ka padomju pētījumos avotu bāzes struktūra veidota hierarhiski: lielākā autoritāte tika piešķirta Komunistiskās partijas un valsts varas institūciju oficiālajiem dokumentiem, partijas un valsts līderu darbiem. Vēstures avotu hierarhijā otro vietu ieņēma arhīva avoti, jo nepublicēto avotu izmantošana kļuva par svarīgu zinātniskuma pazīmi. Arhīva avotiem sekoja publicētie avoti, statistika, prese un atmiņas.²³⁸ Tomēr izmantoto vēstures avotu klāsta ziņā padomju laikos tapušie pētījumi nav vienādi. Tā, piemēram, nopietnāka pieeja vēstures avotu bāzes izveidē konstatējama speciālos pētījumos par Latvijas sociāli ekonomisko attīstību 20. gadsimta 60.–80. gados, kas savukārt daļēji nosacīja pētījumu atziņu samērā augstu zinātnisko kvalitāti, kā arī šo darbu zinātniskās aktualitātes saglabāšanos mūsdienās. Šo pētījumu vēstures avotu bāzē svarīga nozīme bija nedaudziem arhīva avotiem, publicētajai statistikai, kā arī lietišķu socioloģisko pētījumu datiem.²³⁹ Jāatzīmē, ka pētījumi par padomju varas un Komunistiskās partijas institūciju vēsturi un ideoloģiskās darbības jautājumiem balstījās uz sevišķi rūpīgi atlasītiem vēstures avotiem, kas ilustrēja Komunistiskās partijas oficiālās tēzes. Diemžēl mūsdienās ne vienmēr ir iespējams izvērtēt šajos pētījumos izmantotos vēstures avotus un tādējādi arī verificēt atziņu drošuma un ticamības pakāpi, jo dažiem darbiem, kuri savā laikā zinātnes apritē ievada plašu (un interesantu) faktogrāfisku materiālu, trūkst pilnvērtīgas atsauču sistēmas.²⁴⁰ Acīmredzot padomju varas gados tas norādīja uz šo publikāciju – lielākoties apkopjošo kolektīvo monogrāfiju – oficiālo statusu un autoritāti vēstures pētniecībā. Faktiski šīs publikācijas veica arī vēstures avota funkcijas vēstures pētniecībā: vēsturnieki savos darbos izmantoja apkopjošo monogrāfiju faktogrāfiju kā pirmavotu liecības.²⁴¹ Visumā vēstures avotu bāzes izveide, kā arī vēstures avotu

kritika tika pilnīgi pakļauta ideoloģiskiem apsvērumiem un vēstures procesa apriorai interpretācijai, ko uzspieda Latvijas padomju historiogrāfijai.

Turpretim Rietumu pētnieki 20. gadsimta 60.–80. gados mēģināja panākt pēc iespējas pašu augstāko reprezentativitātes pakāpi, veidojot savu pētījumu vēstures avotu bāzi. Lai gan arhīva avotu nepieejamības dēļ šo uzdevumu viņiem izdevies risināt tikai daļēji, tomēr atsevišķu vēstures jautājumu un aspektu izpēte balstījās uz pārsteidzoši plašu vēstures avotu klāstu.²⁴² Tā, piemēram, pētot modernizācijas norisi Latvijā (arī Lietuvā un Igaunijā), sovetoloģijas un Baltijas studiju pārstāvji izmantoja daudzus vēstures avotus, proti: demogrāfisko statistiku, Komunistiskās partijas institūciju publicētos oficiālos datus par republiku komunistisko partiju sastāvu, Latvijas pētnieku veikto socioloģisko pētījumu datus, padomju periodiku utt. Jāatzīmē, ka šo vēstures avotu izmantošanā realizēta arī kompleksā pieeja – dažādu vēstures avotu sniegto liecību un datu agregēšana, korelācija un pārbaude.²⁴³

Tikpat sīki tika veidota vēstures avotu bāze, uz kuru balstoties pētīta padomju politikas īstenošanas gaita, politiskās un ideoloģiskās kontroles instrumenti un līdzekļi. Vēstures avotu sistēmā nozīmīgāka vieta bija PSRS un republiku varas institūciju izdotajiem normatīvajiem aktiem, oficiālajai periodikai (“*Ціņa*”, “*Padomju Jaunatne*”, “*Советская Латвия*”), Komunistiskās partijas dokumentiem.²⁴⁴ Dažreiz vēstures avotu klāstā parādās arī pētnieku pašu novērojumi.²⁴⁵ Līdzīgi ir avoti, kuru pamatā tika pētīti atsevišķi padomju politikas aspekti – piemēram, rusifikācijas politika valodas jomā Latvijā, Lietuvā un Igaunijā; līdz ar iepriekšminētajiem avotiem rusifikācijas izpētē izmantota arī statistika un padomju lingvistu teorētiskie pētījumi.²⁴⁶

Jāatzīmē, ka 20. gadsimta 60.–80. gadu Latvijas vēstures izpētē sevišķi liela nozīme ir statistikas avotiem, kas sniedz informāciju par iedzīvotāju nacionālā sastāva dinamiku, kā arī par Komunistiskās partijas nacionālo sastāvu. Par galveno statistiskās informācijas avotu Rietumu pētnieki pamatoti uzskatīja Vissavienības tautas skaitīšanas (1959., 1970. un 1979. g.) materiālus, kurus papildināja demogrāfiskā statistika, kas tika publicēta dažādos krājumos un gadagrāmatās (“*Вестник статистике*”, statistikas gadagrāmatas “*Latvijas PSR tautas saimniecība*” u.c.), kā arī padomju zinātnieku (lielākoties sociologu) pētījumos.²⁴⁷ Statistiskais materiāls parasti tika izmantots “gatavā veidā”, bez papildu statistiskās apstrādes; tikai atsevišķos gadījumos tika mēģināts statistisko materiālu atkārtoti apstrādāt un verificēt.²⁴⁸ Tāpēc rodas iespaids, ka Baltijas studijās un sovetoloģijā netika izveidotas drošas metodes, kas izmantojamas padomju statistiskā materiāla verificācijā;²⁴⁹ tai pašā laikā neuzticēšanās padomju statistikai pausta daudzos pētījumos. Attiecīgi Rietumu zinātnieku uzmanības centrā bija to rīcībā esošā statistiskā materiāla radošā interpretācija, lai pilnīgāk atklātu šo avotu informatīvo potenciālu un iegūtu no tiem kvalitatīvi jaunu vēsturisku informāciju. Kā piemēru var minēt atsevišķus pavisam nedaudzus mēģinājumus noteikt etniskās rusifikācijas līmeni

starp divām tautskaitēm – 1959. un 1970. gadā, ievērojot starpību starp nācijas pārstāvju gaidāmā un reālā skaita pieaugumu.²⁵⁰ Sovetoloģijā un Baltijas studijās tika vairākkārt konstatēts statistiskās informācijas trūkums par iedzīvotāju nacionālo sastāvu Latvijā padomju varas gados.²⁵¹ Lai aizpildītu šos “robus”, tika izmantota gan pieejamo vēstures avotu netiešā informācija, gan arī pētnieku pašu aprēķini.²⁵²

Spriežot pēc pieejām padomju demogrāfiskās statistikas (arī citu vēstures avotu informācijas) verifikācijā un izmantošanā sovetoloģijā un Baltijas studijās, Rietumu pētnieku tēzes par nacionāliem procesiem un rusifikācijas norisi Latvijā 20. gadsimta 60.–80. gados uzskatāmas par *daļēji* pamatotām, jo dažos gadījumos faktiskais materiāls tika korigēts, balstoties uz hipotētiskām pieejām un loģiskām interpretācijām. Tāpēc šo atziņu vispusīga pamatošana prasa papildu pētījumus, balstoties uz datiem, kas padomju varas pastāvēšanas gados nebija pieejami pētniekiem ārzemēs.

Atšķirībā no avotu bāzes, kuras pamatā tika pētīta rusifikācijas gaita, vēstures avotu klāsts, kas sovetoloģijā un Baltijas studijās izmantots nacionālās apziņas (etnomentālītes) un garīgās (iekšējās) pretošanās vēstures aspektu izpētei, uzskatāms par vispusīgu un gandrīz izsmelošu. Vēstures avotu bāzes pamatu veidoja socioloģisko pētījumu dati: no vienas puses, padomju zinātnieku veikto socioloģisko aptauju publicētie dati,²⁵³ no otras puses, ārzemēs veikto pētījumu materiāli. Jāatzīmē, ka ārzemju pētniekiem bija raksturīga visai kritiska attieksme pret Padomju Savienībā veikto socioloģisko aptauju datiem: vairākkārt konstatētas socioloģiskās informācijas nepilnības, jo aptauju dati tika publicēti izlases kārtībā, bet anketu jautājumus bieži vien neuzrādīja, tādēļ nebija iespējams publicēto socioloģisko informāciju verificēt un atkārtoti apstrādāt. Turklāt tika atzīmētas tehniskas kļūdas un metodoloģiskas nepilnības anketu sastādīšanā, kā arī aptauju datu politizācija un patvaļīga interpretācija.²⁵⁴ Bet Rietumu pētnieku veiktajām socioloģiskajām aptaujām trūka reprezentatīvātes, jo izlase tika veidota nejauši: parasti aptaujāja vai nu emigrantus no Padomju Savienības, arī no Latvijas, vai arī padomju tūristus ārzemēs,²⁵⁵ vai Rietumu radiostaciju klausītājus.²⁵⁶ Šo aptauju datu informatīvais nozīmīgums nav apšaubāms, jo atšķirībā no Padomju Savienībā veiktajām aptaujām šajos pētījumos mēģināts atklāt nacionālās situācijas un nacionālo attiecību reālais stāvoklis, kā arī dažādu tautību pārstāvju attieksme pret padomju politiku kopumā un atsevišķām tās izpausmēm.²⁵⁷

Sovetoloģijas un Baltijas studiju ietvaros tapušo pētījumu avotu bāzi būtiski paplašināja vēstures avoti, kuri Latvijas padomju historiogrāfijā tika pilnīgi ignorēti. No šiem vēstures avotiem minami nelegālie (pagrīdes) izdevumi (*samizdat*), protesta vēstules,²⁵⁸ aicinājumi un paziņojumi, kuros tika raksturota un vērtēta padomju politika Latvijā, pausti nacionālās pretošanās kustības (arī disidentu kustības) mērķi, ideoloģija un prasības.²⁵⁹ Zināmā mērā šie avoti tika izmantoti kā “alternatīva” arhīva pirmavotiem, kuri ārzemju

pētniekiem nebija pieejami; balstoties uz šiem avotiem, tika pamatotas principiālas atziņas un veikta 20. gadsimta 60.–80. gadu vēstures konceptuālā apjēgšana. Pētījumu avotu bāzē līdzīgu funkciju veica arī citi vēstures avoti – starptautisko organizāciju dokumenti par cilvēka un nāciju tiesībām, ārzemju žurnālistu raksti un korespondences, kas publicētas periodikā Rietumos, trimdas organizāciju apkopotā informācija par situāciju Latvijā, daiļliteratūra, memoāri u.c.²⁶⁰

Redzam, ka sovietoloģijā un Baltijas studijās vēstures avotu klāsts bija ļoti plašs: 20. gadsimta 60.–80. gadu Latvijas vēstures jautājumu izpētē aktualizēti un izmantoti praktiski visi pieejamie avoti, kas cēla konkrētu atziņu drošuma pakāpi un konceptuālo vispārīnājumu kvalitāti. Tai pašā laikā mēģinājumi vienā pētījumā izmantot izsmeltošus vēstures avotus konstatēti tikai atsevišķos gadījumos. Tādēļ var minēt tikai nedaudzus pētījumus – monogrāfijas un rakstus, kas balstīti uz komplekso pieeju vēstures avotu izmantošanā.²⁶¹

Sovietoloģijā un Baltijas studijās tika īstenota vēl viena pieeja, tā daļēji aizpildot “robus” vēstures avotu bāzē. Atsevišķos (diemžēl nedaudzos) pētījumos tika mēģināts paaugstināt vēstures avotu “informatīvo atdevi”, konsekventi lietojot avotpētnieciskās kritikas metodes vēstures avotu informācijas izpētē. Šai sakarā var minēt Komunistiskās partijas un padomju valsts līderu runu, periodikā publicēto oficiālo rakstu u.tml. tekstoloģisko kritiku (izpēti), kas deva iespēju konstatēt konkrētu problēmu rašanās faktus padomju politikas īstenošanas gaitā, kā arī parādīt nacionālo jūtu un iekšējās “pretošanās” saglabāšanos tautā.²⁶² Dažreiz avotpētniecisko analīzi papildina un daļēji koriģē vēstures avotu informācijas emocionālā uztvere. Tā, piemēram, komentējot privātās vēstules no Latvijas, redaktors secina, ka tās “[...] arī parāda, kaut netieši, ārzemju valdīšanas stingrumu, okupētās zemes nacionālo resursu izsīkumu, cilvēku nacionālo tieksmju apspiešanu, kā arī padomju [režīma. – A. I.] [...] mēģinājumus mūsu mazo nāciju pārvērst par amorfu, bezrakstura un bezpersonisku masu, kas pakļautos bez pretošanās.”²⁶³

Avotpētnieciskajā kritikā izmantotas arī dažas speciālas metodes, lai aktualizētu vēstures avotu informatīvo potenciālu. Viena šāda metode ir kontentalīze, kas izmantota gan padomju preses,²⁶⁴ gan arī nelegālo izdevumu izpētē.²⁶⁵ Avotu “informatīvo atdevi” paaugstināja arī to izpēte kompleksā ar alternatīviem vēstures avotiem.²⁶⁶ Šī metode palīdzēja verificēt un daļēji papildināt pieejamo vēstures avotu informāciju.

Lai gan sovietoloģijā un Baltijas studijās tika aprobētas dažādas – bieži vien pat izsmalcinātas avotpētnieciskās metodes, tomēr jāatzīst, ka visumā vēstures avotu kritikas metodēm Rietumu zinātnieki nepievērsa pietiekamu uzmanību. Acīmredzot tādu attieksmi pret vēstures pētniecības tehniku nosacīja pētāmo jautājumu politiskais un ideoloģiskais svarīgums, kura dēļ dažreiz tika aktualizēta un publikācijās reprezentēta nedroša informācija. Turklāt pētnieki pārsvarā bija nevis profesionāli vēsturnieki, bet citu

sociālo zinātņu speciālisti, kā arī publicisti, kuriem bieži vien trūka iemaņu un pieredzes vēstures izpētē.²⁶⁷

Aplūkojot vēstures avotus, kas izmantoti 20. gadsimta 60.–80. gados tapušos pētījumos, jāsecina, ka sovetoloģijā un Baltijas studijās, kā arī Latvijas padomju historiogrāfijā tika izveidots 20. gadsimta 60.–80. gadu Latvijas vēstures avotu bāzes ideālais modelis un struktūra. Mūsdienās šis modelis daļēji jākorģē, atbrīvojoties no pārmērīgās politizācijas avotpētnieciskajā kritikā, un jāpapildina, vēstures zinātnes aprītē ieviešot jaunus vēstures avotus – pirmām kārtām tos arhīva avotus, kuri agrāk nebija pieejami pētniekiem Latvijā un ārzemēs. Jāatzīmē, ka mūsdienu Latvijas historiogrāfijā vēstures avotu bāzes “robu” aizpildīšana ir jau aizsākusies, jo jaunākajos pētījumos vēstures avotu bāzes raksturu nosaka tieši arhīva avoti. Taču speciālu avotpētniecisku darbu skaits ir niecīgs,²⁶⁸ kas vēlreiz apliecina to, ka 20. gadsimta 60.–80. gadu Latvijas vēstures jautājumu izpēte nav kļuvusi par Latvijas historiogrāfijas prioritāti.

Šī raksta autors nesen atzīmēja, ka *“nepieciešamākais pētniecību sekmējošais faktors ir skaidrā prioritāšu noteikšana un institucionālais atbalsts pētījumiem šajā jomā, jo Latvijas jaunākajā historiogrāfijā šīs problēmas izpēte ir jāiesāk praktiski no jauna”*²⁶⁹. Taču šis historiogrāfiskais apskats parāda, ka 20. gadsimta 60.–80. gadu Latvijas vēstures faktu reprezentācija pētījumos var veidot diezgan drošu bāzi turpmākai pētniecībai. Nevar noliegt, ka Latvijas padomju historiogrāfijai bija ļoti nopietnas iestrādes Latvijas sociāli ekonomiskās vēstures izpētē. Savukārt Baltijas studijās un sovetoloģijā tika uzkrāts pārsteidzoši plašs faktogrāfiskais materiāls, kas raksturo padomju politikas īstenošanas gaitu Latvijā 20. gadsimta 60.–80. gados. Ārzemju historiogrāfijā izstrādāta un aprobēta arī etnopsiholoģisko procesu un parādību izpētes tehnoloģija, kas izmantojama arī mūsdienās. Tādējādi jārūnā nevis par Latvijas 20. gadsimta 60.–80. gadu vēstures izpētes sākumu, bet par turpinājumu, par pārrāvuma likvidāciju Latvijas vēstures pētniecībā.

Atsauces un komentāri

- ¹ Bleiere, D. Priekšvārds // Okupētā Latvija, 1940–1990: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2005. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 19. sēj.; turpmāk – LVKR, 19). – Rīga, 2007, 9. lpp.
- ² 2006. gada 10. oktobrī Latvijas Republikas Valsts prezidente V. Vīķe-Freiberga uzrunā Starptautiskās konferences “Latvija un Austrumeiropa 20. gadsimta 60.–80. gados” dalībniekiem atzīmēja, ka *“šogad Vēsturnieku komisija ir izgājusi ārpus tiem striktajiem rāmjiem, kādi tai sākotnēji bija uzdoti, un pieskārusies laikposmam, kas iesniedzas nu jau vairs ne tik senā pagātnē. [...] Tagad ir iespējams atskatīties uz šiem gadiem bez ideoloģijas žņaugiem, no cita redzesloka, ar citu – plašāku skatienu. [...] būtu vērtīgi to [šo periodu. – A. l.] apskatīt ne tikai no profesionālā vēsturnieku viedokļa, bet arī*

- no citu sabiedrisko zinātņu – socioloģijas, politoloģijas, arī literatūras, psiholoģijas – viedokļa.” – Sk.: Latvijas Republikas Valsts prezidentes Vairas Vīķes-Freibergas uzruna konferences dalībniekiem // Latvija un Austrumeiropa 20. gadsimta 60.–80. gados: Starptautiskās konferences referāti, 2006. gada 10. oktobris, Rīga (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 20. sēj.; turpmāk – LVKR, 20). – Rīga, 2007, 13. lpp.
- ³ Piemēram, sk.: *Bleiere, D.* Priekšvārds // LVKR, 20, 9.–12. lpp.; *Bleiere, D.* Priekšvārds // LVKR, 19, 9. lpp.; *Šneidere, I.* Padomju okupācijas režīms Latvijā: pētniecības virzieni un problēmas // Padomju okupācijas režīms Baltijā 1944.–1959. gadā: Politika un tās sekas: Starptautiskās konferences materiāli, 2002. gada 13.–14. jūnijs, Rīga (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 9. sēj.; turpmāk – LVKR, 9). – Rīga, 2003, 28. lpp.
- ⁴ *Ivanovs, A.* Nacionālā pretošanās kustība Latvijā pēc Otrā pasaules kara Latvijas historiogrāfijā (40. gadu otrā puse – 80. gadu otrā puse) // Nacionālā pretošanās komunistiskajiem režīmiem Austrumeiropā pēc Otrā pasaules kara: Starptautiskās konferences materiāli, 2005. gada 7.–8. jūnijs, Rīga (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 17. sēj.). – Rīga, 2006, 145., 146. lpp.; *Ivanovs, A.* Nacionālā pretošanās Latvijā 20. gadsimta 40.–80. gados Latvijas historiogrāfijā // LVKR, 19, 53., 54. lpp.; *Ivanovs, A.* Nacionālā politika Latvijā 20. gadsimta 60.–80. gados: teorētiskās pieejas, koncepti un izpētes konteksti // LVKR, 20, 30., 31. lpp.
- ⁵ *Bleiere, D.* Priekšvārds // LVKR, 19, 9. lpp.
- ⁶ Sk. sīkāk: *Ivanovs, A.* Padomju politika Latvijā 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 80. gadu vidū: izpētes gaita, rezultāti un turpmākā perspektīva (historiogrāfisks apskats) // Padomju okupācija Latvijā (1944–1990) (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 21. sēj.; turpmāk – LVKR, 21). – Rīga, 2007, 307., 308., 310. lpp.
- ⁷ Sk. arī: *Ivanovs, A.* Nacionālā pretošanās Latvijā pēc Otrā pasaules kara Latvijas historiogrāfijā ..; *Ivanovs, A.* Nacionālā pretošanās Latvijā 20. gadsimta 40.–80. gados ..; *Ivanovs, A.* Nacionālā politika Latvijā 20. gadsimta 60.–80. gados ..; *Ivanovs, A.*, *Šteimans, J.* Latgales vēstures historiogrāfija (1946–1999). – Rēzekne, 1999; *Иванов А.* Вопросы межнациональных отношений и национальной политики в республиках советской Прибалтики на страницах “Journal of Baltic Studies” // Известия АН Латвийской ССР (turpmāk – Изв. АН), 1989, № 10, с. 96–102; *Иванов А.* Зарубежная историография о праве Балтийских наций на самоопределение, возможности и путях его осуществления // Демократизация и национальс tiesības. – Rīga, 1990, 58.–65. lpp.; *Ivanovs, A.* Latvijas disidentu problēmas apskats ārzemju historiogrāfijā // Latvijas Vēsture (turpmāk – LV), 1992, 4. nr., 35.–39. lpp.; u.c.
- ⁸ Vēlreiz jāmin paši nozīmīgākie historiogrāfijas apskati, kas veido diezgan adekvātu priekšstatu par historiogrāfiskā materiāla sastāvu: *Tillett, L.* The Great Friendship: Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities. – Chapel Hill, 1969; *Бирон А., Дорошенко В.* Советская историография Латвии. – Рига, 1970, с. 424–455 (sal. ar: *Віронс, А., Дорошенко, В.* Vēstures zinātnes attīstība Padomju Latvijā. – Rīga, 1966); *Nyirady, K. E.* Historians and the Nationality Dissatisfaction // *Allworth E.* (ed.). Nationality Group Survival in Multi-Ethnic States: Shifting Support Patterns in the Soviet Baltic Region. – New York; London, 1977, pp. 58–82; *Бирон А.* Историческая наука Латвийской ССР в 70-е годы // История СССР, 1982, № 5, с. 3–20; Историческая наука Советской Латвии на современном этапе. – Рига, 1983, с. 5–48; *Шнейдере И., Савченко В.* Развитие социалистического соревнования в Латвийской ССР, 1940–1975 гг.: (обзор литературы) // Изв. АН, 1976, № 4, с. 37–51; *Zelče, V.* Dažas tendences Baltijas pētniecībā Rietumos 20. gadsimta

- noslēgumā // Latvijas Arhīvi (turpmāk – LA), 2000, 3. nr, 105.–124. lpp.; *Bleiere, D.* Nacionālkomunisms Latvijā: Historiogrāfija // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls (turpmāk – LVĪŽ), 2003, 1. nr., 110.–130. lpp.; *Ivanovs, A.* Latvijas disidentu problēmas apskats ārzemju historiogrāfijā ..; u.c.
- ⁹ Šajā darbā latviešu garīgās pretošanās vēstures historiogrāfija tiks raksturota tikai pārskata veidā, jo šis historiogrāfiskais materiāls ir jau aplūkots rakstos: *Ivanovs, A.* Nacionālā pretošanās Latvijā pēc Otrā pasaules kara Latvijas historiogrāfijā ..; *Ivanovs, A.* Nacionālā pretošanās Latvijā 20. gadsimta 40.–80. gados ..
- ¹⁰ *Ivanovs, A.* Padomju politika Latvijā 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 80. gadu vidū ..
- ¹¹ Respektīvi, vēstures aspektu un jautājumu apzināšanas un izpētes kvantitatīvi rādītāji: pētījumu skaits, skaita izmaiņas dinamika, kas liecina, no vienas puses, par prioritātēm vēstures pētniecībā un par prioritāšu izmaiņām, no otras puses, par atsevišķu vēstures jautājumu izpētes līmeni, jo pētījumu skaita pieaugums gandrīz vienmēr liecina par faktogrāfijas paplašināšanos historiogrāfijā, par jaunu vēstures faktu un avotu ieviešanu vēstures zinātnes aktīvā apritē.
- ¹² Turpmāk minētie kritēriji vairākkārt aprobēti šī raksta autora darbos. Sk. arī: *Зевелев А.* Историкографическое исследование: методологические аспекты. – Москва, 1987, с. 95–156.
- ¹³ Uzskatot tieši šo kritēriju par vienu no pašiem svarīgākajiem, raksta atsevišķā nodaļā tiek speciāli raksturotas tipiskas avotpētnieciskās metodes, kas izmantotas publikācijās par Latvijas vēsturi 20. gadsimta 60.–80. gados.
- ¹⁴ Šis aspekts vispusīgi aplūkots autora iepriekšējā pētījumā, tāpēc šajā rakstā bez īpašas detalizācijas un argumentācijas reproducēti tikai daži agrāk pamatoti vērtējumi un secinājumi. Sk.: *Ivanovs, A.* Padomju politika Latvijā 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 80. gadu vidū .., 312.–334. lpp.
- ¹⁵ Sk. 7. atsaucē minētās publikācijas. Sk. arī: *Ivanovs, A.* Vēstures zinātne kā padomju politikas instruments: historiogrāfijas konceptuālais līmenis // LVKR, 9, 59.–70. lpp.; *Ivanovs, A.* Latvijas PSR historiogrāfija: (konceptuāls pārskats) // LV, 2003, 2. nr., 75.–83. lpp.; 3. nr., 69.–77. lpp.; u.c.
- ¹⁶ Sk. 8. atsaucē minētās publikācijas. Sk. arī: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Vēstures institūta publikācijas. 1946.–1972. – Rīga, 1973; Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Vēstures institūta publikācijas. 1973.–1975. – Rīga, 1979; Latvijas KP CK Partijas vēstures institūts – PSKP CK Marksisma-ļeņinisma institūta filiāle. 60. – Rīga, 1980; u.c.
- ¹⁷ Bieži vien secinājumu, interpretāciju un skaidrojumu vietā padomju pētījumos sastopam tiešus vai netiešus citātus no partijas dokumentiem. – Sk., piemēram: “70. gadu sākumā Padomju valsts tautsaimniecības attīstība bija sasniegusi augstu pakāpi. Bija radīts milzīgs ekonomiskais potenciāls, kura pamats bija daudznozaru industrija un sociālistiskā lauksaimnieciskā lielražošana, laikmeta prasībām atbilstoša zinātne, kvalificēti strādnieku, speciālistu un saimniecisko vadītāju kadri. Sasniegtais līmenis palielināja iespējas izvirzīt un risināt jaunus, daudz vērienīgākus sociālistiskās sabiedrības tālākās pilnveidošanas uzdevumus. Bija pastiprinājusies visu ekonomikas posmu savstarpējā atkarība, un tas izvirzīja lielākas prasības tautsaimniecības plānošanai, vadīšanai un saimnieciskās darbības metodēm.” – Sk.: Latvijas PSR vēsture: No vissenākajiem laikiem līdz mūsu dienām (3. pārstr. un papild. izd.) / A. Drīzuļa red. – Rīga, 1986, 2. sēj., 329., 330. lpp.
- ¹⁸ Sk. arī šī raksta sadaļu: “Pētījumu avotu bāze un avotpētnieciskās pieejas faktogrāfijas reprezentācijā.”
- ¹⁹ Turklāt šis tēls ne vienmēr bija pretrunā ar realitāti: “Samērā lielais vieglās un pārtikas rūpniecības īpatsvars deva Baltijas republikām zināmas priekšrocības. Veikali tajās bija labāk apgādāti ar ap-

- ģērbjiem, apaviem, sadzīves elektroniku un citām precēm, un to kvalitāte bija labāka nekā citās PSRS republikās.” – Sk.: Latvijas vēsture: 20. gadsimts. Otrais papildinātais izdevums. – Rīga, 2005, 341. lpp.
- 20 Taču ir arī šaubas, vai patiešām padomju varas gados sagatavotie pētījumi jaunāko laiku vēsturē un publikācijas sabiedriskajās zinātnēs varēja radīt un reāli radīja lasītājos pozitīvu tālaika situācijas uztveri. Galvenā problēma, šķiet, bija saistīta ar šo publikāciju stilu, kas neatbilda vēstures naratīva (stāstījuma) dabai; citiem vārdiem, šos pētījumus nevar uzskatīt par aizraujošiem, tāpēc to lasītāju loks nebija plašs.
- 21 Kā jau atzīmēts autora iepriekšējā rakstā, Baltijas studijās un sovetoģijā visu triju Baltijas valstu problēmas tika aplūkotas kopumā, jo Baltijas reģions padomju gados tika uzskatīts par vienu veselumu. Sk.: *Ivanovs, A. Padomju politika Latvijā 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 80. gadu vidū ...*, 320., 321. lpp.
- 22 Tāpēc arī jaunākajos pārskata darbos šis faktiskais materiāls tiek izmantots diezgan intensīvi un, jāsaka, auglīgi. Piemēram, sk. sadaļas “Rūpniecība un transports” un “Lauksaimniecība” grāmātā: *Latvijas vēsture: 20. gadsimts ...*, 338.–357. lpp.; sk. arī atsaucē šīm nodaļām (turpat, 404., 405. lpp.).
- 23 Sk. 8. atsaucē minētās publikācijas.
- 24 Šajā plāksnē aplūkojot padomju historiogrāfisko materiālu, secinājums balstās galvenokārt uz historiogrāfiskajiem novērojumiem, kas ir samērā subjektīvi. Tai pašā laikā nav izslēgts, ka šis iespaids radies historiogrāfiskā materiāla struktūras ietekmē: visos pētījumos, kolektīvajās monogrāfijās un pārskata apcerēs vēstures posma raksturošana vienmēr sākās ar rūpniecības attīstības jautājumiem, kas atdarināja Komunistiskās partijas programmatisko dokumentu uzbūvi un loģiku.
- 25 Sk. sīkāk: *Latvijas PSR vēsture: No vissenākajiem laikiem ..* Sal. ar: *Зиле Л. Периоды и этапы строительства социализма и изменение социальной структуры общества (на материалах Латвийской ССР)*. – Rīga, 1975; *Зиле, Л.* Sociālisma celtniecības vēsturiskais ceļš. – Rīga, 1980. – Par Latvijas vēstures periodizāciju Latvijas padomju historiogrāfijā sk. sīkāk: *Ivanovs, A. Latvijas sovetoģija 1944.–1956. gadā Latvijas padomju historiogrāfijā // Totalitārie okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1964. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2003. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 13. sēj.; turpmāk LVKR, 13)*. – Rīga, 2004, 393.–395. lpp.
- 26 *Latvijas PSR vēsture: No vissenākajiem laikiem ...*, 314.–359. lpp. Sal. ar: *Baltiņš, G., Ieva, T. Latvijas PSR tautas saimniecības izaugsme*. – Rīga, 1971; *Baltiņš, G., Ieva, T. Latvijas PSR ekonomikas sasniegumi un perspektīvas*. – Rīga, 1976; *Rīga sociālisma laikmetā, 1917–1975*. – Rīga, 1980; *Зиле, Л.* Sociālisma celtniecības vēsturiskais ceļš ..
- 27 Jāmin vairākas apceres (pārsvārā populārzinātniskas) par atsevišķiem uzņēmumiem, kas acīmredzot tapušas pēc šo uzņēmu administrācijas iniciatīvas. Sk. diezgan tipisku publikāciju: *Čečotkins, V. Metāls dzimst ugunī: Liepājas metalurģiskās rūpnīcas “Sarkanais metalurģis” vēsturisks apskats*. – Rīga, 1982.
- 28 Sk.: *Изменения социальной структуры социалистического общества (на примере Латвийской ССР): Материалы 2-й Всесоюзной научной конференции*. – Rīga, 1971; *Социальная структура развитого социалистического общества*. – Rīga, 1980; *Зиле Л. Периоды и этапы строительства социализма ...*; *Круминь М. Анализ изменений в социально-классовом составе населения Латв. ССР // Изв. АН, 1980, № 7, с. 92–116*; *Страутиņš, А. Sociālā progresa triumfs*. – Rīga, 1979. – Darbos akcentēti sociālā viendabīguma veidošanās aspekti Latvijā padomju varas gados.

- ²⁹ Latvijas PSR strādnieku šķira, 1940–1980 / Atb. red. V. Karaļuns. – Rīga, 1985, 428.–450. lpp.; Latvijas PSR vēsture: No vissenākajiem laikiem ..., 393.–415. lpp.
- ³⁰ *Zīle, Ļ.* Strādnieku šķiras izaugsme Padomju Latvijā. – Rīga, 1967; *Зиле Л.* Периоды и этапы строительства социализма ...; Latvijas PSR strādnieku šķira ...; u.c.
- ³¹ Dažreiz konstatējamas arī citās zinātnēs pamatotās pieejas strādnieku vēstures izpētē. Piemēram, var minēt etnogrāfijas instrumentārija izmantošanu pētījumos: *Заварина А.* Рабочие сельскохозяйственного машиностроения Латвийской ССР // Изв. АН, 1980, № 11, с. 85–98. – Diezgan bieži šīs sociālās grupas attīstības jautājumus pētīja ekonomikas zinātnes pārstāvji. – Piemēram, sk.: *Сīце, А., Goša, Z., Rudzāts, J.* Kadru izglītība un kvalifikācija. – Rīga, 1980.
- ³² Tas ir padomju historiogrāfijā sevišķi izplatīts eifēmisms, kas aptver praktiski visus, bieži vien ļoti pretrunīgus un ne vienmēr pozitīvi vērtējamus strādnieku vēstures jautājumus.
- ³³ Piemēram, sk.: *Krēgere, O.* Kvalificēto strādnieku kadru sagatavošana Latvijas PSR profesionāli tehniskās izglītības sistēmā (1966.–1980.) // Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis (turpmāk – ZAV), 1981, 12. nr., 22.–37. lpp.
- ³⁴ *Vilciņš, T.* Strādnieku vispārējās izglītības attīstība mūsdienās // ZAV, 1964, 7. nr., 27.–29. lpp.
- ³⁵ Šim jautājumam veltīts pētījumu klāsts ir ļoti iespaidīgs. Sk. savā laikā nozīmīgākos darbus: *Савченко В.* Развитие социалистического соревнования между трудящимися Латвийской ССР и Эстонской ССР на современном этапе // Изв. АН, 1978, № 3, с. 3–18; *Lasis, J.* Sociālistiskā sacensība – tās organizatoriskie principi un stimuli. – Rīga, 1973.
- ³⁶ Piemēram, sk.: *Зиле Л.* Трудовой коллектив завода ВЭФ. – Рига, 1976.
- ³⁷ Piemēram, sk.: *Шнейдере И.* Количественные и качественные изменения в составе рабочих автомобильного транспорта общего пользования в Латвийской ССР за 1959–1975 гг. // Изв. АН, 1979, № 12, с. 46–59; *Krastiņš, А.* Strādnieku šķiras agrāri industriālās daļas veidošanās Latvijas PSR (1945–1978) // ZAV, 1981, 9. nr., 20.–30. lpp.
- ³⁸ Latvijas PSR strādnieku šķira ..., 302., 303. lpp.
- ³⁹ Jāņem vērā, ka padomju varas gados tieši Baltijas valstīs socioloģiskie pētījumi attīstījās ļoti strauji (salīdzinājumā, piemēram, ar citām PSRS republikām). Acīmredzot tā bija Baltijas vēsturnieku un citu sabiedrisko zinātņu speciālistu reakcija uz “marksistiskās” metodoloģijas spiedienu, jo socioloģisko pētījumu instrumentārijs patiešām ļāva apjēgt sociālos procesus, atklāt to saturu un jēgu.
- ⁴⁰ Tā bija izveidojusies vairāku sociālo zinātņu un vēstures pētniecības mijiedarbības gaitā. – Sk.: *Rabb, T.* et al. (eds.) The New History: The 1980s and Beyond: Studies in Interdisciplinary History. – Princeton, 1982; *Himmelfarb, G.* The New History and the Old. – Cambridge (Mass.), 1987. – Par “jauno vēsturi” sk. sīkāk: *Ivanovs, A., Soms, H.* Latgales vēstures izpētes kompleksā programma: historiogrāfisks aspekts, metodoloģija, saturs // LV, 1999, 1. nr., 97.–100. lpp.
- ⁴¹ Protams, nevar apgalvot, ka visas “jaunās vēstures” metodoloģijas iezīmes konstatējamas iepriekšminētajos pētījumos, kas tapuši padomju varas gados Latvijā. Ir runa tikai par zināmu līdzību pieejās.
- ⁴² Sk. arī: *Ivanovs, A.* Padomju politika Latvijā 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 80. gadu vidū ..., 334.–337. lpp.
- ⁴³ Sk.: *Ivanovs, A.* Arheogrāfija, avotu mācība un vēstures speciālās zinātnes jaunāko laiku Latvijas vēstures izpētē // LV, 2007, 2. nr., 15.–28. lpp.
- ⁴⁴ Piemēram, sk.: *Vanags, J.* Padomju Latvijas lauksaimniecība šodien un rīt. – Rīga, 1965; *Vanags, J.* Lauksaimniecības sociālistiskā rekonstrukcija Latvijā. – Rīga, 1981; Padomju Latvijas lauki: Darbs un

- dzīve. – Rīga, 1973; *Krastiņš, A.* No viensētām uz ciematiem: LPSR kolhozu un padomju saimniecību ciematu celtniecības vēsture, (1946–1970). – Rīga, 1976; Lauku iedzīvotāju labklājības un garīgās kultūras izaugsme: Latvijas PSR lauku iedzīvotāju dzīves līmeņa pieaugums un idejiskās audzināšanas darba aktuālās problēmas / Atb. red. I. Andersons. – Rīga, 1979; kā arī daudzi citi pētījumi. Jāsaka, ka Latvijas lauksaimniecības vēsturei veltītājās publikācijās dominēja ekonomistu darbi.
- ⁴⁵ Atšķirībā no rūpniecības attīstības izpētes lauksaimniecības vēsturē biežāk pamanīja trūkumus un problēmas. Tas bija saistīts ar šo trūkumu nepārtrauktu aktualizāciju PSKP un LKP plēnumos un kongresos. Tai pašā laikā šo trūkumu pieminēšana veica svarīgu funkciju vēsturiskajā diskursā: trūkumus neatlaidīgi pārvarēja, kas lasītājos varēja radīt iespaidu par šīs tautsaimniecības nozares sekmīgu attīstību. Piemēram, sk.: “*Bieži vien tur, kur nerentabla saimniecība tika pievienota ekonomiski stipram kolhozam vai sovhozam, tāpat arī tur, kur, apvienojot ekonomiski vājas saimniecības, tās tika nostiprinātas ar spēcīgiem kadriem un saņēma efektīvu palīdzību, dažos gados tika panākta saimniekošanas apstākļu izlīdzināšanās un kopējs ekonomikas pacēlums.*” – Sk.: Latvijas PSR vēsture: No vissenākajiem laikiem ..., 370. lpp.
- ⁴⁶ Šis šablons tika nostiprināts apkopojošajās monogrāfijās. – Sk.: Latvijas PSR vēsture: No vissenākajiem laikiem ..., 359.–392. lpp.
- ⁴⁷ Sk.: *Mūrnieks, E.* Latvijas kolhozu zemniecība: Sociālais raksturojums, struktūra un attīstības tendences. – Rīga, 1975; *Krastiņš, A.* Strādnieku šķiras agrāri industriālās daļas veidošanās.; *Golovčika, A.* Padomju saimniecību vadošo kadru un lauksaimniecības speciālistu sastāva kvantitatīvās un kvalitatīvās pārmaiņas Latvijas PSR (1945–1975) // ZAV, 1981, 7. nr., 27.–48. lpp.
- ⁴⁸ Jāsaka, ka līdzīgs teorijas un empīriskā materiāla mijiedarbības modelis ir raksturīgs arī padomju historiogrāfijai. Šķiet, šis vēstures pētniecības modelis – empīriskā materiāla “pakļaušana” teorētiskām konstrukcijām – ir vēstures pētniecības specifika.
- ⁴⁹ *King, G. J.* [Rec.] // *Journal of Baltic Studies* (turpmāk – JBS), vol. XIX, no. 2, Summer 1988, p. 178 (rec. grām.: *Labsvirs, J.* The Sovietization of the Baltic States. – Indianapolis, 1988).
- ⁵⁰ *Dellenbrant, J. A.* The Integration of the Baltic Republics into the Soviet Union // JBS, vol. XVIII, no. 3, Fall 1987, pp. 249–251; *Kolde, E.-J.* Structural Integration of Baltic Economies into the Soviet System // JBS, vol. IX, no. 2, Summer 1978, p. 164; *Zamascikov, S.* Soviet Methods and Instrumentalities of Maintaining Control over the Balts // JBS, vol. XVIII, no. 3, Fall 1987, pp. 225, 226.
- ⁵¹ Resursu sadale un pārdale uzskatīta par mēģinājumu pretstatīt dažādu PSRS republiku intereses. – Sk.: *Bialer, S.* The Soviet Paradox: External Expansion, Internal Decline. – London, 1986, p. 35; *Adirim, I.* Realities of Economic Growth and Distribution in the Baltic States // JBS, vol. XIX, no. 1, Spring 1988, pp. 56, 58.
- ⁵² *Kolde, E.-J.* Structural Integration of Baltic Economies ..., p. 165; *Rumer, B.* Structural Imbalance in the Soviet Economy // *Problems of Communism*, July–August 1984, no. 4, p. 31.
- ⁵³ *Bahry, D., Nechemias, C.* Half Full or Half Empty? The Debate over Soviet Regional Equality // *Slavic Review*, vol. 40, no. 3, Fall 1981, p. 366.
- ⁵⁴ Tikai atsevišķos darbos sastopama tēze, ka ekonomikas paātrinātās attīstības mērķis bijis radīt augstāko dzīves līmeni Baltijā. – *Mandel, W.* Russia Re-Examined. – New York, 1967, p. 56.
- ⁵⁵ *King, G. J.* Economic Policies in Occupied Latvia: A Manpower Management Study. – Tacoma, 1965, p. 287; *Dreifelds, J.* Byelorussia and the Baltic Republics // *Koropeckyj, I. S., Schroeder, G. E.* (eds.). Economics of Soviet Regions. – New York, 1981, p. 362.
- ⁵⁶ *Viksnins, G. J.* Evaluating Economic Growth in Latvia // JBS, vol. XII, no. 2, Summer 1981, p. 181.

- ⁵⁷ *Nelson, D. N.* (ed.). *Communism and the Politics of Inequalities*. – Lexington, 1983, p. 192; *Kolde, E.-J.* *Structural Integration of Baltic Economies ...*, p. 165; *Remeikis, T.* *Modernization and National Identity in the Baltic Republics: Uneven and Multi-Directional Change in the Components of Modernization // Kamenetsky, I.* (ed.). *Nationalism and Human Rights: Process of Modernization in the USSR*. – Littleton, 1977, p. 119; *Viksnins, G. J.* *Evaluating Economic Growth in Latvia ...*, p. 181.
- ⁵⁸ Piemēram, sk.: *Dreifelds, J.* *Byelorussia and the Baltic Republics ...*; *Koropecy, I. S.* *National Income in the Baltic Republics in 1970 // JBS*, vol. VII, no. 1, Spring 1976, p. 62; *Sacks, M. P.* *Work and Equality in Soviet Society: The Division of Labor by Age, Gender, and Nationality*. – New York, 1982, p. 87; *Viksnins, G. J.* *Evaluating Economic Growth in Latvia ...*
- ⁵⁹ *Shryock, R.* *Indigenous Economic Managers // Allworth, E.* (ed.). *Nationality Group Survival in Multi-Ethnic States: Shifting Support Patterns in the Soviet Baltic Region*. – New York; London, 1977, p. 90.
- ⁶⁰ Turpat, 95. lpp.; *King, G. J.* *Economic Policies in Occupied Latvia ...*, p. 237; *Viksnins, G. J.* *The Latvian Economy: Change under Gorbachev? // JBS*, vol. XVII, no. 3, Fall 1986, p. 238.
- ⁶¹ Turpat, 242. lpp.; *Vardys, S.* *The Problem of Nationality: Modernization and Baltic Nationalism // Problems of Communism*, vol. XXIV, no. 5, September–October 1975, p. 36; *Gerner, K.* *Between Sweden and Russia: The Baltic Rimland // JBS*, vol. XVII, no. 3, Fall 1986, p. 201.
- ⁶² *Taagepera, M.* *Pollution of the Environment and the Baltics // JBS*, vol. XII, no. 3, Fall 1981, p. 273.
- ⁶³ Piemēram, sk.: *Smits, V.* *Occupied Latvia: Evaluation of the Seven Year Plan // The Baltic Review*, no. 22, May 1961, pp. 43, 44; *Biddulph, H. L.* *Local Interest Articulation at CPSU Congress // World Politics*, vol. XXXVII, no. 1, October 1983, p. 48.
- ⁶⁴ *Adirim, I.* *Realities of Economic Growth and Distribution in the Baltic States // JBS*, vol. XIX, no. 1, Spring 1988, p. 58; *Dreifelds, J.* *Byelorussia and the Baltic Republics ...*, p. 371; *Kolde, E.-J.* *Structural Integration of Baltic Economies ...*, pp. 164, 169–175; *Misiunas, R. J., Taagepera, R.* *The Baltic States: Years of Dependence, 1940–1980*. – London, 1983, p. 217.
- ⁶⁵ *King, G. J.* *Economic Policies in Occupied Latvia ...*, p. 175; *Kolde, E.-J.* *Structural Integration of Baltic Economies ...*, p. 168; *Shryock, R.* *Indigenous Economic Managers ...*, pp. 95–97.
- ⁶⁶ Sk. sīkāk: *Ivanovs, A.* *Nacionālā politika Latvijā 20. gadsimta 60.–80. gados ...*; *Ivanovs, A.* *Padomju politika Latvijā 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 80. gadu vidū ...*
- ⁶⁷ *Küng, A.* *A Dream of Freedom: Four Decades of National Survival versus Russian Imperialism in Estonia, Latvia, and Lithuania, 1940–1980*. – Cardiff, etc., 1981, p. 196; *Mellor, R. E. H.* *The Soviet Union and Its Geographical Problems*. – London; Basingstoke, 1982, p. 57; *Viksnins, G. J.* *Evaluating Economic Growth in Latvia*, p. 180.
- ⁶⁸ Jāatzīmē, ka šo tēzi lielākoties puda autori, kas nebija speciāli nodarbojušies ar Baltijas problēmām. – Piemēram, sk.: *Szymanski, A.* *Human Rights in the Soviet Union: Including Comparisons with the USA*. – London, 1984, p. 74; *Bilinsky, Y.* *The Background of Contemporary Politics in the Baltic Republics and the Ukraine: Comparisons and Contrasts // Ziedonis, A., Taagepera, R., Valgemāe, M.* (eds.). *Problems of Mininations: Baltic Perspectives*. – San José, 1973, p. 104. Sk. arī: *Dunn, S. P.* *Cultural Processes in the Baltic Area under Soviet Rule*. – Berkeley (Calif.), 1966, p. 28.
- ⁶⁹ *King, G. J.* *Economic Policies in Occupied Latvia ...*, p. 96.
- ⁷⁰ *Grossman, M. A.* *Soviet Efforts at the Socioeconomic Integration of Latvians // Clem, R. S.* (ed.). *The Soviet West: Interplay between Nationality and Social Organization*. – New York, etc., 1975, p. 75;

- Rakowska-Harmstone, T.* The Soviet Union // *Wirsing, R. G.* (ed.). *Protection of Ethnic Minorities: Comparative Perspectives.* – New York, etc., 1981, p. 124. – Dažreiz tiek atzīmēts, ja stalinisma periodā migrācija uzskatāma par PSRS centrālo institūciju plānoto parādību, tad vēlāk tā bija saistīta ar atsevišķu cilvēku vēlmēm. – *Küng, A.* *A Dream of Freedom ...*, pp. 185, 186.
- ⁷¹ Piemēram, sk.: *Allworth, E.* *Flexible Defenses of a Nationality* // *Allworth, E.* (ed.). *Nationality Group Survival ...*, p. 21; *Misiunas, R. J., Taagepera, R.* *The Baltic States: Years of Dependence ...*, p. 186; *Shryock, R.* *Indigenous Economic Managers ...*, p. 92; *Vardys, V. S.* *Soviet Nationality Policy as Instrument of Political Socialization: The Baltic Case* // *Res Baltica.* – Leyden, 1968, pp. 129, 130; *Zamascikov, S.* *Soviet Methods and Instrumentalities of Maintaining Control over the Balts ...*, p. 229, kā arī daudzi citi.
- ⁷² *Karklins, R.* *Ethnic Relations in the USSR: The Perspective from Below.* – Boston, 1986, p. 52.
- ⁷³ Piemēram, sk.: *Harned, F. T.* *Latvia and the Latvians* // *Handbook of Major Soviet Nationalities.* – New York; London, 1975, p. 95; *Taagepera, R.* *Dissimilarities between Northwestern Soviet Republics* // *Ziedonis, A., Taagepera, R., Valgemäe, M.* (eds.). *Problems of Mininations ...*, p. 75; *Taagepera, R.* *The Population Crisis and the Baltics* // *JBS*, vol. XII, no. 3, Fall 1981, p. 241.
- ⁷⁴ *King, G. J., Dreifelds, J.* *Demographic Changes in Latvia* // *Ziedonis, A., Taagepera, R., Valgemäe, M.* (eds.). *Problems of Mininations ...*, pp. 131–136; *Feshbach, M.* *The Soviet Union: Population Trends and Dilemmas* // *Population Bulletin*, vol. 37, no. 3, 1982, pp. 1–45; *Schlau, W.* *An Assessment of Demographic Development in the Baltic States* // *JBS*, vol. XIX, no. 3, Fall 1988, pp. 219–234; *Singh, D.* *Soviet Family of Nations: A Latvian Journey.* – New Delhi, etc., 1983, pp. 74–101; *Taagepera, R.* *The Population Crisis and the Baltics ...*, pp. 234–244; u.c.
- ⁷⁵ *Harned, F. T.* *Latvia and the Latvians ...*, p. 100; *Misiunas, R. J., Taagepera, R.* *The Baltic States ...*, p. 296; *Taagepera, R.* *Baltic Population Changes, 1950–1980* // *JBS*, vol. XII, no. 1, Spring 1981, p. 43.
- ⁷⁶ *Parming, T.* *Roots of Nationality Differences* // *Allworth, E.* (ed.). *Nationality Group Survival ...*, pp. 36, 37; *Pennar, J.* *Nationalism in the Soviet Baltics* // *Goldhagen, E.* (ed.). *Ethnic Minorities in the Soviet Union.* – New York, etc., 1968, pp. 201, 202, 215.
- ⁷⁷ Piemēram, sk.: *Segal, Z.* *Jewish Minorities in the Baltic Republics in the Postwar Years* // *JBS*, vol. XIX, no. 1, Spring 1988, pp. 60–66.
- ⁷⁸ *Besemeres, J. F.* *Socialist Population Politics: The Political Implications of Demographic Trends in the USSR and Eastern Europe.* – White Plains (N. Y.), 1980, p. 61.
- ⁷⁹ *Henze, P. B.* *The Spectre and Implications of International Nationalist Dissent: Historical and Functional Comparisons* // *Soviet Nationalities in Strategic Perspective.* – London; Sydney, 1985, p. 20; *Küng, A.* *A Dream of Freedom ...*, p. 194.
- ⁸⁰ *Dellenbrant, J. A.* *The Integration of the Baltic Republics into the Soviet Union* // *JBS*, vol. XVIII, no. 3, Fall 1987, p. 242.
- ⁸¹ Piemēram, sk.: *Maciūka, B. V.* [Rec.] // *JBS*, vol. XIV, no. 2, Summer 1983, p. 164 (rec. grām.: *Levičs, E.* *Die demographische Situation in der UdSSR und in den Baltischen Staaten.* – Königstein im Taunus, 1982); *Remeikis, T.* *Modernization and National Identity in the Baltic Republics ...*, p. 127; *Vardys, S.* *The Problem of Nationality ...*, p. 39; u.c.
- ⁸² *Viksnins, G. J.* *The Latvian Economy ...*, p. 243; *Misiunas, R. J., Taagepera, R.* *The Baltic States ...*, p. 262; *Taagepera, R.* *Getting the Discussion Started* // *JBS*, vol. XVII, no. 3, Fall 1986, p. 177.

- ⁸³ Sevišķi ņemot vērā, ka tā nebija retrospektīva, bet gan tajā laikā notiekošo procesu un parādību izpēte.
- ⁸⁴ Piemēram, sk.: *Zvidriņš, P., Vanovska, I.* Latvieši: Statistiski demogrāfisks portretējums. – Rīga, 1992; *Mežgailis, B.* Latvijas iedzīvotāju skaita, sastāva un kustības izmaiņas 20. gadsimtā. – Rīga, 1996; *Eglīte, P., Mežs, I.* Latvijas kolonizācija un etniskā sastāva izmaiņu cēloņi 1944.–1990. gadā // Okupācija režīmi Latvijā 1940.–1956. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2001. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 7. sēj.; turpmāk – LVKR, 7). – Rīga, 2002, 405.–443. lpp.; *Eglīte, P.* Latvijas iedzīvotāju skaita un etniskā sastāva veidošanās XX gadsimtā // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2001: Nācija gūstā. – Rīga, 2002, 94.–110. lpp.; *Eglīte, P.* Padomju okupācijas ilglaika demogrāfiskās sekas // LVKR, 9, 256.–266. lpp.; *Mežgailis, B., Trostina, V., Katkovska, I.* Latgales iedzīvotāji: Demogrāfiskās pārvērtības 57 gadu laikā (1935.–1991.) // ZAV, 1992, 2. nr., 18.–26. lpp., kā arī daži citi pētījumi. Demogrāfijas statistikas vēsturiskā interpretācija parādās retos gadījumos. – Piemēram, sk.: *Strods, H.* Sovietization of Latvia 1944–1991 // The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940–1991: Selected Research of the Commission of the Historians of Latvia (Symposium of the Commission of the Historians of Latvia, vol. 14; turpmāk – LVKR, 14). – Rīga, 2005, 218.–220. lpp.; *Riekstiņš, J.* Colonization and Russification of Latvia 1940–1989 // Turpat, 228.–241. lpp.
- ⁸⁵ Sk.: Latvijas vēsture: 20. gadsimts ..., 336.–357., 377.–382. lpp.
- ⁸⁶ Latvijas PSR vēsture: No vissenākajiem laikiem ..., 415.–444. lpp.
- ⁸⁷ Sk. sīkāk: Latvijas KP CK Partijas vēstures institūts ..., 21.–39. lpp.
- ⁸⁸ Ilustrācijas nolūkos var minēt dažu aizstāvēto disertāciju tematiku, kas rada priekšstatu par LKP “vadošās darbības” neparastu vērienu: *Силантьева Л.* Деятельность Коммунистической партии Латвии по развитию химической промышленности республики (1959–1965 годы): Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Рига, 1970; *Муцениек А.* Деятельность КП Латвии по воспитанию латышской советской музыкальной интеллигенции (1940–1965 гг.): Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Рига, 1971; *Церкилевич В.* Деятельность Коммунистической партии Латвии по развитию физической культуры и спорта в республике (1959–1975 гг.): Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Таллин, 1982; *Фейгмане Т.* Деятельность КПСС по воспитанию трудящихся в духе верности революционным, боевым и трудовым традициям партии и советского народа в 1966–1980 гг.: (На материалах Латвийской ССР): Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Таллин, 1982; *Чернов В.* Деятельность Коммунистической партии Латвии по подготовке квалифицированных рабочих для промышленных отраслей народного хозяйства в системе профтехобразования (1971–1981 гг.): Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Рига, 1987; *Кудинь А.* Партийное руководство развитием общеобразовательной школы в годы восьмой и девятой пятилеток: (На материалах Латвийской ССР): Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Рига, 1987; utt., u.tml. – Lai gan šajā atsaucē minēto darbu izlasi var uzskatīt par nejaušu, tomēr tendences “partijas vadošās lomas” izpētē parādās skaidri.
- ⁸⁹ Šis publikācijas nav iespējams minēt rakstā, kas nav veidots kā bibliogrāfisks rādītājs. Priekšstatu par publikāciju skaitu un tematiku veido iepriekšminētie historiogrāfijas apskati un iespīestās bibliogrāfijas. Diezgan precīzu priekšstatu par “partijas vadošās darbības” izpētes virzieniem un rezultātiem dod

- arī seriālizdevums: Вопросы истории и партийного строительства Коммунистической партии Латвии: Научные труды. – Рига, 1979–1989, тт. 1–11. – Jāatzīmē, ka daži izdevumā publicēti vēsturiski pētījumi līdz šim laikam nav zaudējuši zinātnisko nozīmīgumu.
- ⁹⁰ Par tā sauktās partijas vēstures un Komunistiskās partijas institūciju lomu padomju historiogrāfijas attīstībā sk. sīkāk: *Афанасьев Ю.* Феномен советской историографии // Советская историография. – Москва, 1996, с. 7–41. Sk. arī: *Ivanovs, A.* Vēstures zinātne kā padomju politikas instruments: historiogrāfijas konceptuālais līmenis // LVKR, 9, 59.–70. lpp.
- ⁹¹ Piemēram, sk.: Рост и укрепление партийных рядов: (Из опыта работы Латвийской республиканской партийной организации в свете решений XXV съезда КПСС). – Рига, 1977; *Dimante, V.* Partijas darba pedagoģiskais aspekts. – Rīga, 1978; Первичная партийная организация – основа партии: Из опыта Компартий Эстонии, Литвы и Латвии по повышению боеспособности первичных партийных организаций в свете требований XXV съезда КПСС. – Таллин, 1979; Partijas celtniecība: Mācību līdzeklis. – Rīga, 1985. – Katru gadu nāca klajā vairākas šāda rakstura grāmatas, nerunājot par periodiku, piemēram, sk. publikācijas žurnālā “Padomju Latvijas Komunisti”.
- ⁹² Šeit vārds “totalitārs” lietots socioloģijā pieņemtajā nozīmē atbilstoši sociālo organizāciju tipoloģijai.
- ⁹³ Iespējams, ka pareizāk būtu jāformulē “publikācijām tika paredzēta”, jo nav drošas informācijas par to, cik spēcīgi tās ietekmēja sabiedrisko apziņu.
- ⁹⁴ Piemēram, sk.: Latvijas PSR vēsture: No vissenākajiem laikiem ..., 415.–444. lpp.; *Zīle, Ļ.* Sociālisma celtniecības vēsturiskais ceļš ..., 147.–255. lpp.; Очерки развития государственности советских прибалтийских республик: (1940–1965 гг.). – Таллин, 1965.
- ⁹⁵ *Dumberga, G., Škarupina, E.* Mēs tēvu darbu turpinām: Latvijas komjaunatne sociālisma un komunisma celtniecībā: (1944.–1965.). – Rīga, 1966; *Стумбина Э.* Закрепление и развитие демократии в конституциях Советской Латвии. – Рига, 1980; *Кļava, G.* Sociālistiskās demokrātijas attīstība Latvijā. – Rīga, 1983.
- ⁹⁶ Lai gan šis termins sastopams pētījumos, tomēr, šķiet, tas tika lietots eifēmisma nozīmē, jo var runāt tikai par patstāvības pakāpi *atsevišķu* lēmumu pieņemšanā un *atsevišķu* pasākumu īstenošanā.
- ⁹⁷ *Uibopuu, H.-J.* The USSR's Basic Legislation: Legislative Authority of the Baltic Republics // JBS, vol. XIX, no. 2, Summer 1988, p. 117.
- ⁹⁸ *Dreifelds, J.* Participation in Pollution Control in Latvia, 1955–1977 // JBS, vol. XIV, no. 4, Winter 1983, p. 290; *Kalniņš, B.* How Latvia is Ruled: The Structure of the Political Apparatus // JBS, vol. VIII, no. 1, Spring 1977, p. 77; *Karklins, R.* Ethnic Relations in the USSR ..., p. 206; *Rakowska-Harmstone, T.* The Soviet Union ..., pp. 118, 119.
- ⁹⁹ *Allworth, E.* Foreword // A Case Study of a Soviet Republic. – Boulder (Colo.), 1978, p. xi.
- ¹⁰⁰ *Dreifelds, J.* Participation in Pollution Control ..., p. 291; *Bialer, S.* The Soviet Paradox: External Expansion, Internal Decline. – London, 1986, p. 33; *Küng, A.* A Dream of Freedom ..., pp. 164, 165; *Misiunas, R. J., Taagepera, R.* The Baltic States ..., p. 195.
- ¹⁰¹ *Taagepera, R.* Dissimilarities between Northwestern Soviet Republics ..., p. 78.
- ¹⁰² *Remeikis, T.* Modernization and National Identity ..., p. 127.
- ¹⁰³ *Küng, A.* A Dream of Freedom ..., p. 152. Sk. arī: *Kalniņš, B.* How Latvia is Ruled ..., p. 76; *King, G. J.* Economic Policies in Occupied Latvia ..., p. 188; *Vardys, V. S.* Soviet Nationality Policy ..., p. 122.
- ¹⁰⁴ *Kalniņš, B.* How Latvia is Ruled ..., p. 70.
- ¹⁰⁵ *King, G. J.* Economic Policies in Occupied Latvia ..., p. 180.

- ¹⁰⁶ Par PSKP CK ietekmes līdzekli tika uzskatīts republiku komunistisko partiju otro sekretāru institūts. – Sk.: *Zamascikov, S.* Soviet Methods and Instrumentalities of Maintaining Control ..., p. 233.
- ¹⁰⁷ *Karklins, R.* The Analysis of National Cadre Politics // JBS, vol. XVIII, no. 2, Summer 1987, p. 167.
- ¹⁰⁸ Turpat; *Kalniņš, B.* How Latvia is Ruled ..., p. 74; *King, G. J.* Economic Policies in Occupied Latvia ..., p. 183; *Dellenbrant, J. A.* The Integration of the Baltic Republics into the Soviet Union ..., p. 246; *Fleming, J.* Political Leaders // *Allworth, E.* (ed.). Nationality Group Survival ..., pp. 128–132; *Misiunas, R. J., Taagepera, R.* The Baltic States ..., pp. 281–284; *Pennar, J.* Nationalism in the Soviet Baltics ..., pp. 200–202; *Vardys, V. S.* Soviet Nationality Policy ..., p. 131; *Zamascikov, S.* Soviet Methods and Instrumentalities of Maintaining Control ..., p. 222; u.c.
- ¹⁰⁹ *Remeikis, T.* Modernization and National Identity in the Baltic Republics ..., p. 134.
- ¹¹⁰ *Fleming, J.* Political Leaders ..., p. 133.
- ¹¹¹ *Karklins, R.* The Analysis of National Cadre Politics ..., p. 172; *Dellenbrant, J. A.* Soviet Regional Policy: A Quantitative Inquiry into the Social and Political Development of the Soviet Republics. – Stockholm, 1980, p. 137.
- ¹¹² *Levits, E.* National Elites and Their Political Function within the Soviet System: The Latvian Elite // JBS, vol. XIX, no. 2, Summer 1988, p. 177.
- ¹¹³ *Šilde, Ā.* The Role of Russian-Latvians in the Sovietization of Latvia // JBS, vol. XVIII, no. 2, Summer 1987, pp. 191–208; *Fleming, J.* Political Leaders ...; *Levits, E.* National Elites and Their Political Function ...; *Harasymiw, M.* Political Elite Recruitment in the USSR. – London, 1984. Sk. arī: *Vardys, V. S.* Soviet Nationality Policy as Instrument of Political Socialization ..., p. 127; *Pennar, J.* Nationalism in the Soviet Baltics ..., p. 215; *Taagepera, R.* Dissimilarities between Northwestern Soviet Republics ..., pp. 80, 81; *Misiunas, R. J., Taagepera, R.* The Baltic States ..., pp. 196–199; *Zamascikov, S.* Soviet Methods and Instrumentalities of Maintaining Control over the Balts ..., pp. 221, 222; u.c.
- ¹¹⁴ *Grossman, M. A.* Soviet Efforts at the Socioeconomic Integration of Latvians ..., pp. 71, 73; *King, G. J.* Economic Policies in Occupied Latvia ..., p. 186.
- ¹¹⁵ *Dreifelds, J.* Participation in Pollution Control in Latvia ..., p. 288; *Uibopuu, H.-J.* The USSR's Basic Legislation ...; *Zile, Z. L.* Soviet Federalism in Criminal Law: A Case Study // *Res Baltica* ..., pp. 152–159.
- ¹¹⁶ *Rakowska-Harmstone, T.* Baltic Nationalism and the Soviet Armed Forces // JBS, vol. XVII, no. 3, Fall 1986, pp. 179–193; *Trapāns, A.* Soviet Military Power in the Baltic Area. – Stockholm, 1986.
- ¹¹⁷ Sk. sīkāk historiogrāfijas apskatos: *Bleiere, D.* Nacionālkomunisms Latvijā. Historiogrāfija // LVIŽ, 2003, 1. nr., 110.–130. lpp.; *Ivanovs, A.* Latvijas disidentu problēmas apskats ārzemju historiogrāfijā // LV, 1992, 4. nr., 35.–39. lpp.; *Ivanovs, A.* Nacionālā pretošanās Latvijā 20. gadsimta 40.–80. gados Latvijas historiogrāfijā. Sk. arī: Latvijas vēsture: 20. gadsimts ..., 357.–366. lpp.
- ¹¹⁸ *Blodnieks, A.* The Undefeated Nation. – New York, 1960, p. v; *King, G. J.* Economic Policies in Occupied Latvia ..., pp. 192, 203; *King, G. J.* Management of the Latvian Economy and Political Power // First Conference on Baltic Studies. – Tacoma (Wash.), 1969, p. 96; *Misiunas, R. J., Taagepera, R.* The Baltic States ..., pp. 137–139; *Saunders, G.* (ed.). Samizdat: Voices of the Soviet Opposition. – New York, 1974, pp. 436, 437; *Shtromas, A.* The Baltic States // *Conquest, R.* (ed.). The Last Empire: Nationality and the Soviet Future. – Stanford, 1986, p. 199; *Trapāns, A.* Soviet Military Power in the Baltic Area ..., p. 44.

- ¹¹⁹ Saunders, G. (ed.). Samizdat ..., pp. 427–440; Šilde, Ā. Resistance Movement in Latvia // Resistance Movement in Latvia. – Stockholm, 1985, pp. 35–49; Küng, A. A Dream of Freedom ..., pp. 169–176; Misiunas, R. J., Taagepera, R. The Baltic States ..., pp. 250–252; u.c.
- ¹²⁰ Piemēram, sk.: Levits, E. Latvija padomju varā // Latvijas valsts atjaunošana, 1986.–1993. – Rīga, 1998, 42.–63. lpp.; Levits, E. Latvija padomju varā: Politiskā attīstība no 1940. līdz 1989. gadam // LV, 1991, 1. nr., 67.–71. lpp.; 2. nr., 54.–57. lpp.; 3. nr., 59.–65. lpp.; 1992, 1. nr., 44.–49. lpp.
- ¹²¹ Apine, I. Latviešu nacionālkomunistu politiskās sagrāves sociālpsiholoģiskie aspekti // ZAV, 2000, 1./2. nr., 69.–73. lpp.; Bleiere, D. Nacionālkommunisms Latvijā un 1959. gada Latvijas PSR Izglītības likums // LVIŽ, 2004, 1. nr., 126.–149. lpp.; Bleiere, D. Sabiedrības reakcija uz nacionālkomunistu sagrāvi 1959. gadā: Kārļa Baumaņa un Jāņa Kīna lieta // LVIŽ, 2003, 3. nr., 112.–138. lpp.; Kreituse, I. Latvijas politiskās elites loma un darbība pēc Latvijas KP CK 1959. gada jūlija plēnuma // LVKR, 20, 172.–178. lpp. Sk. arī: Berklavs, E. Zināt un neaizmirst. – Rīga, 1998.
- ¹²² Zālīte, I. Radošā inteliģence – VDK kontroles objekts un propagandas ierocis (70., 80. gadu atspoguļojums VDK dokumentos) // LV, 1998, 3. nr., 55.–61. lpp.; Zālīte, I. Ideoloģiskās kontroles mehānismi Latvijas PSR augstskolās // LV, 1998, 1. nr., 133.–141. lpp.; Bergmanis, A., Zālīte, I. Latvijas PSR Valsts drošības komitejas nozīmīgākie darbības virzieni (1960–1964) // LVKR, 13, 537.–579. lpp.; Bergmanis, A., Zālīte, I. Latvijas PSR Valsts drošības komiteja un sabiedrības ideoloģiskā kontrole (1965–1990) // LVKR, 19, 449.–500. lpp.; Jansons, R. PSRS cīņa pret kapitālistisko valstu ideoloģisko diversiju (1967–1989) // LVKR, 20, 107.–115. lpp.; Strods, H. Trimdas izdevumu cenzūra Latvijas PSR 1958.–1989. gadā // LVKR, 20, 87.–95. lpp.; u.c. Sk. arī: No NKVD līdz KGB: Politiskās prāvas Latvijā, 1940–1986: Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs / R. Vīksnes, K. Kangerā red. – Rīga, 1999, 975 lpp.
- ¹²³ Piemēram, sk.: Latvijas PSR vēsture ..., XVI nodaļa.
- ¹²⁴ Sk. sīkāk: Ivanovs, A. Latvijas sovietizācija 1944.–1956. gadā ..., 400., 401., 410. lpp.
- ¹²⁵ Latvijas PSR vēsture ..., 444. lpp.
- ¹²⁶ Turpat, 502. lpp.
- ¹²⁷ Piemēram, sk.: Tālberga, I. Padomju Latvijas zinātniskā inteliģence, 1946–1980. – Rīga, 1982; Skola Padomju Latvijā / A. Buīļa red. – Rīga, 1977.
- ¹²⁸ “Bagātā tautas garīgā dzīve, profesionālās un pašdarbības mākslas straujais uzplaukums pārliecinoši apstiprina Komunistiskās partijas un sociālistiskās valsts kultūras politikas atbilstību Padomju Latvijas darbaļaužu vitālajām interesēm.” – Sk.: Latvijas PSR vēsture ..., 445. lpp.
- ¹²⁹ Zīle, Ļ. Sociālisma celtniecības vēsturiskais ceļš ..., 235. lpp.
- ¹³⁰ Страздинь К. Формирование латышской социалистической нации // Формирование социалистических наций в СССР. – Москва, 1962, с. 451–484; Strazdiņš, K. Latviešu sociālistiskā nācija. – Rīga, 1961. Sk. arī: Голдманис Ю. Роль Компартии Латвии в обеспечении изменений социально-классовой структуры латышской нации в процессе перерастания ее из капиталистической в социалистическую // Вопросы истории и партийного строительства Коммунистической партии Латвии. – Рига, 1981, т. 3, с. 126–138; u.c.
- ¹³¹ Sk., piemēram: Šmidre, Dz. Nacionālais un internacionālais latviešu sociālistiskajā nācijā. – Rīga, 1976; Броуш Я. О закономерностях становления и развития новых исторических общностей людей // Социально-политические проблемы создания и функционирования развитого социалистического общества. – Рига, 1976, с. 136–139.

- ¹³² *Brolīšs, J.* Internacionālistiskā audzināšana. – Rīga, 1978; *Bluka, V.* Audzināt patriotus un internacionālistus: Latvijas KP organizāciju pieredze patriotiskajā un internacionālistiskajā audzināšanā rūpniecības uzņēmumu darba kolektīvos. – Rīga, 1978; *Nacionālās attiecības. Proletāriskais internacionālisms. Internacionālistiskā audzināšana: Vārdnīca.* – Rīga, 1981, un daudzi citi.
- ¹³³ *Pudele, B.* Starpnacionālās attiecības Padomju Latvijā mūsdienu apstākļos un buržuāzisko izdomājumu kritika // *Latvija un Krievija: Vēsturiskie un kultūras sakari.* – Rīga, 1987, 147.–154. lpp.
- ¹³⁴ *Vīksna, Dz., Ābola, M.* Tā draudzība mūžības ilgumu zin: Latviešu un baltkrievu sakaru attīstība. – Rīga, 1977; *Tautu draudzības un brālības svētki.* – Rīga, 1976; *Пуделс Б.* В дружной многонациональной семье. – Рига, 1980; *Pudels, B.* Simttautu draudzības dižajā lokā. – Rīga, 1980; *Latvija un Krievija: Vēsturiskie un kultūras sakari ..*
- ¹³⁵ *Piemēram, sk.: Cimermanis, S.* Jauno darba un sadzīves elementu veidošanās Daugavpils lokomotīvu remonta rūpnīcas strādnieku kolektīvā // *Arheoloģija un etnogrāfija.* – Rīga, 1964, VI laid., 225.–253. lpp.; *Zavarina, A.* Par strādnieku kadru veidošanos rūpniecības uzņēmumos Latgalē // *Arheoloģija un etnogrāfija.* – Rīga, 1973, X laid., 267.–282. lpp.; *Čivkule, E.* Daži jautājumi par Latgales lauku darbaļaužu kolektīvās atpūtas un kultūras attīstību (1950.–1968. g.) // *Turpat, 253.–266. lpp.; Sociālistiskie svētki un ieražas.* – Rīga, 1987.
- ¹³⁶ *Padomju Latvijas lauku iedzīvotāji un viņu kultūra mūsdienās.* – Rīga, 1985; *Lauku iedzīvotāju labklājības un garīgās kultūras izaugsme: Latvijas PSR lauku iedzīvotāju dzīves līmeņa pieaugums un idejiskās audzināšanas darba aktuālās problēmas.* – Rīga, 1979; *sk.: tas pats krievu valodā: Пост благосостояния и духовной культуры жителей села.* – Рига, 1978.
- ¹³⁷ *Sociālistiskais dzīves veids: Attīstība, problēmas.* – Rīga, 1981, 23., 24. lpp.
- ¹³⁸ *Turpat, 17.–21. lpp.*
- ¹³⁹ *Latvijas PSR vēsture .., 508. lpp.*
- ¹⁴⁰ *Doersam, C.* Sovietization, Culture and Religion // *Allworth, E.* (ed.). *Nationality Group Survival .., p. 156; Küng, A.* A Dream of Freedom ..., pp. 41, 42; *Misiunas, R. J., Taagepera, R.* The Baltic States ..., pp. 165, 169.
- ¹⁴¹ *Bieži vien "sociālistisko reālismu" uzskatīja arī par rusifikācijas līdzekli.* – *Sk.: Parming, T.* Roots of Nationality Differences ..., pp. 40, 41.
- ¹⁴² *Pennar, J.* Nationalism in the Soviet Baltics ..., pp. 198, 214.
- ¹⁴³ *Loeber, D. A.* Administration of Culture in Soviet Latvia: Direction of Literature and Arts in the Mirror of the Written Law // *Res Baltica .., pp. 133, 140.*
- ¹⁴⁴ *Babris, P. J.* Baltic Youth under Communism. – Arlington Heights, 1967, p. 101; *Graudins, M. I.* The Rationale and Implementation of the 1984 Soviet School Reform in Latvia // *JBS, vol. XIX, no. 1, Spring 1988, pp. 21–32; Küng, A.* A Dream of Freedom ..., pp. 43–52.
- ¹⁴⁵ *Jaremko, C.* Ideology and Collective Expression in the Latvian Folk Song // *JBS, vol. XIV, no. 1, Spring 1983, p. 64.*
- ¹⁴⁶ *Doersam, C.* Sovietization, Culture and Religion ..., pp. 168, 177–179; *Vardys, V. S.* The Role of the Churches in the Maintenance of Regional and National Identity in the Baltic Republics // *JBS, vol. XVIII, no. 3, Fall 1987, pp. 287–300.* – *Jāatzīmē, ka šis kultūras vēstures aspekts parasti tika aplūkots Lietuvas piemērā.*
- ¹⁴⁷ *Rakowska-Harmstone, T.* Baltic Nationalism and the Soviet Armed Forces ..., p. 192; *Trapans, J. A.* The Baltic States and Western Radio Broadcasts: The Role and Estimated Impact of Radio Free Europe // *JBS, vol. XIX, no. 2, Summer 1988, p. 94; Vardys, S.* The Problem of Nationality ..., pp. 44, 45; u.c.

- ¹⁴⁸ *Ekmanis, R.* A New Reference Work on Baltic Drama // JBS, vol. XIII, no. 1, Spring 1982, p. 62. Sk. arī: *Ekmanis, R.* Latvian Literature under the Soviets, 1940–1975. – Belmont, 1978; *Ekmanis, R.* The Soviet Latvian Literary Scene in the Sixties // First Conference on Baltic Studies ..., pp. 72, 73.
- ¹⁴⁹ Padomju nacionālās politikas saikne ar politiku valodas jomā tika vairākkārt atzīmēta literatūrā. – Piemēram, sk.: *Vardys, V. S.* Language, Lenin, and Politics // International Journal of the Sociology of Language, 1982, no. 33, p. 122.
- ¹⁵⁰ Turpat; *Dellenbrant, J. A.* The Integration of the Baltic Republics into the Soviet Union ..., pp. 242, 243.
- ¹⁵¹ *Bilinsky, Y.* The Background of Contemporary Politics in the Baltic Republics ..., p. 101.
- ¹⁵² *Karklins, R.* Ethnic Interaction in the Baltic Republics: Interviews with Recent Emigrants // JBS, vol. XII, no. 1, Spring 1981, p. 31.
- ¹⁵³ *Taagepera, R.* The Population Crisis and the Baltics // JBS, vol. XII, no. 3, Fall 1981, p. 242.
- ¹⁵⁴ *Kreindler, I. T.* Baltic Area Languages in the Soviet Union: A Sociolinguistic Perspective // JBS, vol. XIX, no. 1, Spring 1988, p. 14; *Robinson, D. F.* [Rec.] // JBS, vol. XVII, no. 3, Fall 1986, p. 283 (rec. grām.: Sociolinguistic Perspectives on Soviet National Languages. – Berlin, 1985); *Vardys, V. S.* Language, Lenin, and Politics ..., p. 120; Samizdat ..., pp. 434–436.
- ¹⁵⁵ *Bruchis, M.* The Language Policy of the CPSU and the Linguistic Situation in Soviet Moldavia // Soviet Studies, vol. XXXVI, no. 1, January 1984, p. 109.
- ¹⁵⁶ *Anderson, B. A., Silver, B. D.* Equality, Efficiency and Politics in Soviet Bilingual Education Policy, 1934–1980 // The American Political Science Review, vol. 78, no. 4, December 1984, p. 1019.
- ¹⁵⁷ *Kreindler, I. T.* Baltic Area Languages in the Soviet Union ..., p. 5; *Pennar, J.* Current Soviet Nationality Policy // JBS, vol. XII, no. 1, Spring 1981, p. 13.
- ¹⁵⁸ *Dunlop, J. B.* Language, Culture, Religion and National Awareness // *Conquest, R.* (ed.). The Last Empire ..., p. 267.
- ¹⁵⁹ *Anderson, B. A., Silver, B. D.* Equality, Efficiency and Politics ..., pp. 1024, 1034.
- ¹⁶⁰ *Taagepera, R.* Getting the Discussion Started ..., p. 177; *Taagepera, R.* Who Assimilates Whom? – The World and the Baltic Region // JBS, vol. XVIII, no. 3, Fall 1987, p. 269.
- ¹⁶¹ Sk. hipotēzes kritiku: *Takespeare, R.* Who Assimilates Whom in the Baltics and the World // JBS, vol. XVIII, no. 3, Fall 1978, pp. 283–286.
- ¹⁶² Piemēram, sk.: A Look at the Baltic Letters Today // Books Abroad: An International Literary Quarterly, vol. 47, no. 4, Autumn 1973, p. 623.
- ¹⁶³ *Dunlop, J. B.* Language, Culture, Religion and National Awareness ..., pp. 267, 268; *Kreindler, I. T.* Baltic Area Languages in the Soviet Union ..., p. 11; *Misiunas, R. J., Taagepera, R.* The Baltic States ..., p. 168.
- ¹⁶⁴ *Allworth, E.* (ed.). Ethnic Russia in the USSR: The Dilemma of Dominance. New York, etc., 1980, p. 249; *Hosking, G.* The First Socialist Society: A History of the Soviet Union from Within. – Cambridge (Mass.), 1985, p. 427; *Vardys, V. S.* Language, Lenin, and Politics ..., p. 121.
- ¹⁶⁵ *Hosking, G.* The First Socialist Society ..., p. 431; *Vardys, V. S.* Language, Lenin, and Politics ..., p. 119.
- ¹⁶⁶ *Kreindler, I. T.* Baltic Area Languages in the Soviet Union ..., p. 11.
- ¹⁶⁷ *Anderson, B. A., Silver, B. D.* Equality, Efficiency and Politics ..., p. 1021; *Dunlop, J. B.* Language, Culture, Religion and National Awareness ..., p. 268; *Meissner, B.* The 26th Party Congress and Soviet Domestic Politics // Problems of Communism, vol. XXX, no. 3, May–June 1981, p. 20; *Nahaylo, B.* The Non-Russians in Defense of Their National Rights // *Wynn, A.* (ed.). Fifth International Sakharov

- Hearing: Proceedings, April, 1985. – London, 1986, p. 95; *Misiunas, R. J., Taagepera, R.* The Baltic States ..., pp. 202, 203; *Pennar, J.* Current Soviet Nationality Policy ..., p. 7; *Press, J. I.* [Rec.] // Slavonic and East European Review, 1984, vol. 62, no. 1, p. 104 (rec. grām.: The Changing Status of Russian in the Soviet Union. – The Hague, 1982); Schools Shake-out // *The Economist*, vol. 290, no. 7324, January 14, 1984, pp. 52, 55; *Zamascikov, S.* Soviet Methods and Instrumentalities of Maintaining Control over the Balts ..., p. 229.
- ¹⁶⁸ Piemēram, sk.: We Accuse. – Stockholm, 1985, pp. 5, 6.
- ¹⁶⁹ *Doersam, C.* Sovietization, Culture and Religion ..., p. 162; *Harned, F. T.* Latvia and the Latvians ..., p. 104; *Hosking, G.* The First Socialist Society ..., p. 431; *Pool, J.* Soviet Language Planning: Goals, Results, Options // *Azrael, J. R.* (ed.). Soviet Nationalities Policies and Practices. – New York, etc., 1978, p. 239; *Rakowska-Harmstone, T.* Baltic Nationalism and the Soviet Armed Forces ..., pp. 185, 186; *Vardys, S.* The Problem of Nationality ..., pp. 42, 43.
- ¹⁷⁰ *Vardys, V. S.* Soviet Nationality Policy as Instrument of Political Socialization ..., p. 125.
- ¹⁷¹ *Kreindler, I. T.* Baltic Area Languages in the Soviet Union ..., p. 14.
- ¹⁷² *Wimbush, S. E.* The Ethnic Costs of Empire // Soviet Nationalities in Strategic Perspective ..., p. xxii.
- ¹⁷³ *Küing, A.* A Dream of Freedom ..., pp. 62, 64.
- ¹⁷⁴ Handbook of Major Soviet Nationalities ..., pp. 103, 135.
- ¹⁷⁵ *Babris, P. J.* Baltic Youth under Communism ..., p. 235; *Baradat, L. P.* Soviet Political Society. – Englewood Cliffs (New Jersey), 1986, p. 333; *Hajda, L.* The Nationalities Problem in the Soviet Union // Current History, vol. 87, no. 531, October 1988, p. 325; *Harned, F. T.* Latvia and the Latvians ..., p. 103; *Heizer, J. L.* Soviet Nationality Studies in North America on the Threshold of the 1980 // *Horak, S. M.* (ed.). Guide to the Study of Soviet Nationalities. – Littleton, 1982, p. 15; *Tempest, R.* Youth Soviet Style // Problems of Communism, 1984, no. 3, May–June, p. 62; u.c.
- ¹⁷⁶ *Bilinsky, Y.* The Background of Contemporary Politics in the Baltic Republics ..., p. 99; *Croan, M.* [Rec.] // JBS, vol. IX, no. 1, Spring 1978, p. 90 (rec. grām.: Nationalism in the USSR and Eastern Europe. – Detroit, 1977); *Derbyshire, I.* Politics in the Soviet Union from Brezhnev to Gorbachev. – Cambridge, 1987, pp. 121, 122; *Hajda, L.* The Nationalities Problem in the Soviet Union ..., p. 325; *Harned, F. T.* Latvia and the Latvians ..., p. 113; *Hosking, G.* The First Socialist Society ..., p. 432; *Karklins, R.* Ethnic Relations in the USSR ..., pp. 25, 51; *McCauley, M.* The Soviet Union since 1917. – London; New York, 1982, p. 231; *Rakowska-Harmstone, T.* Baltic Nationalism and the Soviet Armed Forces ..., p. 183; *Vardys, S.* The Problem of Nationality ..., p. 36, kā arī daudzi citi pētījumi.
- ¹⁷⁷ Sk. sīkāk: *Ivanovs, A.* Padomju politika Latvijā 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 80. gadu vidū ..., 326.–328. lpp.
- ¹⁷⁸ *Shtromas, A.* The Baltic States ..., p. 202; *Shtromas, A.* Prospects for Restoring the Baltic States' Independence: A View on the Prerequisites and Possibilities of Their Realization // JBS, vol. XVII, no. 3, Fall 1986, pp. 263, 264.
- ¹⁷⁹ *Shtromas, A.* Prospects for Restoring the Baltic States' Independence ..., pp. 264, 265.
- ¹⁸⁰ Turpat.
- ¹⁸¹ *Dunn, S. P.* Cultural Processes in the Baltic Area under Soviet Rule ..., p. 26; *Goldhagen, E.* (ed.). Ethnic Minorities in the Soviet Union ..., pp. xiii, xiv; *Gerner, K.* Between Sweden and Russia ..., p. 203; *Trapans, J. A.* The Baltic States and Western Radio Broadcasts ..., p. 98; u.c.

- ¹⁸² Piemēram, sk.: *Mandel, W. Russia Re-Examined ...*, p. 56.
- ¹⁸³ *Shtromas, A. The Baltic States ...*, pp. 198, 201, 203.
- ¹⁸⁴ Var minēt tēzi, ka salīdzinājumā ar lietuviešiem un igauņiem latviešu politiskā orientācija nav bijusi sevišķi radikāla; šo pieņēmumu pamatoja, atsaucoties uz latviešu "strādnieku šķiras revolucionārajām tradīcijām" un boļševisma kādreizējo ietekmi Latvijā. – Sk.: *Szymanski, A. Human Rights in the Soviet Union ...*, p. 83.
- ¹⁸⁵ Piemēram, sk.: *Sacks, M. P. Work and Equality in Soviet Society ...*, pp. 54, 55.
- ¹⁸⁶ Piemēram, sk.: *Babris, P. J. Baltic Youth under Communism ...*, p. 149.
- ¹⁸⁷ *Bahry, D., Nechemias, C. Half Full or Half Empty ...*, p. 381; *Fleming, J. Political Leaders ...*, pp. 138, 143; *Karklins, R. The Analysis of National Cadre Politics ...*, pp. 173, 174; *Parming, T. Roots of Nationality Differences ...*, p. 25.
- ¹⁸⁸ *Babris, P. J. Baltic Youth under Communism ...*, p. 21.
- ¹⁸⁹ *Croan, M. [Rec.]*, p. 91; *Szymanski, A. Human Rights in the Soviet Union ...*, p. 77.
- ¹⁹⁰ *Vardys, S. The Problem of Nationality ...*, pp. 45, 46.
- ¹⁹¹ *Gitelman, Z. Are Nations Merging in the USSR? // Problems of Communism*, vol. XXXII, no. 5, September–October 1983, p. 42; *Rebas, H. "Baltic Regionalism"? // JBS*, vol. XIX, no. 2, Summer 1988, p. 102.
- ¹⁹² *Karklins, R. The Analysis of National Cadre Politics ...*, p. 168.
- ¹⁹³ *Karklins, R. Ethnic Relations in the USSR ...*, p. 77.
- ¹⁹⁴ Piemēram, sk.: *Union of Unequals: The National Question in the USSR // Soviet Nationality Survey*, vol. V, no. 3, March 1988, pp. 2, 3.
- ¹⁹⁵ *Dunlop, J. B. Language, Culture, Religion and National Awareness ...*, p. 267; *Karklins, R. Ethnic Relations in the USSR ...*, p. 72; *Kazlas, J. A. Social Distance among Ethnic Groups // Allworth, E. (ed.). Nationality Group Survival ...*, p. 235; *Parming, T. Roots of Nationality Differences ...*, pp. 27, 40.
- ¹⁹⁶ Piemēram, sk.: *Szymanski, A. Human Rights in the Soviet Union ...*, p. 80.
- ¹⁹⁷ *Karklins, R. Ethnic Interaction in the Baltic Republics ...*, p. 29.
- ¹⁹⁸ *Handbook of Major Soviet Nationalities ...*, pp. 3, 4.
- ¹⁹⁹ Turpat, 5. lpp.; *Karklins, R. Ethnic Relations in the USSR ...*, pp. 224, 225.
- ²⁰⁰ *Ross, J. A. Interethnic Relations and Jewish Marginality in the Soviet Baltics // JBS*, vol. IX, no. 4, Winter 1978, p. 356.
- ²⁰¹ Turpat, 354., 355. lpp.; *Segal, Z. Jewish Minorities in the Baltic Republics ...*, p. 63.
- ²⁰² *Lederhendler, E. M. Resources of the Ethnically Disenfranchised // Allworth, E. (ed.). Nationality Group Survival ...*, pp. 196, 204.
- ²⁰³ *How Baltic Nationalities and Soviet Germans See Themselves and Others // Allworth, E. (ed.). Nationality Group Survival ...*, pp. 266–273; *Fleischhauer, I., Pinkus, B. The Soviet Germans: Past and Present. – London, 1986*, pp. 111, 112, 146; *Zamascikov, S. Soviet Methods and Instrumentalities of Maintaining Control over the Balts ...*, p. 229.
- ²⁰⁴ *Misiunas, R. J., Taagepera, R. The Baltic States ...*, p. 207.
- ²⁰⁵ *Allworth, E. (ed.). Ethnic Russia in the USSR ...*, p. 296. Sk. arī: *Vardys, S. The Problem of Nationality ...*, p. 40.
- ²⁰⁶ *Latvijas vēsture: 20. gadsimts ...*, 367.–377. lpp.
- ²⁰⁷ *Zīle, Ļ. Latvijas rusifikācija (1940.–1990.) // LV*, 1991, 1. nr., 31.–36. lpp.; *Riekstiņš, J. Colonization and Russification of Latvia ...*, kā arī daži citi pētījumi.

- ²⁰⁸ *Zirnīte, M.* Mutvārdu vēstures liecības konfrontācijā ar 20. gadsimta 60.–80. gadu presi // LVKR, 20, 146.–155. lpp.; *Saleniece, I.* Mutvārdu vēstures avotu izmantošana 20. gadsimta 60.–80. gadu Latvijas vēstures pētīšanā: reliģiskā dzīve // Turpat, 156.–165. lpp.; *Šūpulis, E.* Atmiņu politika: vēlinā sociālisma vērtējums dzīvesstāstos // Turpat, 166.–171. lpp.
- ²⁰⁹ *Bleiere, D.* Sabiedrības reakcija uz nacionālkomunistu sagrāvi ..., 115. lpp. Sk. arī: *Bleiere, D.* Kultūrpolitika Latvijā 1959.–1962. gadā // LVIŽ, 2002, 3. nr, 114.–132. lpp.
- ²¹⁰ Piemēram, sk.: *Priede, G.* Tautas traģēdija un mēģinājumi runāt par to dramaturģijā no 1954. līdz 1989. gadam // ZAV, 2000, 1./2. nr., 74.–81. lpp.
- ²¹¹ Piemēram, sk.: *Strods, H.* Latvijas katoļu baznīcas vēsture, 1075.–1995. – Rīga, 1996, X nodaļa; *Ķipurs, R.* Latvijas Septītās dienas adventistu draudžu vēsture (1940–1976) // LV, 1999, 3. nr., 35.–41. lpp.; *Ludženiece, A.* Totalitārais padomju režīms Latvijā un Latvijas katoļu Baznīca: 1944.–1964. // LVIŽ, 2000, 4. nr., 20.–29. lpp.; *Balodis, R.* Latvijas baznīca komunistu okupācijas laikā // LVIŽ, 2000, 4. nr., 98.–108. lpp.; *Gills, N.* Reliģiskās minoritātes Latvijā komunistiskā režīma apstākļos 20. gadsimta 40.–80. gados // LVKR, 20, 133.–145. lpp.; u.c.
- ²¹² Piemēram, sk.: *Apine, I.* Baltkrievi Latvijā. – Rīga, 1995, 41.–47. lpp.; Mazākumtautību vēsture Latvijā: Eksperimentāls metodisks līdzeklis. – Rīga, 1998; *Dribins, L.* Antisemitisms un tā izpausmes Latvijā: Vēstures atskats (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 4. sēj.). – Rīga, 2001, 143.–145. lpp.; *Volkovs, V.* Krievi Latvijā. – Rīga, 1996; *Apine, I., Volkovs, V.* Latvijas krievu identitāte: vēsturisks un socioloģisks apcerējums. – Rīga, 2007, 48.–56. lpp.; u.c.
- ²¹³ Piemēram, sk.: *Nollendorfs, V.* Trimdas literārie sakari ar Latviju un Latviešu Rakstnieku Apvienības dibināšana 20. gadsimta 70. gados // LVKR, 20, 96.–106. lpp.; Latvijas Valsts Universitātes vēsture: 1940–1990 / Red. H. Strods. – Rīga, 1999; *Strods, H.* Latvijas Universitāte okupācijas gados (1940–1991): (Literatūra, avoti, problēmas) // LV, 1997, 4. nr., 5.–9. lpp., kā arī nedaudzi citi pētījumi.
- ²¹⁴ Kā atzīmēts šī raksta sākumā, disidentisma un nevardarbīgās pretošanās vēstures historiogrāfija ir jau aplūkota šī raksta autora iepriekšējos pētījumos (sk. 4. atsaucē minētās publikācijas). Tāpēc šajā rakstā, lai neizjauktu raksta tematisko viengabalainību, pretošanās jautājumu izpētes līmenis tiks raksturots īsumā, kopsavilkuma veidā.
- ²¹⁵ Sk., piemēram, 132. atsaucē minētās publikācijas.
- ²¹⁶ Tādu publikāciju ir ļoti daudz. Sk., piemēram, raksturīgākos darbus: Baltijas reakcionārā emigrācija šodien: Lietuviešu, latviešu un igauņu antikomunistiskā emigrācija imperiālisma kalpībā. – Rīga, 1982; Nacionālās attiecības un ideoloģiskā cīņa: Zinātnisku rakstu krājums. – Rīga, 1982; *Пуделс Б.* Эволюция идеологии латышской реакционной эмиграции в системе антикоммунизма: Материал в помощь лектору. – Рига, 1981; *Pudele, B.* Starpnacionālās attiecības Padomju Latvijā ...; *Brolīšs, J.* Antikomunisms un nacionālais jautājums: Daži tēmas aspekti. – Rīga, 1970, un daudzi citi.
- ²¹⁷ Piemēram, sk.: *Ekmanis, R.* The Soviet Latvian Literary Scene in the Sixties ..., p. 73; *Clem, R. S.* Vitality of the Nationalities in the Soviet West // The Soviet West ..., p. 1; *Kowalewski, D.* Dissent in the Baltic Republics: Characteristics and Consequences // JBS, vol. X, no. 4, Fall 1979, pp. 310, 317; *Küng, A.* A Dream of Freedom ..., pp. 201, 215–228; *Maggs, P. B.* Negative Votes in Soviet Elections // Res Baltica ..., p. 148; *Dreifelds, J.* Byelorussia and the Baltic Republics ..., p. 358; *Mangulis, V.* Latvia in the Wars of the 20th Century. – Princeton Junction, 1983, p. xiii; *Misiunas, R. J., Taagepera, R.* The Baltic States ..., pp. 240–243, 250–252, 259; *Hosking, G.* The First Socialist Society ..., pp. 435, 436; *Rode, G.* Latvia before the Helsinki Agreement (1962–1975) // Resistance Movement in Latvia ...

- pp. 71, 72; Šilde, Ā. Resistance Movement in Latvia ..., pp. 26–31; Trapāns, A. Soviet Military Power in the Baltic Area ..., 1986, p. 44; Alexiev, A. R. Dissent and Nationalism in the Soviet Baltic. – Santa Monica, 1983; Hajda, L. The Nationalities Problem ..., p. 327, un daudzi citi pētījumi.
- ²¹⁸ Sk. sīkāk: Ivanovs, A. Nacionālā pretošanās Latvijā 20. gadsimta 40.–80. gados ..
- ²¹⁹ Šilde, Ā. Resistance Movement in Latvia ..., p. 6; Billinsky, Y. The Background of Contemporary Politics in the Baltic Republics ..., pp. 109–111. Sal. ar nacionālās pretošanās tipoloģiju mūsdienu Latvijas historiogrāfijā: Strods, H. Resistance in Latvia 1944–1991 // LVKR, 14, 286.–298. lpp.
- ²²⁰ Piemēram, sk.: Jūriado, A. Nationalism vs. Socialism // Baltic Literature and Linguistics. – Columbus, 1973, p. 53; Shtromas, A. The Baltic States ..., pp. 198, 201, 203; u.c.
- ²²¹ Ivanovs, A. Nacionālā pretošanās Latvijā 20. gadsimta 40.–80. gados ..., 54., 55. lpp.
- ²²² Sk. konferences materiālus: LVKR, 20.
- ²²³ Rimšāns, J. Jaunatnes pretošanās izpausmes komunistiskajam režīmam Latvijas PSR (1965–1985) // LVKR, 20, 116.–132. lpp.; Bennich-Björkman, L. Between Resistance and Opposition: Developments after Stalinism // LVKR, 20, 65.–67. lpp.
- ²²⁴ Zīle, Ļ. Pretestības kustība okupācijas režīma apstākļos // Blūzma, V. et al. Latvijas valsts atjaunošana, 1986.–1993. – Rīga, 1998, 70.–89. lpp.; Niedre, O. Pretošanās kustība Latvijā 60. un 70. gados // LV, 1996, 1. nr., 18.–21. lpp.; 3. nr., 49.–53. lpp.; Strods, H. Resistance in Latvia ..
- ²²⁵ Apine, I. Disidentisms Latvijā // LV, 1993, 2. nr., 51.–55. lpp.
- ²²⁶ Zālīte, I. Galvenās nevardarbīgās pretošanās formas un slēptais nacionālisms kā iekšējā nepakļaušanās padomju režīmam Latvijā (70. un 80. gadi) // LV, 1997, 4. nr., 79.–89. lpp.
- ²²⁷ Sk. arī: Ivanovs, A. Nacionālā pretošanās Latvijā 20. gadsimta 40.–80. gados ..., 54. lpp.
- ²²⁸ Профессионально-техническое образование в Латвийской ССР, 1941–1980: Сборник документов и материалов. – Рига, 1982.
- ²²⁹ Darba un jaunrades gadi: (No sociālistiskās sacensības vēstures Latvijas PSR 1940.–1975. g.): Dokumentu un materiālu krājums. – Rīga, 1977.
- ²³⁰ Latvijas komjaunatnes vēsture dokumentos: 1917.–1970. / Atb. red. S. Ziemeļis. – Rīga, 1973; История комсомола Латвии в документах (1917–1975) / Отв. ред. М. Бирон. – Рига, 1977.
- ²³¹ Sk., piemēram, avotu krājumus: Izpostītā zeme: PSRS okupācijas armijas nodarītie zaudējumi Latvijas kultūrvidē / Sast. J. Riekstiņš. – Rīga, 1995; Izpostītā zeme: PSRS okupācijas armijas nodarītie zaudējumi Latvijas laukiem / Sast. J. Riekstiņš. – Rīga, 1997, 2. [daļa]; Izpostītā zeme: PSRS militāristi Rīgā / Sast. J. Riekstiņš. – Rīga, 1998, 3. [daļa]; Okupācijas varu politika Latvijā, 1939–1991: Dokumentu krājums / Atb. red. E. Pelkaus. – Rīga, 1999 (šis krājums tika iespiests arī krievu un angļu valodā); Dokumenti liecina: Latvijas vēstures dokumentu izlase skolām, 1939–1991 / Red. Z. Baķe u.c. – Rīga, 1999; Latvija padomju režīma varā, 1945–1986: Dokumentu krājums / Atb. red. I. Šneidere. – Rīga, 2001; u.c.
- ²³² Sk. sīkāk: Ivanovs, A. Arheogrāfija, avotu mācība un vēstures speciālās zinātnes ..., 18., 19. lpp.
- ²³³ Avotu publikācijas iedalās mācību publikācijās, populārzinātniskajās publikācijās un zinātniskajās publikācijās; zinātniskās publikācijas savukārt iedalās diplomātiskajās un kritiskajās publikācijās.
- ²³⁴ Sk. sīkāk: Ivanovs, A. Dokumentu kompleksa apzināšana, rekonstrukcija un izpēte: arheogrāfiskie un avotpētnieciskie aspekti // Humanitāro Zinātņu Vēstnesis, 2006, 10. nr., 76.–88. lpp.
- ²³⁵ Avotu edīcijas tehniku tikai daļēji nosaka arheogrāfijas zinātniskais līmenis, jo dokumentāro vēstures avotu publikāciju sagatavošanu parasti reglamentē arhīvu resora pieņemtie noteikumi, kuros dažreiz konstatējamas pretrunas ar zinātniskās arheogrāfijas ieteikumiem un iestrādēm.

- ²³⁶ Piemēram, sk.: *Ivanovs, A., Varfolomejev, A.* Editing and Exploratory Analysis of Medieval Documents by Means of XML Technologies // Humanities, Computers and Cultural Heritage. – Amsterdam, 2005, pp. 155–160.
- ²³⁷ Sk. sīkāk: *Ivanovs, A.* Latvijas sovetizācija 1944.–1956. gadā Latvijas padomju historiogrāfijā ..., 397.–400. lpp.; *Ivanovs, A.* Latvijas PSR historiogrāfija: (konceptuāls pārskats), 3. nr., 73. lpp.
- ²³⁸ *Ivanovs, A.* Latvijas sovetizācija 1944.–1956. gadā Latvijas padomju historiogrāfijā ..., 398. lpp.
- ²³⁹ Piemēram, sk.: Latvijas PSR strādnieku šķira ..
- ²⁴⁰ Piemēram, sk.: Latvijas PSR: No visnenākajiem laikiem ..
- ²⁴¹ Kā piemēru var minēt grāmatas "История Латвийской ССР: Сокращенный курс" (Rīga, 1971) faktogrāfijas izmantošanu pētījumā "Latvijas PSR strādnieku šķira, 1940–1980".
- ²⁴² Turpmāk šajā rakstā tiks raksturotas dažas Rietumu zinātnieku pieejas avotu bāzes izveidē 20. gadsimta 60.–80. gadu Latvijas vēstures dažādu jautājumu pētīšanai, jo šīs iestrādes līdz šim nav zaudējušas savu zinātnisko nozīmīgumu.
- ²⁴³ Piemēram, sk. pētījumus: *Bahry, D., Nechemias, C.* Half Full or Half Empty ...; *Bohnet, A., Penkaitis, N.* A Comparison of Living Standards and Consumption Patterns between the RSFSR and the Baltic Republics // JBS, vol. XIX, no. 1, Spring 1988, pp. 33–48; *Dreifelds, J.* Byelorussia and the Baltic Republics ...; *Grossman, M. A.* Soviet Efforts at the Socioeconomic Integration of Latvians ..., p. 71; *Koropecy, I. S.* National Income in the Baltic Republics in 1970 ..., p. 62; *Shryock, R.* Indigenous Economic Managers ..., p. 85; *Vardys, S.* The Problem of Nationality ...; u.c.
- ²⁴⁴ *Babris, P. J.* Baltic Youth under Communism ..., pp. 65–81; *Graudins, M. I.* The Rationale and Implementation of the 1984 Soviet School Reform in Latvia ...; *Loeber, D. A.* Administration of Culture in Soviet Latvia ..., p. 133.
- ²⁴⁵ *Zamascikov, S.* Soviet Methods and Instrumentalities of Maintaining Control over the Balts ..., p. 222.
- ²⁴⁶ Piemēram, sk.: *Vardys, V. S.* Language, Lenin, and Politics ...; *Anderson, B. A., Silver, B. D.* Equality, Efficiency and Politics ..., pp. 1038, 1039; *Rakowska-Harmstone, T.* Baltic Nationalism and the Soviet Armed Forces ..., p. 184.
- ²⁴⁷ *Besemeres, J. F.* Socialist Population Politics ...; *Allworth, E.* (ed.). Nationality Group Survival in Multi-Ethnic States ..., pp. 274–277; *Taagepera, R.* Baltic Population Changes ..., p. 36; *Viksnins, G. J.* Evaluating Economic Growth in Latvia ..
- ²⁴⁸ *Taagepera, R.* Baltic Population Changes ..., p. 36.
- ²⁴⁹ Jāatzīmē, ka arī mūsdienās padomju statistikas verifikācija rada būtiskas problēmas. – Piemēram, sk.: *Baltiņš, G.* Padomju perioda statistikas metodoloģijas specifika // LVKR, 9, 243.–247. lpp.; *Mertelsmann, O.* Did Estonian Industry Really Grow so Fast after the War? Soviet Statistics and a More Realistic Approach // LVKR, 9, 232.–242. lpp.
- ²⁵⁰ Taču šo interpretācijas metodiku nevar uzskatīt par nevainojamu. – Sk.: *Anderson, B. A., Silver, B. D.* Estimating Russification of Ethnic Identity among Non-Russians in the USSR // Demography, vol. 20, no. 4, November 1983, p. 462.
- ²⁵¹ *Karklins, R.* The Analysis of National Cadre Politics ..., p. 167.
- ²⁵² *Kalniņš, B.* How Latvia is Ruled ..., p. 75. Sk. arī: *Vardys, S.* The Problem of Nationality ..., p. 40.
- ²⁵³ *Karklins, R.* Ethnic Relations in the USSR ..., pp. 11, 12; *Kazlas, J. A.* Social Distance among Ethnic Groups ..., p. 229; *Lederhendler, E. M.* Resources of the Ethnically Disenfranchised ..., p. 196.

- ²⁵⁴ *Karklins, R.* Ethnic Interaction in the Baltic Republics: Interviews with Recent Emigrants ..., pp. 19, 33; *Karklins, R.* Ethnic Relations in the USSR ..., pp. 11–14.
- ²⁵⁵ *Karklins, R.* The Analysis of National Cadre Politics ..., p. 172; *Karklins, R.* Ethnic Interaction in the Baltic Republics: Interviews with Recent Emigrants ...; *Karklins, R.* Ethnic Relations in the USSR..., pp. 13, 14; *Ross, J. A.* Interethnic Relations and Jewish Marginality in the Soviet Baltics ..., p. 355.
- ²⁵⁶ *Trapans, J. A.* The Baltic States and Western Radio Broadcasts ..., pp. 95, 96.
- ²⁵⁷ *Karklins, R.* Ethnic Interaction in the Baltic Republics: Interviews with Recent Emigrants ..., p. 16; *Karklins, R.* Ethnic Relations in the USSR ..., p. 16.
- ²⁵⁸ Piemēram, sk. tā saucamo 17 latviešu komunistu vēstuli. Sk. arī 119. atsaucē minētās publikācijas.
- ²⁵⁹ *Bungs, Dz.* Joint Political Initiatives by Estonians, Latvians and Lithuanians as Reflected in Samizdat Materials – 1969–1987 // JBS, vol. XIX, no. 3, Fall 1988, pp. 267–299; *Rockett, R. L.* Ethnic Nationalities in the Soviet Union: Sociological Perspectives on a Historical Problem. – New York, 1981, p. 1; *Hough, W. J. H. III.* The Annexation of the Baltic States and its Effect on the Development of Law Prohibiting Forcible Seizure of Territory // New York Law School Journal of International and Comparative Law, vol. 6, no. 2, Winter 1985, pp. 498–501; *Küng, A.* A Dream of Freedom ..., pp. 260–267; *Šilde, Ā.* Resistance Movement in Latvia ..., pp. 64–70; *Taagepera, R.* Inclusion of the Baltic Republics in the Nordic Nuclear-Free Zone // JBS, vol. XVI, no. 1, Spring 1985, p. 38.
- ²⁶⁰ Piemēram, sk.: *Misiunas, R. J., Taagepera, R.* The Baltic States ..., p. 239, piezīme; *Šilde, Ā.* Resistance Movement in Latvia ...; *Vardys, S.* The Problem of Nationality ..., pp. 46, 47.
- ²⁶¹ Sk.: *Babris, P. J.* Baltic Youth under Communism ...; *King, G. J.* Economic Policies in Occupied Latvia ...; *Misiunas, R. J., Taagepera, R.* The Baltic States ...; *Viksnins, G. J.* The Latvian Economy ..., kā arī dažus citus pētījumus.
- ²⁶² Piemēram, sk.: *Harned, F. T.* Latvia and the Latvians ..., p. 113; *Küng, A.* A Dream of Freedom..., pp. 41, 42; *Vardys, V. S.* Soviet Nationality Policy as Instrument of Political Socialization ..., p. 128.
- ²⁶³ *Plaudis, A.* (ēd. and comp.). The Dead Accuse: Collection of Letters from behind the Iron Curtain. – Park Orchards, 1984, p. 5.
- ²⁶⁴ *Muižnieks, N.* The Daugavpils Hydro Station and “Glasnost” in Latvia // JBS, vol. XVIII, no. 1, Spring 1987, pp. 63–70.
- ²⁶⁵ *Bungs, Dz.* Joint Political Initiatives by Estonians, Latvians and Lithuanians as Reflected in Samizdat Materials ...; *Kowalewski, D.* Dissent in the Baltic Republics ..., pp. 310, 318, 319.
- ²⁶⁶ Piemēram, sk.: *King, G. J.* Economic Policies in Occupied Latvia ..., p. 5; *Doersam, C.* Sovietization, Culture and Religion ..., p. 152; *Dunn, S. P.* Cultural Processes in the Baltic Area under Soviet Rule ..., p. 25; u.c.
- ²⁶⁷ Profesors H. Strods atzīmē: “[...] ārzemēs publicēto darbu secinājumi pieder pie t.s. sintētiskās literatūras, kur vienādi iekļūdināti pirmavoti un literatūra.” – Sk.: *Strods, H.* Latvijas vēstures zinātne (1945.–1990.) // LV, 1991, 1. nr., 5. lpp.
- ²⁶⁸ Piemēram, sk.: *Saleniece, I.* Mutvārdu vēstures avotu izmantošana 20. gadsimta 60.–80. gadu Latvijas vēstures pētīšanā ..
- ²⁶⁹ *Ivanovs, A.* Padomju politika Latvijā 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 80. gadu vidū ..., 337. lpp.

The History of Latvia in the 1960s – Middle of the 1980s: The Course of Investigation, Results, and Prospects (A Historiographic Overview)

Aleksandrs Ivanovs

Summary

This study is a sequel to the study “Soviet Policy in Latvia, Second Half of the 1950s – Middle of the 1980s: The Course of Investigation, Results, and Prospects (A Historiographic Overview)”, which was conducted in 2006 and published in the 21st volume of “Symposium of the Commission of the Historians of Latvia” (Riga, 2007). In the focus of author’s attention in the previous study, there were theoretical contexts of representation of historical data and methodological approaches to the investigation of the Soviet policy in Latvia elaborated and accepted in the Soviet Latvian historiography, Baltic Studies, and Soviet Studies, as well as in the modern Latvian historiography.

In contrast to the previous study, this historiographic overview represents and evaluates the results of empirical investigation of different facts, aspects, and problems of the history of Latvia in the 1960s–1980s. Therefore, in the focus of attention there are research papers – monographs, articles, conference materials and papers, popular essays, etc. – that present the factual insight into the history of Latvia in the 1960s–1980s.

The study encompasses a number of topics of historical discourse, which were under investigation in the Soviet Latvian historiography, Baltic Studies, and Soviet Studies in the 1960s–1980s: socioeconomic and demographic processes in Latvia; political control mechanism and political elite functioning within the system of Soviet power in Latvia; language, culture, and religion in Latvia under the Soviet rule, as well as ethno-psychological dimension of national relations; dissent and inner resistance in the 1960s–1980s. In order to evaluate the validity of interpretations and the quality of factual representation of historical developments in Latvia in the 1960s–1980s, special attention is devoted to the historical source base – complexes of historical records, which were used in historical reconstruction.

The historiographic research of the representation of socioeconomic and demographic processes in Latvia in the works written both by Western scholars and Latvian historians shows that these historical aspects were studied thoroughly in the 1960s–1980s. Therefore, many assumptions and conclusions drawn by Latvian and Western scholars should be taken into consideration in the modern Latvian historiography: for instance, the evaluation of the dynamics of social structure changes in Latvia in the 1960s–1980s made by the Soviet Latvian historians, the results of investigation of demographic processes and transformation of the national composition of Latvia emphasized by the scholars abroad, the consequences

of implementation of the Soviet economic policy in Latvia, which were thoroughly examined in the Soviet and Baltic Studies, etc.

The investigation of political control mechanism was successfully conducted by the researchers within the framework of the Soviet and Baltic Studies in the 1960s–1980s. They revealed a number of factors of political socialization of Latvians: ideological and political campaigns, the apparatus of the local communist party, legislation, national cadre policies, etc. In the focus of attention, there was the role of the national political elite in the implementation of the Soviet power in Latvia. In the Soviet and Baltic Studies, rather close attention was devoted to the problems of language, culture, and religion, as well as to ethno-psychological processes in Latvia under the Soviet rule. In general, it corresponded with the methodological and conceptual context of investigation and representation of the history of Latvia in the 1960s–1980s: since the main goal of the Soviet policy in Latvia was integration of Latvians into the Soviet system, meanwhile, measures implemented by the Soviet authorities were aimed at their re-identification, the investigation encompassed a well-elaborated complex of indicators of ethnic identification/re-identification. At the same time, the investigation of dissent and inner resistance in the 1960s–1980s gave some additional arguments evaluating the potential efficiency of the Soviet policies in Latvia in the 1960s–1980s.

The updated results of empirical investigation of the history of Latvia in the 1960s–1980s show that these historical problems are not in the focus of attention in modern Latvian historiography, with the exception of some aspects of the Soviet repressive policies in Latvia, national resistance movement, and the history of religious belief. However, the thesis proposed in the author's previous study that "the study of the implementation of the Soviet policy in Latvia in the second half of the 1950s – middle of the 1980s should be started anew" should be partly revisited and corrected, since the actual basis for the investigation of this period in the modern history of Latvia really exists. It is formed by the empirical (factual) data collected and evaluated in the Soviet and Baltic Studies, as well as, partially, in the Soviet Latvian historiography.

Gatis Krūmiņš

Lauksaimniecības politika Latvijā: 1985–1989

1. Latvijas PSR lauksaimniecība 1985.–1986. gadā

Sociālekonomiskā situācija PSRS un Latvijas PSR 80. gadu pirmajā pusē

Astoņdesmito gadu sākumā PSRS ekonomika bija nonākusi stagnācijā, kaut arī oficiālie valsts makroekonomiskie dati joprojām uzrādīja nelielu ekonomikas kopapjoma pieaugumu. Valsti pārvaldīja Komunistiskās partijas (KP) augstākā nomenklatūra – Padomju Savienības Komunistiskās partijas (PSKP) Centrālās komitejas (CK) Politbirojs. Ministru kabinets – PSRS Ministru padome (MP) kā izpildinstitūcija bija saplūdsi ar PSKP CK Politbiroju, nozīmīgāko nozaru ministri bija arī PSKP CK Politbiroja locekļi vai to kandidāti. Padomju ekonomikas pamati tika radīti Josifa Staļina valdīšanas laikā 20. gadsimta 20. gadu beigās un 30. gados; tie bija valsts noteikts ilgtermiņa ražošanas plāns uzņēmumiem un stingra darba disciplīna strādājošajiem. Partija stingri kontrolēja ražošanas procesu visos tā līmeņos un bargi sodīja nepaklausīgos vai neizdarīgos. Pēc J. Staļina nāves represijas mazinājās, taču atrast citus ekonomiku stimulējošus faktorus neizdevās. 50. gadu beigu – 70. gadu ekonomikas vadības pārstrukturizāciju un līdzekļu pārdali starp tautsaimniecības nozarēm nevar uzskatīt par ekonomiskām reformām.

PSRS industrializācija bija sagrāvusi lauksaimniecību. 20. gadsimta sākumā Krievija bija lielākā labības eksportētāja pasaulē, bet 70. un 80. gados PSRS bija kļuvusi par lielāko labības importētāju pasaulē. No labības importa bija atkarīga ne tikai iedzīvotāju nodrošināšana ar maizi, bet arī lopkopība (arī Latvijas PSR). Ar lauksaimniecisko ražošanu lielā mērā bija saistītas arvien pieaugošās finanšu problēmas. Lai arī valstī pieauga pārtikas produktu deficīts, valdība kategoriski atteicās no pārtikas produktu cenu paaugstināšanas. Produkcijas ražošanas pašizmaksas pakāpeniski pieauga un 80. gadu sākumā vairākkārt pārsniedza cenu, par kādu tā tika realizēta veikalos. Šī starpība, kas nemītīgi pieauga, tika segta no PSRS budžeta. PSRS valdība bija nonākusi strupceļā – līdz ar atteikšanos no cenu paaugstināšanas iekšpolitiskās stabilitātes vārdā

valstij nebija papildu līdzekļu un argumentu, kā ietekmēt lauksaimniecības modernizāciju un produkcijas kvalitātes paaugstināšanu.

Valdošā elite Maskavā apzinājās valsts ekonomisko atpalicību, atšķīrās tikai viedokļi, kā to pārvarēt. Pēc Leonīda Brežņeva nāves par Komunistiskās partijas vadītāju kļuva bijušais Valsts drošības komitejas (VDK) vadītājs Jurijs Andropovs, kurš kā galvenos ekonomiku stimulējošos faktoros izvirzīja stingru disciplīnu un bargus sodus. Tomēr gan J. Andropovs, gan viņu pēc nāves nomainījušais Konstantīns Čerņenko bija fiziski veci un jau slimi cilvēki, kuri, līdzīgi kā L. Brežņevs savas dzīves pēdējos gados, nespēja pilnvērtīgi pārvaldīt valsti. Pēc K. Čerņenko nāves 1985. gada 15. martā PSKP CK plēnumā par PSKP CK ģenerālsekretāru ievēlēja Mihailu Gorbačovu. Kļuvis par valsts vadītāju, M. Gorbačovs asi kritizēja pastāvošos saimniekošanas principus, vēltīja konkrētu kritiku konkrētu nozaru vadībai, vainīgos saucot vārdā, kā arī publicēja summas, kuras izšķērdētas grandiozos valsts līmeņa projektos. M. Gorbačovs atbalstīja lielāku pilnvaru piešķiršanu vietējai varai, arī republiku vadībai, to ieinteresētības palielināšanu resursu izmantošanā, ražošanas attīstīšanā un plānošanā.¹ Tomēr tūlītēju gaidīto atbalstu un pašiniciatīvu centrālā vara nesagaidīja. Tam bija vairāki būtiski cēloņi.

1. Vietējās varas vadībā bija iepriekšējos, t.i., stagnācijas gados iecelti cilvēki, tāpat vecās nomenklatūras uzticības cilvēki, pieraduši pie gadu desmitos izveidotās sistēmas, to pieņēma un pēc pārmaiņām nealka.

2. Nebija pārliecības par centra iniciatīvu ilglaicīgumu. Konkrēti Latvijas PSR jau bija pieredze no 1959. gada, kad pēc Maskavas rīkojuma tika nomainīti aktīvākie vietējās pašpārvaldes lomas palielināšanas piekritēji (nacionālkomunistu lieta).

3. Reāli varas un līdzekļu sadale un lēmumu pieņemšanas mehānisms tā arī netika mainīts, līdz pat 1989. gadam visa ekonomiskā un politiskā vara koncentrējās PSRS galvaspilsētā, republiku varas iestādes bija spiestas ar Maskavu saskaņot jebkuru saimnieciski kaut cik nozīmīgu projektu.

1985. gadā pie varas esošie politiķi uzskatīja, ka PSRS sociālekonomiskās problēmas ir samērā viegli pārvaramas. Pirmās M. Gorbačova iniciatīvas tika organizētas pēc iepriekšējo gadu pieredzes,² kampaņveidā, bez nepieciešamajiem aprēķiniem un sagatavošanās, lielā steigā, brīžiem haotiski. Tas attiecās vienlīdz lielā mērā gan uz alkoholisma apkarošanu, izcērtot vīnogu dārzus, gan uz saimnieciskā aprēķina obligātu ieviešanu visos valsts uzņēmumos bez nopietnas sagatavošanās.

Minētās saimnieciski politiskās sistēmas daļa un reizē upuris bija arī PSRS okupētā Latvija. Lai arī pēc makroekonomiskajiem datiem Latvijas PSR bija viena no ekonomiski attīstītākajām PSRS republikām, PSRS ekonomiskā politika okupētajā Latvijā bija radījusi smagas sekas. Forsētā, uz ievestu darbaspēku un izejvielām balstītā industrializācija Latvijas PSR bija novedusi sociālas un nacionālas krīzes priekšvakarā. Arvien būtiskāk

pasliktinājās iedzīvotāju sadzīves apstākļi, pamatnācija bija kļuvusi par minoritāti lielākajās Latvijas PSR pilsētās. Latviešu valoda arvien retāk bija dzirdama kā republikas pārvaldē, tā arī sadzīvē ikdienā.

Pēc 1959. gada notikumiem puslīdz atklāti iebilst PSRS vadības īstenotajai ekonomiskajai politikai Latvijas PSR amatpersonas un zinātnieki uzdrīkstējās tikai 20. gadsimta 80. gadu sākumā. 1982. gadā Latvijas Zinātņu akadēmijas Ekonomikas institūta sagatavotā izdevumā norādīts, ka turpmāka rūpniecības attīstīšana, orientējoties uz importētu darbaspēku un izejvielām, vairs nav pieļaujama un vienīgais resurss ir darba ražīguma celšana.³ LKP CK 1. sekretārs Boriss Pugo un Latvijas PSR MP priekšsēdētājs Jurijs Rubenis 1985. gada 1. februārī PSRS Valsts plāna vadībai nosūtītajā vēstulē iebilda pret pārāk augstajiem plānotajiem rūpniecības un lauksaimniecības pieauguma tempiem. Latvijas PSR amatpersonas piedāvāja lielāku uzmanību pievērst visa veida ražošanas modernizācijai, vairāk attīstīt vieglo un būvmateriālu rūpniecību, norādīja uz ierobežotajiem darbaspēka resursiem.⁴

Saimnieciski nozīmīgākie projekti joprojām tika izskatīti un apstiprināti Maskavā, 80. gadu sākumā PSRS MP nolēma Rīgā būvēt metro, bet Daugavpilī hidroelektrostaciju.⁵

Lauksaimnieciskās ražošanas pārvalde PSRS un Latvijas PSR

Par pirmo M. Gorbačova valdīšanas laikā realizēto reformu var uzskatīt lauksaimniecības vadības pārveidi. Ar PSKP CK un PSRS MP 1985. gada 14. novembra lēmumu "Par agrorūpnieciskā kompleksa vadības turpmāku uzlabošanu" izveidoja PSRS Valsts agrorūpniecisko komiteju. Ar šo lēmumu tika reorganizētas un vienlaikus vienā struktūrā apvienotas PSRS Lauksaimniecības ministrija, PSRS Auglīkopības un dārzkopības ministrija, PSRS Piena un gaļas rūpniecības ministrija, PSRS Pārtikas rūpniecības ministrija, PSRS Lauku celtniecības ministrija un PSRS Lauksaimniecības tehniskā nodrošinājuma Valsts komiteja. Par galveno šīs apvienošanas motīvu noteica "*nepieciešamību efektīvāk integrēt lauksaimnieciskās ražošanas un pārstrādes procesus*"⁶. Neraugoties uz šo apvienošanu, saglabājās ievērojams skaits ministriju, kuras pārstāvēja lauksaimniecības nozares un pat apakšnozares, piemēram, Minerālmēslu ražošanas ministrija, Traktoru un lauksaimniecības tehnikas ražošanas ministrija, Maizes produktu ministrija u.c.

PSRS Valsts agrorūpniecisko komiteju vadīja priekšsēdētājs ar 12 vietniekiem, no tiem divi bija pirmie vietnieki PSRS ministra statusā. Vienlaikus PSRS Valsts agrorūpnieciskās komitejas priekšsēdētājs bija arī PSRS MP priekšsēdētāja pirmais vietnieks. Komitejai bija divas kolektīvās pārvaldes struktūras – agrorūpnieciskā komiteja, kurā bez priekšsēdētāja un vietniekiem tika iekļautas nozaru atbildīgās amatpersonas, arī republiku agrorūpniecisko komiteju vadītāji, kā arī PSRS Valsts agrorūpnieciskās komitejas kolēģija 25 cilvēku sastāvā.

Attiecīgi tika pārveidota arī PSRS republiku lauksaimniecības pārvalde. 1985. gada 10. decembrī ar Latvijas KP un Latvijas PSR MP lēmumu tika izveidota Latvijas PSR Valsts agrorūpnieciskā komiteja (turpmāk – ARK). Pēc sava statusa komiteja bija Vis-savienības republikāniskais pārvaldes orgāns, kurš pakļāvās PSRS Valsts agrorūpnie-ciskajai komitejai un Latvijas PSR Ministru padomei. Latvijas PSR ARK priekšsēdētājs vienlaikus ieņēma Latvijas PSR MP priekšsēdētāja pirmā vietnieka posteni. Par pirmo Latvijas PSR ARK priekšsēdētāju kļuva Kazimirs Špoģis. ARK izvirzītie uzdevumi (lauksaimnieciskās ražošanas un pārstrādes procesu vadība un kontrole) noteica plašo ARK struktūru. Lai arī kā ARK struktūrvienības 1986. gadā tika minēta 21 pār-valde, nodaļa un inspekcija,⁷ savas instrukcijas “centrālajam aparātam” ARK vadība regulāri izsūtīja 49 struktūrvienībām, ministrijas, rajonu pārvaldes un kopsaimniecības neskaitot.⁸

Ar Latvijas PSR ARK priekšsēdētāja pavēli tika pārveidota rajonu lauksaimniecības pārvalde – izveidoja rajonu agrorūpnieciskās apvienības. Šajā struktūrā katrā rajonā strādāja 33–41 darbinieks (Latvijā 962), jaunāko personālu neskaitot. Šī pārstrukturizācija rajonu birokrātisko aparātu samazināja par 237 personām.⁹ Lai arī rajonu no-daļām bija plašas pilnvaras (to struktūrā ietilpa plānošanas, sociālās un ekonomiskās attīstības, kontroles un revīzijas darba u.c. nodaļas), ievērojami lielāka ietekme problēmu atrisināšanā bija Komunistiskās partijas vietējām struktūrām – rajonu partijas komitejām. Bija gadījumi, kad ARK (vai bijušās Lauksaimniecības ministrijas) pārstāvji vairākkārt apmeklēja kādu slikti strādājošu ražošanas vai pārstrādes uzņēmumu, taču tā darbs neuzlabojās, savukārt pēc partijas orgānu iejaukšanās amatpersonas saņēma sodus – un trūkumi tika ātri novērsti.¹⁰

Lauksaimnieciskā ražošana Latvijas PSR 1985. gadā

Latvijā, līdzīgi kā Lietuvā un Igaunijā, 20. gadsimta 70. gados un 80. gadu pirmajā pusē bija novērojama lauksaimniecības produkcijas kopapjoma augšana (lielākoties gan uz ievestās lopbarības rēķina), taču citos PSRS reģionos, piemēram, Krievijas Padomju Federatīvajā Sociālistiskajā Republikā, ekstensīvās kolektīvās lauksaimniecības meto-des sevi jau bija izsmēlušas un bija vērojams produkcijas kopapjoma kritums (PSRS kopumā gaļas ražošana kritās no 9 862 000 tonnām 1975. gadā līdz 9 150 000 tonnām 1980. gadā; t.sk. Krievijā attiecīgi no 5 032 000 līdz 4 502 000 jeb 10%¹¹). PSRS val-dībai meklējot izeju no krīzes lauksaimniecībā, statistikā ik palaikam parādījās jaunas ražošanas formas (piemēram, palīglauksaimniecības uzņēmumi), tomēr Latvijā tās neguva ievērojamu vietējās varas atsaucību un panākumus. Galvenie lauksaimniecībā izmantojamās zemes apsaimniekotāji un lauksaimniecības produkcijas ražotāji bija kop-saimniecības un to strādnieku personiskās palīgsaimniecības. Galvenā lauksaimniecības nozare Latvijā 1985. gadā bija lopkopība.

Svarīgāko lopkopības produktu ražošana Latvijā 1985. gadā¹²

Produkts	Latvijā kopā	Kolhozi, sovhozi un citi uzņēmumi	Iedzīvotāju personiskās palīgsaimniecības
Gaļa, gaļas produkti kautsvarā (tūkstošos tonnu)	324,0	235,5	88,5
Piens (tūkstošos tonnu)	1956,9	1419,1	537,8
Olas, miljoni gabalu	880,3	766,3	114,0
Vilna (fiziskajā svarā), tonnas	437,0	204,0	233,0

Statistika rāda, lai gan padomju vara centās ierobežot individuālo saimniekošanu, 1985. gadā joprojām apmēram ceturto daļu Latvijā saražotās gaļas un piena produkcijas deva iedzīvotāji no savām palīgsaimniecībām. Sabiedrības maldināšanai oficiālajos valsts statistikas datos pie kopsaimniecību saražotās produkcijas pieskaitīja arī no individuālajiem ražotājiem iepirkto. Šāda metode 1985. gadā kopsaimniecību *ražošanas īpatsvaru* paaugstināja līdz 87 procentiem gaļai un 91 procentam pienam.¹³ Kaut arī piemājas zeme tika apstrādāta no pamatdarba brīvajā laikā, tomēr individuālās saimniekošanas efektivitāte vairākkārt pārspēja kolektīvo.

Jau pirms nomas uzņēmumu, kooperatīvu un zemnieku saimniecību izveidošanas kopsaimniecību ietvaros bija fermas, kuras apsaimniekoja vienas ģimenes locekļi. Šādu fermu un to rezultātu centralizēta uzskaitē netika veikta,¹⁴ tomēr Latvijas Valsts arhīvā atrodamas atsevišķu rajonu amatpersonu pēc LKP CK pieprasījuma rakstītas atskaites par saimniekošanas rezultātiem ģimenes fermās. 1986. gadā LKP Rīgas rajona komitejas sekretārs Visvaldis Šterns ziņoja par četrām *ģimenes fermām* Rīgas rajonā. Vienas ģimenes locekļi pilnībā veica darbus kopsaimniecības fermā, visām fermām bija labāki saimniekošanas rezultāti nekā kopsaimniecībās kopumā. Tā, piemēram, kolhoza "Ezerciems" piena fermā "Rudzīši" strādāja pieci vienas ģimenes locekļi, slauca 97 govīs (kolhozā 780 govju), vidējais izslaukums no govīs 1985. gadā bija 5160 litri (kolhozā 4244 litri), 1000 litru piena pašizmaksa bija 30,48 rbļ. (kolhozā 38,11 rbļ.).¹⁵ Šīs fermas gan par patstāvīgiem uzņēmumiem vēl nevarēja nosaukt, jo strādājošie nodarbojās tikai ar fermas apsaimniekošanu, zemes apstrāde un barības sagāde nebija strādājošo kompetencē. Bet būtiska ir sīkā darba rezultātu uzskaitē un LKP vadības interese par tik sīku posmu ražošanas procesā kā ģimenes locekļu kopīgs darbs fermā. Tāpat būtisks ir secinājums, ka *ģimenes fermās* darba rezultāti ir labāki nekā kopsaimniecībās

kopumā. Bija noticis zināms pavērsiens lauksaimniecības kontrolē – LKP CK interese par individuālo darbu laukos vairs nebija vērsta uz tā ierobežošanu.

Piecpadsmit gadu laikā lopkopības produktivitāte Latvijas PSR kopumā īpaši nebija pieaugusi. Vidējais piena izslaukums no govīm 1985. gadā bija 3394 kg (1970. gadā 2946 kg; 1980. gadā 2885 kg); vidēji no dējējvistas tika iegūtas 243 olas (1970. gadā 239; 1980. gadā 215); no aitas vidējais nocirpums 2,3 kg (1970. gadā 2,1 kg; 1980. gadā 1,8 kg).¹⁶

Līdzīgi bija rezultāti zemkopībā. Sējumu kopplatība 1985. gadā salīdzinājumā ar 1940. gadu bija samazinājusies (no 1964 tūkst. ha līdz 1653 tūkst. ha), bet individuālie ražotāji bija saglabājuši un atsevišķos gadījumos pat palielinājuši īpatsvaru. No kartupeļu sējumu platībām 1985. gadā 56,8 tūkst. hektāru bija kopsaimniecībās, 49,6 tūkst. hektāru iedzīvotāju personiskajās palīgsaimniecībās. 1981.–1985. gadā Latvijas PSR vidēji gadā ieguva 15 163,5 tūkst. centneru graudu, vidējā ražība šajā laikposmā – 21,4 centneri no hektāra.¹⁷ Graudaugu vidējā ražība no hektāra 1981.–1985. gadā salīdzinājumā ar 1935.–1939. gadu, rēķinot pēc 30. gadu metodikas, pieauga tikai no 12,3 līdz 17,8 centneriem no hektāra,¹⁸ kartupeļiem no 127 līdz 145 centneriem no hektāra.¹⁹ 1985. gadā uz vienu hektāru aramzemes izlietoja 287,2 kg minerālmēsli un 12 tonnu organiskā mēslojuma. Graudaugu ražu pieaugums, rēķinot centneros no hektāra, bija visai nosacīts. Ja ņemam vērā, ka kopsaimniecības apstrādāja tikai auglīgāko un labi meliorēto lauksaimnieciski izmantojamo zemi (aramzemes platības nemitīgi samazinājās), varam pieņemt – ja lauksaimniecībā izmantojamās zemes kopplatība tiktu saglabāta, graudaugu raža no hektāra visticamāk būtu zem 1940. gada līmeņa.

20. gadsimta 80. gadu pirmajā pusē ievērojami pieauga lauksaimniecības uzņēmumu peļņa. Ja 1980. gadā lauksaimniecības uzņēmumi strādāja ar 33 miljonu rubļu lieliem zaudējumiem, tad 1985. gadā lauksaimniecības uzņēmumu peļņa sasniedza 236 miljonus rubļu.²⁰ Peļņas pieauguma iemesls bija izejvielu un produkcijas valsts noteikto iepirkuma cenu attiecības izmaiņas par labu lauksaimniecības produkcijas ražotājiem. Lai gan padomju vara īstenoja lauksaimniecības produkcijas iepirkuma cenu politiku, kas garantēja augstāku samaksu vājākām kopsaimniecībām saimnieciski atpalikušos rajonos, tomēr ar katru gadu palielinājās atšķirības starp pilsētu tuvumā esošām saimniecībām un tām, kas atradās tālu no pilsētām. Viskrasākā atšķirība bija starp Rīgas rajona un Latgales rajonu saimniecībām. To var skaidrot ne tikai ar atšķirīgo lauksaimniecībā izmantojamās zemes kvalitāti, bet arī ar neatrisinātajām produkcijas transportēšanas un glabāšanas problēmām, strādājošo pārceļšanos uz rajoniem ar labāku sociālekonomisko situāciju. Pirms padomju okupācijas Latgale bija visbiezāk apdzīvotais Latvijas novads, 80. gadu beigās – visretāk.

Lielākais 80. gadu lauksaimniecības, kā arī kopumā valsts sociālekonomiskās politikas paradokss bija tas, ka, jo vairāk pieauga Latvijas lauksaimnieciskās ražošanas kopapjomi, jo tukšāki kļuva veikalu plaukti pašā Latvijā. No Latvijas izvestās

lauksaimniecības produkcijas daudzums auga straujāk nekā ievestās lopbarības apjoms, tātad uz vietējo ražotāju un patērētāju rēķina. Pretoties šādai praksei Latvijas amatpersonas sāka tikai 80. gadu otrajā pusē, kad tika paaugstinātas vairumtirdzniecības cenas lopbarībai. Latvijas PSR lauksaimnieciskās ražošanas pieaugums apsteidza PSRS vidējos lauksaimniecības produkcijas pieauguma tempus (1980.–1985. gadā salīdzinājumā ar 1976.–1980. gadu pieaugums Latvijas PSR par 12%, bet PSRS kopumā par 6%).²¹ Kaut gan lauksaimniecībā izmantojamās zemes platība tika samazināta, pēc statistikas datiem Latvijas PSR lauksaimnieciskās ražošanas rezultāti bija ievērojami labāki nekā caurmērā PSRS.

2. Ekonomiskās reformas PSRS un to ietekme uz Latvijas PSR lauksaimniecību 1987.–1988. gadā

Individuālā darba un uzņēmumu saimnieciskās patstāvības lomas pieaugums

Strukturālās izmaiņas PSRS lauksaimniecības pārvaldē, 1985. gadā apvienojot ar lauksaimniecību saistītās ministrijas un resorus vienā institūcijā – ARK, strauju produkcijas pieaugumu nedeva un pārtikas problēmas valstī neatrisināja. PSRS ekonomisti un politiķi arvien vairāk sāka šaubīties par valstī realizētās lauksaimniecības politikas pamatprincipu pareizību. Nonākt pie šādas atziņas nebija viegli, jo kolektīvā saimniekošanas forma kā vienīgā sociālistiskā un pareizā vairāk nekā piecdesmit gadu garumā tika ideoloģiski stiprināta KP dokumentos un iedzīvotāju apziņā. Atzīt individuālo darbu par pareizu un progresīvu nozīmēja apšaubīt kolektīvo ražošanas formu – kopsaimniecību modeļa pareizību. Individuālās saimniekošanas legalizācija liktu jaunajiem zemniekiem piešķirt ievērojamas zemes platības ilgtermiņa lietošanā, kas faktiski nozīmētu – ar mantošanas tiesībām, tātad zināmām pretenzijām uz privātpašnieka statusu.

1987. gadā PSRS MP sāka pieņemt lēmumus par individuālā darba legalizēšanu: 12. februārī par sadzīves pakalpojumu un plaša patēriņa preču ražošanu; 5. martā par sabiedriskās ēdināšanas kooperatīvu izveidi. 1987. gadā Latvijā tika reģistrēti 60 kooperatīvu ar 672 strādājošajiem, no kuriem 425 bija darbaspējīgā vecumā. Kooperatīvi saražoja produkciju 600–650 tūkst. rubļu apmērā.²² Vienlaikus tika paplašinātas valsts uzņēmumu pilnvaras – 11. jūnijā pieņēma PSKP CK un PSRS MP lēmumu “Par tautsaimniecības apvienību, uzņēmumu un organizāciju pāreju uz pilnu saimniecisko aprēķinu un pašfinansēšanos”.

Sākot ar 1988. gadu, uz saimniecisko aprēķinu bija jāpāriet arī visiem lauksaimniecības uzņēmumiem. Lai apspriestu šo, kā arī citus aktuālus jautājumus, 1987. gada 26. novembrī LKP CK notika Republikāniskā sanāksme “*Par partijas, padomju un tautsaimniecības orgānu uzdevumiem republikas pārstrādes rūpniecības attīstības paātrinā-*

šanā un organizatoriski – saimniecisku attiecību uzlabošanu republikas ARK”. Sanāksmē piedalījās LKP un ARK vadība, vadošo lauksaimniecības un pārstrādes uzņēmumu direktori, rajonu partijas organizāciju pārstāvji. Būtiski, ka galvenās amatpersonas sāka atklāti runāt par nepieciešamajām reformām lauksaimniecībā un pagātnē pieļautajām kļūdām. Rēzeknes rajona komitejas 1. sekretārs A. Petkēvičs norādīja, ka “galvenais cēlonis, kamdēļ samazinās individuālā lauksaimnieciskā ražošana, ir daudzdzīvokļu māju celtniecība laukos, jāļauj vairāk būvēt individuālās mājas un mazumtirdzniecībā pārdot kombinēto lopbarību”²³. Latvijas PSR ARK priekšsēdētājs, Latvijas PSR MP 1. vietnieks Vilnis Edvīns Bresis ziņoja, ka no Maskavas vēl neesot saņemtas instrukcijas un dokumenti par pāreju uz pašfinansēšanos (1987. gada 26. novembrī, bet 1988. gada 1. janvārī pārejai jau bija jānotiek!), bet drīzumā būšot, dokumentus izstudēšot un tad nosūtīšot uz kolhoziem. 1987. gada beigās Latvijas PSR ARK priekšsēdētājam V. E. Bresim nebija skaidras koncepcijas, kā būtu jārealizē reformas. Minētajā sanāksmē viņš aprobežojās ar vispārējām frāzēm, bez sīkākiem paskaidrojumiem: “jāreformē kopsaimniecības, veidojot jauna tipa agrorūpnieciskās apvienības vai valsts agrorūpnieciskās apvienības. Tās strādās ar mērķi – galaproduktu, ražu, nevis kā līdz šim – mērķis bija ministrijas plāns un rādītāji [...] Arī kolhozā jāatbalsta privāta iniciatīva. Zemnieks kā tāds ir pazaudēts, jo ražošana ir atrauta no ražotāja. Jāsekmē brigāžu neatkarība, pat līdz nomas tiesībām.”²⁴ V. E. Bresis uzskatīja, ka situāciju var uzlabot, dodot lielākas pilnvaras republikas rajoniem (arī dodot tiesības paturēt virsplāna produkciju), kuros arī jāveido agrorūpnieciskās apvienības. Līdz ar to tika piedāvāts apvienot tiešo produkcijas ražošanu ar pārstrādi. Precīzāk nākotni iezīmēja LKP 1. sekretārs B. Pugo: “Jāpanāk, lai katrs strādājošais jūtas savas lietas saimnieks. Ceļš uz to ir kolektīvi, nomas uzņēmumi, saimnieciskais aprēķins un darba apmaksā pēc darba rezultāta. Nav jābaidās, ja labs strādnieks labi nopelna. [...] Pēdējo divu gadu laikā dažos rajonos individuālajā sektorā pienu ražo par 6–8% mazāk. Jāļauj cilvēkam nopirkt nevis govī, bet labu govī, kura dos daudz piena. Nevis kaut kādu bullīti, bet labu, kuru varēs normāli izaudzēt. Ukrainā jau dodot vairāk individuālās zemes tiem, kam ir savi lopi, lai paši var ražot lopbarību. Droši vien šis ceļš būs ejams arī pie mums.”²⁵

Šīs sanāksmes stenogramma raksturo sekojošo:

1. Centrālās varas realizētās ekonomiskās reformas bija slikti organizētas – Latvijas PSR vadība par tām netika laikus informēta.

2. Latvijas PSR vadošajām amatpersonām nebija sava skaidra redzējuma, kā radikāli uzlabot situāciju lauksaimniecībā.

Uzņēmumi, starp tiem arī lauksaimniecības, nespēja savas teorētiskās jaunās pilnvaras realizēt, jo tos saistīja Valsts plāna izpilde, centralizēta lauksaimniecības tehnikas un citu fondu sadale, fiksētas cenas ražotajai produkcijai. Uzņēmumi ieguva lielākas tiesības rīkoties ar savām finansēm, paturēja lielāku ienākumu daļu, taču no

tiem bija jāveic gan kapitālieguldījumi celtniecībā, gan modernizācija. Zūdot stingrai līdzekļu izlietojuma kontrolei, uzņēmumi palielināja darba algas strādājošajiem, bet neieguldīja finanšu līdzekļus uzņēmuma attīstībā. Pie iedzīvotājiem uzkrājās arvien lielākas naudas summas, kuras nebija iespējams iztērēt, jo ražošana un preču piedāvājums nepieauga proporcionāli algām. Baidoties no tautas neapmierinātības, valdība cenas nepaaugstināja, dotācijas no valsts budžeta mazumtirdzniecības un valsts iepirkuma cenu starpības samazināšanai pieauga.

PSRS un Latvijas PSR varas institūciju attiecības 1988. gada pirmajā pusē

Ekonomiskā situācija PSRS 1987. gadā turpināja pasliktināties, un vadība meklēja jaunus ceļus, kā aktivizēt procesus tautsaimniecībā. Tika gatavotas reformas divos virzienos:

- 1) ekonomikas procesu liberalizācija, attīstot privāto iniciatīvu ražošanā;
- 2) valsts pārvaldes decentralizācija, deleģējot papildu pilnvaras savienoto republiku un reģionu pašpārvaldei.

1988. gada 22. janvāra sēdē PSRS MP uzdeva republiku MP risināt ar plaša patēriņa preču ražošanu un maksas pakalpojumu sniegšanu iedzīvotājiem saistītus jautājumus, tie akcentēti kā valsts nozīmes prioritātes. Tika norādīts, ka jāveicina kooperatīvu dibināšana, un uzsvērts, ka sevišķi lēni tas notiek lauku apvidos.²⁶ Latvijas PSR MP priekšsēdētājs J. Rubenis saviem vietniekiem *“lūdz pieņemt attiecīgus mērus PSRS MP uzdevumu izpildei, sagatavot priekšlikumus jautājumos, kuros jābūt republikas valdības lēmumiem”*²⁷, taču atšķirībā no Lgaunijas, kur MP martā pieņēma lēmumu *“Par individuālo darbu laukos”*²⁸, Latvijā nekādi lēmumi nesekoja.

No 1988. gada 28. jūnija līdz 1. jūlijam Maskavā notika valsts mēroga politiska sanāksme – 19. Vissavienības PSKP konference, kuras laikā PSKP ģenerāļsekretārs M. Gorbačovs vērsās ar asu kritiku pret valsts birokrātiju. Arī 1. jūlijā konferences pieņemtajās rezolūcijās tika demonstrēta deklaratīva PSKP apņēmība īstenot radikālas ekonomiskās reformas; tika atbalstītas reformas kooperācijas un individuālā darba stimulēšanas virzienā. Par reformu kavēšanu asi kritizēja birokrātiju.²⁹

Vēl konferences priekšvakarā, visticamāk, lai sagatavotu inertās republiku vadības gaidāmās konferences gaisotnei, republiku valdībām tika nosūtīts PSRS MP Prezidija 22. jūnija sēdes protokols, kurā, cita starpā, asi kritizētas republiku valdības par *“sistemātiski praktizētiem lūgumiem PSRS MP pēc papildu virsplāna naudas emisijas tā vietā, lai radikāli (коренным образом) mainītu attieksmi pret naudas resursu sabaļansēšanu savas republikas teritorijā, spertu apņēmīgus soļus, kontrolētu uzņēmumus, kas atrodas republiku teritorijā”*³⁰. Protokola turpinājumā uzsvērts, ka kontrole jāveic arī Vissavienības uzņēmumos, jāpanāk, lai uzņēmumi sāk vairāk ražot plaša patēriņa preces, jākontrolē to finanšu darbība. Republiku valdības pietiekami nekontrolējot, kā

uzņēmumi tērējot savus līdzekļus, nekontrolēts algas pielikums daudzviet esot jau izsmēlis preču rezerves valsts un kooperatīvajā tirdzniecībā.

Šis dokuments labi raksturo situāciju PSRS 1988. gada vidū un centrālās varas zūdošās spējas kontrolēt situāciju valstī. Pirms gada uzņēmumiem dotās pilnvaras tagad bija jākontrolē republiku valdībām, pie tam, pārsniedzot savu kompetenci, arī Vissavienības uzņēmumos, un, kas ļoti būtiski, kontroles mehānisms netika piedāvāts. Centrālā vara *de facto* atzina savu nespēju kontrolēt situāciju valstī un deleģēja republiku valdībām lielākas tiesības darboties pēc savas iniciatīvas. Šo var uzskatīt par lūzuma punktu centrālās varas un Baltijas republiku valdību attiecībās. No šī brīža likumdošanas un reformu iniciatīva nāca no Baltijas republikām un “Centrs” tai sekoja, arvien vairāk reformās atpaliekot. Ļoti iespējams, ka LKP 1. sekretārs B. Pugo savā runā PSKP 19. konferencē iedvesmojās tieši no minētā dokumenta, jo runas galvenā tēze bija – par savienoto republiku lielāku patstāvību.³¹ 1988. gada oktobra sākumā Baltijas republiku ekonomistu tikšanās laikā Igaunijas un Lietuvas pārstāvji jau prezentēja savus ekonomiskās patstāvības modeļus (jau ar nacionālo valūtu ieviešanu), bet PSRS AP tikai decembrī izveidoja komisiju PSRS un republiku kompetences pārskatīšanai un *“lūdzta izteikt savus priekšlikumus šajā sakarā”*³². Kad Maskava bija gatava Baltijas republiku 1988. gada prasību akceptēšanai, Baltijas prioritāte jau bija neatkarība. Tomēr jāuzsver, ka lielākas pašnoteikšanās iegūšanā 1988. gada pirmajā pusē pirmās iniciatīvas izrādīja PSRS vadība Maskavā, nevis LKP un Latvijas PSR MP vadība. Toreizējā Latvijas PSR vadība nevēlējās pieņemt patstāvīgus lēmumus, un drīza vairāku vadošo nomenklatūras darbinieku nomaiņa bija loģiska un nepieciešama.

Lauksaimniecība – Latvijas PSR tautsaimniecības prioritāra nozare

1987. gada beigās Latvijas PSR amatpersonas spēra soļus lauksaimniecības popularizēšanā un zinātnes pārstrukturizēšanā. Lauksaimniecības problēmu un zemniecības atdzimšanas jautājumu popularizēšanā liela nozīme bija kopš 1988. gada iznākušajam laikrakstam “Lauku Avīze”. Ātri ieguvis popularitāti ne tikai lauksaimnieku vidū, laikraksts daudz rakstīja par pirmajiem individuālajiem zemniekiem – nomniekiem. Objektīvi atspoguļoja gan zemnieku problēmas, gan panākumus, regulāri tika ziņots par lauksaimniecības aktualitātēm no visas PSRS, kā arī Rietumvalstīm. Kaut arī 1988. gada pirmajā pusē vēstures jomā laikraksts vēl ieņēma konservatīvas pozīcijas, publicējot vēsturnieku Vincenta Karaļuna,³³ Ļubovas Zīles un Jāņa Riekstiņa,³⁴ kā arī Jāņa Dzintara³⁵ rakstus, kuros tika attaisnotas 1941. un 1949. gada deportācijas, tomēr ekonomisko reformu un individuālā darba jautājumos laikraksta redakcijas nostāja bija radikālāka par Latvijas PSR valdības praktisko un teorētisko rīcību. Jau aprīlī tika publicēts Kijevā izstrādāts ģimenes fermas projekts 64 slaucamām govīm,³⁶ pārpublicētas PSRS likuma “Par kooperāciju PSRS” sadaļas, kas attiecās uz “kolhoziem un citiem lauksaimniecības

kooperatīviem”³⁷, informācija par izmaiņām Igaunijas PSR likumdošanā par individuālo darbu laukos.³⁸

1988. gada 1. janvārī pēc PSRS ARK 1987. gada 27. oktobra lēmuma un no tā izrietošas Latvijas PSR ARK 1987. gada 3. decembra pavēles darbu sāka Latvijas Agrorūpnieciskās komitejas Ekonomikas zinātniski pētnieciskais institūts (Latvijas ARK Ekonomikas ZPI). Institūta izveidošanas mērķis bija uzlabot koordināciju pētījumos, kuri līdz šim notika galvenokārt Latvijas Zemkopības un ekonomikas ZPI Ekonomikas nodaļā un Latvijas Zinātņu akadēmijas Ekonomikas ZPI ARK nodaļā. Jaunizveidotajā pētniecības iestādē darbu uzsāka divi zinātņu doktori un 45 zinātņu kandidāti.³⁹ Savstarpēja koordinācija lauksaimniecībā pēc ARK izveidošanas bija īpaši nepieciešama, institūta darbinieki veica nozīmīgus tautsaimnieciskus pētījumus.

Latvijā pirmie konkrētie priekšlikumi par lauksaimniecības vadības reformu un individuālo darbu laukos izskanēja Latvijas PSR Kolhozu padomes sēdē 1988. gada 31. maijā. Kolhozu padome pieņēma lēmumu “Par republikas ARK vadīšanas pilnveidošanu”, kur otrajā punktā norādīja: “*Lūgt LKP CK un LPSR MP izskatīt jautājumu par demokrātisko vadīšanas principu ieviešanu visos republikas agrokomplesks vadības līmeņos un orgānos, tā pilnīgāk demokratizējot visu agrokomplesks vadības sistēmu; lūgt LPSR MP: izskatīt un apstiprināt pamatnoteikumus par individuālo lauku saimniecību veidošanu un darbu LPSR; izskatīt jautājumu un nodrošināt reģiona saimniecībām, ģimenes fermām un citiem kooperatīvajiem formējumiem piemērotas tehnikas ražošanu un to apgādi ar minēto tehniku.*”⁴⁰

Neraugoties uz priekšlikumu aktualitāti, Latvijas PSR amatpersonu praktiska rīcība nesekoja. Tikai 18. jūlijā Latvijas PSR Valsts agrorūpnieciskā komiteja (Vladimirs Rimaševskis, toreizējais Latvijas PSR ARK priekšsēdētāja V. E. Breša vietnieks) pārsūtīja uz Latvijas PSR MP minētos Latvijas PSR Kolhozu padomes lēmumus, ar lūgumu izskatīt priekšlikumus.

LKP CK Lauksaimniecības un pārtikas rūpniecības daļas vadītājs J. Spručs 20. jūlijā vēstulē Latvijas PSR MP priekšsēdētāja vietniekam V. E. Bresim izveidojušos situāciju komentēja šādi: “*Lauksaimniecības un pārtikas rūpniecības nodaļa uzskata, ka LPSR Valsts ARK pienākums bija savlaicīgi izskatīt un konkrēti risināt LPSR Kolhozu Padomes ierosinātos jautājumus, bet par jautājumiem, kuru risināšanai nepieciešami valdības lēmumi, sagatavot un noteiktajā kārtībā iesniegt LPSR MP saskaņotus priekšlikumus.*”⁴¹ 22. jūlijā V. E. Bresis J. Spruča vēstuli papildināja ar rezolūciju “*Piekrītu*” un nosūtīja savam vietniekam V. Rimaševskim “*izpildei*”. Tā Kolhozu padomes ierosinājumi atgriezās pie V. Rimaševska.

1988. gada 22. jūlijā Latvijas amatpersonas pieņēma politisku lēmumu pasludināt lauksaimniecību par republikas prioritāru tautsaimniecības nozari: “*[..] Lai īstenotu jautājumus, kuri saistīti ar partijas 19. vissavienības konferences lēmumu īstenošanu, kā arī pildot LKP CK Biroja uzdevumu, republikas MP priekšsēdētājs J. Rubenis, LKP CK sekretārs A. Brijs, republikas Valsts ARK priekšsēdētājs V. E. Bresis un LPSR*

Valsts plāna komitejas priekšsēdētājs M. Ramāns sarīkoja apspriedi ar vairākiem LKP CK konsultatīvas grupas locekļiem. Apspriede nolēma: *piešķirt agrorūpnieciskajam kompleksam prioritāti nr. 1.*⁴² Tika izveidota Latvijas PSR Lauksaimniecības prioritātes komisija Latvijas PSR MP priekšsēdētāja J. Rubeņa vadībā.

Lai arī tobrīd vadošie darbinieki vairāk sliecās atbalstīt kolektīvās saimniekošanas formas, ar prioritāti vairāk saprotot centralizēto līdzekļu pārdali par labu lauksaimniecībai, nevis radikālas strukturālas reformas, tomēr šis bija vēsturisks pagrieziens – pirmo reizi kopš 1940. gada padomju vara par prioritāru tautsaimniecības nozari, kaut pagaidām tikai vārdos, Latvijā izvirzīja lauksaimniecību. Jau ļoti drīz pēc Latvijas okupācijas un aneksijas 1940. gadā Staļins Maskavā un viņa marionešu valdība Latvijā par tautsaimniecisku prioritāti izvirzīja rūpniecību.⁴³ Latvijas brīvvalsts tika nodēvēta par imperiālisma “agrāro piedēkli” un rūpniecība (tāpat kā valstiska piederība Krievijai un vēlāk PSRS) kā vēsturiski tradicionāls Latvijas attīstības ceļš.⁴⁴ Līdz ar prioritātes piešķiršanu lauksaimniecībai tika netieši atzīts, ka Latvijas pārliekā industrializācija bija politiska un ekonomiska kļūda, kura jālabo. Liela tautas daļa šo lēmumu redzēja kā pirmo vēršanos pret sen nīsto rūpniecību, ar kuru tika saistīta liela daļa republikas iekšējo problēmu.

1988. gadā arī Latvijas intelīģence sāka aicināt pievērst pastiprinātu uzmanību lauksaimniecībai. Publicists un rakstnieks Visvaldis Lāms rakstā “Jautājums ekonomistiem” izteica savu viedokli par Latvijas ekonomiku nākotnē: *“Latvijas ekonomikas pamatā, manuprāt, vajadzētu būt lauksaimnieciskajai ražošanai”*⁴⁵, taču ekonomists P. Guļāns rakstā “Atbildot publicistam” iestājās pret lauksaimniecības prioritāti, norādot, ka tad Latvija pārvērtīšoties par *“banānu republiku”*⁴⁶. Par reformām lauksaimniecībā iestājās arī Latvijas PSR Rakstnieku savienība savā 1988. gada 2. jūnija valdes rezolūcijā: *“Nodrošināt Latvijas tradicionālo saimniekošanas formu un struktūru atjaunošanu lauksaimnieciskajā ražošanā.”*⁴⁷

Attieksmes maiņu pret individuālo darbu laukos demonstrēja arī centralizētās iestādes. 1988. gada 27. jūnijā PSRS MP pieņēma lēmumu par līdzekļu piešķiršanu mazjaudas siera rūpnīcu iegādei: *“Lai organizētu augstas kvalitātes siera ražošanu mazās ģimenes fermās rajonos ar attīstītu piena lopkopību un uzlabotu iedzīvotāju apgādi ar kvalitatīvu produkciju, tiek apstiprināts PSRS ARK priekšlikums iegādāties ražošanai nepieciešamās mazas jaudas siera ražošanas rūpnīcas.”*⁴⁸ Lai arī šis lēmums paredzēja tikai divu rūpnīcu iepirkšanu, no kurām vienu bija paredzēts uzstādīt Maskavas apgabalā, bet otru nodot rūpniekiem izpētei, tas nepārprotami norādīja uz ražošanas attīstīšanas atbalstu *ģimenes fermās*. 1988. gada 5. augustā PSRS Valsts plāns apstiprināja Valsts plānu 1989. gadam, kur 31. sadaļā – “ARK attīstība”, cita starpā, tika norādīts: *“Nodrošināt plašu nomas formu izmantošanu ražošanas organizēšanā, pirmām kārtām ekonomiski vājos kolhozos un sovhozos, pārstrādes uzņēmumos. Nodot atsevišķiem pilsoņiem brīvas, neizmantotas zemes platības.”*⁴⁹ Šo ideju – atdot individuālajiem apsaimniekotājiem

to, kas kopsaimniecībām, t.i., valstij, nav vajadzīgs, aizstāvēja ievērojama daļa augstākās lauksaimniecības ierēdniecības arī Latvijā. Cik var spriest no 1987. un 1988. gadā PSRS varas iestāžu pieņemtajiem likumiem, rīkojumiem un likumu grozījumiem, runāt par nepārprotamu praktisku atbalstu individuālajiem ražotājiem laukos vēl bija pārargi.

1. 1987. gada 3. augustā PSRS Valsts cenu komitejas instrukcija noteica mazumtirdzniecības cenas lauksaimniecības tehnikai vidēji 1,8 reizes augstākas nekā kopsaimniecībām.

2. 1988. gada 23. jūnija PSRS MP lēmums paplašināja kooperatīvu un pilsoņu tiesības iegādāties lauksaimniecības tehniku.

3. 1988. gada 26. augustā PSRS Valsts cenu komiteja noteica citas mazumtirdzniecības cenas, kuras līdz pat 10 reizēm atšķīrās no kopsaimniecībām piedāvātajām cenām.⁵⁰

Par šo tēmu tika publicēts kritisks raksts arī "Lauku Avīzē", kur jaunizveidotā Latvijas ARK Ekonomikas ZPI direktors Arnis Kalniņš ieteica Latvijas amatpersonām veidot savu cenu politiku, lai visiem pircējiem par tehniku būtu jāmaksā līdzīgi.⁵¹ Šāda pieeja arī tika realizēta, veidojot pirmo Latvijas PSR zemnieku saimniecību likumdošanu 1988. un 1989. gadā.

Ja arī cenas lauksaimniecības tehnikai tika noteiktas, pašas tehnikas, ko piedāvāt, Latvijā nebija. 1988. gada 20. jūlijā Latvijas PSR Valsts plāna komiteja ziņoja Latvijas PSR MP un Latvijas PSR ARK, ka vienīgā tehnika, ko Latvijā var piedāvāt, ir trīs traktora piekabes, bet 29. jūlijā Latvijas PSR Valsts ARK priekšsēdētāja vietnieks Dainis Čēģers ziņoja, ka vispār nav ko piedāvāt, un solīja ņemt vērā "kooperatorus" 1989. un 1990. gadā.⁵²

3. Pirmie soļi patstāvīgas lauksaimniecības politikas realizācijā Latvijā PSR 1988.–1989. gadā

Sabiedriski politiskā situācija Latvijā PSR 1988. gadā. Izmaiņas Latvijā PSR vadībā

1988. gada vasarā sabiedriski politiskie notikumi Latvijā sāka attīstīties arvien straujāk. Pieaugot preses brīvībai, izvērtās arvien plašākas sabiedriskās diskusijas par aktuāliem sociālekonomiskiem un politiskiem, kā arī vēstures jautājumiem. 1988. gada 16. aprīlī Latvijas PSR MP izveidoja komisiju, kas pārskatīja 1949. gadā deportēto iedzīvotāju krimināllietas,⁵³ bet LKP vadība 1988. gada jūnijā sāka gatavot un saskaņot ar Maskavu lēmumus par 1941. un 1949. gadā represēto Latvijas iedzīvotāju rehabilitāciju.⁵⁴ 1988. gada 1.–2. jūnijā notikušais Latvijas Rakstnieku savienības paplašinātais plēnums izvērtās par republikas nozīmes sabiedriski politisku notikumu, kurā pirmo reizi publiski tika objektīvi novērtēti 1940. gada notikumi. Atklāti tika apšaubīts padomju varas leģitimitātes galvenais balsts – 1940. gada sociālistiskā revolūcija Latvijā.⁵⁵ Pēc Igaunijas un Lietuvas parauga sākās Latvijas Tautas frontes (LTF) veidošana. Augusta beigās

LTF dibināšanas iniciatīvas grupa nolēma 1988. gada 8. un 9. oktobrī sasaukt LTF dibināšanas kongresu.⁵⁶ Pastāv viedoklis, ka LKP atbalstīja LTF dibināšanu, lai iesaistītu lielākas tautas masas sabiedriskajās aktivitātēs un vienlaikus nezaudētu kontroli pār sabiedriskajiem procesiem Latvijā. Lai nu kā, bet LTF strauji izveidojās par lielāko politisko spēku Latvijā – un LKP CK ievērojamu politisku ietekmi tajā neieguva. LTF nostiprināšanos sekmēja arī Latvijas politisko vadītāju nomainīšana. Par LKP 1. sekretāru B. Pugo⁵⁷ vietā kļuva Jānis Vagris, Latvijas PSR MP priekšsēdētāju J. Rubeni nomainīja Latvijas PSR Valsts ARK priekšsēdētājs V. E. Bresis, par Latvijas PSR AP Prezidija priekšsēdētāju kļuva Anatolijs Gorbunovs. Augstāko amatpersonu nomainīšana 1988. gada rudenī vērtējama pozitīvi, jaunie līderi laika gaitā pievienojās Latvijas neatkarības atbalstītājiem, kas ievērojami atvieglāja LTF uzvaru Latvijas PSR AP vēlēšanās 1990. gada pavasarī. “Lauksaimnieka” apstiprināšana par MP priekšsēdētāju ievērojami sekmēja lauksaimniecības politikas aktualizēšanu valdības līmenī.

Latvijas PSR MP lēmums “Par zemnieku saimniecībām” – jaunas agrārās reformas sākums

1988. gada 3. oktobrī pieņemto Latvijas PSR MP lēmumu nr. 326 “Par zemnieku saimniecībām” jāuzskata par jaunas agrārās reformas sākumu. Kaut arī Latvijas Republikas AP lēmums “Par agrāro reformu Latvijas Republikā” tika pieņemts tikai 1990. gada 13. jūnijā, turpmākā likumdošana atzina pēc 1988. gada 3. oktobra lēmuma izveidotās un reģistrētās zemnieku saimniecības. Līdz ar to tiesiskā pēctecība tika saglabāta, lai gan vēlāk tika mainīti jaunu saimniecību izveidošanas noteikumi. Arī lēmuma būtība – veidot individuālās saimniecības – atbilda vēlāk izsludinātās agrārās reformas mērķiem – labot piespiedu kolektivizācijas politiskās, juridiskās un ekonomiskās kļūdas.⁵⁸

Kā tika konstatēts iepriekšējā nodaļā, lēmuma pieņemšana ievērojami aizkavējās valsts amatpersonu neizlēmīgās rīcības dēļ. Lēmumu pieņēma faktiski kā reakciju uz jau notiekošu procesu, kurš gāja plašumā – individuālajai zemes apsaimniekošanai bija nepieciešama koordinācija un likuma spēks. Uz to norādīja gan vietējās varas pārstāvji, gan zemes apsaimniekotāji. 1988. gada 2. augustā Bauskas rajona agrorūpnieciskās apvienības padomju saimniecības “Progress” direktors I. Brents vēstulē Latvijas PSR Lauksaimniecības prioritātes komisijas priekšsēdētājam J. Rubenim piedāvāja uz neapstrādātās lauksaimniecībā izmantojamās zemes (pēc vēstules autora domām, tādas republikā ir ap 1 milj. ha) veidot “*ģimenes nomas saimniecības*” ar 20 hektāru vidējo platību.⁵⁹ Dažos lauku rajonos zemes sadalīšana individuālajiem saimniekot gribētājiem bija ieguvusi ievērojamus apmērus. 1988. gada 29. jūlijā Liepājas rajona kolhoza “Imants Sudmalis” pilnvaroto sapulce nodeva zemi nomā (neprasot samaksu) uz 99,9 gadiem sešiem atsevišķi saimniekot gribētājiem 15–30 ha platībā, ar mantošanas tiesībām. Piešķirtā zemes gabala lielums tika noteikts pēc Latvijas PSR Zemkopības institūta

ieteikumiem. Lai arī presē šis notikums tika raksturots kā *“izšķiršanās par atgriešanos pie tradicionālajām saimniekošanas formām”*⁶⁰, tas labi raksturoja 1988. gada vidū PSRS spēkā esošās likumdošanas neatbilstību uzsāktu reformu mērķu (individuālā darba lomas paplašināšana) īstenošanai: kolhozs iznomāja zemi ar mantošanas tiesībām (lai gan kolhozam zeme nepiederēja), bet lēmumu pirms tam saskaņoja ar pētniecības institūtu. PSRS līmenī pilsoņu veidoti nevalstiskie kooperatīvi un individuālais darbs tika atļauts un arī ideoloģiski atbalstīts, taču līdz 1988. gada 3. oktobrim Latvijā individuālā lauksaimniecība attīstījās pašplūsmā.

3. oktobra lēmums bija pagrieziena punkts Latvijas PSR likumdošanā. Tika atzīta individuālā darba likumība laukos, dodot jaunajiem individuālajiem zemniekiem plašas tiesības neatkarīgai lauksaimnieciskajai darbībai. Zemnieku saimniecību tiesības tika pielīdzinātas kopsaimniecību tiesībām, kas būtiski valsts netiešā atbalsta saņemšanā kredītu, lauksaimniecības tehnikas un lētu izejvielu veidā. Lai arī Latvijas PSR MP pieņemtā lēmuma motivējošais ievads (preambula) skanēja visai sociālistiskā garā, pēc būtības jaunizveidotās zemnieku saimniecības bija tirgus ekonomikas (kapitālistiski) uzņēmumi ar tiesībām brīvi pārdot savu produkciju un algot (ekspluatēt) darbaspēku. Zemnieku saimniecības tika veidotas, *“Lai paātrinātu pārtikas problēmas risināšanu, nodrošinātu pilsoņu tiesības nodarboties ar individuālo darbu lauksaimniecībā un sekmētu neefektīvi izmantojamo zemju iesaistīšanu lauksaimnieciskajā ražošanā, kā arī lai izmantotu lauku apvidos esošās bijušo viensētu neapdzīvotās ēkas lauku sociāli ekonomisko problēmu atrisināšanai”*⁶¹. Šis ideoloģiski nekaitīgais ievads maskēja radikālu ekonomiski politisku lēmumu:

1. Lai arī zeme netika piešķirta īpašumā, zemnieka saimniecības īpašnieka nāves vai darba nespējas gadījumā pirmās tiesības lietot zemes gabalu ieguva mantinieks.

2. Zemniekam bija tiesības algot darbaspēku un maksāt pēc vienošanās (gan tikai *“saspringtos lauksaimniecisko darbu periodos”*⁶²). Algota darba izmantošana bija viens no galvenajiem kritērijiem, pēc kuriem padomju vara 40. gados zemniekus ieskaitīja *kulaku* (budžu) statusā un zemnieku ģimenes deportēja uz Sibīriju. Šo pretrunu novērsa Latvijas PSR MP 1988. gada 2. novembra lēmums *“Par pilsoņu nepamatotu administratīvu izsūtīšanu no Latvijas PSR 1949. gadā”*⁶³

3. Zemnieku saimniecības nesaistīja kopsaimniecībām uzliktās Valsts plāna saistības – nodot lauksaimniecības produkciju par fiksētām cenām. Zemnieki drīkstēja realizēt savu produkciju pēc pašu izvēles – valsts, kooperatīvajiem vai citiem uzņēmumiem vai arī tieši veikalos un tirgos un par cenām pēc vienošanās.

Bez šīm zemnieku saimniecībām dotajām tiesībām valsts no savas puses uzņēmas papildu pienākumus – izbūvēt par valsts līdzekļiem zemniekiem nepieciešamos ceļus un veikt zemes meliorāciju. Bez tam zemnieki varēja ņemt bankā izdevīgus kredītus un pirkt tehniku par vairumtirdzniecības cenām, t.i., tādām pašām kā kopsaimniecības. Vienāda

cena ar kopsaimniecībām – tā bija būtiska atkāpe no PSRS likumdošanas prakses. Zemnieki saņēma arī lauksaimniecības nodokļa atlaides trīs gadu garumā – par to lēma rajonu tautas deputātu padomes. Par ēku izmantošanu un tehnikas remontu bija jānorēķinās pēc Latvijas PSR MP kopsaimniecībām apstiprinātajām likmēm. Tika norādīts rekomendējamais zemnieku saimniecības lielums – ne mazākas par 20 hektāriem.

Lēmums deva zemniekiem kopsaimniecību tiesības uz lētiem pakalpojumiem un resursiem, vienlaikus dodot tiesības brīvi realizēt savu produkciju, tātad tas bija sava veida “siltumnīcas režīms”. Šādi noteikumi bija ļoti vilinoši uzņēmīgākajiem lauciniekiem sākt patstāvīgu saimniekošanu. Neapšaubāmi, ja šādi vispārējie tirgus situācijas un saimniekošanas noteikumi saglabātos ilglaicīgi, zemnieku saimniecības ātri vien sasniegtu turību un kļūtu nopietns konkurents kopsaimniecībām.

Morāls atbalsts Baltijas republiku jaunajai lauksaimniecības politikai tika saņemts arī no Maskavas – no M. Gorbačova. Runājot par individuālo darbu laukos 1988. gada 12. oktobrī, tiekoties ar lauksaimniecības speciālistiem, PSKP CK ģenerāļsekretārs norādīja: *“Nemelnzemes joslā cilvēkus pie zemes var atgriezt tikai ar nomas palīdzību. Bet Igaunijā, Baltijas republikās, ir sava iesakņojusies tradīcija.”*⁶⁴

1988. gada 19. novembrī Latvijas PSR Valsts ARK notika pirmā 500 jau esošo un vēl topošo rentnieku, nomnieku un zemnieku saimniecību vadītāju tikšanās. Jaunie zemnieki pārsprieda aktuālos jautājumus un problēmas. Bieži vien kopsaimniecību piešķirtie zemes gabali nebija kompakti un atradās tālu no jauno zemnieku dzīvesvietas, piemēram, A. Kalniņš bija noslēdzis līgumu ar Krāslavas rajona padomju saimniecību “Iskra”. No zemnieka dzīvesvietas līdz fermai bija viens kilometrs, vairāki zemes gabali atradās 3–4 kilometru attālumā. Šis zemnieks apsaimniekoja 20 hektārus un izteica vēlēšanos palielināt zemes platību, lai gan pagaidām audzēja tikai 20 bullēnu un vienīgā lauksaimniecības tehnika bija traktors T-40 ar inventāru.⁶⁵

Latvijas PSR MP lēmums “Par zemnieku saimniecībām” lielā mērā sakārtoja zemnieku saimniecību veidošanas procesu, taču pilnībā nenodrošināja zemnieku saimniecību patstāvību; dažas lēmuma normas bija pretrunā ar spēkā esošajiem Latvijas PSR likumdošanas aktiem (piemēram, Latvijas PSR Zemes kodeksu), daudzas nianses par zemnieku saimniecību tiesiskajām attiecībām ar valsts institūcijām un saimnieciskajām struktūrām nebija atrunātas. Bija nepieciešams likums par zemnieku saimniecībām.

Latvijas PSR likuma “Par zemnieku saimniecībām Latvijas PSR” izstrāde un pieņemšana

1989. gada 6. maijā Latvijas PSR AP pieņēma likumu “Par zemnieku saimniecībām Latvijas PSR”, kurš stājās spēkā 1989. gada 1. jūnijā. Šis likums bija loģisks turpinājums 1988. gada 3. oktobra Latvijas PSR MP lēmumam “Par zemnieku saimniecībām”. Tas precizēja un ar likuma spēku nostiprināja individuālo saimniekošanu laukos. Likuma

izstrāde tika uzsākta jau 1988. gada beigās, likuma projektu publicēja presē – 27. janvārī “Lauku Avīzē”, 28. janvārī “Cīņā”, apspriešanā iesaistot sabiedrību. Diskusijās piedalījās gan politiķi, gan zemnieki, gan zinātnieki, daudzi priekšlikumi tika publicēti presē. Jāatzīst, ka janvāra beigās publicētais likumprojekts daudz neatšķīrās no maijā pieņemtā likuma, kas liecina par nopietnu likuma sagatavošanas stadijā ieguldīto darbu. Likuma sagatavošanas gaitai valsts instancēs iespējams izsekot pēc LKP CK ierēdņu – Agrorūpniecisko nozaru daļas vadītāja J. Spruča un Administratīvi juridiskās daļas vadītāja R. Senkava 1989. gada 10. aprīļa izziņas.

“LPSR likuma projekts “Par zemnieku saimniecībām Latvijas PSR” sagatavots, piedaloties LPSR Tieslietu ministrijai un citām ieinteresētajām ministrijām, resoriem un organizācijām.

1988. gada otrajā pusē Madonas, Cēsu, Balvu, Liepājas un dažos citos rajonos tika izteikti priekšlikumi dibināt zemnieku saimniecības. 1988. gada oktobrī tika apstiprināts LPSR MP lēmums “Par zemnieku saimniecībām” un izdarīti attiecīgi grozījumi LPSR Zemes kodeksa 81. un 82. pantos. Taču jauno zemnieku sanāksmēs tika izvirzīta pamatota nepieciešamība izstrādāt likumu par zemnieku saimniecībām LPSR, kas garantētu zemnieku saimniecību patstāvību, regulētu to attiecības ar valsts organizācijām, zemes lietošanas tiesību mantošanu un citus jautājumus.

Sagatavotais likuma projekta pirmais variants tika publicēts presē tautas apspriešanai. No daudzām iestādēm, uzņēmumiem un organizācijām tika saņemts kopumā ap 150 atsauksmju. Atsauksmēs likumprojekts visumā novērtēts pozitīvi, vienlaikus tika izteikti ierosinājumi par tā atsevišķiem punktiem.

Daudzās vēstulēs ierosināts neierobežot piešķiramā zemes gabala minimālo lielumu (20 ha), bet atļaut rajona TDP izpildkomitejai to noteikt katrā konkrētā gadījumā, ievērojot zemnieka ģimenes sastāvu un vietējos apstākļus.

Šis ierosinājums ievērots (3. panta 2. punkts). Ievērots arī ierosinājums paredzēt priekšrocības saņemt zemes gabalu pilsoņiem, kuriem ir nepieciešamā lauksaimnieciskā sagatavotība vai lauksaimnieciskā darba prakse (3. panta 2. punkts), kā arī izsniegt zemniekam vienlaicīgi ar valsts aktu par zemes lietošanas tiesībām izziņu par piešķirtās zemes kvalitatīvo novērtējumu (3. panta 4. punkts).

Atbilstoši saņemtajiem ierosinājumiem paredzēta iespēja mainīt piešķirtā zemes gabala lielumu tikai uz zemnieka iesnieguma pamata (4. panta 2. punkts), uzsvērts, ka zemnieka īpašumā var būt ēkas un būves bez platības ierobežojuma (5. panta 1.1. apakšpunkts). Ievēroti arī citi ierosinājumi, tanī skaitā arī redakciju pilnveidojoši priekšlikumi.

Vienlaicīgi likumā nav ievērots daudzās vēstulēs izteiktais viedoklis par zemes nodošanu privātpašumā. Šāds ierosinājums ir pretrunā ar sociālistiskās sabiedriskās iekārtas pamatprincipiem. Tāpēc likumprojektā atstāta norāde, ka zeme zemniekam

tiek piešķirta beztermiņa lietošanā, pie kam zemnieka zemes lietošanas tiesības pāriet zemnieka mantiniekiem (3. panta 4. punkts).

Daudzas piezīmes izteiktas par projektā paredzēto zemnieku saimniecību kreditēšanu un aplikšanu ar nodokļiem (11. un 12. pantī). Vēstulju autori uzskata, ka nepieciešams izsniegt zemniekiem vienreizēju neatmaksājamu pabalstu, norādīt pabalsta apmērus, sīkāk reglamentēt kreditēšanas noteikumus, paredzēt bezprocentu kreditēšanas iespējas.

Daudzi uzskata par nepieciešamu atbrīvot zemniekus no lauksaimniecības nodokļa vai arī paredzēt atvieglojumus tā samaksā.

Taču šos priekšlikumus nevar īstenot, jo pašreiz kreditēšanas un nodokļu aplikšanas jautājumus reglamentē tikai PSRS likumdošana.

Izteikti arī priekšlikumi par zemnieku darbības ierobežošanu, piemēram, paredzēt, ka zemnieki drīkst realizēt savas saimniecības produkciju tikai pēc saistību izpildes ar valsti, aizliegt iesaistīt darbā citus pilsoņus uz līguma pamata un citi. Šādi priekšlikumi atstāti bez ievēribas, jo zemnieku saimniecības, tāpat kā valsts un kooperatīvie lauksaimniecības uzņēmumi, ir vienotā tautas saimniecības kompleksa pamatposms un kā sociālistiskās saimniekošanas forma ir visnotaļ atbalstāmas (1. pants), radot tām attiecīgas priekšrocības.

Likuma projekts saskaņots ar Tieslietu ministriju (b. V. Skudru), Valsts Plāna komiteju (b. A. Gūtmani), Augstāko Tiesu (b. G. Zemribo), Prokuratūru (b. J. Dzenīti), Valsts Agrorūpniecisko komiteju (b. R. Baškevicu), Finanšu ministriju (b. M. Skulti), Republikānisko Agrorūpniecisko banku (b. A. Graudiņu), Darba un Sociālo Jautājumu Valsts komiteju (b. I. Gavrilkinu), Sociālās Apdrošināšanas ministriju (b. G. Lusi), Veselības Aizsardzības ministriju (b. V. Derkaču), Valsts arbitru (b. G. Narkeviču), LRAP (b. T. Baranovu), ARK darbinieku arodbiedrības republikānisko komiteju (b. J. Saulīti), ZA Filozofijas un Tiesību institūtu (b. V. Milleru), ZA Ekonomikas institūtu (b. P. Guļānu) un ar Latvijas Mežsaimniecības ražošanas apvienību "Latvijas mežs" (b. L. Vītolu).⁶⁶

Analizējot amatpersonu sagatavoto izziņu, jākonstatē:

1. Pirmais ierosinājums par zemnieku saimniecību dibināšanu nenāca "no vairākiem rajoniem 1988. gada otrajā pusē", bet gan no Latvijas PSR Kolhozu padomes 1988. gada 31. maijā. Šis oficiāli valsts institūcijām adresētais iesniegums 1988. gada vasarā tika izskatīts ar vērā ņemamu kavēšanos.

2. Liela uzmanība tika pievērsta likumprojekta "ideoloģiskai pieslīpēšanai" – zeme netika nodota privātīpašumā, jo tas ir pretrunā ar sociālistisko valsts iekārtu, taču tanī pašā laikā algota darbaspēka izmantošana tika atļauta, jo "zemnieku saimniecība kā sociālistiskās saimniekošanas forma visnotaļ ir atbalstāma".

3. Liela nozīme tika pievērsta tam, lai likumprojekts nenonāktu pretrunā ar PSRS likumdošanu (izziņā gan par to runāts tikai kreditēšanas sakarā).

Jāakcentē, ka 1989. gada 7. aprīlī (trīs dienas pirms LKP CK amatpersonu veidotā dokumenta publiskošanas) Maskavā tika pieņemts PSRS AP dekrēts "Par nomu un nomas attiecībām PSRS", kurā tika pieminētas arī zemnieku saimniecības. Republikas tika pilnvarotas noteikt zemnieku saimniecību lielumu ar savu likumdošanu.⁶⁷ Šis punkts neapšaubāmi bija Baltijas republiku nopelns, kuras jau bija izstrādājušas un publiskojušas savus zemnieku saimniecību likumprojektus. Maskavā joprojām sprieda par nomas tiesībām, bet Baltijas republikām tika piešķirta zināma rīcības brīvība.

1989. gada 15. martā PSKP CK plēnumā, uzstājoties ar referātu "Par partijas agrāro politiku mūsdienā apstākļos", M. Gorbačovs runāja "par daudzveidīgām nomas formām, kuras sāk izmantot Baltijā"⁶⁸. Plēnuma debatēs Igaunijas KP 1. sekretārs Veino Veljass precizēja, ka Igaunijā individuālās zemnieku saimniecības nav nomas uzņēmums, jo zemi piešķir "mūžīgā lietošanā ar mantošanas tiesībām"⁶⁹. Šajā PSKP CK plēnumā tika pieņemts PSKP CK lēmums "Par PSKP agrāro politiku mūsdienā apstākļos", kur, cita starpā, tika lemts par "patstāvības piešķiršanu kolhoziem, padomju saimniecībām un zemnieku saimniecībām un plašu nomas attiecību attīstīšanu"⁷⁰. Tomēr PSKP CK ģenerāļsekretārs M. Gorbačovs tā īsti arī nesaprata, kamdēļ Baltijas padomju republikas vēlas attīstīt (atjaunot) individuālo lauksaimniecību, uz ko norādīja viņa galavārds plēnumā – partijas vadītājs kā padomju varas panākumu slavēja "skaistos ciematus Lietuvā, kas radušies agrāko viensētu republikā"⁷¹. Plēnums lēma par centrālās varas tiesībām saglabāt valsts noteiktas centralizētas cenas lauksaimniecības produkcijai (par pretējiem uzskatiem M. Gorbačovs kritizēja Lietuvas KP 1. sekretāru Aļģirdu Brazausku), līdz ar to lauksaimniecības uzņēmumiem dotā patstāvība praktiski palika nerealizējama.

1989. gada 6. maijā pieņemtais Latvijas PSR likums "Par zemnieku saimniecībām Latvijas PSR" ne tikai precizēja un deva likuma spēku zemnieku saimniecību veidošanai. Tas bija stingrs solis neatkarīgu, tālaika tirgus apstākļos darboties spējīgu uzņēmumu radīšanas virzienā. Likuma preambulā kā pirmais saimniecību dibināšanas mērķis vairs netika minēta "pārtikas problēmu risināšana"⁷² (1988. gada 4. oktobra lēmuma par zemnieku saimniecībām preambula), bet gan "sociālistisko ražošanas attiecību pārkārtošana laukos"⁷³. Likumā gan tika iekļautas vairākas ideoloģiskas "nodevas" sociālismam, bet neviena no tām nekavēja zemnieku saimniecisko neatkarību. Konservatīvi noskaņotajiem sociālisma aizstāvjiem likumā tika norādīts, ka "darbs zemnieku saimniecībā ir sabiedriski derīga darba forma" (1. pants, 2. punkts), tātad cerības uz izrēķināšanos ar budžiem jeb kulakiem būs jāatmet. Pie tam "ražošanas nepieciešamības gadījumā zemnieks ir tiesīgs iesaistīt darbā citus pilsoņus" (8. pants, 1. punkts), ne tikai "saspringtos lauksaimniecības darbu periodos", kā tas bija teikts 1988. gada 4. oktobra lēmumā un janvāra beigās presē publicētajā likumprojektā. Toties ar likuma spēku noteikts, ka "zemnieku saimniecība tiek izveidota augstas kvalitātes lauksaimniecības produkcijas ražošanai" (1. panta 1. punkts). Tāpat likumā noteikts, ka, tā kā "zeme un citi dabas

resursi ir vienīgi valsts īpašums, zemi piešķir mūžīgā lietošanā” (3. panta 5. punkts). Zemes atsavināšana iespējama tikai tad, ja *“rodas ārkārtēja nepieciešamība zemes gabalu izmantot valsts vai sabiedrības labā”* (4. pants, 5.1. apakšpunkts). Šie jautājumi strīdu gadījumā risināmi tiesā (4. pants, 5.4. apakšpunkts). Piešķiramās zemes lielumu katrā atsevišķā gadījumā nosaka individuāli, ņemot vērā zemnieka ģimenes sastāvu, paredzamo saimniekošanas specializāciju un vietējos apstākļus (3. panta 2. punkts). Būtiska nianse – *“priekšrocības saņemt zemes gabalu ir pilsoņiem, kuri pārņēmu savu radnieku saimniecības, kuriem ir nepieciešamā lauksaimnieciskā izglītība vai darba pieredze lauksaimniecībā”* (3. panta 2. punkts). Līdz ar to tika pieņemts likums par neatkarīgiem lauksaimnieciskās ražošanas uzņēmumiem, kuri, tāpat kā kopsaimniecības, varēja pretendēt uz valsts atbalstu kredītu, lētas lauksaimniecības tehnikas un energoresursu veidā *“par vairumcenām tādā kārtībā, kāda noteikta kolhoziem”* (14. pants), bet nebija saistīti ar Valsts plāna uzliktajiem produkcijas nodošanas pienākumiem.

Lai gan likumprojekta izstrādē bija piedalījušies daudzi LKP ierēdņi, tikai trīs dienas pirms paredzamā balsojuma Latvijas PSR AP, 1989. gada 3. maijā, LKP CK Agrāro jautājumu komisijas sēdē tika lemts par grozījumiem likumprojektā. Sēdē piedalījās LKP CK sekretārs A. Briļš (komisijas priekšsēdētājs), L. Abels, A. Čikste, J. Dimitrijevs, A. Eglītis, V. Kirejevs, L. Ķeniņš, Dz. Ozola, V. Rimaševskis, L. Skosta, F. Stroganovs, R. Šalma, K. Špoģis. Īpaši pieaicināts bija A. Kauls un J. Lisagors. Komisijai bija radušies iebildumi trijos principiālos jautājumos – algotais darbaspēks, produkcijas realizācija un saimnieciskās darbības kontrole. Algotā darbaspēka jautājumā komisija vēlējās ierobežot zemniekus ar *“tiesībām iesaistīt sezonas darbos citus pilsoņus”*; produkcijas realizācijas jautājumā *“Valsts pasūtījums lauksaimniecības produkcijas iepirkšanā tiek sadalīts starp rajona ciemu un ciematu izpildkomitejām. Tās slēdz līgumus ar kolhoziem, padomju saimniecībām, kooperatoru asociācijām un zemnieku saimniecībām par produkcijas iepirkšanu un ir atbildīgas par valsts pasūtījuma izpildi. Cenas pārējai produkcijai, ko zemnieks realizē, nosaka pēc pušu vienošanās.”* Būtiski, ka izpildkomitejām tika paredzētas tiesības veikt *“zemnieku saimniecību praktiskās darbības uzraudzību”*⁷⁴. Šādu priekšlikumu apstiprināšana faktiski izgāzta likumprojektu. Tie lielā mērā atgādināja J. Staļina laika likumdošanu, kur tika apkarota ekspluatācija, veikta pastiprināta uzraudzība un kontrole, noteiktas obligātas lauksaimniecības produkcijas sagādes normas zemnieku saimniecībām. Likumprojektā gan iekļāva nebūtisku priekšlikumu, ka *“zemnieku saimniecībai jāstimulē ekonomiskā sacensība”* (1. pants, 4. punkts), taču noraidīja zemnieka tiesības *“izbūvēt ceļu iešanai, braukšanai, lopu pārdzīšanai un citu saimniecisko darbību veikšanai”*. Šo jautājumu risināšana jau bija atrunāta citos likuma pantos.

LKP CK priekšlikumu lielākā daļa netika iekļauta likumā, un šajā gadījumā jāpievērš uzmanība šādiem faktiem.

1. Pirmo reizi Latvijas PSR AP noraidīja LKP CK izstrādātus likuma labojumus.

2. Ievērtību pelna Latvijas Lauksaimnieku savienības aktīvistu (valdes priekšsēdētājs A. Kauls un Latvijas Lauksaimniecības akadēmijas profesors K. Špoģis) piedalīšanās un līdzdalība labojumu izstrādē.⁷⁵

Atsevišķas LTF iniciatīvas grupas likumprojekta tapšanas un apspriešanas laikā nosūtīja radikālus priekšlikumus likumprojekta sakarā, starp tiem arī par bijušo zemes īpašnieku tiesībām atgūt savu zemi. LTF valde 1989. gada 18. februārī, izskatot likumprojektu, 5. pantā iekļāva tekstu – *“dot iespēju atjaunot likvidētās zemnieku saimniecības. Citam saimniekam saimniecību nodot tikai īpašnieka nāves gadījumā, ja nepiesakās mantinieki.”*⁷⁶ Tomēr šis priekšlikums netika iekļauts likumprojektā. Objektīvi ņemot, tajā laikā bijušo īpašnieku tiesību atzīšana būtu ļoti radikāls solis. No mūsdienu redzējuma tas būtiski būtu atvieglojis turpmāko agrārās reformas gaitu pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas, jo novērstu interešu sadursmi starp bijušajiem īpašniekiem un zemniekiem, kas zemi jau bija saņēmuši. No cita viedokļa šāds nopietns pavērsiens likumdošanā 1989. gada vidū praktiski nebūtu realizējams, jo būtu pretrunā ar pārāk daudziem tobrīd spēkā esošiem likumdošanas aktiem.

Likumprojektā tika iekļauts un, neievērojot LKP CK agrāro jautājumu komisijas iebildumus, saglabāts cits būtisks LTF Domes priekšlikums – zemniekiem bija tiesības algot strādniekus pastāvīgā darbā ne tikai *“saspringtos darba periodos”*. Jautājums par bijušo īpašnieku tiesībām uz zemi pagaidām tika atlikts, kaut daļa bijušo īpašnieku – 1949. gadā represētie ar 1988. gada 5. decembra Latvijas PSR MP lēmumu jau varēja saņemt kompensācijas par nepamatoti konfiscēto mantu, kā arī atgūt ēkas.⁷⁷ *“Agri vai vēlū nonāksim pie zemes privātpašuma,”* – tā 1989. gada 18. februārī turpmāko notikumu attīstību prognozēja LTF domnieks Andris Grūtups.⁷⁸

Likuma 3. pants paredzēja, ka zemnieks zemi saņem pēc tam, kad ciema vai ciemata Tautas deputātu padomē apstiprina viņa iesniegumu, kurā norādīta zemes gabala atrašanās vieta un lietotājs, kā arī zemes gabala lielums (3. panta 2. punkts). Tā paša panta 4. punktā sekoja norāde, kura nespeciālistam likās nebūtiska un formāla: *“Zemniekam, kurš vēlas izveidot zemnieku saimniecību, zemes gabalu piešķir Latvijas PSR Zemes kodeksā noteiktajā kārtībā [..].”* Taču praksē tas nozīmēja – saskaņot ar kopsaimniecību pārvaldes orgāniem. Saskaņošana nenoliedzami bija nepieciešama, lai zemes dalīšanā un apstrādāšanā nesāktos haoss, taču patiesībā tas nozīmēja, ka zemnieks varēja veidot savu saimniecību tikai tad, ja kopsaimniecība tam piekrīt un no šīs zemes atsakās. Šis punkts un zināmā pretruna izraisīja visvairāk strīdu starp zemniekiem un kopsaimniecībām agrārās reformas pirmajā posmā un ir uzskatāms par šā – nenoliedzami progresīvā – likuma lielāko, kaut objektīvu trūkumu.

Dažādi autori pauž dažādus viedokļus, cik lielā mērā Latvijas PSR 1988.–1990. gada agrāro likumdošanu var pieskaitīt Latvijas Republikā 1990. gada 13. jūnijā izsludinā-

tajai agrārājam reformai (tās sadaļām zemes, ekonomisko attiecību un lauksaimniecības vadības reformām). Tā, piemēram, O. Joksts uzskata, ka zemes reforma ir sākusies 1989. gada 6. maijā,⁷⁹ Z. Berezovskis – ka “reāla agrārā reforma” 1988. gadā.⁸⁰ Savukārt Anna Seile atzīst, ka agrārā reforma ir uzsākta pēc 1990. gada 4. maija, pirms tam veiktas tikai iestrādes.⁸¹ A. Grūtups domā, ka īpašuma reforma Latvijā ir sākusies 1988. gadā, kad sāka atzīt bijušo īpašnieku īpašumtiesības.⁸²

Vēlreiz jāakcentē, ka 1988.–1990. gada agrārā likumdošana (līdz agrārās reformas politiskajai izsludināšanai 1990. gada 13. jūnijā), īpaši Latvijas PSR MP lēmums “Par zemnieku saimniecībām” un Latvijas PSR likums “Par zemnieku saimniecībām Latvijas PSR” ar tā labojumiem, ietvēra ne tikai zemes reformas, bet arī ekonomisko attiecību reformas pazīmes – zemnieku saimniecības atšķirībā no kopsaimniecībām bija suverēnas savā ekonomiskajā darbībā. Pēc 1989. gada beigās LTF Domes iesniegtā priekšlikuma 1990. gada janvārī Latvijas PSR AP izdarīja labojumus likumā “Par zemnieku saimniecībām Latvijas PSR”, kuri nodrošināja zināmu prioritāti zemnieku saimniecību veidošanā to bijušajiem īpašniekiem. Nākamo reizi bijušo īpašnieku tiesības ievērojami tika paplašinātas tikai 1992. gadā. 1988.–1990. gadā nepietiekami tika īstenota lauksaimniecības vadības reforma, vienīgie praktiskie soļi bija Zemnieku centra un Agrārās reformas departamenta izveide ARK struktūrā. Lauksaimniecības vadības reforma tika aktivizēta tikai līdz ar Latvijas ekonomiskās neatkarības atjaunošanu 1992. gadā. Ņemot vērā šos faktus, var konstatēt, ka agrārā reforma *de facto* sākās pirms tās izsludināšanas *de iure*.

Situācija PSRS un Latvijas PSR lauksaimnieciskajā ražošanā 1988.–1989. gadā

PSRS lauksaimniecības politika bija nonākusi strupceļā un bija viens no galvenajiem PSRS finanšu krīzes cēloņiem. Lai arī tika veiktas reformas, nemainīgi palika divi iepriekšējās desmitgadēs izveidotie lauksaimniecības politikas principi – zemas cenas mazumtirdzniecībā (cenu starpība ražotājiem tika kompensēta no valsts budžeta), kā arī ražotāju nodrošināšana ar visa veida lētiem energoresursiem un izejvielām. 1989. gadā valsts dotācija liellopu gaļai sasniedza 74 procentus; cūkgaļai 60 procentu; pienam 61 procentu; sviestam 72 procentus.⁸³

Neraugoties uz valsts ievērojamajām investīcijām lauksaimniecībā, visa veida lauksaimniecības produkcijas ārējās tirdzniecības negatīvais saldo 80. gadu otrajā pusē PSRS sasniedza 13–17 miljardu dolāru gadā.⁸⁴

Lai gan kopējā efektivitāte lauksaimnieciskajā ražošanā bija zema, valsts centralizētā cenu politika bija radījusi labvēlīgus apstākļus kopsaimniecībām Latvijā, tās strādāja ar ievērojamu peļņu. 1985.–1988. gadā kopsaimniecību ražošanas rādītāji un peļņa pieauga vēl vairāk – 1987. gadā uz vienu strādājošo tika saražota produkcija: kolhozos

11 600 rubļu, sovhozos 12 300 rubļu vērtībā. Peļņas pieaugums salīdzinājumā ar 1985. gadu bija 17 procenti kolhozos un 18 procenti sovhozos. Pieauga arī rentabilitāte – kolhozos no 22,1 procenta 1981.–1985. gadā līdz 26,6 procentiem 1988. gadā; sovhozos attiecīgi no 16,6 procentiem līdz 25,5 procentiem.⁸⁵

Latvijas lauksaimniecības produkcijas ražotāju (arī individuālo) peļņu nodrošināja PSRS lauksaimniecības politika, valsts garantētie lētie resursi. Līdzīgi kā visā PSRS, arī Latvijā lopkopība nevarētu uzturēt sasniegtos ražošanas apjomus bez ievērojama importētu graudu daudzuma. Pēc Latvijas PSR ARK Ekonomikas zinātniski pētnieciskā institūta aprēķiniem, 1988. gadā Latvijā saražoja 344 000 tonnu gaļas kautsvārā un 1 974 000 tonnu piena, kas par 40 procentiem pārsniedza gaļas un 58 procentiem piena produktu vietējā tirgū nepieciešamo daudzumu.⁸⁶ Vienlaikus katru gadu Latvijā tika ieviests vidēji 1,3–1,4 miljoni tonnu kombinētās lopbarības. Ja Latvija nesaņemtu kombinēto lopbarību, ar pašas Latvijas lopbarības bāzi varētu saražot tikai 182 000 tonnu gaļas un 1 400 000 tonnu piena.⁸⁷ Tātad ar saviem resursiem, ar savu lopbarības bāzi 1988. gadā Latvija spēja saražot tikai 53 procentus no reāli saražotās gaļas un 70 procentu no saražotā piena. Ja Latvijas lauksaimniecība orientētos uz vietējo tirgu un neievestu lopbarību, ar gaļu tā nespētu nodrošināt pat vietējo tirgu.

Secinājumi

1. Laikposmā no 1985. gada līdz 1989. gadam PSRS tika veiktas vairākas ekonomiskas reformas, kuras būtiski nemainīja valstī pastāvošos saimnieciskos principus – joprojām visās ekonomikas sfērās dominēja valsts vai tai pielīdzinātais kolektīvais īpašums. Taču būtiski, ka šajā laikposmā ievērojami tika palielināta PSRS republiku patstāvība lēmumu pieņemšanā, kā arī par sabiedriski derīgu atzīta privāta (individuāla) darbība nevalstiskā uzņēmumā. Par lūzuma punktu gan ekonomisko, gan politisko reformu procesā jāuzskata 1988. gads, kad ievērojami pieauga arī Latvijas PSR varas iestāžu patstāvība lēmumu pieņemšanā.

2. Latvijas PSR lauksaimniecība bija dziļi integrēta PSRS kopējā ekonomiskajā sistēmā. To līdz galam nenovērtēja Ivara Godmaņa vadītā Latvijas Republikas valdība (1990–1993). Tā pēc PSRS politiskās un ekonomiskās sistēmas sabrukuma centās turpināt iepriekšējo gadu lauksaimniecības politiku, par galveno prioritāti nosakot augstu ražošanas apjomu saglabāšanu. Netika analizēta Latvijas PSR lauksaimniecības produkcijai tradicionālā (austrumu) noieta tirgus maksātspēja, kā arī pieprasījums jaunajos apstākļos. Savlaicīga ārējās ekonomiskās robežas nostiprināšana un pāreja uz vietējā tirgus vajadzību apmierināšanu daļēji būtu ļāvusi izvairīties no tām smagajām sekām, kas skāra Latvijas lauksaimniecību 20. gadsimta 90. gadu pirmajā pusē. Savukārt dziļā krīze lauksaimniecībā deva iespēju privatizācijas un kopsaimniecību likvidācijas pretiniekiem visas problēmas lauksaimniecībā saistīt ar valstī īstenoto agrāro reformu.

3. Apskatāmajā laikposmā konstatējams ievērojams lauksaimniecības produkcijas ražotāju ienākumu pieaugums. To neizraisīja pieaugoša ražošanas efektivitāte, bet valsts realizētā lauksaimniecības produkcijas un izejvielu cenu politika. Taču šī labklājība bija tikai šķietama, jo iedzīvotājiem izmaksātajai naudai nebija preču un pakalpojumu seguma, iedzīvotāji piespiedu/brīvprātīgā kārtā bija izveidojuši ievērojamus skaidras un bezskaidras naudas uzkrājumus. Pēc Latvijas valstiskās neatkarības atjaunošanas straujās inflācijas dēļ šie uzkrājumi zaudēja savu lielā mērā šķietamo vērtību. Par šīm PSRS ekonomiskās politikas sekām nepelnītus iedzīvotāju pārmetumus vēlāk saņēma Latvijas Republikas varas iestādes.

4. Šajā laikposmā (1988. gads) Latvijā tika uzsākta agrārā reforma. Reformas specifiku nosaka tas, ka reformu uzsāka, Latvijai vēl esot PSRS sastāvā, bet pabeidza pēc neatkarības atjaunošanas. Taču 1988.–1990. gadā izveidotās zemnieku saimniecības pilnībā atbilda galvenajam, vēlāk formulētajam agrārās reformas mērķim – tradicionālās (individuālās) lauksaimniecības atjaunošanai.

Atsauces un komentāri

- 1 PSKP CK 1985. g. 23. aprīļa plēnuma materiāli. – Rīga: Avots, 1985, 22. lpp.
- 2 Pirms nākšanas pie varas M. Gorbačovs bija tā sauktās Andropova komandas loceklis un, līdzīgi kā J. Andropovs, uzskatīja, ka problēmas valstī var atrisināt ar strauju rūpniecības kāpinājumu. Pēc J. Andropova domām, galvenajiem kāpinājuma virzītājspēkiem vajadzēja būt paaugstinātai strādājošo disciplīnai, “zinātniski tehniskajai revolūcijai” un izejvielu taupīšanai, nevis valsts saimnieciskā modeļa mainīšanai. Līdzīgi sākās M. Gorbačova reformas un ekonomiskā politika – pretalkohola kampaņa, lieli ieguldījumi mašīnbūves rūpniecībā.
- 3 *Гуляев П. В.* Латвия в системе народного хозяйства СССР. – Рига: Зинатне, 1982, с. 200–208.
- 4 Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 101. f., 55. apr., 130. l., 24. lp.
- 5 Turpat, 46., 58. lp.
- 6 Pieejams: <http://ondatr.ru/content/view/1787/26/> [Skatīts 15.02.2008.]
- 7 LVA, 1819. fonda vēsturiskā izziņa, 1.–3. lp.
- 8 Turpat, 1. apr., 24. l., 5., 6. lp.
- 9 Turpat, 8. lp.
- 10 Turpat, 611. f., 3. apr., 851. l., 29.–33. lp.
- 11 АПК, концепции развития. – Рига, 1984, с. 162.
- 12 Reāli saražotā produkcija, neskaitot produkciju, ko uzņēmumi iepirka no iedzīvotājiem pēc noslēgtajiem līgumiem.
- 13 Latvijas PSR tautas saimniecība 1985. – Rīga: Avots, 1986, 132. lpp.
- 14 Pēc V. E. Breša datiem, 1987. gada vidū Latvijā darbojās 829 ģimenes fermas ar 1685 strādājošajiem. – Sk.: Padomju Latvijas Komunisti, 1988, 2. nr., 45. lpp.
- 15 LVA, 101. f., 57. apr., 304. l., 68., 69. lp.
- 16 Turpat, 157. lp.
- 17 Turpat, 140.–150. lp.

- ¹⁸ Padomju laika statistika ražu uzdeva "bunkura masā", nevis "klēts masā" kā pirms 1940. gada. Graudaugu bunkura masa 1981.–1985. gadā bija 21,5 centneri no hektāra.
- ¹⁹ *Boruks, A. Zemnieks, zeme un zemkopība Latvijā.* – Rīga: Grāmatvedis, 1995, 367. lpp.
- ²⁰ Turpat, 343. lpp.
- ²¹ Turpat, 157. lpp.
- ²² LVA, 101. f., 59. apr., 107. l., 40., 41. lp.
- ²³ Turpat, 173. l., 10. lp.
- ²⁴ Turpat, 45. lp.
- ²⁵ Turpat.
- ²⁶ Turpat, 270. f., 1.c apr., 2597. l., 3., 4. lp.
- ²⁷ Turpat.
- ²⁸ Lauku Avīze, 1988, 18. jūn., 3. lpp.
- ²⁹ Материалы 19. Всесоюзной конференции КПСС. – Москва: Политиздат, 1988, с. 107–109.
- ³⁰ LVA, 270. f., 1.c apr., 2597. l., 43., 44. lp.–
- ³¹ [Runas pilns teksts] Lauku Avīze, 1988, 2. jūl., 2., 3. lpp.
- ³² LVA, 290. f., 2. apr., 1767. l., 1. lp.
- ³³ Lauku Avīze, 1988, 26. marts, 8., 9. lpp.
- ³⁴ Turpat, 19. marts, 6. lpp.
- ³⁵ Turpat, 9. apr., 5. lpp.
- ³⁶ Turpat, 2. apr., 9. lpp.
- ³⁷ Turpat, 11. jūn., 3. lpp.
- ³⁸ Turpat, 18. jūn., 3. lpp.
- ³⁹ LVA, 270. f., 7. apr., 1476. l., 2.–13. lp.
- ⁴⁰ Turpat, 1479. l., 3., 4. lp.
- ⁴¹ Turpat, 8. lp.
- ⁴² Cīņa, 1988, 22. jūl., 1. lpp.
- ⁴³ LVA, 101. f., 1. apr., 49. l., 57. lp.
- ⁴⁴ Latvijas PSR vēsture. – Rīga: LPSR ZA izdevniecība, 1959, 193. lpp.
- ⁴⁵ Literatūra un Māksla, 1988, 15. janv., 10. lpp.
- ⁴⁶ Turpat, 29. janv., 12. lpp.
- ⁴⁷ Turpat, 10. jūn., 4. lpp.
- ⁴⁸ LVA, 270. f., 1.c apr., 2586. l., 60. lp.
- ⁴⁹ Turpat, 9. apr., 152. l., 187. lp.
- ⁵⁰ Turpat, 7. apr., 1801. l., 30.–61. lp.
- ⁵¹ Lauku Avīze, 1988, 29. okt., 8., 9. lpp.
- ⁵² LVA, 270. f., 7. apr., 1473. l., 30. lp.
- ⁵³ Turpat, 2. apr., 1771. l., 117.–120. lp.
- ⁵⁴ Turpat, 101. f., 61. apr., 116. l., 30.–35. lp.
- ⁵⁵ Latvijas vēsture: 20. gadsimts. – Rīga: Jumava, 2005, 370. lpp.
- ⁵⁶ Lauku Avīze, 1988, 3. sept., 4. lpp.
- ⁵⁷ Par B. Pugo nomaiņu literatūrā domas daļās. Ir viedoklis, ka tas izdarīts pēc Maskavas iniciatīvas, lai stiprinātu LKP autoritāti un nacionālkomunistu pozīcijas (sk. Latvijas vēsture ..., 373. lpp.), tomēr B. Pugo īsā politiskā karjera Maskavā liek šo versiju apšaubīt. Arī M. Gorbačovs savās atmiņās

- rakstīja, ka vēlējies paplašināt reformas atbalstošās Baltijas pārstāvniecību valsts vadībā un B. Pugo viņam licies piemērotākais kandidāts (*Горбачев М. Жизнь и реформы. – Москва, 1995, с. 408*). Vērtējot arhīva dokumentus, jākonstatē, ka B. Pugo šķita Maskavai visai piemērots kandidāts – aktīvs reformās, bet vienlaikus centās visus svarīgākos lēmumus saskaņot ar priekšniecību. Katrā ziņā spējīgā B. Pugo nomaīņa ievērojami vājināja LKP pozīcijas cīņā par varu.
- ⁵⁸ LR AP un Valdības Ziņotājs, 1990, 18. nr., 1513. lpp.
- ⁵⁹ LVA, 270. f., 7. apr., 1476. l., 149.–152. lp.
- ⁶⁰ Lauku Avīze, 1988, 27. aug., 3. lpp.; Cīņa, 1988, 12. okt.
- ⁶¹ LPSR AP un Valdības Ziņotājs, 1988, 26. nr., 1491. lpp.
- ⁶² Turpat, 1492. lpp.
- ⁶³ Latvijas PSR MP lēmumu nr. 350 "Par pilsoņu nepamatotu administratīvu izsūtīšanu no Latvijas PSR 1949. gadā" A. Grūtups uzskata par īpašuma reformas sākumu Latvijā. – *Grūtups, A., Krastiņš, E. Īpašuma reforma Latvijā. – Rīga: Mans īpašums, 1995, 12. lpp.* – Iespējams, ka par īpašuma reformas sākumu var uzskatīt Latvijas PSR MP 1988. gada 3. oktobra lēmumu "Par zemnieku saimniecībām".
- ⁶⁴ Lauku Avīze, 1988, 22. okt., 8., 9. lpp.
- ⁶⁵ Turpat, 29. okt., 3., 8. lpp.
- ⁶⁶ LVA, 270. f., 7. apr., 1796. l., 52.–54. lp.
- ⁶⁷ Cīņa, 1989, 9. apr., 1. lpp.
- ⁶⁸ Turpat, 16. marts, 1.–4. lpp.
- ⁶⁹ Turpat, 18. marts, 1. lpp.
- ⁷⁰ Turpat, 2. apr., 1. lpp.
- ⁷¹ Turpat, 19. marts, 1. lpp.
- ⁷² LPSR AP un Valdības Ziņotājs, 1988, 18. nr., 1491. lpp.
- ⁷³ Turpat, 1989, 10. nr., 484. lpp.
- ⁷⁴ LVA, 101. f., 63. apr., 92. l., 9., 10. lp.
- ⁷⁵ Kaut publiski A. Kauls 1989. gada maijā joprojām deklarēja sadarbību ar LTF, minētās LKP CK Agrārās komitejas sēdes protokols liecina par pretējo. A. Kauls sēdē paziņoja: "*LLS jāveido jaunas darbības formas, jo, manuprāt, LTF savas rezerves ir izsmēlusi.*" Attiecīga rīcība arī sekoja.
- ⁷⁶ LTF arhīvs, 1. f., 1. apr., 58. l., 22. lp.
- ⁷⁷ *Grūtups, A., Krastiņš, E. Īpašuma reforma Latvijā, 12., 13. lpp.*
- ⁷⁸ LTF arhīvs, 1. f., 1. apr., 58. l., 23. lp.
- ⁷⁹ *Joksts, O. Zemes reforma Latvijā un tās tiesiskais nodrošinājums 1990.–2005. – Rīga: Multineo, 2006, 34. lpp.*
- ⁸⁰ Zemes reformai Latvijā 10 gadi. – Rīga: VZD, 2000, 52. lpp.
- ⁸¹ Turpat, 120. lpp.
- ⁸² *Grūtups, A., Krastiņš, E. Īpašuma reforma Latvijā, 12. lpp.*
- ⁸³ *Гаўдар Е. Гибель империи. – Москва: РОССПЕН, 2006, с. 172, 173.*
- ⁸⁴ Turpat.
- ⁸⁵ LVA, 270. f., 7. apr., 1794. l., 19. lp.
- ⁸⁶ Tika pieņemts, ka katrs Latvijas iedzīvotājs gadā patērē 90 kg gaļas un 450 kg piena un piena produktu.
- ⁸⁷ LVA, 270. f., 7. apr., 1795. l., 42.–75. lp.

Agricultural Policy in Latvia in 1985–1989

Gatis Krūmiņš

Summary

In the first half of the 1980s, the economy and state administration of the USSR had reached a point of stagnation. The USSR policies had caused several socio-economic problems in Latvia. For several decades, Latvian industry had been developing rapidly and agriculture had undergone industrialization. To secure the growth of the total industrial output, increasing amounts of the raw materials required for production were brought into Latvia and influx of labour from other parts of the USSR was stimulated. At the same time, many social issues were ignored, which steadily aggravated socio-economic problems. The supply of the population with food and consumer goods and the provision of accommodation grew poorer and poorer. The ethnic issue became more and more acute: the immigration had made the native ethnic group Latvians a minority in the largest cities of Latvia.

In 1985, the agriculture of the Latvian SSR was specialized in dairy and beef cattle-breeding. Before 1985, the Soviet rule had tried to restrict individual production, supporting concentration of production in collective farms, yet individual producers still contributed a considerable proportion of the output. In Latvia the output of agricultural produce grew, yet the area of the cultivated land decreased. The increase of output was achieved by growing amounts of imported fodder. Crop harvests and the productivity of cattle grew considerably slower. The price policy fixed in the USSR in the 1980s ensured a relatively high profit both for individual and collective producers of agricultural produce. Purchasing prices for agricultural produce were high and at the same time agricultural producers were provided with cheap stock and energy resources. Prices in shops were not raised for a long time and an increasingly large part of production costs was covered from the state budget.

M. Gorbachov, who came to power in the USSR in 1985, launched economic and political reforms and gave more powers to the republican government. Encouraging of individual entrepreneurship was attributed more and more importance.

In 1988, the USSR Government put pressure on republican governments to take a more active part in the processes of economic reform. After some hesitation in October 1988, the government of the Latvian SSR adopted a decision and in May 1989 passed a law on establishing private farms. A new agrarian reform began in Latvia. In spite of objections from the part of the conservative forces, private farms were granted the right to hire labour and sell their produce independently for free prices.

Although scholars had carried out relevant research, in 1990–1993, the Government of the Republic of Latvia underestimated the high level of integration of Latvian agriculture into the economy of the collapsing USSR. Timely change of the course of agricultural policy would perhaps have allowed preventing the deep crisis in Latvian agriculture in the first half of the 1990s.

BALTIJA OTRAJĀ PASAULES KARĀ (1939–1945)

Starptautiskās konferences referāti
2007. gada 6.–7. novembris

BALTIJAS VALSTU ĀRPOLITIKA (1939–1940): JAUNU NOSTĀDŅU MEKLĒJUMI UN ALTERNATĪVAS

BALTIC DURING THE SECOND WORLD WAR (1939–1945)

Proceedings of an International Conference
6–7 November 2007

FOREIGN POLICY OF THE BALTIC STATES (1939–1940): SEARCH OF NEW APPROACHES AND ALTERNATIVES

Jānis Taurēns

Latvijas ārpolitika 1938.–1940. gadā: problēmas historiogrāfijā

Otrā pasaules kara priekšvakarā un sākuma posmā 1938.–1940. gadā līdz ar starptautisko attiecību sistēmas sabrukumu arī Latvijas ārpolitikas vispārējā situācija strauji pasliktinājās. Tas, kā zināms, noveda pie Latvijas un abu pārējo Baltijas valstu suverenitātes zaudēšanas. Šis process izraisījis plašu interesi vēstures zinātniskajā literatūrā. Rietumu historiogrāfijā Baltijas valstu problēma aplūkota Eiropas vēstures kontekstā kā faktors, kam bija sava vieta un loma Otrā pasaules kara ģenēzē. Savukārt Baltijas valstu historiogrāfijā pētīta šo valstu ārpolitika, reakcija uz ārējiem faktoriem, analizētas iespējas pašām Baltijas valstīm lemt savu likteni un varbūtējās notikumu attīstības alternatīvas. Historiogrāfijā pievērsta uzmanība politikas atbilstībai morāles un starptautisko tiesību principiem. Baltijas valstu historiogrāfijā aplūktas arī visnotaļ konkrētas problēmas, tostarp Latvijas un pārējo Baltijas valstu neitralitātes politika, Latvijas attiecības ar galvenajām revizionistiskajām lielvalstīm – PSRS un Vāciju, Latvijas attieksme pret demokrātiskajām Rietumu lielvalstīm. Detalizēti pētītas arī Baltijas valstu sadarbības problēmas un Baltijas Antantes iespējas pasargāt tās dalībvalstu suverenitāti. Pētījumā paredzēts aplūkot, kādi viedokļi par svarīgākajiem pagriezieniem Latvijas ārpolitikā neatkarības zaudēšanas priekšvakarā pastāv historiogrāfijā. Par nozīmīgākajiem lūzuma punktiem jāuzskata tādi pavērsieni kā Latvijas pāreja uz neitralitāti 1938. gada septembrī, 1939. gada 7. jūnija neuzbrukšanas līgums ar Vāciju, Latvijas attieksme pret 1939. gada pavasarī un vasarā notikušajām Anglijas, Francijas un PSRS lielvalstu sarunām par savienības noslēgšanu un tās priekšnoteikumiem. Ļoti nozīmīga tēma zinātniskajā literatūrā ir arī Latvijas attieksme pret 1939. gada Molotova un Ribentropa paktu un Latvijas politika periodā pēc bāzu līgumu noslēgšanas.

Jāatzīmē, ka pēdējos divdesmit gados vērojama noteikta historiogrāfijas evolūcija. 20. gadsimta 80. gadu beigū un 90. gadu pirmās puses latviešu historiogrāfija asi kritizēja Kārļa Ulmaņa un Vilhelma Muntera ārpolitikas kursu (arī Lietuvas un Igaunijas diplomātiju), norādot uz daudzām konkrētām kļūdām. Mūsdienās kritika kļuvusi mērenāka, vairāk uzsverot, ka Baltijas valstu neatkarības bojāeju izraisīja nepārvaramie ārpolitiskie

notikumi. Par to rakstījis Latvijas Universitātes (LU) profesors Aivars Stranga, norādīdams, ka, vērtējot Latvijas ārpolitiku, pakāpeniski pārgājis “no ļoti kritiskas attieksmes uz mērenāku un objektīvāku pieeju”. A. Stranga jautā, vai Latvijas neatkarību nevarēja glābt, ja tās ārpolitika būtu atšķirīga (piemēram, to īstenotu parlamentārs režīms vai Zigfrīds Anna Meierovics K. Ulmaņa un V. Muntera vietā), un norāda, ka atbilde ir negatīva.¹ Starptautisko attiecību sistēmas krīze un revizionistisko lielvalstu politika padarīja Baltijas valstu bojāeju par nenovēršamu.

Analizējot Baltijas valstu ārpolitikas problēmas 1939. un 1940. gadā, par svarīgāko acīmredzot jāuzskata jautājums, vai kaut teorētiski pastāvēja kaut kādas iespējas Baltijas valstīm saglabāt savu suverenitāti un teritoriālo vienotību. A. Stranga kolektīvajā monogrāfijā, kas publicēta 1994. gadā, norāda, ka: “.. uz centrālo jautājumu – vai Latvijai bija kāda iespēja izdzīvot kā neatkarīgai valstij – acīmredzami ir jāatbild negatīvi”². LU profesors Inesis Feldmanis vērš uzmanību uz to, ka neatkarīgi no tā, kādu politiku 1939. gada pavasarī “*Latvija, Lietuva vai Igaunija izvēlētos, tām bija grūti cerēt uz suverenitātes saglabāšanu pilnā apjomā*”. Savukārt jau pēc 1939. gada 1. septembra “*Latvija bija nonākusi bezizejas stāvoklī, neatkarības zaudēšana bija vairs tikai laika jautājums*”³.

Jau kopš 30. gadu vidus Baltijas valstis intensīvi apsvēra pāreju uz neitralitāti ārpolitikā. Plaši izplatīts uzskats, ka vismaz Latvija un Igaunija ievēroja tā saucamo faktisko neitralitāti. Kopš 30. gadu vidus tās, īpaši Latvija, sapņoja arī par starptautiskām neitralitātes garantijām. Šīs tendences 1938. gada septembrī vainagojās ar Latvijas un abu pārējo Baltijas valstu ārlietu ministru paziņojumiem, ka turpmāk tās uzskatīs par fakultatīvu Tautu Savienības statūtu 16. pantu, kas paredzēja Tautu Savienības dalībvalstu sankcijas pret valsti agresoru. I. Feldmanis norāda, ka šo soli tradicionāli raksturo kā pāreju uz absolūto neitralitāti.⁴ 1938. gada rudenī Baltijas valstis pieņēma savstarpēji saskaņotus neitralitātes likumus, bet, sākoties Otrajam pasaules karam, pasludināja savu neitralitāti šajā karā. Neitralitātes problēmai vēstures literatūrā pievērsta liela uzmanība, dominējot kritiskiem viedokļiem. No vienas puses, vēstures literatūrā tiek uzsvērts, ka ļoti daudzi apstākļi sekmēja Baltijas valstu pāreju uz neitralitāti. Konkrētajā situācijā tiek minēts Versaļā izveidotās kolektīvās drošības sistēmas sabrukums. Viena no tā izpausmēm bija Tautu Savienības krīze, kas arī noteica Latvijas atteikšanos no tās statūtu 16. panta. Protams, svarīgi bija arī tas, ka daudzas valstis jau pirms Latvijas atteicās no 16. panta. No otras puses, bieži izskan vērtējumi, ka Latvija tādā veidā turpināja vājināt kolektīvās drošības sistēmu, kas nu jau bija vienīgā Latvijas neatkarības un drošības garantija.

Turpmāk būtu arī svarīgi aplūkot jautājumu, cik pamatots ir vēstures literatūrā bieži izteiktais apgalvojums, ka Baltijas valstis izvēlējās absolūto neitralitāti. Tās taču nepaziņoja, ka nekādā gadījumā nepiedalīsies 16. panta sankcijās, nedz arī, piemēram,

Latvija un Igaunija formāli neatteicās no Latvijas un Igaunijas 1923. gada 1. novembra militārās savienības līguma.

Skeptisku attieksmi pret Baltijas valstu neitralitāti Otrā pasaules kara priekšvakarā ieņem trimdas latviešu vēsturnieks Edgars Andersons (1920–1989). Viņš uzskata, ka Skandināvijas valstu un Polijas rīcība, deklarējot savu atteikšanos ievērot Tautu Savienības statūtu 16. pantu, atbilda Vācijas interesēm. Šīs valstis, kuras nebūtu karojušas par Baltijas valstu neatkarību, pēc E. Andersona domām, ietekmēja arī pašas Baltijas valstis atteikties no 16. panta saistībām. No Baltijas valstīm visaktīvākā šajā jautājumā bijusi Igaunija. Kopumā V. Munters pakļāvijs Lielbritānijas, Vācijas, Skandināvijas valstu un Polijas ietekmei. Pēc E. Andersona vērtējuma, Baltijas valstu iespējas saglabāt savu neitralitāti nebija reālas to ģeogrāfiskā stāvokļa un militārā vājuma dēļ. *“Reāls nodrošinājums būtu bijis pievienoties kādam no lielvalstu grupējumiem un cerēt uz labāko.”*⁵ Protams, E. Andersons uzskata, ka Baltijas valstīm varbūt būtu vajadzējis pievienoties Lielbritānijas, Francijas un PSRS potenciālajai savienībai, kas šķita iespējama 1939. gadā.

Visai negatīvi neitralitātes kursu un tā praktisko realizāciju vērtē profesors A. Stranga, atzīmēdams, ka Baltijas valstis atteikušās no 16. panta jau minēto ārvalstu ietekmē, bet Baltijas valstu vidū pirmā “aplamos ceļus” sākusi staigāt Igaunija. A. Stranga uzskata, ka Baltijas valstu cerības izvairīties no iesaistīšanās Vācijas un PSRS vai Polijas konfliktā bija nepamatotas un to nostāja veicināja agresoru politiku.⁶ A. Stranga noraida neitralitātes jēdziena izpratni un interpretāciju Latvijā. Nebija pamatoti tādi oficiālās propagandas sludināti neitralitātes elementi kā “vienprātības stiprināšana”. Profesors kritizē nepietiekamo darbu citas neitralitātes politikas sastāvdaļas – valsts militārā spēka nostiprināšanas jomā. Novērtējis Latvijas neitralitāti kā nepamatotu un deklaratīvu, A. Stranga analizējis tās konkrēto realizāciju dažādās starptautiskās situācijās un arī šeit konstatē nekonsekvences un trūkumus, secinot, ka tā bija “pilnīgi nevērtīga”⁷. I. Feldmanis akcentē arī attaisnojošus apstākļus Baltijas valstu lēmumam atteikties no Tautu Savienības statūtu 16. panta. Tā, piemēram, viņš atzīmē Latvijas ilgstošo uzticību brūkošajai Tautu Savienībai. Atteikšanos no 16. panta I. Feldmanis vērtē kā atbildi uz Tautu Savienības nespēju nodrošināt mieru un garantēt drošību, viņš neatzīst šo rīcību par tālredzīgu. Pats svarīgākais Latvijas diplomātu uzdevums – panākt, lai citas valstis respektētu un garantētu šo neitralitāti, tā arī palika neizpildīts.⁸

LU asociētā profesore Lilita Zemīte analizējusi Baltijas valstu neitralitātes problēmu Tautu Savienības evolūcijas kontekstā. 1938. gadā tika intensīvi apspriestas Tautu Savienības reformas līdz pat tās statūtu 16. panta atcelšanai. Šveicei izdevās panākt, ka tā tiek atbrīvota pat no 16. pantā paredzēto saimniecisko un finansiālo sankciju ieviešanas.⁹ L. Zemīte uzskata, ka “Baltijas valstis vienmēr vilinājis neitralitātes statuss”, taču tās “gribējušas būt neitrālas, bet Tautu Savienības ietvaros”¹⁰ Autore raksta par

Latvijas pārstāvja Ženēvā Jūlija Feldmaņa 1935. gada plānu, kura ietvaros Baltijas valstu neitralitāti vajadzētu garantēt Anglijai, Francijai, Vācijai, Polijai un Padomju Savienībai. Tomēr Angliju un Franciju neinteresēja šis jautājums, savukārt PSRS, Polijas un Vācijas garantijas būtu varējušas novest pie Baltijas valstu sadalīšanas. L. Zemīte norāda, ka permanentu, tradīciju sargātu un jau Vīnes kongresā atzītu neitralitāti spēja saglabāt vienīgi Šveice.¹¹ Professore arī atzīst, ka 16. panta likvidēšana vai ierobežošana atbilda Vācijas interesēm.¹² L. Zemītes nostāja izceļas ar to, ka viņa nav izteikti nosodījusi Latvijas atteikšanos no 16. panta saistībām: *“Lai arī neitralitātes politika ir uzskatāma par Latvijas diplomātu kļūdu, tomēr jāatzīst, ka arī Tautu Savienības garantijām 30. gadu beigās vairs nebija reālas politiskas nozīmes.”*¹³

Arī pazīstamais igauņu vēsturnieks Magnuss Ilmjervs norāda, ka Latvijas lēmumus ietekmējis Vācijas spiediens, kā arī Igaunijas un Skandināvijas valstu politiskās pozīcijas.¹⁴ M. Ilmjerva pozīcija visumā īpaši neatšķiras, viņš arī uzsvēris Polijas un Vācijas spiedienu uz Igauniju un pārējām Baltijas valstīm, īpaši atzīmējot Vācijas diplomātijas intensīvos ietekmēšanas mēģinājumus.

Lietuviešu vēsturnieks Vītauts Žālis, kurš savā disertācijā aplūko Baltijas Antantes problēmas, atzīmē, ka neitralitātes politikai nebija alternatīvas.¹⁵ Viņš uzsvēris Tautu Savienības darbības neefektivitāti un pievērsis uzmanību triecienam, ko Minhenes vienošanās deva starptautiskās organizācijas autoritātei un kolektīvās drošības principiem. Lietuviešu vēsturnieks atzīmē 1938. gada Lietuvas sūtņu konferences lēmumu izvairīties no iesaistīšanās lielvalstu pretrunās un kombinācijās. Polemizējot ar padomju autoriem, kuri kritizēja neitralitātes kursu kā atteikšanos no kolektīvās drošības, V. Žālis norāda, ka nav iespējams atteikties no neeksistējošas parādības. Gan kolektīvās drošības sabrukums, gan citas negatīvās parādības nebija atkarīgas no Baltijas valstīm. Arī marksistiskie neitralitātes kritiķi nav piedāvājuši alternatīvus drošības politikas risinājumus, izņemot savienību ar PSRS.¹⁶ Savukārt lietuviešu vēsturniece profesore Aldona Gaigalaite kolektīvajā monogrāfijā “Lietuvas ārlietu ministri 1918–1940” nodaļā, kas veltīta Staņislava Lozoraiša ārpolitikai, analizējusi arī Lietuvas neitralitātes problēmu. Viņa norāda, ka Lietuvas ārpolitika pievērsās neitralitātes politikai pēc Tautu Savienības un kolektīvās drošības principu neveiksmes. A. Gaigalaite atzīmē, ka pāreja uz neitralitāti kritizēta gan tolaik, gan mūsdienās. Būtu tomēr jāņem vērā, ka mazās Lietuvas valsts iespējas izvēlēties un īstenot suverēnu ārpolitiku bija ļoti ierobežotas.¹⁷

Neitralitātes kurss tāpat pārsvarā tiek vērtēts kā kļūdainis. Tomēr kritiķu darbos tiek uzsvērtā Latvijas sekošana citu valstu piemēram un kolektīvās drošības principu faktiskais sabrukums.

Latviešu vēsturnieks Jānis Ķeruss savās jaunākajās publikācijās iebilst pret neitralitātes interpretācijām, kas piedāvātas līdzšinējā historiogrāfijā, un ievieš jaunus

priekšstatus. Viņš norāda, ka līdzšinējās historiogrāfijas izteiktā kritika pret neitralitātes politikas praktisko realizāciju bijusi taisnīga un pamatota, taču tā, piemēram, A. Strangas darbi, vērtējusi Latvijas neitralitāti tikai pēc juridiskajiem kritērijiem. Tomēr, pēc J. Ķerusa domām, pat Šveices politika “kara eskalācijas gaitā neatbilda nevienam tiesiskam kritērijam”. J. Ķeruss uzskata, ka ne tikai Latvija, bet daudzas mazās valstis nespēja ievērot klasisko un bezpartijisko neitralitāti un vadījās no izdevīguma, nevis tiesiskajiem un morālajiem kritērijiem. Latvijas valdošās aprindas un sabiedrība neitralitāti izprata kā palikšanu ārpus kara un saimnieciskās stabilitātes saglabāšanu. Analizējot šo saimniecisko neitralitāti, kas prasītu saglabāt tirdzniecību ar karojošām valstīm iepriekšējā, normālā līmenī, J. Ķeruss uzskata, ka tāda pat netika nopietni apsvērta. Latvijas saimnieciskā neitralitāte bija faktiski neiespējama.¹⁸ Par novatorisku uzskatāma J. Ķerusa terminoloģija: viņš uzskata, ka Latvijas pāreja uz neitralitātes politiku kā pilnīgi jaunu ārpolitikas posmu sākās 1939. gada 1. septembrī.¹⁹ Jāatceras, ka ļoti bieži jau 1938. gada septembra deklarācijas tika apzīmētas kā pāreja uz absolūtu neitralitāti.

Vēstures zinātniskajā literatūrā īpaša uzmanība pievērsta Baltijas jautājumam 1939. gada Maskavas sarunās starp Lielbritāniju, Franciju un PSRS un Latvijas un Igaunijas 1939. gada 7. jūnija neuzbrukšanas līgumiem ar Vāciju. Toreiz Baltijas valstīm radās iespaids, ka tās atrodas liktenīgas izvēles priekšā starp Vācijas piedāvātajiem neuzbrukšanas līgumiem un labvēlīgu attieksmi pret triju lielvalstu sarunām. Pēdējā laika vēstures literatūra sliecas atzīt, ka šādas izvēles faktiskā nozīme nebija sevišķi liela.

Latvijas un Igaunijas neuzbrukšanas līgumi ar Vāciju jau sen asi kritizēti vēstures literatūrā. E. Andersons novērtē Latvijas un Vācijas neuzbrukšanas līguma noslēgšanu kā Latvijas iešanu igauņu pavadā un atzīmē, ka: *“Uz papīra Baltijas valstis bija lieliski nodrošinātas [ar neuzbrukšanas līgumiem gan ar PSRS, gan Vāciju. – J. T.], bet tam nebija praktiskas nozīmes pasaulē, kur vara dominēja pār tiesībām.”* Būtībā E. Andersons uzskata, ka līgumi ierobežoja Baltijas valstu manevrēšanas iespējas un pasaulē tos novērtēja kā nosliekšanos Vācijas virzienā.²⁰

Mūsdienu vācu vēsturnieks Rolfs Āmans vērtē šos līgumus kā “Vācijas īpašas politikas izpausmi attiecībā uz Baltijas valstīm 1939. gada pavasara un vasaras specifiskajos apstākļos”. R. Āmans pasvītro šo plānu īslaicīgumu. Pēc viņa domām, tie bija daļa no Vācijas centieniem lokalizēt Vācijas uzbrukumu Polijai, pie tam izvairoties no nepieciešamības meklēt attiecību uzlabošanu ar Padomju Savienību.²¹ Vācijas neuzbrukšanas līgumu piedāvājumus Baltijas un Skandināvijas valstīm 1939. gada aprīļa beigās izraisīja Vācijas vēlēšanās kara gadījumā ar Poliju “nodrošināt Skandināvijas un Baltijas valstu neitralitāti un Vācijas kara ekonomikas apgādi ar izejvielām un pārtiku no šī reģiona”. Pēc R. Āmana domām, par svarīgu uzdevumu šī mērķa sasniegšanā

Vācija uzskatīja nedot PSRS kara flotei iespēju iegūt bāzes Baltijas jūrā. Šeit īpaša nozīme bija Baltijas valstīm un Somijai. Ņemot vērā 1939. gada apstākļus, neuzbrukšanas līgumam ar Latviju bija pat lielāka nozīme nekā šādiem līgumiem ar Lietuvu un Igauniju. Analizējot Latvijas nostāju, Āmans īpaši uzsver, ka 1939. gada 8. aprīlī V. Munters sarunā ar Vācijas vēstnieku Hansu Ulrihu fon Koci pirmo reizi minējis, ka neuzbrukšanas līgums ir svarīgs, lai Latvija varētu koncentrēties uz aizstāvību pret Padomju Savienību.²² Tātad kopumā šī līguma noslēgšana atbilda Vācijas mērķiem un interesēm.

Latviešu vēsturnieks un diplomāts Dr. Mārtiņš Virsis detalizēti pētījis Latvijas un Igaunijas sadarbību sarunās ar Vāciju. Svarīga vieta M. Virša pētījumā ierādīta šo līgumu ietekmei uz Latvijas un Igaunijas 1923. gada 1. novembra militārās savienības līguma īstenošanas iespēju tai gadījumā, ja Vācija uzbruktu vienai no šīm valstīm. Sarunu rezultātā tika panākta formula, kas noteica, ka neuzbrukšanas līgums ar vienu no valstīm zaudē spēku reizē ar neuzbrukšanas līgumu ar otru no tām. Praktiski tas varētu nozīmēt, ja Vācijai uzbruktu viena no Baltijas valstīm. Tomēr, ārpus kara palikušās valsts līgumam zaudējot spēku, šajā gadījumā tai būtu iespēja uzsākt sarunas ar Vāciju par neuzbrukšanas līguma atjaunošanu tā vietā, lai palīdzētu savai militārās savienības partnerei. M. Virsis piekrīt Latvijas toreizējā vēstnieka Igaunijā uzskatam, ka šī formula padara vaļīgākas Igaunijas un Latvijas līguma saistības. M. Virsis uzskata, ka vienošanās bija izdevīga Berlīnei.²³ Šāds viedoklis varētu atšķirties no R. Āmana uzskata, ka šis punkts nozīmēja zināmu Latvijas un Igaunijas militārās alianses atzīšanu.²⁴ Rezumējot šīs problēmas, M. Virsis konstatē vācu diplomātijas spēju *“izmantot Latvijas ārpolitisko darbību savās interesēs, nezaudējot obligāto formāli juridisko pieeju, bet Latvijas diplomātija radīja situāciju, kurā aizvien vairāk varēja sašaurināties Latvijas ārpolitikas darbības lauks”*²⁵. M. Virsis atzīmē Latvijai nelabvēlīgās atsauksmes Eiropas presē, kas ar ironiju vērtēja Latvijas un Igaunijas solījumu neuzbrukt Vācijai, kā arī rakstīja par abu valstu provācisko pavērsienu.²⁶

Arī A. Stranga sākotnēji pievienojās uzskatam, ka 7. jūnija līgumi nostiprināja pasaulē priekšstatu par Baltijas valstīm kā provāciskām un ierobežoja abu valstu ārpolitisko manevru iespējas.²⁷ A. Stranga secina, ka, uzspiežot minēto formulu par sarunu nekavējošu atjaunošanu, Igaunijas vadība ir iznīcinājusi Latvijas un Igaunijas militāro savienību un Baltijas Antanti.²⁸

A. Stranga, norādīdams uz Baltijas valstu diplomātijas nolemtību, vēlāk rakstītā darbā pauž uzskatus, kas ne tik kritiski vērtē Baltijas valstu konkrēto ārpolitiku, bet faktiski vērs uzmanību uz lielvalstu atbildību – gan revizionistiskajām PSRS un Vācijai, gan Rietumu demokrātijai nespējai savaldīt Ādolfu Hitleru; viņš norāda, ka Baltijas valstis mēģināja glābties papīra cietoksni “absolūtā neitralitātē”, manevrēja starp lielvalstīm, *“beidzot [...] gandrīz izmisumā noslēdza neuzbrukšanas līgumus ar Vāciju, cerot rast*

tajos glābiņu no ieraušanas lielvalstu konfliktos". Galvenais, kas šeit pārņemts Baltijas valstīm, ir nepamatotas ilūzijas par iespēju sadzīvot ar Padomju Savienību.²⁹ Citviet A. Stranga atzīmē, ka Latvijai nebija pozitīvas alternatīvas neuzbrukšanas līguma noslēgšanai ar Vāciju; sarunas starp PSRS, Lielbritāniju un Franciju Staļins veda, "gaidot Hitlera piedāvājumu, nevis vēloties nosargāt *status quo* Austrumeiropā". Latvija gan būtu varējusi neparakstīt neuzbrukšanas līgumu, tomēr arī tā nebūtu pozitīva alternatīva.³⁰

Arī igauņu vēsturnieki Pēters Varess un Olga Osipova atzīmē Igaunijā un pasaulē tolaik valdošās bažas par neitralitāti, atgādinot, ka Skandināvijas valstis, savu neitralitāti sargājot, atteicās šādus līgumus noslēgt.³¹ Kāpēc Baltijas valstis tomēr piekrita noslēgt šos tik asi kritizētos līgumus? Tās bija cerējušas uz šādiem līgumiem ar Vāciju jau ilgu laiku. Šeit izpaudās A. Strangas kritizētā formālā pieeja: pastāvēt neuzbrukšanas līgumiem ar PSRS, neuzbrukšanas līgumi ar Vāciju *formāli* nostiprināja Baltijas valstu drošību un garantēja to neitralitāti.³²

Arī I. Feldmanis norāda, ka vācu diplomātija spēja izmantot Latvijas centienus savās interesēs, cenšoties panākt, lai Latvija "nepieņemtu britu, franču un krievu garantijas" un koncentrētos uz cīņu pret Padomju Savienību. Tomēr I. Feldmanis atzīst par nepieciešamu atzīmēt, ka Latvija jau kopš 1934. gada uzskatīja šāda līguma noslēgšanu par īpaši svarīgu, jo ticēja tā nozīmei Austrumeiropas drošības sistēmā.³³

M. Ilmjervs savā darbā "Klusā pakļaušana" izsaka domu, ka Igaunijas un Vācijas neuzbrukšanas līguma pants, kas paredzēja, ka Vācijas un Latvijas kara gadījumā nekavējoties jāsāk sarunas ar Vāciju par līguma atjaunošanu, bija specifiska norāde, ar kuru Igaunija skaidri demonstrējusi, ka militārā alianse pret Latviju bijusi vērsta tikai pret Padomju Savienību. Tādējādi tiek mazliet precizēts plaši izplatītais uzskats, ka līgumi pilnībā sagrāva Igaunijas un Latvijas aliansi. Pēc M. Ilmjerva domām, Vācijas-Igaunijas neuzbrukšanas līgumam varēja sekot slepeni panti, kas paredzētu koordinēt militāru sadarbību pret Padomju Savienību.³⁴ Šādai tēzei tomēr nepieciešami papildu pierādījumi. Tādējādi Baltijas valstu rīcība, parakstot neuzbrukšanas līgumus ar Vāciju, pārsvarā tiek vērtēta kā tāda, kas nenostiprināja to drošību un vājināja savstarpējo sadarbību.

Vēstures literatūrā daudz uzmanības pievērsts PSRS, Lielbritānijas un Francijas 1939. gada sarunām par sadarbību un šo sarunu ietekmei uz Baltijas valstu (šinī gadījumā Latvija, Igaunija un Somija) likteni. Šeit no dažādām pozīcijām kritizēta gan Rietumu, gan PSRS, gan pašu Baltijas valstu nostāja šo sarunu laikā. Henrijs Kisindžers plaši pazīstamajā darbā "Diplomātija" paudis neuzticību PSRS nodomiem. Prasības pēc netiesās agresijas formulējuma piemērošanas nozīmēja, ka PSRS "patiesībā pieprasīja neierobežotas iespējas iejaukties visu Padomju Savienības Eiropas kaimiņu iekšējās lietās". H. Kisindžers gan konstatē, ka jūlija beigās Staļins jau saprata, ka "britu līderi,

lai arī negribīgi, tomēr piekritīs aliansei ar nosacījumiem, kas bija tuvu viņa prasībām”. Tomēr Hitlera piedāvātie noteikumi bija izdevīgāki.³⁵

Latviešu vēstures literatūra diezgan vienprātīgi kritizē PSRS politikas mērķus. Ainārs Lerhis konstatē, ka padomju pusi apmierināja tikai tādas [lielvalstu] garantijas, kas ļautu izdevīgā brīdī okupēt Baltiju.³⁶ Nedz PSRS vāji slēptā vēlme nodibināt kontroli pār Baltijas valstīm, nedz Rietumu lielvalstu gatavība apspriest šo problēmu nebauda simpātijas Baltijas valstīs. Tas nebija pieņemami ne Baltijas valstu politiķiem tolaik, ne Baltijas vēsturniekiem mūsdienās. Tomēr diezgan plaši izteikts viedoklis, ka Baltijas valstīm vajadzēja censties aktīvāk ietekmēt trīspusējo sarunu procesu un izvairīties no soļiem, ko varēja interpretēt kā orientāciju uz Vāciju.

E. Andersons savā analizē pieļāvis, ka iesaistīšanās trīspusējās sarunās varētu pavērt Baltijas valstīm iespēju kļūt nevis par padomju republikām, bet iegūt Austrumeiropas komunistiskajām valstīm līdzīgu statusu. Tomēr arī E. Andersonam bija jāatzīst, ka Baltijas valstīm diez vai izdotos saglabāt pirmskara neatkarību.³⁷ Protams, šādu pieņēmumu vājā puse ir tā, ka E. Andersons zināja turpmāko notikumu secību, ko nevarēja zināt Baltijas diplomātija 1939. gadā. Būtībā E. Andersons uzdevis jautājumu, vai Baltijas valstīm būtu bijis labāk zaudēt neatkarību Vācijas un PSRS vai PSRS, Anglijas un Francijas vienošanās rezultātā, un pats devis priekšroku pēdējam variantam. Baltijas valstis tomēr nespēja paredzēt Vācijas un PSRS vienošanos.

I. Feldmanis nepiekrīt uzskatam, ka Baltijas valstu noraidošā nostāja vispār ietekmēja Lielbritāniju un Franciju. Ja tās varētu vienoties ar PSRS, t.i., ja PSRS neatrastu par izdevīgāku vienoties ar Vāciju, noslēdzot Molotova–Ribentropa paktu, garantijas Baltijas valstīm vienkārši uzspiestu. Tomēr, pēc I. Feldmaņa domām, Lielbritānija un Francija nebija gatavas pilnīgi pamest Baltijas valstis PSRS varā.³⁸

Visai līdzsvarotu vērtējumu situācijai sniedzis LU profesors Antonijs Zunda, kurš norāda, ka Anglija respektēja Baltijas valstu protestus un nepiekrita PSRS formulai par obligātu garantiju sniegšanu bez šo valstu piekrišanas. Galvenā loma šajā Baltijas valstu zināmajā panākumā bija nevis šo valstu protestiem, bet Anglijas interesēm, kas neparedzēja brīvas rokas Padomju Savienībai.³⁹

Politologs Jānis Ritenis (1925–2007) asi kritizējis gan Latvijas toreizējo nostāju, gan Latvijas mūsdienu historiogrāfiju. Viņaprāt, Lielbritānijas interese par mazo valstu neatkarību, ko tā ļoti respektējusi, bijusi patiesa: tālaika Lielbritānija patiesi ļoti rēķinājās ar Baltijas valstu ieskatiem un arī vēlējās daudz darīt, lai tām palīdzētu.⁴⁰ Taču J. Ritenis uzskata arī, ka Baltijas valstīm vajadzējis pieturēties aktīvākai taktikai. “Baltijas valstis, izvairoties trīspusējās garantijas vai vēlāk pieņemot tikai padomju garantijas [*sic!* – J. T.], izdarīja sev lāča pakalpojumu.”⁴¹ J. Ritenis uzskata, ka britu puses nostāja liecināja par Lielbritānijas valdības gatavību rēķināties ar Baltijas valstu nostāju.

A. Stranga savulaik paudis uzskatu, ka Latvija varēja vismaz mēģināt ietekmēt šo sarunu procesu, kas kopā ar Vācijas neuzbrukšanas līguma piedāvājuma noraidīšanu vai novilcināšanu varēja paplašināt Latvijas taktiskā manevra iespējas.⁴² Vēlāk, kā jau minēts, A. Stranga norādīja, ka Maskava veda šīs sarunas, gaidot Hitlera piedāvājumu.⁴³

Būtu ļoti svarīgi noskaidrot un izvērtēt jebkādas Latvijas mēģinājumus aktīvi ietekmēt savas valsts likteni. Tas būtu kā kontrarguments uzskatiem, ka Baltijas valstis tālaika starptautiskajā situācijā bijušas pārāk pasīvas. Par interesantu epizodi uzskatāma vēstures literatūrā minētā V. Muntera darbība 1939. gada maijā Ženēvā. Tiekoties ar britu ārlietu ministru lordu Edvardu Halifaksu, V. Munters ieteicis viņam līgumā ar PSRS iekļaut formulējumu, ka palīdzība sniedzama, ja apdraudēta Baltijas valstu neitralitāte un tās pašas to lūdz. E. Halifakss šo piedāvājumu iekļāva Maskavā iesniedzamo priekšlikumu sarakstā, norādot, ka tas tapis pēc V. Muntera iniciatīvas, attiecīgi informējot arī sūtni Rīgā Čārlzu Ordi.⁴⁴ Liecībās padomju pratinātājiem V. Munters apgalvoja, ka klusībā cerējis, ka viņa piedāvātais formulējums varētu pasargāt Baltijas valstis arī tad, ja to neitralitāti gribētu lauzt pati Padomju Savienība. V. Munters sastratis, ka lielvalstu vienošanās gadījumā Baltijas valstu iebildumus neņems vērā, un E. Halifakss viņu brīdinājis, ka visi šie formulējumi ir otršķirīgas detaļas,⁴⁵ tomēr šo V. Muntera aktivitāti nevajadzētu novērtēt par zemu. Tas bija mēģinājums aktīvi ietekmēt savas valsts likteni. Šīs epizodes gaismā kļūst arī skaidrs, kāpēc Latvija pozitīvi izturējās pret britu 27. maija priekšlikumiem,⁴⁶ kas paredzēja garantijas Baltijas valstu neitralitātei.

M. Ilmjervs detalizēti analizējis Vācijas spiedienu uz Baltijas valstīm, mēģinot panākt to noraidošu attieksmi pret triju valstu sarunām, savukārt britu un franču diplomātija izteikusi neapmierinātību ar Igaunijas negatīvo attieksmi. Tā apsūdzējusi Igauniju, Latviju un Somiju, ka tās “dodot priekšroku Vācijas protektorātam, nevis Rietumu valstu drošības garantijām”⁴⁷. M. Ilmjervs daudz uzmanības veltījis vēstures literatūrā jau diezgan plaši apskatītajiem Igaunijas un Vācijas politiskajiem un militārajiem kontaktiem 1939. gada vasarā. Viņš uzskata, ka 1939. gada pavasarī un vasarā “Igaunijas ārpolitikas vadītāji pilnībā pakļāvās Vācijas spiedienam, cerēja uz Vācijas militāro palīdzību un nemēģināja īstenot neatkarīgu ārpolitiku”. Igaunju vēsturnieks uzsvēris arī, ka Igaunijai un Latvijai bija pamatoti iemesli baidīties no PSRS “atbalsta un palīdzības”, kas beigtos ar aneksiju un boļševizāciju. Tāpat viņš nesaskata pamatojumu padomju vēsturnieku apsūdzībām, ka Baltijas valstu nostāja izjauca trīspusējās sarunas.⁴⁸

Liels literatūras klāsts veltīts Baltijas valstu traģiskajam liktenim 1939. gada septembrī un oktobrī. Molotova–Ribentropa pakts izpelnījies visskarbākos apzīmējumus historiogrāfijā. I. Feldmanis pievienojas uzskatam, ka tas bija “kara un dalīšanas pakts, iznīcināšanas pakts, sātaniskais vai laupīšanas pakts”⁴⁹. A. Lerhis uzskata, ka tas bija

“divu vienlīdz amorālu sistēmu cinisks un prettiesisks darījums [..] 20. gadsimta pati noziedzīgākā starpvalstu vienošanās”. Abas lielvalstis tādējādi “apzināti tuvināja jaunu pasaules karu”⁵⁰.

Noteiktas diskusijas vēstures literatūrā izraisījis jautājums par Baltijas valstu statusu un to neitralitātes vērtējumu pēc 1939. gada bāzu līgumiem. Vēl viens svarīgs jautājums ir problēma, vai Baltijas valstis samierinājās ar tām atvēlēto lomu un vai tām vispār bija, pat ja tās vēlētos, pretošanās iespējas jau gatavajam scenārijam.

Runājot par Baltijas valstu statusu, jājautā, kā varētu apzīmēt Baltijas valstis pēc bāzu līgumu noslēgšanas. I. Feldmanis norāda, ka pēc būtības tās bija kļuvušas par PSRS protektorātiem. Šai ziņā neko negrozīja līgumos uzsvērtie principi “valstiskās neatkarības atzīšana” un “neiejaukšanās pretējās puses iekšējās lietās”.⁵¹ Savukārt A. Lerhis atzīst, ka “1940. gada sākumā Latvija [..] ārpolitikā ik uz soļa bija spiesta rēķināties ar Padomju Savienības interesēm”. Raksturojot Latvijas situāciju, A. Lerhis lietojis apzīmējumu “ierobežotā neatkarība”⁵². M. Ilmjerva pozīciju raksturo jau viņa darba nosaukums “Klusā pakļaušana”. Arī Ilmjervs norāda, ka Baltijas valstis bija kļuvušas par PSRS protektorātu. Baltijas valstu politisko un militāro vadītāju iepriekš publiski pausto pārliecību, ka nācijām jābūt vienotām un jāgatavojas kaujai, ka brīvības aizsardzība ir augstākais pienākums, nomainīja PSRS un tās miera mīlestības slavinājumi.⁵³

Vai Baltijas valstīm bija reāla iespēja mainīt situāciju vēl pēc 1939. gada bāzu līgumu noslēgšanas? Skaidrs, ka, meklējot šādas alternatīvas, pētnieku skatiens tūlīt pievēršas Latvijas tuvākajiem kaimiņiem – gan tikai tādēļ, lai konstatētu, ka šai virzienā nopietnas alternatīvas nebija rodamas. Gandrīz visi ir vienotās domās, ka Baltijas valstīm būtu vajadzējis jau ievērojami ātrāk vienoties par nopietnu sadarbību, bieži vien izteiktas šaubas pat par to, ka tās vispār būtu spējušas palīdzēt cita citai. Kolektīvā drošības sistēma bija beigusi pastāvēt, bet demokrātiskās Rietumu lielvalstis bija zaudējušas interesi par Baltiju, nedz arī tām bija kādas iespējas ko vērst par labu. Igaunju vēsturnieks M. Ilmjervs savā darbā uzskata, ka Igaunijas militārā vadība faktiski nav vēlējusies izrādīt pretošanos Padomju Savienībai. Ģenerālis Johans Laidoners jau septembra beigās paudis, ka attiecības ar PSRS jāneregulē mierīgiem līdzekļiem. Igaunijas prezidents Konstantins Petss gan lūdza Vācijas politisku atbalstu, piedāvājot, piemēram, pakļaut Igaunijas armiju kopīgai padomju un vācu vadībai. Šādu priekšlikumu Ilmjervs novērtē kā nereālu. Baltijas valstu padošanās bez kaujas atbilda Vācijas interesēm, jo cīņas, piemēram, pārtrauktu Vācijas tirdzniecību ar Padomju Savienību. Tāpēc Vācija likusi Baltijas valstīm saprast, ka miers [t.i., Baltijas valstu nepretošanās. – J. T.] atbilstu visu pušu, izņemot PSRS, interesēm un PSRS bāzes Baltijā ir īslaicīgs fenomens. Agri vai vēl Vācija sagrautu PSRS, Vācijas diplomātija devusi mājienus, ka sniegs atbalstu jaunu padomju prasību gadījumā. Igaunijā bija politiķi (piemēram, J. Laidoners), kas ticēja, ka padomju un vācu karš novedīs pie ātras Padomju Savienības bojāejas.⁵⁴

I. Feldmanis konstatē, ka 1939. gada rudenī arī Latvijas Ārlietu ministrijā valdīja izteikti skeptiska attieksme gan par Anglijas iespējām, gan vēlēšanos aizstāvēt Baltijas valstis.⁵⁵ Lai gan Vācija un PSRS pēc Eiropas kopīgās dalīšanas bija kļuvušas par sabiedrotajām, karš starp šīm valstīm jebkurā gadījumā bija tikai laika jautājums. Jāpiekrīt J. Ņerusa viedoklim, ka *“Latvijas sabiedrības priekšstatos tās joprojām tika uzskatītas par diviem savstarpēji naidīgiem spēkiem, kas agri vai vēl nonāks konfliktā”*⁵⁶. Jāpiebilst, ka mūsu dienās alternatīvas meklējumi Vācijā daudziem varētu likties šausminoši un neiedomājami, tomēr 1939. gada Vācijai lielākie noziegumi pret cilvēci, kā arī kara noziegumi bija vēl priekšā. I. Feldmanis uzskata, ka par svarīgu Baltijas valstu ārpolitikas uzdevumu kļuva Vācijas pretpiediena uzturēšana spēkā PSRS un tā nostiprināšana. Tomēr tas bija nereālistisks uzdevums, jo Vācija bija upurējusi Baltijas valstis. Latvijas cerības uz Vācijas atbalstu nezuda pat pēc vācbaltiešu izceļošanas. I. Feldmanis izvirza hipotēzi par Vācijas ekonomisko ieinteresētību Baltijas valstu neatkarībā. Tā pieauga 1939. gada beigās un īpašu nozīmi ieguva 1940. gada pirmajā pusē. Tāpēc PSRS lēmums par Baltijas valstu sovetizāciju bija nepatīkams pārsteigums Vācijai.⁵⁷

Līdzīgu nostāju par Latvijas un Igaunijas cerībām uz Vāciju kā pretpēku PSRS pauduši baltiešu izcelsmes Rietumu vēsturnieki Romualds Misjūns un Reins Tāgepera. Viņi atzīmē pūles palielināt Vācijas ietekmi reģionā kā pretpēku PSRS ietekmei, par to liecināja arī pieaugošā Baltijas valstu tirdzniecība ar Vāciju.⁵⁸

Runājot par Latvijas neitralitāti pēc bāzu līgumu noslēgšanas, pirmajā brīdī liekas, ka šāds jautājums vispār ir lieks. Latvijas ārpolitika bija gandrīz pilnībā pakļauta PSRS kā Otrā pasaules kara dalībnieces ārpolitikai, Latvijas un citu Baltijas valstu vadītāju runas un preses nostāja liecināja par apzinātu un mērķtiecīgu vēlni izdabāt Padomju Savienībai. Papildu tam Baltijas valstīs bija izvietotas padomju karaspēka bāzes. J. Ņeruss norāda, ka padomju karaspēka izvietošana Baltijas valstīs iznīcināja pašu svarīgāko neitralitātes juridisko priekšnoteikumu. 1907. gada Hāgas konvencijas par neitrālo valstu tiesībām un pienākumiem 1. pants noteica, ka neitrālas valsts teritorija ir neaizskarama. J. Ņeruss kā vājus vērtē Latvijas valdības argumentus, ka PSRS nepiedalījās karā, bet juridiski palika neitrāla, jo nebija pieteikusi karu Polijai.⁵⁹

Latvijas ārpolitikas ierobežoto raksturu pierāda tās, kā arī abu pārējo Baltijas valstu izvairīšanās no balsošanas Tautu Savienībā, lai PSRS izslēgtu pret Somiju vērstās agresijas dēļ.⁶⁰ Tomēr jājautā, vai Baltijas valstis varētu dēvēt par neitrālām karā starp Vāciju un Rietumvalstīm. A. Stranga, runājot par Latvijas neitralitāti 1939. gada rudenī, uzsvēris, ka jau Polijas vēstniecības slēgšana (to Latvija izdarīja jau pēc Polijas teritorijas okupācijas 1939. gada 21. septembrī) pierādīja, ka neitralitāte bija tikai vārdi.⁶¹ LU asociētais profesors Ēriks Jēkabsons detalizētāk pētījis Latvijas un Polijas attiecības pēc 1939. gada 17. septembra. Viņš norāda, ka Latvijas valdības rīcību gan diktēja

starptautiskā situācija, tomēr tā nekādi neatbilda Latvijas neitralitātes statusam. Ē. Jēkabsons citējis Francijas sūtniecības sekretāra de Bosa dienasgrāmatu, kurā teikts, ka ne krievi, ne vācieši nav spieduši Latviju uz šādu soli.⁶² Kā pozitīvu Ē. Jēkabsons vērtējis faktu, ka Latvijas valsts saglabāja labu attieksmi pret internētajiem Polijas karavīriem līdz pat valsts reālajai okupācijai.⁶³ Tiešā polemikā ar A. Strangu iesaistījies LZA akadēmiķis Indulis Ronis. Viņš izvirza jautājumu, vai bāzu līgumu noslēgšanas brīdī Latvija bija neitrāla, un pauž uzskatu, ka A. Strangas argumentācija, kas šo neitralitāti noliedz, ir nepietiekama.⁶⁴ Pēc I. Roņa domām, noslēdzot bāzu līgumus, Baltijas valstu valdības uzsāka daļēju suverenitātes pašierobežošanu, lai paglābtos no padomju okupācijas.⁶⁵ I. Ronis sliecas piekrist V. Munteram, kurš padomju pratinātajiem liecināja, ka pēc bāzu līgumu noslēgšanas mainījās *“absolūtās neitralitātes aprises, jo mūsu neitralitāti tagad vajadzēja saskaņot ar padomju neitralitāti, Polija jau vairs neeksistēja, Anglija bija tāla un bez praktiskas nozīmes”*⁶⁶. Tātad I. Ronis pieļauj termina “neitralitāte” lietošanu pēc bāzu līgumu noslēgšanas.

Vēsturnieks Edvards Seliška kritizējis Lietuvas valdības nostāju pēc bāzu līgumu noslēgšanas, norādot uz preses un valdības ārkārtīgi labvēlīgo attieksmi pret PSRS pēc bāzu līguma un ar to saistīto Viļņas atgūšanu. E. Seliška secina, ka Lietuva bija nonākusi Maskavas kontrolē, bet tas nelika tai kļūt tik pašiznīcinoši promaskaviskai.⁶⁷

Interesantu viedokli savā rakstā “Igaunijas neitralitāte un Somijas Ziemas karš” paudis igauņu vēsturnieks Ēvalds Lāsi. Viņš atzinis par iespējamu lietot neitralitātes jēdzienu, apzīmējot savas valsts politiku pēc bāzu līgumiem. Tomēr vēsturnieka rakstā aplūkotā situācija ir specifiska: Igaunijas teritorija padomju–somu kara laikā tika izmantota karadarbībai pret Somiju. Pēc Ē. Lāsi domām, Igaunija, pievienojoties PSRS nepatiesajam viedoklim par to, ka PSRS ar Somiju nekaru, faktiski kļuvusi par tās sabiedroto. Tomēr Igaunija neitralitāti pārkāpusi tikai tajos gadījumos, kad militārajā sadarbībā ar PSRS atļāvusi to, no kā varējusi izvairīties, piemēram, Tallinas ostas izmantošanu PSRS operācijām pret Somiju vai tehniskās palīdzības sniegšanu Somijas gaisa telpā bojātajām padomju kara lidmašīnām. Ē. Lāsi savu argumentāciju nostiprina ar Somijas viedokli, kura decembra beigās iesniedza notu Igaunijai un šajā dokumentā kā neitralitātes pārkāpumu pārmeta tikai to, ka Igaunija atļauj PSRS izmantot Tallinas ostu, kas nebija paredzēts bāzu līgumos.⁶⁸ Abstrahējoties no dažādām detaļām, tomēr šķiet vismaz divaini dēvēt par neitrālu valsti, kuras teritorija tiek izmantota karadarbībai. Par stingras neitralitātes kritērijiem varētu izvēlēties tos, ko jau 1935. gadā izvirzīja Jūlijs Feldmanis, Latvijas sūtnis Tautu Savienībā. Savā rakstā par Baltijas valstu neitralizācijas pamatprincipiem viņš izdalīja tādus neitrālu valstu pienākumus kā aizliegumu uzsākt karu, neslēgt ofensīvas vai defensīvas militāras alianses, kā arī prasību aizstāvēt savu neitralitāti ar ieročiem.⁶⁹ Skaidrs, ka Baltijas valstu situācija pēc bāzu līgumu noslēgšanas neatbilda šiem kritērijiem.

Diskusijas vēstures literatūrā izraisa arī jautājums par Baltijas valstu sadarbības novērtējumu sakarā ar “bāzu līgumiem”. Interesanta evolūcija šeit vērojama Baltijas valstīs izdotajā vēstures literatūrā. Marksistiskās vēstures literatūras uzdevums bija attaisnot Baltijas valstu okupāciju un pierādīt PSRS 1940. gada jūnija notās izvirzīto apvairojumu pareizību. Neatkarības atjaunošanas periodā un 90. gadu sākumā vēstures literatūrā priekšplānā izvirzījās uzdevums atspēkot šos padomju laika mītus un pierādīt, ka apvairojumi par pretpadomju savvērestībām nav pamatoti. Visbeidzot, atjaunotās neatkarības apstākļos galvenā problēma bija noskaidrot, kāpēc nebija pretdarbības PSRS politikai. Jāpiebilst, ka vēstures zinātne brīvajā pasaulē risināja abus šos uzdevumus. 1940. gadā izvirzīto PSRS apgalvojumu atspēkošana Baltijas tautu trešās atmodas laikā kļuva arī par svarīgu politisku uzdevumu. P. Varess un O. Osipova savā darbā uzsver, ka speciāla Igaunijas Augstākās padomes izveidota komisija publicēja slēdzienu, kas atspēkoja PSRS apsūdzības un pierādīja to faktisko nepamatotību. Slēdzienā norādīts, ka ne Igaunijas politiskā, ne militārā vadība Baltijas valstu konferencēs neplānoja ne slēptu, ne atklātu uzbrukumu Padomju Savienībai.⁷⁰ Padomju apsūdzības atspēkojis arī V. Žālis. Viņš norāda, ka Lietuvas mobilizācijas plāni bija vērsti pret Vāciju. Ne militārpersonu, ne diplomātu sarunās pretpadomju plāni netika kalti, un tiem, kas apgalvo pretējo, nav nekādu apstiprinošu dokumentu.⁷¹

1992. gada monogrāfijā A. Stranga diezgan detalizēti kritizējis PSRS apsūdzības, norādot, ka padomju pusei bija īpaši jāpūlas tādas safabricēt un nekādu iegānu okupācijai PSRS nespēja rast. A. Stranga noraida gan izdomājumus par Baltijas Antantes konferenču pretpadomju raksturu, gan Baltijas valstu militāro sadarbību.⁷² Savukārt mūsu dienās par PSRS ultimātos izteiktajām apsūdzībām Baltijas valstīm pat īpaši nepolemizē, uzskatot to melīgumu par pierādītu. I. Feldmanis PSRS izvirzītās apsūdzības raksturo kā iegānu meklēšanu Baltijas valstu pilnīgai okupācijai, lietojot apzīmējumus “izdomātas apsūdzības”, “odiozs un melīgs” PSRS ultimāts. Latvijas valdībai toties pārmeta atteikšanās izvēlēties pat simbolisku militāru pretošanos; diplomātiska protesta neizteikšanu profesors raksturojis kā grūti izprotamu politisku tuvredzību.⁷³ Arī A. Lerhis, izsakot nožēlu, ka “netika izteikts diplomātisks protests Padomju Savienībai”, atzīmē, ka šim protestam, kas tobrīd neko nemainītu, būtu tālejoša nozīme. Viņš vēl mazāk polemizē par PSRS ultimātā izteiktajām apsūdzībām.⁷⁴

E. Andersons atzīmējis Baltijas valstu neveiksmīgos centienus atbrīvoties no padomju karabāzu klātbūtnes. Viņš raksta par Latvijas armijas mobilizācijas 5. plānu, kas paredzēja operācijas pret Sarkano armiju un atstāja vietu varbūtējai sadarbībai ar Igauniju. Par šo plānu E. Andersons izteicies ļoti kritiski, zemu vērtējot armijas iespējas stāties pretī gan Latvijas teritorijā esošajām padomju karaspēka bāzēm, gan iebrukumam no austrumiem.⁷⁵ E. Andersons raksta arī par vairākām Baltijas valstu militāro vadītāju apsūdzībām. Tomēr nekāda vienošanās par kopīgu rīcību netika

panākta. Pēdējā brīdī, kad vēl varēja rīkoties, tas ir, 1940. gada februārī, Igaunijas un Latvijas militārās aprindas vēl joprojām izjuta savstarpēju neuzticību, bet Lietuvas armijas vadību paralizēja prezidenta Antana Smetonas konflikts ar armijas komandieri S. Raštiķi.⁷⁶ Iespaidīgākais E. Andersona arguments tomēr ir neapšaubāmi patiesā atziņa, ka sadarbību vajadzēja uzsākt daudz agrāk.⁷⁷ Situāciju, kurā “Baltijas valstīm nebija nekādu kopēju militārās sadarbības un aizsardzības plānu”, E. Andersons vērtē kā “nejēdzīgu stulbumu un īsredzību”⁷⁸.

Arī Latvijas militārie vēsturnieki Valdis Bērziņš un Ainārs Bambals atzīmē, ka 5. mobilizācijas plāns paredzēja cīņu pret okupācijas armiju, un nožēlo, ka šāda pavēle netika dota.⁷⁹ Bez militārās sadarbības, kuras trūkums īpašas šaubas neizraisa, vēstures literatūrā diskutēts arī par Baltijas valstu politiskās, ekonomiskās un kultūras tuvināšanās jautājumiem laikā pēc bāzu līgumu noslēgšanas. Vācu vēsturnieks G. fon Rauhs par “traģisku vēstures ironiju” nosauc to, ka tieši pēc šiem līgumiem sākusies “patiesi intensīva un sistemātiska sadarbība” starp Baltijas valstīm.⁸⁰ Stīkāk šai sadarbības attīstībai pievērsies E. Andersons, kurš atbalsta šādus uzskatus. E. Andersons atzīmē Baltijas valstu politisko attiecību uzlabošanos (piemēram, labvēlīgāku gaisotni Baltijas valstu ārlietu ministru konferencēs), tirdzniecības apjoma palielināšanos, sadarbības padziļināšanos un paplašināšanos kultūras jomā.⁸¹

I. Feldmanis un A. Stranga attiecībā uz apgalvojumiem, ka pirms Baltijas Antantes sabrukuma valstis “centās ciešāk sadarboties, tuvināties viena otrai utt.”, lieto apzīmējumu “mīts”. Abi autori uzskata, ka šādiem spriedumiem nav pamata, jo tuvināšanās kultūras jomā, piemēram, profesionālo apvienību kongresi, nebija apliecinājums Baltijas Antantei kā politiskam veidojumam. Tiek uzsvērtā Baltijas valstu ārlietu ministru abās pēdējās konferencēs izskatīto jautājumu politiskā maznozīmība. Baltijas Antantes nepastāvēšanu, autoruprāt, spilgti pierāda process, kurā PSRS gatavojās šo valstu okupācijai.⁸² Baltijas valstu pastāvēšanas beigu posmu atspoguļojumu vēstures literatūrā raksturo fatālas nolemtības tēma.

Kopumā historiogrāfijas secinājumi par Latvijas ārpolitiku 1938.–1940. gadā liecina gan par tās ierobežotajām iespējām, gan apšaubu to, ka visas iespējas tomēr tikušas izmantotas. Historiogrāfijai evolucionējot, tā tuvojusies secinājumam, ka nekāda diplomātiska meistarība nevarētu glābt Baltijas valstis. Konkrētos risinājumus analizējot, kritizēta gan Baltijas valstu pakļaušanās Vācijas ietekmei, gan nespēja izmantot visas diplomātiskā manevra iespējas, ieskaitot Vācijas atbalstu. Plaši kritizēta Latvijas nespēja ievērot tālaika starptautisko tiesību un morāles normas. Tai pašā laikā netiek aizmirsts Baltijas valstu upura statuss: pēdējā laika vēstures literatūrā arvien vairāk atzīta to bezcerīgā situācija, ar lielāku izpratni izturoties pret pieņemtajiem lēmumiem.

Atsauces

- ¹ *Stranga, A.* Latvijas ārpolitika un starptautiskais stāvoklis: 1934–1938 // Starptautisko attiecību problēmas. Latvija. Baltija. Eiropa. Profesoram Albertam Varšlavānam – 75. Jubilejas rakstu krājums. – Rīga, 2005, 90. lpp.
- ² *Duhanovs, M., Feldmanis, I., Stranga, A.* 1939. The Year of Fateful Decisions. – Rīga, 1994, p. 56.
- ³ Latvijas vēsture: 20. gadsimts (2. papild. izd.). – Rīga, 2005, 167., 168. lpp.
- ⁴ *Feldmanis, I., Stranga, A., Virsis, M.* Latvijas ārpolitika un starptautiskais stāvoklis (30. gadu otrā puse). – Rīga, 1993, 47. lpp.
- ⁵ *Andersons, E.* Latvijas vēsture 1920–1940. Ārpolitika. 2. sēj. – Stokholma, 1984, 20.–22. lpp.
- ⁶ *Feldmanis, I., Stranga, A., Virsis, M.* Latvijas ārpolitika ..., 160., 161. lpp.
- ⁷ Turpat, 391. lpp.
- ⁸ Turpat, 47., 48. lpp.
- ⁹ *Zemīte, L.* Neitralitāte Tautu Savienības ietvaros // Latvijas Vēsture. Jaunie un Jaunākie Laiki (turpmāk – LV), 1998, 1. nr., 94., 95. lpp.
- ¹⁰ *Zemīte, L.* Tautu Savienība un Latvija: 1930–1939. – Rīga, 1992, 86. lpp.
- ¹¹ Turpat, 85.–87. lpp.
- ¹² Turpat, 88., 89. lpp.
- ¹³ *Zemīte, L.* Neitralitāte ..., 95. lpp.
- ¹⁴ *Ilmjärv, M.* Silent Submission. Formation of Foreign Policy of Estonia, Latvia and Lithuania. Period from mid-1920-s to Annexation in 1940. – Stockholm, 2004, p. 287.
- ¹⁵ *Žalys, V.* Lietuva Baltijos Antantis sistemoje (Vēstures zinātņu kandidāta disertācija), Lietuvas Republikas Zinātņu akadēmijas bibliotēkas Rokrakstu nodaļa, 1578. f., 26. l. – Vilnius, 1989, p. 187.
- ¹⁶ Turpat, 139.–145. lpp.
- ¹⁷ Lietuvas Uzsienio Reikalų ministrai 1918–1940. – Kaunas, 1999, p. 337.
- ¹⁸ *Ķeruss, J.* 1939. gada 5. oktobra bāzu līgums un jautājums par Latvijas neitralitāti // LV, 2007, 2. nr., 63., 64., 67. lpp.
- ¹⁹ Turpat, 62. lpp.
- ²⁰ *Andersons, E.* Latvijas vēsture 1920–1940 ..., 82. lpp.
- ²¹ *Ahmann, R.* The German treaties with Estonia and Latvia of June 7, 1939: Bargaining ploy or alternative for German–Soviet understanding // Journal of Baltic Studies, 1989, no. 4, p. 337, 338.
- ²² Turpat, 343., 344. lpp.
- ²³ *Feldmanis, I., Stranga, A., Virsis, M.* Latvijas ārpolitika ..., 244. lpp.
- ²⁴ *Ahmann, R.* The German treaties ..., p. 349.
- ²⁵ *Feldmanis, I., Stranga, A., Virsis, M.* Latvijas ārpolitika ..., 249. lpp.
- ²⁶ Turpat, 247.–249. lpp.
- ²⁷ Turpat, 183. lpp.
- ²⁸ Turpat, 91., 93.–100. lpp.
- ²⁹ *Stranga, A.* Latvijas–padomju Krievijas miera līgums 1920. gada 11. augustā. – Rīga, 2000, 227. lpp.
- ³⁰ *Stranga, A.* Ebreji un diktatūras Baltijā (1926.–1940. gads). – Rīga, 1997, 119. lpp.

- ³¹ *Варес П., Осипова О.* Похищение Европы или Балтийский вопрос в международных отношениях XX века. – Таллин, 1992, с. 106.
- ³² *Duhanovs, M., Feldmanis, I., Stranga, A.* 1939. The Year of Fateful Decisions, p. 54; *Stranga, A.* Ebreji un diktatūras ..., 117. lpp.
- ³³ Latvijas vēsture: 20. gadsimts, 167. lpp.
- ³⁴ *Ilmjārv, M.* Silent Submission ..., pp. 330, 331.
- ³⁵ *Kisindžers, H.* Diplomātija. – Rīga, 2001, 349.–352. lpp.
- ³⁶ 20. gadsimta Latvijas vēsture. II: Neatkarīgā valsts 1918–1940. – Rīga, 2003, 702. lpp.
- ³⁷ *Andersons, E.* Latvijas vēsture 1920–1940 ..., 92. lpp.
- ³⁸ *Feldmanis, I., Stranga, A., Virsis, M.* Latvijas ārpolitika ..., 270., 271. lpp.
- ³⁹ *Zunda, A.* Latvijas un Lielbritānijas attiecības 1930–1940. Realitāte un ilūzijas. – Rīga, 1998, 92. lpp.
- ⁴⁰ *Ritenis, J.* Lielbritānijas un Baltijas valstis angļu, franču, padomju sarunās Otrā pasaules kara priekšvakarā // LV, 1998, 4. nr., 69. lpp.
- ⁴¹ Turpat, 67. lpp.
- ⁴² *Duhanovs, M., Feldmanis, I., Stranga, A.* 1939. The Year of Fateful Decisions, p. 56.
- ⁴³ *Stranga, A.* Ebreji un diktatūras ..., 119. lpp.
- ⁴⁴ *Zalcmanis, J.* Vācijas sarunas ar Latviju un Igauniju 1939. gadā // Daugavas Vanagu Mēnešraksts, 1969, 4. nr., 20. lpp.
- ⁴⁵ *Ronis, I.* Ievada eseja. Kārlis Ulmanis Latvijas brīvvalsts likteņa stundās un viņa Golgātas ceļš // Kārlis Ulmanis trimdā un cietumā: Dokumenti un materiāli / Sast. I. Ronis, A. Žvinklis. – Rīga, 1994, 116. lpp.
- ⁴⁶ *Feldmanis, I., Stranga, A., Virsis, M.* Latvijas ārpolitika ..., 262. lpp.
- ⁴⁷ *Ilmjārv, M.* Silent Submission ..., p. 311.
- ⁴⁸ Turpat, 340., 341. lpp.
- ⁴⁹ *Feldmanis, I.* Molotova–Ribentropa pakts, dažas tā interpretācijas // LV, 2005, 3. nr., 71. lpp.
- ⁵⁰ 20. gadsimta Latvijas vēsture. II ..., 706. lpp.
- ⁵¹ Latvijas vēsture: 20. gadsimts ..., 169., 170. lpp.
- ⁵² 20. gadsimta Latvijas vēsture. II ..., 715., 716. lpp.
- ⁵³ *Ilmjārv, M.* Silent Submission ..., pp. 410, 411, 420.
- ⁵⁴ Turpat, 370., 371., 376., 377. lpp.
- ⁵⁵ *Feldmanis, I.* Molotova–Ribentropa pakts un Latvijas–Vācijas attiecības (1939–1940) // LV, 2005, 2. nr., 66. lpp.
- ⁵⁶ *Ķeruss, J.* 1939. gada 5. oktobra bāzu līgums ..., 70. lpp.
- ⁵⁷ *Feldmanis, I.* Molotova–Ribentropa pakts un Latvijas–Vācijas attiecības ..., 67.–69. lpp.
- ⁵⁸ *Misiunas, R., Taagepera, R.* The Baltic States. Years of Dependence 1940–1990. – London, 2006, p. 17.
- ⁵⁹ *Ķeruss, J.* 1939. gada 5. oktobra bāzu līgums ..., 65. lpp.
- ⁶⁰ *Zemīte, L.* Tautu Savienība un Latvija ..., 99., 100. lpp.
- ⁶¹ *Feldmanis, I., Stranga, A., Virsis, M.* Latvijas ārpolitika ..., 392. lpp.
- ⁶² *Jēkabsons, Ē.* Latvijas reakcija uz Otrā pasaules kara sākumu 1939. gada septembrī un attieksme pret Poliju // Latvijas Kara muzeja gadagrāmata VI. – Rīga, 2005, 25. lpp.
- ⁶³ Turpat, 27., 28. lpp.

- ⁶⁴ Ronis, I. Ievada eseja ..., 139. lpp.
- ⁶⁵ Turpat, 138. lpp.
- ⁶⁶ Turpat, 142. lpp.
- ⁶⁷ Seliška, E. Vācijas–Lietuvas–PSRS attiecības un Viļņas Zemes jautājums 1939. gada rudenī // LV, 2005, 2. nr., 27. lpp.
- ⁶⁸ Laasi, E. Finland's Winter War and Estonian neutrality // Journal of Baltic Studies, 1993, no. 3, pp. 271, 275, 277, 279, 280 et al.
- ⁶⁹ Feldman, J. Baltijas valstu neitralizācija // Tieslietu Ministrijas Vēstnesis, 1935, 3. nr., 627., 628. lpp.
- ⁷⁰ Варец П., Оцунова О. Похищение Европы ..., с. 179, 180.
- ⁷¹ Žalys, V. Lietuva Baltijos Antantis sistemoje ..., pp. 172–179.
- ⁷² Gore, I., Stranga, A. Latvija: neatkarības mīkkrēslis. Okupācija. 1939. gada septembris–1940. gada jūnijs. – Rīga, 1992, 109.–112. lpp.
- ⁷³ Latvijas vēsture: 20. gadsimts ..., 170., 171. lpp.
- ⁷⁴ 20. gadsimta Latvijas vēsture. II ..., 718. lpp.
- ⁷⁵ Andersons, E. Latvijas bruņotie spēki un priekšvēsture. – Toronto, 1983, 602.–618. lpp.
- ⁷⁶ Andersons, E. Latvijas vēsture 1920–1940 ..., 346., 347., 366., 367. lpp.
- ⁷⁷ Turpat, 151. lpp.
- ⁷⁸ Andersons, E. Latvijas bruņotie spēki ..., 618. lpp.
- ⁷⁹ Bērziņš, V., Bambals, A. Latvijas armija. – Rīga, 1991, 89.–91. lpp.
- ⁸⁰ Rauch, G. von. The Baltic States. Years of Independence. 1917–1940. – Los Angeles, 1974, p. 217.
- ⁸¹ Andersons, E. Latvijas vēsture 1920–1940 ..., 344., 379. lpp.
- ⁸² Feldmanis, I., Stranga, A. The Destiny of the Baltic Entente. – Rīga, 1994, p. 102.

Latvian Foreign Policy in 1938–1940: Problems of the Historiography

Jānis Taurēns

Summary

The eve and the first period of the Second World War (1938–1940) was critical for the foreign policy of Latvia. National historiography of Latvia's foreign policy has developed from a sharp criticism until the recognition of the gloomy reality: Latvia as well as Estonia and Lithuania found themselves in a hopeless situation, no diplomatic solutions existed for saving independence. There were several breaking points in the foreign policy of Latvia in 1938–1940. The first of them was the neutrality policy. The decision of the Baltic States to avoid fulfill obligations of Article 16 of the Covenant of League of Nations was estimated in the research of prominent historians (E. Andersons, I. Feldmanis, A. Stranga) as a refusal

of their own international security guaranties. However, several Baltic authors (L. Zemīte, A. Gaigalaite) underline, first of all, that the Baltic States followed the course of a large group of European States, the system of collective security had proved its ineffectiveness. A majority of researchers recognize that the practical policy of neutrality did not correspond to the international laws as well as to moral principles. The Baltic States were not actually neutral, especially after treaties with the USSR

In spring 1939, Latvia and Estonia had a fateful choice between non-aggression treaties with Germany and rapprochement with the potential bloc of the USSR, Great Britain and France. Latvian historiography criticises treaties with Germany as an unnecessary move that left an impression about pro-German orientation of the Baltic States. Most of contemporary historians agree that the negative attitude of the Baltic States against Soviet – British – French negotiations was evoked by the understanding of Soviet plans to limit or abolish Baltic sovereignty, and it is indicated that Stalin waited for the best proposal from his counterparts regarding the Baltic States. Hitler made the most beneficial proposal.

The situation of the Baltic States after the treaties with the USSR is estimated as the period of “limited sovereignty” or “protectorate”, the neutrality of the Baltic States during this period has been usually denied in history literature. In late 1980s and early 1990s, the Baltic historiography tried to overturn the Soviet accusations of 1940 about the anti-Soviet policy of the Baltic States. The task of contemporary historiography, in its turn, is to reflect possible attempts of the Baltic States to prevent the development of the worst scenario. So far no significant evidence has been found that there was real intention to resist Soviet plans.

Ilgvars Butulis

Otrais pasaules karš Latvijas militāro žurnālu atspoguļojumā (1939–1940)

Kara tematikai, jau sākot ar 1939. gada rudeni, pievērsās visi trīs Latvijas militārie žurnāli. Žurnāls "Aizsargs" par karu sāka rakstīt 1939. gada 9. (septembra) numurā, "Militārais Apskats" – 1939. gada 11. (novembra) numurā, bet "Kadets" – apvienotajā 1939. gada 10./11./12. numurā. Mēnešraksts "Aizsargs" kalpoja "valsts aizsardzībai un aizsargu domai, latviskai rakstniecībai un kultūrai", to izdeva Aizsargu štābs, atbildīgā redaktora posteni ieņēma Aizsargu štāba priekšnieks pulkvedis-leitnants Jūlijs Ķikulis. "Militārais Apskats" bija mēnešraksts "militārai domai un zinātnei, un nacionāli patriotiskām atziņām". Žurnālu izdeva Militārās literatūras apgādes fonds, 1939. gada otrajā pusē to rediģēja Armijas štāba Audzināšanas nodaļas priekšnieks, no 1939. gada novembra – Vidzemes divīzijas štāba priekšnieks pulkvedis Jūlijs Rozentāls. 1940. gadā (1.–7. nr.) "Militārā Apskata" redaktors bija Armijas štāba Apmācības daļas militārās apmācības inspektors kapteinis Teodors Bebris. "Kadets" prezentējās kā "militāri sabiedriska mēnešraksts" – Karaskolu beigušo virsnieku apvienības izdevums. 1939. gadā apvienoto 10./11./12. numuru rediģēja jau minētais kapteinis T. Bebris, bet 1940. gada 1.–6. numuru – Armijas štāba Apmācības daļas Apmācības nodaļas priekšnieks pulkvedis-leitnants Teodors Galdiņš.

Materiālus par Otro pasaules karu rodam divdesmit sešos militāro mēnešrakstu numuros. "Kadets" kara tēmu piemin tikai rakstos, "Militārais Apskats" – gan rakstos, gan arī vienā no trim militārās hronikas sadaļām "Idejas un atziņas". Aizsargu mēnešrakstā karš atspoguļots militārajā hronikā "Idejas un fakti ārzemju aizsardzībā" vairākos rakstos par karu un regulārajos mēneša apskatos "Ārzesmes un ārpolitika". Apskatu autors ir erudītais, teicami izglītotais žurnālists, arī diplomāts un atbildīgs Valsts kancelejas ierēdnis Teodors Veiherts. Apskati iezīmējas ar panorāmisku skatījumu, politiskiem vērtējumiem un spožu stilu, T. Veihertam gan paliekot autoritārās ideoloģijas noteiktajās robežās. 1940. gada jūnijā–jūlijā padomju okupācijas apstākļos Latvijas militāro žurnālu izdošana tika apturēta.

Šie žurnālu materiāli tad arī veido avotu bāzi rakstam, kura galvenais mērķis ir analizēt Otrā pasaules kara atspoguļojumu Latvijas militārajos žurnālos 1939. un 1940. gadā.

Atbilstoši mērķim raksta autors ir izvirzījis šādus uzdevumus: noteikt informācijas par kara tēmu apjomu, rakstu autorus, informācijas izcelsmes avotu, raksturot rakstu un hroniku tematiski saturisko un politiski ideoloģisko ievirzi, parādīt īpatnības, kopīgo un atšķirīgo katra militārā mēnešraksta sniegtajā kara atainojumā. Militāro žurnālu sniegto informāciju un vērtējumus par Otrā pasaules karu autors ir iedalījis piecās tematiskās grupās: 1) kara vispārīgs raksturojums; 2) karš Rietumos; 3) Vācijas–Polijas karš; 4) Padomju Savienības–Somijas karš; 5) Baltijas valstis un karš.

Ieskatu par kara tēmu publicēto rakstu izvietojumu žurnālos un to saturu sniedz 1. tabula.

1. tabula

Raksti par Otrā pasaules karu Latvijas militārajos žurnālos (1939–1940)

Žurnāla nosaukums	Rakstu skaits				Kopā
	karš vispār	Vācijas–Polijas karš	Padomju Savienības–Somijas karš	Baltijas valstis un Latvija	
“Militārais Apskats”	2	4	4	–	10
“Kadets”	1	2	–	6	9
“Aizsargs”	2	1	–	2	5
Kopā	5	7	4	8	24

Tabulā redzam, ka Otrā pasaules karš tā vai citādi atainots 24 militāro žurnālu rakstos. “Militārajā Apskatā” un “Kadetā” par karu runāts attiecīgi desmit un deviņos rakstos, “Aizsargā” – tikai piecos rakstos. Tas būtu skaidrojams ar to, ka aizsargu mēnešrakstā kara tematika jo plaši dominē arī ikmēneša apskatā “Ārzesmes un ārpolitika”. Autors, veidojot tabulu, rakstiem par Otrā pasaules karu pieskaitījis arī četrus rakstus par Padomju Savienības–Somijas karu un Somijas Bruņotajiem spēkiem. Šie raksti, autoraprāt, gan saturiski pēc būtības, gan arī hronoloģiski iekļaujas militāro žurnālu Otrajam pasaules karam veltītajos materiālos. No astoņiem rakstiem, kur aplūkotas Baltijas valstis un Latvija karā, gandrīz visos šis jautājums ir skarts tikai fragmentāri, citu problēmu ietvaros. Divām trešdaļām (17 rakstiem) rakstu ir zināmi autori, to ir divpadsmit. Šo autoru vidū, protams, pārsvarā ir militārpersonas – astoņi jeb divas trešdaļas autoru. Pa vienam rakstam ir publicējis pulkvedis-leitnants Rūdolfs Opmanis, kapteiņi Bruners un Osis, virsleitnanti A. Eglītis un Puriņš; pa diviem rakstiem katram ir pulkvedim-leitnantam Jānim Upītim un J. Ķikulim. Visvairāk – četri raksti (gan publicēti ar pseidonīmu T. B.) ir kapteinim T. Bebrim. Pārējie autori ir Latvijā nozīmīgas un popu-

lāras civilpersonas – sabiedrisko lietu ministrs Alfrēds Bērziņš, Ārlietu ministrijas Līgumu departamenta direktors Andrejs Kampe, redzami publicisti Arturs Kroders un Jūlijs Students.

Karš atspoguļots arī daudzos militāro hroniku sižetos žurnālā “Aizsargs” un “Militārais Apskats”. Otrā pasaules kara hronikas izvietojumu, apjomu, tematisko ievirzi un izcelsmes avotus rāda 2. tabula.

2. tabula

Otrais pasaules karš militāro žurnālu hronikās

Žurnāla nosaukums	Hronikas sižetu skaits				Kopā	Hronikas sižetu izcelsmes valsts			
	karš vispār	karš Rietumos	karš Polijā	Padomju Savienības–Somijas karš		Vācija	Francija	PSRS	citas valstis
“Militārais Apskats”	45	39	33	20	137	67	44	20	6
“Aizsargs”	17	22	12	8	59	23	25	8	3
Kopā	62	61	45	28	196	90	69	28	9

Kā redzam, Otrais pasaules karš abu militāro žurnālu hronikās atspoguļots pavisam 196 sižetos, kas veido 82 procentus no hronikas sižetiem. No šī skaita 137 sižeti jeb 70 procentu ir “Militārā Apskata” hronikas sižeti, turklāt tabulā un rakstā aplūkota tikai žurnāla hronikas sadaļa “Idejas un atziņas”, sīkāk nepievēršoties pārējām divām hronikas sadaļām “Militārā dzīve” un “Jauni tehnikas sasniegumi”. Tabula sniedz ieskatu arī Otrā pasaules kara hronikas tematiskajos aspektos – visvairāk hronikas sižetos rakstīts par karu vispār vai karadarbību Rietumos (attiecīgi 62 un 61 sižets), kas veido 63 procentus no Otrā pasaules kara hronikas, 37 procenti par karadarbību Polijā un Padomju Savienības–Somijas karu.

Abu militāro mēnešrakstu hronika rāda karadarbības gaitu Eiropas kara “teātros”, plaši atspoguļo militārās operācijas uz jūras, analizē uzvaru un zaudējumu cēloņus, akcentējot jaunumus kara vešanas mākslā. Daudz vietas hronikā ierādīts karojošo valstu militārā un saimnieciskā potenciāla raksturojumam, pasākumiem valstu aizsardzības stiprināšanai, visdažādākajām militāra rakstura prognozēm.

Gan “Aizsarga”, gan “Militārā Apskata” Otrā pasaules kara hronikas materiālu avots bija ārzemju militārie žurnāli, galvenokārt vācu, franču un padomju militārās preses izdevumi. Kā izriet no tabulas, tad visvairāk hronikas sižetu – attiecīgi 90 un 69 – smelts no vācu un franču žurnāliem, kuru īpatsvars ir 81 procents. 19 procentus veido padomju

un Šveices militāro žurnālu ziņas. Arī citu valstu – ASV, Anglijas, Itālijas, Beļģijas utt. militāro apskatnieku sniegtā informācija un viedokļi Latvijas militārajos žurnālos parādās caur vācu, franču un padomju izdevumu prizmu.

Hronikā sniegtie ārzemju speciālistu viedokļi dažkārt ir visai pretrunīgi. To gluži pamatoti savā rakstā “Kara propaganda” 1939. gada nogalē norādījis mēnešraksta “Kadets” redaktors kapteinis T. Bebris, uzsverot, ka visiem vērtējumiem, “ar kuriem pretējās puses apveltī viena otru, ir jāpieiet ļoti rezervēti” un to, “kur slēpjas patiesība, izlobīt tikpat grūti, kā pateikt to, kas ir patiesība”.¹

Kara vispārīgs raksturojums

Latvijas militārie žurnāli Otro pasaules karu šādi, protams, nesauc. No nosaukumiem, kuros figurē jēdziens “karš”, raksturīgākie ir “pašreizējais karš”, “tagadējais karš”, “karš Rietumos” vai vienkārši – “karš”. Šādi karu apzīmē T. Veiherts, arī pulkvedis-leitnants J. Ķikulis “Aizsarga slejās”.² J. Students rakstā žurnālā “Kadets” piemin “karu Eiropā”³. Samērā bieži tiek lietoti arī apzīmējumi, kas nesatur vārdu “karš”. Tā, piemēram, T. Veiherts runā par “bruņotu sadursmi mūsu kontinentā”, “bruņotu cīņu Eiropā”, kapteinis T. Bebris – par “tagadējo Eiropas konfliktu”.⁴ Kāds “Militārā Apskata” autors nosauc karu par vienu no kārtējām Eiropas katastrofām.⁵

Dabiski, ka “tagadējais karš” militārajos žurnālos nereti tiek salīdzināts ar Pirmo pasaules karu. Pulkvedim-leitnantam J. Ķikulim 1939. gada nogalē Pirmais pasaules karš šķiet bagāts visdažādākajiem pārsteigumiem apbruņojuma un cīņas līdzekļu ziņā. Turpretī “tagadējais”, modernais karš nedz emocionāls, nedz žilbinošs, nedz ātri izšķirīgs, bet pretēji militāro lietpratēju domām – garlaicīgs, vienmuļš un prognozējams⁶ (acīmredzot tādus uzskatus rosināja kara norises 1939. gadā Rietumeiropā). Izmantojot angļu avotus, tiek uzsvērts, ka karš ir kļuvis daudz dārgāks.⁷ Salīdzinājumā ar Pirmo pasaules karu viens kājnieks izmaksā divas reizes, viens kara lidotājs četras reizes, bet viena lidmašīna pat septiņas reizes dārgāk. Karu sadārdzina mehanizācija, un šautene, kam vēl pirms pāris gadu desmitiem bija galvenā loma, tagad vairs ir tikai palīgierocis. Militārajās hronikās akcentēta doma, ka modernais karš vispirms ir saimniecisks karš, un sniegta informācija par karojošo valstu saimniecisko potenciālu.

Uz panākumiem modernajā karā, kā uzskata kāds “Militārā Apskata” autors, var cerēt tikai tā tauta un armija, kas jau miera laikā spēj sevi noskaņot uz bruņošanu, veikt rūpīgu un pamatotu gatavošanu bruņotam konfliktam, pie tam atceroties, ka tagadējais karš ir nepārtraukta kustība.⁸ Rakstā “Kara propaganda” kapteinis T. Bebris akcentē propagandas īpašo nozīmi pašreizējā karā: “Sekojošā kara propagandas mērķiem sagraut ienaidnieku un stiprināt savas tautas garīgos spēkus – pašreizējā Eiropas bruņotā konfliktā iejauktās valstis pielieto šiem nolūkiem piemērotus līdzekļus un paņēmienus un

*tāpēc mēs varam dibināti teikt, ka tagad gandrīz visā pasaulē norisinās propagandas karš šī vārda plašākā nozīmē.*⁹

Runājot par kara vispārīgiem aspektiem, žurnālu "Aizsargs" un "Militārais Apskats" hronikās plaši izklāstīti jaunumi kara vešanas mākslā, stratēģijā un taktikā. Tā, piemēram, tiek rādīts, kā lidmašīnām jācīnās ar tankiem, kā organizēt pretgaisa aizsardzību un ieņemt nocietinātas joslas, utt. Militārā hronika atspoguļo arī Eiropas nelielo, karā vēl neiesaistīto valstu – Holandes, Beļģijas, Norvēģijas, Zviedrijas, Šveices gatavošanos iespējamam bruņotam konfliktam. Hronikas lappusēs un "Aizsarga" ikmēneša apskatos liela uzmanība pievērsta karā vēl neiesaistīto lielvalstu – ASV un Itālijas – iespējamajai nostājai, situācijas skaidrojumam varbūtējos kara "teātros" Tuvajos Austrumos, Skandināvijā, Balkānos. T. Veiherts par Balkāniem kara kontekstā raksta: *"Ap Balkāniem risinās un šķietinās politiskas spēles, kuru rezultāti kļūs zināmi tuvākā nākotnē un kam piekritīs visai svarīga loma kara turpmākā norisē."*¹⁰

Militāro darbinieku raksti un piezīmes praktiski nerisina jautājumu par mieru, par iespēju iziet no kara. Citādi tas ir T. Veiherta apskatos. 1939. gadā miera izredzes tiek saistītas ar iespējamām Vācijas iniciatīvām, proti, ar aplēsumu, ka pēc Polijas sagrāves vācu prasības ir apmierinātas.¹¹ Lielas cerības tiek saistītas ar ASV ieinteresētību miera jautājumā, Franklina Rūzvelta personiskajām rūpēm par situāciju Eiropā, ASV valsts sekretāra vietnieka Samnera Vallesa vizīti Eiropas valstīs.¹² Vēl 1940. gada 2. numurā "Aizsarga" mēneša apraksts izceļ Vatikāna un Itālijas aktivitātes, uzsverot Itālijas šķietami lielo lomu un iespējas miera veicināšanā. Šai sakarā norādīts, ka *"Eiropas dienvidos gatavojas nodibināties plašs, neitrāls bloks, kura vadību grib uzņemties Itālija, lai pasargātu Vidusjūru no ieraušanas kara mutulī"*¹³.

Nākamajos žurnāla numuros miera prognozes gan kļūst aizvien piesardzīgākas un pesimistiskākas. T. Veiherts "Aizsarga" 1940. gada 3. numurā konstatē, ka *"kara mērķi ir tik pretēji, ka patlaban izslēgta katra doma par iespējamo kompromisu un izlīgumu starp tik naidīgām un cīņas kaislību pārņemtām nometnēm"*¹⁴.

Karš Rietumos

Speciāli kara norisei Rietumos ir veltīts tikai viens pulkveža-leitnanta J. Ķikuļa raksts "Aizsargā",¹⁵ bet par to vēstī gan hronikas materiāli, gan arī T. Veiherta mēneša apskati. J. Ķikulis īpaši uzsver karadarbības "dīvaino, garlaicīgo, vienmuļo" raksturu, norādot, ka Rietumos ir gluži citāda situācija nekā Polijā, kur karš risinājās ļoti strauji un bija izteiktas vācu priekšrocības un dominante.¹⁶

Raksturojot cīņas Rietumos, Latvijas militārie žurnāli principā nenostājas kādas karojošās valsts pusē. Liela uzmanība tiek pievērsta vācu Zigfrīda un franču Mažino līnijai, tās apbrīnojot un idealizējot.¹⁷ Militāro žurnālu hroniku materiālos, kas smelti no

franču avotiem, nākas sastapties ar franču militāro apskatnieku diezgan vienpusīgu spēku samēra vērtējumu. Franču militārie speciālisti uzskata, ka kara raksturs Rietumos ir paralizējis vāciešiem izdevīgos pēkšņuma un ātruma efektus un nosvēris svaru kausu sabiedroto labā. Vācijas saimnieciskās iespējas tiek vērtētas kā visai ierobežotas, jo tai trūkst naftas, krāsaino metālu, koka, celulozes, pārtikas. Nedz ieņemtā Polijas teritorija, nedz PSRS ekonomiskais atbalsts Vācijai nav jūtami uzlabojis Vācijas saimniecību. Vāciešiem Rietumu frontē esot par maz divīziju, hroniski trūkst izglītotu virsnieku, sabiedrotajiem ir labākas lidmašīnas un labāk sagatavoti piloti, iespaidīgāki smagie tanki u.tml.¹⁸

Šķiet, ka T. Veiherts nedaudz pārspīlē Holandes un Beļģijas militārās iespējas, deklarējot, ka šo valstu *“bruņojums izrādās tikpat ciets kā Mažino un Zigfrīda līniju betons, kādēļ šo valstu neitralitātes laušana saistīta ar pārāk lielu risku, kādu labprāt negribētu uzņemties neviens no abiem cīņas partneriem”*¹⁹. Līdzīgas domas pauž arī kāds franču militārais apskatnieks: *“Holande ir maza teritorijas ziņā, bet vajadzības gadījumā viņas galvenie pretošanās līdzekļi varētu būt augstie morāliskie spēki. Savas pastāvēšanas laikā tā jau ne reizi vien bijusi nopietni apdraudēta, bet parasti vienmēr mācējusi savu neatkarību nosargāt.”*²⁰

Dānijas un Norvēģijas kapitulācija “Aizsarga” ikmēneša apskatā vērtēta kā “tiešs brīdinājums tām neitrālām valstīm, kas atstājušas pilnīgā novārtā savus aizsardzības spēkus un militāros tikumus”²¹. 1940. gada jūnijā T. Veiherts asi kritizē Franciju, kura “8 mēnešu bezdarbībā tīksminājās par rozēm un vijolītēm pie Mažino līnijas betona kazemātiem”. T. Veiherts arī konstatē, ka “franču un angļu militārās doktrīnas ir izrādījušās sapelējušas”²².

Vācu karaspēka panākumi Rietumos ir fascinējuši T. Veihertu – viņš raksta par vācu armijas dinamiku, neparasto taktiku, pādrošajiem desantiem un zibenīgajiem uzbrukumiem.²³ Viņš apbrīno arī vācu organizētību, norādīdams, ka “Vācijas upurēšanās kara vajadzībām ir sevišķi smaga un disciplīna, ar kādu tā iegājusi pašreizējā cīņas karsonī, pelna tiešām apbrīnu”²⁴. Raksturīgi, ka vācu žilbinošo un pārsteidzošo panākumu cēloņus T. Veiherts sliecas skaidrot ar “stipru valsts varu un autoritāru valsts vadību pretstatā Rietumu sabiedroto demokrātijai”²⁵. Arī “Militārais Apskats”, atspoguļojot Norvēģijas cīņu pieredzi, slavina vācu armiju par teicamu visu ieroču šķiru sadarbību, labi nostādītu izlūkošanu un lieliski izplānotām operācijām.²⁶

Diezgan lielu vērību militārie žurnāli pievērš cīņai uz jūras – vācu un angļu flotes kaujām, vācu flotes realizētajam zemūdens karam, angļu mēģinājumiem īstenot Vācijas jūras blokādi. Pie tam gluži pamatoti ir atzīmēti jūras kauju mērogi, to nīknaiss raksturs pretēji cīņām uz sauszemes Rietumu frontē. Īpaši augsti vācu flotes darbību vērtē pulkvedis-leitnants J. Ķikulis. Norādīdams uz sabiedroto nesalīdzināmi lielāko flotes potenciālu, viņš vienlaikus apbrīno “Vācijas drosmi, enerģiju un uzņēmību, lai apstrīdētu

sabiedroto virskundzību uz jūras”²⁷. J. Ķikulis kā varoņdarbu vērtē vācu zemūdenes iekļūšanu *Skapa Flou* karabāzē un angļu līnijkuģa nogremdēšanu, apjūsmo vācu jaunos nelielos bruņukuģus, t.s. kabatas drednautus, kuri ar savu apbruņojumu un ātrumu “pārspējuši visu līdz šim pazīstamo”²⁸. Rezumējot “Aizsarga” redaktors secina: “*Nemot vērā vācu flotes niecīgo sastāvu, jāapbrīno vācu jūras spēku virspavēlnieka admirāļa Rēdera attapība un prasme ar sekmēm vadīt masu cīņu.*”²⁹

Vācijas–Polijas karš

Vairākos militāro žurnālu rakstos, apskatos, daudzās hronikas piezīmēs tiek aplūkots vācu–poļu karš, mēģinot analizēt Polijas armijas straujo sagrāvi 1939. gada septembrī. Skaidrojot Polijas sagrāves iemeslus, “Aizsargs” runā par politiskajiem iemesliem – daudznacionālo iedzīvotāju sastāvu, nerealizētu agrāro reformu, naidīgi noskaņotajiem kaimiņiem.³⁰ Pulkvedis-leitnants J. Ķikulis pārmet Polijas vadītājiem spekulatīvu, augstākā mērā riskantu spēli, lieluma māniju un sakāpinātu iedomību, kas nepavisam neatbilda poļu tautas iespējām.³¹

T. Veiherts, aprakstot un vērtējot Polijas notikumus, plaši izklāsta Vācijas–Polijas kara izraisīšanos, nosaucot šo karu par zibenīgu (mēs teiktu – zibenskarš).³² “Aizsarga” mēneša apskatā autors akcentē arī negaidītos momentus šai karā: Sarkanās armijas uzbrukumu Polijai 1939. gada 17. septembrī T. Veiherts nosauc par “spēju un dramatisku pagriezieni notikumos”, kas izraisīja “dziļu nemieru Londonā un Parīzē”, kur valdīja pārliecība un pašātvība par Padomju Savienības stingro neitralitāti.³³ “Aizsarga” apskatnieks pauž pārsteigumu par Polijas ātro sagrāvi, retoriski jautādams: “*Un tiešām, vai septembra mēneša sākumā kādam varēja ienākt prātā, ka pēc trim nedēļām sabruks vesela lielvalsts, kas līdz šim lepojās ar stingru armiju, kareiviskiem tikumiem, spēcīgu rūpniecību un iedzīvotāju vairākuma dedzīgu patriotismu?*”³⁴ T. Veiherts konstatē, ka Polijas ceturtnā dalīšana ir noticis fakts,³⁵ bet pārsteidzošā kārtā ne “Aizsargā”, ne abos pārējos militārajos žurnālos ne ar vārdu netiek pieminēts, ka Polijas sagrāve radikāli pasliktināja Baltijas valstu militāri stratēģisko situāciju. Virsleitnants Puriņš “Kadeta” slejās pat priecājas, ka Polijas valsts likvidācija ir noņēmusi šķēršļus Latvijas un Lietuvas ciešākai kopdarbībai.³⁶

Vairākos militāro žurnālu rakstos un plašajos hronikas materiālos daudz runāts par Vācijas–Polijas kara militārajiem aspektiem, atsevišķu operāciju norisi, salīdzinot abu karojošo pušu spēkus un rīcību, mēģinot izdarīt secinājumus no karadarbības Polijā.

Raksturojot Polijas Bruņotos spēkus, īpaši asus pārmetumus izpelnījusies Polijas militārā vadība, kas “nedarbojās”, izrādījās “nеспējīga”, pat “nejēdzīga” un kurai nebija nedz plāna, nedz mērķa, nedz enerģijas.³⁷ Tāpat kritizēts tiek Polijas armijas virspavēlnieks maršals Eduards Ridzs-Smigļijs, viņa kļūdas mobilizācijas realizēšanā un Bruņoto

spēku dislocēšanā.³⁸ Arī Polijas armijas apbruņojums ir izrādījies nepietiekams – vāja aviācija, prettanku un zenītlieggabalu trūkums, maz motorizēto kaujas līdzekļu, uzsvaru liekot uz kājniekiem un kavalēriju.³⁹ Daži autori raksta, ka poļu karavīri slikti un nepareizi sagatavoti psiholoģiski, turklāt vācu uzbrukuma straujums un triecieni no gaisa ir satricinājuši poļu cīnītājus morāli.⁴⁰ Daudzos materiālos gan ir uzsvērtā poļu karavīru drosmē, varonībā, kā arī tas, ka Polija ar savām cīņām ir izdarījusi lielu pakalpojumu sabiedrotajiem.⁴¹

Militārie speciālisti, runājot par Vācijas Bruņotajiem spēkiem Vācijas un Polijas karā, konstatē Vācijas pārākumu vadības, organizatoriskā, tehniskā un taktiskā ziņā. Vācu karaspēka vadība tiek raksturota kā saprātīga, lietišķa, enerģiska, atsevišķi autori pat lieto epitetus “apbrīnas vērtā” un “ģeniāla”.⁴² Vācu militāro operāciju plāni ir izrādījušies vienkārši, skaidri, līdz galam pārdomāti.⁴³ Priekšzīmīgi ir rīkojušies vācu štābi, nodrošinot enerģisku un savlaicīgu karaspēka darbību, ļoti labu sadarbību starp ieroču šķirām.⁴⁴

Liela vieta žurnālos ierādīta vācu tehniskā un taktiskā pārsvara raksturojumam, akcentējot vācu gaisa spēku graujošos triecienus un mehanizēto divīziju straujos reidus. Vācu karaģājiens ir bijis “motoru triumfs” un “jaunas kara vešanas mākslas priekšvēstnesis”.⁴⁵ Arī vācu kareivis, labi apgādāts, ļoti labi apmācīts, pašierosmes un pašiniciatīvas pilns, noteikti bija pārāks par poļu kareivi.⁴⁶

Pulkvedis-leitnants J. Upītis savos “Kadetā” publicētajos rakstos “Vācu karaģājiens Polijā” piemin milzīgo starpību cilvēku zaudējumos Vācijas un Polijas armijā, kāda līdz šim Eiropas karos vēl neesot piedzīvota. Šādu zaudējumu J. Upītis skaidro ar vācu tehnisko pārspēku un straujajiem uzbrukumiem: *“Zaudējumu samērus mēs varam salīdzināt ar tiem, kad koloniju karos cīnījās iekarotāji ar mežoniem, pie kam vienā pusē bija šautenes un otrā pusē stopi un bultas. Tikai šoreiz šautenes lomu izpildīja ātrie tanki un aviācija.”*⁴⁷

Visos militāro žurnālu materiālos par Vācijas–Polijas karu ir jūtama apbrīna par vācu militārajiem panākumiem, tā fascinācija, ko izraisīja vācu karaģājiens Polijā.

Padomju Savienības–Somijas karš

Žurnāli “Aizsargs” un “Militārais Apskats” šī kara norises atspoguļo diezgan plaši, gan labprātāk saucot tās par “karaģājienu Somijā”, “karadarbību Somijā”, “krievu–somu bruņoto konfliktu” un “somu–krievu ieroču cīņu”. Plašāki Padomju Savienības–Somijas kara cēloņi un tā gaitas militāri politiski vērtējumi ir rodami T. Veiherta ikmēneša apskatos un kapteiņa T. Bebra divos pēc vācu militārās preses materiāliem veidotos rakstos. Visumā abi autori ļoti uzmanīgi un ar uzsvērtu neitralitāti vērtē un apraksta ar minēto karu saistītos notikumus. T. Veiherts, aprakstot kara izcelšanos, bezkaislīgi izklāsta abu karojošo pušu nostāju un argumentus, nekur nedodot vērtējumu PSRS

agresijai. "Aizsarga" apskatnieks vienīgi izsaka dziļu nožēlu, ka "somu–krievu attiecības novembra beigās uzņēmušies kārtot ieroči un abu kaimiņu starpā uzliesmojis bruņotais konflikts"⁴⁸. Aprakstot Terijoku "marionešu valdības" izveidošanu, T. Veiherts nedod tai nekādu vērtējumu; rakstot par PSRS izslēgšanu no Tautu Savienības, ne ar vārdu ne piemin Latvijas nostāju PSRS izslēgšanas jautājumā.⁴⁹ Savukārt T. Bebrim šķiet vietā pārnest Somijai, ka *"tā pretēji Baltijas valstīm nebija pietiekami aptvērusi stāvokļa nopietnību cerībā, ka Padomju Savienība neuzturēs spēkā savas prasības"*. Gluži kā no padomju propagandas arsenāla ņemts "Militārā Apskata" redaktora aizrādījums Somijai, ka *"tā neizprata, cik svarīga Padomju Savienībai ir stāvokļa uzlabošana Baltijas jūrā"*⁵⁰. Lai kaut kā neaizskartu lielā austrumu kaimiņa jūtami iedragāto militāro prestižu, T. Veiherts gan runā par somu zaudējumiem, ne ar vārdu neminot otras karojošās puses zaudējumus.⁵¹

Baltijas valstu tālaika valdību cenšanās saglabāt neitralitāti Padomju Savienības–Somijas karā ir saprotama, tomēr, no mūsdienu viedokļa raugoties, daži T. Veiherta izteikumi šai sakarā šķiet vai nu atklāti demagoģiski, vai arī apbrīnojami tuvredzīgi. 1939. gada decembrī viņš deklarēja: *"Ja arī Latvija u.c. Baltijas valstis nevar tikt ierautas somu–krievu ieroču cīņā, tomēr mēs visi vēlētos redzēt, lai minētais konflikts izbeigtos pēc iespējas ātrāk un lai somu–krievu sadzīve atkal ieietu normālās sliedēs."*⁵² Padomju Savienības un Somijas miera līgumu, kas lielā mērā atraisīja rokas padomju tīkojumu tālākai eskalācijai Baltijā, T. Veiherts uzskatīja kā silti apsveicamu, kā tādu, kas rada "nomierinošu atmosfēru"⁵³. Viņš priecājas, ka Baltijas valstis "tagad būs pasargātas no ieraušanas starptautisko sarežģītumu virpulī un lielvalstu konfliktu režģī"⁵⁴.

Jāatzīst gan, ka "Militārā Apskata" raksti, atsaucoties uz ārzemju avotiem, sniedza somu karojošās puses pozitīvāku raksturojumu nekā "Aizsarga" ikmēneša apskati. Te tika atzīmēta somu ciešā nacionālā vienotība, somu tautas gatavība ziedot visu tēvijas aizsardzībai, maršala Karla Gustava Mannerheima izcilās karavadoņa spējas un nedalītā autoritāte Somijas armijā.⁵⁵ "Militārais Apskats" atļaujas pat kritizēt, tiesa, ārkārtīgi maigi, padomju pusi, norādot, ka padomju uzbrukums nav bijis "pietiekami apsvērts"⁵⁶.

Ārzemju militārās hronikas slejās, pārstāstot ārzemju apskatnieku viedokļus un vērtējumus, jūtamas izteiktas simpātijas pret Somiju, apbrīna par somu tautu un armiju. Tiek cildināta Somijas drosme, cīnoties pret milzīgo pārspēku, somu tautas varoņgars, apbrīnota somu augstā disciplīna un morāle, Somijas armijas karavīru vīrišķība un spēks.⁵⁷ Protams, vienmēr tiek norādīts uz priekšrocībām, ko Somijai dod ģeogrāfiskais stāvoklis un klimats, reizē atzīmējot somu labo sagatavotību karam ziemā, ka somu kaujas paņēmieni ideāli atbilst apvidum.⁵⁸ Hronika citē kāda amerikāņu novērotāja domas par to, ka somu cīņas paņēmieni ir pilnīgi oriģināli un ne ar ko neatgādina citus modernā kara laukus.⁵⁹

Militārajā hronikā plaši atspoguļoti konkrēti Somijas armijas cīņas paņēmieni – neiesaistīšanās lielās kaujās, darbība nelielās vienībās, slēpotāju vienību reidi, ļoti prasmīga nocietinājumu un šķēršļu veidošana, lieliska prasme cīnīties mežā un izmantot automātiskos ieročus, meistarīgi cīnīties pret ienaidnieka tankiem.⁶⁰ Ārzemju hronika sniedz arī daudz nesaudzīgāku vērtējumu Sarkanās armijas darbībai tieši no militārā viedokļa. Padomju militārā vadība darbojas shematiski un neelastīgi, karavīru profesionālā sagatavotība ir nepietiekama, tanki un aviācija Somijas apstākļos zaudē lielu daļu sava spēka, apgāde un izlūkošana ir slikti organizēta.⁶¹

Baltijas valstis un karš

Baltijas valstu un īpaši Latvijas dramatiskā militāri politiskā situācija 1939.–1940. gadā militārajos žurnālos atspoguļota neobjektīvi, tipiskā 15. maija Latvijas autoritārās propagandas manierē. Zināmā mērā šo pieeju cenšas pamatot “Kadeta” redaktors kapteinis T. Bebris, norādot, ka *“patiesība šai pasaulē ir subjektīva, tāpēc paties un pieņemams drīkst būt tikai tas, kas runā vai darbojas par labu neatkarīgai un nacionālai latvju valstij”*⁶². No mūsdienu viedokļa gan vairāk nekā apšaubāma šķiet situācijas izskaistināšana, patieso problēmu noklusēšana, iluzors skatījums uz realitāti, Latvijas valsts patieso iespēju klaja pārspīlēšana, saskatot nacionālās valsts neatkarības garantu autoritārā režīmā un autoritārā vadoņa Kārļa Ulmaņa nemaldīgumā.

Vērtējot Vācijas un PSRS 1939. gada 23. augusta līgumu, aizsargu mēnešraksts pauž prieku par novērsto Vācijas un PSRS sadursmi; ka strīdi abu lielvalstu starpā patlaban šķiet izbeigti un nodoti aizmirstībai.⁶³ 1939. gada 5. oktobra līgumu ar PSRS T. Veiherts vērtē gandrīz kā Latvijas neitralitātes garantu, uzsverot, ka ir panākta abu valstu attiecībās *“skaidrība un saistības, kuras izpildot turēsimies savā nacionālā stājā pie stingras un konsekventas neitralitātes”*⁶⁴. Pastiprinot šo domu, T. Veiherts citē PSRS ārlietu tautas komisāra Vjačeslava Molotova izteikumus, ka Padomju Savienības jaunie pakti ar Igauniju, Latviju un Lietuvu nekādā ziņā nenozīmē iejaukšanos šo valstu iekšējās lietās.⁶⁵

Arī žurnāla “Kadets” sniegtais situācijas vērtējums ir tipisks un raksturīgs autoritārās propagandas piemērs: *“Paša Dieva un tautas vadības lēmums ir tāds, ka stāvam no-status pasaules kara laukam (..) Mēs savā zemē, savā valstī un sava vadoņa vadīti, droši un pārliecināti risinām savus darbus. Mūsu darbu vērtību un augļus neviens nevar apdraudēt.”*⁶⁶

T. Veiherts “Aizsarga” slejās cenšas atspēkot šķietamās baumas, kuras “Jaunprātības nolūkā izplatījuši neatbildīgi ļaudis”⁶⁷. Aizsargu žurnāla apskatnieks noraida runas par to, ka vācu tautības iedzīvotāju aizbraukšanai no Baltijas valstīm ir noteikta saistība ar līgumiem starp PSRS un šīm valstīm, kā arī ar “gaidāmo nedrošību Baltijas pie-

krastē”⁶⁸. Par spēcīgāko argumentu T. Veiherts šeit min K. Ulmaņa izteikumu: “*Mūsu Valsts prezidenta spēcīgie vārdi viņa 12. oktobra vēsturiskajā vēstījumā pārliecināja visus, ka nekādas briesmas mūsu zemei nedraud un ka ikviena pilsoņa pienākums ir mierīgi turpināt savu darbu un apkarot katru, kas kaisa mūsu tautā riebīgo nīkoņas sēklu un garu.*”⁶⁹

Aizsargu mēnešraksta 1940. gada 1. numurā mēneša apskatnieks turpina cīnīties ar “baumām”. Šoreiz tās ir Rietumu preses ziņas par to, ka nesenās pārmaiņas Baltijas piekrastes militāri stratēģiskajā stāvoklī varētu radīt “Latvijas, Lietuvas un Igaunijas sadzīvē negatīvu lūzumu, kas apdraudētu mūsu Antantes [Baltijas Antantes. – I. B.] tuvākos likteņus”⁷⁰. Šādi viedokļi T. Veihertam šķiet nepamatoti pesimistiski un pašas dzīves atspēkoti. Mēneša apskata autors atsaucas uz 1940. gada 14. marta Baltijas valstu ārlietu ministru konferenci Rīgā, kur ar gandarījumu atzīmēts, ka “Baltijas valstu pieņemtā politika ir izrādījusies pareiza”⁷¹. Tiek piesauktas arī kārtējās V. Molotova tirādes par PSRS stingro un noteikto neitralitāti, drošības stiprināšanu Baltijas piekrastē, Baltijas valstu neitralitātes un neatkarības respektēšanu.⁷²

Savukārt žurnāls “Kadets” vairākos materiālos raksta par to, kā latviešiem izturēties kara laikā. Tā mēnešraksta 1940. gada 5./6. numurā publicists J. Students norāda, ka apstākļi prasa no latviešiem politisku drosmi. Ar šo drosmi J. Students saprot “*nacionālās un valstiskās pārliecības apliecināšanu un uzturēšanu visdraudošākajos apstākļos, uzticības saglabāšanu 15. maija Latvijai un viņas autoritārajai iekārtai*”⁷³. Šo pašu domu sev raksturīgajā pseidomilitārajā stilā pauda arī sabiedrisko lietu ministrs Alfrēds Bērziņš: “Tāpēc vienprātībā, disciplinētā solī aiz Prezidenta, pretim drošai nākotnei.”⁷⁴

Visu šo neīsto, pašapmāna un oficiālā optimisma pārpilno apgalvojumu vidū ir tikai viens, kas liecina par reālas situācijas un Latvijas gaidāmā likteņa izpratni. T. Veihertam, kurš acīmredzot labi zināja lietas patieso stāvokli, 1940. gada martā izdevās paust aizplīvurotu, bet tomēr gana skaidru norādi uz tuvākās nākotnes drūmajām perspektīvām: “*Nebūsīm rožaini optimisti, raudzīsimies uz lietām ar vēsu prātu un nebrīnīsimies, ka kādā jaukā dienā būsīm nostādīti jaunu faktu un apstākļu priekšā. Tagadējā diplomātija ir pilna noslēpumainiem vilcieniem un sarežģītām intrigu spēlēm, kuru pavedieni paliek rūpīgi aplēpti no plašās un vienkāršās publikas skata.*”⁷⁵

Atsauces

- 1 T. B. [Bebris, T.] Kara propaganda. *Kadets*. 1939. Nr. 10./11./12. 463. lpp.
- 2 Veiherts, T. Mēneša apskats. *Aizsargs*. 1939. Nr. 11. 780., 781. lpp.; Ķ. [Ķikulis, J.] Modernais un vienmuļais karš. *Turpat*, 756. lpp.
- 3 Students, J. 15. maija ideja. *Kadets*. 1940. Nr. 5./6. 234. lpp.
- 4 Veiherts, T. Mēneša apskats. *Aizsargs*. 1939. Nr. 9. 646., 648. lpp.; T. B. [Bebris, T.] Kara propaganda. *Kadets*. 1939. Nr. 10./11./12. 459. lpp.

- ⁵ B. K. Eiropas Ziemeļvalstis. *Militārais Apskats*. 1940. Nr. 2. 181. lpp.
- ⁶ Ķ. [Ķikulis, J.] Modernais un vienmuļais karš. *Aizsargs*. 1939. Nr. 11. 756. lpp.
- ⁷ *Militārais Apskats*. 1940. Nr. 7. 1077.–1078. lpp.
- ⁸ Kapteinis Bruners. Minējumi par nākošā kara operācijām. *Militārais Apskats*. 1940. Nr. 6. 836. lpp.
- ⁹ T. B. [Bebriš, T.] Kara propaganda. *Kadets*. 1939. Nr. 10./11./12. 459. lpp.
- ¹⁰ Veiherts, T. Mēneša apskats. *Aizsargs*. 1940. Nr. 2. 139. lpp.
- ¹¹ *Turpat*, 1939. Nr. 11. 779. lpp.
- ¹² *Turpat*, 1940. Nr. 3. 211. lpp.
- ¹³ *Turpat*, Nr. 2. 139. lpp.
- ¹⁴ *Turpat*, Nr. 3. 211. lpp.
- ¹⁵ Ķ. [Ķikulis, J.] Modernais un vienmuļais karš. *Aizsargs*. 1939. Nr. 11. 756. lpp.
- ¹⁶ *Turpat*.
- ¹⁷ Veiherts, T. Mēneša apskats. *Aizsargs*. 1939. Nr. 10. 718. lpp.; *Aizsargs*. 1940. Nr. 1. 25. lpp.; *Militārais Apskats*. 1940. Nr. 3. 418. lpp.
- ¹⁸ *Aizsargs*. 1940. Nr. 1. 26. lpp.; Nr. 2. 103. lpp.; Nr. 4. 252., 253. lpp.; *Militārais Apskats*. 1939. Nr. 12. 2270., 2271. lpp.; 1940. Nr. 1. 103. lpp.; Nr. 3. 419. lpp.
- ¹⁹ Veiherts, T. Mēneša apskats. *Aizsargs*. 1940. Nr. 5. 355. lpp.
- ²⁰ *Turpat*, 1940. Nr. 4. 252. lpp.
- ²¹ Veiherts, T. Mēneša apskats. *Aizsargs*. 1940. Nr. 5. 355. lpp.
- ²² *Turpat*, 1940. Nr. 6. 440., 441. lpp.
- ²³ *Turpat*, 441., 442. lpp.
- ²⁴ *Turpat*, 1939. Nr. 12. 867. lpp.
- ²⁵ *Turpat*, 1940. Nr. 6. 441. lpp.
- ²⁶ *Militārais Apskats*. 1940. Nr. 7. 1074. lpp.
- ²⁷ Ķ. [Ķikulis, J.] Modernais un vienmuļais karš. *Aizsargs*. 1939. Nr. 11. 756. lpp.
- ²⁸ *Turpat*.
- ²⁹ *Turpat*.
- ³⁰ J. J. Polijas traģēdija. *Aizsargs*. 1939. Nr. 11. 754. lpp.
- ³¹ Ķ. [Ķikulis, J.] Modernais un vienmuļais karš. *Aizsargs*. 1939. Nr. 11. 756. lpp.
- ³² Veiherts, T. Mēneša apskats. *Aizsargs*. 1939. Nr. 10. 716. lpp.
- ³³ *Turpat*.
- ³⁴ *Turpat*, 715. lpp.
- ³⁵ *Turpat*, 717. lpp.
- ³⁶ Virsleitnants Puriņš. Lietuvas valsts svētkos 16. februārī. *Kadets*. 1940. Nr. 2. 70. lpp.
- ³⁷ J. J. Polijas traģēdija. *Aizsargs*. 1939. Nr. 11. 754., 755. lpp.; *Militārais Apskats*. 1940. Nr. 1. 105. lpp.; Nr. 4. 595. lpp.
- ³⁸ *Militārais Apskats*. 1940. Nr. 1. 104. lpp.
- ³⁹ J. J. Polijas traģēdija. *Aizsargs*. 1939. Nr. 11. 755. lpp.; E. K. Vācu karagājiens Polijā. *Militārais Apskats*. 1940. Nr. 2. 177. lpp.; Kapteinis Osis. Vācu karaspēks franču apgaismojumā. *Turpat*, 1940. Nr. 3. 320. lpp.; *Turpat*, 1940. Nr. 1. 105., 109., 110. lpp.
- ⁴⁰ *Turpat*, 1939. Nr. 11. 2070. lpp.; E. K. Vācu karagājiens Polijā. *Turpat*, 1940. Nr. 2. 179. lpp.
- ⁴¹ T. B. [Bebriš, T.] Kara gājiens Polijā. *Turpat*, 1940. Nr. 1. 15. lpp.; Kapteinis Osis. Vācu karagājiens franču apgaismojumā. *Turpat*, 1940. Nr. 3. 320. lpp.; J. J. Polijas traģēdija. *Aizsargs*. 1939. Nr. 11. 755. lpp.

- ⁴² E. K. Vācu karagājiens Polijā. *Militārais Apskats*. 1940. Nr. 2. 179. lpp.; *Turpat*, 1939. Nr. 11. 2068. lpp.; 1939. Nr. 12. 2265. lpp.; 1940. Nr. 1. 105. lpp.
- ⁴³ E. K. Vācu karagājiens Polijā. *Turpat*, 1940. Nr. 2. 172. lpp.; *Turpat*, 1939. Nr. 12. 2265. lpp.; 1940. Nr. 2. 260., 261. lpp.
- ⁴⁴ *Turpat*, 1939. Nr. 12. 2268. lpp.; T. B. [Bebrišs, T.] Kara gājiens Polijā. *Turpat*, 1940. Nr. 1. 15. lpp.
- ⁴⁵ *Aizsargs*. 1940. Nr. 2. 104. lpp.; 1940. Nr. 5. 327. lpp.; *Militārais apskats*. 1939. Nr. 11. 2073. lpp.; 1940. Nr. 2. 260., 261. lpp.; 1940. Nr. 4. 591. lpp.
- ⁴⁶ T. B. [Bebrišs, T.] Kara gājiens Polijā. *Turpat*, 1940. Nr. 1. 14., 15. lpp.
- ⁴⁷ Upītis, J. Vācu karagājiens Polijā. *Kadets*. 1940. Nr. 5./6. 256. lpp.
- ⁴⁸ Veiherts, T. Mēneša apskats. *Aizsargs*. 1939. Nr. 12. 865. lpp.
- ⁴⁹ *Turpat*, 1940. Nr. 1. 64. lpp.
- ⁵⁰ T. B. [Bebrišs, T.] Kara gājiens Somijā 1939.–1940. gadā. *Militārais Apskats*. 1940. Nr. 6. 789. lpp.
- ⁵¹ Veiherts, T. Mēneša apskats. *Aizsargs*. 1940. Nr. 4. 283. lpp.
- ⁵² *Turpat*, 1939. Nr. 12. 866. lpp.
- ⁵³ *Turpat*, 1940. Nr. 4. 283. lpp.
- ⁵⁴ *Turpat*.
- ⁵⁵ B. K. Eiropas Ziemeļvalstis. *Militārais Apskats*. 1940. Nr. 2. 183. lpp.; T. B. [Bebrišs, T.] Kara gājiens Somijā 1939.–1940. gadā. *Turpat*, 1940. Nr. 6. 785. lpp.
- ⁵⁶ *Turpat*, 1940. Nr. 7. 999. lpp.
- ⁵⁷ *Aizsargs*. 1940. Nr. 1. 28. lpp.; Nr. 3. 171. lpp.
- ⁵⁸ *Militārais Apskats*. 1940. Nr. 2. 262. lpp.; Nr. 3. 415. lpp.; *Aizsargs*. 1940. Nr. 3. 171., 172. lpp.; T. B. [Bebrišs, T.] Kara gājiens Somijā 1939.–1940. gadā. *Militārais Apskats*. 1940. Nr. 6. 785. lpp.
- ⁵⁹ *Turpat*, 1940. Nr. 2. 262. lpp.
- ⁶⁰ *Aizsargs*. 1940. Nr. 3. 171., 172. lpp.; Nr. 5. 325., 326. lpp.; *Militārais Apskats*. 1940. Nr. 2. 262., 263. lpp.; Nr. 5. 699., 707. lpp.; T. B. [Bebrišs, T.] Kara gājiens Somijā 1939.–1940. gadā. *Turpat*, 1940. Nr. 6. 786. lpp.
- ⁶¹ *Aizsargs*. 1940. Nr. 5. 326. lpp.; Nr. 3. 171. lpp.; *Militārais Apskats*. 1940. Nr. 6. 896. lpp.
- ⁶² T. B. [Bebrišs, T.] Kara propaganda. *Kadets*. 1939. Nr. 10./11./12. 463. lpp.
- ⁶³ Veiherts, T. Mēneša apskats. *Aizsargs*. 1939. Nr. 9. 647. lpp.
- ⁶⁴ *Turpat*, Nr. 10. 717. lpp.
- ⁶⁵ *Turpat*, Nr. 11. 781. lpp.
- ⁶⁶ Ar mieru sirdī un darbā. *Kadets*. 1939. Nr. 11./12./13. 451. lpp.
- ⁶⁷ Veiherts, T. Mēneša apskats. *Aizsargs*. 1939. Nr. 11. 781. lpp.
- ⁶⁸ *Turpat*.
- ⁶⁹ *Turpat*.
- ⁷⁰ *Turpat*, 1940. Nr. 1. 65. lpp.
- ⁷¹ *Turpat*, Nr. 4. 283. lpp.
- ⁷² *Turpat*, 284. lpp.
- ⁷³ Students, J. 15. maija ideja. *Kadets*. 1940. Nr. 5./6. 234. lpp.
- ⁷⁴ Bērziņš, A. Kalposim vienībai. *Turpat*, 227. lpp.
- ⁷⁵ Veiherts, T. Mēneša apskats. *Aizsargs*. 1940. Nr. 3. 211. lpp.

Die Widerspiegelung des Zweiten Weltkrieges in den lettischen Militärzeitschriften (1939–1940)

Ilgvars Butulis

Zusammenfassung

In der vorliegenden Arbeit werden die Informationen über den zweiten Weltkrieg in den lettischen Militärzeitschriften (1939–1940) analysiert. Während des Berichtszeitraums erschienen in Lettland drei Militärzeitschriften – “Aizsargs” (Der Schutzkorpsmann), “Militārais Apskats” (Die militärische Rundschau), und “Kadets” (Der Kadett). Artikel und militärische Chronik dieser Zeitschriften schufen die Quellenbasis dieser Forschungen.

Der Autor stellt sich folgende Aufgaben: 1) Den Umfang, die Autoren und die Herkunft der Informationen festzustellen. 2) Thematik, Dynamik und politisch-ideologische Tendenzen der Artikeln und der Chronik zu analysieren. 3) Die allgemeine und unterschiedliche Besonderheit bei der Widerspiegelung des Krieges in jeder der drei militärischen Zeitschriften.

Einen allgemeinen Überblick über die Zeitschriftartikel und Chronik bieten die beiden Tabellen. Wie aus ihnen ersichtlich, sind während des Berichtszeitraumes in 24 Artikeln 196 Chronikinformationen erschienen. Der zweite Weltkrieg fand seine Widerspiegelung auch in 10 internationalen Rundschau der Monatschrift “Aizsargs”. Die Autoren der 17 Artikeln sind bekannt. Zu ihnen zählen neben hauptsächlich Militärpersonen auch bekannte Kulturschaffende und Publizisten. Autor der internationalen Rundschau des “Aizsargs” ist der Journalist und Diplomat Teodors Verherts. Die Informationen der militärischen Chronik sind ausländischen, besonders der deutschen, französischen und sowjetischen Militärpresse entnommen.

Die Artikeln und die Informationen der Chronik über den II Weltkrieg kann man in 5 thematischen Gruppen einteilen: 1) allgemeine Charakteristik des Krieges, 2) der Krieg in Westen, 3) der deutsch-polnische Krieg, 4) der “Winterkrieg” (der sowjetisch-finnische Krieg), 5) die Baltischen Staaten und der Krieg.

Die lettischen Militärzeitschriften zollen den Kriegserfolgen der deutschen Wehrmacht Bewunderung, berichteten betont vorsichtig über die militärischen Aktivitäten der Sowjetunion, charakterisieren übertrieben optimistisch die neue geopolitische Situation der Baltischen Staaten. Die militärischen Zeitschriften nahmen keinen politischen Standpunkt ein, demonstrierten Objektivität und Neutralität, blieben aber andererseits im Rahmen der gängigen Stereotype der offiziellen autoritären Ideologie und Propaganda.

Jānis Keruss

Latvijas neitralitāte Otrā pasaules kara sākumā: priekšstati un realitāte

Pēc Molotova–Ribentropa pakta nonākusi PSRS ietekmes sfērā, Latvija Otrā pasaules kara sākumā atradās visai neapskaužamā situācijā. Sākot ar 1939. gada 5. oktobri, Latvijas suverenitāti ierobežoja uzspiestais bāzu līgums ar Padomju Savienību. Rakstā mēģināts rast atbildi uz jautājumu, vai vispār un, ja jā, tad kādā kontekstā iespējams attiecināt neitralitātes jēdzienu uz Latvijas situāciju Otrā pasaules kara sākumā. Lai atbildētu uz šo jautājumu, nepieciešams atrisināt šādus uzdevumus: parādīt neitralitātes jēdziena skaidrojumu līdzšinējā Latvijas un trimdas historiogrāfijā, tā tiesisko un politisko interpretāciju attiecīgajā laika periodā.

Latvijas neitralitātes problēmu atspoguļojums trimdas un mūsdienu Latvijas historiogrāfijā

Latvijas vēstures literatūrā neitralitātes politika ir bijusi daudzu pētījumu objekts. Vēsturnieki galvenokārt skata Latvijas neitralitāti kontekstā ar laika periodu no 1938. gada rudens līdz 1939. gada septembrim, kad notika pavērsiens Latvijas ārpolitikā neitralitātes virzienā, kā arī ar 1939. gada septembrī īstenoto Latvijas ārpolitiku. Savukārt periods pēc bāzu līguma parakstīšanas vairs netiek raksturots kā neitralitātes realizācijas posms.

Vēsturnieki visai vienprātīgi kritizē Latvijas neitralitāti. Pirmām kārtām šī kritika saistās ar neitralitātes **tiesisko un politisko kritēriju** neatbilstību neitralitātes principiem. Jau trimdas vēsturnieku darbos ir izkristalizējies viedoklis, ka Latvijas neitralitātes politika kara sākumā bijusi kļūdaina, sākot ar atteikšanos no Tautu Savienības 16. panta, šīs politikas realizāciju kara sākumā un PSRS prasību nekritisku pieņemšanu. Kritiska attieksme pret Kārļa Ulmaņa valdības īstenoto ārpolitikas kursu kara laikā izteikta jau šim režīmam opozicionāri noskaņoto laikabiedru atmiņās. Latvijas bijušais sūtnis Francijā Fēliks Cielēns savās atmiņās raksta, ka 1939. gada vasarā Latvija pārāk iedomīgi atļāvusies noraidīt Anglijas, Francijas un PSRS garantijas, jo “šīs valstis varētu nodrošināt Baltijas valstis pret uzbrucēju”¹. Arī trimdas vēsturnieks Edgars Andersons uzskatīja, ka

Latvijas pāreja uz neitralitāti jau 1938. gada beigās ir bijusi kļūdaina un pareizākā rīcība būtu bijusi "pievienoties kādam lielvalstu grupējumam un cerēt uz labāko"². E. Andersons kritiski vērtē arī atsevišķus Latvijas valdības soļus, saistītus galvenokārt ar bezdarbību un necenšanos realizēt deklarēto neitralitāti, piemēram, par valdības vilcināšanos izpildīt mobilizācijas plānus, nesasaukt Baltijas Antantes konferenci un savlaicīgi nedefinējot Latvijas teritoriālo ūdeņu joslas platumu.³

Tāpat Latvijas mūsdienu vēstures literatūra negatīvi vērtē Latvijas nostāju kara sākumā, bet vairāk uzmanību pievērš neitralitātes politikas attiecīgā laika izpratnei. Līdzās daudzām citām valdības kļūdām neitralitāte, it īpaši pēc bāzu līguma pieņemšanas, tiek kritizēta galvenokārt tādēļ, ka tā neatbilda patiesas neitralitātes tiesiskajiem kritērijiem, faktiski neitralitātes politikas beigu prologu saistot ar 1939. gada 21. septembra Latvijas lēmumu slēgt Polijas vēstniecību.⁴ Vēsturnieks Aivars Stranga uzskata, ka Latvijas politika kara sākumā nebija neitrāla, bet, līdzko runa bija par "patiesu neitralitāti vai palikšanu ārpus kara, tika izvēlēta pēdējā, upurējot neitralitāti"⁵. Latvijas neitralitāte bija tikai tukša frāze, to vērtējot, autors secina, ka neviens no trim svarīgākajiem neitralitātes aspektiem nedeva tai pamatu. Tie ir: 1) Latvijas vieta starptautiskajās attiecībās; 2) Latvija nebija patiesi neitrāla un nespēja to pierādīt; 3) proklamētā neitralitāte nevarēja atrisināt nevienu no svarīgākajiem Latvijas ārpolitiskajiem uzdevumiem.⁶

Latvijas neitralitātes izpratne vērtēta gan laikabiedru atmiņās, gan vēstures literatūrā arī ar **morāles kritērijiem**, norādot uz to, ka, pasludinot neitralitāti, Latvija faktiski jau 1938. gada beigās nostājusies abu potenciālo agresoru – Vācijas un PSRS pusē. Jau laikabiedri asi kritizēja Latvijas neitralitātes politiku kā atkāpšanos no tradicionāli prorietumnieciskās līnijas un nosvēršanos par labu revizionistisko valstu interesēm. Tiesa, šis aspekts visvairāk tiek attiecināts uz 1939., pat 1938. gada beigu Latvijas ārpolitiku, kad tai vēl bija zināma rīcības brīvība. Pirmām kārtām te būtu jāmin Latvijas sūtņa Beļģijā Miķeļa Valtera sarakste ar Kārli Ulmani un Vilhelmu Munteru. Saskaņā ar šī Latvijas izcilā diplomāta viedokli neitralitāte Ulmaņa režīma interpretācijā bija nevis tiesiska vai politiska, bet gan morāla kategorija. Tās nolūks bija "panākt politisku bezrūpību, demoralizēt ētisko sajūtu pret notikumiem"⁷.

Arī Cielēns salīdzināja Latvijas valdības bravūrīgo stāju 1939. gada vasarā, kad tā noraidīja trīspusējo valstu garantijas, ar uzkrītoši glēvo padomju karaspēka ielaišanu Latvijā tā paša gada oktobrī.⁸

Ievērojamākie Latvijas trimdas un mūsdienu vēsturnieki īpaši kritiski Latvijas stāju vērtē sakarā ar valdības 21. septembra rīcību, slēdzot Polijas vēstniecību. E. Andersons rakstīja, ka *".. dažus gadus vēlāk latvieši bija sašutuši, kad dažas valstis likvidēja Latvijas sūtniecību, ar motivāciju, ka Latvijas valsts faktiski vairs*

*nepastāv.*⁹ Arī laikabiedru priekšstatos šis solis izraisījis neizpratni. Interesantu šī soļa attaisnojumu minējis Latvijas sūtnis Rumānijā Ludvigs Ēķis. Kāds Latvijas pilsonis Bekmanis 1939. gada decembrī no Francijas bija ieradies Bukarestē, lai dotos tālāk uz Latviju. Noklausoties stāstu, ka viņa satiktie Francijas politiķi un Polijas diplomāti Francijā pārmetuši Latvijas valdībai 21. septembra soli, L. Ēķis aizbildinājies, ka tas bijis nepieciešams “poļu arogantās uzstāšanās” un “vācu un krievu iespējamo represiju” dēļ.¹⁰ Tomēr Ēķim šo pēdējo argumentu bija grūti atspēkot, kad Bekmanis minējis, ka lietuvieši un igauņi to nav darījuši. Galvenais viņa arguments palika poļu, īpaši sūtņa Klopotovska paša it kā pret Latviju vērstā nostāja. Sarunā ar Polijas sūtniecības vadītāju Ankarā vēl 1940. gada jūnijā Ēķis sacīja, ka šis Latvijas solis nebūtu sperts, ja “poļu karaspēka vienības un sūtnis nebūtu aizmirsis, ka atrodas neatkarīgā valstī”¹¹. Šie bija pilnīgi tukši argumenti. Polijas militārie bēgļi nekādā mērā neapdraudēja Latviju, un 21. septembra gājiens bija tikai mēģinājums izpatikt PSRS un Vācijai.

Mūsdienu vēstures literatūrā autoritārā režīma uz āru vērstās propagandas disonanse patiesajai gribai un spējām pretoties ir vērtēta ļoti daudzpusīgi, izmantojot visai lielu faktoloģisko materiālu klāstu. Vēsturnieks A. Stranga apskata gan dažādu Latvijas amatpersonu un vadošo politiķu retoriku, kurā izteikta gatavība pretoties, gan arī ārvalstu novērotāju priekšstatus par Latvijas gatavību aizsargāt savu neitralitāti.¹² Polijas vēstniecības slēgšana pamatoti tiek vērtēta kā neatbilstoša Latvijas apdraudētības pakāpei, šī soļa vienīgais motīvs bija izpatikt PSRS un Vācijai.¹³ Tādējādi Latvija morāli nostājās agresora pusē.

Latvijas valdības rīcību pret Polijas vēstniecību grūti attaisnot. Ne no politiskā, ne morālā viedokļa nebija attaisnojama Polijas vēstniecības slēgšana. Tādējādi Latvija neitralitāti interpretēja tik brīvi kā neviena cita valsts, ar neitralitāti saprotot jebkādu rīcību, kas nav vēsta pret Vāciju un Padomju Savienību. Jāpiekrīt E. Andersonam, ka Latvijā nebija nokļuvis neviens Polijas valdības loceklis, kas varētu nepatikt PSRS un Vācijai.¹⁴ Ar to atšķīrās Latvijas rīcība no, piemēram, Rumānijas rīcības tajā pašā 21. septembrī, kad Rumānijas valdība liedza uzturēties savā teritorijā Polijas trimdas valdībai. Šo lēmumu Bukarestē pamatoja ar savu tālaika neitralitātes izpratni: neitrāla valsts nedrīkst nekādā veidā stiprināt vienas vai otras karojošās puses pozīcijas.¹⁵ Lai arī šāda pozīcija nepārprotami liecināja par patvarīgu un oportunistisku neitralitātes skaidrojumu, tomēr Polijas valdības darbības nepieļaušana bija pamatotāka. Turpretim vēstniecības slēgšana – pilnīgi nevajadzīgs solis.

Vai mūsdienās nebūtu laiks pārskatīt šos Latvijas neitralitātes vērtējumus, diferencētāk aplūkojot Latvijas toreizējās valdības rīcībā esošās iespējas? Lai atbildētu uz šo

jautājumu, lielāku uzmanību jāpievērš Latvijas neitralitātes politikas salīdzinājumam ar citām valstīm. Vai citās valstīs šī neitralitātes izpratne nebija līdzīga, praktiski krietni pārkāpjot šīs politikas tradicionālos principus. Nenoliedzot Latvijas valdības pieļautās kļūdas ārpolitikā aplūkojamajā laika periodā, tomēr gribētos norādīt uz vairākiem aspektiem, kurus būtu jāņem vērā, vērtējot Latvijas neitralitātes politiku, un kuriem nav pievērsta pienācīga uzmanība vēstures literatūrā.

Pirmām kārtām kritiski jāvērtē vēstures literatūrā lietotā pieeja pārnest Latvijas valdībai starptautiski tiesisko normu neievērošanu, īpaši jau tās neitralitātes neatbilstību starptautiskajām tiesībām. Laikabiedri un vēsturnieki, kritizējot Latvijas valdības nerēķināšanos ar neitralitātes tiesībām, neņem vērā neitralitātes tiesību gandrīz vai utopisko raksturu Eiropā Otrā pasaules kara sākumā. Neitralitāti bieži vien saprot tā, kā to vajadzētu saprast 20. gadsimtā saskaņā ar pastāvošajām tiesībām, – kā objektīvu un bezpartijisku nostāju pret visām karojošām pusēm; tieši tādu neitralitāti gribēja piekopt visas valstis. Līdz pat 20. gadsimta 90. gadiem Eiropā valdīja iedomas, ka neitrālās valstis patiesi piekopa šādu politiku. Debatēs, kuras risinājās Eiropā pēc tam, kad kļuva skaidra Šveices banku sadarbība ar ass valstīm, sākās pastiprināta interese par Eiropas mazo valstu neitralitātes politiku – un nācās secināt, ka šī politika kara eskalācijas gaitā neatbilda nevienam tiesiskam vai morālam kritērijam. To ievērot nespēja pat Šveice ar vissenākajām neitralitātes tradīcijām. Šis jēdziens tika interpretēts visai plašā spektrā, galvenokārt pēc izdevīguma principa gan politikā, gan saimniecībā un pat ideoloģijā attiecīgajā situācijā.

Citas mazo Eiropas valstu vadības pat apzinājās stingras klasiskās neitralitātes principu lietošanas neiespējamību un nevajadzību. Tā, piemēram, Īrijas premjerministrs Emons de Valera īsi pēc Vācijas un Polijas kara sākuma parlamentā par galvenajiem ārpolitikas uzdevumiem Otrā pasaules kara sākumā izteicās: *“Mēs ceram savu nostāju stiprināt, nevis turoties pie teorētiskiem un abstraktiem vai tamlīdzīgiem neitralitātes principiem, bet praktiski demonstrējot savu gribu palikt ārpus kara.”*¹⁶ Vācu sūtnim valdības vadītājs jau kara sākumā tieši pateica, ka nespēj apsolt valsts pilnīgu neitralitāti karā, bet Īrija būs spiesta “izrādīt Lielbritānijai pretimnākšanu dažos jautājumos”¹⁷. Lieki piebilst, ka Baltijas valstu ģeopolitiskā telpa bija vēl neizdevīgāka neitralitātes politikas īstenošanai un daudz bīstamāka to pastāvēšanai. Līdz ar to objektīvi te bija daudz mazāk iespēju realizēt neitrālu un bezpartijisku nostāju.

Tāpat būtu jājauc, ja nespēja pat, piemēram, Šveice un Īrija īstenot patiesi neitrālu politiku, vai ir nozīmes Latvijas neitralitāti vērtēt pēc tiesiskuma un patiesi neitrālas stājas kritērijiem. Ņemot vērā Latvijas un šo Rietumeiropas valstu ģeopolitiskā stāvokļa lielo atšķirību, to, ka šīs valstis neatradās tik apdraudētā situācijā kā Latvija, nemaz nebūtu domājams, ka Latvijai vai kādai citai Baltijas valstij izdotos realizēt patiesu

un esošajās starptautiskajās tiesībās balstītu stāju. Vēsturnieki ir mēģinājuši definēt šo Eiropas mazo valstu neitralitātes politikas būtību. Vācu vēsturnieks F. Hennings-Zecens raksta, ka, par spīti Īrijas visai proangliskajai ārpolitikai kara laikā, tomēr tās nostāju var apzīmēt kā "labvēlīgu neitralitāti", "bezprinciālu neitralitāti".¹⁸ Vienīgā neitralitātes pazīme ir mēģinājumi pasargāt valsti no ieraušanas karadarbībā.¹⁹ Vai līdzīgi nevarētu raksturot arī Latvijas ārpolitiku Otrā pasaules kara sākumā līdz valsts bojāejai?

Bāzu līgums un Latvijas neitralitātes tiesiskie aspekti

Līdz ar padomju karaspēka vienību izvietošānu Latvijas teritorijā pēc 1939. gada oktobrī parakstīto savstarpējās palīdzības līgumu ar PSRS un tās bāzu ierīkošanu Latvijas teritorijā Latvijas neitralitāte zaudēja nozīmi kā juridiska kategorija. Pēc PSRS karaspēka izvietošānas Latvijas teritorijā zuda pats svarīgākais neitralitātes juridiskais priekšnoteikums. Šis līgums bija pretrunā ar Hāgas 1907. gada konvencijas par neitrālo valstu tiesībām un pienākumiem 1. punktu, kurā noteikts, ka neitrālās valsts teritorija ir neaizskarama. Tomēr Latvijas valdība politisku apsvērumu dēļ atteicās atzīt šo faktu un centās ar juridiskiem argumentiem pamatot neitrālā statusa turpmāko esamību.

Propagandā līguma nozīme tika parādīta tāda, kādu to iedomājās un vēlējās valdība. Iekšlietu ministrs Kornēlijs Veitmanis 1939. gada 25. oktobrī sacīja, ka šis līgums garantē Latvijas neiesaistīšanos karā, jo PSRS bāzes it kā "sagādā arī mums drošību un attālina kara iespēju"²⁰. Šis miera garantijas balstījās ilūzijās, ka PSRS respektēs šo līgumu, jo "šī valsts jau 20 gadu respektē mūsu starpā noslēgto miera līgumu un tāpat lojāli ir pildījusi visus pārējos līgumus"²¹. Alternatīva šim līgumam ar PSRS un suverenitātes ierobežošanai, ko valsts vadītāji likās nemanām, šķita vēl briesmīgāka – trīspusējā pakta pieņemšana jau 1939. gada vasarā un līdz ar to neizbēgama konfrontācijas padziļināšanās ar Vāciju un varbūt pat karš.²² Baltijas valstis centās balstīties uz starptautisko tiesību normu nožēlojamām atliekām, kādas bija saglabājušās Baltijas telpā pēc Molotova–Ribentropa pakta parakstīšanas.²³

Faktus, ka padomju kara lidmašīnas no Igaunijas teritorijas tika izmantotas karā pret Somiju, Igaunijas un Latvijas diplomātiskās aprindas interpretēja kā Igaunijas neitralitāti "netangējošus", jo tas notiek bez Igaunijas valdības līdzdalības. Igaunijas valdība neuzņēmas atbildību par šo PSRS soli, tā uzsvēra, ka gadījumā, ja somi uzbruktu šīm padomju bāzēm, igauņi tās neaizstāvētu.²⁴ Līdzīgā kontekstā pārējās Baltijas valstīs tika uztverts arī bāzu līgums – tas neprasot atteikšanos no neitralitātes, izņemot lielvalstu uzbrukuma gadījumā.²⁵ Tika atzīts, ja tomēr šāds uzbrukums notiktu, tad Baltijas valstis tāpat jebkurā situācijā vairs nebūtu neitrālas. Igaunijas ārlietu ministrs Ants Pīps pat

bija analizējis šo jautājumu tiesiskā un vēsturiskā kontekstā un secinājis, ka valsts, kura iznomā militārās bāzes otras valsts teritorijā, “drīkst tās izmantot tiem mērķiem, kuriem tās paredzētas”²⁶. Pēc ministra domām, Lielbritānija un cariskā Krievija izbūvētos nocietinājumus Ķīnā 20. gadsimta sākumā tāpat izmantojusi saviem mērķiem, nepārkāpjot Ķīnas suverenitāti.²⁷ Jāpiekrīt igauņu autoram Ēvaldam Lāsi, ka šāda argumentācija – koloniālās Ķīnas salīdzināšana ar Igauniju – ļoti izbrīnītu somus, jo tā bija visai nekompetenta – kari, kurus bija domājis A. Pīps, norisinājās galvenokārt pašas Ķīnas teritorijā un patiešām neskāra Ķīnas neitralitāti.²⁸ Loģiski, ka igauņu pozīcija bija tāda, ja somi uzbruktu šīm padomju bāzēm, tad igauņi tās neaizstāvētu.²⁹ Arī Latvijas Neitralitātes komisija jautājumu izvērtēja – vai Latvijā dislocētais padomju karaspēks uzskatāms par eksteritoriālu, t.i., tādu, uz kuru neattiecas Latvijas likumdošana. Komisijas 24. novembra sēdē tika konstatēts vienīgais loģiskais secinājums – eksteritoriāls ir tikai tas karaspēks, kurš okupē citas valsts teritoriju. “Tā kā PSRS karaspēka uzturēšanās Latvijā ir reglamentēta, tad tas nav eksteritoriāls.”³⁰ Ar šādiem vājiem argumentiem Latvijas valdība centās pamatot savu neitralitāti. Interpretāciju noteica pielāgošanās nepieciešamība juridiskajam statusam pēc bāzu līguma pieņemšanas. Lai saglābtu savas suverenitātes paliekas – gan starptautiskās, gan Latvijas sabiedrības acīs, vienīgā iespējamā izvēle bija turpināt neitralitātes sludināšanu, parādot, ka bāzu līgums nemaz nav tik bīstams Latvijai, ka tas neievieš jaunas būtiskas pārmaiņas ārpolitikā. Vēl tikai 1939. gada septembra pirmajā pusē Ārlietu ministrija Latvijas radio organizēja lietuviešu starptautisko tiesību speciālista Domasa Krivicka raksta par neitralitātes tiesībām radiolasījumu. Tajos tika uzsvērts, ka kādai karojošajai pusei “labvēlīgā neitralitāte nav īsta neitralitāte”³¹. Pavisam drīz pierādījās, ka tā bija tikai tukša propaganda.

Bāzu līguma pieņemšana bija neizbēgama ne tikai ārpolitisko apstākļu dēļ, bet arī tādēļ, ka valdošās elites šaurās grupas bija ieinteresētas saglabāt savu varu par katru cenu. Tas bija vienīgi iespējams, izvairoties no kādiem politiskiem vai lieliem saimnieciskiem satricinājumiem. Rezultātā politiskās aprindas centās neredzēt Latvijai draudošās briesmas un demonstrēja dogmatisku neitralitātes izpratni, reālu rīcību aizstājot ar iedomām. Ne tik daudz atkāpšanās no patiesas neitralitātes, cik valdības nemaldīguma un pārspīlētas drošības sajūtas propagandas aizstāšana ar šo jēdzienu būtu jāmin kā viena no svarīgākajām autoritārās valdības neitralitātes interpretācijas īpatnībām. Īstenības idealizācija kļuva neizbēgama, jo drūmā realitāte nedrīkstēja mest ēnu uz “vadoni”³².

Sabiedrībā tika izplatīti maldi un iedomas, ka karš Latviju var neskart. Iekšlietu ministrs Veitmanis jau 4. septembrī Abrenē paziņoja, ka Latvijai briesmas nedraud un *“varam ar gandarījumu atzīmēt mūsu valdības tālredzīgai rīcībai Latvija pasargāta no ieraušanas karā. To nodrošina divi neuzbrukšanas līgumi un neitralitātes likums.”*³³ Šis

izteikums, lai gan domāts vairāk "iekšpolitiskai lietošanai" un tajā skaidri lasāma autoritārajai ideoloģijai raksturīgā pašslavināšanās un neesošu panākumu piedēvēšana, nepārprotami parādīja politiskās elites un plašas sabiedrības daļas vienīgo cerību izdzīvot karā – paļaušanos uz starptautiskajām tiesībām.

Šie priekšstati liecināja, ka Baltijas valstu neitralitātes izpratne balstījās tikai uz vienu aspektu – tās nepiedalījās karā.³⁴ Bāzu līgumu parakstīšanai izmantotie argumenti bija vāji pamatoti, piemēram, Baltijas valstu ārlietu ministru sanāksmē 1939. gada decembrī Latvijas valdība ar prieku varēja konstatēt, ka Latvijai nav jāsaduras ar tādām problēmām kā Igaunijai [padomju aviācija izmantoja Igaunijas bāzes uzlidojumiem Somijai. – J. K.] Ziemas karā, jo padomju lidmašīnas savās jaunajās bāzēs Latvijā sliktu laika apstākļu dēļ vēl nav ielidojušas.³⁵ Šis karš vēl vairāk nostiprināja Baltijas valstu valdošajās aprindās priekšstatu, ka izvairīšanās no attiecību sarežģījumiem ar PSRS šī konflikta laikā vēl vairāk liecina par Latvijas neitralitāti, tā bija vienpusēja un PSRS labvēlīga neitralitātes interpretācija. Saskaņā ar šādu pieeju vienīgais neitralitātes kritērijs bija atturēties no palīdzības Somijai. Par to liecināja kaut vai Baltijas valstu ārlietu ministru 10. konference 7. un 8. decembrī Tallinā. Igaunijas ārlietu ministrs Pīps pat uzskatīja, ka tieši tādēļ, ka kara briesmas ir tuvāk, "tās [Igaunijas. – J. K.] neitrālā stāja paliekot vēl stingrāka un bezpartijiskāka"³⁶. Šāda neitralitātes izpratne liecināja par ļoti šauru jēdziena interpretāciju, ar to apzīmējot vienīgi izvairīšanos no ieraušanas tiešā karadarbībā.

Tiesiskie argumenti neitralitātes attaisnošanai bija pievilkti "aiz matiem", bet vienlaikus tomēr svarīgākā tālaika valdošo aprindu priekšstatos izplatītā neitralitātes pazīme palika – Latvija nebija iesaistīta karā. Diemžēl šīs izpratnes rezultāts nebija tikai tukša ideoloģija vien, bet arī pārmērīga piekāpšanās agresoru (Vācijas un pēc 18. septembra īpaši PSRS) priekšā – gan Polijas vēstniecības slēgšana, gan arī aizliegums Latvijas pilsoņiem pamest valsti. Lielā mērā jāpiekrīt M. Valtera secinājumam, ka "nav iemesla mūsu sabiedriskos prātus, tautu pieradināt pie domas par kāda protektorāta uzkundzību no krievu – vācu puses"³⁷. Tieši ar to nodarbojās valdības propagandas mašīna – uzspiest pārliecību, ka PSRS un Latvijas 5. oktobra līgums ir Latvijai nepieciešams un tās drošību stiprinošs.

Starptautiskās tiesības un Latvijas neitralitātes politika

Tomēr, kā iepriekš minēts, šis kritērijs ir samērā nebūtisks neitralitātes politikas raksturošanai, jo gandrīz visas valstis bija spiestas to ignorēt. Tiesiskā neitralitātes kritērija galvenā problēma ir tā, ka 1907. gada Hāgas konvencijas normas bija ļoti nepilnīgas un atrunāja tikai attiecīgajā laikā aktuālus gadījumus. Militārās tehnikas

attīstības un globalizācijas dēļ vairāki šīs konvencijas principi kļuva nereāli, piemēram, neitrālas valsts pienākums uzturēt līdzvērtīgas saimnieciskās un politiskās attiecības ar karojošām pusēm. Ne tikai Baltijas valstu bezpartijiskā neitralitāte tika iedragāta kara sākumā. Jau 1940. gada pavasarī Zviedrija bija spiesta atteikties no neitralitātes svarīgākā tiesiskā principa – sveša karaspēka nelaišana cauri savai teritorijai.³⁸ No egoistiska un samērā tuvredzīga autoritārā režīma, kāds bija Latvijā, nevarēja gaidīt cildenu rīcību, sekošanu deklarētajiem bezpartijiskās neitralitātes principiem, ja tos ignorēja pat demokrātiskās valstis ar senām neitralitātes tradīcijām. Svarīgāk palūkoties, kā un vai vispār izpaudās neitralitātes saglabāšanas politiskie aspekti. Viens no šādiem aspektiem ir atsevišķu neitralitātes tiesību normu piemērošanas mēģinājumi.

Sākoties Vācijas un Polijas karam, svarīgākais Latvijas valdības uzdevums bija pēc iespējas izvairīties no visiem satricinājumiem, kas varētu ieraut Latviju karā un apdraudēt valsts saimniecisko stabilitāti un politisko režīmu. Latvija bija maza un vāja valsts draudīgā ģeopolitiskā telpā, tagad Latvijas valdībai īpaši svarīgi likās par katru cenu saglabāt valsts stabilitāti. Lielā mērā neitralitātes interpretāciju noteica tieši šis pamatmērķis – apziņa, ka ar PSRS un Vāciju nedrīkst pasliktināt attiecības, arī tādēļ, lai iegūtu tajās saimniecībai trūkstošās izejvielas, kara dēļ zaudētos preču noieta tirgus.

Galvenais paņēmieni, ar ko Latvija cerēja panākt neitralitātes saglabāšanu, bija palūšanās uz starptautisko tiesību nožēlojamām paliekām.³⁹ Dažādu neitralitātes tiesisko normu izmantošanas mēģinājumi bija gandrīz vienīgais Latvijas valdības rīcībā esošais paņēmieni, ar kuru tā centās radīt priekšstatu par savu neitralitāti. Valdība neitralitātes tiesības interpretēja atbilstoši attiecīgajai situācijai – tā, kā tai likās izdevīgāk. Pat pēc bāzu līguma parakstīšanas tā joprojām uzskatīja, ka Latvija ir neitrāla valsts. Šis aspekts jau minēts iepriekšējā nodaļā par bāzu līguma juridisko interpretāciju.

Sākoties Otrajam pasaules karam, Latvijas valdība faktiski pieņēma divas neitralitātes deklarācijas – 1. septembrī Vācijas un Polijas kara gadījumā un 3. septembrī Vācijas un Rietumvalstu kara gadījumā. Līdzīgi rīkojās arī citas valstis. Latvija, piekāpjoties Igaunijai, pieņēma 1. septembra neitralitātes deklarāciju tādā redakcijā, kas burtiski atkārtoja Skandināvijas valstu deklarācijas tekstu, nevis tādu kā Lietuva, kurā bija vēl viens pants, kurš paredzēja aizliegt neitrālas valsts teritorijā jebkādu darbību, kas nesaskan ar neitralitātes noteikumiem.⁴⁰ Otrā deklarācija bija mazliet izvērstāka par pirmo, un, lai gan tiesiski pilnīgi pietika ar 1. septembra deklarāciju, tā bija adresēta arī Latvijas sabiedrībai ar vēstījumu – mēģinājumu turpināt dzīvot kā līdz šim. Neitralitāte te parādījās kā simbolisks apzīmējums visiem paņēmieniem, ar kuriem šis galvenais mērķis – visa iesāktā “jauncelsmes darba” turpināšana – tika mēģināts sasniegt. Līdzās

vadonības tradicionālajai ideoloģijai – “vienprātīgi un apzinīgi atbalstīt Valsts prezidenta noteikto neitralitātes politiku” šajā deklarācijā parādījās tāds motīvs kā nepieciešamība turpināt mierlaika politiku, pielāgojoties jaunajiem apstākļiem. “*Mierīgi un cienīgi, neaizraujoties no jūtām, visa tauta turpinās savu darbību un pārvarēs visas grūtības un ierobežojumus, ko karš ar ārvalstīm varētu nest arī mūsu zemei.*”⁴¹ Kādi līdzekļi bija šīs “mierīgās un cienīgās” dzīves turpināšanai? Tie bija tie paši, uz kuriem Latvija paļāvās visu starpkaru periodu, – diplomātiskie un cerības uz starptautisko tiesību saglabāšanu. Būdama maza un vāja valsts, tā nevarēja daudz paļauties uz savu militāro spēku, un vienīgie diplomātiskie līdzekļi bija visai plaši interpretējamā neitralitāte, ar kuru Latvijas valdība centās demonstrēt savu miera gribu, cerēdama, ka ar to pietiks, lai izglābtos no bojāejas.

Tūlīt pat sākās arī gatavošanās neitralitātes īstenošanai. Latvijā pieņemtie svarīgākie likumdošanas akti, kuri regulēja neitrālas valsts saimniecisko un politisko dzīvi, daudz neatšķīrās no citu neitrālo valstu likumdošanas. Svarīgākie likumi, kurus valdība pieņēma, bija “Likums par preču krājumu izveidošanu”, kurš deva finanšu ministram tiesības noteikt, kad un kādā apjomā veidojami svarīgāko preču krājumi. Tāpat arī tika izdots “Rīkojums par darba turpināšanu rūpniecības un amatniecības uzņēmumos”, kurš uzlika par pienākumu visiem rūpniecības uzņēmumiem turpināt darbu līdzšinējā apjomā. Tā mērķis bija novērst tādas negatīvas sociālas parādības kā strādnieku masveida atlaišana. Uzņēmumi sašaurināt vai pārtraukt ražošanu drīkstēja tikai ar Finanšu un Sabiedrisko lietu ministrijas lēmumu. Tas gan daudz neuzlaboja faktisko stāvokli – izejvielu trūkumu nekādi ministriju lēmumi nespēja aizstāt. Vēl visai svarīgs bija “Likums par darījumiem ar tirdzniecības kuģiem”, kurš aizliedza bez finanšu ministra atļaujas kuģot zem citu valstu karoga, kuģus dāvināt, ieķīlāt. Visiem šiem lēmumiem bija jāstiprina neitralitātes tiesisko pamatu, tie bija līdzīgi, kādus pieņēma arī citas valstis.

Latvijas vēstures literatūrā jau īsi raksturota Ulmaņa valdības neitralitātes izpratne. 4. septembrī Ārlietu ministrijā notika apspriede, lai precizētu neitralitātes deklarācijas lietojumu. Pēc tam V. Munters izstrādāja konfidenciālu ziņojumu par Neitralitātes likuma interpretāciju. Ministrs rakstīja, ka Latvijas uzdevums ir nepieļaut neko tādu, ko kāda karojošā puse varētu uzskatīt par neitralitātes pārkāpšanu un kas varētu attaisnot bruņotu akciju pret Latviju.⁴² Jāpiekrīt, ka šāds secinājums liecināja par visai plašu neitralitātes interpretāciju, gatavību piekāpties PSRS un Vācijas interesēm.⁴³ Tomēr, kā iepriekš minēts, Latvijas nostāja šai ziņā kardināli neatšķīrās no citu valstu nostājas līdzīgā situācijā. Tā bija loģiska, cilvēka dabā ieprogrammēta rīcība – censties pārļaut briesmas un izdzīvot, kā vien iespējams. Arī Zviedrijā neitralitātes izpratne bija tieši tāda pati. Neitralitāti Zviedrijas politiskā vadība interpretēja visai brīvi atkarībā no

politiskās situācijas. Karalis Gustavs V, piemēram, 1940. gada augustā, demonstrējot Zviedrijas labvēlību iepretim Vācijai, sacīja, ka neitralitāte nozīmē draudzīgu attiecību uzturēšanu ar visām valstīm un tās mērķis ir, “saglabājot neatkarību un brīvību, izvairīties no kara”⁴⁴.

Viens no pirmajiem Latvijas valdības soļiem neitralitātes politikas realizācijā bija no tiesību speciālistiem izveidotā Neitralitātes komisija, kuras galvenais uzdevums bija sniegt valdībai dažādus starptautisko tiesību ekspertu izstrādātus padomus attiecībā uz atsevišķiem specifiskiem Latvijas pārvaldes struktūras interesējošiem un ar Latvijas neitralitāti saistītiem jautājumiem. Pirmā komisijas sēde notika 1939. gada 29. septembrī, līdz 1940. gada janvārim komisija sasauca 13 sēdes un nosūtīja resoriem astoņas atbildes.⁴⁵ Komisija darbojās arī pēc bāzu līguma parakstīšanas, kas liecināja, ka valdība nekādā mērā nevēlējās pieļaut domu, ka Latvija vairs nav neitrāla. Visvairāk pieprasījumu nāca no Iekšlietu ministrijas Jūrniecības departamenta, kurš interesējās, vai Latvijas neitralitātes likumu nebūtu jāpapildina pēc Itālijas likuma parauga. Uzkrītoši, ka tieši Itālijas neitralitātes likums kara sākumā Latvijā daudziem šķita pieņemamāks un pilnīgāks. Acīmredzot tādēļ, ka šajā likumā bija visdetalizētāk izstrādāti neitralitātes noteikumi. Tomēr komisija noraidīja departamenta ierosinājumus papildināt likumu un precizēt karojošo valstu karakuģu caurbraukšanas kārtību teritoriālajiem ūdeņiem un izsludināt speciālas kara ostas, kā tas bija Itālijas likumā.⁴⁶ Var piekrist vēstures literatūrā minētajam pamatojumam, kādēļ netika izsludinātas kara ostas – tās varētu kļūt par bombardēšanas vai cita karadarbības veida objektu. Latvijai ar tik nelielu floti šādas ostas nemaz nebija vajadzīgas.⁴⁷ Līdzīgs skaidrojums, proti, pārliecība, ka neizdosies reāli panākt likuma īstenošanu, varētu būt arī komisijas 14. novembra lēmums rekomendēt valdībai vispār atteikties no mēģinājumiem grozīt neitralitātes likumu kara laikā.⁴⁸ Zīmīgs ir Neitralitātes komisijas secinājums, ja likumu tomēr vajadzēs grozīt, tad tas būs iespējams, tikai sazinoties ar Lietuvas un Igaunijas valdību.⁴⁹ Tas liecināja, ka neitralitātes tiesisko normu pielāgošana un interpretācija bija, lai ar nebūtisks, tomēr viens no nedaudzajiem politiskajiem Baltijas valstu sadarbības instrumentiem.

Latvijas ārpolitiskā vadība lielu uzmanību pievērsa citu valstu neitralitātes likumdošanas iepazīšanai. Pamatā tās bija atsevišķas nebūtiskas un sīkas normas. Tā tas bija arī citās neitrālās valstīs – pirmām kārtām uzmanība tika pievērsta neitralitātes likumdošanas sakārtošanai – nekādu citu līdzekļu neatkarības stiprināšanā kara laikā mazajām valstīm nemaz nebija. Tā, piemēram, arī Norvēģijā, karam sākoties, viens no galvenajiem uzdevumiem bija izstrādāt rīkojumus neitralitātes aizsardzībai. Latvijas sūtnis Oslo Voldemārs Salnais ziņoja, ka “kara laika bērnu slimības” vairs neatkārtojas, Norvēģija ir izstrādājusi savus neitralitātes noteikumus, ņemot vērā 1914. gada pieredzi.⁵⁰ Latvijas Ārlietu ministriju interesēja visi jaunumi, kas skāra neitralitātes politikas reali-

zāciju citās valstīs, tā tos pieprasīja ļoti steidzīgi, kā, piemēram, 1939. gada decembrī V. Munters Latvijas sūtnim Londonā Kārlim Zariņam vairākas reizes prasīja Anglijas valdības lēmumu (notifikāciju) par Vācijas blokādi, lai gan Zariņš to jau bija agrāk izsūtījis – un, iespējams, pašas Ārlietu ministrijas darbinieku neizdarības dēļ tā nebija piegādāta ministram.⁵¹

Līgumu departamenta direktors Andrejs Kampe 2. septembrī rakstīja sūtnim Roterdamā, ka *“būtu vēlams nodibināt kontaktus ar saimnieciskajām aprindām, kurām ir piedzīvojumi vēl no 1914. gada, un painteresēties par pieredzi neitralitātes pakāpeniskā ieviešanā”*. Tāpat arī sūtnis tika lūgts uzzināt *“no speciālistiem, uz ko ir jāvērs uzmanība sākumā”*⁵². Līdzīgs pieprasījums tika aizsūtīts arī uz Stokholmu. Tas, ka tikai kara sākumā Ārlietu ministrija sāka interesēties par Holandes pieredzi *“neitralitātes ieviešanā”*, ir vēl viens apstiprinājums tam, cik pēkšņi un negaidīti Latvijas valdība tika konfrontēta ar jauno kara situāciju.

Nekritiska citu valstu neitralitātes normu pielāgošana Latvijai atsevišķos gadījumos neko nedeļa, bet tikai pasliktināja tās starptautisko stāvokli. Viens no šādiem aspektiem bija Latvijas lēmums savu teritoriālo ūdeņu platumu noteikt četru jūdžu attālumā no krasta, kā to bija noteikušas Skandināvijas valstis. 20. oktobrī Vācijas vēstniecība ziņoja Latvijai, ka šo ceturto jūdžu nerespektēs. Latvijas sūtnis Stokholmā V. Salnais 11. novembrī izteica neizpratni par šādu Vācijas rīcību, jo šajā laikā nebija vairs nekādu Polijas kuģu, un sūtnis pamatoti secināja, ka Vācija cenšas ar šādu rīcību kontrolēt visu tirdzniecību Baltijas jūrā un novirzīt to caur Ķīles kanālu.⁵³ Te gan jāuzsver, ka atšķirībā no Zviedrijas, kura šādu teritoriālo ūdeņu platumu noteica jau pirms 150 gadiem,⁵⁴ Latvija to noteica tikai tādēļ, ka to darīja citas Baltijas jūras valstis.⁵⁵ Tas bija vēl viens negatīvs Latvijas ārpolitikas tradīcijas – nekritiska sekošana reģiona valstu ārpolitikai – aspekts. Ja Zviedrija vismaz varēja mēģināt vērsties pret Vācijas patvaļu, izmantojot savu saimniecisko potenciālu kā kārti sarunām ar Vāciju, ko tā arī darīja, tad Latvijai pat šāda argumenta nebija. Tomēr šis piemērs arī liecina, ka Latvija centās saglabāt neitralitātes paliekas. Šāda ciniskiem reālpolitikas principiem pakļauta arī bija attiecīgā laika mazo valstu neitralitātes tiesiskā interpretācija – jautājumos, kuros neitralitātes tiesības nebija iespējams saglabāt, tās tika atmestas, bet nebūtiski un otršķirīgi jautājumi risināti saskaņā ar neitralitātes tiesībām.

Latvijas sadarbība ar Vāciju un neitralitātes iekšpolitiskā funkcija

Vienīgais, ko Latvija politiskajā sfērā varēja darīt pēc bāzu līguma parakstīšanas, bija mēģinājumi atrast Vācijā pretspēku PSRS spiedienam. Šī Latvijas politiskā līnija bija ļoti nekonsekventa un arī nesolīja nekādu pozitīvu iznākumu Molotova–Ribentropa

pakta rezultātā. Latvijas Ārlietu ministrijas Līguma departamenta direktors A. Kampe rakstīja 24. septembrī, ka, “ja vispār ir kaut kas reāls, kas spēj atturēt Krieviju no iebrukuma Baltijas valstīs, tad tas ir Vācijas pretspiediens”⁵⁶. Vienlaikus jāpiekrīt vēsturniekam Inesim Feldmanim, ka Latvija neko nevarēja darīt, lai uzturētu vācu pretspiedienu. Molotova un Ribentropa pakts bija pilnībā izjaucis PSRS un Vācijas spēku līdzsvaru.

Pēc Latvijas un PSRS 5. oktobra līguma ne tikai tradicionāli antivāciski noskaņotā Latvijas sabiedrības daļa, bet arī diplomāti sāka šaubīties par Vācijas faktora nozīmi Latvijas neatkarības nosargāšanā. Viens no Latvijas diplomātiem, kurš jau 30. gadu vidū saskatīja iespējamās briesmas no PSRS puses, bija Latvijas sūtnis Francijā Oļģerts Grosvalds. 1939. gada 23. septembrī, kad Padomju Krievija iesaistījās karā pret Poliju Vācijas pusē, sūtnis ziņojumā uz Rīgu rakstīja: “Francijai vajadzētu pieteikt Padomju Krievijai karu.”⁵⁷ Vēsturnieks E. Andersons šajā Latvijas sūtņa negatīvajā nostājā pret PSRS saskatīja pārāk naivo uzticēšanos Vācijai un tās valdības dotajiem solījumiem.⁵⁸ Lielā mērā šim vērojumam var piekrist, Vācijā sūtnis saskatīja zināmu pretsvaru un glābiņu no Padomju Savienības. Tomēr pēc bāzu līguma noslēgšanas sūtnis acīmredzot vairs neticēja Vācijai kā iespējamam pretsvaram Padomju Savienībai. 13. oktobra ziņojumā no Parīzes viņš uzsvēra, ka darījīs visu iespējamo, lai franču diplomātiem sniegtu “objektīvu un plašu informāciju” [tātad valdības oficiālajā interpretācijā. – J. K.] par Latvijas un PSRS līgumu.⁵⁹ O. Grosvalds pretstatīja franču preses “greizos” un “aplamos” priekšstatus “nopietniem” diplomātu un militāro aprindu uzskatiem. Diplomāti domāja, ka Latvijai bija “jātaisa zināmas koncesijas”, tomēr piebilstot, ka nav zināms, ko krievi gribēs turpmāk. Nedrīkst arī nepamanīt patiesuma iezīmes sūtņa iluzorajos un tuvredzīgajos priekšstatos, ka līgums stiprina Latvijas drošību. Sūtņi lielākoties balstījās līguma burtiskajā un formālajā izpratnē, un tajā patiešām Latvijas politiskā vara un patstāvība netika ierobežota.

Tomēr pat pēc bāzu līguma parakstīšanas Latvijas valdība centās saglabāt labas attiecības ar Vāciju un pilnībā nebija atmetusi neitralitātes politiku. Par to liecina 1939. gada 30. oktobra līgums ar Vāciju par vācbaltiešu izceļošanu. Šis līgums bija ļoti izdevīgs Vācijai, jo tās “interesēm nepārprotami atbilda Latvijas piekrišana izceļotāju īpašuma transfertam uz Vāciju”⁶⁰. Latvija centās arī saimnieciskā ziņā kāpināt Vācijas ieinteresētību tās ražojumos. 1939. gada 21. decembrī tika parakstīts Latvijas un Vācijas tirdzniecības līguma 4. papildprotokols, kas nodrošināja Vācijai tālejošu kontroli pār Latvijas ārējo tirdzniecību. 1940. gadā Latvija apņēmas piegādāt Vācijai preces par 140 milj. latu.⁶¹ Tomēr šķiet, ka, slēdzot līgumu ar Vāciju, Latvija galveno uzmanību pievērta ne tik daudz politiskiem apsvērumiem, cik

saimnieciskiem. Lai arī Latvijas un PSRS 18. oktobra tirdzniecības līgums nodrošināja Latvijai daļu nepieciešamo izejvielu piegādi, tomēr ne tādos apmēros, kā vajadzētu, īpaši liela nepieciešamība bija pēc Vācijas ogleņiem. Tāpat arī šis līgums paredzēja atļaut Latvijai eksportēt preces uz neitrālām valstīm 21 milj. latu apmērā.⁶² Jāpiekrīt vēsturniekam E. Andersonam, ka par visai pozitīvo tirdzniecības bilanci ar Vāciju Latvijai nebija ko priecāties, jo Vācija starpību tāpat neatmaksātu.⁶³ Latvija šai ziņā nebija izņēmums. Arī pārējās neitrālās valstis Berlīne izmantoja savu saimniecisko vajadzību segšanai. Kopumā tikai neitrālo valstu izsniegtie kredīti un pasīvā tirdzniecības balance ar tām Vācijai deva iespēju segt septiņus procentus militāro izdevumu.⁶⁴

Par Latvijas valdības vēlmi saglabāt neitralitāti liecina arī šīs politikas neveiksmīgākās un nevajadzīgās izpausmes – neitralitātes izmantošana pilsoņu brīvību ierobežošanā. Valdība pastiprināja represijas par starptautisko notikumu pieminēšanu un apspriešanu publiskās vietās. Šim solim Latvijā bija specifiskas izpausmes, taču šāda politika bija vērojama arī citās neitrālajās valstīs. Karš ietekmēja visu neitrālo valstu – pat visdemokrātiskāko – iekšpolitiku, un pilsoniskās brīvības visur tika ierobežotas. Zviedrijā 1939. gada novembrī pēc Minhenē notikušā atentāta mēģinājuma pret Hitleru tika apcietināts kāda laikraksta redaktors Nērmans, kurš pārāk atklāti izvīrēja dažādas hipotēzes par šī atentāta iespējamiem rīkotājiem.⁶⁵

Tomēr demokrātiskajās valstīs pilsonisko tiesību ierobežošana notika parlamentārā ceļā,⁶⁶ Latvijā visu noteica šaura politiskās elites daļa. Tā nespēja pieņemt situācijai adekvātus lēmumus. Latvijas Sodu likumā bija ieviests 120. pants, kurā visai vispārīgā veidā tika paredzēts neitrālo valstu pilsoņiem ievērot neitralitātes principus. Tie nebija precīzi formulēti, jo, kā rakstīja Armīns Rūsis, *“formāljuridiskam viedoklim par to, kādam jābūt neitrālo valstu pilsoņu pienākumu uzskaitījumam, autoritārtiesiskā valstī nav vietas. Tur Vadoņa norādījumi ir augstākais likums.”*⁶⁷ Autoritārā valdība jutās nedroši, karš šo nedrošību tikai pastiprināja, un tādēļ tā meklēja izeju policejisko pasākumu pastiprināšanā.⁶⁸ Tiesa, Latvijas Sodu likumā bija ieviests arī 91.¹ pants, kurš paredzēja vērsties pret spiegošanu. Pantam pakļauti arī tādi gadījumi, kad aģents tikai saistījies ar spiegošanas organizāciju, bet vēl nav sācis darbību.⁶⁹ Tā bija normāla valstu prakse kara laikā, bet praksē bija visai maz gadījumu, kad Latvijā būtu aizturēti ārzemju spiegi vai to atbalstītāji.⁷⁰ Politiskā policija galvenokārt vērsās pret “baumotājiem”, kuri “apdraudēja” Latvijas neitralitāti. Nav šeit sīkāk jāiedziļinās šai problēmā un jānorāda uz to, ka šis solis bija pilnīgi bezjēdzīgs no Latvijas drošības viedokļa. Tomēr gribētos atzīmēt, ka tika apkaroti visi “baumotāji” neatkarīgi no tā, kādai karojošai vai formāli neitrālai lielvalstij (šāds statuss attiecināms uz PSRS līdz 1939. gada 17. septembrim) labvēlīgu viedokli tie izteica. Tā, piemēram, 1940. gada jūnija sākumā Kārtības policija

administratīvi sodīja 30 cilvēku. No tiem visvairāk bija tādu, kuru izteicieni bija vērsti pret Vāciju; astoņos gadījumos skaidri var secināt pret Vāciju vērstus izteikumus. Četras personas tikušas aizturētas par prorietumnieciska rakstura “baumošanu”. Tomēr attieksmē pret Rietumvalstīm dominē vilšanās motīvs, ka šis valstis nav neko darījušas, lai apturētu Hitleru. Triju iedzīvotāju “baumošanas” saturs bijis provācisks. Viena šādā “pārkāpumā” aizturētā provāciskums skaidrojams ar antisemitismu un antikomunismu, divi pārējie gaidījuši Vācijas uzvaru, jo cerējuši, ka tā atnesīs mieru, sakaujot visus pretiniekus. Savukārt divi bijuši antikomunistiski, divi prokomunistiski noskaņoti. Abu prokomunistiski noskaņoto iedzīvotāju “baumas” tika pamatotas ar cerībām, ka komunisms spēs pasargāt Latviju no ieraušanas karā.⁷¹ Abu antikomunistiski noskaņoto motīvus grūti noteikt, viens no viņiem, piemēram, “.. krievu vārdiem rupji lamājais komunistus”⁷².

Nav pamata uzskatīt, ka Latvijas nostāja kaut vai teorētiski nebūtu savienojama ar neitralitāti. Tas saistīts ar šā jēdziena plašo interpretācijas iespēju, kas bija visai izplatīta tālaika Eiropas valstu ciniskajā diplomātiskajā praksē. Latvijas ārpolitika pēc 1939. gada oktobra līguma ar PSRS varētu tikt raksturota kā “labvēlīgā neitralitāte”, “nekarošana”. Šis statuss pirmo reizi parādījās ASV juridiskajā literatūrā 40. gadu sākumā⁷³ un nekādā ziņā nav attiecināms uz Latvijas ārpolitiskās vadības priekšstatiem par neitralitāti. Saskaņā ar šo statusu valsts atsakās no bezpartijiskā stāvokļa un politiski, saimnieciski vai militāri piešķir kādai karojošai pusei priekšrocības, bet tieši neiesaistās karadarbībā. Šāda politika tiesiski tika formulēta Itālijas (līdz tā iesaistījās karā), Spānijas un Turcijas pieņemtajās “nekaršanas” deklarācijās 1939. gada septembrī. Faktiski līdzīgu politiku kādu laiku īstenoja arī Ungārija, Rumānija, Bulgārija un Portugāle Otrā pasaules kara sākumposmā. Šai ziņā Latvijas un pārējo Baltijas valstu nostāja nebija unikāla Eiropā – arī citas Eiropas valstis neitralitāti traktēja brīvi un praktiskajā politikā vadījās no acumirkļa izdevīguma apsvērumiem. Dažādi var vērtēt šo “labvēlīgās neitralitātes” pakāpi, bet problēma, ka kara laikā pilnīgi neitrāla un bezpartijiska pozīcija vairs nebija iespējama, bija starptautiska. Latvijas valdība, protams, nevēlējās atzīt, ka tā nav īsti neitrāla, un līdz pat savai bojāejai turējās pie ārēji “nevainīgā” neitralitātes formulējuma.

Atsauces un komentāri

¹ *Cielēns, F.* Laikmetu maiņā, III sēj. – Lidingo, 1963, 133. lpp.

² *Andersons, E.* Latvijas vēsture. 1920–1940. Ārpolitika II. – Stokholma, 1984, 22. lpp.

³ Turpat, 163. lpp.

⁴ *Feldmanis, I., Stranga, A., Virsis, M.* Latvijas ārpolitika un starptautiskais stāvoklis. – Rīga, 1993, 361. lpp.

- ⁵ Turpat, 347. lpp.
- ⁶ Turpat, 392. lpp.
- ⁷ *Valters, M.* Mana sarakste ar Kārli Ulmani un Vilhelmu Munteru Latvijas traģiskajos gados. – Stokholma, 1957, 115. lpp.
- ⁸ *Cielēns, F.* Laikmetu maiņā, 135. lpp.
- ⁹ *Andersons, E.* Latvijas vēsture ..., 195. lpp.
- ¹⁰ Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 2574. f., 3. apr., 3233. l., 65. lp.
- ¹¹ Turpat.
- ¹² *Feldmanis, I., Stranga, A., Virsis, M.* Latvijas ārpolitika ..., 174. lpp.
- ¹³ Turpat, 363. lpp.
- ¹⁴ *Andersons, E.* Latvijas vēsture ..., 195. lpp.
- ¹⁵ Dokumenty z dziejow polskiej polityki zagranicznej 1918–1939. T. II. – Warszawa, 1996, s. 353.
- ¹⁶ *Henning-Setzen, F.* Neutralität im Zweiten Weltkrieg. – Hamburg, 1997, S. 37.
- ¹⁷ Turpat.
- ¹⁸ Turpat, 38. lpp.
- ¹⁹ Turpat.
- ²⁰ Latvijas okupācija un aneksija. – Rīga, 1994, 158. lpp.
- ²¹ Turpat, 159. lpp.
- ²² Turpat, 157. lpp.
- ²³ *Ronis, I.* Kārlis Ulmanis trimdā un cietumā. – Rīga, 1994, 136. lpp.
- ²⁴ LVVA, 2574. f., 3. apr., 3217. l., 2. lp.
- ²⁵ Turpat.
- ²⁶ *Laasi, E.* Finland's Winter War and Estonian Neutrality // *Journal of Baltic Studies*, 1993, no. 3, p. 276.
- ²⁷ Turpat.
- ²⁸ Turpat.
- ²⁹ LVVA, 2574. f., 3. apr., 3217. l., 2. lp.
- ³⁰ Turpat, 1533. f., 1. apr., 2414. l., 25. lp.
- ³¹ Turpat, 2570. f., 13. apr., 1224. l., 47. lp.
- ³² *Feldmanis, I., Stranga, A., Virsis, M.* Latvijas ārpolitika ..., 347. lpp.
- ³³ Mums nekādas tiešas briesmas nedraud // *Brīvā Zeme*, 1939, 4. sept.
- ³⁴ *Taurēns, J.* Baltijas virziens Latvijas ārpolitikā 1934.–1940. – Disert., aizst., 1999. – 186. lpp.
- ³⁵ LVVA, 2574. f., 3. apr., 3217. l., 18. lp.
- ³⁶ Latvijas okupācija un aneksija, 184. lpp.
- ³⁷ Turpat, 207. lpp.
- ³⁸ 1940. gada 19. jūnijā Zviedrijas premjerministrs P. Hansons saistībā ar nepieciešamību atļaut vācu karaspēka un bruņojuma tranzītu caur Zviedriju sacīja: "Tādējādi ir iedragāta mūsu striktā neitralitātes līnija, bet pretējā gadījumā būtu jāriskē ar karu." – *Brandel, U.* Die Transitfrage in der schwedischen Aussenpolitik während des Zweiten Weltkrieges // *Schwedische und Schweizerische Neutralität während des Zweiten Weltkrieges.* – Basel, 1985, S. 86.
- ³⁹ *Ronis, I.* Kārlis Ulmanis trimdā ..., 136. lpp.

- ⁴⁰ *Feldmanis, I., Stranga, A., Virsis, M.* Latvijas ārpolitika ..., 342. lpp.
- ⁴¹ Latvijas okupācija un aneksija, 86. lpp.
- ⁴² *Feldmanis, I., Stranga, A., Virsis, M.* Latvijas ārpolitika ..., 344. lpp.
- ⁴³ Turpat, 345. lpp.
- ⁴⁴ *Henning-Setzen, F.* Neutralitāt ..., S. 68.
- ⁴⁵ LVVA, 1533. f., 1. apr., 2414. l., 46. lp.
- ⁴⁶ Turpat, 17., 19. lp.
- ⁴⁷ *Feldmanis, I., Stranga, A., Virsis, M.* Latvijas ārpolitika ..., 344. lpp.
- ⁴⁸ LVVA, 1533. f., 1. apr., 2414. l., 22. lp.
- ⁴⁹ Turpat.
- ⁵⁰ Turpat, 2574. f., 3. apr., 3307. l., 44. lp.
- ⁵¹ Turpat, 2570. f., 13. apr., 1226. l., 74. lp.
- ⁵² Turpat, 1230. l., 50. lp.
- ⁵³ Turpat, 11. lp.
- ⁵⁴ *Feldmanis, I., Stranga, A., Virsis, M.* Latvijas ārpolitika ..., 343. lpp.
- ⁵⁵ LVVA, 2570. f., 13. apr., 1230. l., 6. lp.
- ⁵⁶ *Feldmanis, I.* Molotova–Ribentropa pakts un Latvijas–Vācijas attiecības // *Latvijas Vēsture*, 2005, 2. nr., 66. lpp.
- ⁵⁷ LVVA, 2570. f., 13. apr., 1230. l., 170. lp.
- ⁵⁸ *Andersons, E.* Latvijas vēsture ..., 210. lpp.
- ⁵⁹ Latvijas okupācija un aneksija, 145. lpp.
- ⁶⁰ *Feldmanis, I.* Molotova–Ribentropa pakts ..., 67. lpp.
- ⁶¹ Turpat, 68. lpp.
- ⁶² *Andersons, E.* Latvijas vēsture ..., 285. lpp.
- ⁶³ Turpat.
- ⁶⁴ *Kreis, G.* Die Schweiz im Zweiten Weltkrieg. Ihre Antworten und Herausforderungen der Zeit. – Zürich, 1999, S. 66.
- ⁶⁵ *Thulstrup, A.* Die schwedische Pressepolitik im Zweiten Weltkrieg // *Schwedische und Schweizerische Neutralität* ..., S. 131.
- ⁶⁶ Zviedrijā 1941. gadā cenzūru ieviesa ar parlamenta divu trešdaļu balsu atbalstu.
- ⁶⁷ *Rūsis, A.* Neitralitātes būtība un neitralitātes likums // *Jurists*, 1939, 5. nr., 89. lpp.
- ⁶⁸ *Feldmanis, I., Stranga, A., Virsis, M.* Latvijas ārpolitika ..., 390. lpp.
- ⁶⁹ LVVA, 2570. f., 13. apr., 1227. l., 68. lp.
- ⁷⁰ *Feldmanis, I., Stranga, A., Virsis, M.* Latvijas ārpolitika ..., 380. lpp.
- ⁷¹ LVVA, 3235. f., 1./6. apr., 712. l., 29. lp.
- ⁷² Turpat, 30. lp.
- ⁷³ *Schweitzer, M.* Neutralität. Völkerrechtliche Begriffsbildung und Ausgestaltung // *Politische Grundbegriffe*, Bd. 4. – Stuttgart, 1978, S. 334.

Die Neutralität Lettlands zu Beginn des 2. Weltkriegs: Vorstellungen und Realität

Jānis Keruss

Zusammenfassung

Am Anfang des Zweiten Weltkriegs deklarierte eine Reihe der kleineren Staaten Europas ihre Neutralität. Man glaubte trotz des Krieges eine klassische, unparteiliche Neutralität wahren zu können. Aber kein Staat konnte diesen politischen Standpunkt aufrechterhalten. Früher oder später war jeder gezwungen diesen Standpunkt aufzugeben. Die baltischen Staaten mussten bis zur Vernichtung ihrer Unabhängigkeit besonders grosse Abweichungen von ihren Neutralitätsprinzipien hinnehmen, weil die Sowjetunion Litauen, Estland und Lettland Verträge aufgezwungen hatte, laut derer sie sowjetische Truppen auf ihren Staatsgebieten zulassen mussten. Rein völkerrechtlich bedeutete dies das Ende der Neutralität Lettlands, weil laut der Haager Konvention von 1907 die Stationierung fremder Truppen unvereinbar mit den Rechten und Pflichten eines neutralen Staates ist. Doch bestand der politische Wille und der Versuch der lettischen Regierung, eine beschränkte Neutralität weiter aufrechtzuerhalten. Die Haager Konvention mit den strikten Regeln der Unparteilichkeit zu Beginn des Zweiten Weltkriegs war veraltet und für kein neutrales Land realisierbar. Die Versuche, Neutralität zu bewahren, konnte man in dem Versuch feststellen, das Interesse Deutschlands an der Unabhängigkeit Lettlands durch für Berlin günstige Handelsbeziehungen zu wecken. Obwohl nach dem Vertrag über gegenseitigen Beistand mit der Sowjetunion der wichtigste Grundsatz der Neutralität fehlte, versuchte die Regierung Lettlands juristische Argumente zu finden, Lettlands Status als neutral zu bezeichnen. Das bedeutet, dass im zeitgenössischen Empfinden die Aussenpolitik Lettlands weiterhin als neutral weiterbestand – bis zum Verlust der staatlichen Unabhängigkeit.

Argita Daudze

Zviedrijas diplomātisko misiju vērtējums par situāciju Latvijā 1939.–1940. gadā

Rakstā aplūkotas Zviedrijas intereses par Baltijas valstīm divās dimensijās – politiskajā un militāri stratēģiskajā. Sākotnējā interese bija izteikti politiska, kas saistījās ar šo valstu neatkarības saglabāšanas iespējām un līdzsvaru Baltijas jūras reģionā. Patstāvīgās Baltijas valstis veidoja barjeru pret vienu no Baltijas jūras lielvarām. Tā kā Zviedrijā uzskatīja, ka pēc padomju bāzu ierīkošanas Igaunijā, Latvijā un Lietuvā 1939. gada oktobrī Baltijas jautājums ir atrisināts (pēc savstarpējās palīdzības līgumu parakstīšanas ar PSRS t.s. bāzu līgumiem), politiskā interese pilnībā pārorientējās uz Somiju. Bet Baltijas valstu teritorijas aktualitāti nezaudēja. Zviedrijas Aizsardzības spēku štābam bija svarīgi izsekot padomju militāro bāzu ierīkošanai Baltijas valstu teritorijās un izvērtēt jauno militāri stratēģisko situāciju.¹

Jāsaka gan, ka Zviedrijas historiogrāfijā dominē uzskats, ka zviedru politiskā elite Baltijas valstis uztvēra par pārejošu parādību un jau 20. gados Zviedrijā esot nostiprinājies uzskats par šo valstu dzīvotnespēju.² Jāatzīst, ka Zviedrijas sūtniecības 1939.–1940. gada ziņojumos tika kritiski vērtēts stāvoklis Latvijā, bet Latvijas suverenitātes saglabāšanas iespējas līdz padomju bāzu izvietojuma brīdim netika apšaubītas.

Ziņojumos Zviedrijas Ārlietu ministrijai un Aizsardzības štābam gan sūtnis Johansons, gan militārais atašejs majors Lindkvists raksturoja Latvijas valdības ārpolitiku, informēja par tās lēmumiem un rīcību, noskaņojumu sabiedrībā, citu valstu diplomātu un militāro atašeju viedokļiem par situācijas attīstību. 1940. gada vasarā ziņojumos no Rīgas tika raksturota padomju okupācijas gaita un sekas Latvijā, tās valstiskās suverenitātes zaudēšanas straujā gaita un ietekme uz Zviedriju gan saimnieciskā ziņā, gan no militārās drošības viedokļa.

Referāta tēmai izmantotie avoti aptver laikposmu no 1939. gada vasaras, kad diplomātu un izlūkdienestu aprindās sāka izplatīties ziņas par PSRS un Vācijas tuvināšanos, līdz 1940. gada 25. augustam, kad Zviedrijas sūtniecība bija spiesta pārtraukt savu darbību Latvijā. Kā papildu avots, kas raksturo ikdienas situāciju Latvijā zviedru skatījumā, izmantotas majora Lindkvista kundzes Mariannes vēstules savai mātei Zviedrijā. Sūtniecību ziņojumi glabājas Stokholmā Zviedrijas Valsts arhīva (RA) Ārlietu

ministrijas 1920. gada sistēmas fondā (UD). Militārā atašeja ziņojumi atrodas Stokholmā Kara arhīva (KrA) Aizsardzības štāba fondā (Fst). Savukārt militārā atašeja Lindkvista kundzes vēstules atrodas pie Stokholmā dzīvojošās viņu meitas Annmari Lindkvistas.

Raksts koncentrēts uz šādiem jautājumiem, kam zviedru sūtniecība pievērsa pastiprinātu uzmanību:

1. Latvijas valdības un sabiedrības reakcija uz PSRS–Vācijas 1939. gada 23. augusta neuzbrukšanas līgumu.
2. PSRS un Latvijas neuzbrukšanas līgums un tā vērtējums. PSRS militāro bāzu izvietošana Latvijas teritorijā. Vācbaltiešu izceļošana.
3. Dominējošais viedoklis Latvijā par Somijas bruņoto pretošanos PSRS.
4. PSRS īstenotās Latvijas okupācijas gaitas atspoguļojums un tās seku raksturojums un vērtējums.

1. Latvijas valdības un sabiedrības reakcija uz PSRS–Vācijas 1939. gada 23. augusta neuzbrukšanas līgumu

Zviedrijas sūtniecības 1939. gada otrā pusgada politisko ziņojumu sūtnis Johansons sāk tā: *“Šis rudens zīmīgs Latvijai ar diviem notikumiem, kas aizēno visus pārējos un atstās dziļas pēdas valsts vēsturē. Abi ir saistīti un izriet no pārmaiņām Austrumēiropā, kas notikušas pēc vācu un krievu tuvināšanās un kara sākumu. Šie pieminētie notikumi ir savstarpējās palīdzības pakta ar PSRS noslēgšana un no tā izrietošā krievu karaspēka izvietošana Latvijā un vācbaltiešu izceļošana uz Vāciju.”*³

Uzreiz pēc Molotova–Ribentropa pakta noslēgšanas 23. augustā svarīgākais jautājums, ko zviedri, gluži tāpat kā citi mazāk informēti diplomāti, centās noskaidrot, bija iespējamās slepenās vienošanās starp PSRS un Vāciju. Jau 25. augustā majors Lindkvists ziņoja Zviedrijas Aizsardzības štābam, ka Baltijas valstīs (Lindkvists bija akreditēts Latvijā, Lietuvā un Igaunijā) ir stipras aizdomas par Vācijas–PSRS pakta patieso saturu, bet oficiāli paustā pozīcija bija tāda, ka pakts likvidē jebkādas iemeslus Vācijas–PSRS konfliktam Baltijas reģionā. Arī Latvijas armijas štāba pulkvežleitnants Celmiņš apliecinājis, ka nesagaida drīzu Vācijas vai padomju iebrukumu Baltijas valstu teritorijās, taču neizslēdza, ka paktam ir slepeni pielikumi, kas Padomju Savienībai Baltijas reģionā atraisītu rokas. Šis pakts varēja būt nopietns drauds Baltijas valstu suverenitātei.⁴ Līdzīgu informāciju Lindkvists saņēma no Lietuvas.⁵ Savukārt 5. septembra ziņojumā sūtnis Johansons informē par Vācijas sūtņa Koces (*von Kotze*) Latvijā sarunu ar ārlietu ministru Munteru un kopīgo komunikē, kurā tiek noliegta baumas, kas izplatās ārzemju presē, ka PSRS un Vācijas neuzbrukšanas līguma slepenajā daļā runāts par Baltijas valstīm, kā arī tiek norādīts, ka Vācija respektē Latvijas pasludināto neitralitāti un 7. jūnija neuzbrukšanas līgumu starp Vāciju un Latviju. Komunikē mērķis esot nomierināt

sabiedrību sakarā ar satraukumu par baumām, ka pakta slepenajā klauzulā Vācija atstāj PSRS brīvas rokas Baltijas valstīs kara gadījumā. Sūtnis izteica pieņēmumu, ka Latvijas valdība taktikas nolūkos publicē komunikē, bet Vācijas garantijām tomēr netic.⁶

18. septembrī sūtnis Johansons informēja par savu 17. septembra sarunu ar ārlietu ministru Munteru, kurš uzsvēris savu ticību tam, ka Baltijas valstis nav Vācijas–PSRS līguma sastāvdaļa. To esot apliecinājis padomju ārlietu ministrs Vjačeslavs Molotovs Maskavā Latvijas sūtnim sakarā ar Latvijas neitralitātes ievērošanu. Johansons ziņojumā uzsvēra, ka Latvija cīnītos, ja tai tomēr uzbruktu.⁷

2. PSRS–Latvijas neuzbrukšanas līgums un tā vērtējums. PSRS militāro bāzu izvietošana Latvijas teritorijā. Vācbaltiešu izceļošana

1939. gada otrā pusgada politiskajā ziņojumā,⁸ kas kvalificēts par konfidenciālu, sūtnis Johansons pievērsa daudz uzmanības savstarpējās palīdzības paktam starp PSRS un Latvijas Republiku. Savu izklāstu viņš sāk ar to, ka Padomju Savienība bez grūtībām piespiedusi Igaunijas valdību noslēgt līgumu par savstarpēju palīdzību, uzreiz pēc tam nākusi arī Latvijas kārtā. Pakta noslēgšana bijusi neizbēgama. Johansons piemin Latvijas lielo delegāciju Muntera vadībā, kas devusies uz sarunām Maskavā, kuru rezultāts bija 5. oktobra līguma noslēgšana. Īsumā aprakstot līguma saturu, sūtnis uzsvēra, ka līguma darbības ilgums esot desmit gadi, un citēja vienu no tā noteikumiem: “Lai stiprinātu Padomju Savienības drošību un stiprinātu pašas neatkarību”, Latvija atļauj Padomju Savienībai ierīkot jūras un aviācijas karabāzes Liepājā un Ventspilī, kā arī artilērijas bāzes piekrastē starp Ventspili un Pitragu. Johansons pieminēja pakta slepeno pielikumu, kurā atrunāta 25 000 padomju karavīru klātbūtne karabāzu apsardzībai. Līdz 1939. gada 15. decembrim, kad tapa ziņojums, Latvijā bija ieradušies 24 000 padomju armijas vīru. Raksturojot preses un oficiālos paziņojumus par palīdzības paktu, Johansons atzīmēja, ka Latvijas puse cenšas uzsvērt ticību tam, ka PSRS respektētu līguma noteikumus un valstij nedraudot boļševizācija.

To, ka zviedru diplomātiem nebija ilūziju par padomju nodomiem un latviešu sabiedrības satraukumam par valsts turpmāko attīstību bija pamats, liecina Johansona piezīme: “*Pat ja (viņi) centās ļaunajā spēlē saglabāt mierīgu sejas izteiksmi, ar dziļu rūgtumu viņi izjuta kapitulāciju krievu priekšā.*”

Ziņojumā tika atzīmēts, ka vaina par izveidojušos situāciju tiek uzvelta Igaunijai, kura, nekonsultējoties ar citiem baltiešiem, steigusies noslēgt palīdzības paktu ar krieviem. Tādā veidā Latvijai tikusi izslēgta jebkura iespēja pretoties krievu prasībām. Atzīmēts arī, ja būtu labāka sadarbība starp Baltijas valstīm, varētu panākt citus rezultātus. Īpaši tas varētu būt bijis tad, ja Somija izrādītu interesi par Baltijas valstu sadarbību. Sūtnis arī

atzīmē, ka latviešu prese kritizē Somijas ziemeļu orientāciju un tās bruņotā pretošanās PSRS tiekot Latvijā uztverta kā drošības samazināšanās pasaulē. Bet Zviedrija tiekot kritizēta par to, ka nesniedzot aktīvu palīdzību Somijai.⁹

Zviedrijas sūtniecības ziņojums no Rīgas liecina, ka zviedrus visai nopietni satrauca iespēja nokļūt padomju interešu sfērā kopā ar Baltijas valstīm. Rīgas laikraksts “*Segodnja*” 1939. gada 28. un 29. oktobrī publicēja rakstu “Baltijas valstis un Skandināvija”, kurā Zviedrija tika parādīta visai nepievilcīgā gaismā tās augstprātīgās politikas dēļ pret Baltijas jūras austrumu krasta kaimiņiem. Rakstā norādīts uz to, ka zviedru prese sacēlusi lielu brēku ap Somijas piederību Skandināvijai, nevis Baltijas valstīm, kad PSRS piedāvājusi uzlabot attiecības ar Somiju, un zviedru palīdzība Somijai labākā gadījumā rēķināma morālās kategorijās. Laikraksts atsaucās arī uz tālaika ziņām Šveices avīzēs par padomju tīkojumiem uz zviedru ostām Gotlandes salā un Karlskrūnu. Raksta nobeigumā uzsvērts, ka Skandināvijas valstīm nevajadzētu uzskatīt sevi par nozīmīgākām vai stiprākām kā Baltijas valstis un ka nav pamata norobežoties no jaunajām realitātēm Eiropā, tādējādi dodot mājienu, ka šāda kārtība jau ir nodibināta. Komentējot šo rakstu, zviedru sūtnis Johansons ziņojumā Ārlietu ministrijai raksturoja izmaiņas laikraksta “*Segodnja*” redakcijā, kura agrāk kalpojusi par krievu emigrācijas un ebreju ruporu, – tās agrākais redaktors bēdzis uz Ameriku, laikraksts pārvērties par daļēji valstisku uzņēmumu, kuru vada krievu ebrejs Dobroseļskis, kuram jāieņem pret Maskavu labvēlīgs tonis. Kopumā Johansons rakstu raksturoja kā cilvēcisku nepieciešamību meklēt nelaiimes brāļus tajā neapskaužamajā situācijā, kādā nokļuvušas Baltijas valstis, un līdzīgu likteni pierakstīt arī Somijai un Skandināvijai. Viņš arī norādīja, ka raksta autors nav zināms arī Latvijas Ārlietu ministrijai.¹⁰

Padomju karabāzu izvietošana izraisīja lielu satraukumu zviedru uzņēmēju aprindās, kuriem bija darījumi Latvijā. Sūtnis Johansons tika lūgts Ārlietu ministrijai sniegt viedokli par Latvijas izredzēm saglabāt savu līdzšinējo politisko, sociālo un ekonomisko struktūru.¹¹ Šajā sakarā Johansons norādīja,¹² ka viss esot atkarīgs no krievu labās gribas. Neesot gan skaidrs, vai viņiem vispār tāda esot. PSRS līdz šim dzīvojuši izolēti no apkārtējās pasaules. Šo izolāciju tā pārrāvusi, kad izvietoja Bruņotos spēkus pilsoniskajās valstīs, kas var izrādīties risks pats par sevi. Pastāvot iespēja, ka krievi gribēs novērst šo risku un boļševizēt trīs Baltijas valstis, lai panāktu tādus pašus apstākļus, kādi ir viņu zemē. Tas būtu liktenīgi Baltijas valstīm, jo tās, tāpat kā citas pilsoniskas valstis, mēģina uzlabot sliktākos apstākļos dzīvojošo stāvokli tā, ka tas pakāpeniski līdzinās labākajiem. Boļševiku vienlīdzības sistēma nozīmējot nevienam nepacelties augstāk par zemāko līmeni. Tādēļ daudzi Latvijā ir pesimistiski noskaņoti, bet neesot domājams, ka kaut kas mainīsies tuvākā laikā. Sūtņa vērtējumā būtu maz ticams, ka Baltijas tautas, kas baudījušas brīvību un neatkarību divdesmit gadus, no tā visa

atteiktos bez efektīvas pretošanās. Sūtnis uzskatīja, ka arī krieviem tas ir saprotams un jābūt iecietīgiem. Apliecinājums tam esot arī tirdzniecības līgums, kas noslēgts starp PSRS un trim valstīm.

1939. gada 17. oktobra ziņojumā Johansons pieminēja nestabilo iekšpolitisko situāciju Latvijā salīdzinājumā ar Igauniju un Lietuvu. Viņš kritizēja Latvijas valdību, ka tā nestrādā pie parlamenta vēlēšanām un tai trūkstot saite ar sabiedrību, ko cenšas kompensēt ar pašu izveidotām valsts kamerām. Šai ziņā Latvijas valdība esot revolucionāra. Komunistiski noskaņoto elementu neesot nemaz tik maz. Kā viņi rīkotos, mainoties apstākļiem, esot grūti paredzēt, bet pagaidām valdība kontrolējot situāciju. Baltiešu tautu nākotnes ceļš esot miglā tīts. Varot vienīgi cerēt uz labākiem laikiem pēc miera iestāšanās. Ziņojuma beigās sūtnis visai emocionāli pauda savas simpātijas pret Baltijas valstīm: *“Būtu patiešām žēl, ja šīm trim mazajām nācijām, kas divdesmit neatkarības gadu laikā ir veikušas milzīgu darbu, lai paceltu savas zemes un tautas kulturāli un ekonomiski, būtu jāpiedzīvo tas, ka visi pūliņi bijuši veltīgi. Būtu žēl ne tikai viņiem pašiem, bet arī mums, viņu kaimiņiem un civilizācijai kopumā.”*¹³

Savstarpējās palīdzības pakta starp Baltijas valstīm un PSRS militāro nozīmi detalizēti aprakstīja militārais atašejs Lindkvists. Viņš jau septembra beigās ziņoja, ka PSRS izdara lielu spiedienu uz igauņu un latviešu valdību. Zviedru militārais atašejs Maskavā majors Vrangs uzskatīja, ka Maskavā krievi kļuvuši pārliecinātāki pēc “pa-staigas caur Poliju”. 1939. gada 27. septembrī atašejs ziņoja, ka Maskavā vērojama karaspēka pārvietošanās Ļeņingradas un Veļikije Luku virzienā, tātad Igaunijas un Latvijas virzienā.¹⁴

Tā kā savstarpējās palīdzības pakta noslēgšana ar PSRS tiešā veidā skāra Zviedrijas stratēģisko stāvokli, jo PSRS ieguva Baltijas bāzes, Zviedrijas Aizsardzības štāba uzdevumā majoram Lindkvistam bija jāsniedz detalizēta informācija par bāzēm Igaunijā un Latvijā. Zviedru militārais vēsturnieks Eriks Nordbergs raksta, ka majors Lindkvists Baltijas valstīs neriskēja pazust politiskās un militārās birokrātijas koridoros. Trīs Baltijas valstis bija mazas un informācijas avoti to armijas štābos viegli sasniedzami. Zviedrus īpaši satrauca padomju aviācijas bāzu izvietošana Igaunijas salās, jo no turienes tieši tika apdraudētas Somijai piederošās zviedru apdzīvotās Ālandu salas. Majors Vrangs neizslēdza, ka krievi varētu pieprasīt arī savu militāro bāzu izvietošana Ālandu salās. Krievi domājot, ka daudzām vājām nācijām varot uzkundzēties. Pēc Vranga domām, Somija nepiederot tādām nācijām – un piedevām Padomju Savienībai būtu jāsaduras ar Zviedrijas pretestību.¹⁵

Kā viena no Latvijas un PSRS savstarpējās palīdzības pakta izraisītām sekām tika uztverta **vācbaltiešu masveida izceļošana**. Johansons ziņoja par Vācijas valdības lēmumu repatriēt vācbaltiešus divu iemeslu dēļ. Pirmkārt, lai tos glābtu no Baltijā ienākošajiem boļševikiem; otrkārt, lai tos izmitinātu Vācijas ieņemtajos Polijas apgabalos.

Savā ziņojumā viņš aprakstīja izceļošanas procesa līgumus un organizatorisko pusi. Viņš atzīmēja, ka līdz ar vācbaltiešu izceļošanu Latvijā tiekot likvidēta vācu minoritāte. No 56 000 vācbaltiešu 48 000 jeb 80 procenti izvēlējās brīvprātīgi pamest Latviju. Latvijas valdības attieksmi pret vācbaltiešu izceļošanu Johansons nevērtēja, vienīgi atzīmēja Latvijas tieslietu ministra teikto presei pēc izceļošanas līguma parakstīšanas 1939. gada 30. oktobrī. Tieslietu ministrs esot uzsvēris, ka tagad tiekot likvidētas grūtības un starpetniskie sarežģījumi, kurus radījusi vācu minoritātes klātbūtne.¹⁶

3. Vērtējums par Somijas bruņoto pretošanos PSRS

Zviedrijas sūtniecība atreferēja Latvijas preses ziņas par Somijas bruņotās pretošanās izrādīšanu Padomju Savienībai. Dominējošais noskaņojums par to Latvijas sabiedrībā bijis negatīvs. 1940. gada 14. martā gan laikraksts "Rīts" politiskajā ievadrakstā, gan "Brīvā Zeme" kritizējusi Somijas taktiku atteikties akceptēt krievu prasības. Sūtnis Johansons uzsvēra, ka Latvijā uzskata, ka Somija savā stāvoklī un kā bijusī Krievijas daļa atrodas tādā pašā situācijā kā citas Baltijas valstis un tai būtu jārīkojas līdzīgi tām. Somijas kopība ar ziemeļvalstīm esot ilūzija un politiskā orientēšanās uz Rietumiem – kļūmīga. Komentējot to, sūtnis norādīja – rodoties iespāids, ka uz Somijas nelaimes rēķina latvieši cenšas sevi rehabilitēt, jo tiekot uzskatīts, ka Latvijas, Lietuvas un Igaunijas politika pret Padomju Savienību ir tālredzīgāka nekā Somijas. Un neizslēdza to, ka latvieši tādā veidā cenšoties slēpt savu rūgtumu par to, ka paši un to tuvākie kaimiņi brīvprātīgi pakļāvušies krievu spiedienam, kamēr Somija parādījusi drosmi aizsargāt savu neatkarību ar zobenu rokā.¹⁷ Ārlietu ministrs Munters arī pievienojoties presē paustajam viedoklim, uzsverot, ka pašreizējos apstākļos, kad lielvaras karo, ir svarīgi mazām valstīm pēc iespējas ilgāk mēģināt neiesaistīties konfliktā, saudzējot savus resursus.

Sūtnis Johansons arī atzīmēja, ka kara laikā Latvijā ieviesta zināma cenzūra, kas kontrolē, lai ziņas par Padomju Savienības–Somijas karu netiktu pasniegtas krieviem nelabvēlīgā gaismā. Pēc sūtņa domām, tādā veidā Latvijas valdība centusies slēpt informāciju par mazu valstu sekmīgas pretošanās iespējām.¹⁸

4. Latvijas okupācijas atspoguļojums

1939. gada beigās, pēc tam kad Baltijas valstīs bija izvietotas PSRS karabāzes, Latvijas kā ārpolitikas spēlētāja loma krasi samazinājās un līdz ar to arī sūtniecības politisko ziņojumu nozīme. 1940. gadā tiem bija tikai informatīvs raksturs. Neitralitāti pasludinājušo Baltijas valstu valdību publiski paustā draudzība ar PSRS nebija pārliecinoša, bet zviedru diplomātiem bija grūti saskatīt Latvijas politiskajā elitē izteiktu vēlmi un gatavību pretoties

Padomju Savienībai. Sūtņa Johansona 1939. gada otrās puses atzinumi, ka latvieši bez cīņas neatteiksies no iekarotās brīvības, bija vairāk zviedru vēlmju apliecinājums nekā reāla iespēja.

Sagaidot Latvijas arvien lielāku atkarību no PSRS, svarīgākais zviedru diplomātu uzdevums bija panākt zviedru pilsoņu ieguldījumu maksimālu drošību.¹⁹ Vēstniecībai bija jānoskaidro zviedru uzņēmumu skaits Latvijā un ieguldījumu apjomi. Sarunas par zviedru ieguldījumu kompensāciju zviedru diplomāti Maskavā uzsāka uzreiz pēc Latvijas, Lietuvas un Igaunijas okupācijas.

1940. gada 17. jūnija padomju karaspēka ienākšanu Latvijā majors Lindkvists raksturoja kā okupāciju un detalizēti aprakstīja padomju militāro vienību pārvietošanos. Viņš atzīmēja noskaņojumu Rīgas ielās – daži simti cilvēku (pārsvārā ebrejiskiem sejas vaibstiem) apsveikuši krievu tanku ienākšanu Rīgā, vakarā komunisti rīkojuši demonstrācijas, kurās krievu armijas patruļas nav piedalījušās. Pilsētā izsludināts īpašs stāvoklis.²⁰ Sūtnis Johansons informēja par savu tikšanos ar ārlietu ministru Munteru 17. jūnijā, kurš lūdzis sūtni atnākt no rīta pulksten 9.15. Munters informējis par visas valdības atkāpšanos iepriekšējā vakarā, ko prezidents pieņēmis. Ministrs lūdzis zviedru vēstnieku kā diplomātiskā korpusa vecāko nodot sveicienus pārējiem sūtņiem. Munters bijis ļoti drūms. Maskavas pārmetumus par latviešu un igauņu militāras alianses stiprināšanu ministrs nosaucis par pilnīgi nepamatotiem un informējis par PSRS prasībām izveidot Latvijā jaunu valdību un izvietot papildu Bruņotos spēkus.²¹

Savos turpmākajos ziņojumos sūtnis informēja par jaunas Latvijas valdības izveidošanu, ko diktējuši krievi, un tā bijusi šķietama valdība, un izvēlētie ministri simpatizējuši Padomju Krievijai. Dīvaini sūtnim šķitis tas, ka vismaz trīs ministri strādājuši laikraksta "Jaunākās Ziņas" redakcijā, kas bijusi Ulmaņa režīmam labvēlīga. Par Kārli Ulmani viņš rakstīja, ka prezidenta krēslu viņš nevarēs ilgi saglabāt. Sūtnis raksturoja masu demonstrācijas, kurās piedalījies 10 000 dalībnieku, bet fabriku strādnieki tajās piedalījušies pret savu gribu vai brīvprātīgi. Pieminēti lozungi: "Lai dzīvo Staļins", "Nost ar Ulmani", "Lai dzīvo Sarkanā armija", "Lai dzīvo demokrātiska Latvijas Republika". Demonstrāciju pavadījuši krievu tanki. Pie padomju sūtniecības dziedāta "Internacionāle". Demonstrantus sveikuši sūtniecības darbinieki un no Maskavas atbraukušais Višinskis, kura uzdevums bijis izveidot jaunu valdību Latvijā.

Johansons atzīmēja, ka noskaņojums tautas lielākajā daļā esot drūms, kas esot labi saprotams.²²

Turpmākajos ziņojumos raksturota situācija valstī, kur veikalos sāka trūkt preces, kas nesaskanot ar Višinska kvēlajās runās solīto laimes zemi Latvijai padomju tautu saimē.²³ Majora Lindkvista kundze Marianne savās vēstulēs mātei uzsvēra, ka Latvijā vairs neesot patīkami, Latvija pasludināta par Padomju Republiku un zviedru palikšana

Latvijā esot tikai laika jautājums. Veikali tiekot izpirkti tukši, drīz vairs nebūšot preču, īpaši kurpju un vilnas audumu. Drīz viss šeit izskatīšoties kā Krievijā.²⁴

Augusta ziņojumos sūtnis Johansons informēja par izmaiņām Ārlietu ministrijā, ārlietu ministra vietnieka Jablonska iecelšanu, kura uzdevums bija Latvijas ārlietu dienesta likvidēšana. Johansons ziņoja par ārlietu un iekšlietu ministru, viņu ģimeņu, kā arī Kārļa Ulmaņa deportāciju uz Krieviju.²⁵ 7. augustā sūtnis rakstīja, ka pēc 5. augusta – Latvijas Padomju Republikas uzņemšanas PSRS Rīgā notiekot dekorāciju maiņa skatlogos – Kārļa Ulmaņa portretu vietā novietojot Staļina ģimetni.²⁶

Sūtnis pārsūtīja 13. augusta notu, kuru parakstījis Latvijas ārlietu ministra vietnieks Jablonskis, ka Zviedrijai jāslēdz sava sūtniecība un līdz 25. augustam visam personālam jāpamet Latvija.²⁷ Tas arī tika izdarīts.

Nobeigums

Sūtniecības Rīgā informācija bija daļa no tās, kas veidoja Zviedrijas Ārlietu ministrijas un Aizsardzības spēku štāba kopainu par situāciju Zviedrijas kaimiņos. Tika rūpīgi sekots Latvijas valdības lēmumiem, noskaņojumam sabiedrībā. Par pagrieziena punktu attieksmē pret Baltijas valstīm Zviedrijas ārpolitikā kļuva parakstītie savstarpējās palīdzības līgumi ar Padomju Savienību un tiem sekojošā padomju karabāzu izvietošana Baltijā. Zviedru diplomātu sākotnējā izteiktā pārliecība par Latvijas pretošanos PSRS uzbrukuma gadījumā zaudēja pamatojumu, un Zviedrijas ārpolitikas veidotāji, ātri un pārliecinoši konstatējot *status quo*, izšķīrās par Padomju Savienības interešu respektēšanu. Tādā veidā zviedri, neitralitātes aizsegā un nebūdami pārliecināti par PSRS plāniem attiecībā pret Zviedriju pašu un ņemot vērā ļoti ierobežotās iespējas ietekmēt situāciju reģionā, savas drošības interesēs atteicās no turpmākas iesaistes Baltijas valstu jautājumos.

Zviedrijas izvēlētā taktika attiecībās ar PSRS, steidzīgā rīcība, atzīstot Baltijas valstu inkorporāciju PSRS, jau 1940. gada augustā piekrītot PSRS prasībai un palīdzot nodot Baltijas valstu sūtniecības PSRS, atdodot Lietuvas un Igaunijas zelta rezerves PSRS, panākot vienošanos ar PSRS par zviedru īpašumu kompensāciju (1941. gada 31. maija līgums), ir apliecinājums Zviedrijas pašas lielajām bažām par savu drošību Otrā pasaules kara laikā. Nodrošināt atrašanos ārpus kara visiem iespējamiem līdzekļiem bija Pēra Albina Hansona valdības prioritāte. Šajā kontekstā ir jāskata arī Zviedrijas pozīcija Baltijas valstu jautājumā.

Baltijas valstu neatkarības zaudēšana Zviedrijas politiskajās aprindās tika uzverta kā noticis fakts, un attieksmi pret to raksturo Zviedrijas parlamenta apakšpalātas Ārlietu komisijas vadītāja sociāldemokrāta Estēna Undēna 1940. gada 16. augusta ārpolitiskajās debatēs par Baltijas valstīm teiktais: *“Trīs līdz šim neatkarīgas valstis ir likvidētas dažu*

dienu laikā. Šķietamā brīvprātība nevar piemānīt nevienu novērotāju. Mēs pārāk labi zinām, kā šāda brīvprātība tiek veidota. Tā ir pilnīgi savdabīga valsts māksla, kas šajā sakarā ir tikusi attīstīta, un to ir viegli atpazīt. Trieciens, kas tika dots pagājušā gada rudenī (bāzu līgumi), bija tikai pirmais solis, un nākamajiem vajadzēja drīz sekot. Pēdējo triecienu šīs valstis nevarēja izturēt (...) Pāri palikušās Eiropas mazās valstis, kas vēl ir brīvas, ir saņēmušas uzskatāmu mācību par taktiku, kas tikusi izmantota pret Baltijas valstīm. Kad lielvalsts uzstāda savas prasības mazākai valstij, tā sāk pieņemt domu, ka piekāpšanās ir labāka par karu. Var, protams, notikt, ka beigu rezultāts būtu tāds pats, ja no sākuma būtu izvēlēta pretošanās. Bet tad nācija būtu glābusi savu dvēseli. Un nākamajām paaudzēm būtu pienākums par to rūpēties.”²⁸

Šie vārdi skan kā brīdinājums pašiem zviedriem. Situācijā, kad divi agresīvi režīmi dalīja Eiropu, vienas apdraudētas valsts valdība nebija spējīga iet palīgā citai apdraudētai valstij.

Atsauces

- ¹ *Norberg, E.* Det militära hotet. Försvarsattachernas syn på krigsutbrottet 1939. Bo Hugemark (red.). Stormvarning. Sverige inför andra världskriget. – Stockholm, 1989, ss. 87, 88.
- ² *Carlgrén, W.* Sverige och Baltikum. Från mellankrigstid till efterkrigsår. En översikt. – Stockholm, 1993, s. 47.
- ³ Zviedrijas sūtniecības Rīgā ziņojums, 15.12.1939. RA, UD, vol. HP 1 Ele.
- ⁴ Rapport Lindquist 25 aug. 1939. KrA, Fst/underrättelseavdelning, E I:2, vol. 4.
- ⁵ Rapport Lindquist 30. aug. 1939. Turpat.
- ⁶ Zviedrijas sūtniecības ziņojums ārlietu ministram R. Sandleram, Rīga, 05.09.1939. RA, vol. 149, HP 1 Ele.
- ⁷ Zviedrijas sūtniecības ziņojums, Rīga, 18.09.1939. Turpat.
- ⁸ Zviedrijas sūtniecības Rīgā 1939. gada otrā pusgada politiskais pārskats, 15.12.1939. RA, UD, Hp 1 Ele.
- ⁹ *Carlgrén, W.* Svensk utrikespolitik 1939.–1945. – Stockholm, 1973, s. 20.
- ¹⁰ Sūtņa Johansona ziņojums departamenta direktoram O. Torsingam 1939. g. 3. novembrī. RA, UD 471, vol. 149, HP 1 Ele.
- ¹¹ Sēderbluma vēstule sūtnim Rīgā, kurā informē par Linoleja rūpnīcas un Vikandera korķa fabrikas īpašnieku interesi, 13.10.1939. RA, UD, HP 80, 3490, A/Lettland, Almānt 1940–1943.
- ¹² Sūtņa Johansona ziņojums Sēderblumam, 17.10.1939. RA, UD, Hp 1 Ele.
- ¹³ Turpat.
- ¹⁴ *Norberg, E.* Det militära hotet ..., s. 82.
- ¹⁵ Turpat, 82., 83. lpp.
- ¹⁶ Zviedrijas sūtniecības Rīgā 1939. gada otrā pusgada politiskais pārskats, 15.12.1939. RA, UD, Hp 1 Ele.
- ¹⁷ Sūtnis Johansons ārlietu ministram Ginteram, 16.03.1940. RA, Arninge, UD, Beskikningsarkiv Rīga, vol. 5, 1937–1940, HP 1 Ele.

- 18 Johansona vēstule Sēderblumam, 06.04.1940. Turpat.
- 19 Sk. sūtņa Johansona vēstuli Ārlietu ministrijas direktoram Sēderblumam. RA, Arninge, HP 80, 3490, A/Lettland, Almänt 1940–1943.
- 20 Sūtņa Johansona ziņojumam pievienotais majora Lindkvista 1940. gada 17. jūnija ziņojums aizsardzības ministram. RA, UD, vol. 5, Hp 1 Ele.
- 21 Turpat.
- 22 Sūtņa Johansona 1940. gada 21. jūnija ziņojums.
- 23 Sūtņa Johansona 1941. gada 21. jūlija ziņojums.
- 24 Mariannes Lindkvistas no Jūrmalas 1940. gada 22. jūlijā rakstīta vēstule mātei Zviedrijā Fālunā. Vēstules atrodas Stokholmā pie meitas Annas Maijas Lindkvistas.
- 25 Sūtņa Johansona ziņojums 1940. gada 2. augustā. RA, UD, vol. 5, Hp 1 Ele.
- 26 Sūtņa Johansona ziņojums 1940. gada 5. augustā. RA, UD, vol. 5, Hp 1 Ele.
- 27 Sūtņa Johansona ziņojums 1940. gada 13. augustā. RA, UD, vol. 5, Hp 1 Ele.
- 28 Citēts pēc: *Freden, L. P.* Baltikums frigörelse och svensk diplomati 1989–1991. – Malmö, 2004, 272. lpp.

Assessment of the Situation in Latvia in 1939–1940 by the Swedish Diplomatic Missions

Argita Daudze

Summary

On the eve and at the beginning of the Second World War, Swedish interest about the Baltic States can be characterised in two dimensions – the political and the military-strategic ones. The initial interest was clearly political and it was connected with the possibilities of these countries to retain their independence and the equilibrium in the Baltic Sea region. The independent Baltic States acted as a buffer against one of the superpowers of the Baltic Sea. Since Sweden considered that the establishment of Soviet bases in Estonia, Latvia and Lithuania in October 1939 had solved the Baltic question (in accordance with the mutual assistance agreements with Soviet Union's so-called "base agreements"), the political interest fully switched to Finland. However, the territories of the Baltic States did not lose their topicality. It was important for the Headquarters of the Swedish Defence Forces to follow the establishment of Soviet military bases in the territories of the Baltic States and assess the new military-strategic situation.¹

The reports to the Swedish Ministry of Foreign Affairs and the Defence Headquarters by both the envoy Johansson and the military attaché major Lindquist described the foreign policy of the Latvian government, informed about its decisions and actions, the public mood, the opinions of diplomats and military attachés from other countries regarding the developments. In summer 1940, the reports from Riga described the process and consequences

of the Soviet occupation in Latvia, the fast process of losing its state sovereignty and the impact on Sweden both economically and from the point of view of military security. In the second half of 1939, the reports by the envoy and the military attaché repeatedly expressed a conviction that Latvia would not give up without a fight.

Sources used in the article – legation's reports – include the period from summer 1939 when circles of diplomats and intelligence services started receiving news of convergence between the USSR and Germany to 25 August 1940 when the Swedish legation was forced to suspend its operation in Latvia. An additional source describing the everyday situation in Latvia from the Swedish point of view is the letters by major Lindquist's wife Marianne to her mother in Sweden. The legation's reports are kept at the 1920 System Collection of the Foreign Ministry (UD) in the Swedish National Archive (RA), in Stockholm. The reports by the military attaché are kept at the Collection of the Defence Headquarters (Fst) in the War Archive (KrA) in Stockholm. The letters by the wife of the military attaché are with their daughter Annmari Lindquist who lives in Stockholm.

The article focuses on the following issues:

1. The reaction of the Latvian government and the public to the USSR–Germany Non-Aggression Pact of 23 August 1939.
2. Non-Aggression Pact between the USSR and Latvia and its assessment. Establishment of the USSR military bases in the territory of Latvia. The exodus of Baltic Germans.
3. The opinion prevailing in Latvia on the Finnish armed resistance to the USSR.
4. Reflection of the Latvian occupation process perpetrated by the USSR, description of its consequences and assessment.

Information from the Riga legation constituted a part that helped paint the full picture of the situation in the neighbouring country for the Swedish Foreign Ministry and the Defence Forces Headquarters. Decisions of the Latvian government and the public mood were closely monitored. A turning point in the attitude towards the Baltic States in the Swedish foreign policy was the signature of mutual assistance agreements with the USSR and the following deployment of Soviet military bases in the Baltic States. The initial conviction of the Swedish diplomats about Latvia's resistance in the case of Soviet attack was shaken and when the Swedish foreign policy makers had ascertained the situation quickly and clearly, they chose to respect the interests of the Soviet Union. Thus, under the cover of neutrality and uncertainty about the Soviet plans regarding Sweden itself, taking into account very limited possibilities to influence the situation in the region and in the interests of their security, the Swedes refused to be further involved in the issues of the Baltic States.

The tactic chosen by Sweden in relations with the USSR, the hurried action to recognise the incorporation of the Baltic States into the USSR by agreeing to the Soviet demand already in August 1940 and by helping transfer the embassies of the Baltic States to the USSR, by giving the Lithuanian and Estonian gold reserves to the USSR, by reaching

an agreement with the USSR on the compensation for Swedish property (agreement of 31 May 1941) prove the great concern of Sweden about its own security during the Second World War. The priority of Per Albin Hansson's governments was to ensure staying out of war by all possible means. The Swedish position on the issue of the Baltic States has to be viewed against this background.

Unlike the USA and the UK who did not consider the Soviet action towards the Baltic States legitimate, the Swedish government was accommodating towards the USSR and recognised the Soviet rule in the Baltic States. Sweden felt jeopardised itself and it was in its interests not to provoke the USSR by standing up for the independence of the Baltic States. It should be particularly noted because the capabilities of the Baltic States to offer resistance to the aggressor were weak.

The Swedish political circles took the loss of independence of the Baltic States as a matter of fact. Certain diplomatic and political circles conveyed condolences to the Baltic peoples but, as we all know, it matters very little in actual politics. On 16 August 1940, the chairman of the Committee on Foreign Affairs of the Swedish Parliament, social democrat Östen Unden expressed his attitude towards the loss of Baltic sovereignty during the foreign policy debates at the lower chamber of the Parliament: "Three formerly independent states have been destroyed in a few days. The illusory voluntariness cannot fool anyone. We know only too well these days how such voluntariness is created. It is a completely peculiar art of state which was developed for this purpose and it is easy to see. The blow delivered last autumn (base agreements) was only a first step and the others had to follow soon. The last blow was too much for these states (...). The remaining small states in Europe that are still free have been given yet another lesson by watching the methods used against the Baltic States. When a superpower issues its demands to a smaller state, it starts accepting the idea that compliance is better than war (...). Certainly the end result may happen to be the same even if resistance was chosen from the beginning. But then the nation would have saved its soul. And the following generations would have an obligation to look after it."² This description of the unfortunate situation in the Baltic States sounds like a warning to the Swedish nation itself. The government of one insecure state was not able to support the other in the situation when two aggressive European regimes – Nazi Germany and Stalinist Soviet Union started to divide Europe.

References

- ¹ Norberg, E. "Det militära hotet. Försvarsattachéernas syn på krigsutbrottet 1939", in: Bo Hugemark (red.). *Stormvarning. Sverige inför andra världskriget*. Stockholm, 1989, pp. 87–88.
- ² Quoted from Freden, L. P. *Baltikumets frigörelse och svensk diplomati 1989–1991*. Malmö, 2004, p. 272.

Kārlis Kangeris

Vācijas–PSRS un Zviedrijas–PSRS 1941. gada slepenie līgumi par Latviju/Baltijas valstīm

1941. gada 10. janvārī Vācijas reihs un Padomju Sociālistisko Republiku Savienība parakstīja sešus līgumus, kuri vēlāk iegāja vēsturē ar kopēju apzīmējumu “Maskavas līgumi”. Vēlāk, tā paša gada 30. maijā, Zviedrija ar PSRS parakstīja līgumu ar diviem tam pievienotiem protokoliem, kas, tāpat kā Maskavas līgumi, attiecās uz Baltijas valstīm.¹ Abos gadījumos divas varas bija vienojušās uz trešo valsti, t.i., Latvijas, Igaunijas un Lietuvas rēķina. PSRS Tautas komisāru padomes priekšsēdētājs Vjačeslavs Molotovs par līgumiem izteicās, ka Vācija un Zviedrija esot vienīgās valstis, kurām PSRS devusi šādas privilēģijas.²

Kas tie bija par līgumiem, un kāpēc tos slēdza? Ko tie deva līgumslēdzēju pusēm? Ko tie nozīmēja Baltijas valstīm, un kā tie ietekmēja Baltijas valstu turpmāko likteni?

1939. gada 23. augustā un 28. septembrī Vācija un Padomju Savienība slepenajos papildu protokolos bija Austrumeiropu sadalījušas ietekmes sfērās, visām trim Baltijas valstīm nonākot PSRS “pārziņā”³. Pirmo soli savas interešu sfēras nodrošināšanai PSRS veica ar bāzu līgumu “uzspiešanu” Baltijas valstīm 1939. gada septembrī/oktobrī. Vācieši šai laikā ar Baltijas valstīm noslēdza jaunus tirdzniecības līgumus, kas arī turpmāk garantēja Baltijas valstu lauksaimniecības produktu un Igaunijas degvielas piegādi Vācijai. Ar Latviju līguma jauns papildu protokols tika parakstīts 1939. gada 21. decembrī, kad Latvija apņēma Vācijai piegādāt izejvielas, pārtiku u.c. 140 miljonu latu apmērā. Vācijas diplomātiem principā bija skaidrs, ka PSRS nākotnē anektēs Baltijas valstis, jautājums bija – kad? Ka okupācija notiks jau pēc sešiem mēnešiem, tas vāciešiem tomēr bija pārsteigums.⁴

Kad 1940. gada jūnijā Baltijas valstu okupācija jau bija noticis fakts, Vācijas valdībai atlika tikai rūpēties par to, lai eksports no Baltijas valstīm uz Vāciju nesamazinātos un nākotnē tiktu atrisināts vēl Baltijas valstīs palikušo vāciešu izceļošanas jautājums. Abu valstu starpā 1940. gada septembrī sākās sarunas: par robežu jautājumiem, saimniecisko sadarbību un vāciešu izceļošanu no Baltijas. Galapunktu uzsāktajām sarunām pielika V. Molotova ultimatīvā prasība 1940. gada 22. decembrī, ka visi starp PSRS un Vāciju neskaidrie jautājumi jānokārto vienlaikus, tāpat arī visi līgumi parakstāmi vienā

laikā. Šī bija prasība, no kuras PSRS nevarot atkāpties, – vai nu visi līgumi vienlaikus, vai pretējā gadījumā sarunu pārtraukšana.⁵ Vāciešiem bija jāpiekāpjas, un tā 1941. gada 10. janvārī parakstīja sešus tā sauktos Maskavas līgumus:

1. Saimniecības līgums (*Wirtschaftsabkommen*),⁶
2. Robežlīgums (*Grenzvertrag*),⁷
3. Slepens protokols par Lietuvas robežjoslas gabala kompensēšanu (*Geheimprotokoll über die Entschädigung für den litauischen Gebietsstreifen*),⁸
4. Izceļošanas līgums attiecībā uz Lietuvu (*Umsiedlungsvereinbarung über Litauen*),⁹
5. Izceļošanas līgums attiecībā uz Igauniju un Latviju (*Umsiedlungsvereinbarung über Estland und Lettland*),¹⁰
6. Līgums starp Vācijas reihu un Padomju Sociālistisko Republiku Savienību par savstarpējo materiālo prasību noregulēšanu attiecībā uz Igauniju, Latviju un Lietuvu (*Abkommen zwischen dem Deutschen Reich und der Union der Sozialistischen Sowjet-Republiken über die Regelung der gegenseitigen Vermögensansprüche betreffend Litauen, Lettland und Estland*).¹¹

Starptautisko tiesību eksperti uzskata, ka ar robežlīguma parakstīšanu esot atzīta visu triju Baltijas valstu iekļaušana PSRS sastāvā, kas izrietot no robežlīguma un līguma par vāciešu izceļošanu no Igaunijas un Latvijas. Tomēr atzīšana nekad neesot ieguvusi *de jure* spēku, jo Vācijas un PSRS kara dēļ robežlīgums neesot ratificēts. Arī *de facto* atzīšana neesot bijusi ilgstoša, lai gan tuvāk netiek skaidrots, ar ko šī *de facto* atzīšana beigusies – ar kara sākšanos vai ar citiem notikumiem, kuru rezultātā izbeigušās bilaterālās norunas.¹²

Ja vērigāk paskatāmies starptautisko tiesību ekspertu darbos par Baltijas valstu inkorporāciju PSRS un šī fakta tiesisko atzīšanu no Vācijas reihā puses, tad redzam, ka autori samierinājušies ar fakta konstatējumu, ka robežlīgums nav ratificēts, un nav pūlējušies tālāk meklēt arhīvu materiālos.¹³ Tomēr, ja sākam interesēties, kā Vācijas reihā pēc 1941. gada 10. janvāra, sevišķi pēc 22. jūnija risināja Baltijas jautājumus, paveras cita aina.

Pēc tam kad Vācija bija okupējusi Baltijas teritorijas, 1941. gada 18. augustā viņi izdeva rīkojumu, ka viss īpašums konfiscēts¹⁴ un Baltijas iedzīvotāji kļuvuši par piederīgiem ienaidnieka valstij, respektīvi, viņi ir PSRS pilsoņi. 1941. gada 7. decembrī baltvāciešu izceļotāju manta Latvijā (arī Lietuvā un Igaunijā) tiek noteikta kā “speciāls īpašums”, kas speciāli pārvaldāms.¹⁵

Tā jau no 1941. gada janvāra redzam, ka Vācijai nav svarīgs robežlīgums, bet gan “Līgums starp Vācijas reihu un Padomju Sociālistisko Republiku Savienību par savstarpējo materiālo prasību noregulēšanu attiecībā uz Igauniju, Latviju un Lietuvu”. Runa vairs nav par robežu sakārtošanu, bet gan par savstarpējo īpašumu prasību noregulēšanu.

Un tieši šis līgums par savstarpējo materiālo prasību noregulēšanu pēc vācu valdības uzskatiem nav ratificējams, bet gan tā vietā izstrādājams speciāls likums. Viedoklis, ko starptautisko tiesību eksperti līdz šim nav ievērojuši.¹⁶ Šī likuma izstrādāšana bija uzticēta Reiha aizsardzības ministru padomei (*Ministerrat für Reichsverteidigung*), kura steidzamības kārtībā izdeva rīkojumus ar likuma spēku. (Šai padomē ietilpa Hermanis Gērings, Martins Bormans, Vilhelms Friks, Valters Funks, Vilhelms Keitels, Hans Heinrihs Lamers.)

Beidzot 1941. gada 20. jūnijā likums bija parakstīts.¹⁷ Dienu vēlāk to nosūtīja publicēšanai Reiha likumu krājumā.¹⁸ Vēl dienu vēlāk sākās Vācijas–PSRS karš, un parakstītais likums pazuda ministriju atvilktnēs. Tā kā visa vāciešu izceļotāju un pēcizceļotāju manta Baltijas valstīs uz līguma pamata bija pārgājusi PSRS īpašumā, bet visu Baltijas pilsoņu manta, kas atradās Vācijas teritorijā, – Vācijas reiha īpašumā, tad pēc Baltijas iekarošanas vācu valdības aprindās radās šaubas, vai īpašuma jautājumos var rīkoties uz tā pamata, kas bija noteikts ar “Līgumu starp Vācijas reihu un Padomju Sociālistisko Republiku Savienību par savstarpējo materiālo prasību noregulēšanu attiecībā uz Igauniju, Latviju un Lietuvu”.¹⁹ PSRS līdz 1941. gada 22. jūnijam bija jau arī samaksājusi $\frac{2}{8}$ no līgumā noteiktās parāda summas Vācijai – 37,5 miljonus reihsmarku.

Pēc Baltijas okupācijas aktuāli bija kļuvuši jautājumi par vāciešu un baltiešu mantu gan Baltijā, gan Vācijā: kam tā pieder, kas to drīkst pārvaldīt; kā arī vispār par “Līgumu starp Vācijas reihu un Padomju Sociālistisko Republiku Savienību par savstarpējo materiālo prasību noregulēšanu attiecībā uz Igauniju, Latviju un Lietuvu” – vai tas ir spēkā vai nav. Šais strīdos/diskusijās piedalījās Reiha aizsardzības ministru padome, Reiha finanšu ministrija, reihskomisārs vācietības stiprināšanai, SS reihsfirera personiskais štābs, Okupēto austrumu apgabalu reihssminists, Četrgadū plāna pilnvarotais, reihskomisārs ienaidnieka īpašumu pārvaldīšanai, Reiha tieslietu ministrija, Austrumzemes reihskomisārs u.c.²⁰ (Dokumentos varam reģistrēt ap 30 dažāda līmeņa sanāksmju, kurās tika risināti jautājumi par “speciālo Baltijas īpašumu”, tai sakarībā arī par Baltijas valstu iedzīvotāju pilsonību.)

Strīdi beidzās ar to, ka Okupēto austrumu apgabalu reihssminists Alfrēds Rozenbergs 1942. gada 10. decembrī izdeva rīkojumu un 1943. gada 23. februārī papildinājums, ar ko paziņoja, ka “Līgums starp Vācijas reihu un Padomju Sociālistisko Republiku Savienību par savstarpējo materiālo prasību noregulēšanu attiecībā uz Igauniju, Latviju un Lietuvu” līdz ar Vācijas–PSRS kara sākšanos uzskatāms par spēkā neesošu.²¹ Izdodot šo rīkojumu, Rozenbergs sekoja Finanšu ministrijas vadošo juristu atzinumam, ka līgums līdz ar kara sākšanos kļuvis nederīgs.²² (Kā šis rīkojums tieši ietekmēja vācu okupācijas turpmāko politiku Baltijā, šeit nav sīkāk apskatāms.)

Autoraprāt, ievērojot šeit īsumā minēto bagātīgo dokumentu klāstu, kas līdz šim pētniecībā nav izmantots, vajadzētu nākotnē veikt Maskavas līgumu tiesisko aspektu

jaunu interpretāciju, juristiem sastrādājot ar vēsturniekiem. Līdzšinējā prakse arī norāda uz viopusēju pieeju Maskavas līgumiem.

Vācijas un PSRS parakstītie Maskavas līgumi par Baltijas valstīm bija divu imperiālistisku lielvaru agresīvās politikas izpausme. Toties Zviedrija bija samērā maza valsts, kas nediktēja pasaules spēles noteikumus. Tomēr tai bija savi racionālie aprēķini – savas valsts eksistences nodrošināšana –, kad tā ar PSRS “tirgojās” par Baltijas valstīm, un tas notika apstākļos, kad apkārtņē plosījās karš.

Kad padomju karaspēks 1940. gada jūnijā okupēja Baltijas valstis, Zviedrija veda sarunas ar PSRS par tirdzniecības līguma noslēgšanu un kredīta piešķiršanu PSRS 100 miljonu zviedru kronu apmērā. Šo tirdzniecības līgumu Zviedrija uzskatīja par ļoti būtisku savai valstiskajai neatkarībai, lai nenonāktu viopusīgā ekonomiskā atkarībā no Vācijas. Tādēļ arī nepārsteidza, ka Zviedrijas valdība izrādīja PSRS lielu pretimnākšanu Baltijas okupācijas seku atzīšanā.

- Zviedrijas Ārlietu ministrijas ierēdņu klātbūtnē PSRS pārņēma Baltijas valstu vēstniecības Stokholmā.
- Baltijas valstu iedzīvotāji tika atzīti par PSRS pilsoņiem.
- PSRS saņēma Igaunijas un Lietuvas zelta noguldījumus, kas atradās Zviedrijas Valsts bankā.²³

Toties zviedri kredīta piešķiršanu PSRS mēģināja saistīt ar materiālo atlīdzību par Baltijas valstīs esošo Zviedrijas pilsoņu īpašumu, pieprasot uzsākt sarunas par savstarpējo prasību noregulēšanu Igaunijā, Latvijā un Lietuvā, līdzīgi kā to bija sākuši Vācija. Tomēr, lai panāktu šīs sarunas, zviedriem bija PSRS prasībām jāpiekāpjas vēl vienā punktā un jādeklarē, ka Baltijas valstis PSRS sastāvā iestājušās “pilnīgi un galīgi brīvprātīgi”, kas notika ar notu 1940. gada 6. novembrī. Tā kļuva iespējams vest sarunas uz 1924. gada Zviedrijas un PSRS tirdzniecības līguma pamata. (Starptautisko tiesību terminoloģijā lieto apzīmējumu “cesija” – brīvprātīga atdalīšanās, respektīvi, pievienošanās.) Sarunas sākās 1941. gada 14. februārī un beidzās 30. maijā ar “Līguma par Zviedrijas un PSRS savstarpējo ekonomisko prasību noregulēšanu attiecībā uz Lietuvu, Latviju un Igauniju” parakstīšanu. Zviedrijā šo līgumu uzskatīja par nobeiguma punktu veselai ķēdei tā saukto konkludento rīcību, kas, kopā ņemot, konstituējusi Baltijas valstu inkorporācijas atzīšanu, neskaidrojot, vai tā saprotama tikai kā *de facto* vai arī kā *de jure* atzīšana.²⁴ Ir pētnieki, ieskaitot mani,²⁵ kas šo atzīšanu redz kā *de jure* atzīšanu, lai gan Zviedrijas valdība dokumentos izvairījies no šī vārda tiešas lietošanas.²⁶

PSRS no savas puses līgumā garantēja atmaksāt 24 procentus no zviedru prasītās kopsummas (t.i., no ca. 80 milj. zviedru kronām).²⁷ Sākās Vācijas–PSRS karš, un līguma izpildīšana tika apturēta. PSRS bija solījusies, tāpat kā Vācijai, parāda summu nomaksāt astoņos maksājumos, bet līdz 1941. gada 22. jūnijam Zviedrija bija saņēmusi tikai pirmo

maksājumu – 2,4 miljonus kronu. Līgumu atjaunoja 1946. gadā, bet tad PSRS bija gatava maksāt tikai pusi no 1941. gadā solītās summas. Zviedriem bija gribot negribot jāpiekrīt, ja vēlējās vispār kaut ko atgūt no Zviedrijas pilsoņu Baltijas valstīs investētā kapitāla, jo tagad bija darīšana ar Eiropas galveno lielvaru. Formāli līgums par savstarpējām ekonomiskajām prasībām tika izpildīts tikai 1964. gada 11. maijā, abu valstu starpā parakstot galavienošānās protokolu.²⁸

Šis Zviedrijas un PSRS līgums par savstarpējo ekonomisko prasību noregulēšanu pēc Otrā pasaules kara ir bijis citām valstīm par paraugu, kad tās vēlējās ar PSRS nokārtot jautājumus par savu pilsoņu materiālajiem zaudējumiem Baltijas valstīs, piemēram, Lielbritānijai, Kanādai, Norvēģijai, Dānijai u.c.

Vācijas–PSRS un Zviedrijas–PSRS līgumi ir līdzīgi tajā ziņā, ka PSRS, tos noslēdzot, reizē arī vēlējās panākt, ka līdz ar tiem notiek PSRS Baltijas valstu okupācijas un aneksijas *de jure* atzīšana. Vācijas gadījumā tam vajadzēja izrietēt no robežlīguma un līguma par materiālo vērtību kompensāciju Igaunijā, Latvijā un Lietuvā. Vācija, parakstot līgumus, pakļāvās PSRS spiedienam, ka visi līgumi jāparaksta vienlaikus un steidzami. No Vācijas pozīcijām skatoties, tas notika jau tad, kad pār visiem nākotnes nodomiem iepretim PSRS jau klājās “Barbarosas” plāna ēna – turpmāk visus jautājumus ar PSRS nokārtot kaujas laukā. Turpretī Zviedrijai pirms sarunu uzsākšanas bija jādeklarē savi uzskati, ka Igaunija, Latvija un Lietuva PSRS sastāvā iestājušās “pilnīgi un galīgi brīvprātīgi”.

Protams, līgumi starp Vācijas reihu un PSRS un starp Zviedriju un PSRS par savstarpējo prasību noregulēšanu Baltijas valstīs Vācijai un Zviedrijai bija ļoti svarīgi, taču apsvērumi bija citi nekā PSRS, kas ar šo vēlējās juridiski nodrošināt savus “jaunieguvumus/iekarojumus” uz “mūžīgiem laikiem”. Vācijai svarīgi bija nodrošināt dažādu izejvielu un pārtikas piegādi no PSRS, lai tā, karojot rietumos, būtu neatkarīga no iespējamām ekonomiskām blokādēm. Tāpat arī vajadzēja nodrošināt baltvāciešu izceļotāju mantu.

Nepārprotami, ka Zviedrija 1940./1941. gadā varēja savas drošības pozīciju nodrošināšanai kaut ko iegūt, ja tā visos Baltijas jautājumos piekāpās PSRS prasībām. Tas Zviedrijai daudz nemaksāja. Tāpat arī Zviedrijai vajadzēja rūpēties, līdzīgi kā vāciešiem, par savu pilsoņu Baltijā zaudēto mantu un īpašumu.²⁹ Cits jautājums Zviedrijas vēsturē ir par pēckara posmu, kad PSRS bija kļuvusi Baltijas jūras baseinā dominējošā vara. Vēl cits aspekts parādījās pēc 1991. gada – Baltijas valstu atjaunotās neatkarības atgūšanas, kad zviedriem tomēr bija jāsāk atskaitīties par savā slepenajā diplomātijā pret Baltijas valstīm un to interesēm spertajiem soļiem. Izrādījās, ka “Baltijas problēma” nebija bijusi tikai īslaicīga sezonāla parādība, kas pēc dažiem gadiem pazudīs no starptautisko attiecību redzesloka.

Atsauces

- ¹ Carlgren, W. *Sverige och Baltikum. Från mellankrigstid till efterkrigsår. En översikt*. Stockholm, 1993. 59., 60. lpp.; Kangeris, K. "Sweden, the Soviet Union and the Baltic Question 1940–1964 – a Survey". *Relations between the Nordic Countries and the Baltic Nations in the XX Century*. Ed. by K. Hovi. Turku, 1998. 188.–211. lpp.
- ² Assarsson – Günther, Maskava, 12.10.1940. UD 1920, HP 80/Baltikum, vol. 3480, Riksarkivet.
- ³ Par Molotova–Ribentropa paktiem daudz rakstīts. Jaunākie darbi Latvijā par šo tematu, piemēram, sk.: Feldmanis, I. "Molotova–Ribentropa pakts un Latvijas–Vācijas attiecības (1939–1940)". *Latvijas Vēsture*, 2005, 2. nr. (58), 64.–71. lpp.; Oberländer, E. "Latvian–German Relations, 1939–1940". *Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*, 1. sēj. Rīga, 2000. 35.–41. lpp.; *Latvija Otrajā pasaules karā (1939–1945)*. Rīga, 2008. 111.–138. lpp.
- ⁴ Feldmanis, I. "Molotova–Ribentropa pakts ..", *op. cit.*, 69. lpp.; *Latvija Otrajā pasaules karā*, *op. cit.*, 138. lpp.
- ⁵ Telegramm Nr. 2795 vom 21.12., "Für Herrn Staatssekretär", Moskau, 22.12.1940. Akten zur deutschen Auswärtigen Politik (turpmāk – ADAP), Serie D, Bd. XI/2. Göttingen, 1964. 774., 775. lpp.; Stossun, H. *Die Umsiedlungen der Deutschen aus Litauen während des Zweiten Weltkrieges. Untersuchungen zum Schicksal einer deutschen Volksgruppe im Osten*. Marburg, 1993 (= Historische und Landeskundliche Ostmitteleuropa-Studien, 12). 64.–66. lpp.
- ⁶ ADAP, Serie D, Bd. XI/2, Dok. Nr. 637, 887.–889. lpp.
- ⁷ Bilaterale Verträge des Deutschen Reiches, Sowjetunion Nr. 63. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin (PA AA); J. Degras (ed.). *Soviet Documents on Foreign Policy*. Vol. III (1933–1941). Oxford, 1953. 479., 480. lpp.
- ⁸ ADAP, Serie D, Bd. XI/2, Dok. Nr. 638, 889., 890. lpp.
- ⁹ Stossun, H. *Die Umsiedlungen ..*, *op. cit.*, Dok. Nr. 1. 231.–249. lpp.
- ¹⁰ *Diktierter Option. Die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus Estland und Lettland 1939–1941*. Hrsg. von D. A. Loeber. Neumünster, 1974. Dok. Nr. 285. 545.–577. lpp.
- ¹¹ *Turpat*. Dok. Nr. 286. 578.–581. lpp.
- ¹² Meissner, B. *Die Sowjetunion, die baltischen Staaten und das Völkerrecht*. Köln, 1956. 98., 305. lpp.
- ¹³ Piemēram: Meissner, B. "Die staatliche Kontinuität, völkerrechtliche Stellung und aussenpolitische Lage der baltischen Länder". *Die baltischen Nationen. Estland, Lettland, Litauen*. Köln, 1991. (2. Auflage). 270.–335. lpp., šeit 280.–282. lpp.
- ¹⁴ Verordnung über die Sicherstellung des Vermögens der UdSSR im Gebiet des Reichskommissars für das Ostland vom 19.08.1941. *Das Recht der besetzten Ostgebiete Estland, Lettland, Litauen, Weißruthenien und Ukraine*. Hrsg. Dr. A. Meyer. München; Berlin, 1943.
- ¹⁵ *Das Recht der besetzten Ostgebiete*, *op. cit.*; Bundesarchiv-Berlin (turpmāk – BA-B), Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, betrifft: Baltenvermögen, 19.01.1943. NS 19/1704.
- ¹⁶ Vienīgi robežlīguma tekstā bija ierakstīts, ka tas ir ratificējams, pārējie pieci līgumi stājās spēkā, tos parakstot. Ir iespējams, ka starp Vācijas reihu un PSRS pastāvēja savstarpēja mutiska vienošanās, ka nevienu šo likumu, arī robežlīgumu, neviena puse neratificēs.
- ¹⁷ BA-B, Verordnung über den Übergang litauischen, lettischen und estnischen Vermögens auf das Deutsche Reich vom 20. Juni 1941. R 43 II/1458 b.

- ¹⁸ Turpat, Der Reichsminister und Chef der Reichskanzlei an den Herrn Reichsminister der Finanzen, 21.06.1941. R 43 II/1458 b.
- ¹⁹ Turpat, Der Reichskommissar für die Behandlung feindlichen Vermögens, Aktenvermerk, 23.08.1941. R 87/88.
- ²⁰ Šai rakstā diemžēl nav iespējams sīkāk pievērsties atsevišķiem strīdus punktiem. Par pirmajiem pētījumiem šai virzienā sk.: Kangeris, K. "Das Deutsche Reich und die Eingliederung der baltischen Staaten in die Sowjetunion 1940: Die Moskauer Verträge vom 10. Januar 1941 – eine völkerrechtliche De-jure-Anerkennung durch das Deutsche Reich?" Vortrag. *7. Konferenz für baltische Studien in Europa*. Lüneburg, 8.–10. Juni 2007.
- ²¹ BA-B, Memorandum betr. Aufhebung des Moskauer Vertrages, 23.02.1943. R 92/1178.
- ²² Turpat, Der Reichskommissar für das Ostland. Betr.: Abkommen zwischen dem Deutschen Reich und der UdSSR, 19.08.1942. R 92/1178.
- ²³ Par šo jautājumu sk.: Carlgren, W. *Sverige och Baltikum*, op. cit., 39.–48. lpp.; Kangeris, K. "Sweden, the Soviet Union and the Baltic Question ..", op. cit., 191.–194. lpp.; sīkāk sk.: Kangeris, K. "Schweden und die Frage der völkerrechtlichen Anerkennung der Eingliederung der baltischen Staaten in die Sowjetunion 1940/1941". Vortrag. *10th Conference on Baltic Studies in Scandinavia*. Stokholma, 7.–10. jūnijs 1989. g.; Kangeris, K. "Die baltische Frage in den schwedisch-sowjetischen Beziehungen 1940–1964". Vortrag. *11th Conference on Baltic Studies in Scandinavia*. Stokholma, 13.–16. jūnijs 1991. g.
- ²⁴ Kangeris, K. "Sweden, the Soviet Union and the Baltic Question ..", op. cit., 193.–197. lpp.
- ²⁵ Kangeris, K. "Schweden und die Frage der völkerrechtlichen Anerkennung der Eingliederung der baltischen Staaten in die Sowjetunion 1940/1941", op. cit.
- ²⁶ Carlgren, W. *Sverige och Baltikum*, op. cit., 46.–48., 106.–109. lpp.
- ²⁷ Vācieši saņēma 50% prasītās summas, respektīvi, 200 miljonu reihsmarku.
- ²⁸ Kangeris, K. "Sweden, the Soviet Union and the Baltic Question ..", op. cit., 208., 209. lpp.
- ²⁹ Šie Vācijas–PSRS un Zviedrijas–PSRS līgumi bija paraugs citām valstīm, kad tās mēģināja no PSRS atgūt savu pilsoņu Baltijā ieguldītos līdzekļus un mantu.

Die geheimen deutsch-sowjetischen und schwedisch-sowjetischen Verträge des Jahres 1941 über die baltischen Staaten

Kārlis Kangeris

Zusammenfassung

Mit den Moskauer Verträgen vom 10. Januar 1941 verstehen wir ein Paket von sechs Dokumenten, die vom Deutschen Reich und der Sowjetunion gleichzeitig in Moskau, Riga und Kaunas unterzeichnet wurden. Es waren folgende sechs Verträge: das Wirtschaftsabkommen, der Grenzvertrag, das Geheimprotokoll über die Entschädigung für den litauischen

Gebietsstreifen, die Umsiedlungsvereinbarung über Litauen, die Umsiedlungsvereinbarung über Estland und Lettland, und das "Abkommen zwischen dem Deutschen Reich und der Union der Sozialistischen Sowjet-Republiken über die Regelung der gegenseitigen Vermögensansprüche betreffend Estland, Lettland und Litauen." Aus der Sicht der Völkerrechtler bedeutete der in diesem Vertragspaket genannte Grenzvertrag zusammen mit den am gleichen Tage in Riga unterzeichneten Umsiedlungsverträgen die Anerkennung der Einverleibung der baltischen Staaten in die Sowjetunion durch das nationalsozialistische Deutschland. Heute vertritt man die Meinung, daß die Anerkennung nie den Charakter einer De-jure-Anerkennung erlangt habe, da die Moskauer Verträge vom Deutschen Reich nicht ratifiziert worden seien.

Mit dem Ausbruch des deutsch-sowjetischen Krieges am 22.06.1941 wurde angesehen, dass die Moskauer Verträge als hinfällig zu betrachten seien. Am 18.08.1941 wurde das gesamte Vermögen in den eroberten baltischen Staaten zum konfiszierten Sowjetvermögen erklärt, doch in Dezember desselben Jahres wurde das im Baltikum zurückgelassene Vermögen der ausgereisten Baltendeutschen als Sondervermögen aus dem Sowjetvermögen herausgelöst. In den folgenden Jahren haben sich das Reichsfinanzministerium, der Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums bzw. der Persönliche Stab des Reichsführers-SS, das Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete, der Reichskommissar für das Ostland, der Beauftragte für den Vierjahresplan, der Reichskommissar für die Behandlung feindlichen Vermögens und das Reichsjustizministerium mit der Vermögensfrage im Baltikum beschäftigen müssen. Dabei ist auch die Staatsangehörigkeitsfrage in Estland, Lettland und Litauen diskutiert worden, wobei die Einwohner dieser Länder als Angehörige des Feindstaates bzw. der Sowjetunion klassifiziert wurden.

Nach Auffassung des Verfassers sollte man die Moskauer Verträge einer neuen staatsrechtlichen Untersuchung unterziehen, ob diese zusammen eine De-jure-Anerkennung der Eingliederung der baltischen Staaten in die Sowjetunion konstituieren, bei gleichzeitiger Heranziehung des Aktenmaterials, das nach dem 10.01.1941 in den verschiedenen Reichsministerien zu den baltischen Fragen entstanden ist.

Am 30. Mai 1941 unterzeichnete Schweden mit der Sowjetunion ein ähnliches Abkommen wie das Deutsche Reich über die Regelung der gegenseitigen Vermögensansprüche im Baltikum. Obwohl Schweden keine Großmacht war, das die Politik in der Ostseeregion bestimmte, so hatte man doch seine rationalen Gründe über Drittstaaten mit Moskau zu verhandeln. Erstens, gute Beziehungen zu Moskau sollten dazu beitragen, dass man nicht in eine wirtschaftliche Abhängigkeit zum Deutschen Reich kam. Zweitens, das Abkommen selbst sollte jenen schwedischen Bürgern zugute kommen, die wegen der Okkupation der baltischen Staaten durch die Sowjetmacht materielle Verluste erlitten hatten. Laut Vereinbarung sollte die Sowjetunion 24% der schwedischen Vermögensverluste ersetzen. Doch auch die Erfüllung des schwedisch – sowjetischen

Abkommens wurde durch den Ausbruch des deutsch – sowjetischen Krieges verhindert. Erst am 11. Mai 1964 wurde das Abkommen vom 30. Mai 1941 als formell erfüllt angesehen. Doch nach dem Weltkrieg war die Sowjetunion nicht mehr bereit, die im Abkommen versprochene Entschädigung im vollen Umfang auszuzahlen. Der Betrag wurde um 50% gekürzt.

Das Deutsche Reich und Schweden waren die einzigen Länder mit denen die Sowjetunion während des Zweiten Weltkriegs Abkommen über die Regelung der gegenseitigen Vermögensansprüche abgeschlossen hat. Diese Verträge, aber vor allem das schwedisch – sowjetische Abkommen, diente nach dem Zweiten Weltkrieg anderen Staaten als Vorbild, als sie mit der Sowjetunion eine Regelung ihrer Ansprüche im Baltikum anstrebten (z.B. Großbritannien, Kanada, Norwegen, Dänemark).

Die Sowjetunion erstrebte mit dem Abschluß der Abkommen mit dem Deutschen Reich und Schweden die formelle De-jure-Anerkennung der Eingliederung der baltischen Staaten. Und von der sowjetischen Seite sind diese beiden Abkommen auch als eine formelle Anerkennung interpretiert worden.

**LATVIJAS, LIETUVAS UN IGAUNIJAS
OKUPĀCIJA 1940. GADĀ:
IZPĒTES STĀVOKLIS UN PERSPEKTĪVAS**

**OCCUPATION OF LATVIA, LITHUANIA
AND ESTONIA IN 1940: STATE OF RESEARCH
AND PROSPECTS**

Juris Ciganovs

Latvijas armijas materiāli tehnisko līdzekļu un īpašumu pārņemšana pēc padomju okupācijas 1940. gadā

1940. gada 17. jūnijā Latvijas robežu šķērsoja Padomju Savienības Sarkanās armijas palielināts karaspēka kontingents, uzsākot Latvijas okupāciju. Latvijas neatkarība tika likvidēta. Sekoja neatkarīgās Latvijas varas institūciju varmācīga demontāža un Latvijas politiskās un sabiedriskās dzīves pārveidošana pēc padomju valsts parauga. Pārmaiņas skāra arī Latvijas armiju. Vēl pirms Latvijas oficiālās inkorporācijas Padomju Savienībā okupācijas vara 1940. gada 11. jūlijā ar PSRS aizsardzības tautas komisāra pavēli nr. 0141 trīs formāli vēl neatkarīgo Baltijas valstu teritorijā izveidoja savu militāro struktūru – Baltijas Sevišķo kara apgabalu.¹

Vienlaikus sākās pakāpeniska Latvijas armijas materiāli tehniskās bāzes pārņemšana. 1940. gada 20. augustā Baltijas Sevišķā kara apgabala pavēlnieks ģenerālpulkvedis Aleksandrs Laktionovs, pamatojoties uz PSRS tautas aizsardzības komisāra 1940. gada 17. augusta direktīvu, izdeva pavēli par to, ka visu triju okupēto Baltijas valstu armijas pārveidojamas par teritoriālajiem strēlnieku korpusiem – Latvijas armija par Sarkanās armijas 24. teritoriālo strēlnieku korpusu pēc Sarkanajā armijā pastāvošajiem šāda veida vienību štatiem.² No visiem trim pārveidojamajiem Baltijas valstu armiju štābiem pieprasīja līdz 1940. gada septembrim sniegt Sarkanās armijas Baltijas Sevišķā kara apgabala štābam apkopotas ziņas par karaspēka vienību skaitlisko sastāvu, apbruņojumu un dislokāciju. Šajā pavēlē arī noteica, ka Latvijas, Lietuvas un Igaunijas armijas noliktavas, darbnīcas, aerodromi, nometnes, poligoni, hospitāļi, citi nekustamie īpašumi un dzīvojamais fonds kopā ar visu inventāru, kā arī, protams, bruņojums un munīcija pāriet Sarkanās armijas rīcībā bez tiesībām kādām civilajām iestādēm iejaukties šajā īpašuma pārņemšanā.³

1940. gada 27. augustā ar Latvijas PSR Tautas komisāru padomes lēmumu tika izveidota Latvijas armijas likvidācijas komisija (oficiālais komisijas nosaukums – “Latvijas PSR Tautas armijas likvidācijas komisija”), kuras sastāvā bija: priekšsēdētājs – finanšu tautas komisārs Arnolds Tabaks, komisijas locekļi – kara ministrs ģenerālis Roberts Dambītis, Valsts kontroles tautas komisārs Bronislavs Trubiņš, LKP pārstāvis Kārlis Pugo un Kara ministrijas pārstāvis administratīvais pulkvedis leitnants Viktors Saulītis.⁴

Likvidācijas komisijas galvenais uzdevums bija vadīt Latvijas armijas karaspēka vienību likvidāciju un sagatavot Latvijas armijas materiālo un tehnisko līdzekļu nodošanu Sarkanajai armijai. Nākamajā dienā kara ministrs ģenerālis R. Dambītis pavēlē nr. 28 uzdeva visu kustamo un nekustamo Latvijas armijas īpašumu nodot Baltijas Sevišķā kara apgabala rīcībā.⁵

1940. gada 27. septembrī komisija likvidēja kara ministra amatu un kara ministra tiesības un pienākumus pārņēma likvidācijas komisija. Par likvidācijas komisijas pilnvaroto iecēla komisijas locekli, bijušo kara ministru ģenerāli R. Dambīti.⁶ 1940. gada 1. oktobrī likvidēja visas flotes daļas.⁷ 1940. gada 3. oktobrī komisija nodeva Armijas ekonomisko veikalus Rīgā kopā ar tā filiālēm reģionos Tirdzniecības tautas komisariāta rīcībā.⁸ Līdz ar to Armijas ekonomiskais veikals bija vienīgā bijušās Latvijas armijas apakšstruktūra, kura nosacīti palika okupētās Latvijas tautsaimniecības bilancē.

1940. gada 9. oktobrī likvidēja armijas komandiera amatu. 1940. gada 27. oktobrī likvidēja visas bijušās Kara ministrijas centrālās iestādes (Kara ministrijas sekretariāts, Armijas štābs un Apgādes pārvalde) un nodibināja likvidācijas komisijas biroju. Sākot ar 1940. gada 1. novembri, tika likvidētas visas divīzijas un divīziju komandieri atbrīvoti no amata. Atsevišķās karaspēka daļās atstāja tikai likvidatorus, kuri bija tieši pakļauti likvidācijas komisijai. No 1941. gada 1. janvāra likvidācijas komisijas birojā atstāja tikai trīsdesmit brīvā līguma strādnieku Kara ministrijas likvidācijas darbu pabeigšanai.⁹ Līdz tam laikam praktiski visas Latvijas armijas vienības jau skaitījās likvidētas un to īpašumi un manta nonākusi Sarkanās armijas bilancē, taču daļu mantas un bruņojuma turpināja izmantot Sarkanās armijas 24. teritoriālajā strēlnieku korpusā ieskaitītie latviešu karavīri.

Likvidācijas birojs darbu beidza tikai 1941. gada 15. martā – un visas nepabeigtās lietas tika nodotas Latvijas PSR Finanšu tautas komisariāta Kredītu un banku daļai.¹⁰ Šis bija neliels ieskaits Latvijas armijas likvidācijas komisijas darbībā.

Atgriežoties pie Latvijas armijas materiāli tehnisko līdzekļu pārņemšanas, jāatzīmē, ka visa okupētās valsts Bruņoto spēku īpašuma pārņemšanai bija jāveido speciālas līdzekļu pieņemšanas un nodošanas komisijas, kuras Latvijas gadījumā vadīt uzdeva Baltijas Sevišķā kara apgabala štāba priekšnieka vietniekam aizmugures nodrošināšanas jautājumos ģenerālmajoram Fjodoram Kuzņecovam. Šādas komisijas bija paredzēts izveidot visās likvidējamajās karaspēka vienībās. Saskaņā ar A. Laktionova pavēli pieņemšanas un nodošanas komisijām bija līdz 1940. gada 10. septembrim jāaprapsta un jāpieņem Sarkanās armijas bilancē visa bijušās neatkarīgās Latvijas armijas manta. Bez ģenerālmajora F. Kuzņecova personiski pārraudzītās bruņojuma pārņemšanas komisijas izveidoja speciālas jauktās, no latviešu un padomju pārstāvjiem sastāvošas komisijas katras karaspēka vienības īpašuma pārņemšanai, dzīvojamā fonda un nekustamo īpašumu pārņemšanai.¹¹

Īpašā direktīvā Augusta Kirhenšteina valdības kara ministrs ģenerālis R. Dambītis noteica šo komisiju funkcijas: sagatavot aktus sarakstus par karaspēka vienību kustamo un nekustamo mantu, norādot skaitu un vērtību latos saskaņā ar Latvijas kara ministra 1940. gada 10. pavēlē noteiktām apgādes priekšmetu cenām.¹² Uzreiz jāsaka – lai gan šis darbs bija jāizdara līdz 1940. gada 10. septembrim, nevienā vienībā tas netika paveikts, jo, tā kā akti saraksti bija latviešu valodā, tad padomju puses pārstāvji tos bieži vien atteicās parakstīt. Līdz ar to komisiju darbu pagarināja vispirms līdz decembrim, pēc tam atsevišķos gadījumos līdz 1941. gada janvāra beigām. Daudzās vienībās uzskaites darbs nebija paveikts līdz galam, uz ko norāda arī likvidācijas komisijas saimniecības un finanšu nozares likvidatori savās atskaitēs: tikai dažās bija saskaitīta kopējā mantu vērtība latos – Kurzemes divīzijā, Latgales artilērijas pulkā, vēl dažās. Citās likvidatori neapgrūtināja sevi ar mantu vērtību kopējo kalkulēšanu, bieži vien aktos ailē “vērtība” nenorādot neko. Tas skaidrojams ar steigu, kādā tika veikta uzskaitē un likvidācija, kā arī ar to, ka latos vērtība 1940. gada beigās bija pavisam cita nekā pirms padomju okupācijas sākuma. Bez tam padomju puses pārstāvji dažviet pieprasīja pārvērst šo summu rubļos, ko Latvijas puses likvidatori nemācēja paveikt un summas norādīja ļoti aptuveni.¹³

Apkopojums par visu Sarkanajai armijai nodoto bijušās Latvijas armijas kustamo un nekustamo īpašumu tika paveikts līdz 1941. gada 11. februārim, kad bijušais Latvijas armijas štāba Būvniecības pārvaldes priekšnieks ģenerālis Arturs Galindoms sniedza ziņojumu armijas likvidācijas komisijas biroja vadītājam:

“Izpildot bij. Apgādes pārvaldes Būvniecības daļas un padoto būvrajonu un Kara muzeja likvidāciju, ziņoju, ka minēto likvidāciju esmu nobeidzis sekojošā kārtā:

A. Būvniecības daļai piekrītošas apgādes nodošanu:

1. Visi kara resoram piederšie nekustamie īpašumi, kā ēkas, tā zemes, ir nodotas Baltijas Kara apgabalam pēc aktiem, pievienotiem pie rajonu ziņojumiem. Visu nodoto īpašumu kopvērtība uz 1940. gada 1. septembri bija:

ēkām – 60 050.600,– Ls.

zemēm – 13.898.500,– Ls.

kopā – 73.949.100,– Ls.

2. Karaspēka daļu un iestāžu rīcībā esošais telpu inventārs un materiāli ir nodoti karaspēku daļām un iestādēm tieši Sarkanarmijas daļām vai iestādēm. Pēc klātpievienotā saraksta uz 1940. gada 1. septembri minētais inventārs novērtēts uz 5.107.582,02 Ls.

3. Visus kurināmos materiālus (kā malka, ogles, koks), kā arī apgaismošanas materiālus (kā spuldzes, sveces, petroleja) karaspēka daļas un iestādes līdz ar ēkām nodeva tieši Sarkanarmijas daļām un iestādēm. Būvniecības daļas rīcībā esošo materiālu atlikums uz 1940. gada 1. septembri bija vērtībā par 577.479,01 Ls. Visi akti par šo materiālu nodošanu ir nosūtīti līdz ar naudas izmaksas dokumentiem Finanšu nozarei.

4. Kara muzejs ar nodaļām "Airītes" un Nāves sala uz Likvidācijas komisijas lēmuma pamata tiks nodoti LPSR Izglītības komisariatam. Akti ir nodoti likvidācijas biroja Administratīvajai nozarei. [..]

B. Būvniecības daļas iekšējās daļas darbības, mantu un inventāra nodošana.

Rajoni savu darbību likvidēja, saskaņā ar klāt pielikto rajonu vadītāju ziņojumiem. Būvniecības daļas mantu – materiālu grāmata līdz ar attaisnojošiem dokumentiem nosūtīta Likvidācijas komisijas biroja Administratīvai nozarei. Saimnieciskais inventārs nodots Sarkanarmijai saskaņā ar klāt pieliktiem aktiem un kvītīm. Plāni, ēku lietas, ziņojumi, bibliotēkas un kartes ir nodotas Sarkanarmijai pēc klāt pieliktā saraksta

C. Attiecībā uz izvedamajiem būvdarbiem un apgādēm visi būvdarbi tika nobeigti uz 1940. gada 1. decembri un izvesta norēķināšanās. Par būvdarbiem tika informēta Baltijas kara apgabala štāba ēku ekspluatācijas daļa. Visi būvniecības nozares neapmaksātie norēķini par būvdarbiem nosūtīti Finanšu nozarei apmaksai. Telpu nomas līgumi ir nodoti Baltijas kara apgabala Ēku ekspluatācijas daļai, bet norēķināšanās izvesta līdz 1940. gada 10. novembrim atkarībā no iesūtītiem rēķiniem uz 1941. gada 8. februāri, saskaņā [ar] ziņojumu no 1941. g. 8. janvāra.¹⁴

Ieroču, bruņojuma un tehnikas pārņemšana risēja daudz raitāk. Līdz 1940. gada decembra beigām Sarkanās armijas Baltijas Sevišķā kara apgabala bilancē bija pārņemts šāds apbruņojums un tehnikas vienības: šautenes (dažādu sistēmu) – 133 090 vienības; pistoles un revolveri (dažādu sistēmu) – 2375 vienības; dažādu sistēmu rokas un aviācijas ložmetēji – ap 16 500 vienību (pastāv nelielas atšķirības dažādos sarakstos skaita ziņā); dažādu sistēmu balsta ložmetēji – 1006 vienības; dažādu sistēmu lielgabali un mīnmetēji – 506 vienības. Tanki un tanketes: "Vickers-Armstrong-Carden-Lloyd" – 18; "Fiat 3000" – 6; "Mark V" – 3; "Mark Medium" – 2; "Ford 8" – 4; "Virzon" – 2; "A-7" – viens. Dažādu marku automobiļi (to skaitā vieglie, apvidus, kravas un speciālie) – 390, dažādu marku lidmašīnas – 128. Munīcija: patronas – 88 000 000, artilērijas lādiņi – 125 250, rokasgranātas – 105 000, dažādu sistēmu mīnas – 36 000, jūras mīnas – 620, aviācijas bumbas – 3100.¹⁵

Latvijas Jūras kara flotes vienības pārņēma PSRS Baltijas Sarkankarogotā Jūras kara flote. Saskaņā ar PSRS Tautas komisāru padomes 1940. gada 13. augusta rīkojumu nr. 1427-560 Latvijas Jūras kara flotes pārņemšanai izveidoja komisiju 2. ranga kapteiņa Kļevenska kā priekšsēdētāja, 3. ranga kapteiņa Rodimova, 2. ranga kapteiņa Goļenbakova un 3. ranga kapteiņa Puškarjova sastāvā, piedalījās arī katras konkrētās likvidējamās Latvijas Jūras kara flotes vienības pārstāvji. Sarkanā flote jau 1940. gada 13. augustā pārņēma Liepājas jūras karabāzi līdz ar tās inventāru, mīnu divizona inventāru, noliktavu, tehnisko inventāru, Kara ostas darbnīcas, remontbāzi un visus Latvijas karakuģus: zemūdenes "Ronis" un "Spīdola", trīs mīnu aizzogotāju tralerus –

“Virsaitis”, “Viesturs” un “Imanta”, divus palīgflotes kuģus, bāzes kuģi, mācību kuģi, hidrogrāfisko kuģi, ledlauzi, lielo admirāļa motorjahtu, torpēdlaivu, jūras motorlaivu un 18 dažāda lieluma kuterus.

Padomju okupācijas varai likvidējot Latvijas valsti, tika likvidēta arī tās armija. Daļu bijušā Latvijas armijas personālsastāva kopā ar daļu bruņojuma pārskaitīja jaunizveidotajā Sarkanās armijas 24. teritoriālajā strēlnieku korpusā, kas pastāvēja līdz Vācijas–PSRS kara pirmajiem mēnešiem. Vienlaikus ar Bruņoto spēku likvidāciju sākās Latvijas armijas materiāli tehnisko līdzekļu pārņemšana Padomju Savienības Sarkanās armijas rīcībā. Latvijas Jūras kara flotes materiāli tehnisko bāzi un inventāru pārņēma Padomju Savienības Baltijas Jūras kara flote. Latvijas armijas bruņojums, kustamais un nekustamais īpašums, saimnieciskais inventārs tika pārņemts bez jebkādas atlīdzības, bieži vien pavirši sastādot pieņemšanas un nodošanas aktus, tādēļ nav iespējams precīzi finanšu vērtības izteiksmē novērtēt Padomju Savienības militāro struktūru pārņemto likvidētās Latvijas armijas un kara flotes inventāru.

Atsauces

- ¹ Полпреды сообщают...: Сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией. Август 1939 г. – август 1940 г. – Москва, 1990, с. 462, 463; Latvijas okupācija un aneksija 1939–1940. Dokumenti un materiāli / Sast. I. Grava-Kreituse, I. Feldmanis, J. Goldmanis, A. Stranga. – Rīga, 1995, 461., 462. lpp.
- ² Российский Государственный военный архив (Krievijas Valsts kara arhīvs, turpmāk – РГВА), ф. 37848, оп. 1, д. 8, л. 2.
- ³ Turpat, 59. lр.
- ⁴ Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 1528. f., 1. apr., 9. l., 1., 2. lр.
- ⁵ Kara ministra pavēle nr. 28, § 1, 1940. gada 31. augusts.
- ⁶ LVVA, 1528. f., 1. apr., 9. l., 1., 2. lр.
- ⁷ Turpat, 153. l., 3. lр.
- ⁸ Turpat, 1483. f., 4. apr., 1. l., 154. lр.
- ⁹ Turpat, 1528. f., 1. apr., 9. l., 1., 2. lр.
- ¹⁰ Turpat.
- ¹¹ РГВА, ф. 37848, оп. 1, д. 8, л. 14.
- ¹² LVVA, 1528. f., 1. apr., 3. l., 74. lр.
- ¹³ Turpat, 30. l., 23. lр.
- ¹⁴ Turpat, 193. l., 1.–3. lр.
- ¹⁵ Пёс: РГВА, ф. 37848, оп. 1, д. 8, л. 155–158.

Confiscation of the Latvian Army's Materials, Equipment and Property after the Soviet Occupation in 1940

Juris Ciganovs

Summary

On 17 June 1940, the Soviet Union's Red Army contingent crossed the border of Latvia and started the occupation. The independence of Latvia was destroyed by the Soviet Union. It was followed by violent dismantling of Latvia's authorities and the change of the political and social life according to the Soviet state example. The changes also affected the Latvian army. Before the official Latvia's incorporation in the Soviet Union, the occupation power formed its military structure – the Baltic Special Military District in the territory of formally independent three Baltic States, according to the order issued by the People's Commissar of Defense of the USSR on 11 June 1940.

On 20 August 1940, the commander of the Baltic Special Military District colonel – General A. Laktionov, according to the directive issued by the USSR People's Commissar of Defense on 17 August 1940, issued an order concerning all three Baltic state armies that had to be changed into the territorial rifle corps – the Latvian Army had to be changed into the Soviet Army's 24th Territorial Rifle Corps according to the existing type of units regulated by the Red Army. The order also prescribed that Latvian Estonian and Lithuanian army storages, workshops, aerodromes, camps, polygons, hospitals and other real property and housing resources together with the entire inventory – arms and ammunition – were handed over to the Red Army for nothing.

Part of the former Latvian personnel together with a part of arms was enlisted in the newly formed Red Army's 24th Territorial Rifle Corps that existed until the first months of Soviet–German war. Alongside with the liquidation of the armed forces, the material-technical resources of the Latvian Army were taken for the use of the Soviet Union Red Army. Latvian Navy technical resources, supplies and inventory were taken by the Soviet Union's Navy. The Latvian Army's arms, real and movable property, economic inventory were taken without any gratis (for nothing) usually creating a false certificate of acceptance and delivery; therefore, it is impossible financially precisely to evaluate the damage that the Soviet Union military structure did with overtaking and destroying property of the Latvian Army and Navy.

Olaf Mertelsmann

Transition to Command Economy and Economic Exploitation: The Experience of Estonia 1940–1941

Introduction

In summer 1940, Estonia was occupied by the Red Army, just like Latvia and Lithuania, and later incorporated into the Soviet Union. While we have heard much about the hardships of post-Socialist transformation in the 1990s, the difficult way from a market economy to command economy in annexed territories and sovietised states is less explored. The pattern of development was similar, but not identical due to local differences and the fact that some room for decision on the spot was left.

Development of the Estonian economy after the political turnover is a less researched chapter of the Estonian history. It is possible to find some interesting information in the works from the Soviet period, but they should describe a success story.¹ Early publications contain elements of a fairy tale and are reporting, for example, an industrial growth by two thirds during one year.² Official Soviet statistical data are also highly unreliable.³ The Estonian exile, of course, viewed the situation in a different way, but could not make use of archival research.⁴ Some of the authors were themselves witnessing the development and their accounts should be interpreted as a source. The opinion of the population is represented in the way the Estonian abbreviation of the ESSR was translated *ENSV: Enne nälg siis viletsus* (First hunger then misery).⁵ Modern economic overviews do not look especially towards the first Soviet year.⁶ First more or less realistic attempts to describe what happened, based on archival sources, were two articles by Maie Pihlamägi⁷ and a book chapter by Olaf Mertelsmann⁸. Jüri Ant published a book about the political history of this period.⁹ Meanwhile, Soviet economic history in general is relatively well researched.

This paper tries to give a broader overview about the economic development, but concerning the documents used there remain several problems. How reliable are they? Falsification of the statistical data was a crucial part of the Stalinist system, making it hard to use them even for decision making.¹⁰ In Estonia, too, many statistics contradict each other and the statistical methods changed. Right after the political turnaround,

the old statistical system still was in operation. During the fall of 1940, a separate non-Soviet system of planning was worked out, since Moscow did not provide adequate information. Only in 1941, the Soviet methods were introduced. During the entire year, a high inflation rate occurred. For some months, two currencies were in circulation, the Soviet rouble and the Estonian crown. The economic data refer to Soviet unchanged prices of 1926/27, current prices in roubles, Estonian crowns, or unchanged prices from 1939 in crowns. These problems do not only make any comparison difficult, moreover, they increase the unreliability of all data. Thus, the only way to receive a glimpse of the economic reality is a well-founded suggestion. Interesting additional sources are reports on the sentiments of the population, because they are also referring to the local economic situation.

Estonia, mainly an exporter of agricultural products, possessed only a small, but growing industry. The service sector was already more important than industry. In some aspects, the country represented a typical example of Eastern European backwardness, while in other aspects, it was catching up, and some indicators like increasing real incomes even demonstrate a pre-war success story.¹¹ Nominal wages reached approximately half of the Western European level, and the real wage – two thirds of this level.¹² Contrary to this, the Soviet economy was far weaker. The national income was estimated to be 2,000 roubles *per capita* at current prices in 1940.¹³ Depending on the exchange rate, *per capita* national income was two or even three times higher in Estonia compared to the Soviet Union, since the purchasing power of the crown was between 10 and 15 roubles and *per capita* GDP was around 500 crowns per year. A comparison between Tallinn market prices and Moscow regulated prices offers a 1: 13 ratio disregarding the fact that most products were available only at much higher prices than the regulated ones.¹⁴ The difference of economic performance was also mirrored in life expectancy, 58 years in Estonia and 41 years in the USSR.¹⁵ Sovietisation of the Estonian economy meant an incorporation of a more developed system into a backward one.

Transition

Estonia faced a first backlash, already before the Communist take-over, from the *Umsiedlung* of the Baltic Germans. Due to emigration, Estonia lost a large amount of human capital, especially university graduates. After the turnover in June 1940, the economy had to cope with bigger problems. The new government started a restructuring according to the Soviet model, but did not know what it really looked like, and how it worked. Additionally, the members of the puppet government lacked any economic awareness, since no one of them possessed any broader economic experience. Did they only follow Moscow's orders, as one researcher formulated?¹⁶ Yes and no, because there

were no detailed orders from Moscow concerning the economy. The lack of information on both sides was enormous. Andrei Zhdanov, Stalin's plenipotentiary for Estonia, possessed information on the Estonian economy compiled from official publications.¹⁷ The first Estonian plan represents a good example for the slow speed of information exchange.¹⁸ It was not Soviet born and bred. Based on Estonian prices in 1939, it was oriented on the real output in physical units and not on Soviet prices and the Soviet understanding of gross production. Additionally, only a small increase in production was planned. Actually, this plan was similar to capitalist ones during a war, for example, in the UK or in Germany. Another example, regarding the lack of information and the non-existence of an economic master plan, are the laws and regulations published in the *Riigi Teataja*, the Official Gazette, which had to be changed and up-dated several times. Helping hands sent by Moscow, on the other hand, did not know how a market economy operated.

Even when major decisions were made at a high level in Moscow, e.g., on the introduction of the Soviet currency,¹⁹ then the locals had to figure out how to implement them. There existed no master plan – neither in Moscow, nor in Tallinn. Andrei Zhdanov received, on 21 July 1940 in Tallinn, a nine-page telegramme from Moscow that sketched out the economic reforms in eastern Poland after incorporation into the USSR in 1939.²⁰ This description offered a loose blueprint of the future economic restructuring, but details had to be figured out on the spot, in communication with Moscow and with the help of advisers. The mottos of the day were improvisation, muddling through, and trial-and-error. Estonian administrators did not know their exact goal. The first true Soviet plan was compiled in December after half a year of Soviet rule, with the help of one official from Gosplan sent by Moscow.²¹ When the Politburo in late December discussed the development of Soviet oil shale mining and proceeding, Estonia was not yet included into their planning.²² This happened only one month later.²³ It is thus impossible to speak of a straight path to a command economy. For example, the proposal to establish a new central administration for producers of building material contains the following statements: "At the beginning, we have to leave the organisational structure entirely open. At first, we should put two or three officials into office and they should start to build up the administration according to the real needs. Following their proposals, we should finally determine the structure of the organisation to lead this industrial branch."²⁴ The entire state apparatus was thus, step by step in an improvised way, restructured and often several times remodelled. Written orders from Moscow and the experience of eastern Poland and Soviet experts helped in this process.

Language and communication problems should not be underestimated, since orders were given in Russian. In a copy of decision No. 700 of the Council of Soviet People's Commissars, even simple words like industry were marked and translated into Estonian.²⁵

Whether the Estonian officials understood the entire text can be doubted.

The importance of experts from Moscow should not be overrated, since they had to fulfil too many duties. The newly established Economic Council of the ESSR, for several months the heart of the economic administration of the country, had only one Soviet expert, who worked as a translator as well. His duties were:

- to report regarding all regulations concerning the Soviet economy,
- to ascertain that Estonian regulations were given according to the Soviet economic system, search for a better economic cooperation between the ESSR and other Soviet republics, and regularly inform the council if any changes were necessary,
- to help prepare the solution of economic questions in different departments of the council,
- to do all the translation work and fulfil other duties he is ordered to do.²⁶

It should be clear that a single person is not able to do all this at one time.

It is an interesting fact that the economic administration of the state showed a high degree of continuity. Meanwhile, in the courts, or in the Ministry of the Interior, a very high turnover appeared, but the economic administration remained stable. From the 354 employees of the Estonian Central Bank, only 14 were dismissed until the end of 1940 and 81 persons were freshly appointed.²⁷ Like Lenin, the Estonian communists used “bourgeois specialists” for problems that they were unable to solve. The newly appointed employees of the Central Bank obviously had to control the others. The People’s Commissariat for Finances described a similar situation: “We got really good specialists – bourgeois financial experts, but they were in close contact with the former rulers and because of this we had to enforce strong control at every step. Even those, loyal to the new government, could not adapt easily to the new system.”²⁸

Destruction of the market economy occurred, step by step, and was conducted in detail by those “bourgeois” experts. Reading the official announcements or the reports of the people’s commissariats, it could be easily detected, by the use of language and the level of knowledge, which person was such an old specialist. Meetings of several commissariats and Gosplan comprised mostly competent bourgeois experts. On this level, the economy was operated and restructured.²⁹ The leading Estonian politicians were economically too uneducated to interfere or even to understand. The transition followed the blueprint of eastern Poland. When an important step of reform was taken, often due to advisors or loose instructions by the centre, a formal approval from Moscow was needed. For example the nationalisation of banks and larger industrial enterprises in the still formally independent Estonia was approved by the Politburo on 24 July.³⁰

The first economic interference by the new government occurred at the end of June 1940, when prices were frozen at the level of 15 June.³¹ Officially aimed to restrict

excessive profits, in reality, it was meant to slow down inflation. This measure ended free pricing in large segments of the economy for half of the century to come. In July, all stocks and bonds had to be registered,³² to enable their confiscation shortly later.³³ This represents one characteristic feature of the Sovietisation; the state was looting private property. Estonian shares, state and business loans were declared invalid and the state did not compensate the owners. The regime confiscated foreign stocks and bonds owned by citizens. Foreign loans were not paid back by the state. Another characteristic feature is the selection of the victims of economic “reforms” – mainly the middle and upper classes. During one year, they should lose most of their property, some of them their lives, too. Modern economy seems unthinkable without stocks, bonds, shares and loans – the Estonian economy became more primitive and less sophisticated.

On 19 July, a bank moratorium started. All bank accounts were frozen and it was allowed to take only 100 crowns per month from one’s account.³⁴ Especially the private enterprises were hard hit, now needing to do a lot of paperwork to use their own money. This measure ended the age of modern banking in Estonia and increased transaction costs. The goal was to prevent business men from saving parts of their property, when the nationalisation of enterprises and banks without compensation would be announced some days later. At the end of the year, only 1,000 crowns per bank account was given to the holder and the rest were confiscated. But since the summer, high inflation had already reduced the purchasing power of the sum by at least four times. In December, there were still 65.6 million crowns deposited in private bank accounts, and half a year later the sum had shrunk to 8.3 million roubles, less than 7 million crowns according to the official exchange rate.³⁵ The majority had been confiscated by the state.

In July 1940, housing rents were frozen and could be raised only when the tenant and the owner agreed.³⁶ Because of the oncoming inflation, the results were quite clear, renting out flats did not bring any profit anymore. The owners did not invest any money, and therefore, new flats were not financed by private investors. Mainly the middle and upper classes were hit, but also many poor or retired persons, who rented out to receive an additional income. In September, many blocks of flats were taken under state control.³⁷ In October, there started the nationalisation of houses bigger than 220 square meters in Tallinn, Tartu, Narva and Pärnu, and of more than 170 square meters in others places.³⁸ While tenants were happy about the low rents at the beginning, they suffered in the long run. In March 1941, nearly half of the urban living space was under state control.³⁹ As rents are frozen, and the state had a near monopoly on the housing market, fewer new flats were built than in a market economy and the old houses were left to decline because of a lack of investment. An average urban Estonian had the pre-war amount of living space per capita, only at the end of the 1970s, at his disposal.⁴⁰

The negative result of the state control of the living space would soon be felt by the tenants. Under the appropriate title of “Regulation for the increasing of the population density and the use of free living space”, the urban population was allowed only 9 square meters of living space per capita.⁴¹ Up to that time, a normal citizen had roughly 15 square meters at his disposal. The only exception to the regulation was made for the members of the new elite. Thanks to the regulation, they could now occupy the best flats, houses, and indeed, villas in town. An average Estonian had to hand over 40 per cent of his living space to provide housing for the Soviet military personal and freshly converted communists. But the reality was even harsher: according to some source, at the end of December, there were only 5 square meters per capita in Tallinn, since the urban population had increased by nearly one third and the Red Army and a variety of state institutions occupied scarce housing space.⁴²

Another step for increasing the state control was the nationalisation of bigger industrial enterprises and this was described in the nationalisation law of 1 August: a nationalised enterprise together with its property was taken over by the Ministry of Economy, which established a committee to organise the process. In each enterprise, a nationalisation committee headed by a commissar had to be formed, which took over the enterprise and ensured that a balance sheet was completed. Until the final stage of nationalisation, the former owner remained responsible for the production, and then the commissar should run the enterprise.⁴³ Owners were not compensated and were often burdened with the bank loans of their former factory.⁴⁴ The repayment of loans, accepted by the nationalised enterprise, could be stopped for two years.

During the first wave of nationalisation, 487 industrial enterprises and all 103 banks became state property. Until the end of the year, another 181 industrial enterprises were nationalised.⁴⁵ The process happened more or less smoothly, no acts of sabotage were noted. One important aspect was that the nationalised enterprises were freed from any debts or the repayment stopped. Thanks to that procedure, not only the owners but also the creditors lost their property. The same technique was applied towards bigger trade enterprises – until June 1941, 703 were nationalised and 300 more were taken under state supervision.⁴⁶ The rulers could now control the most part of the economy.

Most of the owners and managers were driven out of their enterprises. Some were later arrested, deported, or killed. The loss of human capital and especially of economic expertise was enormous. The only sphere involving the majority of old cadres remaining in their position, was the economic administration of the state. The quality and qualification of management decreased rapidly and opened the door for corruption and theft. Regular production became more difficult. Together with the owners and old managers, not only knowledge, but also personal contacts and networks disappeared,

which made the order of spare parts, raw material etc. easier. One reason for later problems with regular deliveries was the loss of human capital.

At the beginning of the 1940s, in Soviet Estonia, an enterprise employing more than 19 persons was already considered big.⁴⁷ Actually, there was no big business in Estonia at all, in nearly all factories and firms workers and employees knew the owners and managers, in some cases even on a personal level. In case the new management was incompetent, everybody knew it and the work discipline declined when the management was not respected.

Because of the nationalisation, the state faced an enormous problem, for which it was unprepared, and – how could hundreds of enterprises be run? The resulting chaos could be imagined easily, especially since many state institutions had to govern in nearly identical fields and were in fierce competition with each other, for example, the people's commissariats for local industry and light industry.⁴⁸ The only solution seemed to be establishing for each new problem a new administrative body, adding more bureaucracy and chaos. For example, in October 1940, an Economic Council of the ESSR was established and headed by Johannes Lauristin, a leading Estonian communist lacking any economic education and knowledge.⁴⁹ Bureaucracy blossomed. While in market economies, at that time, less than 10 percent of industrial employment were employees, in the Soviet Union in 1940 they formed more than 20 percent.⁵⁰ In Estonia, the number of employees should have also increased.⁵¹

While the Stalinist principle of one-man rule required from the managers an energetic and active attitude, just the opposite happened. In a command economy, there is no real competition, economic efficiency does not play an important role, and management might appear to act authoritarian. But in reality, management resembles more of an administration without much initiative. The head of departments of the People's Commissariat of Light Industry complained: "The directors are really spoilt. In case of every small problem they appear in the commissariat and beg for help."⁵²

Nationalisation was bad for the economy. Step by step, Soviet patterns neglecting efficiency were introduced. According to Joseph S. Berliner, it was the main goal of Soviet managers to receive premiums for plan fulfilment. Rentability or even profits did not really matter. Workforce and materials were hoarded, quality neglected and informal ways used (called in Russian *blat*).⁵³ All this could also be noted in Estonia.

Besides organisational chaos and restructuring, the dramatic decline of trade with the West added further problems. Trade had already suffered from the influence of war before the beginning of Sovietisation, but afterwards trade virtually disappeared. Many goods were not produced in Estonia and had to be imported. These were consumer goods, machinery, spare parts, tools for agriculture and industry, raw materials or artificial fertilisers. The benefits of trade could not be used any more. Borders were

closed, currency exchange ended and a system of import approvals was introduced. Beginning with 1 August 1940, the state held a monopoly of international trade and a written approval of the Ministry of Economy was needed. Twenty-three days later, the trade monopoly was handed over to an All-Union institution and the existing approvals were cancelled. In December, Soviet customs regulations were introduced.⁵⁴ These measures resulted in an increasing irregularity of production, since Estonian enterprises preferred, because of higher quality and reliability, Western products. The Soviet ones were usually inferior and of low quality, arrived too late or not at all.⁵⁵ Moscow's goal was clear. Anastas Mikoian, responsible for international trade, wrote to Lauristin that Estonia should change the orientation and order only Soviet products.⁵⁶

This re-orientation did not happen smoothly. At the beginning, it was said that import from other Soviet republics could be organised easily and that orders should be sent only to one centre. In fact, Estonian enterprises had to order from 60 different centres and all the order forms had to be filled in again. It was unclear, which products could be ordered and how. The order forms themselves arrived in Estonia after the deadline. The managers did not know how to fill them in. Only food and spices arrived in time. The regularity of the deliveries could only be improved when representatives of the Estonian government were lobbying in Moscow.⁵⁷

Trade was important for Moscow to exploit the Estonian economy. Until 21 June 1940, the products were paid for in US dollars, and then Estonian crowns were used according to the official Soviet exchange rate of 1.25 roubles for one crown.⁵⁸ As previously mentioned, in summer 1940, the real value of one crown was about 10 to 15 roubles. In 1939, Estonia imported goods from the Soviet Union to the amount of 1.4 million dollars (5.2 million crowns) and the value of export to the USSR was 1.6 million dollars.⁵⁹ After the political take-over, terms of trade changed in favour of the Soviet Union and trade turnover exploded. In 1940, Estonia imported Soviet goods worth 47.5 million crowns and exported products for 66.8 million. At first view, this seems to be a quite normal development, since Estonia became a Soviet republic. But the terms of trade and the exchange rate were crucial. In June, a crown should be worth 10 to 15 roubles, in December still more than two. Nominally, the export to the other Soviet republics exceeded the imports only by one fourth, but in real terms export was several times higher. Soviet products were bought too expensively and Estonian ones sold too cheaply, since Soviet prices were not yet introduced in Estonia. If we use an average ratio of the purchasing power of one crown to three roubles, then Estonian export was worth three times more than the imports. The USSR skimmed off between 5 and 10 percent of the Estonian GDP in this way. As we have no detailed trade statistics, this remains a rough estimation.⁶⁰ In 1941, the entire trading was based on roubles. Since Estonia exported mainly agricultural goods such as butter, meat or bacon, which were

undervalued in the Soviet price system, trade with other republics obviously produced a loss to the Estonian economy. In addition, the country obviously had to cover most of the cost to host and feed the Red Army units stationed in Estonia. Unfortunately, archival material documenting the size of the costs has not been discovered yet.

In literature it is said that the Soviet planning was already introduced during the fall of 1940. At first, it is highly questionable to regard Stalinist economy as a planned economy, where all economic processes were planned by the centre, Gosplan. New research denies that image. The dictator and his underlings gave the orders in the command economy, but in fact, Gosplan could control only a small amount of plan goals, while the potential for misuse was high on the spot.⁶¹ The planners rarely did use the physical output and production numbers and their system operated mainly with unchanged plan prices. The possibility of surveillance was restricted.⁶² Those unchanged plan prices were only in loose contact to costs,⁶³ which limited further the power of the planners. In the Soviet case, it was a “managed” and not a “planned” economy.⁶⁴

In Estonia, the State Planning Commission (Gosplan) was developed from the former State Statistical Office. A report by Gosplan described the work during the first year. At first, Gosplan operated in the framework of the Ministry of Economy. The first job was to create a plan for the 4th quarter of 1940. The first draft of the plan for 1941 was developed with the help of an expert from Moscow. At that time, the Estonian Gosplan had 52 employees, but the structure was reorganised several times. The duties of the different departments had not been cleared and there was a lack of competent personnel. An overview of the state of the economy did not really exist, since management had changed in nearly every enterprise and was inexperienced. Mistakes in planning had to be corrected several times, but the plan could not be brought into accordance with the possibilities of the Estonian national economy. This fact was admitted by Gosplan. On the one hand, plan fulfilment increased, on the other hand, problems with the restructuring of enterprises, with the steady change of prices and charges and with the reorientation towards other raw materials was not manageable. During one year, the normal functions of the Gosplan, within a Soviet republic, could not be established and very often other not foreseen duties had to be fulfilled, which did not fall within the competence of this institution, an example being the allocation of raw materials. Because of this, the Estonian Gosplan had to concentrate on some single issues and could not fulfil all the main duties.⁶⁵ Even the source admitted the huge problems, which were in reality even larger.

It was impossible to introduce Soviet planning in only one year. Organisational chaos because of restructuring, lack of information, how the Soviet model operated, and lack of employees represented some reasons as to why the introduction did not succeed. But the main problem lay in the prices. The Soviet price system, especially the unchanged

prices, was not yet established. During one year, a command economy was introduced, but not yet the exact Soviet model. It was an improvised transition model.

During the high inflation, the adaptation of state regulated prices was crucial and very difficult. Only some Soviet plan prices were introduced until the summer of 1941, when Germany attacked the USSR. Wholesale and retail trade prices were entirely regulated by the Estonian administration and not by Moscow. These prices should in some way reflect the cost of production and were fixed by the people's commissariats according to the calculations of the enterprises. In the entire trade commissariat, only two officials calculated prices in January 1941.⁶⁶ They fixed the prices of a market of more than one million inhabitants with over 20,000 products to be traded with. They could not check the calculations of the enterprises, but were forced to believe them. This offered an opportunity for managers to calculate for personal advantage and to operate in disregard of any ideas of economic efficiency. A favourable calculation was an easier way than any rationalisation to increase the production, at least on paper. This was admitted by economic administrators. In addition, the two employees, in whose hands the entire price systems of the republic were held, could fix the prices only with great delay. Regarding inflation, many enterprises were forced to operate with huge losses, since they had to sell for a price, which did not cover in any way their costs. Estonian industry produced more than 17 000 different goods. The two employees were unable to control the calculation.⁶⁷ Everywhere, prices were fixed with several weeks of delay.⁶⁸ With a monthly inflation of roughly 20 percent at that time and a delay of several weeks for the price adjustment, the situation was a nightmare for every economist and also the Estonian "bourgeois" experts.

The transition to the command economy was not done in a smooth way. How big the problems really were is demonstrated by unemployment. Before the war, Estonia had a lack of workforce and imported seasonal labourers for agriculture from Poland. Soviet Estonian authors have suggested a number of 6,595 unemployed in December 1940, among them several skilled workers.⁶⁹ There is no complete statistical overview available in the archives, but, for example, the small town of Viljandi reported at the same time 900 unemployed, among them 650 women.⁷⁰ In Viljandi, the unemployment rate was thus greater than 10 percent. In Harjumaa County, unemployment was very high in the countryside.⁷¹ Valgamaa County also reported high unemployment.⁷² Even in May 1941, when according to official publications there was a lack of workforce and full employment, 11,533 unemployed have been registered. The real number was much higher. The reaction of the People's Commissariat for Labour towards the unpleasant numbers was to stop the registration of the unemployed.⁷³ Real unemployment could be estimated to reach a peak of roughly 10 percent in the winter of 1940/1941.

Where did the unemployed come from? The restructuring of the economy ruined small business. These enterprises were not yet nationalised but had to fire employees

and workers. Some “former people”, like owners, managers, representatives of the upper and middle classes, and state servants could not find employment, since they were stigmatised. But normally they did not register themselves as unemployed. Because of the decline of well-being of the former elite, they could not afford any helping hands in the household. This was the reason for the high unemployment among unqualified women. Because private enterprises declined, the opportunity for occasional labour became rare. Unemployment was an indicator as to how difficult the transition was. Regarding the fact that in Soviet style economies normally a lack of workforce prevailed, the situation must have been catastrophic in several places.

State, inflation and deficits

From the outbreak of war in Europe, prices were rising in Estonia. The cost of living increased by nearly one-fifth until June 1940.⁷⁴ But even the Soviet statisticians note only a minor decline in the standard of living, since incomes and wages also increased.⁷⁵ The communist take-over changed the situation fundamentally. Inflation rose. In December 1940, prices had already increased 4.4-times compared to one year earlier.⁷⁶ But this increase did not include goods, which were not available in normal shops and could only be purchased at a higher price in the market or illegally. Thus, the real inflation was higher. In the months to come, the price would rise further.

Closely related to these problems were the deficits of goods. The reasons for inflation were manifold, but the main responsible party is easy to be detected: it is the state. At difficult times, prices increase as a matter of course, but later the situation normalises. In Estonia this did not happen, since the economic situation remained unstable.

The nationalisation of large trading enterprises caused turmoil for the wholesale market. Competent employees were fired, the state started to dictate prices. Inexperienced commissars were the reason for further irregularities. In January 1941, the People's Commissariat for Trade stated: “Industries have started to market their products themselves. As a result, goods are irregularly spread in the Estonian SSR.”⁷⁷ In other words, wholesale trade did not function efficiently anymore. In addition, there appeared problems with storage and transport.

State price control caused the most serious damage. For the first time, prices were frozen on 29 June, at the level of 15 June, indicating the danger of inflation. Since retail trade remained private in the summer of 1940, the normal reaction of the owners was keeping goods, not selling them and waiting for a price increase. In October, there were official buying limits introduced in the USSR.⁷⁸ State regulation led to the establishment of a huge black market, where nearly everything was available but – more expensive. Economic policy, thus, created the “speculators”. The regime fought against high prices

with the help of a price inspection. For example, during ten days in October, 37 fines, in total, were ordered by the courts thanks to the work of the inspection.⁷⁹

The nationalisation of the banks disturbed trade and also speeded up inflation. Efficient banking is the backbone of every modern economy. Until 1940, Estonian financial services had reached the Western European level.⁸⁰ Together with the nationalisation a bank moratorium was proclaimed, aiming not only at private, but also at business clients. Within a period of a few weeks, the communists destroyed modern banking and made financial transactions difficult. Cash and exchange trade returned.

The Soviet troops and Soviet “specialists” represented another reason for inflation. They received part of the payment in Estonian crowns according to the official Soviet exchange rate, which was up to ten times too low, and could start to buy things very cheaply.⁸¹ Many life stories report a consumption fever by Soviet citizens. Although the population increased overnight by nearly one tenth and the amount of money also grew, thanks to problems with wholesale trading and the end of imports, the available amount of goods decreased drastically. High inflation became the logical consequence.

Another reason for inflation was the introduction of Soviet prices in roubles in state-controlled trade, because they were between ten and fifteen times higher than the pre-Soviet prices in crowns. Reaching the Soviet price level was among one the economic goals of the regime. How inflation had to be organised revealed an order from the Central Committee of the CPSU and the Council of People’s Commissars in Moscow in September 1940.⁸² At first, consumer goods officially reached the Soviet price level on 25 November 1940, concerning foodstuff, there existed a special “Baltic solution”.⁸³ Until the German attack they remained cheaper than in the “old” republics.

The value of the crown was undermined by the printing of paper money by the government in Tallinn. In this case, again they followed an order from Moscow.⁸⁴ The first outline of the state budget, in the 4th quarter of 1940, contained the printing of 35.8 million crowns from 1 October until 15 November. Karl Säre, the first party secretary, and Johannes Lauristin even asked in Moscow, if they could print 50.8 millions.⁸⁵ To understand the size of these measures, during six weeks 50 million additional crowns should be brought into circulation, the equivalent of 700,000 average monthly salaries or nearly half of the state budget of 1939. Reasons were simple; two thirds of the budget was not covered by revenues. As long as the rouble was not officially introduced and the real purchasing power of the crown remained higher than 1.25 roubles, the regime could be financially stabilised with the help of the printing press. Inflation was a deliberate decision, which eased the conducting of some populist reforms such as the introduction of free health care.

The outline of the budget for the 4th quarter shows the sign of an economic crisis, since regular revenues were estimated in crowns to be as high as before Sovietisation.⁸⁶

Estonian tax laws remained valid until the end of the year.⁸⁷ Even when private profits of enterprises shrank because of the nationalisation, under the circumstances of high inflation the nominal revenues should have increased, if the economy would not have been shocked by the transition.

The deficits in trade increased. A report from 1 November 1940 said: “The local shops receive the necessary products slower and slower. The reason: the transition from the old to the new trade system.”⁸⁸ Because of the nationalisation and the closing down of shops, the trade network had shrunk by one fourth at the beginning of 1941 compared with 1937.⁸⁹ This development continued and in many villages there were no longer any shops. The lack of transport and storage room was also reported.⁹⁰

Inflation and price control caused a reduction in the offered goods by private traders and producers in both agriculture and industry and also a decline in production. Without hard currency, selling one’s products became less attractive. The end of imports from abroad led to further deficits, which were not compensated for by Estonian or Soviet products. The nationalisation turned the buyer’s market into a seller’s market, where the state commanded what was to be produced. In addition, the state acted often chaotically and increased deficits.⁹¹ Another reason for deficits might have been an overall decline in production.⁹² Estonians started to hoard goods, especially when they heard bad news such as the introduction of the rouble in November 1940.⁹³

In August 1940, the first news about the scarcity of food came from the island of Saaremaa.⁹⁴ In autumn, lining up in front of shops became widespread. In December, many pupils from Läänemaa and Harjumaa County could not attend school because of the lack of suitable shoes.⁹⁵ The first secretary of the CP of Läänemaa County described the sentiment of the population in the following way: “The majority is in a bad mood because of the new prices and the deficits. People complain that everything is so expensive and nothing is available.”⁹⁶ An overview about the availability of goods in December 1940 stated that nearly everything was in short supply because of different reasons like too low procurement prices, weather, bad organisation, liquidation of small enterprises, lack of materials and imports and so on.⁹⁷ In spring 1941, the lack of meat caused rumours in Valgamaa⁹⁸ and long queues in Tallinn.⁹⁹ In Aruküla, the workers threatened with a strike.¹⁰⁰ According to the reports, the situation improved in 1941 in some places, but remained worse than in the fall of 1940.

Standard of living and work discipline

As a result of deficits and inflation, the standard of living declined. The increase of nominal wages could not ease the situation. The population did not face hunger, but, as Carl Mothander remembered, had been used to a diet rich in protein and fat, a

situation which changed thanks to Sovietisation.¹⁰¹ Extremely hard hit, by the decline of the living standard, were the poor and the weak, retired persons, small children, occasional labourers and the jobless.

The crude death rate was an indicator of the dramatic development; normally it was roughly 15 per 1,000 inhabitants per year. In autumn 1940, the death rate remained at the normal level then jumped to nearly double in December. The statisticians suggested the weather and infectious diseases as reasons. Mainly the old and the very young died.¹⁰² From January until April, the last month with available data, the death rate reached an average of 20.¹⁰³ Victims of state terror were not included. Such an increase could not be caused by an epidemic, since no reports of any epidemics exist in the archives. A dramatic decline in the quality of medical treatment could not be the reason, since it was now free and the number of doctors did not change nor did the number of available hospital beds. Only the end of imports caused a decline of the availability of first class medical drugs. The weather might bear a little part of the responsibility, since it was cold and the trade of firewood no longer functioned normally, another result of the nationalisation campaign. But the explosion of the death rate could only have one major reason, a dramatic decline in the standard of living. This is indicated by the fact that small children and the old were the first to die. They did not survive the worsening of their diet and fell easy prey to infectious diseases. This might also be the reason for the decline in the death rate until April, despite the fact that the standard of living did not improve: the weakest members of society were already dead. During half a year, Estonia had reached a situation, where the same death pattern prevailed as was in the Soviet Union.¹⁰⁴ The decline of the standard of living and the increase of the crude death rate indeed indicated the fact that Estonia faced a deep economic crisis. This crisis hit the country harder than the Great Depression, when the death rate was much lower.¹⁰⁵

The decline in the standard of living would lead to inevitable consequences. During peacetime, in a non-dictatorial country, this would trigger mass strikes and even riots. But, under Stalinist rule, there existed only one possibility for the population to react, the lowering of work discipline and the increase of labour turnover. For example, labour turnover in industry in January 1941 was 13 percent, in February 14 percent.¹⁰⁶ In May 1941, 28 percent of all factories reported severe problems with work discipline, absenteeism reached 10 to 12 percent daily.¹⁰⁷ But these are official statistics, the “red” directors tended not to report everything since this could cause consequences for themselves. In general, work discipline and productivity lowered during Sovietisation because of the lack of incentives. Shock work or the Stakhanov movement fulfilled mainly propagandist issues. They were interpreted as a reason for the lowering of quality.¹⁰⁸ These measures were also quite unpopular. A report from March 1941 describes: “Among the workers

in Kohtla-Järve, the Stakhanov movement is hated, there is no interest in socialist competition, and the shock workers are threatened about being beaten up.”¹⁰⁹

To counter the lowering of work discipline, the regime introduced work books for everybody, but until June 1941 the distribution had not been finished.¹¹⁰ Piece-work rates, instead of time wages, were used and the draconian Soviet work laws introduced. But according to Estonia's leading public prosecutor, Paas, the laws were not really applied.¹¹¹ In May 1941, the leading communists Säre, Sepre and Bochkarev asked, from Malenkov in Moscow, when these laws should be introduced in reality.¹¹²

Agriculture

The nationalisation of banks and factories caused only small resistance and in the countryside it was hardly noticed.¹¹³ The fact that the Soviet puppet parliament decreed the nationalisation of all land, was widely ignored as were the first nationalisations ordered by presidential decree in July 1940¹¹⁴ of 3,779 farms.¹¹⁵ In September, per hectare of agricultural land, every peasant had to sell 160 to 200 grams of wool.¹¹⁶

But the peasants began to feel the result of the economic policy quite quickly. At first, they were hit by inflation and price regulation. Normally, they sold the majority of their products to state organisations, cooperatives and wholesale traders and among these buyers, price control could be very quickly established. Since Estonian peasants produced their own food, except for fish, salt and sugar, they mainly bought consumer goods and these increased their price faster than foodstuffs. “All peasants say that they were treated very unfairly, since the prices of their products did not rise”, was reported from Harjumaa.¹¹⁷ The difference between their incomes and the costs for buying necessary products would rise in the later future. Deficits became more severe in the countryside than in the towns. In the view of a typical peasant, the only possible reactions concerning the steady decline of income were: he would reduce his production, sell less to wholesale traders and the state, consume a larger part, hoard products to wait for higher prices¹¹⁸ and try to sell them to the peasants or on the black market. Inflation had one positive effect for the farms; their credits practically were annulled (75 thousand farms with roughly 95 million crowns).¹¹⁹ Later, the government disclaimed two thirds of the sum.¹²⁰

Seasonal workers were hit the hardest by inflation. They worked in spring and summer on a farm with free board and accommodation and received their wage after the harvest to survive the winter with the help of occasional labour in the cities. “The sentiment of the farm workers is really dark. The reason is the increase of prices. Especially bad is the situation for those who worked for the next winter. The work is ending in autumn and the farmers will not hire them for winter.”¹²¹

In October 1940, after the harvest there started land reform. When the first rumours of a land reform became known, the majority of peasants hurried to gain a part of their neighbour's possessions. Roughly 98,000 persons applied for land, 40,000 were landless, and the rest already owned a farm. This means that 41 per cent of the peasants wanted to receive additional land.¹²² One fourth of agricultural land was redistributed, mainly from farms with a size of more than 30 hectares.¹²³ The number of farms increased from 139 to 164 thousand, meanwhile the average size sunk, since the new settlers only received some hectares.

Was the land reform positive or negative for the further development of agriculture? Those who gained something of course were happy since their situation improved at the beginning. Economically, the reform made no sense. The new settlers were mainly landless farm workers who had, in some cases, difficulties for surviving the winter and were not able to build up a new farm. They owned virtually no tools, machinery or even buildings. A calculation made by the Ministry of Agriculture came to the result that at least 5,500 non-devalued crowns were necessary per new farm.¹²⁴ This would mean an additional agricultural credit of 137.5 million old crowns, the state budget of 15 months was needed only for the new settlers. But most of the peasants, who received land, also needed credit. The government offered only a sum of 7.2 million inflated crowns,¹²⁵ which was less than two percent of what was needed. The new settlers could not establish real farms, they had virtually no animals, fertiliser, tools or buildings at their disposal. As a result, agricultural productivity had to decline. The successful peasants could not be sure if they would be able to harvest what they had sown. When the future appears to be insecure, peasants tend to lower their production.

The founding of first kolkhozes and sovkhoses and the establishment of machine-tractor stations did not influence the development positively, since talks of an upcoming collectivisation similar to Russia unnerved the peasants. In addition, the wood cutting campaign in winter caused uproar in the countryside. Because the forestry economy did not function effectively anymore and there occurred a lack of firewood in the cities, peasants were sent like serfs into the woods to cut timber for a token payment. "This led to a situation that people are very nervous and saying, when they are sent into the woods, they would beat the officials."¹²⁶

Another problem that was not caused by the Soviet regime; the hay harvest was very small in 1939 and 1940. Because of this, there existed a lack of fodder especially for the cows. Fodder had to be imported.¹²⁷ Here began the responsibility of the new government. Import started slowly, local organisations were not prepared and interested in solving the problem. There existed norms about how much was to be sold to each farm.¹²⁸ The administrative chaos deepened the crisis. Imports reached a peak in January 1941, but even then there was only 20 kilogrammes of imported fodder per cow at

disposal. The reaction of a serious calculating peasant is clear; the number of cows had to be reduced. In October and November 1940, the number of slaughtered cows doubled compared to one year before.¹²⁹ The lack of fodder continued in spring,¹³⁰ as did the decline of the number of farm animals, but, unfortunately, we have no detailed statistics.

The bad expectations for the future are mirrored in the size of the number of farm animals compared to July 1939. In January 1941, there were 7 per cent less horses, the main draft power, 16 per cent less cows and 32 per cent less pigs.¹³¹ At first, the peasants killed animals less needed. Since Estonian agriculture was mainly based on milk and meat products, the decline of the number of farm animals reduced potential productivity, especially because of the reduction of the production of natural fertiliser.

In spring 1941, peasants were hit by two new developments. The newly introduced ploughing plan caused chaos. Did the state have the right to prescribe to a free peasant when and how to plough and what to plant? As a result, ploughing was done badly¹³² and the plan was fulfilled only on paper. Filled with pride, Soviet agricultural experts wrote that ploughing took only 25 instead of 50 days under the "bourgeois" order.¹³³ The reasons were that less land was ploughed and with poorer quality.

The second development was the introduction of procurement norms in April 1941. Prices were definitely lower than on the market.¹³⁴ Despite strong state interference, sales of most agricultural products to the government were half as great in 1940/41 compared to a year before.¹³⁵ The sentiment of the rural population was worsened when peasants heard about the new norms in April. In June, many realised that they could not fulfil the norms.¹³⁶

The first Soviet year brought a decline in agriculture and the German attack against the Soviets in summer added further destruction. But even without war and population losses, due to a mass deportation in June 1941 and additional red terror, productivity shrank. Because of the economic conditions, peasants reduced their activities. The number of animals sank, thousand new farms were badly equipped and actually not able to survive. New machinery, spare parts and tools could not be bought due to import restrictions. Because of the low prices, peasants virtually had no money. In spring, the deliveries of artificial fertilisers came late because of the typical Soviet disorganisation.¹³⁷ The amount of land under culture was reduced by approximately 7 percent.¹³⁸ According to the German authorities, the harvest in 1941 was only half as large as 1939.¹³⁹ Perhaps the statistics were faked for propaganda reasons, but a realistic estimation of the decline of agricultural potential, before the outbreak of war, might be one-fourth or even one-third.

Industry

Extraordinary industrial growth was one among the successes the communists claimed.¹⁴⁰ E. Leede stated that Estonian industry had grown during the one Soviet year by 66.8 percent.¹⁴¹ To verify this claim, some explanations are necessary. Soviet industrial production was measured as gross production, the sum of all goods produced by industry (*valovaja produkcija*), measured in fixed state prices. It was not important if the products were sold or not.¹⁴² Quantitative data about thousands of tractors, or millions of tons of steel, bore a more propagandist character. The most important figure was the sum in plan-price roubles. The method was not very accurate, hidden inflation and double counting occurred.¹⁴³ Every new product received a fixed price in roubles, which was somehow related to the cost of production and included a small profit and depreciation. Long lists containing thousands, later hundred thousands of products were compiled. Since a new product is normally, at the beginning, more expensive than during later mass production, the fixed prices were normally too high.¹⁴⁴ Enterprises could fulfil the plan easily and production was overrated. Some products existed only on paper. The fact that the goods were bought or stored for years was of no interest to anybody. In 1940, the Soviet Union operated with unchanged fixed prices from 1926/27. Because of the more expensive pilot products, prices were not really fixed. Another method to increase “fixed” prices was the simulation of innovation to introduce a new, more expensive product.¹⁴⁵

Estonian industrial production was measured, until the end of 1940, in crowns and later in roubles at the unchanged fixed prices of 1926/1927. Estonian statisticians stated a gross production of 193 million crowns for 1936,¹⁴⁶ for 1939 – 269 million, and expected for 1940 – 275 million at the prices of 1939.¹⁴⁷ The increase in gross production in 1940 was thus very moderate with only 2 per cent, despite the fact that industrial employment grew rapidly in the 4th quarter. But the numbers are hard to compare, since until the summer of 1940 there existed a buyers’ market without deficits and production was oriented towards demand. A capitalist enterprise is working for profit and produces goods that could be sold. With the beginning of the command economy, deficits started, the buyers’ market turned into the sellers’ market. The inner logic of Soviet planning set plan fulfilment in first place without any regard to profits or losses.¹⁴⁸ The economic council declared: “Our goal is the increase of production. In many cases we cannot regard that everything is rationally produced.”¹⁴⁹ In an economically non-rational way, a lot of useless stuff was produced without thinking of how to sell it. In some cases, the statistics were simply faked. Under these circumstances, a decline in real industrial production in 1940 is highly believable.

When the rouble was introduced, production statistics had to be converted. The best method would have been to find or to calculate a fixed unchanged price for every Estonian product. This would have taken a lot of time and a large staff would be

needed. Another way was to convert the crown prices into roubles according to the official exchange rate. Looking at statistics, this way was chosen¹⁵⁰ and the official gross production was stated to be 335 million roubles in the unchanged fixed plan prices of 1926/27. If we divide the result by 1.25, the official exchange rate, then we receive a gross production for 1940 of 268 million crowns. A protocol of a meeting, in the people's commissariat for local industry, documents that gross production was simply multiplied by the exchange rate.¹⁵¹ This method did not only save time, but it offered the desired result: low industrial production during independence and fast growth after incorporation into the Soviet Union. A correct conversion is of course impossible and only a well-founded guess possible.

In 1940, the relation between fixed unchanged prices and Soviet current prices was, on average, 2.86. Fixed prices had to be multiplied by this factor to obtain current ones.¹⁵² Of course such a calculation might only lead to an estimation, since the fixed prices for different groups of goods varied widely, in some cases by even several times.¹⁵³ If we use a realistic exchange rate of ten roubles for one crown, the result would be the following:

1 crown = 10 roubles of 1940 divided by 2.86 = 3.50 roubles at fixed unchanged prices of 1926/1927.

Still, we have to consider that industrial products received a plan price much above the average. So a factor of 6 seems more realistic for the conversion of industrial gross production. If the crown was worth more, then the factor should be higher. Using the factor 6, Estonian gross production would have been 1,620 million roubles in fixed unchanged prices.

The gross production of the first five months of 1941 was officially measured to be 202 million roubles in unchanged prices,¹⁵⁴ indicating not a growth but a decline in production. Reality was even more complicated. Estonian products did not only meet the Soviet standards, indeed they were of better quality, and the prices were not plan prices. The introduction of real Soviet prices for industrial goods happened step by step during a longer period and was only finished after the war. In addition, Estonian administrators lacked information about Soviet prices and standards. For example, in March 1941, it was impossible to calculate the costs for industrial buildings according to Soviet methods, because of a lack of data.¹⁵⁵ How could anybody calculate, under those circumstances, the size of industrial production in Soviet prices?

It is highly believable that production decreased because of chaos, low work discipline and irregular deliveries. The metal and building material factory "Tehnika" reported for example: "Everything is very bad, especially concerning the material. [...] To sum it up, we cannot finish important works nor are we able to fulfil the plan or even use the plan as an orientation. [...] The craziest things happen in the people's commissariat,

they want us to fulfil all sorts of plans and when you ask them, how to do it, the answer is always 'try to figure out yourselves, we do not have any exact information.' [...] How can they order one thing after the other, when they have total chaos? It is really hard to understand how and even harder exactly to fulfil the plan.¹⁵⁶ Lack of spare parts and tools was another major problem,¹⁵⁷ caused by the end of imports from the West.

Another indicator for the decline of production is investment. To replace outdated machinery, and so on, an investment rate of roughly 5 per cent of the worth of the capital stock is necessary. But statistics show a lower investment rate.¹⁵⁸ Because of administrative reasons, investment money was often not used. The deputy head of the council of people's commissars, Kress, wrote that until the 5 March 1941 only 7.5 million roubles of a planned sum of 170 million were invested.¹⁵⁹ The capital stock of Estonian industry was, in summer 1941, in a worse condition than a year before and the investment rate was negative. This speaks against any industrial growth.

The capacity of power stations remained the same.¹⁶⁰ Where did the energy come from? More oil-shale was produced in 1941 than a year before but the procession of oil-shale stagnated already in 1940.¹⁶¹ Fire wood as a source of energy declined in importance due to the wood crisis in winter. An increase of the productivity per worker is hardly believable. In the Soviet Union the productivity per worker remained more or less stable between 1929 and 1950, only longer working days led to an increase.¹⁶² If the Stalinist dictatorship was unable to improve productivity during 21 years, how could this be possible with rapidly declining real wages in Estonia?

The big increase of industrial employment announced by Soviet authors¹⁶³ could not be a motor for industrial growth. Hidden in the numbers are a large amount of unproductive employees and many small enterprises, which were not counted as industrial in earlier years, but now were included, since they were melted into industrial trusts. Kala and Juursoo offer a more realistic picture of an increase of the number of industrial workers from October 1940 until April 1941 of 46,000 to 58,200.¹⁶⁴ Small enterprises included, then the real increase was less favourable. In May, industrial employment started to decline. In reality, it had increased only by some mere percent, but since productivity per worker declined, this minor growth could not foster industrial expansion.

The survival of private industry under the Soviets is widely unknown. Officially, their share of production was, at the end of 1940, only 1.7 percent,¹⁶⁵ but internal documents reveal a share of 6 percent, which would be increased with the help of more regular deliveries.¹⁶⁶ In reality, private industry was even more important, since the firms operated largely in the black market to avoid high taxation.

To sum it up, it seems obvious that Estonian industrial production declined despite a small increase in employment. Industry now produced more things for which there existed no demand. This is supported by the widespread experience of deficits.

Services

The development of the service sector during the first Soviet year is hardly documented. One reason lies in the *idée fixe* of Soviet statisticians to measure mainly the physical output. The Soviets neglected services, on one hand, and, on the other, one service sector blossomed like nowhere else: administration, hidden in employment statistics in many ways.

Another reason for the weak documentation of the service sector lies in the fact that the sector remained, to a large extent, in private hands and could not be measured exactly by the state. In addition, a private enterprise was highly taxed and tax evasion widespread. The Estonian tax administration estimated in October 1940 that the private economy, not including agriculture, employed roughly 40,000 persons, but data on self-employed and craftsmen was hardly available.¹⁶⁷ For a comparison, the overall number of workers and employees in Estonia was estimated to be 176,200 in 1940.¹⁶⁸

Alongside with the increasing regulation by the state and rising taxes¹⁶⁹, the decline in the standard of living was negative for the service sector. Demand shrank because of the loss of purchasing power of the middle and the upper classes, but also of the total population. In other words, if you cannot buy meat and milk, you will not use the work of a craftsman and would not visit a café or restaurant. The decline in services might be illustrated by the situation of craftsmen. In 1936, there were 27,000 persons employed as craftsmen,¹⁷⁰ but in 1941 there were only 5,723 craftsmen, one-third of them were active in the service sector.¹⁷¹ Of course, some thousands of independent craftsmen must be added. But, obviously, the service sector declined initially under the new regime more than any other branch.

Conclusion

To sum it up, the first Soviet year was economically a catastrophe, demonstrated even by the steep rise of mortality. It might be estimated that the GDP declined at least by one-fourth, the standard of living, even more. Older persons remembered that they lived better under Tsar Nikolai than under Stalin. Despite a small number of privileged, the economic situation of the majority worsened. Mass arrests and the deportation in 1941 led to a shrinking of the workforce. The adoption of a backward economic model by a more developed society must turn the clock backward. But the ruling communists saw, behind all the economic problems they had caused themselves, only wreckage and sabotage, which had to be fought by brutal methods. One Soviet goal in the newly annexed territories was economic exploitation and we find enough evidence that this happened extensively during the first year of Soviet rule in Estonia.

References

- ¹ For example: Ruus, V. *Sotsialistlikud ümberkorraldused Eestis 1940–1941*. Tallinn, 1980; Kuuli, O. *Revolutsioon Eestis 1940*. Tallinn, 1980. Ruus' study appears to be more convincing since he goes more in to detail concerning economic questions.
- ² Leede, E. *Борьба партийных организаций Эстонской ССР за повышение производительности труда в промышленности в году четвертой пятилетки*. Tallinn, 1962, p. 3; Brandt, E. *Эстонская ССР. Развитие экономики*. Tallinn, 1960, p. 20.
- ³ On statistics in Estonia see Klesment, M., Valge, J. (eds.). *Estonian 20th Century Economic Indicators*. Tallinn, 2007.
- ⁴ See the articles by A. Kaelas, G. J. K. Köll, H. Nurk, J. Nõu and V. Riismandel in: *Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas*. Third volume. Stockholm, 1956.
- ⁵ First documented in November 1940, ERAF (Branch of the Estonian State Archives) 1-1-57, p. 18.
- ⁶ Kahk, J., Tarvel, E. *An Economic History of the Baltic Countries*. Stockholm, 1997; Tomson, E. *Eesti majandusajalugu 20. sajandil*. Tartu, 1998.
- ⁷ Pihlamägi, M. "Eesti tööstus murrangulisel 1940.–1941. aastal: turumajanduselt plaanimajandusele", in: *Acta Historica Tallinnensia*, 1, 1997, pp. 152–72; Pihlamägi, M. "Esimene nõukogude aasta Eesti majanduses: 1940–1941", in: *Acta Historica Tallinnensia*, 9, 2005, pp. 187–209.
- ⁸ Mertelsmann, O. *Der stalinistische Umbau in Estland. Von der Markt- zur Kommandowirtschaft*. Hamburg, 2006, pp. 29–74.
- ⁹ Ant, J. *Eesti 1939–1941: rahvast, valitsemisest, saatusest*. Tallinn, 1999.
- ¹⁰ Hunter, H. "Why were the Faulty Foundations Never Repaired?", in: Cooper, J., Perrie, M., Rees, E. A. (eds.). *Soviet History, 1917–53. Essays in Honour of R. W. Davies*. London, 1995, pp. 250–1. See also Sheynin, O. "Statistics in the Soviet Epoch", in: *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, 217, 1998, p. 529–49.
- ¹¹ See Köll, A. M., Valge, J. *Economic Nationalism and Industrial Growth. State and Industry in Estonia 1934–39*. Stockholm, 1998; Köll, A. M. *Peasants on the World Market. Agricultural Experience of Independent Estonia 1919–1939*. Stockholm, 1994; Pihlamägi, M. *Eesti industrialiseerimine 1870–1940*. Tallinn, 1999.
- ¹² The average income in 1938 was approximately 72 Estonian Crowns or at that time 19 US \$. Regarding inflation, this would represent a purchasing power of today's 240 \$.
Allik, H. "Eesti tööliklassi elatustase kodanlikul ajal ja praegu", in: *Eesti Kommunist*, 1956, No. 10, pp. 9–21; Horm, A. *Eesti elatusstandard*. Tartu, 1940; Sõrmus, R. "Palgaolud tööstuses", in: *Eesti Statistika*, 1940, pp. 265–86.
- ¹³ See Симонов С. Н. Военно-промышленный комплекс СССР в 20-50-е годы. Moscow, 1996, p. 181.
- ¹⁴ Tallinn retail prices in Mai 1940: *Eesti Statistika*, 1940, p. 320; Moscow regulated prices in July 1940: Zaleski, E. *Stalinist Planning for Economic Growth, 1933–1952*. Chapel Hill, 1980, pp. 688–691.
- ¹⁵ Исупов В. А. *Демографические катастрофы и кризисы в России в первой половине XX века*. Novosibirsk, 2000, pp. 126–7; Kahk, J. (ed.). *World War II and Soviet Occupation in Estonia: A Damages Report*. Tallinn, 1991, p. 45.
- ¹⁶ Pihlamägi, M. Eesti tööstus, p. 172.
- ¹⁷ RGASPI (Российский Государственный архив социально-политической истории) f. 77, o. 4, d. 40, l. 43–8.

- ¹⁸ ERA (Estonian State Archives) R-973-1-48.
- ¹⁹ ERAF 1-1-169, pp. 1–3.
- ²⁰ RGASPI f. 77, o. 4, d. 40, l. 62–70.
- ²¹ ERAF 1-47-29, p. 167.
- ²² RGASPI f. 17, o. 3, d. 1031, l. 208–212.
- ²³ RGASPI f. 17, o. 163, d. 1294, l. 53–4.
- ²⁴ ERA R-1206-1-2, p. 22.
- ²⁵ *Ibid.*, pp. 10–11.
- ²⁶ *Ibid.*, p. 16.
- ²⁷ ERAF 1-1-175, p. 116.
- ²⁸ ERAF 1-1-175, p. 43.
- ²⁹ See for example the protocols, ERA R-1206-1-12.
- ³⁰ Decision 61, RGASPI f. 17, o. 3, d. 1025, l. 14–5.
- ³¹ *Riigi Teataja* 1940, 57, 513.
- ³² *Riigi Teataja* 1940, 69, 678.
- ³³ *Riigi Teataja* 1940, 98, 959 and 965.
- ³⁴ *Riigi Teataja* 1940, 70, 688 and 699.
- ³⁵ ERAF 1-1-168, pp. 6–7.
- ³⁶ *Riigi Teataja* 1940, 86, 817.
- ³⁷ *ENSV Teataja* 1940, 12, 121.
- ³⁸ *ENSV Teataja* 1940, 37, 10, 40.
- ³⁹ Ruus, V. *Sotsialistlikud ümberkorraldused*, p. 66.
- ⁴⁰ Misiunas, R., Taagepera, R. *The Baltic States. Years of Dependence 1940–1990*. London, 1993, p. 364.
- ⁴¹ *ENSV Teataja* 1940, 24, 272.
- ⁴² ERA R-1206-1-12, pp. 77, 78.
- ⁴³ *Riigi Teataja* 1940, 89, 870. See also: Ruus, V. *Sotsialistlikud ümberkorraldused Eestis*, pp. 51–2; Pihlamägi, M. *Eesti tööstus*, pp. 154–5. A good example for the process of nationalisation provide the protocols of meetings of the nationalisation committee and the management of the factory “Franz Krull”, ERA R-828-1-32.
- ⁴⁴ See ERA R-10-1-99.
- ⁴⁵ Ruus, V. *Sotsialistlikud ümberkorraldused Eestis*, pp. 52–3.
- ⁴⁶ *Ibid.*, p. 61.
- ⁴⁷ Riigi Statistika Keskbüroo. *I majandusloendus Eestis. Tööstus*, p. 10.
- ⁴⁸ Pihlamägi, M. *Eesti tööstus*, p. 157.
- ⁴⁹ ERA R-1206-1-2, p. 3.
- ⁵⁰ Центральное Статистическое Управление ССР. *Народное хозяйство ССР в 1956 году*. Moscow, 1957, p. 50.
- ⁵¹ Nurk, H. “Eesti majandus punasel aastal”, in: *Eesti riik ja rahvas teises maailmasõjas*. Volume 3, S. 119.
- ⁵² ERA R-12-1-33, p. 97.
- ⁵³ See Berliner, J. S. *Factory and Manager in the USSR*. Cambridge (Ma.), 1957.
- ⁵⁴ Ruus, V. *Sotsialistlikud ümberkorraldused*, pp. 61–4.

- ⁵⁵ Pihlamägi, M. Eesti tööstus, p. 160.
- ⁵⁶ Letter 17. June 1941, ERA R-1-5-14.
- ⁵⁷ ERA R-12-1-31, pp. 12–4.
- ⁵⁸ Nurk, H. "Eesti majandus punasel aastal", in: *Eesti riik ja rahvas teises maailmasõjas*. Volume 3, p. 120.
- ⁵⁹ Foreign trade statistics 1939 and 1940, Ruus, V. Sotsialistlikud ümberkorraldused, p. 170.
- ⁶⁰ The plenipotenary for foreign trade of the USSR in Estonia did not calculate those profits or the calculations have not survived, see ERA R-1105.
- ⁶¹ Gregory, P. R. "The Dictator's Orders", in: Gregory, P. R. (ed.). *Behind the Façade*, p. 32.
- ⁶² Harrison, M. "Prices, Planning and Producers: an Agency Problem in Soviet Industry, 1928–1950", in: *The Journal of Economic History*, 58, 1998, pp. 1032, 1036.
- ⁶³ Ibid., p. 1058.
- ⁶⁴ Berliner, J. S. "Introduction", in: Gregory, P. R. (ed.). *Behind the Façade*, p. 8.
- ⁶⁵ ERAF 1-47-29, pp. 167–8.
- ⁶⁶ See for the following ERA R-1206-1-12, pp. 11–2.
- ⁶⁷ ERA R-1206-1-26, p. 1.
- ⁶⁸ ERA R-1206-1-20, p. 90.
- ⁶⁹ Kala, K., Juursoo, R. "Nõukogude Eesti töölisklass 1940–1960", in: *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused*, 38, 1989, p. 136.
- ⁷⁰ ERAF 1-1-57, p. 30.
- ⁷¹ ERAF 1-1-45, p. 20.
- ⁷² ERAF 1-4-29, p. 16.
- ⁷³ ERAF 1-1-276, p. 9.
- ⁷⁴ ERA R-973-1-27, p. 9.
- ⁷⁵ Ibid., p. 10.
- ⁷⁶ ERA R-973-1-112, p. 162. Those numbers are confirmed by a calculation of the people's commissariat for trade (ERA R-13-1-19, p. 23). But food prices are in this case lower.
- ⁷⁷ ERAF 1-1-175, p. 24.
- ⁷⁸ Осокина Е. За фасадом "сталинского изобилия". Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации 1927–1941. Moscow, 1998, p. 258; *ENSV Teataja* 1940, 23, 264; Pihlamägi, M. Eesti tööstus, p. 158.
- ⁷⁹ ERA R-13-1-159, p. 2.
- ⁸⁰ See Kõll, G. J. K. "Eesti pangaduse ja rahanduse likvideerimine", in: *Eesti riik ja rahvas teises maailmasõjas*. Volume 3, pp. 129–38.
- ⁸¹ Misiunas, R., Taagepera, R. The Baltic States, p. 31.
- ⁸² ERAF 1-1-169, pp. 1–3.
- ⁸³ ERAF 1-1-175, pp. 21–2.
- ⁸⁴ ERAF 1-1-169, p. 1.
- ⁸⁵ ERAF 1-1-272, pp. 1–4.
- ⁸⁶ ERAF 1-1-272, p. 3.
- ⁸⁷ ERAF 1-1-175, p. 42.
- ⁸⁸ ERAF 1-1-73, p. 2.
- ⁸⁹ See ERAF. 1-1-175, pp. 9, 18.

- ⁹⁰ Ibid., p. 24.
- ⁹¹ See Mothander, C. *Parunid, eestlased ja enamlased*. Tartu, 1998, pp. 208, 234.
- ⁹² Because there are no reliable statistics available about single products, a decline of output cannot be proved, but is highly expectable regarding the overall problems of restructuring.
- ⁹³ ERAF 1-1-73, p. 24.
- ⁹⁴ ERAF 1-1-61, p. 14.
- ⁹⁵ ERAF 1-1-48, p. 19; ERAF 1-1-45, p. 24.
- ⁹⁶ ERAF 1-1-48, p. 25.
- ⁹⁷ ERA R-1206-1-13, pp. 131–57.
- ⁹⁸ ERAF 1-1-56, p. 45.
- ⁹⁹ ERAF 1-1-54, p. 54.
- ¹⁰⁰ ERAF 1-1-45, p. 108.
- ¹⁰¹ Mothander, C. *Parunid, eestlased ja enamlased*, p. 230. A budget study of 290 households in 1938 showed a food consumption, which was as high as in Western Europe. Riigi Statistika Keskbüroo. / *majandusloendus Eestis. Būdžetiuurimus. Vihik 4*. Tallinn, 1940, pp. 83–6.
- ¹⁰² See in detail ERA R-10-1-486.
- ¹⁰³ ERAF 1-1-187, p. 3.
- ¹⁰⁴ Исупов В. А. *Демографические катастрофы и кризисы в России*, p. 126.
- ¹⁰⁵ Frank, O., Dobo, M. G. "Historical records, mortality decline and changing causes of death: Estonia and Uruguay in the twentieth century", in: *World Health Statistics Quarterly*, 51, 1998, p. 152.
- ¹⁰⁶ ERAF 1-4-54, p. 9.
- ¹⁰⁷ ERAF 1-4-71, p. 64.
- ¹⁰⁸ ERAF 1-1-57, p. 4.
- ¹⁰⁹ ERAF 1-1-58, p. 21.
- ¹¹⁰ ERAF 1-4-71, p. 65.
- ¹¹¹ Letter 25. January 1941, ERAF 1-4-276, p. 2.
- ¹¹² Ibid., p. 13.
- ¹¹³ Misiunas, R., Tägepera, R. *Baltic States*, p. 34.
- ¹¹⁴ *Riigi Teataja* 1940, 67, 646.
- ¹¹⁵ Nõu, J. "Hoop Eesti põllumajandusele", in: *Eesti riik ja rahvas teises maailmasõjas*. Volume 3, p. 88.
- ¹¹⁶ *ENSV Teataja* 1940, 6, 52.
- ¹¹⁷ ERAF 1-1-45, p. 1.
- ¹¹⁸ Report from Järvamaa, 13 October 1940, ERAF 1-1-46, p. 10.
- ¹¹⁹ ERAF 1-1-265 p. 28.
- ¹²⁰ ERA R-6-16-1, p. 1.
- ¹²¹ Report by K. Toming, 6 October 1940, Harjumaa, ERAF 1-1-45, p. 2.
- ¹²² 26 October 1940, ERA R-6-1-467, p. 36.
- ¹²³ Tomson, E. *Eesti majandusajalugu 20. sajandil*, p. 76.
- ¹²⁴ ERA R-6-1-467, pp. 14–9.
- ¹²⁵ ERAF 1-1-272, p. 2.
- ¹²⁶ ERAF 1-1-45, p. 19.
- ¹²⁷ ERA R-6-1-187, pp. 5, 12.

- ¹²⁸ ERA R-6-1-189, p. 1.
- ¹²⁹ ERAF 1-1-265, p. 52.
- ¹³⁰ ERAF 1-1-52, p. 51.
- ¹³¹ ERAF 1-47-49, p. 61. Gosplan compiled the statistics.
- ¹³² Nõu, J. Hoop Eesti põllumajandusele, p. 95.
- ¹³³ ERA R-6-16-1, p. 2.
- ¹³⁴ ERA R-1-9-8, pp. 8, 9.
- ¹³⁵ Ant, J. Eesti 1939–1941, p. 150.
- ¹³⁶ Report from Saaremaa, 28 April 9 June 1941, ERAF 1-1-53, pp. 52, 78.
- ¹³⁷ ERA R-6-1-107, p. 35.
- ¹³⁸ Nõu, J. Hoop Eesti põllumajandusele, p. 94
- ¹³⁹ Ibid., p. 91.
- ¹⁴⁰ On the development of industry see Mertelsmann, O. "Was there a Stalinist industrialization in the Baltic Republics? Estonia – an Example", in: Mertelsmann, O. (ed.). *The Sovietization of the Baltic States, 1940–1956*. Tartu, 2003, p. 151–70.
- ¹⁴¹ Leede, E. Борьба партийных организаций Эстонской ССР, p. 3.
- ¹⁴² Nove, A. *Das sowjetische Wirtschaftssystem*. Baden-Baden, 1980, p. 116.
- ¹⁴³ Ibid., p. 440.
- ¹⁴⁴ Harrison, M. "Soviet Industrial Production, 1928 to 1955", in: *Journal of Comparative Economics*, 28, 2000, p. 139.
- ¹⁴⁵ Ibid., p. 146.
- ¹⁴⁶ Riigi Statistika Keskbüroo. *I majandusloendus Eestis*. Tõustus, p. 10.
- ¹⁴⁷ The last numbers are from an outline of a speech of the ECP's first secretary Karl Säre. They are not as trustworthy as the data for 1936 but seem quite realistic. ERAF 1-4-49, p. 65.
- ¹⁴⁸ Nove, A. *Das sowjetische Wirtschaftssystem*, p. 26.
- ¹⁴⁹ ENSV Majandusnõukogu bülletän nr. 1 (8 October 1940), ERA R-1206-1-8.
- ¹⁵⁰ Gross production in 1945 was 245 million roubles and in 1950 1,145 million in unchanged prices from 1926/27. It is said that in 1945 the production was 73 percent and in 1950, 342 percent of the level of 1940, ERAF 1-72-37, p. 142.
- ¹⁵¹ ERA R-12-1-31, p. 58.
- ¹⁵² The Soviet national income of 1940 is quoted by Simonov in current and in unchanged prices (Симонов Н. Военно-промышленный комплекс СССР в 20-50-е годы, p. 181).
- ¹⁵³ Harrison, M. "Prices, Planners and Producers: an Agency Problem in Soviet Industry, 1928–1950", in: *The Journal of Economic History*, 58, 1998, p. 1057.
- ¹⁵⁴ Ruus, V. Sotsialistikud ümberkorraldused, pp. 89–90.
- ¹⁵⁵ ERA R-1206-1-13, p. 46.
- ¹⁵⁶ Report by A. Kask, 11 February 1941, ERAF 1-1-55, p. 39.
- ¹⁵⁷ Like in the factory "Proletaar", ERAF 1-1-52, p. 37.
- ¹⁵⁸ Because of high inflation the data is hardly understandable and a deflation is needed, but real investment in the 3. or 4. quarter 1940 (ERA R-9-1-32, p. 64), nor the investment plan for 1941 (ERAF 1-4-26, p. 8) provided enough funding. Despite this, the plan was not fulfilled and many projects did not start on time because of a lack of information (see ERA R-1206-1-13, pp. 41–8).
- ¹⁵⁹ ERA R-1206-1-13, p. 41.

- ¹⁶⁰ ERAF 1-47-29, p. 92.
- ¹⁶¹ Concerning 1941, there is no data about proceeding, ERAF 1-47-30, pp. 117–9.
- ¹⁶² See Harrison, M. "Wartime mobilization: a German comparison", in: Barber, J., Harrison, M. (eds.). *The Soviet Defense-Industry Complex from Stalin to Khrushchev*. London/New York, 2000, p. 110.
- ¹⁶³ Leede writes about an increase of industrial employment from 49,800 in November 1940 to 80,200 in January 1941. Leede, E. *Борьба партийных организаций Эстонской ССР*, p. 4.
- ¹⁶⁴ Kala, K., Juursoo, R. *Nõukogude Eesti töölisklass 1940–1960*, p. 136.
- ¹⁶⁵ See Pihlamägi, M. *Eesti tööstus*, p. 170.
- ¹⁶⁶ ERA R-1206-1-10, p. 12.
- ¹⁶⁷ ERA R-4-1-280, pp. 205–6.
- ¹⁶⁸ Центральное Статистическое Управление ЭССР. *Эстонская ССР за годы советской власти*. Tallinn, 1967, p. 127.
- ¹⁶⁹ *ENSV Teataja* 1940, 58, 701.
- ¹⁷⁰ Raud, V. "Majanduselust Eestis", in: *Eesti riik ja rahvas teises maailmasõjas*. Volume 1. Stockholm, 1954, p. 119.
- ¹⁷¹ ERAF 1-47-29, pp. 61, 66.

Olafs Mertelsmans

Pāreja uz plānveida ekonomiku un ekonomiskā ekspluatācija: Igaunijas pieredze 1940.–1941. gadā

Kopsavilkums

Saskaņā ar A. Ždanova arhīvu (RGASPI) dokumentiem pāreja no tirgus uz plānveida ekonomiku notika pēc tāda paša plāna, kāds tika izmantots Austrumpolijā, ko 1939. gadā pievienoja padomju Ukrainai. Vadlīnijas noteica Maskava un padomju konsultanti, bet pašvaldības izstrādāja detalizētus plānus. Ekonomijas transformācijas dēļ Igaunijā strauji kritās dzīves līmenis, un līdz atklātā terora sākumam 1941. gada jūnijā ekonomiskā situācija bija viens no galvenajiem neapmierinātības iemesliem Igaunijā. Turklāt tikko pievienotajās teritorijās galvenā loma padomju ekonomiskajā politikā bija ekspluatācijai. Sarkanās armijas karavīri bija jānodrošina ar pārtiku un pajumti. Noteikumi tirdzniecībai starp "vecajām" un "jaunajām" republikām pēdējām bija ārkārtīgi nelabvēlīgi. Tādējādi Padomju Savienība ar tirdzniecības palīdzību varēja "nosmelt" vismaz 5–10 procentus no iekšējā kopprodukta. Izreklamētā rūpniecības izaugsme acīmredzami bija vairāk propaganda nekā fakts. Lauksaimniecībai un pakalpojumu nozarei padomju ekonomikas modelis nekādā ziņā nenāca par labu. Kopumā ekonomiskā situācija Igaunijā pirmajā padomju varas gadā pasliktinājās.

Raksts balstīts uz Igaunijas un Krievijas arhīvu materiāliem.

Vācu izceļotāju kultūras vērtības Baltijā: 1940. gada jūnijs – 1941. gada jūnijs

Rakstā ar jēdzienu “kultūras vērtības” ir domāti sabiedriskas nozīmes kustami pieminekļi ar māksliniecisku vai kultūrvēsturisku vērtību. Par galveno kritēriju ir ņemti 20. gadsimta 20. un 30. gados veidotie valsts aizsargājamo vēstures pieminekļu saraksti, kā arī nacionālsociālistiskās Vācijas interese par konkrētām kultūras vērtībām vai to grupām. Tādas bija, piemēram, Melngalvju biedrības kolekcijas, Lielās un Mazās ģildes arhīvi Rīgā, Rīgas Mākslas savienības, Rīgas vēstures un senatnes pētnāju biedrības, Igaunijas Literatūras biedrības kolekcijas, kā arī Baznīcas draudzēm piederošais baznīcu inventārs u.c. kultūras vērtības. Lielākās kolekcijas atradās Rīgā, Tallinā, Tērbatā, Pērnavā, Jelgavā, Liepājā, Kauņā. Šajā rakstā nav sīkāk raksturotas konkrētas kultūras vērtības. Uzmanība ir pievērsta problēmām, kādas atklājas starpvalstu sarunās par kultūras vērtībām, līgumu slēgšanā un praktiskā šo līgumu izpildē.

Ir jānodala situācija un problēmas ar vācu izceļotāju kultūras vērtībām Latvijā un Igaunijā no tām, kādas bija Lietuvā. Pirmām kārtām tas izriet no tā, kā paši vācieši sevi pozicionēja šajās zemēs. Igaunijas un Latvijas vācieši uzskatīja sevi par vienotu grupu ar kopēju vēsturi un tradīcijām, kas bija atšķirīgas no Lietuvas vāciešiem. Latvijā un Igaunijā vēstures pētīšanas biedrības, kā arī citas sabiedriskās organizācijas, kuru īpašumā bija valsts nozīmes kultūras vērtības, priekšmetu atlasē orientējās tikai uz šīm divām zemēm. Otrām kārtām šī reģionālā nodalīšana izriet no izceļošanas organizēšanas pasākumiem. Latvijā un Igaunijā vietējo vācu iedzīvotāju izceļošana tika organizēta jau 1939. gada nogalē, kad nacionālsociālistiskā Vācija noslēdza atsevišķus līgumus ar abām valstīm un pārvietoja lielāko daļu vietējo vāciešu uz tagadējo Polijas teritoriju. Līdz 1940. gada jūnijam tuvo noslēgumam bija starpvalstu sarunas, kas attiecās uz kultūras vērtību izvešanu. Lietuvā vāciešu izceļošana tika organizēta tikai 1941. gada sākumā, kad Vācija noslēdza vienošanos ar Padomju Savienību par iedzīvotāju izceļošanu no Latvijas, Igaunijas un arī Lietuvas. Latvijā un Igaunijā tā bija vēl neizceļojušo vāciešu pārvietošana un līdz tam neatrisinātu jautājumu pārskatīšana, bet Lietuvā darbu pie tā tikai uzsāka.

Raksta mērķis ir atklāt pirmās padomju okupācijas ietekmi uz vācu izceļotāju sabiedriskas nozīmes kultūras vērtībām Baltijā, īpaši uz centieniem tās izvest.

Avoti tēmas izpētei pārsvarā skatīti Latvijas un Vācijas arhīvos, kā arī izmantoti vācu vēsturnieku Jirgena fon Hēna¹ un Vilhelma Lenca raksti.² Gan avotos, gan arī pētījumos vairāk runāts par 1939. un 1940. gadu (līdz jūnijam), kā arī par arhīvu materiāliem, mazāk par kultūrvēsturiskajiem priekšmetiem un bibliotēku materiāliem.

Kā nozīmīga avotu grupa jāmin Berlīnes Federālajā arhīvā esošais dokumentu krājums par Vācijas Arhīvu komisijas darbu Latvijā un Igaunijā, tajā ir informācija arī par Lietuvas kultūras vērtībām, jo komisijas locekļi pēc sarunu sākšanas ar PSRS par jauna līguma noslēgšanu 1940. gada rudenī strādāja arī tur. No šī krājuma ir jāizceļ komisijas pārstāvju ziņojumi no Latvijas un Igaunijas savai priekšniecībai Berlīnē.³ Šie ziņojumi, kaut arī subjektīvi, tomēr ir interesanti, jo atklāj ne tikai informāciju par komisijas darbu, bet arī par Baltijā notiekošo vispār – par padomju ierēdņiem, par atsevišķiem notikumiem Rīgā un Tallinā, par saimniecisko situāciju, par noskaņojumu sabiedrībā u.c.

Sākot izklāstu par norisēm 1940. gada jūnijā, jāiezīmē situācija, kāda bija izveidojusies saistībā ar kultūras vērtībām tolaik Latvijā un Igaunijā, jo no tā izrietēja turpmāk notiekošais.

1940. gada jūnija vidū Latvijā sarunas par kultūras vērtībām skaitījās pabeigtas, bet Igaunijā sarunas tuvojās noslēgumam. Latvijā no 1939. gada novembra bija darbojusies īpaša saskaņā ar 1939. gada 30. oktobra izceļošanas līgumu izveidota Paritārā komisija, kas lēma par kultūras vērtību sadali un izvešanu.⁴ 1940. gada jūnija sākumā to, ka sarunas ir pabeigtas, apliecināja gan Latvijas, gan Vācijas delegācijas pārstāvji savos ziņojumos. Tomēr vairākos jautājumos puses palika neapmierinātas ar pieņemtajiem lēmumiem. Neapmierināti bija gan Latvijas puses speciālisti, kuriem bija jāatdod to pārvaldīšanā esošās vērtības, gan arī Vācijas delegācija, kas nebija saņēmusi piekrišanu vairāku lielu arhīvu, piemēram, Melngalvju biedrības arhīva izvešanai, kā arī citos jautājumos.

Jūnija vidū Latvijā vēl turpinājās kultūras vērtību izvešana. Lēmumu izpilde kavējās darbu lielā apjoma dēļ. Tā, piemēram, izvešanai atļauto arhīvu izsniegšana kavējās, jo dokumenti tika iepriekš fotokopēti. Kavējās arī grāmatu sarakstu veidošana, kas bija laikietilpīgs darbs.

Savukārt Igaunijā 1940. gada jūnijā starpvalstu sarunas tuvojās noslēgumam. Atšķirībā no latviešiem igauņi 1939. gada rudenī veiksmīgi izvairījās no speciālas komisijas organizēšanas kultūras vērtību jautājumu kārtošanai un noraidīja vācu puses prasību par valsts nozīmes priekšmetu izvešanu. Vācijas spiediena rezultātā šāda komisija sāka darboties tikai 1940. gada 27. maijā,⁵ un tās darbs 1940. gada jūnijā vēl nebija pabeigts.

Pēc Sarkanās armijas ienākšanas Baltijā delegāciju darbs kultūras vērtību sadalē un izvešanā apstājās uz dažām dienām. Pirmām kārtām muitās tika apturēta priekšmetu izvešana. Igaunijā Paritārās komisijas apakškomisiju darbs atsākās 20. jūnijā,⁶ sēdes notika līdz 13. jūlijam.⁷ Latvijā vācieši izmantoja situāciju, kad mainījās vara, un panāca Paritārās komisijas darba atjaunošanu jūnija pēdējās dienās. Gan latviešu, gan arī igauņu delegācijās darbojās pamatā tie paši speciālisti, kas iepriekš, klāt nāca tikai viens vai divi pārstāvji no jaunās pārvaldes. Pie tam tika uzsvērts, ka komisijas sēdes ir iepriekšējo sēžu turpinājums, arī Latvijā. Laikā, kad atjaunojās Paritārās komisijas darbs, tika atsākta arī priekšmetu izvešana gan saskaņā ar vecajiem, gan arī jaunajiem lēmumiem.

Jūlijā Vācijas Arhīvu komisijas vadītājs Johans Paprics (*Papritz*) sarunās Rīgā panāca neticami labvēlīgus lēmumus par arhīvu materiālu izvešanu no Latvijas, starp tiem arī atsevišķus dokumentu krājumus, kas attiecās uz Viļņas biedrībām. Izvedamo materiālu skaitā bija arī Lielās un Mazās ģildes Rīgā arhīvi, par kuru izvešanu Latvijas Republikas valdība iepriekš pat nebija pieļāvusi sarunas. Vācijas Arhīvu komisijas vadītājs minēja iespēju, ka šādi jaunā valdība demonstrē nostāju "principa pēc" nepiekrīst vecās pārvaldes lēmumiem.⁸ Attiecībā uz ģildēm tie bija lēmumi ne tikai par to arhīvu paturēšanu Latvijā 1939.–1940. gadā, bet arī par ģilžu likvidāciju un to īpašumu pārņemšanu 30. gados. Tas Latvijas Republikas valdībai bija kā arguments neuzsākt par to sarunas vispār, t.i., par jau likvidētu organizāciju kultūras vērtībām. Vēl viens minējums, ko izteica vācu delegācijas pārstāvji, – varbūt padomju ierēdņi gribot iespējami ātri sagraut Baltijas līdzšinējo kultūras dzīvi un tāpēc dod piekrišanu izvest prasītos materiālus.⁹

Tomēr, lai arī cik labvēlīgas bija visas panāktās vienošanās, tās netika pildītas. Ja līdz tam ik pa laikam daļa kultūras vērtību muitās tika aizturēta papildu pārbaudēm, tad septembra sākumā gan Latvijā, gan Igaunijā kultūras vērtību izvešanu pārtrauca.¹⁰ No Igaunijas vācieši paspēja izvest gandrīz visus atļautos arhīvu materiālus, bet tikai nedaudz kultūrvēsturisko kolekciju (kopā 363 objektus¹¹). Jāņem vērā, ka Igaunijā vācu delegācijai sarunas un vienošanās nebija tik veiksmīgas kā Latvijā. Savukārt no Latvijas vācu delegācijai neļāva izvest kultūras vērtības, īpaši arhīvu materiālus, kas tai bija atvēlēti Paritārās komisijas pēdējās sēdēs.

Sarežģīti ir noteikt jūlijā un augustā no Latvijas izvesto priekšmetu skaitu. Skaidri zināms ir numismātikas kolekcijas apjoms – kolekcijā bija 5000 monētu un medaļu. Citas kultūrvēsturisko priekšmetu kolekcijas gan pētījumos, gan arī tālaika dokumentos tiek uzskaitītas kopā ar 1940. gada pirmajā pusē izvestajām – tās ir ap 8000 vienībām.¹² Jāmin, ka tikai salīdzinoši nelielu daļu no tām izveda jūlijā un augustā.

Izvesto arhīvu, it īpaši bibliotēku materiālu skaitu ir gandrīz neiespējami noteikt, jo to uzskaitē nebija konsekventa (piemēram, protokolā kā viena vienība varēja būt minēts gan viens dokuments, gan arī dokumentu kolekcija). Tāpat šo materiālu izvešana notika

ar pārtraukumiem – tā kavējās, jo dokumentus vēl pār fotografēja, izvešana 1940. gada jūnijā tika uz laiku pārtraukta un vēlāk apturēta pavisam.

1940. gada rudenī Latvijas un Igaunijas arhīvos apturēja arī dokumentu pār fotografēšanu. Pie tam turpmāk – līdz pat 1941. gada pavasarim – fotokopēšanas aparāti bija strīdu objekts Padomju Savienības un Vācijas kultūras vērtību komisiju sarunās. Vienā brīdī PSRS tos vēlējās pirkt, citā atkal uzskatīja, ka tai ir tiesības tos konfiscēt. Vācu puse, būdama bezspēcīga (lielāko daļu laika aparatūra bija ieslēgta arhīvos, kur bija uzsākti darbi), centās šo tehniku vismaz izsist no ierindas, lai ar to nevarētu darboties padomju puse.

Vācu puse, vērsoties pie padomju ierēdņiem gan Rīgā un Tallinā, gan arī sarunās ar Maskavu, pieprasīja iepriekš noslēgto līgumu izpildi. Uz to padomju puse bez steigas atbildēja ar frāzēm, ka jāpārskata vecie līgumi. Tā, piemēram, 1940. gada septembrī Rīgā no Tautas komisāru padomes tika saņemta atbilde, ka saistībā ar kultūras vērtībām jaunā pārvalde neatkarīgi no līgumiem pati izstrādā jaunus risinājumus.¹³

Latvijā ierēdņi vai speciālisti pieņēma dažādus lēmumus, kaut arī tie netika pildīti. Igaunijā lielākoties neviena atbildīgā amatpersona nevēlējās pieņemt jebkādu lēmumu.

PSRS un Vācija 1940. gada septembrī izveidoja kopēju komisiju, kurai bija jānoslēdz jauna vienošanās – runa pamatā bija par saimnieciskiem jautājumiem. Sarunu rezultātā 1941. gada 10. janvārī tika noslēgtas vācu un padomju vienošanās, tostarp par vāciešu izceļošanu no Latvijas, Igaunijas un Lietuvas.¹⁴

Slepenajā protokolā tika noteikts, ka par vāciešu un viņu biedrību kultūras vērtībām Baltijā ir jāslēdz īpaša vienošanās¹⁵ un visi jautājumi ir jānokārto līdz 25. martam. Taču pirmā sēde par kultūras vērtību jautājumiem notika tieši šajā dienā, un iepriekš noteiktie termiņi netika ievēroti.¹⁶ Vācijas–PSRS delegāciju sastāvs, kas sprieda par kultūras vērtību sadali Baltijas republikās, salīdzinājumā ar 1939.–1940. gadu pilnībā mainījās. Katrai Baltijas republikai tika nodibināta atsevišķa apakškomisija.¹⁷

Lietuvā salīdzinājumā ar Latviju un Igauniju bija daudz mazāk kultūras vērtību, par kurām būtu ieinteresēta Vācija, – vismaz tādu, kuras attiektos uz vāciešiem Lietuvā. Par vērtīgākajiem materiāliem tika atzīti baznīcu interjera priekšmeti, kā arī baznīcu grāmatas un citi baznīcu dokumenti, izceļot Kauņas evaņģēliski luteriskās draudzes arhīvu.¹⁸

Attiecībā uz Latviju un Igauniju vācu puse sarunās vēlējās, lai spēkā paliktu pēc 1939. gada 30. oktobra līguma panāktā vienošanās. Padomju puse uzskatīja, ka vecie līgumi un iepriekšējo amatpersonu vienošanās nav spēkā. Lielāko daļu vācu priekšlikumu padomju puse noraidīja.¹⁹ Vienīgais, ko vācu delegācija panāca, bija tas, ka februārī tā saņēma atļauju turpināt arhīvu dokumentu kopēšanu.²⁰ 1941. gada 9. maijā Vācijas delegācija sarunas pārtrauca un atgriezās Berlīnē. Sarunas tā arī neatsākās līdz pat Vācijas uzbrukumam Padomju Savienībai.²¹ Līdz ar to saistībā ar 1941. gada izceļošanas līgumu praktiska kultūras vērtību izvešana nenotika.

Jāpiemin citi Vācijas delegācijas veiktie pasākumi, kas tieši nesaistījās ar starpvalstu sarunām, bet tomēr bija virzīti uz kultūras vērtību izvešanu no Baltijas. Tie bija mēģinājumi, nereti arī veiksmīgi, to darīt nelegāli. Tas notika jau kopš 1939. gada beigām, kad sākās vietējo vāciešu izceļošana. Līdz 1940. gada jūnijam Vācijas valdība šai rīcībai šķēršļus nelika, bet padomju gadā meklēja dažādus ceļus, kā to nelegāli izvest.

No vienas puses, Vācijas valdības pārstāvji redzēja, kāda situācija ir Baltijā, kā arī to, ka uz padomju amatpersonu solījumiem nevar paļauties. No otras puses, paniku sacēla vietējie vācu speciālisti, kuri bija pārliecināti, ka vācu vēstures liecības Baltijā ar laiku tiks iznīcinātas, tāpēc mēģināja tās, viņuprāt, glābt, pirmām kārtām cenšoties slepus izvest dažādas kultūras vērtības, par kurām savā laikā bija lēmusi Paritārā komisija Latvijā un Igaunijā. Tomēr tas bija gandrīz neiespējami, jo vērtības lielākoties atradās valsts vai pašvaldību arhīvos, bibliotēkās un muzejos. Otrām kārtām Vācijas valdība piešķīra naudu grāmatu pirkšanai antikvariātos vai arī no privātpersonām – un tās slepus pārsūtīja; vai arī pasūtīja fotografēt pilsētu un lauku skatus, arī atsevišķas ēkas un to iekšskatus.²²

Daļēji tā bija nacistiskās Vācijas propaganda, kas runāja par “izglābtajām” kultūras vērtībām no Baltijas. Tā, piemēram, 1940. gada augustā Gdaņskā (Danciga), uz kurieni sākotnēji tika transportēta daļa Baltijas kultūrvēsturisko un mākslas priekšmetu, bija paredzēts veidot izstādi, kas rādītu “izglābtās baltvācu mākslas vērtības”²³. Rudenī tur bija eksponēts Melngalvu nama sudrabs, tomēr novembrī izstādi slēdza, lai “izvairītos no iespējamajiem šķēršļiem ar krieviem”²⁴.

Nosaucot faktoros, kas ietekmēja lēmumu par kultūras vērtībām pieņemšanu un to izpildi padomju pirmajā okupācijas gadā, vispirms jāmin kara norise (precīzāk – kara attīstība), kas nebija tieši saistīta ar vāciešu izceļošana, piemēram, Vācijas un PSRS militārais konflikts, kas pārtrauca abu valstu delegāciju sarunas.

Otrajā vietā vāciešu izceļošanas akcijas ietekme uz sarunām par kultūras vērtībām. PSRS un Vācijas valdībai aktuāli bija saimnieciskie jautājumi, bet kultūras vērtībām pievērsās tikai pastarpināti.²⁵ Tā, piemēram, 1940. gada septembrī, kad PSRS un Vācija sāka sarunas par saimnieciskajiem jautājumiem un jauna līguma sagatavošanu, tika pārtraukta arī iepriekšējo izceļošanas līgumu (Vācija–Igaunija 1939. gada 15. oktobrī; Vācija–Latvija 1939. gada 30. oktobrī) izpilde.

Zināmā mērā atsevišķu jautājumu izlemšana (vai neizlemšana) bija atkarīga arī no abu pušu speciālistu attieksmes, piemēram, latvieši centās novilcināt pieņemto lēmumu izpildi, savukārt igauņi vispār izvairījās pieņemt jebkādus lēmumus. Vācu speciālisti, baidīdamies par kultūras vērtību iznīcināšanu, mēģināja atrast dažādus ceļus, kā tās slepus izvest.

Nākamais jautājums, kas atklājas uz kultūras vērtību sadales fona, ir padomju pārvaldes sistēmas darbība. Sākumā jaunā pārvalde it kā turpināja iepriekšējās pār-

valdes iesāko, gan izmantojot speciālistus, kas pārsvarā tika atstāti savā amatā, gan arī deklarējot, ka ir spēkā iepriekš noslēgtās vienošanās (sākotnēji PSRS uzņēmās izceļošanas līgumu saistības). Tomēr, lai arī šāda šķietama kontinuitāte pastāvēja, Padomju valdības pārstāvji nerīkojās tā, kā paši to deklarēja. Tā, piemēram, Latvijā Paritārās komisijas 1940. gada jūlija lēmumi netika īstenoti, bet 1941. gada pavasarī starpvalstu sarunās piedalījās citi speciālisti.

Vēl arvien paliek atklāts jautājums, cik lielā mērā padomju ierēdņi Rīgā vai Tallinā paši izlēma lietu kārtību un cik daudz tika diktēts no Maskavas. Īpaši tas attiecas uz 1940. gada vasaru – pirmajos mēnešos pēc padomju varas nostiprināšanās Baltijā. Rīgā un Tallinā kultūras vērtību sadales un izvešanas jautājumos tika lietoti dažādi rīcības modeļi, taču rezultāts bija līdzīgs.

Atsauces un komentāri

- ¹ *Hehn, J. v. Die Verhandlungen über den deutschbaltischen Kulturbesitz // Hehn, J. v. Die Umsiedlung der baltischen Deutschen – das letzte Kapitel baltisch-deutscher Geschichte. 2. Auflage. – Marburg: Herder-Institut, 1984, S. 144–162.*
- ² *Lenz, W. Kulturgut der Deutschbalten zu den Umsiedlungsverhandlungen mit Estland und Lettland 1939 bis 1941 // Buch und Bildung im Baltikum: Festschrift für P. Kaegbein zum 80. Geburtstag. – Münster: LIT, 2005, S. 599–622.*
- ³ Bundesarchiv, Berlin (turpmāk – BA-B), R 153 (Publikationsstelle Berlin-Dahlem, 1931–1945), 1714. I. (Deutsche Archivkommission für Estland und Lettland. Schriftwechsel, 1940), dokuments: “Dr. Papritz. Die Bolschewisierung des Baltikums. I: November 1940; II: 11.02.1941; III: 09.04.1941”.
- ⁴ Plašāk par to sk.: *Pārpuce, R. Latvijas–Vācijas Paritārās komisijas darbs 1939.–1940. gadā: Latvijas kultūras vērtību sadale // Latvijas Vēsture. Jaunie un Jaunākie Laiki, 2006, 1. nr., 11.–31. lpp.*
- ⁵ *Lenz, W. Kulturgut der Deutschbalten ...*, S. 613.
- ⁶ Rīgijas arhīvs, Tallinn, 1108. f. (Haridusministere (Izglītības ministrija)), 5. apr., 982. lieta (Pariteetkomisjoni saksakeelsed protokollid koos lisadega; komisijoni koosseis, 31.05.1940.–10.07.1940.), 67. lp.
- ⁷ *Lenz, W. Kulturgut der Deutschbalten ...*, S. 614.
- ⁸ BA-B, R 153, 1714. I., dokuments: “Dr. Joh. Papritz, an: Dr. Wittram; 29.07.1940”.
- ⁹ Turpat, 1719. I. (Berichte von Dr. Mommsen aus Reval, 1940–1941), dokuments: “Dr. Mommsen, an: Publikationsstelle Berlin-Dahlem; 26.8.1940”.
- ¹⁰ *Lenz, W. Kulturgut der Deutschbalten ...*, S. 614.
- ¹¹ Turpat.
- ¹² Apmēram 6000 priekšmetu bija no Rīgas pilsētas Vēsturiskā muzeja, apmēram 1300 – no Kurzemes Provinces muzeja Jelgavā.
- ¹³ BA-B, R 153, 1714. I., dokuments: “Dr. Papritz. Die Bolschewisierung des Baltikums. I: November 1940”.
- ¹⁴ Deutsch-sowjetische Vereinbarung über die Umsiedlung aus der Lettischen und Estnischen SSR vom 10. Januar 1941 // Diktierte Option: Die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus Estland und Lettland 1939–1941. Dokumentation zusammengestellt und eingeleitet von D. A. Loeber. – Neumünster: Karl Wachholz Verlag, 1972, S. 545–577; *Stossun, H. Die Umsiedlung der Deutschen aus Litauen*

während des Zweiten Weltkrieges // Die Deutsche Volksgruppe in Litauen und Memelland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-litauischen Verhältnisses / Hg. B. Meissner, S. Bramberg-Stemmann, D. Henning. – Hamburg: Bibliotheca Baltica, 1998, S. 326.

¹⁵ Diktierte Option ..., S. 580.

¹⁶ *Hehn, J. v.* Die Verhandlungen über den deutschbaltischen Kulturbesitz ..., S. 158–161.

¹⁷ *Lenz, W.* Kulturgut der Deutschbalten ..., S. 616.

¹⁸ BA-B, R 153, 1437. I. (2. Nord- und Ostdeutsche Forschungsgemeinschaft; 2.3. Pflege [...], Bd. 17. Kulturgüter der Deutschen in Litauen, 1940–1941), dokuments: “Dr. M. Hellmann, an: Dr. Kothe; 08.11.1940”.

¹⁹ *Hehn, J. v.* Die Verhandlungen über den deutschbaltischen Kulturbesitz ..., S. 160, 161, 228.

²⁰ BA-B, R 153, 1714. I., dokuments: “Dr. Papritz. Die Bolschewisierung des Baltikums. III: 09.04.1941”.

²¹ *Hehn, J. v.* Die Verhandlungen über den deutschbaltischen Kulturbesitz ..., S. 161.

²² BA-B, R 153, 1714. I., dokumenti: “[N. von Holst], an: Dr. Kletzl; 26.08.1940”; “[N. von Holst], an: Dr. Kletzl; 25.09.1940”; 1719. I., dokuments: “Dr. Mommsen, an: [J. Papritz], 07.03.1941”.

²³ Turpat, 1714. I., dokuments: “[N. von Holst], an: Dr. Kletzl; 26.08.1940”.

²⁴ Archiwum Państwowe w Poznaniu, 800 f. (Volksdeutsche Mittelstelle; Zweigstelle Posen), 100. I. (Abteilung Kultur und Schule. Allgemeine Korrespondenz. 1941–1944), 49. lp.

²⁵ BA-B, R 153, 1717. I., dokuments: “J. Papritz, an: Dr. Mommsen, Dr. Dülfer, 04.10.1940”.

Kulturgüter der deutschen Umsiedler im Baltikum vom Juni 1940 bis Juni 1941

Rasa Pārpuce

Zusammenfassung

Als “Kulturgüter” werden die beweglichen Kulturdenkmäler bezeichnet, von denen viele auf den Denkmalschutz-Listen in Baltikum standen. Die Rede ist von Kulturwerten, die das Dritte Reich zu Beginn des Krieges ausführen wollte. Dieser Artikel konzentriert sich auf die Teilung und die Ausfuhr der baltischen Kulturgüter vom Juni 1940 bis Juni 1941 – im Zusammenhang mit der Umsiedlung der Deutschen aus dem Baltikum.

Zur Zeit der sowjetische Okkupation der baltischen Staaten Mitte Juni 1940 fand in Lettland gerade die Ausfuhr der früher freigegebenen Kulturgüter statt, während in Estland sich die Verhandlungen bereits dem Abschluss näherten.

In den ersten Tagen der sowjetischen Besatzung wurde die Arbeit der Teilung und Ausfuhr der Kulturgüter unterbrochen. In Estland begann die Arbeit der Kulturkommission bereits am 20. Juni und dauerte bis Mitte Juli. In Lettland nutzte die deutsche Delegation die

Situation aus und erreichte, dass die neue Verwaltung Lettlands die Arbeit des Paritätischen Ausschusses erneuerte. In derselben Zeit wurde auch die Ausfuhr der Kulturgüter wieder aufgenommen.

Die Sowjetunion hatte nach der Besetzung der baltischen Staaten alle Verpflichtungen im Zusammenhang mit der Umsiedlung der Deutschen aus dem Baltikum gegenüber Deutschland übernommen. Doch nicht alle Vereinbarungen wurden eingehalten. Im September 1940 wurde die Ausfuhr der Kulturgüter aus dem Baltikum unterbrochen. In dieser Zeit begann die Vorbereitung auf die neuen deutsch-sowjetischen Verträge. Im Grunde waren die wirtschaftlichen Vereinbarungen und die Kulturfragen nur ein kleiner Teil dieser Gespräche. Am 10. Januar 1941 wurde ein neuer Vertrag vereinbart, der in Bezug auf die Kulturgüter nicht erfüllt wurde.

Einerseits ist eine gewisse Kontinuität bei den Verhandlungen sichtbar, die meist nur deklarativer Art war. Andererseits – sowjetische Beamte ignorierten nicht nur bisherige Verträge und Verhandlungen, sondern auch eigene Aussagen, Versprechen, sogar den Vertrag, der im Januar 1941 unterzeichnet wurde.

Neben diesen offiziellen Verhandlungen gab es Versuche Kulturgüter illegal aus dem Baltikum auszuführen, besonders während der sowjetischen Okkupation.

Es ist schwierig die Anzahl der ausgeführten Kulturgüter zu bewerten, weil nicht immer alles bis zum Ende verwirklicht wurde – besonders nachdem die Sowjetunion die baltische Staaten im Juni 1940 besetzt hatte. Die kulturhistorischen Sammlungen werden zusammen mit den in der erste Hälfte des Jahres 1940 ausgeführten Sammlungen gezählt. Die Zahl der aus Lettland ausgeführten kunst- und kulturhistorischen Gegenständen könnte bei 13.000 liegen. In Estland schaffte die deutsche Delegation fast alle zur Ausfuhr freigegebene Archivalien auszuführen, aber nur wenige der kulturhistorischen Sammlungen (zusammen 363 Objekte). Sogar aus Lettland durften die Deutschen die Archivalien kaum ausführen, besonderst die im Juli 1940 freigegebenen.

Aigi Rahi-Tamm

Fulfilling “Special Tasks” in the Soviet Rear. Activity of the Department of Archives in 1941–1944

Military occupation of the Republic of Estonia by the Soviet Union that started on 17 June 1940 was immediately followed by a total rearrangement of the life of the whole country and society. Implementation of the Soviet model in Estonia also meant introducing into Estonia Soviet instrument of repression. Along with the adoption of the Constitution of the Estonian SSR on 25 August 1940, a basis was laid to the establishing of a completely new structure. The earlier Ministry of Internal Affairs was replaced with the People's Commissariat of Internal Affairs of the ESSR (ESSR's NKVD). As a Soviet modernization, the archival system was subordinated to the NKVD and in doing so the archives were also made part of the Soviet instrument of repression. To centralize the management of archives, the Department of Archives was set up at the People's Commissariat of Internal Affairs of the ESSR, and along with that, the State Central Archives of the Estonian SSR in Tallinn and its branch, the Tartu Department of the State Central Archives, as well as 11 new city and county archives were instituted at the NKVD county departments.

Reorganization of archives in 1940

As was the case with any other vital government institution, the Department of Archives was also controlled by representatives of the USSR. Seemingly an insignificant position of a substitute of head was quickly filled by a functionary sent from the USSR, either of Estonian or any other national (mainly of Russian) descent, who began to impose Moscow's regulations. Bernhard Veimer was chosen from among local communists as the head of the Department of Archives but soon enough a substitute head Mihhail Organov arrived in Tallinn from Moscow on 15 August to begin the process of Sovietization in the Estonian archives.¹ In August 1940, the situation of the Baltic Archives was assessed by the head of the department of the USSR Headquarters of Archives Fomin. On the initiative of the two persons – Organov and Fomin – a new archival structure was introduced and new employees were hired. In the course of

the changes, part of the earlier archivists were released and replaced with new employees in whose case mastering of Russian became one of the basic qualifications.

On 4 September 1940, the Council of the Estonian SSR People's Commissariat declared all documentary archival materials as state property. All institutions and organizations, both acting and liquidated/nationalized ones, had to surrender their archival materials of public value to the State Central Archives. Documents attending to business of acting institutions could be kept until a prescribed date. First of all the archives had to take over the documents of the Ministry of War (с. 30,000 items), police documentation (over 1,000 personal files), papers of the general (administrative) department of the Ministry of Internal Affairs (50,000 items).² A lot of the material was immediately taken to the confidential department (секретный отдел) of the State Central Archives (in Tallinn), which became one of the most important departments of the years of the beginning of Sovietization.³

Simultaneous with assembling the documents into archives, the confidential department started quickly to work the materials through. Documents were searched to find compromising data in the Soviet sense of the word so that people could be accused of anti-Soviet activity. The last mentioned reason made the archives particularly valuable for Moscow. When Gottlieb Ney, still director of the State Central Archives at that moment was amazed at the subordination of the archives to the NKVD, Fomin answered that the point of view shared in the world that archives were research institutions should fast be forgotten; it may be so in the capitalist world, "in the Soviet country the main task of the archives is to expose class enemies to destroy them."⁴

A similar attitude is repeatedly reflected in the official correspondence in which archives are reprimanded for addressing any other problems but focussing on the most important issue – exposure of class enemies and helping party and Soviet organs in crushing them. These jobs were fast. It was unheard of when "interesting material meant for operative use was still kept in boxes and not being worked at. [...] You are responsible for archival documents wherever they are kept in the Estonian SSR. [...] You are also responsible for using archival documents on schedule to consolidate the power because when archival documents are used in time, we can sooner expose people's enemies through the operative department of the NKVD of the ESSR. [...] The situation has to be assessed fully realistically and take all possible measures to justify the hopes placed on you and your system. Working through confidential archival documents is the main battle (боевая) duty, you've got to do it exactly and quickly so that its purposefulness and legality would not raise doubts, not now, not ever."⁵ These were the words of Svetlov, a substitute head of the NKVD of the USSR Headquarters of Archives when he called upon Veimer, head of the Department of Archives to act more effectively.

Formation of the “file on political colourings”

This way, in autumn 1940, a basis was laid to mass collection of compromising material that was used for cleansing society from the so called “alien element”. The data were filed under the name “the file on political colourings”.

It was actually an all-union “file on political colourings” that was started in the Soviet Union in September 1939 already. A year later, in October 1940, the departments of archives of the People’s Commissariats of Internal Affairs in the Ukraine, Belorussia, Moldova, Karelia, Latvia, Lithuania and Estonia were ordered to introduce registration of their “counter-revolutionary element”. At the same time, the categories of persons whom Soviet power regarded as the most dangerous ones and who had to be promptly isolated from society were established. Based on the elaborated archival materials, a system of card index was to be compiled for the categories listed. A personal card was started for each suspicious person with his/her name, year and place of birth, documented place of work and occupation, all kinds of compromising contacts and a reference to the source on it. All recorded persons were entered into reference-lists, in three copies, and these were immediately sent to the People’s Commissariat of Internal Affairs for the realization, in other words, for operative use. The second and third copies of the lists were sent to the archives of the NKVD of the USSR and to the Headquarters of the NKVD Archives.⁶

The head of the confidential department T. Krupitševa was hired from Russia, she tensely watched over her employees lest they communicated with the colleagues from other departments or left a person’s name out of the card. Not to lose any of the cards she sealed the doors of the filing cabinet every evening and personally broke the seal next morning.⁷

Compilation of that file was finished in the mid-1950s, when mass repression of people had also ended. The data collected by the Russian historian Olga Kopylova show that the compilation of the special card index was completed at the end of 1956. In the 1960s, the card index was transferred from Moscow to Jalutarovsk in Siberia, where by now it has partly been destroyed and its use is very complicated.⁸

As to the file, several stages and more active periods can be distinguished (e.g., when the gathering of data was particularly of large-scale). Likewise, several categories of persons in whom more interest was shown at a given time, can be distinguished. This article focusses on only one period in the history of the files – the activity in the Soviet rear and categories of the persons as targets to compromise in those years.

Breaking out of the war and evacuation of materials to Kirov

Breaking out of the war between the Soviet Union and Nazi Germany caused a forced evacuation of many institutions and inhabitants to distant areas of the Soviet Union. On 2 July, it became clear that in no time archives had to be evacuated to Russia, Kirov. Packing documents into boxes began. In the first place, all current correspondence and materials of instructions (e.g. NKVD resolutions) had to be evacuated. The most important stocks came from the archives of the political police, ministries of internal, foreign affairs, and justice, higher military court and prosecutor's office, government office of the Republic of Estonia, courts of military units in 1917–1920, commanding of tsarist gendarmerie, Judenitch's army and of various parties. But besides that, a systematic card index, meant for the internal use only, about the Political Police of the Republic of Estonia with 200,000 cards in it was evacuated to Kirov where it was also put in order.⁹

In the course of the first half-year of 1941, from January through May, ca 2% of the whole Estonian population was recorded on the "file on political colourings". Within five months, cards for "political colourings" had registered 37,794 persons.¹⁰ In addition to regular elaboration of the documents by stocks, the archives had to give responses to continuous inquiries from party and security organs about persons that they were interested in. And it had to be done very fast, within 24–48 hours. Immediately before the war, in June 1941, about 100 inquiries were sent in from the departments of the NKVD of the ESSR and USSR. By 6 June, the Department of Archives had not been able to answer 1,400 prompt inquiries. At the same time, it was not physically possible to answer inquiries in time (within maximum ten days) in spite of the fact that the whole department was out working.¹¹

Four employees from the Department of Archives were evacuated to the rear. In the course of evacuation their ship was hit, two men were killed. Part of the documents sank, including the list of materials that were aboard the ship. The men who survived and landed in Leningrad were head of the Department of Archives Bernhard Veimer and his assistant Mihhail Organov.¹²

A young woman Ada Piirak, having worked at the Tartu archives, got into the rear in a strange way. In spring 1941, she was sent to three-month courses in Moscow. Because of the war she could not return to Estonia. So she was forwarded to work in a Saratov archive where Organov found her and had her transferred to Kirov. She became one of the main compilers of the cards in Kirov. Although the "file on political colourings" was a governmentally important task, one of the executives, namely Ada Piirak, had to suffer hunger and cold in Kirov. Due to starvation she was taken to hospital in 1943. When her state became known, she was given 350 roubles and a few

necessary things by the Council of the People's Commissariat of the Estonian SSR. She got a few items with the help of Organov.¹³ At the end of 1943, another employee Leili Vallaste began to work in Kirov. Thus, the work we are referring to had to be done by 2–3 persons – M. Organov, A. Piirak and L. Vallaste. B. Veimer did not settle down in Kirov nor did he work through the stocks, he fulfilled special tasks elsewhere in the rear that will be touched upon presently.

Working through materials in Kirov

The Historical Archives of the Kirov Oblast gave a separate room for the materials transferred from Estonia. Working through the documents and supplementing to the “file on political colourings” was resumed again in June 1942. In this work the employees had to observe the NKVD of the USSR resolution no. 001345 issued on 23 October 1940 that was supplemented by the NKVD of the USSR Head Office of Archives' instruction no. 2/723m as of 1 September 1942 on working through documents and keeping records of “counter-revolutionary element”.

First of all Ada Piirak began to work through the stocks of the archive of the Commissar of the Tallinn political police and based on those, included in the list all the members of the League of Participants in the War of Independence (or according to Soviet rhetoric, “Vapses” who allegedly belonged to fascists). Next, Russian monarchists whose names were found in the same stock were recorded. Then, members of the political police of the Republic of Estonia, volunteers to the Soviet-Finnish war and members of the Pro Patria League were focused on. The high membership number of the Pro Patria League surprised the compilers who had thought the number to be between 2000–3000.¹⁴ In working through the documents their number appeared to be times more, all in all 7048 cards were compiled on them.¹⁵ The stocks of materials investigated yielded abundant information about persons and various “political colourings” and the lists lengthened by the month. The investigation of the stocks of the political police was followed by those of the chancery of state, ministries of internal and external affairs and thus the recording of the established “counter-revolutionary element” continued.

Along with the planned investigation of the material by stocks it was important to send answers to various inquiries about both concrete persons and categories of persons. Based on the NKVD of the USSR resolution no. 001321 of 11 June 1942, lists were required about German, Austrian, Romanian and other spies or suspects.¹⁶ Only a couple of months were given to fulfil the task. Within a month, 72 German spies or suspects and 18 Germanophiles were “discovered” in various stocks. All in all during two months, in July and August, 406 persons as suspects in espionage were

listed, and data were discovered in 25 various stocks. One of the lists was sent to the 2nd department of the USSR Headquarters of Archives, the other had to be forwarded to the operative department of the NKVD of the ESSR, so that operative groups of the NKVD of the ESSR that were still being staffed could immediately use them. On 10 November 1942, in a letter sent to head of the NKVD of the USSR Headquarters of Archives Security Major Nikitinski, Organov doubted whether the formation of Estonian operative groups had started yet. Organov was also worried about not getting any queries from the NKVD departments of the USSR on persons; that was different from what had taken place in Estonia in the period of 1940–1941 when thousands of queries from Moscow had to be answered. Likewise, Organov suggested that since in 1941 great numbers of people from the Baltic countries were evacuated to the inland of the USSR, it is important to carefully check on their political past.¹⁷

At the turn of 1942/1943, the events that took place in the years of 1918–1921 became the most topical ones. The departments of archives in the Ukraine, Estonia and Latvia received the following instruction: "In accordance with arisen needs, fast forward data about the staffs of bourgeois governments of the Ukraine, Estonia, Latvia during the Civil War, with the description of each government's activity during that period." A preliminary list contained 263 names. The lists were supplemented with the names of persons who had been working in various government agencies within 1918–1921. This list was also growing fast.¹⁸

One of the first categories that most interested the NKVD of the USSR contained the names of the members of Russian White Guard organisations, active in the Republic of Estonia. The interest was very high also in the Kirov period. First it was necessary to find out the officers (both volunteering and the soldiers who had got punished) from Commander Judenitsh's North-West army strength. Later, data were demanded about all the servicemen in the armies of Wrangel, Denikin and other enemies of the Soviet power. Those who were arrested, were accused of intelligence activity against the Soviet Union. During the "cleansing" in the Soviet Russia of the 1920s–1930s, emigrants were established mainly based on archival materials. In the period under observation, additional data were found in the Baltic and Ukrainian archives. After the end of the Second World War, abundant information about the White movements in emigration were gathered in the Archives of Prague.¹⁹

The following list offers an overview of all the personal categories about which data were required in Kirov in the years of 1942–1944. They were as follows:

- members of the Estonian government, Parliament (Riigikogu) and public services;
- employees of the Prosecutor's Office and the court system;
- members of the Higher (Military) Court Martial;
- employees of various ministries, heads of departments, directors;

- members of foreign embassies and various government commissions and missions of the Republic of Estonia;
- county elders and mayors, members of rural and urban local governments;
- senior and higher personnel of the Estonian army;
- members of the Defence League;
- chiefs of border-guard stations;
- prison governors and guards;
- policemen, employees and agents of political police;
- persons who had served in the Finnish et al. countries' armies, decorated for military services by the Republic of Estonia;
- the Finnish, Polish, Latvian officers and soldiers who had fought in the War of Independence and were decorated with the Cross of Freedom or other orders etc. by the Republic of Estonia;
- those who had fought in the War of Independence and were given land;
- those who had been decorated for suppressing the riot of 1 December 1924;
- those convicted communists who repented their crimes;
- industrialists, concessionaires (major governmental suppliers), businessmen, directors of stock exchange associations et al. capitalists, owners of factories, merchants, directors/owners of companies;
- the Estonian citizens who lived in the Soviet Union; employees of Estonian embassies, members of various commissions acting in the Soviet Union who had been arrested by the Soviet administration for counter-revolutionary activity, espionage or speculation;
- the Soviet citizens who had been declared kulaks or anti-Soviet elements, most of them Estonians by nationality and had fled to Estonia from the Soviet Union and had made their homes in Estonia;
- the representatives of various nations who lived in the Republic of Estonia without having citizenship but were owners of the Nansen Passport.²⁰

Before the archival materials were returned from Kirov to Estonia in October 1944, a more thorough investigation of two stocks of the ministry of external affairs "Estonian military representation in London" and "... in Poland". The last mass personal category that was dealt with in Kirov concerned the lists of Estonians and Germans who had left the country in the course of returning to their native land (*Umsiedlung*) in 1939.²¹

Taken all together, in Kirov the file on "political colourings" was supplemented by c. 53,000 new cards. By way of comparison it ought to be added that since October 1940 until June 1941 (9 months) 60,000 cards were compiled in Estonia. At the same time, the archives had to respond to various inquiries about so called "suspicious" persons. The number of inquiries was also ca 50,000.

After the war, the file was supplemented with thousands of cards every year. For example, in 1945 more than 45,000 cards were filed, in 1946 about 40,000 cards etc. Within the years 1940–1957, about half a million cards were filed about those who were “politically coloured”. Considering the small number of population of Estonia, ca 1 million, these figures were very high. In addition to the “file of political colourings”, the Soviet security organs used a number of other files or card indices. Incessant exposure and recording of “people’s enemies” took place in the Soviet system, pursuing to establish a total control over society.

Examples of the file implementation in Kirov

As is clearly put in the documents, the archival data were used in the Chekist operative work and finding out counter-revolutionary element. Indeed, as Organov wrote in his letter to Nikitinski, head of the Headquarters of Archives of the NKVD of the USSR, mentioned above it was necessary to check on forcibly evacuated citizens to the Soviet rear. First of all, it concerned thousands of men who had been mobilized by force to the Red Army and whose number amounted to 34 thousand.²²

In August 1941, for reasons of nationality, social status etc., thousands of the mobilized Estonians in the Red Army were sent from the front to labour battalions that were subordinated to the NKVD. The fate of those men was grim – about 12,000 men died in labour battalions. In 1942, Estonian men were formed into the Estonian Rifle Corps. Before enlistment, they all had to stand in front of a military commission that assessed the men’s political-moral qualities. The “politically unreliable” persons were not suitable to send to the front and many of them were sent to prison camps. The men who had belonged to the Defence League, Pro Patria League, etc. were regarded as politically unreliable and thus disqualified as soldiers. A number of various commissions had been engaged in the formation of the Estonian Rifle Corps, at the same time many men from labour battalions had never heard about such commissions. Urmas Usai has written about the ways how the Estonian Rifle Corps was formed.²³

In addition to those mobilized, about 25,000 persons were evacuated to the Soviet rear of whom 25% got killed either on the way to or in the rear. Likewise, it was necessary to check on many persons’ political past before they could be hired by Soviet institutions. Mainly party organs were engaged in making the inquiries. In 1943, the CC of the EC(b)P inquired about 458 persons. Compromising facts were found for 146 persons among them.²⁴ For example, in November 1943, the archives delivered an answer containing data about ten persons, most of whom had been members of the Defence League. Also among them were a monarchist and a volunteer to the Finnish

army against Soviet troops. In a number of cases former connections with the Vapses or former membership of the Pro Patria League were found out.²⁵

In 1943–1944, the main activity of the party focussed on new staffs and the formation of operative groups.²⁶ Along with the Red Army, operative groups were also to arrive in Estonia to take over local power. The selection into operative groups was controlled by the party. New members' earlier positions, activity during the Second World War, membership to parties or organizations of the Republic of Estonia were closely investigated. Membership of a party or the Defence League was a compromising fact.²⁷

But since the staffs were lacking, in a number of cases the compromising facts were overlooked. It happened that the "alien element" to Soviets was temporarily made use of for the lack of more appropriate personnel. It was so in the beginning at least. In the course of later changes in the personnel they might have been thrown aside already.

A helping role of archives appeared also in compiling the so called "orientating surveys" (ориентировка), required about some institutions or organizations. In February 1943, the Headquarters of Archives sent a circulation to all heads of departments of archives in Soviet republics, *krays* and *oblasts*, explaining how important it was in the work on confidential stocks to inform the USSR security organs about the contents of materials to better orientate in situations. "Orientating survey" had to contain the following: data about the formation and liquidation of an organization; the aim and tasks of the organization; what its structure and main activity consisted in; who made up the organization who had leading positions, who were participants or members. In case there were many members, they had to be classified by the attributes of party, nationality, etc. A special emphasis was laid on the description of the so called counter-revolutionary activity: how conspiracy worked and new members were enrolled, how communication with foreign countries was carried out, what kind of relationships had been set up with other organizations, foreign intelligence service, facts about foreign agency. Similar overviews were required about various companies, societies, organizations, unions, missionaries, parties who had any contacts in foreign countries. The Soviet Ministry of State Security was fully convinced that a majority of Estonian as well as Romanian, West-Ukrainian and West-Belorussian, Lithuanian, Latvian and Finnish foreign companies, stock holders or members of various organizations had connections with the German, Japanese or some other foreign intelligence services.²⁸ In 1943, similar "orientating surveys" were compiled about numerous organizations and institutions, among them the Pro Patria League, Higher Military Court, Defence League.²⁹

Berhard Veimer and Mihhail Organov

Despite the fact that both Veimer and Organov survived the shipwreck when evacuating from Tallinn to Leningrad, dissonance in their relationship becomes evident immediately after their arrival in Russia. On 16 September, Organov left for Moscow and reported on the situation at the Headquarters of Archives. Even half a year later, in an account to head Nikitinski of the Headquarters of Archives, Organov had to mention that, differently from him, Veimer had not informed the Headquarters of Archives about his stay in Moscow, or visited the Headquarters.³⁰ Veimer did not go to Kirov, as a representative of the Council of the ESSR People's Commissariat he dealt with the problems of evacuees in Tsheboksary. Simultaneously, he continued to work as head of the Department of Archives of the ESSR.³¹

In November 1943, Veimer began to take interest in what had been accomplished in Kirov and wanted to see reports on the work done. In this connection Organov was addressed by Oskar Sepre, vice-chairman of the Council of the People's Commissariat. Organov refused to submit reports explaining that since their work in Kirov was confidential, a respective report could be sent to Veimer only by the permission of head of the Headquarters of Archives Nikitinski.³²

The material at hand does not allow to go into detail as to the quarrel between the two functionaries but a certain coldness is apparent even in the few documents. At any rate, Veimer made another attempt to transfer the card index to Moscow where he was staying at that time.³³ At the end of 1943, Organov was disengaged from the archival work for a month or two and sent to buy up bread grain. The disposal made Organov very angry and he warned Veimer that because of his being away "the NKVD of the USSR order for establishing and recording counter-revolutionary element of occupied republics as quickly as possible remains unfulfilled" and urgent questions unsolved. Organov threatened to turn to Nikitinski to assure that matters like that would never happen again.³⁴ In 1944, Nikitinski repeatedly made inquiries to the People's Commissar of Internal Affairs of the ESSR A. Resev about the activity of Veimer and expressed his discontent with him.

From February to August 1944, Veimar stayed in Leningrad. Here his task was to keep in touch with the Leningrad front and political departments of the Estonian Rifle Corps through which he received 483 copies of the newspapers issued in Estonia during German occupation. In those papers he had to search for the "anti-Soviet element" which he did, finding data about 2,280 persons. Those persons were not only political figures, policemen or servicemen in the German army. There were also economists, farmers, clericals, scientists, artists, sportsmen, newspaper reporters among them. On 7 July 1944, in Leningrad, Veimer introduced the data to the would-be chiefs of county departments of the NKVD/NKGB who then drew up lists about the county people concerned.³⁵

In 1944, when preparations were made to re-conquer the Estonian area, the USSR Headquarters of Archives repeatedly reminded Veimer of the requirement that the archives had to continuously inform the NKGB-NKVD organs and "SMERŠ" (military counterintelligence) about confidential materials in stocks and help them in their operative work.³⁶ In 1944, at Nikitinski's request, a few archivists were also involved into the work of operative groups of the NKVD of the ESSR, to ensure gathering and transmitting to the Department of Archives all important documents left by the enemy.³⁷

Tensions in the relationship between Veimer and Organov remained also in the second half of 1944. In autumn, Bernhard Veimer was released from the position of head, although he was a brother of Arnold Veimer, chairman of the Council of the ESSR People's Commissariat. Bernhard's brother Rudolf and Arnold had taken part in the riot of 1 December 1924, for which Rudolf was executed and Arnold sentenced to prison in 1923–1938. During the postwar period the "prison communists" who had risen to power in 1940 were gradually pushed aside, being accused mainly of bourgeois nationalism. At the peak of the fight, in 1950–1951, the first secretary of the ECP Nikolai Karotamm, Minister of Security of the ESSR Boris Kumm, Minister of Internal Affairs of the ESSR Aleksander Resev, chairman of the Council of the Ministers of the ESSR Arnold Veimer and numerous others were released. Bernhard Veimer's name, along with other names, can be found in several documents related to accusations of bourgeois nationalism, describing his various offences. Among other things, he was accused of forgery of biographical data, belonging to the Defence League, warning people against security organs, anti-Soviet activity in the rear (e.g., after evacuating from Tallinn at the Leningrad hotel "Astoria" a discussion had taken place about to which area of the Soviet Union it was the most reasonable to go, where it was the easiest to reach Western allies, the victory of the USSR was not believed in).³⁸ Veimer was also accused of losing documents and spoiling rules of conspiracy. Thus, for example, he received guests at the Leningrad hotel "Oktjabrskaja", where he lived and worked through materials and to whom he had retold about the newspapers at his disposal and personal information in them.³⁹

A particular problem was raised because of the disappearance of materials related to court trial of 149 Estonian communists in connection with the 1924 riot. First B. Veimer and Maks Pudivere (the latter worked as an inspector of the Department of Archives in 1940–1941) were accused of it, but their guilt was not proved. M. Pudivere was arrested in January 1951 and was eventually sentenced to 10 years of imprisonment for having possessed anti-Soviet literature (§58-10).⁴⁰

Gathering materials about the trial of Estonian communists started in autumn 1940. One of the initiators was Sergei Kingissepp, the son of murdered leading communist of Estonia Viktor Kingissepp, who came to Estonia in 1940 as a security lieutenant to revenge for his father. On his initiative, everything related to Viktor Kingissepp was investigated long and thoroughly. By December 1940, all necessary documentation about the 1924 events had been gathered and within a short period all the persons associated to punishment of communists were arrested, from highest statesmen to low-rank policemen. Sergei Kingissepp personally took part in arrests and conviction of Estonian state officials. Later, in Kirov, all the other persons who had been awarded by the state for stifling the 1 December 1924 riot were separately recorded in the file.

In September 1944, the materials taken to Kirov began to be re-evacuated to Tallinn. M. Organov arrived in Tallinn parallel to the front, practically. A few days after the occupation of Tallinn he was organizing re-evacuation of the archives.⁴¹ On 25 November 1944, Organov was appointed head of the Department of Archives of the Ministry of Internal Affairs of the ESSR and held the post till March 1952. As irony of the fate, Organov, too, had eventually to take the responsibility for his activity in the Soviet rear and he was accused of losing documents in 1941–1944, among other materials there were the documents of the trial of communists. Although Organov had been in trouble earlier, too, as for example in his questionnaire he had suppressed the truth about the fact that his wife had been born in Poland and that in 1918 his brother-in-law had remained to live in Riga, in the Republic of Latvia, due to which he had been released from the organs of the NKVD in 1939. A year later, in 1940, he had been rehabilitated to his post and sent to Estonia in August.⁴² The indictment in 1952 did not let him keep the post of head of the Department of Archives any longer.

Back to Estonia

Occupation of Estonia by the Red Army meant new repression for the population. Preparations for it had been started in the rear already. Subsequent events testify to the fact that in the Baltic countries the war continued after the war. In autumn 1944, mass arrests of the population started again. And, once again, the archives were engaged in gathering compromising data.

The compilation of the files continued in Tallinn since October 1944. The main emphasis was placed on searching through stocks of the institutions of the period of German occupation. Archives had to fast draw up the structure of German institutions

and schemes based on the materials so that Chekists of the operative department could quickly get to know the German system.⁴³

Again, the archives, subject to the USSR NKVD fulfilled their task in the enormous Soviet repressive machinery that besides using the “file on political colourings” in checking on various biographical data, all kinds of questionnaires about common people, i.e. checking not only on the “alien element” but kept checking on their own party comrades.

References

- 1 Estonian National Archives (=ERA). C. R1490, i. 1, u. 2, p. 14.
- 2 ERA. C. R2338, i. 1, u. 5, pp. 6–8.
- 3 Read more closely about Sovietization of the Estonian archival system in: Pirsko, P. Eesti arhiivinduse sovetiseerimine 1940–1941 [The Sovietization of Estonian archival system in 1940–1941]. Eesti NSV aastatel 1940–1953: Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. [Soviet Estonia 1944–1953: Mechanisms and consequences of Sovietization in Estonia in the context of development of Soviet Union and East Europe.] Tannberg, T. (ed.). *Eesti Ajalooarhiivi toimetised. Acta et commentationes archivi historici Estoniae*, 15 (22). Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2007, pp. 106–152.
- 4 Ney, G. “Teadlasest tšekistik” [From a Researcher into a Chekist], in: *Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas* [Estonian State and People in the Second World War]. Vol. 3. Punane aasta [A Red Year]. Stockholm, 1956, p. 154.
- 5 From a letter of Svetlov, a substitute head of the NKVD of the USSR Headquarters of Archives to head of the NKVD of the ESSR Department of Archives Veimer on 4 December 1940. ERA. C. R1490, i. 1, u. 2, p. 17.
- 6 Read in greater detail about the “file on political colourings” in: Rahi-Tamm, A. “The File on Political Colourings”. Isikuandmete kogumine ja kasutamine aastail 1940–1957 [Gathering and Use of Individual Data in 1940–1957]. 65 aastat 14. juuni 1941 genotsiidikriteost Eestis. Ajalookonverents [65 Years from Genocide of 14 June 1941 in Estonia. A History Conference]. Eesti Memento Liit, 2006, pp. 20–29; Rahi-Tamm, A. “Politiniu atspalviu spekartotekos” sudarymas estijoje 1940–1957 metais. Genocidas ir rezistencija: The Heritage of KGB in the Baltic States: Policy, Lustration, History; Vilnius; 6–7.04.2006. Lietuvos gyventoju genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2006, 2, pp. 110–116. <http://www.genocid.lt/centras/lt/453/a/> [23.01.2008]
- 7 Ney, G., p. 155.
- 8 Копылова, О. Н. В поисках “спецкартотеки ГАУ НКВД СССР”. *Отечественные архивы*, No 1, 2000, pp. 31–37.
- 9 The card index of the political police contained data mainly about communists or those suspected of communist mentality, members of the political movement “War of Freedom Veterans’ League” as well as members of numerous students’ organisations and many other socially active people. Naturally, the card index contained also numerous names that had been included in it quite accidentally.
- 10 ERA. C. R1490, i. 1, u. 1, p. 13.

- 11 ERA. C. R1490, i. 1, u. 2, p. 67.
- 12 ERA. C. R2338, i. 1, u. 33, pp. 1–5.
- 13 ERA. C. R2338, i. 1, u. 37, p. 27.
- 14 ERA. C. R2338, i. 1, u. 33, p. 39.
- 15 ERA. C. R2338, i. 1, u. 34, p. 40.
- 16 ERA. C. R2338, i. 1, u. 34, p. 10.
- 17 ERA. C. R2338, i. 1, u. 33, pp. 33–34.
- 18 ERA. C. R2338, i. 1, u. 34, pp. 33–34.
- 19 Holquist, P. "State Violence as Technique. The Logic of Violence in Soviet Totalitarianism", in: *Landscaping the Human Garden. Twentieth-Century Population Management in a Comparative Framework*. Weiner, A. (ed.). Stanford University Press, 2003, pp. 36–37.
- 20 The Nansen passport was given to a person without citizenship, or to a refugee in their country of residence, it was a temporary ID, a document replacing a passport. It was used also for political reasons. Numerous White Guard Russians and their family members in Estonia had the Nansen passports. The Soviet Union registered all those people as "counter-revolutionary elements".
- 21 ERA. C. R2338, i. 1, u. 34, p. 94.
- 22 In 1941, about 60 thousand Estonian people were evacuated and forcibly mobilized to the Soviet rear. See Rahi-Tamm, A. "Human Losses", in: *The White Book. Losses Inflicted on the Estonian Nation by Occupation Regimes 1940–1991*. Estonian State Commission on Examination of the Policies of Repression, 2005, p. 28.
- 23 Usai, U. *Eestlased tööpataljonides 1941–1942. Mälestusi ja dokumente* [Estonians in Labour Battalions in 1941–1942. Memories and documents]. Vol. 1. Tallinn, 1993, pp. 11–14.
- 24 ERA. C. R2338, i. 1, u. 37, p. 35.
- 25 ERA. C. R2338, i. 1, u. 34, pp. 51–54.
- 26 An operative group became a core unit for managing counties and cities. It consisted of chairmen of party committees of counties and cities and their substitutes, employees and agents of executive committees, people's commissars etc.
- 27 *Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991* [Organizational Structure of the CC of the ECP in 1940–1991.] Tarvel, E. (ed.). Tallinn, 2002, pp. 182–183.
- 28 ERA. C. R2338, i. 1, u. 34, pp. 41–41. In the opinion of Terry Martin the fear for capitalist influence and foreignness that might penetrate to the USSR through borderland citizens was one of the factors that alerted "ethnic cleansing". Martin, T. "The Origins of Soviet Ethnic Cleansing". *The Journal of Modern History*, 1998, vol. 70, no. 4, p. 860.
- 29 ERA. C. R2338, i. 1, u. 37, p. 34.
- 30 ERA. C. R2338, i. 1, u. 33, pp. 5–6.
- 31 See more closely for Veimer's and Organov's biographical data in Pirsko, P., pp. 124–133, 147–149.
- 32 ERA. C. R2338, i. 1, u. 34, p. 58.
- 33 ERA. C. R2338, i. 1, u. 34, p. 63.
- 34 ERA. C. R2338, i. 1, u. 34, p. 67.
- 35 Branch of the Estonian National Archives (=ERAF). C. 17/1, i. 1, u. 7, p. 38.
- 36 ERA. C. R2338, i. 1, u. 34, pp. 94–94.

- ³⁷ ERAF. C. 17/1, i. 1, u. 7, pp. 36–37.
- ³⁸ Pirsko, P., p. 149. ERAF. C. 131, i. 1, u. 219, pp. 109, 216.
- ³⁹ ERAF. C. 17/1, i. 1, u. 7, p. 45.
- ⁴⁰ ERAF. C. 131, i. 1, u. 219, pp. 2–4.
- ⁴¹ ERA. C. R2338, i. 1, u. 34, p. 95. In August 1945, Organov was used in direct Chekist work – namely, he commanded a deportation operation of citizens of German descent in a county of Võrumaa. See for it: Rahi-Tamm, A. “Deportation und Verfolgung in Estland 1940–1953”, in: *Vom Hitler-Stalin Pakt zu Stalins Tod. Estland 1939–1953*. Hg. O. Mertelsmann. Bibliotheca Baltica, Hamburg, 2005, pp. 220–230.
- ⁴² ERAF. C. SM1, i. 2, u. 29041, pp. 28–29.
- ⁴³ NKVD/NKGB order no. 001222/00368, as of 2 October 1944 “Methods of improvement of work on materials of state archival confidential stocks for use in operational surveillance”.

Aigi Rahi-Tamma

“Īpašie uzdevumi” padomju aizmugurē.

Arhīvu nodaļas darbība: 1941–1944

Kopsavilkums

1940. gadā Padomju Savienības veiktā reorganizācija ieviesa nopietnas pārmaiņas Igaunijas arhīvu pārvaldes sistēmā. Arhīvi tika pakļauti Igaunijas PSR lekšlietu tautas komisariātam (IPSR NKVD) un tajos izveidotas īpašas nodaļas, kuru darbinieki sāka meklēt kompromitējošu informāciju, lai apsūdzētu cilvēkus pretpadomju darbībā. Savākto informāciju apkopoja “politisko simpātiju [politiskā attieksme] kartotēkā”.

Kad 1941. gada vasarā sākās Vācijas–PSRS karš, Igaunijas PSR lekšlietu tautas komisariāta arhīvu nodaļas tika nosūtītas uz Kirovu līdz ar svarīgiem arhīvu dokumentiem, kurus 1942.–1944. gadā aktīvi izmantoja. Pirmām kārtām uzmanību pievērsa tādām cilvēku kategorijām kā Igaunijas Republikas Politiskās policijas darbinieki, brīvprātīgie Padomju Savienības–Somijas kara dalībnieki, *Pro Patria* līgas biedri, krievu monarhisti, Aizsardzības līgas biedri utt. Šis saraksts strauji auga. Kirovā “politisko simpātiju kartotēka” kopumā papildinājās ar apmēram 53 000 kartītēm. No 1940. gada līdz 1957. gadam “politisko simpātiju kartītes” tika aizpildītas apmēram pusmiljons personām.

Dokumentos ir skaidri norādīts, ka arhīvu materiāli izmantoti čekistu operatīvajā darbā un t.s. kontrrevolucionāro elementu atklāšanā. Tūkstošiem Igaunijas iedzīvotāju, kuru politiskā pagātne bija jāpārbauda, evakuēja un piespiedu kārtā mobilizēja uz padomju aizmuguri. Partijas orgāni uzdeva pārbaudīt informāciju arī par tādiem cilvēkiem, kas strādāja padomju institūcijās vai arī bija iesaistīti operatīvajās grupās. Kompromitējošs fakts bija pietiekams iemesls, lai cilvēku ieslodzītu nometnē, atlaistu no amata utt. Bet,

tā kā trūka darbinieku un vispār piemērotu cilvēku jeb cilvēkresursu, vairākos gadījumos kompromitējošie fakti netika ņemti vērā. Taču nepieciešamības gadījumā šādas ziņas izmantoja pret konkrētām personām. Tā, piemēram, 1944. gada rudenī tika izvirzīta apsūdzība pret Bernhardu Veimeru, kurš tikai 1940. gada jūlijā bija iecelts par Igaunijas PSR Arhīvu nodaļas vadītāju. 1944. gada novembrī par jauno nodaļas vadītāju tika iecelts Mihails Organovs. Tieši viņš bija tas, kuru 1940. gada augustā atsūtīja no Maskavas sovetizēt Igaunijas Arhīvu pārvaldi un kurš bija atbildīgs par "politisko simpātiju kartotēkas" veidošanu. Organovs astoņus gadus vēlāk tika apsūdzēts par dokumentu nozaudēšanu 1941.–1944. gadā un 1952. gada martā atlaists no amata.

Sarkanās armijas veiktā otrreizējā Igaunijas okupācija iedzīvotājiem nozīmēja jaunu represiju vilni, kurš jau frontes aizmugurē bija sagatavots. Strādājot PSRS NKVD pakļautībā, arhīviem pēc kara bija arī jāpilda sava loma milzīgajā padomju represiju mašīnērijā, kas līdās "politisko simpātiju kartotēkas" izmantošanai turpināja pārbaudīt dažādus biogrāfiskus datus, aizpildīt visdažādākās anketas par vienkāršajiem cilvēkiem, t.i., pārbaudīja ne tikai "svešos elementus", bet turpināja pārbaudīt arī savus partijas biedrus.

Antonijs Zunda

Lielbritānija starp *de facto* un *de iure* Baltijas valstu okupācijas un aneksijas atzīšanas jautājumā Otrā pasaules kara sākumposmā (1940–1941)

1940. gada jūnijā Padomju Savienība, balstoties uz Molotova–Ribentropa pakta slepenajā protokolā panākto vienošanos ar nacistisko Vāciju, vienlaikus okupēja visas trīs Baltijas valstis – Latviju, Lietuvu un Igauniju. Tālaika vadošo pasaules lielvalstu reakcija uz notikušo bija atšķirīga. ASV uz Padomju Savienības prettiesisko rīcību reaģēja visasāk. 1940. gada 23. jūlijā ASV valsts sekretāra vietnieks Samners Valless nāca klajā ar īpašu deklarāciju. Tajā bija uzsvērts: *“Pēdējo dienu laikā viens no trīs mazo Baltijas valstu – Igaunijas, Latvijas un Lietuvas – varenākajiem kaimiņiem strauji tuvojas mērķim pa aplinkus ceļiem, kurus tas izvēlējis, lai iznīcinātu šo valstu politisko un teritoriālo integritāti. Kopš tās dienas, kad šo republiku tautas pirmo reizi ieguva savu patstāvību un demokrātisku valsts iekārtu, Savienoto Valstu tauta ar dziļu un simpātisku interesi ir sekojusi to patstāvības apbrīnojamajam progresam. Savienoto Valstu tauta nosoda katru vardarbību, vienalga, vai to īsteno, lietojot varu vai varas lietošanas draudus. Tāpat tā nosoda jebkādu kādas valsts, lai cik spēcīga arī tā būtu, iekļaušanos otras suverēnas valsts, lai cik vāja tā būtu, iekšējās lietās.”* Ar šo deklarāciju ASV skaidri paziņoja Padomju Savienībai, kā arī citām valstīm, ka tā neatzīst Latvijas, Lietuvas un Igaunijas aneksiju un inkorporāciju. ASV savu pozīciju balstīja uz 1932. gadā formulēto Stimsona doktrīnu, kas paredzēja neatzīt svešas valsts teritorijas sagrābšanu, ja tā īstenoja ar spēku vai draudiem. Turpmāk – līdz pat 1990. gadam, t.i., Baltijas valstu neatkarības atjaunošanai, ASV īstenoja pilnīgu okupācijas neatzīšanas politiku.

Atšķirīgāka nostāja pret Baltijas valstu okupāciju bija citai apskatāmā laika ļoti ietekmīgai Rietumu lielvalstij – Lielbritānijai. Tās pozīcija sāka iezīmēties 1940. gada jūnija beigās. 22. jūnijā Lielbritānijas Ārlietu ministrijā (*Foreign Office*) notika Latvijas un Igaunijas vēstnieku saruna ar Ziemeļu departamenta (tas bija atbildīgs par Baltijas valstīm) direktoru Lorensu Koljeru. Dienesta ziņojumā pēc šīs sarunas L. Koljers konstatēja, ka Anglijas valdībai drīzumā būs jāformulē sava nostāja pret pēdējā laika notikumiem Baltijas valstīs. Viņš Padomju Savienības rīcību nodēvēja par nelikumīgu un

tās paskaidrojumus nosauca par liekuļotu izlikšanos. L. Koljers konstatēja, ka likumīgi izveidotās Baltijas valstu valdības 1940. gada jūnijā gāztas, lietojot spēku.²

L. Koljers uzsvēra, ka Anglijas valdībai nevajadzētu steigties atzīt ar spēku veiktās izmaiņas Baltijas valstīs. Viņš aicināja uzskatīt Londonā akreditētos Baltijas valstu sūtņus par likumīgiem šo valstu pārstāvjiem. Augstais Ārlietu ministrijas ierēdnis arī atzīmēja, ka būtiska loma Anglijas turpmākajā pozīcijā būs PSRS gatavībai sadarboties pret Vāciju. L. Koljers konstatēja, ka Anglijas pieejai Baltijas jautājumam, tas ir, okupācijas fakta atzīšanai vai neatzīšanai, nebūs izšķirošas nozīmes Padomju Savienības stratēģijā šajā karā. Ziņojuma nobeigumā L. Koljers atzina: *“Ja Padomju Savienības valdība apliecinās gatavību reāli palīdzēt mums pret Vāciju, tad mēs savukārt varētu apsvērt ideju par amorālu darījumu ar šo valsti attiecībā uz Baltijas valstīm, kā arī iespējams Somiju un Rumāniju. Bet es jūtu, ka mēs neko neiegūsim, viņu noziegumus priekšlaikus atzīstot.”*³

Anglijas ārlietu ministrs Edvards Frederiks Halifakss savā 1940. gada 21. jūnija vēstulē britu sūtnim Vašingtonā lordam Lotjānam arī pievērsās Baltijas valstu problēmai. Viņš atzīmēja, ka ASV vēstnieks Londonā Džozefs Kenedijs sarunas laikā izteicies, ka Padomju Savienības rīcība Baltijas valstīs ir jāvērtē vairāk nekā aizsardzības pasākums.⁴

Lielbritānijas pozīciju pret Baltijas valstu okupāciju palīdzēja formulēt arī tās sūtņu ziņojumi no Baltijas valstīm. Čārlzs Orde no Rīgas 1940. gada 27. jūnijā savā vēstulē Ārlietu ministrijai rakstīja, ka Baltijas valstīs ir notikusi “gandrīz bezasiņaina, politiska revolūcija”. Prezidents Kārlis Ulmanis ir saglabājis savu posteni, bet viņa politiskā ietekme valstī ir minimāla. Latvijas jaunā valdība ir pilnīgi atkarīga no PSRS kompartijas Politbiroja lēmumiem. Valdības deklarācija liecina, ka Latvijā drīz būs parlamenta vēlēšanas. Jaunā parlamenta svarīgākais uzdevums būs nekavējoties nobalsot par Latvijas inkorporāciju Padomju Savienībā. Jaunais premjerministrs un vienlaikus ārlietu ministrs Augusts Kirhenšteins sarunā ar ārzemju sūtņiem atstāja nepārliecinošu iespaidu, viņš ir “politiska nulle”, fikcija.⁵

1940. gada 5. jūlija ziņojumā Č. Orde atzīmēja, ka pēc PSRS ultimāta saņemšanas 16. jūnijā Latvijas armija bija gatava pretoties, bet valdībā pārsvaru ieguva miermīlīgie, neapšaubāmi racionāli domājošie spēki. Tādējādi 17. jūnijā Sarkanā armija šķērsoja Latvijas robežu, nesastopot nekādu pretestību. Britu vēstnieks norāda, ka pēc aptuvenām aplēsēm Padomju Savienība ievedusi Latvijā 200 000 vīru lielu armiju, ieskaitot 1000 tanku un 500 kara lidmašīnu. PSRS militārie spēki salīdzinājumā ar iepriekšējo posmu pieauguši vairākkārt.

Č. Orde uzsvēra, ka K. Ulmanis PSRS spiediena ietekmē pats atteicies no valdības vadītāja posteņa un par jauno Ministru prezidentu iecelts A. Kirhenšteins, kurš ir viduvējs zinātnieks ar ļoti vājām zināšanām ārpolitikā. Viņa izveidotās valdības sastāvā

ir demokrātiski noskaņoti intelektuāļi, kam līdz šim nav bijusi kaut cik ievērojama loma Latvijas politikā. Jaunā valdība, uzskatīja Č. Orde, būs īslaicīga. Tās svarīgākais uzdevums būs atjaunot Konstitūciju, kuras darbība tika apturēta pēc 1934. gada maija apvērsuma, kā arī organizēt jaunas parlamenta vēlēšanas.

Britu diplomāts atzīmēja, ka lielās politiskās pārmaiņas Latvijā – faktiski politiskā revolūcija ir notikusi mierīgi, bez lielām nekārtībām un satricinājumiem. Sarežģītāka situācija Latvijā bija vienīgi 17. jūnijā, kad padomju tanki dienas vidū ienāca Rīgā. Paliels pūlis kreisi noskaņotu cilvēku, pamatā sociālisti, komunisti un ebreji, ielenca tankus un ar ziediem un smaidiem sveica Sarkanās armijas karavīrus. Atsevišķi cilvēki mēģināja uzbrukt policistiem, atskanēja pat daži šāvieni. Viens krievu tanks pūlī aizdegās, un tas izraisīja apjukumu. 18. jūnijā viss jau bija mierīgi, bet padomju vēstniecība nāca klajā ar stingru komunikē, kurā noliedza apgalvojumus, ka tā būtu organizējusi kaut kādas nekārtības Rīgā.

18. jūnijā Rīgā notika liela labi organizēta strādnieku demonstrācija, kuras pārstāvji ieradās PSRS vēstniecībā, viņus apsveica Andrejs Višinskis. Č. Orde raksta, ka tas atgādinājis 1. maija demonstrācijas Maskavā, jo cilvēkiem rokās bijis daudz sarkano karogu, lozungu, transparentu. Pasākums bijis ļoti labi organizēts, tas norisējis raiti un disciplinēti. Vienīgā legalizētā politiskā partija Latvijā pēc PSRS spēku ienākšanas ir komunisti. Nav iespējams, ka jaunajā parlamentā varētu būt pārstāvēti arī kādi nekomunistiski spēki. Var droši apgalvot, ka šādā situācijā jaunajā parlamentā vairākums būs Padomju Savienību atbalstošu spēku, kas pieņems lēmumu par tūlītēju Latvijas inkorporāciju PSRS sastāvā.

Britu vēstnieks uzskatīja, ka A. Višinskis, kurš Rīgā ieradies 18. jūnijā, neoficiāli veic PSRS komisāra funkcijas Latvijā. Acīmredzams, ka Latvija ir nonākusi pilnīgā Padomju Savienības politiskā un militārā kontrolē. Latvijas prezidents, ko Č. Orde apmeklēja atvadu vizītē 1940. gada 4. jūlijā, bijis ļoti pesimistisks. Viņš, atsaucoties uz PSRS veikto Besarābijas aneksiju, uzsvēra, ka tā varētu būt zīme iespējamajai Latvijas attīstībai tuvākajā nākotnē.

Č. Orde savā ziņojumā rakstīja par baumām, kādas cirkulē Latvijas vidusšķirā, ka PSRS veiktā okupācija ar nepatiku uzņemta Vācijā un nepaies ilgs laiks, un Vācijas armija atsvedīs Padomju Savienību atpakaļ tās iepriekšējās robežās. Britu diplomāts uzskata, ka tās ir tikai baumas. Ziņojuma nobeigumā viņš konstatē, ka PSRS izmanto Vācijas aizņemtbu tās kampaņā Rietumos, bet vienlaikus jānoraida pieņēmumi, ka Staļins rīkotos pārsteidzīgi. PSRS solī Baltijas valstīs ir saskaņoti abu lielvalstu starpā. *“Krievijas un Vācijas apetīte ir liela, bet cerēt uz tūlītēju ķildu šo valstu starpā Baltijas jautājumā tuvākajā laikā būtu ilūzija.”*⁶

Ārlietu ministrijas Ziemeļu departamenta direktoram 1940. gada 16. jūlijā atkal bija tikšanās ar Latvijas sūtni Londonā Kārli Zariņu. Tās laikā, paužot satraukumu

par notikumu attīstību, K. Zariņš informēja, ka radio rīta programmā dzirdējies ziņu – ASV prezidents Franklins Rūzvelts ir izdevis rīkojumu iesaldēt visus Baltijas valstu aktīvus. Latvijas sūtnis izteica cerību, ka britu valdība viņu laikus brīdinās, ja tiks plānoti līdzīgi pasākumi. L. Koljers savā atbildē paziņoja, ka Lielbritānija pašlaik negrasās veikt “vispārēju iesaldēšanu”, bet noteikti neatļaus pārcelt uz PSRS Valsts banku Baltijas valstu zelta un valūtas depozītus, kas atrodas Anglijas Bankā.

Latvijas sūtnis sarunas laikā uzsvēra, ka drīzumā nāks klajā ar oficiālu paziņojumu, ka neatzīst Krievijas kontrolēto valdību Rīgā. Viņš arī informēja, ka kolēģis Alfrēds Bīlmanis Vašingtonā šādu paziņojumu jau ir sniedzis. Savu kavēšanos K. Zariņš skaidroja ar bažām, ka šāda rīcība var radīt papildu sarežģījumus Anglijas attiecībās ar Padomju Savienību. Viņš uzsvēra, ka šādam paziņojumam jābūt tad, kad Latvijas boļševizācija ir acīmredzama.

L. Koljers savā atskaitē par šo tikšanos savukārt atzīmēja, ka K. Zariņš bijis satraucies par savu turpmāko statusu un paudis bažas, vai Anglijas valdība viņam, sievai, kā arī mazajai meitai nevar pieprasīt pamest valsti. K. Zariņu mierinot, viņam tika paskaidrots, ka Anglijas valdība negrasās pieprasīt viņa aizbraukšanu.

Ziņojuma nobeigumā par šo tikšanos L. Koljers rakstīja: *“Personiski es domāju, ka mums jānoraida pārmaiņas, kas notikušas Baltijas valstīs, ne tikai morāles apsvērumu dēļ, bet arī tāpēc, ka šāda pieeja padarīs mūsu pozīcijas attiecībās ar PSRS spēcīgākas. Mums arī nav jāsteidzas ar Padomju soļu atzīšanu vai nosodīšanu Baltijā, jo stingrāku nostāju mēs ieņemsim, jo lielākas ir cerības uz Padomu Savienības politikas maiņu mums vēlamā virzienā.”*⁷ Cits atbildīgs Ārlietu ministrijas ierēdnis V. Serdžents, iepazīstoties ar L. Koljera dienesta ziņojumu, konstatēja, ka PSRS veiktā Baltijas valstu aneksijas atzīšana iespējama tikai tad, ja Anglijas valdība no tā iegūst kaut ko ļoti vērtīgu.

Arī Anglijas ārlietu ministrs lords Halifakss šajā pašā laikā atzina, ka Baltijas valstīs notikušie procesi un pārmaiņas nav likumīgas, tomēr atšķirībā no ASV Lielbritānija ar oficiālu protestu pret PSRS neuzstājās. Halifakss domāja, ka pietiek jau ar to, ka Anglija oficiāli neatzīst PSRS rīcību Baltijas valstīs. Lielbritānijas Nacionālā arhīva dokumenti apstiprina, ka Halifaksu vairāk uztrauca nevis Baltijas valstu neatkarības zaudēšana, bet gan britu pilsoņu īpašumu liktenis Baltijas valstīs. Londona šajā laikā vairāk domāja par efektīviem pretsoļiem šajā virzienā.⁸ Tādi drīzumā arī sekoja. Jūlija otrajā pusē Anglijas valdība pieņēma lēmumu iekļaut Baltijas valstis t.s. ienaidnieka valstu kategorijā un apķīlāja visus to īpašumus Lielbritānijā. Anglijas Bankā šajā laikā atradās gandrīz puse Latvijas zelta rezervju 31 381 588 latu vērtībā. Apķīlāti tika arī Baltijas valstu kuģi un uz kādu laiku pat sūtņa K. Zariņa rēķins.⁹

Par Latvijas Republikas zelta depoziņa un citu īpašumu nodošanu Padomju Savienībai Londonā īpaši aktīvi iestājās tās vēstnieks Ivans Maiskis. Viņš sarunās ar britu ārlietu ministru lordu Halifaksu vairākkārt lūdza nokārtot šo jautājumu. Lords Halifakss paskaidroja, ka pastāv divas problēmas. Pirmā saistīta ar to, ka PSRS Baltijas valstīs pēc to sagrābšanas ir nacionalizējusi britiem piederošos īpašumus. Atbildot uz šādiem Padomju valdības soļiem, Anglija savukārt ir arestējusi visus Latvijas, Lietuvas un Igaunijas īpašumus Lielbritānijā. Tas tika darīts, lai britu pilsoņiem būtu iespējas saņemt kompensāciju par nodarītajiem zaudējumiem. Otrai problēmai ir politisks raksturs, proti, Lielbritānija Padomju Savienības rīcību Baltijas valstīs uzskata par nelikumīgu. Līdz ar to Anglijas valdība neatzīst Baltijas padomju republiku valdības un to tiesības uz jebkādiem īpašumiem.

I. Maiskis centās pārliecināt Lielbritānijas valdību, ka Baltijas padomju republikas Padomju Savienības sastāvā ir iestājušās brīvprātīgi, bez piespiedu sovetizācijas – tāpat likumīgi. Līdz ar to, pēc I. Maiska domām, jaunajā situācijā PSRS ir šo valstu īpašumu juridiskā pārmantotāja. I. Maiskis uzstāja, lai Baltijas valstu zelts un valūta britu bankās, kuģi, kā arī citi īpašumi tiktu atdoti Padomju Savienībai. Viņš arī uzsvēra, ka, bloķējot Baltijas valstu īpašumus, Anglija aizskar Padomju Savienības suverenitāti un tās likumīgās tiesības. Britu ārlietu ministrs lords Halifakss uz to atbildēja, ka viņš I. Maiska izvirzītās prasības neatzīst, ka tā ir tikai padomju sūtņa izklāstītā notikumu versija.¹⁰

Latvijas sūtņi Lielbritānijā K. Zariņš centās sniegt Ārlietu ministrijai objektīvu informāciju par notikumu gaitu Latvijā. 1940. gada 23. jūlija vēstulē ārlietu ministram E. F. Halifaksam viņš atzīmēja, ka Saeimas vēlēšanas Latvijā bijušas nedemokrātiskas, jo tajās varēja piedalīties tikai viena politiskā partija – komunisti, kas savu darbību bija atjaunojuši 17. jūnijā, tas ir, pēc Latvijas okupācijas. Citiem politiskajiem spēkiem Saeimas vēlēšanās neļāva piedalīties. Pēc K. Zariņa domām, kopš 17. jūnija visus jautājumus izlēma Maskavā, nevis Latvijā. Ievērojamā ārvalstu karaspēka klātbūtne, PSRS Tautas komisāru padomes priekšsēdētāja vietnieka A. Višinska lielā ietekme liecina, ka Latvijas suverenitāte ir rupji pārkāpta, ka latviešu tauta ir nonākusi Padomju Savienības gūstā.¹¹

Britu Kara kabinets 1940. gada 26. jūlijā pieņēma speciālu ārlietu ministra memorandu ar nosaukumu "Baltijas valstis". Tā ievaddaļā bija uzsvērts, ka Lielbritānijas sūtņu ziņojumi no Baltijas valstīm liecina, ka Padomju Savienība Latvijas, Lietuvas un Igaunijas inkorporāciju veikusi ar spēku un krāpšanos. Inkorporācija, bez šaubām, ir notikusi pret Baltijas valstu tautu vairākuma gribu. PSRS lietotās metodes līdzinās Vācijas rīcībai pret Austriju un Čehoslovākiju un Itālijas rīcībai pret Albāniju. Ārlietu ministrs atzīmēja, ka, ievērojot morāles principus, Anglija noraida šādas politikas atzīšanu par likumīgu.¹²

Dokumentā tika akcentēta doma, ka Baltijas valstu aneksija ir notikusi kara laikā un cieši saistīta ar kara laika radītajiem apstākļiem. Tika uzsvērts, ka *“ir zināms iemesls ticēt, ka tas patiešām cieši saistīts ar Vācijas rīcību un Hitlera nodomiem izspiest padomju spēkus no Baltijas. Ja pašreizējā situācijā Anglija pasteigsies ar priekšlaicīgu Baltijas valstu aneksijas atzīšanu, tas dos Vācijas valdībai vieglu iespēju sevi pasniegt kā mazo nāciju interešu aizstāvi un tādējādi nodarīt kaitējumu mūsu reputācijai neitrālo valstu vidū, īpaši Zviedrijā un Somijā, kurās Krievijas rīcība izraisa pieaugošu nemieru.”*¹³

Ārlietu ministrs E. F. Halifakss atzina, ka, formulējot Anglijas pieeju Baltijas valstu aneksijas jautājumam, noteikti jāņem vērā arī ASV pozīcija. Tā ir izteikti negatīva. Ja Anglija ignorēs ASV nostāju, tas var radīt nopietnu aizvainojumu kā valdībā, tā sabiedriskajā domā. Tāpat jāapsver, vai Anglija tuvākajā laikā iegūs kaut ko vērtīgu no Padomju Savienības valdības, ja nāks klajā ar paziņojumu par aneksijas atzīšanu, vai arī daudz ko zaudēs, ja to noliegs. Daudzi faktori liecina, ka tas Padomju valdības vispārējo attieksmi pret Lielbritāniju būtiski neietekmēs.¹⁴

Būtisks faktors, pēc Anglijas ārlietu ministra domām, apskatāmā jautājuma kontekstā bija britu īpašumu turpmākais liktenis Baltijas padomju republikās. Šo valstu valdības ir izdevušas dekrētu par privātīpašuma nacionalizāciju. PSRS prakse okupētajā Polijas teritorijā rāda, ka tā nekompensē atsavināto ārvalstu īpašumu vērtību. Anglijas valdība ir spērusi pretsoļus un arestējusi visus Baltijas valstu noguldījumus, kas atrodas valstī. Tas ir ļoti svarīgs ierocis britu pilsoņu interešu aizsardzībā. PSRS no savas puses ļoti uzstājīgi pieprasa atdot Baltijas valstu zeltu, kas noguldīts Anglijas Bankā, uzsverot, ka šāds lūgums izteikts, pirms britu valdība uzlika tam arestu, tātad ir izpildāms. Neatzīšanas politika nodrošinās Anglijai iespējas izmantot kara vajadzībām tos Baltijas valstu kuģus, kas atrodas britu ostās.¹⁵

Memoranda nobeigumā uzsvērts, ka *“pašreizējā situācijā neatzīšanas politika mums ir izdevīga, jo dod iespējas labāk aizsargāt valsts intereses. Viņas Majestātes valdība noraida atzīšanu, bet vienlaikus nesasaista sev kaut kā rokas nākotnē. Tāda pieeja dos mums rīcības brīvību, pieļaujot, ka Anglijas valdības pozīcija nākotnē var mainīties atkarībā no konkrētiem apstākļiem.”*¹⁶

Pretēju nostāju Ārlietu ministrijas izstrādātajai pieejai 1940. gada 26. jūlijā ziņojumā pauda Lielbritānijas sūtņa vietnieks Rīgā Deivids Mekillops. Viņš uzskatīja, ka Padomju Savienības lēmumu sagrābt Baltijas valstu teritoriju noteica stratēģiski faktori, tas pamatos bija nepieciešams drošības apsvērumu dēļ. Šādu rīcību diktēja arī tas, ka Latvijā pie varas esošie spēki nebija draudzīgi Maskavai. Gāztais K. Ulmaņa režīms, pēc D. Mekillopa domām, nekad nebija ieguvis pilsētu proletariāta un plašu masu atbalstu, to atbalstīja tikai zemniecība un pārtikusī vidusšķira. To apliecināja Darba bloka pārliecinošā uzvara Saeimas vēlēšanās 14.–15. jūlijā. Arī ebreji Latvijā atbalstīja

padomju varu, jo tā viņus spēja drošāk aizsargāt no nacistiskās Vācijas. Ziņojuma nobeigumā britu diplomāts uzsvēra, ka pēc inkorporācijas PSRS latvieši kā nācija neko daudz ekonomiski vai politiski nezaudēs.¹⁷

Jāatzīmē, ka Anglijas valdība, formulējot savu attieksmi pret Baltijas okupāciju, šādus D. Mekillopa atzinumus īpaši neņēma vērā. To apliecina Ziemeļu departamenta direktora L. Koljera 4. augusta ziņojums ārlietu ministra vietniekam R. Batleram. Šajā dokumentā viņš uzsvēra atšķirības, kādas pastāv starp atsevišķu britu diplomātu Lietuvā, Igaunijā un Latvijā izpratni par situāciju Baltijas valstīs. L. Koljers atzīmē, ka D. Mekillopa vērtējums par notikumu gaitu Latvijā un to turpmāko attīstību nav objektīvs. Viņš arī uzskatīja, ka D. Mekillops savos apgalvojumos ir pārņēmis zināmu padomju režīma frazeoloģiju, tādējādi apliecinot naivitāti un neorientēšanos vietējos apstākļos. L. Koljers ierosināja D. Mekillopa ziņojumu neizplatīt citiem Ārlietu ministrijas darbiniekiem.¹⁸

1940. gada 30. jūlijā, balstoties uz iepriekš pieminētā ārlietu ministra memorandā paustajām idejām, tika sagatavots jauns apjomīgs Lielbritānijas valdības dokuments "Attieksme pret Baltijas valstu absorbēšanu". Dokumentā bija akcentēta doma, ka valdība nesteigsies ar kāda konkrēta, oficiāla lēmuma publiskošanu par situāciju Baltijas valstīs. Bija uzsvērts, ka tūlītēja Baltijas valstu aneksijas atzīšana tikai sāpinātu poļus un izraisītu dziļu neizpratni Savienotajās Valstīs. Britu valdība uzskatīja, ka nekādos apstākļos Padomju Savienībai nevar atdot Baltijas valstu zeltu, kamēr Anglija nav saņēmusi kompensācijas par zaudētajiem īpašumiem. "*Mums attiecībā pret Padomju veikto Igaunijas, Latvijas un Lietuvas absorbēšanu vajag rīkoties pēc formulas – dots pret dotu.*"¹⁹

Britu valdības nostājas formulēšanā attiecībā pret Baltijas valstu aneksiju augusta sākumā aktīvi centās iesaistīties arī tās vēstnieks Maskavā Stefords Kripss, kurš savā 3. augustā nosūtītajā telegrammā Ārlietu ministrijai norādīja, ka pašreizējā posmā labākā formula varētu būt *de facto* atzīšana, jo Padomju Savienība reāli kontrolē situāciju Baltijas valstīs – un līdz ar to nav citas izejas kā atzīt tās suverenitāti pār Latviju, Lietuvu un Igauniju. Vēstnieks uzskatīja, ka tas pavērtu ceļu Lielbritānijas–PSRS attiecību uzlabošanai un abu valstu tirdzniecības līguma noslēgšanai.²⁰

4. augustā nosūtītajā telegrammā S. Kripss savukārt norādīja, ka Lielbritānijas valdībai ir četras alternatīvas par Baltijas valstu jautājumu: nākt klajā ar deklarāciju par inkorporācijas neatzīšanu; ieņemt nenoteiktu nostāju, atstājot problēmas risinājumu uz vēlāku laiku; atzīt notikušo *de facto*; paziņot, ka Anglija atzīst Baltijas valstu iekļaušanu Padomju Savienībā kā *de facto*, tā *de iure*. Vēstnieks atzīmē, ka, pēc viņa domām, atbilstošākā ir trešā versija, tas ir, inkorporācijas *de facto* atzīšana, pašreizējā posmā nesteidzoties ar *de iure* atzīšanu. S. Kripss arī uzsvēra, ka britu interesēm neatbilstoša ir Latvijas, Lietuvas un Igaunijas sūtniecību darbības turpināšana Londonā. Tās ir jāslēdz, jo šādas valstis vairs reāli nepastāv. Baltiešu misiju turpmāko darbību Londonā

Padomju Savienība varētu uzskatīt par nedraudzīgu soli, jo tās var tikai provocēt kaut kādu trimdas valdību vai nacionālās atbrīvošanās komiteju veidošanos. Telegrammas nobeigumā S. Kripss uzsvēra: “*Es tiecos ticēt, ka jebkura lielvalsts, kas būtu apdraudēta no Vācijas uzbrukuma, kā tas ir šodien ar Krieviju, droši vien apstiprinātu Baltijas valstu okupācijas lietderību. Ja mēs ieņemtu pretēju nostāju, tas varētu tikai satuvināt PSRS un Vāciju. Šāds pavērsiens neatbilstu mūsu interesēm un apdraudētu pat situāciju Tuvajos un Vidējos Austrumos. Nevar salīdzināt PSRS agresiju pret Somiju un Poliju ar to, kas notika Baltijas valstīs. Somija un Polija pretojās.*”²¹

Vairākās apspriedēs, kas augusta pirmajā pusē notika britu Ārlietu ministrijā, tika panākta vienošanās, ka tiks ignorēta PSRS prasība par Baltijas valstu diplomātisko pārstāvniecību slēgšanu Londonā. Ārlietu ministrija uzskatīja, ka pārstāvniecības var turpināt savu darbu iepriekšējā kapacitātē, saglabājot šo valstu sūtņu vārdus ārvalstu diplomātu oficiālajā sarakstā. Ziemeļu departamenta direktors L. Koljers uzsvēra, ka šāda lēmuma tiesiskā bāze ir Baltijas valstu aneksijas *de iure* neatzīšana. Tika pieņemts arī lēmums ignorēt PSRS prasību pēc palīdzības Baltijas valstu sūtniecību slēgšanā un pārņemšanā Londonā.²²

L. Koljers 1940. gada 13. augustā satikās ar triju Baltijas valstu sūtņiem Londonā un izskaidroja valdības pozīciju. L. Koljers atzīmēja, ka Baltijas valstu sūtņi var turpināt savu darbību un viņu vārdi paliks britu valdības ārvalstu diplomātu sarakstā. Vienlaikus L. Koljers arī brīdināja, ka šāda situācija nevarēs turpināties bezgalīgi, paužot cerību, ka tā būs spēkā līdz kara beigām.²³ Anglijas valdības pozīcija Baltijas valstu jautājumā kļuva konkrētāka 21. augustā, kad ārlietu ministra vietnieks, atbildot uz deputāta Mandera jautājumu, parlamenta sēdē oficiāli paziņoja, ka Viņas Majestātes valdība nolēmusi neatzīt Baltijas valstu aneksiju *de iure*.²⁴ Arī 22. augusta parlamenta sēdē deputāts Neils Maklins aktualizēja Baltijas valstu jautājumu, šoreiz saņemot vienīgi skaidrojumu, ka valdība turpina kontaktus ar Padomju Savienību par apskatāmo problēmu.

Lai gan Anglijas valdība ieņēma šādu pozīciju, Padomju Savienības vēstniecība Lielbritānijā 1940. gada augustā tomēr mēģināja iesaistīt Ārlietu ministriju Latvijas Republikas sūtniecības slēgšanā. 13. augustā Anglijas Ārlietu ministrija saņēma PSRS vēstnieka vēstuli, kurā viņš informēja, ka Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas valdība ir pieņēmusi lēmumu slēgt Latvijas misiju un konsulātu Londonā. PSRS vēstnieks arī atzīmēja, ka Latvijas misijas arhīvs, īpašumi un telpas ir jānodod padomju vēstniecībai. Viņš arī uzsvēra, ka visiem Latvijas misijas pārstāvjiem ir jāatgriežas dzimtenē.²⁵ Anglijas Ārlietu ministrija nekādi nereaģēja uz šādām PSRS vēstniecības aktivitātēm. Lords Halifakss augusta vidū ierosināja Baltijas jautājumā pieturēties pie šādas formulas – atzīt Baltijas valstu aneksiju un inkorporāciju *de facto*, bet neatzīt to *de iure*. Jautājumu par teritoriālo pārmaiņu likumību Austrumeiropā un Baltijas valstīs pagaidām iesaldēt un atstāt izlemšanai pēckara miera konferencē.

1940. gada augusta otrajā pusē Anglijas Ārlietu ministrija daudz strādāja pie jautājuma, kā labāk aizsargāt britu pilsoņu ekonomiskās intereses okupētajās Baltijas valstīs. Līdzās lēmumam neatdot Padomju Savienībai Latvijas, Lietuvas un Igaunijas Anglijas Bankā noguldīto zeltu un aktīvus tika vākta detalizēta informācija par britu pilsoņu īpašumiem šajās valstīs. Tas tika darīts ar mērķi, lai Padomju valdībai varētu pieprasīt konkrētu kompensāciju summu. Tika izmantota gan oficiālā statistika, gan britu sūtniecību Rīgā, Kauņā un Tallinā savāktā informācija. 16. augustā no Rīgas atsūtītajā dokumentā bija redzams, ka britu pilsoņi visvairāk līdzekļu ieguldījuši Latvijas tekstilrūpniecībā – 15,9 miljonus latu. Tālāk sekoja tirdzniecība – apmēram 5 miljoni, papīra un celulozes rūpniecība – 3,9, kokrūpniecība – 2,4, keramikas rūpniecība – 4, nekustamā īpašuma jomā – 1,5, transportā – 0,6 miljoni latu. Kopumā dažādu Latvijas tautsaimniecības nozaru uzņēmumu akcijās briti bija ieguldījuši 23,3 miljonus latu. Vislielākie ieguldījumi bija finieru rūpniecības uzņēmumos (“Lignum”, “Prima”, “J. Potempa”, “Northern Forest”), apmēram 2,4 miljoni latu. Tekstilrūpniecības nozarē līderis bija akciju sabiedrība “Rīgas tekstilfabrika”, ap 1,2 miljoniem latu.²⁶

Ziemeļu departamenta atbildīgs darbinieks Tomass Brimelovs, analizējot iegūto informāciju, konstatēja, ka pastāv zināmas pretrunas starp oficiālo statistiku un sūtniecības atsūtītajiem aprēķiniem. Viņš uzskatīja, ka kopējā britu pilsoņu īpašumu vērtība Latvijas Republikā ir 34,7 miljoni latu. Oficiālajā statistikā atrodama informācija liecināja, ka tā ir 23,3 miljoni. T. Brimelovs, vērtējot šādu neatbilstību, uzsvēra, ka starpība 11,4 miljonu latu apjomā radusies tāpēc, ka jaunās varas ierēdņi cenšoties samazināt britu ieguldījumu patieso vērtību. Viņš arī atzīmēja, ka lielākā daļa britu pilsoņu, kuri pirms inkorporācijas dzīvoja Latvijā vai kuriem šeit piederēja īpašumi, kompensāciju pieprasīšanai var iesniegt juridiski pareizi noformētus dokumentus.²⁷

Ārlietu ministrs lords Halifakss 1940. gada 14. septembra vēstulē vēstniekam S. Kripsam Maskavā iezīmēja jaunu pieeju problēmas risinājumam. Viņš uzsvēra, ka, gadījumā ja Padomju Savienība būtu gatava atteikties no pretenzijām uz Baltijas valstu aktīviem Lielbritānijā, tad Viņas Majestātes valdība no savas puses varētu atteikties no prasībām par konfiscēto īpašumu atlīdzināšanu. Halifakss uzskatīja, ka šāds risinājums ir iespējams, jo, kā liecina provizorisks aprēķini, tad abu pušu pretenzijas ir gandrīz vienādas (5,5–6 miljoni sterliņu mārciņu). Tādējādi nedz Lielbritānija, nedz Padomju Savienība viena otrai varētu neko nemaksāt un būtiski atvieglot radušos situāciju. Gadījumā ja PSRS nepiekrīt šādam risinājumam, tad, pēc Halifaksa domām, vienošanās jāatliek līdz kara beigām. Tas savukārt nozīmētu, ka Anglija savās rokās paturētu Baltijas valstu aktīvus, bet PSRS varētu turpināt izmantot konfiscētos īpašumus. Britu ārlietu ministrs arī uzskatīja, ka šāds risinājums neradīs kaut kādus šķēršļus Anglijas–PSRS attiecību attīstībai, arī abu valstu tirdzniecības līguma noslēgšanai.²⁸

Halifakss savā vēstulē arī informēja par sarunu ar PSRS vēstnieku Londonā I. Maiski, kurš ļoti uzstājīgi pieprasījis Baltijas valstu diplomātisko misiju slēgšanu. Viņš uzsvēra, ka šis jautājums ir jāskata vispārējās padomju–angļu vienošanās kontekstā un PSRS valdība tam piešķir būtisku nozīmi. Anglijas ārlietu ministrs, reaģējot uz to, paziņoja, ka viņa valsts Latvijas, Lietuvas un Igaunijas inkorporāciju PSRS sastāvā ir atzinusi tikai *de facto*, nevis *de iure*. Līdz ar to Anglija pašreizējā situācijā Baltijas valstu pārstāvniecības Londonā neslēgs. Maiskis uz to sarkastiski piebilda, ka Lielbritānija šajā jautājumā pilnībā kopē ASV nostāju un šāda politika var tikai radīt nevajadzīgas problēmas angļu un padomju attiecībās. Lords Halifakss sarunas nobeigumā atzina, ka uz problēmu jāskatās kompleksi un arī Padomju Savienība ar savu politiku rada problēmas Anglijai.²⁹

Anglijas valdības pozīcija attiecībā pret Baltijas jautājumu tika precizēta 1940. gada 5. septembrī, kad premjers Vinstons Čērčils, uzstādamies parlamenta apakšpalātā, paziņoja: “Mēs negrasāmie atzīt jebkādas teritoriālas izmaiņas, kuras notikušas kara laikā, izņemot tās, kuras notikušas ar iesaistīto pušu brīvu piekrišanu un balstītas uz labo gribu.”³⁰ V. Čērčils uzskatīja, ka jauno robežu likumība jāapstiprina starptautiskas vienošanās ceļā. Līdz ar šo paziņojumu zināms nogaidīšanas posms Anglijas pieejā Baltijas valstu jautājumam bija beidzies.

1940. gada 14. oktobrī Anglijas Ārlietu ministrijā tika sagatavots jauns dokuments – “Britu īpašumi Baltijas valstīs”, kurā konkretizēja valdības pozīciju attiecībā pret PSRS izvirzītajām finansiālajām pretenzijām. Dokumenta autori bija Ziemeļu departamenta direktors Lorens Koljers un šī departamenta atbildīgais darbinieks Viljams Malkins. Viņi uzsvēra, ka triju Baltijas valstu aktīvi Anglijas bankās – apmēram četri miljoni sterliņu mārciņu ir jāizmanto kā ķīla sarunās ar Padomju Savienību. Līdzīgam nolūkam varētu izmantot arī britu impērijas ostās esošos Baltijas valstu kuģus. Tā kā Lielbritānija līdz šim nav *de iure* atzinusi Baltijas valstu inkorporāciju, tad pastāv juridiska bāze šo valstu aktīvu un citu īpašumu kontrolei un izmantošanai. Balstoties uz šādu pieeju, Anglijai ir tiesības rekvizēt Baltijas valstu kuģus un izmantot tos kara vajadzībām, piekrītot maksāt par to zināmu atlīdzību.

Dokumentā atzīmēts, ka ar Anglijas valdības pozīciju ir iepazīstināti Baltijas valstu diplomātisko misiju vadītāji Londonā. Viņiem ir izskaidrots, ka pārstāvniecības var turpināt savu darbību līdzšinējā formā, neskatoties uz PSRS vēstniecības iebildumiem un protestiem un tās lūgumiem nodot pārstāvniecības un to mantu Padomju valdības pārziņā. Baltijas valstu pilsoņu pases Anglijas valdība arī turpmāk atzīs par derīgām.³¹

Oktobra otrajā pusē PSRS vēstnieks Londonā I. Maiskis sarunā ar Anglijas Ārlietu ministrijas amatpersonām no jauna centās aktualizēt jautājumu par Baltijas valstu kuģu piederību. I. Maiskis tikšanās laikā ar Halifaksu 17. oktobrī Latvijas, Lietuvas un Igaunijas kuģu rekvizēšanu nosauca par darvas karoti abu valstu attiecībās. Britu ārlietu

ministrs uz to paziņoja, ka jautājums nav tik vienkāršs un Anglijai ir tiesības uz savu interešu aizsardzību. Savukārt I. Maiskis uzstāja, ka lēmums par kuģu rekvizēšanu ir jāatceļ.³²

Ņemot vērā I. Maiska aktivitātes, Ārlietu ministrija 23. oktobrī sagatavoja apkopojumu dokumentu "Baltijas kuģniecība", kurā atrodama detalizēta informācija par katra rekvizētā kuģa nosaukumu, tonnāžu, ostu, kurā kuģis atrodas, u.c. Dokuments liecina, ka briti oktobra otrajā pusē bija rekvizējuši 24 kuģus ar kopējo tonnāžu 37 641 tonna. No tiem 20 bija Igaunijas kuģi, trīs Latvijas un viens Lietuvas kuģis. Sagatavotajā dokumentā bija arī atzīmēts, ka PSRS vēstniecība ir informēta par šo lēmumu, īpaši uzsverot, ka kuģi tiek rekvizēti, nevis konfiscēti. Ārlietu ministrijas darbinieki konstatēja, ka PSRS vēstniecība nepieņem nekādus skaidrojumus, uzsverot, ka šāds lēmums provocē padomju pusi uz stingrāku reakciju. PSRS vēstnieks britu pusei iesniedza pat verbālnotu, kurā kuģu rekvizēšanu nosauca par pretlikumīgu rīcību un pieprasīja tiem atļaut izbraukt uz PSRS ostām. Bez iepriekš nosauktajiem kuģiem notai bija pievienots jauns saraksts, ietverot tajā Baltijas valstu kuģus, kas atradās Kanādas (septiņi kuģi), Īrijas (seši kuģi) un Ceilonas ostā (viens kuģis).³³

Arī gada nogalē Lielbritānija savos kontaktos ar Padomju Savienību turpināja diskutēt par abu valstu finansiālajām pretenzijām. Anglijas Nacionālā arhīva dokumenti liecina, ka tā bija svarīgākā problēma abām pusēm. 1940. gada novembra beigās vēstnieks S. Kripss iesniedza PSRS ārlietu tautas komisāram Vjačeslavam Molotovam par šo jautājuma pat speciālu notu. Dokumentā tika uzsvērta ideja par abpusēju atteikšanos no finansiālajām pretenzijām kā ātrāko jautājuma atrisināšanas ceļu.³⁴

PSRS vēstnieks I. Maiskis decembra beigās sarunā ar ārlietu ministra vietnieku R. Batleru centās aktualizēt jautājumu par Baltijas valstu kuģu apkalpes repatriēšanas iespējām uz Padomju Savienību. Viņš centās iegūt Anglijas Ārlietu ministrijas atbalstu. R. Batlers uz to atbildēja, ka Lielbritānija nevēlas būt iesaistīta šī jautājuma risināšanā, uzsverot, ka repatriācijai noteikti jābūt brīvprātīgai. I. Maiskis sarunas gaitā arī izteicās, ka repatriāciju varētu uzsākt ar piecu Īrijas ostās atrodošos Baltijas valstu kuģu apkalpēm. PSRS vēstnieks uzsvēra, ka šīs problēmas pozitīvs risinājums līdz ar to noņemtu no abu valstu attiecību dienas kārtības vienu no sarežģītājiem jautājumiem. Dienesta ziņojumā par šo sarunu R. Batlers uzsvēra, ka I. Maiskis vēlas panākt baltiešu apkalpju repatriāciju arī no Kanādas un Anglijas ostās esošajiem kuģiem.³⁵

Tā kā Baltijas jautājums bija aktuāls Lielbritānijas un PSRS savstarpējo attiecību aspekts, Ziemeļu departaments 27. decembrī sagatavoja jaunu apkopojumu dokumentu. Tā ievaddaļā tika uzsvērts, ka Anglijas pieejas pamatā tagad ir premjera V. Čērčila 1940. gada 5. septembrī parlamentā paustais viedoklis par inkorporācijas *de facto* atzīšanu. Lielbritānija turpinās Baltijas valstu iesaldēto aktīvu kontroli un rekvizēto

kuģu izmantošanu, jo padomju puse neizrāda gatavību uz kompromisu un noraida piedāvājumu atrisināt jautājumu uz reciprocitātes (apmaiņšanās) bāzes. Attiecībā uz tām Baltijas valstu kuģu apkalpēm, kuras brīvprātīgi vēlas atgriezties Latvijā, Lietuvā un Igaunijā, lai gan tās ir okupētas, Anglija ieņems indiferentu nostāju. Valdība varētu neiebilst pret šo personu došanos uz Īrijas ostām, turpmāko risinājumu atstājot Padomju Savienības ziņā.³⁶

1941. gada 3. janvārī PSRS vēstnieks I. Maiskis atkal ieradās Ārlietu ministrijā pie R. Batlera, lai mēģinātu rast konkrētāku risinājumu abu valstu pieejai Baltijas jautājumam. I. Maiskis informēja, ka apzināts apmēram 500 baltiešu jūrnieku, kuri atrodas britu impērijas ostās, un PSRS valdība vēlētos tos aizgādāt uz savu valsti. I. Maiskis lūdza Angliju netraucēt savākt šos jūrniekus, jo pretējā gadījumā kā nopietna problēma tiktu pacelta Baltijas valstu aktīvu iesaldēšana. Pēc PSRS vēstnieka domām, baltiešu jūrnieku sekmīga repatriācija attīrītu ceļu turpmākajam dialogam.

Sarunas gaitā I. Maiskis izteica aicinājumu panākt vispārēju vienošanos Baltijas jautājumā, uzsverot, ka reizumis Anglijas valdības izturēšanās pret PSRS tomēr esot nepieņemama. Atbildot uz to, R. Batlers paziņoja, ka šādi I. Maiska apgalvojumi nav korekti, jo PSRS valdība taču ir piesavinājusies visus britu īpašumus Baltijas valstīs, ko tagad cenšas izlikties nemanām. Lielbritānijas lēmums par Baltijas aktīvu iesaldēšanu ir jāsaprot tikai kā atbildes solis. Uz šādu repliku I. Maiskis atbildēja, ka viņa valdība neakceptē vienpusīgus soļus, tomēr darījums abu valstu starpā varētu notikt.³⁷

Arī triju Baltijas sūtņu aktivitātes Londonā 1941. gada sākumā spieda Anglijas valdību konkretizēt savu nostāju. Tā, piemēram, Igaunijas sūtnis Augusts Torma jautāja ārlietu ministram Antonijam Īdenam, vai britu domīnijas ir informētas par triju Baltijas valstu diplomātu 1940. gada 23. jūlija protestu pret PSRS okupāciju. A. Īdens paskaidroja, ka šāda informācija ir domīniju rīcībā. Viņš uzdeva Ziemeļu departamenta direktoram L. Koljeram vēlreiz precizēt šo jautājumu un iepazīstināt Austrālijas, Jaunzēlandes, Dienvidāfrikas, Kanādas un Īrijas ārlietu ministrijas ar Viņas Majestātes valdības nostāju. Šāds solis bija nepieciešams, lai noteiktu domīniju ostās esošo Baltijas valstu kuģu tiesisko statusu. Jautājums aktualizējās sakarā ar PSRS pastiprinātām pretenzijām uz šiem kuģiem. L. Koljers uzskatīja, ka, risinot Baltijas valstu kuģu īpašumtiesību jautājumu tiesā, Anglijas valdības oficiālā nostāja būs ļoti svarīgs faktors.³⁸

Jauni akcenti Anglijas politikā Baltijas jautājumā bija saskatāmi S. Kripša 1941. gada 12. februārī nosūtītajā telegrammā no Maskavas britu ārlietu ministram. S. Kripss nepārprotami iestājās par Baltijas jautājuma ātrāku risinājumu. Viņš ierosināja ārlietu ministram izskatīt t.s. simultānvienošanos iespēju ar Padomju Savienību, kura, no vienas puses, ietvertu Lielbritānijas un PSRS kara laika tirdzniecības līguma parakstīšanu un, no otras puses, Baltijas jautājuma galīgu atrisinājumu.

Britu vēstnieks uzskatīja, ka valdībai jābūt gatavai iet uz kompromisu ar Padomju Savienību, kas nozīmētu pretimnākšanu Baltijas valstu okupācijas atzīšanas jautājumā. Britu pusei tikai skaidri jādefinē, cik tālu tā ir gatava iet atzīšanas politikā un ko viņa par to vēlas saņemt. Ir jāpieņem, ka padomju puse ļoti vēlas iegūt savā kontrolē Baltijas valstu kuģus un zeltu. Vēstnieks savā telegrammā arī rakstīja, ka pašreizējā situācijā Baltijas jautājums darbojas kā sava veida ēsma, kas paver ceļu bartera darījumam ar PSRS (tirdzniecības līgums apmaiņā pret Baltijas valstu okupācijas *de iure* atzīšanu).

S. Kripss konstatēja, ka Anglijas valdība ar savu līdzšinējo politiku Baltijas jautājumā padomju pusei liek it kā saprast, ka abas valstis nevar vienoties. Vēstnieks uzsver, ka svarīgākais šādā situācijā ir nevis kaut kāda strikta, nemainīga nostāja, bet gan ideja, ko no tā visa iegūs Anglija, kādas būs ekonomiskās un politiskās priekšrocības. Britu vēstnieks izsaka pieļāvumu, ka Anglijas politika varētu evolucionēt Zviedrijas realizētās politikas virzienā. Zviedrija ir atzinusi Baltijas valstu okupāciju gan *de facto*, gan *de iure*, kā arī Padomju Savienības kontroli Baltijas valstīs. S. Kripss uzsver, ka varbūt Anglijai, ņemot vērā iekšpolitiskos un ārpolitiskos faktorus, uzreiz nevajag pilnībā atzīt okupācijas faktu, taču nevajag arī noliegt, ka tas nevarētu notikt nākotnē.³⁹

1941. gada 29. martā nosūtītajā telegrammā ārlietu ministrijai S. Kripss ierosināja atjaunot britu politiskās diskusijas ar Padomju Savienību, lai tās izmantotu kā līdzekli spiedienam pret Vāciju un tādējādi stiprinātu Anglijas stratēģiskās pozīcijas. Lai šādas idejas varētu īstenot praksē, pēc Lielbritānijas vēstnieka domām, “vispirms ir jāattīra ceļš”, tas ir, no Anglijas–Padomju Savienības attiecību dienas kārtības jānoņem Baltijas jautājums. Dažas dienas vēlāk līdzīgas domas tika izteiktas arī Britu Kara kabineta sēdē, uzsverot, ka attiecību uzlabošana ar Krieviju prasa jaunu pieeju Baltijas jautājumam.⁴⁰ Nopietnākā problēma, kas šajā sakarā satrauca Anglijas ārlietu resoru, bija PSRS okupācijas rezultātā britu pilsoņiem Baltijas valstīs nodarīto finansiālo zaudējumu kompensācija. Tirdzniecības padomes Finanšu departamenta eksperti 2. aprīlī bija aprēķinājuši, ka kopējā zaudējumu summa ir 5 miljoni 200 tūkstoš mārciņu.⁴¹

Saņemot valdības rīkojumu strādāt pie Lielbritānijas stratēģijas attiecībās ar Krieviju, Ārlietu ministrijas eksperti atzina, ka vispirms ļoti svarīgi būtu panākt Staļina un Hitlera attālināšanos, panākt, lai PSRS izbeigtu ciešu sadarbību ar Vāciju un kļūtu vismaz neitrāla attiecībās ar to. Turpmākajā gaitā varētu sekot Anglijas piedāvājums PSRS uzsākt ciešu divpusēju sadarbību. Kā liecina 1941. gada 2. aprīlī Ārlietu ministrijā sagatavotā telegramma ārlietu ministram A. Īdenam, tad šādu mērķu sasniegšanā svarīga vieta varētu tikt iedalīta politikas maiņai Baltijas jautājumā. Anglijas valdībai būtu jāmīkstina sava līdzšinējā nostāja attiecībā pret Baltijas valstu aneksiju virzienā uz tās pilnīgu atzīšanu. Staļins ir reālpolitiķis, uzskatīja Ārlietu ministrija, un viņš sapratīs Vācijas draudus Krievijas interesēm, pat tās iespējamo invāziju. Anglijai šādā situācijā ir jābūt gatavai ātri reaģēt un piesaistīt sev Padomju Savienību.

Dokumentā bija norādīts – lai gan Lielbritānija uzskata Baltijas valstis par PSRS *de facto* kontrolētu teritoriju, šāda pieeja tomēr neapmierina Staļinu. Padomju Savienība vēlas no Anglijas pilnīgu tās politikas akceptēšanu Baltijas valstīs, ieskaitot inkorporācijas atzīšanu. Tiek pieprasīts arī slēgt Baltijas valstu diplomātiskās misijas Londonā, nodot PSRS rīcībā visus Baltijas valstu aktīvus un īpašumus, arī britu rekvizētos kuģus un sekvestrēto zeltu.

Ārlietu ministrijas eksperti pievērsa ministra uzmanību tam, ka šāda PSRS prasību izpilde Lielbritāniju nostādītu pilnīgi pretējās pozīcijās ar ASV, kas ir tās tuvākais sabiedrotais karā ar Vāciju. Anglijas nostājas maiņa izraisītu neapmierinātību arī Polijas trimdas valdībā, kas baidītos no līdzīga precedenta attiecībā uz PSRS okupētajiem Austrumpolijas apgabaliem. Politiski to saprastu kā Anglijas gatavību nodot mazās valstis. Tas kopumā Angliju nostādītu neērtā situācijā, jo premjers V. Čērčils jau 1940. gada septembra sākumā paziņoja, ka valdība neatzīs kara laikā notikušās teritoriālās izmaiņas.

Ārlietu ministrijai sagatavotajā dokumentā A. Īdenam arī atzīmēts, ka vienošanās ar Padomju Savienību par attiecību uzlabošanu un aktivizāciju reāli būs saistīta ar būtisku Anglijas politisku un morālu piekāpšanos. Par to būs jāsamaksā attiecīga cena. Pirms to darīt, Anglijai ir jābūt pārliecinātai, ka PSRS ir gatava atteikties no savas iepriekš realizētās politikas pret Vāciju un britu ziedojums abu valstu attiecību uzlabošanā nebūs velts. Pirms Baltijas jautājuma pilnīga atrisinājuma ir jāpanāk PSRS piekrišana kompensēt tur britiem nodarītos finansiālos zaudējumus. Dokumenta noslēgumā uzsvērts, ka pirms britu politikas maiņas PSRS un Baltijas jautājumā tas detalizēti jāizskaidro ASV valdībai un jāiegūst tās piekrišana.⁴²

Izvērtējot Lielbritānijas pieeju Baltijas valstu okupācijas un aneksijas jautājumam Otrā pasaules kara sākumposmā, jāatzīmē, ka jaunas iezīmes tās politikā parādījās pēc 1941. gada 22. jūnija, kad Padomju Savienība nonāca karastāvoklī ar Vāciju. Anglija un Padomju Savienība nu kļuva par oficiāliem sabiedrotajiem. Padomju vēstnieks Londonā I. Maiskis to centās izmantot un atkal aktivizēja Baltijas valstu aneksijas atzīšanas jautājumu, PSRS jaunās robežas un īpašuma problēmas neregulējumu. Anglijas valdība bija spiesta ieņemt piekāpīgāku pozīciju. To arī sekmēja ārlietu ministra A. Īdena samiernieciskā nostāja. Viņš pārstāvēja viedokli, ka PSRS kā stabilas britu sabiedrotās piesaistīšana ir svarīgāka par konsekvenci Baltijas valstu jautājumā. A. Īdens bija pārliecināts, ka piekāpšanās J. Staļinam Baltijas jautājumā ir neizbēgama.

Jūlijā–augustā Anglijas Ārlietu ministrijā tika apspriesta ideja, kāda pozīcija valdībai jāieņem, ja Vācija pēc PSRS padzišanas no Baltijas valstīm atjaunotu to neatkarību. Ziemeļu departamenta vadība uzskatīja, ka par šādu varbūtēju pavērsienu Latvijas, Lietuvas un Igaunijas attīstībā ir jāapspriežas ar Padomju Savienību, lai veiktu

kopēju pretdarbību. Pēc Ārlietu ministrijas iniciatīvas Latvijas Republikas sūtnis Londonā K. Zariņš iesniedza pat notu, kurā aicināja Lielbritāniju atzīt šādus Vācijas okupācijas režīma iespējamus lēmumus par nelikumīgiem.⁴³

1941. gada decembrī sarunu laikā Maskavā, ar Anglijas ārlietu ministru apspriežot jautājumu par abu valstu sadarbības līguma noslēgšanu gan kara laikam, gan pēckara posmam, J. Staļins diezgan tieši pieprasīja Lielbritānijai atzīt PSRS 1939.–1940. gadā anektētās teritorijas. Šādam noteikumam, pēc PSRS līdera domām, bija jābūt iekļautam līguma tekstā. A. Īdens demonstrēja izpratni un piekāpību J. Staļina prasībām, bet V. Čērčils to noraidīja.⁴⁴

Atsaucoties PSRS prasībai, 1941. gada beigās britu Ārlietu ministrija pieņēma lēmumu, kas vājināja Londonā pārstāvēto Baltijas valstu diplomātu statusu. Tika noteikts, ka turpmāk šie diplomāti varēs uzturēt kontaktus tikai ar Ārlietu ministrijas Ziemeļu departamentu, tiem aizliedza griezties citās britu oficiālajās iestādēs. Šāds lēmums ierobežoja Baltijas diplomātu aktivitātes un bija netaisnīgs. Drīz vien sekoja arī citi līdzīga rakstura soļi. Baltijas sūtniecības Londonā saņēma notas, kurās bija uzsvērts, ka baltiešu diplomātiem turpmāk aizliegts publiski izteikties par politiskiem jautājumiem.⁴⁵

Anglijas valdības nostājas pakāpenisku maiņu pret Latvijas, Lietuvas un Igaunijas okupāciju un aneksiju 1941. gada beigās apliecināja Ārlietu ministrijas Ziemeļu departamenta atbildīgā darbinieka Ričarda Lova 20. decembra vēstule parlamenta deputātam Alfrēdam Bosomam. Tajā viņš atzīmēja, ka netic iespējai pēc kara atjaunot Baltijas valstu neatkarību un šajā sakarā parakstīt līgumu starp Baltijas valstīm un Padomju Savienību. R. Lovs arī uzsvēra, ka Anglijai praktiski ir maz iespēju būtiski ietekmēt Baltijas jautājuma risinājumu.⁴⁶

Otrā pasaules kara sākumposmā Lielbritānija savā attieksmē pret Baltijas valstu okupāciju un aneksiju svārstījās starp *de facto* un *de iure* pieeju. Pēc salīdzinoši garas pauzes, kas ilga no 1940. gada jūnija līdz septembrim, Anglijas premjers V. Čērčils 5. septembrī beidzot paziņoja, ka viņa valdība neatzīst par likumīgām kara laikā notikušās teritoriālās izmaiņas. Ārlietu ministrijas dokumenti liecina, ka Anglijas pieeju ietekmēja vairāki faktori – pirmām kārtām ļoti smagā situācija karā ar Vāciju un nepieciešamība piesaistīt PSRS kā sabiedroto. Liela ietekme bija arī ASV pozīcijai, kas neatzina Baltijas valstu aneksiju. Zināma loma bija britu parlamenta, Baznīcas un sabiedrības atbalstam Baltijas valstīm, kā arī nepieciešamībai kompensēt britu pilsoņiem konfiscētos īpašumus. PSRS, zinādama Lielbritānijas problēmas, izdarīja uz to spiedienu un pieprasīja pilnīgu Padomju Savienības suverenitātes atzīšanu pār Latviju, Lietuvu un Igauniju. Pastāvot iepriekš nosauktajām problēmām un zināmām svārstībām, Lielbritānija tomēr *de iure* neatzina Baltijas valstu aneksiju, iegūstot diskusijās ar Padomju Savienību kaut kādas manevra iespējas.

Atsauces

- ¹ Latvijas okupācija un aneksija 1939–1940. Dokumenti un materiāli. – Rīga, 1995, 553., 554. lpp.
- ² The National Archive (turpmāk – TNA), Foreign Office (FO) 371, 24761, N5833/1224/59.
- ³ Turpat.
- ⁴ Turpat, N5889/1224/59.
- ⁵ Turpat.
- ⁶ Turpat, 24761, N6510/1224/59.
- ⁷ Turpat, 24765, N6025/5917/59.
- ⁸ Turpat.
- ⁹ Turpat, N6024/5918/59.
- ¹⁰ Turpat, 24763, N6024/2039/59.
- ¹¹ Turpat, 24761, N6045/1224/59.
- ¹² Turpat, N6081/G.
- ¹³ Turpat.
- ¹⁴ Turpat.
- ¹⁵ Turpat.
- ¹⁶ Turpat.
- ¹⁷ Turpat, N6045/1224/59.
- ¹⁸ Turpat.
- ¹⁹ Turpat, N6081/G.
- ²⁰ Turpat.
- ²¹ Turpat, N6241/1224/59.
- ²² Turpat, 24765, N6209/6031/59.
- ²³ Turpat, 24761, N6325/1224/59.
- ²⁴ Turpat, N6355/1224/59.
- ²⁵ Turpat, N6383/1224/59.
- ²⁶ Turpat, 24764, N6436.
- ²⁷ Turpat.
- ²⁸ Turpat, N6454/2039/59.
- ²⁹ Turpat.
- ³⁰ Turpat, 24765, N7562/59.
- ³¹ Turpat, 24764, N6847/2039/59.
- ³² Turpat, N6883/2039/59.
- ³³ Turpat, N6893/2039/59.
- ³⁴ Turpat, N6436/59.
- ³⁵ Turpat, 24765, N7557/2039/59.
- ³⁶ Turpat, N7562/59.
- ³⁷ Turpat, 24764, N91/50/59.
- ³⁸ Turpat, 29269, N174/59.
- ³⁹ Turpat, 29261, N569/59.
- ⁴⁰ Turpat, 29271, N1323/59.
- ⁴¹ Turpat, 29268, N1465/143/59.

⁴² Turpat, 29271, N1323/9.

⁴³ Turpat, 29272, N1224/59.

⁴⁴ McNeil, H. W. Survey of International Affairs 1939–1946. America, Britain and Russia. Their Cooperation and Conflict 1944–1946. – London; New York, 1953, p. 167.

⁴⁵ Zunda, A. The Baltic States and Great Britain at the Beginning of World War II (1939–1941) // Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 16. sēj.). – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2005, 85. lpp.

⁴⁶ TNA, FO 371, 29269, N7361/174/59.

Great Britain between *de facto* and *de iure* Concerning the Issue of Recognizing the Occupation and Annexation of the Baltic States in the Initial Stage of the Second World War (1940–1941)

Antonijs Zunda

Summary

In the initial stage of the Second World War, Great Britain was torn between *de facto* and *de iure* approach in her attitude towards the occupation and annexation of the Baltic States. After a comparatively long break, from June to September of 1940, Prime Minister of the United Kingdom W. Churchill declared at last, on the 5th of September, that his administration would not recognize as lawful the territorial changes having occurred during the war. Foreign Office documents provide evidence that England's attitude was influenced by several factors, first of all, by the extremely hard situation in the war with Germany and by the necessity to attract the USSR as an ally. Also, the position of the USA exerted great influence, which strictly disclaimed the annexation of the Baltic States. The support by the British Parliament, Church and society was of certain importance, as well as the necessity to compensate for the properties confiscated from British citizens. The USSR, being aware of Great Britain's problems, exerted pressure on her demanding absolute recognition of the Soviet sovereignty in Latvia, Lithuania and Estonia. However, despite the existence of the above problems and certain fluctuations, Great Britain did not recognize *de iure* the annexation of Baltic States, thus obtaining some manoeuvring opportunities in discussions with the USSR.

**VĀCU OKUPĀCIJAS LAIKS BALTIJĀ:
SALĪDZINĀMĀ ANALĪZE, PĒTNIECĪBAS
PROBLĒMAS UN RISINĀJUMI**

**GERMAN OCCUPATION TIME IN THE BALTIC:
COMPARATIVE ANALYSIS, RESEARCH
PROBLEMS AND SOLUTIONS**

Inesis Feldmanis

Latvija Otrajā pasaules karā: uztveres versijas un izpētes problēmas

Saskaņā ar tradicionālo un pagaidām vēl vispārpieņemto viedokli reģionālo karu sērija, kura iegājusi 20. gadsimta vēsturē kā Otrais pasaules karš, sākās ar Vācijas uzbrukumu Polijai 1939. gada 1. septembrī un beidzās ar Japānas kapitulāciju 1945. gada 2. septembrī. Tas bija viszinošākais karš, kādu piedzīvojuši cilvēce. Karā piedalījās sešdesmit viena valsts, starp tām bija visas lielvalstis. Karadarbība aptvēra vairākus kontinentus un norisinājās visos zemeslodes okeānos. Otrā pasaules kara rezultāti būtiski izmainīja spēku samēru pasaulē. Ievērojami samazinājās Eiropas valstu nozīme un loma. Starptautiskajās attiecībās sāka dominēt ASV un Padomju Savienība. Izveidojās divu superlielvalstu sistēma, kas pastāvēja līdz 20. gadsimta 90. gadiem.

Vairāk nekā sešdesmit gados, kas pagājuši kopš Otrā pasaules kara beigām, vēsturnieki un publicisti ir sarakstījuši daudzus dažāda rakstura un kvalitātes darbus par šo ļoti svarīgo un reizē joprojām īpaši aktuālo vēstures tēmu. Publicētās literatūras klāsts ir tik milzīgs, ka kopējo darbu skaits jau sniedzas simtos tūkstošos. Sen jau neviens profesionāls vēsturnieks vai vēstures interesents nevar apzināt visas kara laika problēmas. Situāciju sarežģī arī tas, ka dažādu apsvērumu dēļ nacionālo historiogrāfiju ietvaros visai bieži pilnveidojas vai pat jūtami izmainās atsevišķu kara norišu vērtējums.

Dažādas jaunas vēsmas novērojamas arī Latvijas historiogrāfijā. Balstoties uz plašu avotu klāstu jaunākajos pētījumos, latviešu vēsturnieki (ar retiem izņēmumiem) cenšas maksimāli objektīvi atspoguļot savas tautas likteņgaitas Otrā pasaules kara gados. Viņi turpina aktīvi meklēt risinājumus strīdīgiem un vēl neatrisinātiem jautājumiem, kas izvirzījušies pētniecības procesā. Taču tādu joprojām netrūkst. Praviētisks ir izrādījies latviešu trimdas vēsturnieka Haralda Biezā 90. gadu sākumā izteiktais paredzējums: "Vācu okupācijas laika problēmu ir tik daudz un tās ir tik sarežģītas, ka vienmēr izraisīs latviešu vēsturnieku interesi."¹

Pats galvenais un svarīgākais ir tas, ka atsevišķi Latvijas vēsturnieki (Inesis Feldmanis, Kārlis Kangeris u.c.), kas jau ilgāku laiku pastiprināti pēta "vācu laiku",

mēģina izvirzīt arī jaunas teorētiskas atziņas un nostiprināt jaunu skatījumu uz Otrā pasaules kara norisēm Baltijā. Par vienu no saviem galvenajiem uzdevumiem viņi uzskata tā saucamās uzvarētāju versijas² recidīvu ietekmes izskaušanu vēstures faktū un procesu skaidrošanā, interpretēšanā un novērtēšanā. Viņi atklāti norāda, ka tajā konkrētajā situācijā, kādu radīja Otrais pasaules karš, vāciešus var uzskatīt par mazāku ļaunumu nekā krievus, kuri iemiesoja komunismu un iznīcības draudus. Šādai atziņai ir objektīvs un racionāls pamats, pirmām kārtām latviešu tautas vēsturiskā atmiņa, daudzu latviešu pārliecība, ka "vācu laikā" viņi cieta mazāk nekā "krievu laikos". Ne velti latviešu vairākums gāja leģionā, jo tobrīd uztvēra krievus par saviem galvenajiem ienaidniekiem un nevēlējās pieļaut, lai viņi otrreiz okupētu Latviju un deportētu tās iedzīvotājus.

Atšķirtībā no agrākajām nostādnēm izraudzītā jaunā konceptuālā pieeja³ prasa, lai, izvērtējot kara norises Latvijā, ņemtu vērā nevis vienu (nacisms), bet gan divas ļaunuma paradigmas – nacismu un komunismu, kā arī atsevišķu Latvijas savdabīgajai situācijai neatbilstošu, bet dziļi iesakņojušos jēdzienu lietošanas lietderības apšaubīšanu vai to izpratnes un būtības maiņu. Nepieciešams arī atspēkot visus padomju propagandas radītos mītus un atmāskot visas agrākās falsifikācijas, kuras nereti balstās uz veikli safabricētiem avotiem. Īpaši bieži ar absurdiem izdomājumiem jāsastopas, ja aplūkojam upuru skaitu nacistu okupētajā Latvijā. Vēl joprojām, lielākoties gan Krievijā,⁴ nupat izdotajās grāmatās varam, piemēram, sastapt apgalvojumus, ka Salaspils koncentrācijas nometnē iznīcināts vairāk nekā 100 000 cilvēku utt.,⁵ kas ir aptuveni piecdesmit reīžu vairāk nekā patiesībā.⁶

ledzīvotāju noskaņojums un attieksme pret vāciešiem

Proponējot jaunu konceptuālu pieeju, svarīgi ir arī atzīmēt izvirzījušās pētniecības problēmas un atsegt ne visās niansēs pietiekami skaidri apzinātās vācu okupācijas laika vēsturiskās norises. Tādām varētu pieskaitīt latviešu tautas noskaņojumu un attieksmi pret vāciešiem. Pētnieki parasti norāda, ka daudzi latvieši 1941. gada vasarā "mūžsenos ienaidniekus" – vāciešus uztvēra un sveica kā atbrīvotājus, jo "pēc boļševiku terora gada vācu valdīšana likās kā sapņu saldums un gaismas atgriešanās"⁷. Taču sajūsma par vāciešiem strauji noplaka un noskaņojums mainījās, jo atbrīvošanas un neatkarības vietā nacisti atnesa jaunu brutālu okupāciju, kuru raksturoja represijas un nepieņemama ekonomiskā un sociālā politika. Ilūzijām gaistot, latviešu sabiedrību pārņēma dziļa vilšanās. Latvieši arvien vairāk pārliecinājās, ka vienu ļaunumu aizstājis cits. Īsts lūzums iestājās 1941. gada nogalē un 1942. gada sākumā. Vairāki

vācu dokumenti liecina, ka tieši šajā laikā nacisti sāka lietot jau starpkaru periodā aprobežotu metodi. Viņi nemitīgi slavēja igauņus, kuri tik tiešām daudz ilgāk saglabāja pozitīvu noskaņojumu pret vāciešiem, regulāri pretnostatot viņus latviešiem un lietuviešiem kā paraugu. Tas gan nemainīja vispārējo situāciju. Pakāpeniski latviešu sabiedrībā nostabilizējās noskaņojums, kuru raksturoja bailes no krieviem un naids pret vāciešiem.

Nemot vērā latviešu izcelsmes zviedru autora Leonida Siliņa ieteikumu,⁸ pēdējos gados publicētajos vairākos latviešu autoru rakstos mēģināts latviešu tautas noskaņojumu arvien noteiktāk pētīt divu paradigmu – “cerības” un “vilšanās” – kontekstā.⁹ Šāda pieeja ir vēsturiski pareiza un racionāla, tās konsekventa lietošana garantē labus izpētes rezultātus. Taču pašlaik par to vēl ir stipri pārargri runāt, jo latviešu mainīgā attieksme pret vācu okupācijas varu faktiski nav kļuvusi par patstāvīgu un nopietnu izpētes objektu.¹⁰ Daudziem autoriem tā ir tikai blakustēma, interesanta epizode, nepieciešama ilustrācija tālaika situācijai.

Taču latviešu tautas noskaņojums kara gados ir ļoti svarīgs un neatņemams attiecīgā vēstures posma kopainas izpratnes elements. Vispusīgas un adekvātas zināšanas par šo jautājumu ir svarīgs priekšnoteikums, lai pietiekami augstā izpētes līmenī varētu risināt citas “vācu laika” problēmas. Šo saistību labi ir uztvēris un fiksējis amerikāņu vēsturnieks Roberts Vaits (*Waite*). Vienā no saviem rakstiem, minot dažus vācu okupācijas varas pirmos pasākumus, viņš norāda: “Smagi latviešu nacionālās jūtas aizskāra ielu pārdēvēšana, vācu valodas izvirzīšana pirmajā vietā, 18. novembra svinēšanas aizliegums, Latvijas iekļaušana okupēto padomju teritoriju veidojumā ar nosaukumu “Ostlande”. Tas viss kopā jau drīzumā izraisīja pirmās neapmierinātības izpausmes, pretvācisku un antinacistisku noskaņojumu un darbību. Sevišķi strauji opozīcija pieauga 1942. un 1943. gadā. Pirmkārt, neapmierinātība tika pausta atsevišķu cilvēku izteikumos publiskās vietās, uzrakstos vai pašdarinātos uzsaukumos. Otrkārt, latviešu patrioti Rīgā un citur sāka izdot regulārus izdevumus, kas tika izplatīti pa pastu vai no rokas rokā. Treškārt, radās jaunatnes grupas, kas aicināja atjaunot Latvijas neatkarību un atbrīvot zemi no nacistu okupantiem.”¹¹

Šajā gadījumā svarīgs ir arī politiskais aspekts. Padziļināti pētījumi par latviešu tautas noskaņojumu dotu iespēju sniegt visās cēloņsakarībās un norisēs tik vienotu, loģisku un neapstrīdamu vēstures norišu kopainu, kas pārliecinātu arī Baltijas savdabīgo situāciju nepārzinošos ārzemju lasītājus. Kā norāda pazīstamais britu vēsturnieks Normans Deiviss (*Daves*), Rietumos joprojām grūti aptvert to, ka, no Rīgas, Tallinas vai Viļņas skatupunkta raugoties, nacistu ienākšana tika uztverta kā atbrīvošana no padomju tirānijas.¹²

Okupācijas politikas ievirze, kolaborācijas jautājums un pretošanās kustība

Cita nozīmīga izpētes problēma neapšaubāmi ir nacistu okupācijas politikas būtība un ievirze. Vispirms Latvijas vēsturniekiem svarīgi ir noskaidrot, kā formējās šī politika, kurām Berlīnes institūcijām šajā procesā bija galvenā un kurām pakārtota loma un kā to ietekmēja saspīlētās attiecības, kādas valdīja starp dažādajiem Trešā reiha resoriem. Parasti tiek uzsvērts, ka nacistu šefideologa Alfrēda Rozenberga (*Rosenberg*) vadītā Okupēto austrumu apgabalu ministrija, kurai vajadzēja rūpēties par “jaunās kārtības” veidošanu austrumos un organizēt okupēto teritoriju pārvaldīšanu un ekspluatāciju, nespēja nodrošināt okupācijas politikas vienotību, ne arī izšķirīgi noteikt tās galveno saturu un ievirzi.¹³ A. Rozenbergam deleģētā vara nebija pilnīga un neaptvēra svarīgākās jomas. Saimnieciskā vara austrumos, piemēram, atradās vācu “saimniecības diktatora” reihsmaršala Hermaņa Gēringa (*Göring*), bet policejiskā vara – SS reihsfīrera un vācu policijas šefa Heinriha Himlera (*Himmler*) rokās.

Latvijas vēsturnieku skatījumā nacistu okupācijas politika Baltijā bija ne tikai nepietiekami koordinēta, neelastīga un pretrunīga, bet arī neticami destruktīva un tuvredzīga.¹⁴ Lai gan vāciešu attieksme pret latviešiem, lietuviešiem un jo īpaši pret igauņiem bija jūtami labvēlīgāka nekā pret daudzām citām toreiz Padomju Savienībā dzīvojošām tautām, viņi gandrīz vai pilnīgi ignorēja vitāli svarīgās baltiešu intereses. Īstenot kaut cik pārdomātāku politiku nepieļāva nacistiem piemītošā iedomība, viņiem raksturīgā lielummānija, kas reizēm jau sāka līdzināties klajai aprobežotībai, kā arī Trešā reiha pārmērīgās pretenzijas, tās fīrera izraudzītās izvēles šaurība – “uzvara vai bojāeja”. Uzvaras reibuma stadijā (1941. gadā zibenskara laikā) tam varbūt vismaz vēl bija kaut kāds racionāls vai attaisnojošs pamats, kas neapšaubāmi zuda, mainoties situācijai un Vācijai sākot piedzīvot lielākoties militāras neveiksmes. Taču destruktīvās iezīmes okupācijas politikā tādā vai citādā mērā saglabājās kā sava veida “nezūdoša vērtība”.

Aplūkojot nacistu politiku Baltijā, Latvijas vēsturniekiem turpmāk būtu lielāka uzmanība jāpievērš īstenoto politisko pasākumu salīdzināmāi analīzei ģenerālkomisāru līmenī. Situācijā, kad okupācijas politika nebija pietiekami koordinēta, Latvijas, Lietuvas un Igaunijas ģenerālkomisāriem radās plašas iespējas uz savu roku īstenot “lielo politiku”, izrādot dažādas iniciatīvas. Cik plaši šīs iespējas tika izmantotas? Uz ko bija virzīta tā vai cita ģenerālkomisāra pašdarbība? Vai tā atsevišķās jomās mazināja vispārējo okupācijas politikas destruktīvo ievirzi? Argumentētas atbildes uz šiem jautājumiem dotu iespēju būtiski precizēt vēsturisko norišu kopainu Baltijā vācu okupācijas gados, kā arī izvērsti raksturot situācijas savdabību Latvijā, Lietuvā vai Igaunijā.

Jau tagad ir skaidrs, ka vislielāko aktivitāti izrādīja Igaunijas ģenerālkomisārs Karls Zigismunds Licmans (*Litzmann*), kurš uzskatīja, ka "Igaunija ārpolitiskajā ziņā būtiski atšķiras no citiem Baltijas ģenerālapgabaliem un tāpēc pelna īpašu attieksmi"¹⁵. Viņš pat uzdrošinājās ignorēt sava tiešā priekšnieka Ostlandes reihskomisāra Hinriha Lozes (*Lohse*) rīkojumus un īstenot viņa aizliegtus vai nesankcionētus, bet visumā igauņu interesēm atbilstošus pasākumus. Tā, piemēram, 1943. gada 24. februārī viņš atļāva Igaunijā svinēt valsts neatkarības pasludināšanas 25. gadadienu,¹⁶ kas izraisīja H. Lozes asu protestu.¹⁷ Vienlaikus ģenerālkomisārs pasteidzās paziņot par vispārējās reprivatizācijas sākumu (Berlīnē vēl nebija pilnīgi sagatavots un publicēts rīkojuma par reprivatizāciju tiesiskais pamatojums¹⁸) un svinību laikā izsniedza apmēram piecdesmit igauņu zemniekiem īpašuma atzīšanas dokumentus.¹⁹

Ar okupācijas politiku ir cieši saistītas arī tādas parādības kā pretošanās kustība un kolaborācija. Plaši zināms, ka nacistu okupētajā Latvijā pretošanās kustības un kolaborācijas izpausmes bija ļoti dažādas, nereti pat savstarpēji cieši savijušās. Izvirzās jautājums, vai šādā situācijā nebūtu lietderīgi vai nu vispār atteikties no kolaborācijas jēdziena,²⁰ jo tas nav īsti atbilstošs iedzīvotāju darbības raksturošanai valstīs, kuras pārdzīvoja vairākas okupācijas, vai arī ieviest vismaz atsevišķus jaunus, respektīvi, līdz šim plaši nelietotus, terminus, kas precīzāk izteiktu tās vai citas personas darbības veidu. Šajā gadījumā līdzās tādiem apzīmējumiem kā kolaborācija (vienkārša sadarbība ar okupantiem) vai kolaboracionisms (nodevīga sadarbība) varētu lietot terminu "taktiskā kolaborācija", ar to saprotot tādu sadarbību ar okupācijas varu, kas vērsta uz to, lai sasniegtu mērķus, kas tā vai citādi atbilda latviešu tautas interesēm. Atšķirībā no daudzām citām okupētām valstīm Latvijā pamatmotīvs sadarbībai ar vācu okupācijas varu bija valstiskuma atjaunošana. Iedzīvotāju lielākā daļa bija saglabājusi lojalitāti pret *de facto* iznīcināto Latvijas valsti.

Nepieciešams precizēt arī jēdzienu "pretošanās kustība", reizē norādot, kādas grupas varētu un kādas tomēr nedrīkstētu pieskaitīt šai kustībai, lai galīgi nediskreditētu pašu kustības jēdzienu. Daudz neskaidrību ir arī par dažādo grupu darbības formām un patiesajiem cīņas mērķiem. Vajadzīga jauna izsvērta un argumentēta nostāja, kuru izstrādājot priekšplānā jāizvirza Latvijas situāciju noteicoši faktori un raksturojoši momenti.

Par izejas punktu teorētiskas ievirzes vērtējumos vajadzētu izmantot to neapstrīdamo vēstures faktu, ka Otrā pasaules kara gados Latvija pārdzīvoja divas okupācijas. Līdz ar to Latvijas situācijas savdabība nosaka, ka, runājot vismaz par aktīvo pretošanās kustību, tajā būtu iekļaujamas tikai tās grupas (pieļaujot arī zināmus izņēmumus), kuras pauda gatavību pretoties abiem okupantiem, par mērķi izvirzot valsts neatkarības atjaunošanu. Šādā skatījumā ārpus aktīvās pretošanās kustības ietvariem paliek vietējā komunistiskā pagrīde un tā dēvētie padomju partizāni (daudzi no viņiem bija iesūtīti

pāri frontes līnijai no PSRS aizmugures rajoniem), kuri gan cīnījās pret vāciešiem, bet tomēr par padomju okupācijas atjaunošanu. No Latvijas nacionālo interešu viedokļa šie partizāni vairāk bija kolaboranti nekā pretošanās kustības dalībnieki, ja mēs kolaborāciju un pretošanās kustību mēģinām uztvert kā atšķirīgus attieksmes veidus pret okupācijas varām. Nevar taču apzīmēt ar vienu un to pašu terminu grupas, kuru mērķi bija diametrāli pretēji, un uztvert tās kā Latvijai vienlīdz nozīmīgas. Tā dēvētā padomju pretošanās kustība skaidri un gaiši jāsauc par komunistisko, padomju partizānu un diversantu kustību, īpaši akcentējot tās negatīvo attieksmi pret Latvijas neatkarību un pakļautību Maskavai.

Latviešu leģions

Pēdējos gados vairāki latviešu autori pievērsušies arī Latviešu leģiona vēsturei, kura arvien biežāk tiek skatīta un vērtēta nacistu okupēto un pārvaldīto zemju militāro formējumu pastāvēšanas un funkcionēšanas kontekstā. Sekmīgi tiek risinātas arī vairākas leģiona vēstures konkrētas problēmas. Piemēram, pietiekami rūpīgi visās niansēs izsvērts tāds jautājums kā leģiona definīcija, kuras nozīmīgumu noteica visai raibā situācija vēstures literatūrā – sastopamas vismaz trīs vai četras definīcijas. Visai lietderīga izrādījās nesen ierosinātā diskusija.²¹ Vairāki Latviešu leģiona pētnieki par adekvātāko atzina jēdziena “Latviešu leģions” šaurāko izpratni – leģions sastāvēja no ieroču SS (*Waffen-SS*)²² ietvaros pakāpeniski izveidotās 15. un 19. divīzijas.²³ Kā neatbilstoša realitātei tika noraidīta gan Latviešu leģiona ģenerālspektora Rūdolfā Bangerska pārstāvētā izpratne, kas vārdos “Latviešu leģions” sliecās saprast visus latviešu militāros formējumus, ko izveidoja kara laikā²⁴ (arī tos, kas iekļāvās vērmahtā), gan arī SS reihsfirera Heinriha Himlera dotā definīcija – “nosaukums “Latviešu leģions” ir kopējs apzīmējums visām ieroču SS un policijas sastāvā izveidotām latviešu vienībām”²⁵. Piebildīsim, ka resorisko interešu nosacītā SS reihsfirera definīcija (SS pakļautībā atradās visa vācu policija) neveicina vēsturiskajai patiesībai atbilstošu priekšstatu veidošanos, jo pilnīgi ignorē atšķirību starp policijas bataljoniem un frontes vienībām.

Nosacīti cits diskusiju objekts ir jautājums par Latviešu leģiona saistību ar SS. Jaunākajā vēstures literatūrā izteikti dominē viedoklis, ka leģiona piederība SS bijusi formāla.²⁶ Latviešu (arī igauņu) ieroču SS divīzijas nav pielīdzināmas vācu ieroču SS vienībām. Latviešu karavīri nebija ne nacistiskās partijas biedri, ne arī SS organizācijas locekļi. Parasti šajā sakarā tiek norādīts uz ASV pārvietoto personu komisijas 1950. gada 1. septembra slēdzienu: “*Baltijas ieroču SS vienības (Baltijas leģioni) to mērķa, ideoloģijas, darbības un sastāva ziņā ir uzskatāmas par savrupām un no vācu SS atšķirīgām vienībām, kādēļ komisija tās neuzskata par ASV valdībai naidīgu kustību.*”²⁷ Iespējams, ka pietiekami augstā līmenī ASV principiāls lēmums vai vienkārši

atzinums par latviešu un igauņu SS divīziju nenacistisko raksturu faktiski tika pieņemts jau krietni agrāk. Par to liecina kāda interesanta un savdabīga pēckara Eiropas vēstures lappuse. Laikā no 1946. gada vasaras līdz 1949. gadam latviešu sargkareivji (no Latviešu leģionā dienējošiem karavīriem) kopā ar igauņiem, lietuviešiem un citu tautību pārstāvjiem amerikāņu virsvadībā piedalījās nacistisko kara noziedznieku tiesas procesu (tā saukto Nirnbergas turpinājuma procesu) apsargāšanā. Pēc Starptautiskā Kara tribunāla (1945. gada 20. novembris – 1946. gada 1. oktobris) Nirnbergā, kas tiesāja 23 galvenos nacistu līderus, notika vēl divpadsmit procesi.

Vēstures literatūrā visai bieži ir norādīts, ka pēc būtības pretrunīgs ir apgalvojums par piespiedu mobilizāciju leģionā un reizē leģionāru cīņu par Latvijas brīvību. Liekas gan, ka pieminētā pretruna ir drīzāk šķietama nekā reāla. Te vairāk vērojama neatbilstība starp objektīvo apstākļu (arī nacistu politikas ievirzes) toreizējo un tagadējo izpratni un novērtējumu, kas lielā mērā veidojies pēc Otrā pasaules kara valdošās “uzvarētāju versijas” ietekmē. Pēc būtības nacisti veica piespiedu mobilizāciju (neierašanās gadījumā taču bija paredzēti sodi), ko daudzi pārbaudei pakļautie tomēr toreizējā situācijā uztvēra kā pašsaprotamu. Leģions viņu izpratnē bija vienīgā reālā iespēja, kā cīnīties pret ienīsto ienaidnieku un nepieļaut vai aizkavēt otreizēju padomju okupāciju. Daudzi leģionāri atradās ilūziju varā, un, lai cīnītos, viņiem bija vajadzīgs vilinošs ideāls – brīva Latvija. Viņi neizprata “lielo politiku”, cerēja uz britu palīdzību Latvijas neatkarības atjaunošanā vai arī uz 1919. gada situācijas atkārtošanos, kad izdevās ar vāciešu palīdzību satriekt lielniekus, bet vēlāk sakaut arī pašus vāciešus. Taču vienā ziņā viņi bija reālisti, jo apzinājās, ka bruņotas nacionālas vienības visos laikos ir noteikts spēka instruments, ar ko visām varām vajadzētu rēķināties. Leģions bija spēcīgs arguments, spēcīgs pierādījums par labu tam, ka latvieši negrasījās samierināties ar dzīvi nebrīves statusā ne nacistu piedāvātajā Jaunajā Eiropā, ne arī “darbaļaužu paradīzē” – Padomju Savienībā.

Pēdējos astoņos, desmit gados Latvijas vēsturnieki daudz rakstījuši arī par Latviešu leģiona formēšanu un kauju gaitām. Arī par šiem jautājumiem joprojām ir dažas neskaidrības. Pētnieku rindās aktīvi tiek apspriests jautājums, cik lieli bija vācu vienībās iesaistīto latviešu zaudējumi. Vēstures literatūrā minēti dažādi skaitļi – no 15 līdz 80 tūkstošiem. Kritušo skaita precizēšana ir svarīgs un neatliekams turpmākā pētniecības darba uzdevums.

Atsauces un komentāri

- ¹ *Biezais, H.* Latvija kāškrusta varā. Sveši kungi – pašu ļaudis. – Īstlansinga, 1992, 11. lpp.
- ² Pēc tam kad 1941. gada jūnijā sākās padomju un vācu karš, pakāpeniski izveidojās Lielbritānijas, ASV un PSRS aliance, tā dēvētā dīvainā savienība, kuras interesēs bija sakaut nacistisko Vāciju. Ideoloģiskajā aspektā Otrais pasaules karš līdz ar to ieguva jaunu dimensiju – sākās Rietumu

demokrātiju un totalitārā stalinistiskā režīma kopēja cīņa pret nacismu (fašismu), kas vēlāk ārkārtīgi ietekmēja kara būtības izpratni Rietumvalstu sabiedrībā. Arī daudzu vēsturnieku darbos par karu uz vairākiem gadu desmitiem nostiprinājās pieminētā uzvarētāju versija, kuras ietvaros notikumu norise un karojošo pušu darbība parasti tika vērtēta tikai caur nacisma kā vienīgā ļaunuma prizmu. Padomju Savienības izdarītie noziegumi pret mieru, kara noziegumi un noziegumi pret cilvēci gribot negribot tika atvirzīti otrajā plānā.

Vienpusīgās un melīgās uzvarētāju versijas izvirzīšanās politiskais pamats bija Nirnbergas konsenss, respektīvi, uzvarētāju lielvalstu vienošanās pēc Otrā pasaules kara tiesāt un nosodīt tikai nacistu un to sabiedroto noziegumus, kas tik tiešām bija briesmīgi, bet ne vienīgie. Šāda rīcība nostiprināja pasaules sabiedriskajā domā pārliecību, ka, runājot par karu, simpātijas ir pelnījuši vienīgi nacisma oponenti un upuri. Turpretī indivīdi un nācijas, kuras tā vai citādi karojušas Vācijas pusē, tika un tiek apzīmotas ar kolaborācijas zīmogu un, tāpat kā nacisti, vainotas sodāmos noziegumos.

Raksturīga “uzvarētāju versijas” iezīme ir atziņas akcentēšana, ka karš pret Vāciju un Japānu šo valstu izdarīto noziegumu dēļ pret cilvēci bija taisnīgs. Šo versiju raksturo arī visumā pozitīva attieksme pret Sabiedroto valstu diplomātijas veikumu Otrā pasaules kara gados, nekritiska pieturēšanās pie Nirnbergas principiem, kā arī vairāku kara problēmu notušēšana vai relativizēšana. Tā, piemēram, parasti tiek uzsvērts, ka nacisti veda rasiski un politiski motivētu iznīcības karu pret ebrejiem un boļševikiem, bet noklusēts, ka arī Josifs Staļins pasludināja (1941. gada 6. novembris) un īstenoja iznīcības karu pret vāciešiem, kas vēlāk noveda pie drausmīgi zvēriem un neizsakāmi barbariskiem noziegumiem pret vācu civiliedzīvotājiem. Šajā sakarā jaunākajā vēstures literatūrā ir sastopams pat termins “vācu holokausts”, bet britu vēsturnieks Makss Hastingss darbā “Armagedons: kauja par Vāciju 1944.–1945. gadā” raksta par “Austrumprūsijas asiņaino ziemu” kara pēdējā gadā kā vienu no visšaušalīgākajām Otrā pasaules kara epizodēm.

Padomju karavīru rīcība bija tik neapkrastāmi barbariska, ka to nav pat iespējams mēģināt izskaidrot. Tūkstošiem vācu bēgļu (stihiskā bēgļu kustība sākās pēc padomju karaspēka iebrukuma Austrumvācijā 1945. gada sākumā) gāja bojā – noslīcināti, nošauti vai vienkārši sašķaidīti zem padomju tanku kāpurķēdēm. “Tēvs, nošauj mani!” lūdās kāds vācu zēns, zaudējis kāju pēc krievu tanka ietriekšanās bēgļu pajūgos. Vai vispār var iedomāties vēl briesmīgāku liecību par to dienu notikumiem? Tāpēc nav nejaušība, ka mūsdienās strauji pieaug to vēsturnieku skaits, kuru vērtējumā vācu bēgļu drausmīgais liktenis Austrumvācijā bija viena no visbriesmīgākajām Otrā pasaules kara traģēdijām.

Raksturīgs un satriecošs piemērs – traģiskākā jūras katastrofa visā cilvēces vēsturē. 1945. gada 30. janvāra naktī padomju zemūdene S-13, kuru komandēja kapteinis Aleksandrs Marinesko, torpedēja vācu bēgļu kuģi “*Wilhelm Gustloff*,” kas no Gotenhāfenas (Gdiņa) ostas devās uz Svinemindi (Svinoujsce). Kuģis nogrima sešdesmit divu minūšu laikā, aizraujot dzelmē vairāk nekā deviņus tūkstošus cilvēku, lielākoties sievietes un bērnus. Tikai 1200 kuģa pasažieru pārdzīvoja šo šausmīgo katastrofu. Par šo nežēlīgo kara noziegumu Marinesko 1990. gadā (vairāk nekā 25 gadus pēc viņa nāves) piešķīra Padomju Savienības varoņa nosaukumu. Šo Maskavas soli ir neiespējami citādi vērtēt kā tīšu izaicinājumu Eiropas sabiedriskajai domai vai arī kā grūti izprotamu nekaunību.

Briesmīgai varmācībai un sadistiskai pazemošanai padomju karavīri pakļāva Vācijas austrumu novadu sievietes. Dažāda vecuma meitenes un sievietes visbiežāk piemeklēja grupveida izvarošana,

kas visai bieži beidzās ar nelaimīgo nogalināšanu. Vēstures literatūrā norādīts, ka kopumā par izvarošanas upuriem kļuva vairāk nekā divi miljoni vācu sieviešu, no kurām daudzas, nespējot pārvarēt pretīgumu un šausmas, izdarīja pašnāvību. Tā, piemēram, no 110 000 sievietēm, kas tika izvarotas Berlīnē 1945. gada aprīlī, maijā un jūnijā, mirušas vai rēķinu ar dzīvi noslēdza apmēram 10 000 sieviešu. – Sīkāk par “uzvarētāju versijas” būtību sk.: *Feldmanis, I.* Otrais pasaules karš: uztveres versijas un vērtējumi // Latvijas Vēsture. Jaunie un Jaunākie Laiki, 2005, 3. nr., 86.–94. lpp.

³ Ilgāku laiku “uzvarētāju versijas” atziņas negatīvi ietekmēja arī vācu historiogrāfiju. Lai gan avotu un aculiecinieku ziņojumu bija ļoti daudz, vācu vēsturnieki līdz pat 20. gadsimta 90. gadiem tikpat kā nepievērsās (vai darīja to visai reti) tādām tēmām kā Sarkanās armijas noziegumi Vācijas teritorijā, vācu civiliedzīvotāju bēgšana un izdzīšana. No mūsdienu viedokļa šāda nostāja ir grūti izprotama un liekas pat dīvaina un absurda. Tāpēc ka Ādolfs Hitlers pirmais uzsāka iznīcības karu, apsteidzot vai neapsteidzot Josifu Staļinu, taču nav jāizvairās sniegt objektīvu Otrā pasaules kara ainu. Tas vairākus gadu desmitus nāca par labu vienīgi melīgajai padomju propagandai.

⁴ Īpašu “uzvarētāju versijas” variantu pārstāv daudzi (protams, ne visi) Krievijas vēsturnieki. Tas atspoguļojas neskaitāmās publikācijās. Jāpiemin Krievijas Zinātņu akadēmijas Vispārējās vēstures institūta 2002. gadā izdots kolektīvais četru sējumu darbs “XX gadsimta pasaules kari”, kurā faktiski noliegta Padomju Savienības kā nacistiskās Vācijas sabiedrotās aktīva līdzdalība Otrā pasaules kara izraisīšanā. Šajā darbā vērojami centieni attaisnot padomju agresiju pret Poliju un Somiju, kā arī notušet Molotova–Ribentropa pakta ciešo un nesaraujamo saistību ar 1940. gada notikumiem Baltijas valstīs. PSRS neprovocētā agresija pret Latviju, Lietuvu un Igauniju un šo valstu okupācija tiek nepamatoti uztverta kā situācijas diktēts pasākums (laikā, kad gandrīz viss vācu karaspēks piedalījās Francijas kampaņā, esot pastāvējuši pat varbūtēji vācu iebrukuma draudi Baltijā?!), un skatīta caur Padomju Savienības ģeostratēģisko pozīciju nostiprināšanas nepieciešamības prizmu. – Sk.: *Мировые войны XX века. В четырех книгах. Книга 3: Вторая мировая война. Исторический очерк.* – Москва: Наука, 2002, с. 85–93.

Lai gan PSRS, uzbrūkot Polijai, iestājās Otrajā pasaules karā 1939. gada 17. septembrī (šo faktu tagad atzīst arī vairāki Krievijas vēsturnieki), minētajā darbā ir pārstāvēta vecā staļiniskā koncepcija un viss kara laiks iedalīts PSRS oficiālās neitralitātes posmā (1939–1941) un Lielajā Tēvijas karā (1941–1945). Kara būtības un rakstura nepamatota sagrozīšana un vispārināšana savijas ar izvairīšanos kritiski izvērtēt padomju militārās vadības kļūdas un rīcību, kas noveda pie milzīgi lieliem upuriem, kā arī nevēlēšanos atklāt Sarkanās armijas noziegumu pret vācu civiliedzīvotājiem īsto apjomu. Līdz mīta līmenim autori paceļ “uzvaru pār fašismu”, aizmirstot, ka karš beidzās nevis ar Austrumeiropas atbrīvošanu, bet gan tās pakļaušanu.

Krievu vēsturnieku kolektīvajā darbā par pasaules kariem uzmanību saista arī atsevišķi kuriozi. Tā, piemēram, 4. sējumā, kurā ir publicēti dokumenti un materiāli par Otro pasaules karu, kā otrs dokuments, kam jāapliecina nacistu agresīvie nolūki un iekarošanas plāni, ir ievietots izvilkums no 1993. gadā krievu valodā izdotās Hermana Raušninga (*Hermann Rauschnig*) grāmatas “Hitlers runā. Zvērs no bezdibeņa”. – Sk.: *Мировые войны XX века. Книга 4: Вторая мировая война. Документы и материалы*, с. 10–12.

H. Raušnings, kas 30. gadu sākumā bija Dancigas brīvvalsts senāta priekšsēdētājs, publicēja šo grāmatu 1939. gada nogalē (tā tika izdota vairākās valodās ar atšķirīgiem nosaukumiem). Grāmatas ievadā viņš apgalvoja, ka vismaz simt reižu ir ticies ar nacistu vadoni Ā. Hitleru, kas viņam plaši

stāstījis par saviem slepenākajiem nodomiem. Ilgu laiku dažādu valstu vēsturnieki, rakstot par atsevišķām nacisma problēmām, plaši izmantoja un citēja šo H. Raušninga darbu kā primāru avotu, jo uzskatīja, ka tajā vispilnīgāk atspoguļoti Ā. Hitlera plāni, kurus viņš loloja laikā starp 1932. un 1934. gadu. Taču 20. gadsimta 80. gadu vidū tika nepārprotami pierādīts, ka H. Raušninga sacerējums no pirmās līdz pēdējai lappusei ir vēstures viltojums. To izdarīja Šveices vēsturnieks Volfgangs Hēnels (*Hänel*), kas 1984. gadā publicēja grāmatu "Hermana Raušninga "Sarunas ar Hitleru". Vēstures viltojums". – Sk.: *Hänel, W.* Hermann Rauschnings "Gespräche mit Hitler". Eine Geschichtsfälschung. – Ingolstadt, 1984, 68 S.

Pamatojoties uz dokumentiem un laikabiedru liecībām, V. Hēnels secināja, ka H. Raušnings ir Ā. Hitleru redzējis nevis simt, bet gan četras reizes un nevienu reizi nav ticies ar viņu "zem četrām acīm". Citiem vārdiem sakot, H. Raušnings minēto grāmatu ir vienkārši pats sacerējis (izmantojot dažādus avotus, arī Ā. Hitlera publicētos darbus un runas) un darījis to pēc ungāru žurnālista Imres Rēvēsa (*Imre Revesz*) ieteikuma. Šis žurnālists 30. gadu beigās Parīzē pārzināja biroju, kas apgādāja 400 laikrakstus 70 valstīs ar rakstiem, kas bija vērsti pret nacistiem.

Nebūtu lieki atzīmēt, ka aizdomas par to, ka H. Raušninga darbs ir vēstures viltojums, "uzpeldēja" tūlīt pēc Otrā pasaules kara. Nirnbergas prāvā galvenais apsūdzētais Hermanis Gērings, uzzinot, ka padomju apsūdzētāji H. Raušninga grāmatu ir iesnieguši kā dokumentālu pierādījumu par nacistu agresīvajiem plāniem (tiesas materiālos tā iegrāmatota ar apzīmējumu "PSRS-378"), bija visai izbrīnīts. Gērings izvīrēja spēcīgu un viegli saprotamu pretargumentu: vai nav smieklīgi noticēt tam, ka fīrers katram atskrējušam provinces politiķim uzticētu savus slepenākos nodomus. – Sk.: *Malanowski, W.* Zitat, Zitat, Zitat und nicht weiter // Spiegel, 1985, Nr. 37, S. 93–95.

- ⁵ *Крусин М.* Латышский легион СС: вчера и сегодня. – Москва, 2006, с. 79.
- ⁶ Jaunākie Latvijas vēsturnieku pētījumi rāda, ka Salaspils nometnē tās pastāvēšanas laikā gāja bojā nedaudz vairāk par diviem tūkstošiem cilvēku.
- ⁷ Šādi latviešu attieksmi pret vācu okupāciju vērtē Toronto universitātes (Kanāda) profesors Modris Ekšteins. – Cit. pēc: *Lācis, V.* Latviešu leģions patiesības gaismā. – Rīga, 2006, 43. lpp.
- ⁸ *Siliņš, L.* Nacistiskās Vācijas okupanti: mūsu tautas lielās cerības un rūgtā vilšanās. – Rīga, 2001, 15. lpp.
- ⁹ Sk.: *Zellis, K.* Nacionālsociālistiskās Vācijas propaganda okupētajā Latvijā (1941. gada jūnijs–decembris) // Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2004. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 16. sēj.). – Rīga, 2005, 243. lpp.
- ¹⁰ Šāds konstatējums nepavisam nenoniecina atsevišķu vēsturnieku mēģinājumus sniegt savos darbos vairāk vai mazāk plašāku pārskatu par latviešu politisko noskaņojumu "vācu laikā". – Piemēram, sk.: *Everts, E.* Latvijas iedzīvotāju politiskais noskaņojums vācu okupantu skatījumā (1941.–1944. gads) // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 2003, 2. nr., 77.–98. lpp.
- ¹¹ *Waite, R. G.* Some Aspects of Anti-German Sentiment in Latvia (1941–1944) // Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā 1941–1945. Starptautiskās konferences referāti, 2003. gada 12.–13. jūnijs, Rīga (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 11. sēj.). – Rīga, 2004, 176. lpp.
- ¹² *Davies, N.* Europe – a History. – London, 1996, p. 41.
- ¹³ Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Bd. 5/2: Kriegsverwaltung, Wirtschaft und personelle Ressourcen 1942–1944/1945. – Stuttgart, 1999, S. 49.
- ¹⁴ Sk.: *Feldmanis, I.* Vācijas okupācijas politika Baltijā (1941–1945): vispārējās tendences un specifiskās iezīmes // Latvijas Vēsture. Jaunie un Jaunākie Laiki, 2006, 2. nr., 79.–88. lpp.

- ¹⁵ Bundesarchiv Berlin (turpmāk – BA-B), R 90/11, S. 14, Der Generalkommissar in Reval an den Reichsminister für die besetzten Ostgebiete, 5. April 1943.
- ¹⁶ Pēc tam kad reihskomisārs H. Loze atkārtoti aizliedza Igaunijā organizēt valsts neatkarības 25. gada dienas svinības, K. Z. Licmans lūdza atļauju to darīt okupēto austrumu apgabalu ministram Alfrēdam Rozenbergam, kuram nebija iebildumu pret plānoto pasākumu. Vēlāk A. Rozenbergs nosodīja ģenerālkomisāra rīcību un atzina, ka viņam bijis jāievēro reihskomisāra rīkojums. – BA-B, R 90/11, S. 2, Der Reichsminister für die besetzten Ostgebiete für das Ostland, 29. September 1943.
- ¹⁷ Turpat, 1. lp., Der Generalkommissar in Reval an den Reichsminister für die besetzten Ostgebiete, 5. April 1943.
- ¹⁸ Turpat, 1. lp., Der Reichsminister für die besetzten Ostgebiete an den Reichskommissar für das Ostland, 29. September 1943.
- ¹⁹ Turpat, 5., 6. lp., Der Generalkommissar in Reval an den Reichsminister für die besetzten Ostgebiete, 5. April 1943.
- ²⁰ Šajā sakarā varētu norādīt, ka atsevišķi latviešu vēsturnieki, piemēram, Andrievs Ezergailis, ir izteikti kritiski noskaņoti pret kolaborācijas jēdziena lietošanu, raksturojot latviešu darbību “vācu laikā” un viņu attieksmi pret okupācijas varu. – Sk.: *Ezergailis, A.* Kolaborācija vācu okupētajā Latvijā: piedāvātā un atraidītā // *Latvijas Vēsture. Jaunie un Jaunākie Laiki*, 2004, 2. nr., 42. lpp.
- ²¹ Diskusijas pieteikumu sk.: *Feldmanis, I.* Nacistu okupācijas politika Latvijā (1941–1945): pētniecības problēmas, iespējamie risinājumi un varianti // *Totalitārie režīmi Baltijā: izpētes rezultāti un problēmas (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 15. sēj.)*. – Rīga, 2005, 58.–61. lpp.
- ²² SS (*Schutzstaffel* – apsardzes vienība) izveidoja 1925. gadā kā nacistu partijas fīrera Ādolfa Hitlera personisko apsardzi, un tā atradās nacistu militarizētās organizācijas triecienvienību (*Sturmabteilungen* – SA) pakļautībā. 1934. gadā SS atdalījās no SA un kļuva par patstāvīgu organizāciju. Tiem, kas vēlējās iestāties SS, izvirzīja stingras prasības – senču āriskā izcelšanās kopš 1750. gada, nordiska āriene, augums, ne mazāks par 178 centimetriem.
1929. gada 6. janvārī par SS vadītāju kļuva Heinrihs Himlers. Daudzu vēsturnieku skatījumā tikai no šīs dienas iesākusies SS patiesā vēsture. 1931. gada pavasarī SS organizācijā iekļāvās Reinhardis Heidrihs, kas sāka veidot drošības dienestu (*Sicherheitsdienst* – SD). Abas šīs personas noteica visu SS organizācijas turpmāko attīstību. Pakāpeniski SS organizācija, kuru mēdza dēvēt par “melno ordeni” (esesieši valkāja melnu formas tērpu), kļuva par Vācijas kā fīrera valsts simbolu. Vēstures literatūrā Trešo reihu nereti dēvē par “SS valsti”.
- Otrā pasaules kara sākumā uz SS militāro vienību (sevišķā vienība, “mironģalvas” vienības) bāzes formējās SS karaspēka daļas, kas piedalījās cīņās frontē. 1939. gada rudenī šīs SS militārās formācijas ieguva nosaukumu ieroču SS. Pirmo reizi šis nosaukums minēts Vācijas Bruņoto spēku (vērmahts) virspavēlniecības 1939. gada 22. novembra pavēlē.
- ²³ *Feldmanis, I., Kangeris, K.* Par Latviešu SS brīvprātīgo leģionu // *Totalitārie režīmi Baltijā: izpētes rezultāti un problēmas. Starptautiskās konferences materiāli*, 2004. gada 3.–4. jūnijs, Rīga (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 15. sēj.). – Rīga, 2005, 239. lpp.
- ²⁴ Par R. Bangerska uzskatiem sk.: *Kangeris, K.* Piezīmes pie jautājumu kompleksa “Latviešu leģions” // *Latviešu leģions: Varoņi, nacisti vai upuri?* – Rīga, 1998, 113. lpp.
- ²⁵ Šādi Latviešu leģionu H. Himlers definēja savā 1943. gada 26. maijā izdotajā rīkojumā. – Sk.: *Kangeris, K.* Piezīmes pie jautājumu kompleksa “Latviešu leģions”, 114. lpp.

- ²⁶ Sk.: *Otto, H.* Brīvprātīgi iesauktie: How the Germans Conscripted "Volunteers" for the Latvian Legion // Latvija Otrajā pasaules karā. Starptautiskās konferences materiāli, 1999. gada 14.–15. jūnijs, Rīga (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 1. sēj.). – Rīga, 2000, 208. lpp.; *Feldmanis, I.* Latviešu un citu nevācu tautu ieroču SS vienības Otrajā pasaules karā: formēšanas veids, ideoloģija un cīņas mērķi // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2002. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 10. sēj.). – Rīga, 2004, 334. lpp.
- ²⁷ Pārvietoto personu komisijas locekļa H. Rozenfilda vēstule Latvijas pilnvarotajam lietvedim Vašingtonā J. Feldmanim 1950. gada 12. septembrī // *Latviešu leģions: Varoņi, nacisti vai upuri*, 103. lpp.

Letland im Zweiten Weltkrieg: die aktuellen Forschungsprobleme

Inesis Feldmanis

Zusammenfassung

In letzter Zeit schenken lettische Historiker besonders grosse Aufmerksamkeit der Erforschung der sog. "deutschen Zeit". Im Verlauf dieser Forschungen hat sich ein Standpunkt herauskristallisiert, dass eine neue Betrachtungsweise der Geschehnisse während des Zweiten Weltkrieges in Lettland nötig ist. Mehrere Forscher (I. Feldmanis u. a) betrachten es als ihre Hauptaufgabe die Ausmerzung des Einflusses der Rezidive der sogenannten "Siegerversion" bei der Erklärung historischer Prozesse. Der ausgewählte konzeptuelle Zugang fordert bei der Auswertung des Kriegsverlaufs in Lettland zwei Übelparadigmen in Betracht zu ziehen – den Kommunismus und den Nationalsozialismus.

Mehrere konkrete historische Ereignisse der sog. "deutschen Zeit" sind bis heute nicht in allen Nuancen genügend erkannt und geklärt worden. Zu denen könnte die Stimmung des lettischen Volkes und das Verhältnis gegenüber den Deutschen zählen. In der Regel wird darauf hingewiesen, dass viele Letten im Sommer 1941 "die ewigen Feinde" – die Deutschen – als Befreier empfunden haben, weil "nach dem Jahr des bolschewistischen Terrors das deutsche Regieren als ein süßer Traum und Wiederkehr des Lichtes schien". Jedoch liess diese Begeisterung bald nach, weil die Nationalsozialisten anstatt der Befreiung eine neue brutale Okkupation mitbrachten, für die Repressionen sowie eine nicht annehmbare ökonomische und soziale Politik charakteristisch waren. Dies desillusionierte die lettische Gesellschaft immer mehr, denn es offenbarte sich, dass statt des einen Übels ein anderes gekommen war. Der Umschwung kam Anfang 1942.

Die Stimmung des lettischen Volkes in den Kriegsjahren ist ein wichtiges und unentbehrliches Element des Verständnisses für das Gesamtbild des jeweiligen historischen Zeitabschnittes. Allgemeinbildende und adäquate Kenntnisse bezüglich dieser Frage sind eine wichtige Voraussetzung, um auf einem entsprechend hohen Forschungsniveau andere

Probleme der sog. "deutschen Zeit" lösen zu können. In diesem Fall ist auch der politische Aspekt bedeutend. Erweiterte Erforschungen der geistigen Verfassung des lettischen Volkes könnte eine Möglichkeit bieten für ein in allen Kausalzusammenhängen einheitliches und unbestreitbares Gesamtbild der historischen Zusammenhänge, die auch ausländische Leser überzeugt, die sich nicht in der eigenartigen und komplizierten Situation des Baltikums auskennen. Der Westen begreift immer noch nicht, dass aus der historischen Sicht von Riga, Tallinn oder Vilnius gesehen der Einmarsch der Nationalsozialisten als Befreiung von der sowjetischen Tyrannei empfunden wurde.

Ein anderes wichtiges Forschungsproblem ist zweifellos die Besatzungspolitik der Nationalsozialisten, die von lettischen Historikern nicht nur als ungenügend koordiniert, unflexibel und widersprüchlich sondern auch als unglaublich destruktiv und kurzsichtig betrachtet wird. Obwohl das Verhalten der Deutschen gegenüber den Letten, Litauern und Esten bemerkenswert entgegenkommender war als gegenüber vielen anderen damals in der Sowjetunion lebenden Völkern, ignorierten sie fast völlig die vitalen Interessen der Balten. Die für die Nationalsozialisten charakteristische Arroganz, ihr Grössenwahn, der bisweilen einer ausgesprochenen Beschränktheit glich, als auch die übertriebenen Forderungen des "dritten Reiches" – die von seinem Führer verkündete Losung "Sieg oder Untergang" – liess sie keine ausgewogenere Politik verwirklichen. Im Siegesrausch (während des Blitzkrieges 1941) hätte das einen irgendwelchen rationellen oder wenigstens rechtfertigenden Grund, der zweifellos verschwand, als die Situation sich änderte und Deutschland immer mehr militärische Niederlagen erlitt. Die destruktiven Merkmale der Besatzungspolitik blieben so oder so als eine Art "nicht verlorengelender Wert" erhalten.

Boris Sokolov

The Baltic States during the Second World War in the Public Opinion of Modern Russia

Most of Russian publicists and journalists are sure that now the history of the Second World War is capitally revised in the Baltic States. The Estonian, Latvian and Lithuanian historians and politicians are strongly criticized for the so-called “revision” of the results of the Second World War. The Russian historians and journalists consider as main examples of such a revision the statements about the Soviet occupation of the Baltic States in 1940 under Molotov–Ribbentrop pact and the recognition that most of the soldiers of the Latvian and Estonian legions of the *Waffen-SS* fought for the independence of their countries and were not criminals. The facts of collaboration of Latvians, Lithuanians and Estonians with the Germans are considered by the Russian elite as a kind of so called “counterbalance” to the Soviet occupation. Further, there are a lot of mistakes, connected with the participation of the Baltic peoples in the Second World War on the German side, even among Russian historians. For example, docent of Saint-Petersburg University Dmitrij Lanko states that the Latvians could serve only in the *Waffen-SS*, but not in the *Wehrmacht*, because they were not Aryans.¹ But the Latvians and Estonians were considered the Aryans by the Nazis from the very beginning of the German–Soviet War, and that is why they served both in *Waffen-SS* and *Wehrmacht*. The Lithuanians were not considered as Aryans till 1943, when they were proclaimed the Aryans and allowed to serve both in the *Waffen-SS* and the *Wehrmacht*.

It means, from the point of view of most of the Russian historians, politicians and ordinary civilians, that collaboration pays back occupation. But this position is rather covered, because the official Russian point of view is that there was no Soviet occupation of the Baltic States, and that the events of 1940 were the free-will joining of the Baltic peoples to the Soviet Union. In recent years, the problems of the position of the Baltic States during the Second World War were aggravated by the celebration of the 60th anniversary of the Victory in the Great Patriotic War in Russia and the passions about the Bronze Soldier in Tallinn. These events stimulated the publication of some new books devoted to the Baltic countries in 1939–1945. First of all, three collection of archival documents (*Latvia under Nazis’ Yoke*, Moscow, 2006; *Estonia:*

the Bloody Trail of Nazism, 1941–1944: The Crimes of Estonian Collaborationists during the Second World War, Moscow, 2006; *The Tragedy of Lithuania, 1941–1944. The Crimes of Lithuanian Collaborationists during the Second World War*, Moscow, 2006) should be mentioned. They were published by “Europe” Publishers, which was controlled by Gleb O. Pavlovskij, political scientist and technologist, who was close to the Kremlin. Two books of the Russian historian Alexander R. Dukov (*For What the Soviet People Fought* and *Genocide’s Myth: the Soviet Repressions in Estonia (1940–1953)*²) also should be noted. He tries to minimize the volume of the Soviet repressions in the Baltic States and to exaggerate the participation of the Lithuanian, Latvian and Estonian collaborationists in the Holocaust and other crimes against civilian population both in their countries and on the other territories of the USSR. The mentioned collections of documents are also concentrated on Baltic collaborationists’ taking part in the Holocaust and punitive actions against Soviet partisans and civilian population.

The authors of the collection of documents *Latvia under Nazis’ Yoke* state that “the cutthroats of the police battalions “*Waffen-SS*”, who were qualified by the International Nuremberg Tribunal as criminals, are presented to the young generation of democratic Latvia as fighters for freedom and independence”. They also repeated the legend about officers of the Latvian SS legion which torn babies to pieces.

The other old legend, included in the collection *Latvia under Nazis’ Yoke* is about the Salaspils camp as a death camp, where thousands of Soviet children were used as donors of blood and then killed. But this would be a quite foolish action to starve and kill donors of blood. There is an Evangelic motive of Herod who killed innocent babies. This document is titled “Act about the liquidation of the German-fascist aggressors of 35,000 Soviet children on the territory of Latvian SSR” and is dated by 5 May 1945. There are some interesting statements in the text of this act, widely published just after the war: “Fascist aggressors themselves and with the assistance of their fawners, German–Latvian (?) nationalists, deliberately liquidated civilian population – women, children and old people... Fascists had an aim of liquidation of the whole future generation of Soviet people... The Germans organized a factory of children’s blood, which was pumped out from the veins of the Soviet children and used for the needs of the German Army.” The Soviet investigators state that in 1942–1944, 7,000 Soviet children were liquidated in Salaspils camp, 3,500 – in Riga, 2,000 – in Daugavpils and 1,200 – in Rēzekne. This document also states that thousands of Latvian civilians were killed in process of “evacuation” in camps in Riga, Daugavpils, Rēzekne and other camps. By the way, more than 90% of civilian victims in Latvia and other Baltic States under the German occupation were Jews, but in this Act of 5 May 1945 and many other documents of three collections, which was firstly published in war and post-war years, Jews are not

mentioned. They were mentioned only both in the protocols of interrogations of Germans and collaborationists and evidences of witnesses of the Nazi crimes.

It should be stressed that the materials of the Soviet State Emergency Commission on Investigation and Establishment of Crimes of German-Fascist Aggressors and Their Accessories have practically never been under critical analysis, except the Katyn case. And most of these materials were not used as evidences during a real controversial trial. By the way, the very dubious are statements of witnesses that the Germans and their collaborationists killed the prisoners of concentrated camps by shots, fired point-blank to the back of head. But the German members of SD commands testified at Nuremberg and other trials of war criminals that they killed prisoners by firing at a distance and not to the back of head. And the method of firing prisoners by firing point-blank to the back of head was in reality the method of the NKVD executors. Many witnesses in reality were only translators of legends and rumours about German atrocities but not direct eye-witnesses of crimes.

There are no German documents or witnesses, who could verify these facts about 35,000 killed children and about Salaspils as a factory of children's blood. These and many other documents from the mentioned collections are mainly propagandistic, not juridical ones. The Latvian historians established, for example, that the Salaspils camp was both a transit and labour camp, but not the camp of mass execution and factory of children's blood. Among the prisoners were the Jews, deported from the Germany, participants of the Resistance movement, deserters, Gypsies. These historians also established that, according to German documents, the Germans liquidated in Latvia 100 thousand civilians including about 90,000 Jews (20,000 of which were deported from Lithuania, Austria, Hungary and Germany), 2,000 Gipsy and 2,271 diseased.³

The Russian historians in some cases manipulate with quite doubtful figures. Dukov, for example, states that the Estonian historians exaggerate the number of victims of the Soviet repressions in 1940–1941, before the beginning of the Great Patriotic War. He argues his statement by two main facts. First, the figure of the killed in the first year of the Soviet occupation of Estonia, 1,950, was published in 1943, during the German occupation. Second, Dukov cites the NKVD statistics, which testifies that in 1940 only 1,863 men were executed in the whole Soviet Union, mainly as criminals, not political prisoners. In 1941, there were executed 23,786 men, including 8,001 as political prisoners, but most of them were killed after 22 June. Of course, it was impossible that more than one quarter of victims, killed as a result of political repressions in the period from June 1940 till June 1941, were inhabitants of Estonia. But the NKVD statistics is obviously false. For example, in 1940, there were executed much more than 1,863 persons, because only in April and May, 21.7 thousand Poles, both military and civilian, were killed at Katyn and other places, without any trial. It may be suggested that the 1,863 executed

were executed under court sentences, and the others, executed in administrative order, were not covered by this figure. But the Estonian historians stressed that many victims of the Soviet terror of 1940–1941 were killed without any trial.⁴

It should be stressed that both Russian and foreign historians cannot freely work with NKVD and NKGB documents, because FSB archives remain confidential.

All the mentioned books are primarily based on the materials of the Soviet State Emergency Commission on investigation and establishment of crimes of German-fascist aggressors and their accessories. But this Commission, as commonly known, falsified many cases of crimes, with an aim to attribute to the Germans and their collaborationists the Soviet crimes of the pre-war period, the arrested political prisoners, killed by the NKVD during retreat in 1941, and also the victims of fighting activities in 1941–1945, including those, who were killed by Soviet bombs and shells. The Katyn is the most bright example.

In 1941, from the NKVD prisons of the occupied regions 141,527 prisoners were evacuated, including 3,722 from Latvia, 1,363 from Lithuania and 4,047 from Estonia. 9,817 prisoners were shot in the prisons, 1,443 were shot in the process of evacuation, 59 were killed for an attempt of escape, 23 were killed by German bombs and 1,057 died from other causes.⁵ Taking into account the entire number of prisoners and the number of prisoners in the prisons of the Baltic States, the total number of short prisoners from Lithuania, Latvia and Estonia may be estimated as minimum at about 730 prisoners. Besides that, some Lithuanian prisoners just before the war were evacuated to the Byelorussian prisons and many of them were killed during the evacuation.⁶

The Soviet Emergency Commission also tried maximally exaggerated number and volume of crimes, committed by Germans and their collaborationists. Some of its documents are quite fantastic. For example, one of them is the testimony of a *Wehrmacht* corporal Le Curte, which stated that when he and his comrades set fire to a Russian village, he warned the inhabitants they should stay at their houses, because those houses would be burnt.⁷ Such an idiotic idea may be dictated by an NKVD investigator.

It also should be stressed that using materials of the Soviet Emergency Commission it is difficult to find out the real belonging of the German soldiers and collaborationists to the concrete units of SS, *Wehrmacht* and police. Which is why in many cases it is very difficult to say, which collaborationists took part in concrete crimes, were they soldiers of Latvian and Estonian SS legions, members of police formations or SD parties. Some SD members, after the war, were convicted for their activities. For example, Latvian Viktors Arājs, Commander of SD party, the so-called “Arājs’ party”, was sentenced to life imprisonment in 1979 by the Hamburg Court.⁸

Most of the documents in the mentioned collections are devoted to the Holocaust and seem to be very reliable. There were many members of Lithuanian, Latvian and Estonian police formations, taking active part in these actions, but not the soldiers of Latvian and Estonian SS legions. Some police battalions were later included in the legions, but in such cases it was an individual responsibility of some legionaries, but not the responsibility of the legions as a whole. The most of crimes against humanity were committed by several hundreds members of SD parties which were included into legions only in 1944.

Most of the Russian population consider now that the states of Baltic were not occupied by the Soviet Union in 1940. There are some interesting polls that illustrated this trend. According to Levada-centre's poll, in 2006, only 4% of respondents think that the events of 1940 were definitely occupation, and 11% – more likely occupation than something else. At the same time, 36% of respondents think that there was no Soviet occupation of Baltic at all, and 33% – more likely the events of 1940 were not a Soviet occupation. In the period of 2005–2007, the per cent of respondents, thinking that the joining of the Baltic States to the Soviet Union was a result of free will of their peoples grew from 31 till 37. At the same time, the per cent of those who think that the joining was a result of Soviet pressure declined from 29 to 26. In 2005, 17% of respondents thought that the joining of the Baltic States was a result of secret agreements between Stalin and Hitler. In 2007, this figure declined to 12%. In 2005, only 12% of the respondents were ready to make excuses for the Soviet occupation of Baltica, in 2006 – 5%, and in 2007 – 10%. At the same time, 71% of respondents were against such excuses in 2005, 70% – in 2006, and 72% – in 2007. This is the result of state propaganda aiming to discharge Soviet actions in the Baltic States during the Second World War. In 2007, 39% of respondents were sure that Russia in conflict with Estonia about the Bronze Soldier had looked noble and only 9% considered that Russia looked malicious and vindictive. But at the same time, only 33% of respondents thought that Russia in this conflict had been strong and self-confident, while 35% thought that Russia was weak and not sure in its own strength.⁹ The Russian public opinion now even criticises the authorities for not enough resolution in realization of imperial policy. That is the consequence of both the state-organized propaganda and the people's nostalgia about the great power – the Soviet Union and the stability of life in the Brezhnev epoch.

The Russian authorities continue to deny the fact of the Soviet occupation of Baltic in 1940 and after 1944–1945. Yet, in May 2005, Putin's assistant Sergey Yastrzhembskij officially stated that the Soviet occupation of the Baltic States "is out of the question".¹⁰ President Vladimir Putin, at the meeting with the members of European Jew Congress on 10 October 2007, stated that the Latvian and Estonian authorities showed indulgence to representation of Nazis and their abettors-chastisers as heroes. He compared this

situation with the denial of the Holocaust which was treated as a crime in many European countries.¹¹ By the way, here Putin simply repeated the words from the preface to the collection of documents *Estonia: the bloody trail of Nazism*: “The official persons of the Estonian Republic also take active part in the process of representing Nazi criminals as heroes” (in both cases the Russian word “Geroizatsija” was used) But the authorities of the states of Baltic have never tried to rehabilitate both the Nazis and the Estonians, Latvians and Lithuanians who committed military or humanity crimes. They allowed the meetings of veterans of SS legions, who really made no crimes.

The Russian historians of patriotic orientation argue the thesis that there was no Soviet occupation of the Baltic States by the figures of the growth of industrial output of Lithuania, Latvia and Estonia and liquidation of unemployment in the first year of the Soviet rule.¹² After the Soviet occupation, the works which had been closed due to the war and crisis were reopened. But the confiscation monetary reform, as well as the growing deficit of goods due to the liquidation of market economy, caused a mass dissatisfaction. And the main cause of dissatisfaction was, of course, abolition of national independence of Lithuania, Latvia and Estonia. Jurij Emeljanov states: “Modern profaners of Soviet warriors’ tombs try to liquidate the memory about the Victory of the Soviet people over Hitlerism, which saved the Baltic peoples from enslavement and destruction”.¹³ But the transition of the remains of Soviet warriors from one Tallinn cemetery to the an other one could not be considered as an act of profanation.

References

- 1 <http://www.versiya.org/2007/34/2/>
- 2 Dukov, A. R. *For what the Soviet people fought*. Moscow, EKSMO, Yauza, 2007, Dukov, A. R. *Genocide's myth: the Soviet repressions in Estonia (1940–1953)*. Moscow, Alexey Yakovlev's Publishers, 2007.
- 3 Bleiere, D. et al. *History of Latvia. The 20th Century*. Riga, Jumava, 2005, pp. 265–269.
- 4 Tannberg, T. et al. *History of Estonia*. Tallinn, Avita, 1997, pp. 267–268.
- 5 <http://www.pseudology.org/GULAG/Glava09.htm>
- 6 <http://www.belgazeta.by/20070430.17/530344991>
- 7 *The Nuremberg trial*, Vol. 5. Moscow, 1991, p. 99.
- 8 Bleiere, D. et al. *History of Latvia. The 20th Century*, p. 262.
- 9 <http://www.levada.ru/press/2007091704.html>
- 10 Profile, # 17, 9 May 2007, <http://www.profile.ru/items/?item=11451>
- 11 <http://www.korrespondent.net/main/211401>
- 12 Emeljanov, J. “The Baltic States in the Second World War”. *Nash Sovremennik*, 2007, No. 6; <http://www.nash-sovremennik.ru/p.php?y=2007&n=6&id=2>
- 13 Ibid.

Boriss Sokolovs

Baltijas valstis Otrajā pasaules karā mūsdienu Krievijas sabiedriskās domas skatījumā

Kopsavilkums

Vairākums Krievijas publicistu un žurnālistu ir pārliecināts, ka Baltijas valstīs notiek Otrā pasaules kara vēstures pilnīga pārskatīšana. Igaunijas, Latvijas un Lietuvas vēsturniekus un politiķus stipri kritizē par Otrā pasaules kara rezultātu revīziju. Krievijas vēsturnieki un žurnālisti šādas revīzijas galvenos piemērus saskata paziņojumos par padomju okupācijas režīmu Baltijas valstīs 1940. gadā Molotova–Ribentropa pakta rezultātā un Latviešu un Igaunju *Waffen-SS* leģiona karavīru neatzišanā par kriminālnoziedzniekiem. Oficiālā Krievija uzskata, ka nekāda padomju okupācija Baltijas valstīs nav bijusi, bet 1940. gada notikumi atzīstami par Baltijas tautu brīvprātīgu iestāšanos Padomju Savienībā. Lielā Tēvijas kara uzvaras 60. gadadienas svinības Krievijā un notikumi ap Bronzas kareivja pieminekļa pārvietošanu Tallinā uzjundīja emocijas un stimulēja vairāku jaunu grāmatu iznākšanu par Baltijas valstu vēsturi 1939.–1945. gadā. Klajā nāca trīs uz Latviju, Igauniju un Lietuvu attiecināmu dokumentu krājumi, kā arī divas krievu vēsturnieka Aleksandra Djukova grāmatas. Visi šie izdevumi balstās uz padomju propagandas mītiem, noliedz vai noklusē padomju režīma pastrādātās zvērības.

Lielākā Krievijas iedzīvotāju daļa uzskata, ka 1940. gadā Padomju Savienība nav okupējusi Baltijas valstis. Kā liecina Levadas centra 2006. gadā veiktā aptauja, tikai 4 procenti respondentu domā, ka 1940. gada notikumi noteikti atzīstami par okupāciju, 11 procenti tos vērtē drīzāk kā okupāciju. 36 procenti aptaujāto domā, ka padomju okupācijas Baltijā vispār nav bijis, bet 33 procenti uzskata, ka okupācijas drīzāk nav bijis. Periodā no 2005. gada līdz 2007. gadam to respondentu skaits, kuri uzskata, ka Baltijas valstu iekļaušana Padomju Savienības sastāvā bijusi Baltijas tautu brīvprātīga izvēle, pieaudzis no 31 līdz 37 procentiem, bet to skaits, kuri atzīst pievienošanu par padomju spiediena rezultātu, no 29 procentiem krities līdz 26 procentiem. 2005. gadā 17 procenti aptaujāto domāja, ka Baltijas valstu pievienošana PSRS bija Staļina un Hitlera slepeno vienošanos rezultāts; 2007. gadā tā domājošo skaits saruka līdz 12 procentiem. 2005. gadā 12 procenti bija gatavi atvainoties par padomju okupāciju Baltijā, 2006. gadā tādu bija 5 procenti, bet 2007. gadā – 10 procenti. Pret šādu izvēli 2005. gadā bija 71 procents, 2006. gadā – 70, 2007. gadā – 72 procenti. Tāds ir rezultāts valstiska līmeņa propagandai, kuras mērķis ir attaisnot padomju rīcību Baltijas valstīs Otrā pasaules kara laikā. 2007. gadā 39 procenti aptaujāto bija pārliecināti, ka konfliktā ar Igauniju Bronzas kareivja pieminekļa lietā Krievija izturējies cienījami, un tikai 9 procenti Krievijas reakciju vērtēja kā ļaunu un atriebīgu. Tajā pašā laikā tikai 33 procenti atzina, ka Krievija šajā konfliktā ir bijusi stingra un pašpārliecināta, kamēr 35 procenti domā, ka Krievija bijusi vāja un nepārliecināta par savu

spēku. Tagad Krievijas sabiedriskā doma pat kritizē valsts varu par nepietiekamu apņēmtību impēriskas politikas īstenošanā. Cēlonis tam meklējams gan valsts izvērstajā propagandā, gan tautā izplatītajā nostalgijā pēc lielvaras – Padomju Savienības un dzīves stabilitātes Brežņeva valdīšanas laikā.

Krievija turpina noliegt padomju okupācijas faktu Baltijā 1940., kā arī pēc 1944.–1945. gada. 2005. gada maijā Vladimira Putina palīgs Sergejs Jastržembskis oficiāli paziņoja, ka Baltijas valstu okupācija ir “ārpus apspriežamo jautājumu loka”. Prezidents Vladimirs Putins tikšanās laikā ar Eiropas Ebreju kopienas locekļiem 2007. gada 10. oktobrī paziņoja, ka Latvijā un Igaunijā notiek nacistu “heroizācija”. Viņš pielīdzināja šo situāciju holokausta noliegšanai, par ko vairākās Eiropas valstīs paredzēta kriminālatbildība. Taču Baltijas valstis nekad nav mēģinājušas rehabilitēt ne nacistus, ne arī baltiešus, kuri pastrādājuši kara noziegumus vai noziegumus pret cilvēci.

Patriotiskās orientācijas krievu vēsturnieki tēzi par padomju okupācijas noliegšanu Baltijas valstīs pamato ar rūpniecības izaugsmi Lietuvā, Latvijā un Igaunijā un bezdarba likvidāciju pirmajā padomju varas gadā. Tomēr konfiscējoša rakstura naudas reforma, tirgus ekonomikas likvidācijas dēļ izraisītais augošais preču deficīts bija par iemeslu masveida neapmierinātībai, bet galvenais neapmierinātības cēlonis bija Lietuvas, Latvijas un Igaunijas nacionālās neatkarības zaudēšana.

Uldis Neiburgs

Pretošanās kustība nacistu okupētajās Baltijas valstīs (1941–1945): teorētiskās problēmas un praktiskie risinājumi

Pretošanās kustība nacistu okupētajā Baltijā

Pretošanās kustība nacionālsociālistiskās Vācijas totalitārajam režīmam Otrā pasaules kara laikā ieņem savu vietu līdzšinējā vēstures zinātnē, par ko liecina visplašākā spektra pētījumi. To vidū nozīmīga loma ir tām publikācijām, kurās skarti pretošanās kustības teorētiskie un salīdzinošie aspekti,¹ kas Latvijas, Lietuvas un Igaunijas Otrā pasaules kara laika pretošanās kustības vēstures pētniecībā līdz šim ir apskatīti nepietiekami.² Šai tematikai veltītajā Baltijas valstu historiogrāfijā dominē faktoloģiska rakstura darbi, mazāk teorētiskas un konceptuālas ievirzes publikācijas, kurās skaidri un nepārprotami iezīmētos mūsdienīgs skatījums uz pretošanās kustības problemātiku apskatāmajā laikposmā.

Saprotamu iemeslu dēļ padomju historiogrāfijā šī tēma ilgus gadus tika vai nu noklusēta, vai pasniegta izkropļotā formā.³ Daudz lielāku ieguldījumu pretošanās kustības izpētē un dokumentēšanā ir devuši baltiešu trimdas autori, lielākoties bijušie pretošanās kustības dalībnieki.⁴ Raksturojot mūsdienu Baltijas valstu vēsturnieku devumu kara laika pretošanās kustības izpētē, jākonstatē, ka vairākas monogrāfijas par pretošanās kustību nacistu okupācijas laikā ir nākušas klajā Lietuvā, kur tā tiek skatīta, gan turpinot padomju vēsturnieku tradīcijas – pārspīlējot bruņotās komunistiskās pretošanās lomu un noniecinot nacionālās pretošanās kustības pasīvo taktiku,⁵ gan mēģinot objektīvi parādīt pretošanās kustības panākumus un neveiksmes.⁶ Mūsdienu Igaunijas vēsturnieki līdz šim nav publicējuši kādu atsevišķu monogrāfiju par pretošanās kustību vācu okupācijas laikā, bet Latvijā klajā nākušajā Dzintara Ērgļa grāmatā “Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lappuses”⁷ pretošanās kustībai nacistu okupācijas gados atvēlēta tikai viena nodaļa. Kopumā vēstures pētniecībā par pretnacistisko pretošanās kustību ir iespējams konstatēt kā kopīgas, tā atšķirīgas iezīmes gan Baltijas valstīs⁸ kopumā, gan Latvijā,⁹ Lietuvā¹⁰ un Igaunijā¹¹ atsevišķi.

Atšķirībā no Igaunijas un Latvijas labvēlīgs priekšnoteikums pretošanās kustībai Lietuvā nacistu okupācijas laikā bija faktors, ka līdz ar Vācijas–PSRS kara sākumu

1941. gada 23. jūnijā lietuviešu patriotiem Kauņā izdevās paziņot par Lietuvas neatkarības atjaunošanu un Pagaidu valdības izveidošanu ar profesoru Jozu Ambrazeviču (*Juozas Ambrazevičius*; 1903–1974) priekšgalā. Kaut arī valdība nespēja ietekmēt vācu okupācijas varas rīcību, tās sešu nedēļu ilgā pastāvēšana iedvesmoja lietuviešu turpmāko pretošanās kustības veidošanu. Sākotnēji pretošanos nacistu okupantiem īstenoja vairākas nelegālās organizācijas, kas grupējās ap diviem centriem – katoliski orientēto “Nacionālo padomi” un laicīgo “Augstāko Lietuvas komiteju”, bet 1943. gada novembrī tās apvienojās “Augstākajā komitejā Lietuvas atbrīvošanai”.¹² Lai gan jau 1943. gada 16. martā vācu drošības iestādes arestēja un nosūtīja uz Štuthofas koncentrācijas nometni 48 lietuviešu inteliģences pārstāvjus, slēdza universitāti Viļņā un Kauņā, bet 1944. gadā sekoja Lietuvas pretošanās kustības līderu apcietināšana, lietuviešu pretošanās kustības nostāja sekmēja to, ka lietuviešu leģiona dibināšana izgāzās 1943. gada martā; tas nenotika ne Latvijā, ne Igaunijā.¹³

Pretošanās kustība nebija vienota arī Latvijā. Lielāko daļu 1941.–1943. gadā sekmīgi darbojušos nelegālo grupu un organizāciju dalībnieku pakāpeniski atklāja un apcietināja, pretošanās kustības darbību ietekmēja arī daudzu gadagājumu mobilizācija Vācijas Bruņotajos spēkos. Par pretestības vadošo centru neizdevās kļūt arī 1943. gada 13. augustā izveidotajai un profesora Konstantīna Čakstes (1901–1945) vadītajai Latvijas Centrālajai padomei (LCP), kurai kara gados bija lieli nopelni nelegālu sakaru organizēšanā un informācijas sniegšanā Latvijas diplomātiem Rietumos, kā arī bēgļu laivu organizēšanā pāri Baltijas jūrai uz Zviedriju.¹⁴ Brīdī, kad Latvijā vienu okupācijas varu nomainīja otra, LCP objektīvu apstākļu dēļ tomēr nespēja īstenot plānus par rīcībbspējīgas Pagaidu valdības izveidošanu un militārās palīdzības saņemšanu no ārzemēm, līdz ar to arī nevarēja efektīvi izmantot ģenerāļa Jāņa Kureļa (1882–1954) grupas un citu latviešu vienību militāro potenciālu iespējamai Latvijas neatkarības atgūšanai. Pēc tam kad kureliešu galvenos spēkus 1944. gada 14. novembrī likvidēja vācieši, cīņās pret tiem aktīvi iesaistījās vienīgi leitnanta Roberta Rubeņa (1917–1944) komandētā bataljona karavīri.¹⁵

Atšķirībā no Latvijas un Lietuvas 1944. gada februārī nodibinātā “Igaunijas Republikas nacionālā komiteja” ar profesoru Jiri Uluotu (*Jüri Uluots*; 1890–1945) priekšgalā, neraugoties uz aprīlī sekojošām masveida apcietināšanām, kad vācu drošības iestādes arestēja vismaz 200 igauņu pretošanās kustības dalībnieku, īsi pirms okupācijas varas nomaiņas Igaunijā 1944. gada 18. septembrī tomēr spēja pasludināt Oto Tīfa (*Otto Tief*; 1889–1976) Pagaidu valdības izveidošanu un par to pat publicēt paziņojumu oficiālajā laikrakstā “*Riigi Teataja*” un darīt zināmu ārzemēs. Mūsdienās šī valdība tiek uzskatīta par Igaunijas valstiskās kontinuitātes sastāvdaļu.¹⁶ Kad 1944. gada 20.–22. septembrī Sarkanajai armijai tomēr izdevās uzveikt igauņu karavīru vienības, kuras bija izveidojušas aizsardzības pozīcijas Tallinas

austrumu daļā un pat iesaistījušās cīņā pret atejošām vācu armijas daļām, Tallinas Garā Hermaņa tornī simboliski plīvoja Igaunijas nacionālais karogs. Ja Latvijā, neskaitot LCP vadītāju K. Čaksti, kā arī bijušo satiksmes ministru Bernhardu Einbergu (1893–1945), kuri gāja bojā Štuthofas koncentrācijas nometnes evakuācijas laikā, lielākajai daļai LCP līderu sekmīgi izdevās vai nu pārciest nacistu represijas, vai doties bēgļu gaitās uz Zviedriju, tad Igaunijā tikai vienam O. Tīfa Pagaidu valdības loceklim izdevās nokļūt Rietumos, pārējos arestēja un pēc kara tiesāja padomju drošības iestādes.¹⁷

Igaunijas, Latvijas un Lietuvas pretošanās kustībām konkrētajos vēsturiskajos apstākļos diemžēl nebija iespējams ietekmēt Baltijas valstu likteni Otrā pasaules kara noslēgumā – to noteica Hitlera Vācijas sabrukums un Staļina Sarkanās armijas militārais pārspēks, kas baltiešus gandrīz uz pusgadsimtu pakļāva komunistiskā totalitārisma varai.

Pretošanās kustības starptautiskā sadarbība

Svarīga pretošanās kustības sastāvdaļa ir Igaunijas, Latvijas un Lietuvas pretošanās kustības savstarpējā sadarbība un to ieguldījums informācijas sniegšanā Rietumiem par norisēm nacistu okupētajās Baltijas valstīs. Dokumentējot baltiešu pretošanās kustību nelegālos sakarus ar Rietumu lielvalstīm, solis uz priekšu ir pēdējos gados klajā nākušie vairāki dokumentu krājumi par šo tematiku – 2002. gadā Rīgā izdots Andrieva Ezergaila sastādītais darbs “Stokholmas dokumenti. Vācu okupācija Latvijā, 1941–1945: Ko zināja Amerika?”¹⁸, 2005. gadā Viļņā izdotā Toma Remeiķa (*Thomas Remeikis*) grāmata “Lietuva vācu okupācijas laikā 1941–1945. Ziņojumi no ASV vēstniecības Stokholmā”¹⁹ un 2004. gadā Tartu izdots krājums “Palikšu uzticīgs. Igaunijas Republikas valdība 1940–1992”²⁰, kurā publicēti daudzi kara laika dokumenti no Zviedrijas, kā arī citu ārvalstu arhīviem.

Lietuvā viens no galvenajiem informācijas ceļiem gāja caur kara laikā Vācijā dzīvojošo publicistu Antanu Vaļukēnu (*Antanas Valiukėnas*; 1913–1946), kurš no lietuviešu kurjeriem saņēmo informāciju pa sev pieejamiem diplomātiskiem kanāliem, Zviedrijas militāro atašeju Berlīnē pulkvedi Karlu H. Jūlinu-Dannfeldtu (*Carl H. Juhlin-Dannfelt*) ieskaitot, nosūtīja Lietuvas sūtnim Stokholmā Vītautam Ģīlim (*Vytautas Gylys*; 1886–1959). Otrs izplatītākais ceļš bija nelegālas informācijas nogādāšana pāri Baltijas jūrai, ko veica vairāki kurjeri, no tiem galvenais bija Kauņas universitātes docents Alģirds Vokietaitis (*Algirdas Vokietaitis*; 1909–1994).²¹ Līdzīgi no igauņu pretošanās kustības sūtītu nelegālo informāciju saņēma arī Igaunijas sūtnis Helsinkos Aleksandrs Varma (*Aleksander Warma*; 1890–1970) un sūtnis Stokholmā Heinrihs Laretei (*Heinrich Laretei*; 1892–1973).²²

Ne gluži precīzs ir mūsdienu Latvijas historiogrāfijā līdz šim izplatītais priekšstats, ka pirmā tiešā informācija par patieso stāvokli nacistu okupētajā Latvijā Rietumos sasniedza tikai pēc LCP aktīvista Leonida Siliņa (1916–2005) ierašanās Zviedrijā 1943. gada vasarā.²³ Saskaņā ar bijušā Latvijas Kara flotes zemūdens divizionā leitnanta Austra Ķirša (1915–1995) neilgi pēc Otrā pasaules kara sniegtajām liecībām jau 1942. gadā kāda ar nelegālo Latviešu Nacionālistu savienību saistīta Rīgas ostas policijā izveidotā pretošanās grupa, kuru vadīja leitnants Indriķis Ruckulis (1890–?), pārtulkoja zviedriski trīs garākus aprakstus par apstākļiem un notikumiem okupētajā Latvijā, kā arī stājās sakaros ar zviedru kuģu kapteiņiem, lūdzot šos ziņojumus nodot Zviedrijas Ārlietu ministrijai vai Lielbritānijas un ASV vēstniecībai Stokholmā.²⁴

Arī latviešu sociāldemokrāti 1943.–1944. gadā uzturēja nelegālus sakarus ar dažādām politiskajām aprindām ne tikai Baltijas valstīs, bet arī Skandināvijā un Dānijā – ar somu sociāldemokrātu līderi Veino Tanneru (*Väino Tanner*; 1881–1966), zviedru laikraksta “*Morgon Tidningen*” redaktoru Rikardu Lindstrēmu (*Richard Lindström*; 1894–1950) un dāņu pretošanās kustības pārstāvi Poulu Andersenu (*Poul Andersen*; 1922–2006) un citiem.²⁵

Mūsdienās apzinātie vēstures dokumenti apstiprina arī Skandināvijas valstu izlūkdienestu interesi par nacistu okupēto Latviju un pastāvīgiem sakariem ar latviešu pretošanās kustības dalībniekiem. Ir zināms, ka zviedru izlūkdienesta sakarnieks kara gados bija Latvijas Zemes pašpārvaldes Izglītības un kultūras ģenerāldirekcijas darbinieks Gerhards Brēmanis, kurš regulāri tikās ar Zviedrijas izlūkdienesta vadītāju kapteini Helmutu Ternbergu (*Helmut Ternberg*), kurš vairākas reizes ieradās Rīgā.²⁶

Arī organizācijas “Pērkonkrusts” līderis Gustavs Celmiņš (1899–1968), kura sieva bija somiete, kara gados piegādāja informāciju Somijas vadošajām politiskajām aprindām ar vairāku Vācijas Gaisa spēku dienestā esošo somu virsnieku (viens no tiem majors Ahtiainens) starpniecību.²⁷ G. Celmiņš arī publicēja nelegālajā laikrakstā “Brīvā Latvija. Latvju Raksti” izsmeļošus starptautiskā stāvokļa aprakstus, kas bija balstīti uz zviedru un somu avotiem.²⁸

Dažādas vēstures liecības arī rāda, ka uz aizdomu pamata par informācijas vākšanu un tās tālāku nodošanu Lielbritānijas izlūkdienestam nacistu ieslodzījumā atradās Valdis Puriņš (1920–194?), Alīda Niklase (1917–2000) un vēl citi pretošanās kustības dalībnieki, par kuru darbību līdz šim nav veikti tikpat kā nekādi pētījumi.²⁹

Daļēji vēstures avotu trūkuma dēļ profesionālā līmenī līdz šim nepietiekami ir pētīta arī sadarbība starp baltiešu pretošanās kustībām nacistu okupācijas apstākļos, jo par to liecina tikai atsevišķu Baltijas valstu autoru – Dz. Ērgļa un Arūna Bubņa (*Arūnas Bubnys*) publikācijas.³⁰

Līdzšinējos LCP vēsturei veltītajos rakstos un literatūrā parasti ir uzsvērti LCP nopelni sadarbības organizēšanā starp pretošanās kustībām Latvijā, Igaunijā un Lietuvā.

Vēsturnieks Dz. Ērglis raksta, ka pastāvējuši regulāri kontakti starp Baltijas valstu pretošanās kustībām,³¹ taču nesniedz vērtējumu, kāda nozīme bija šo trīs Baltijas valstu pretošanās kustības pārstāvju kopīgajām sēdēm. LCP aktīvs dalībnieks L. Siliņš savās publikācijās gan nosauc tikai trīs tikšanās – 1944. gada janvārī, martā un aprīlī, kurās apspriestas kopīgas sadarbības iespējas.³²

Līdz šim vēstures literatūrā publicētās fragmentārās ziņas par sadarbību baltiešu pretošanās kustību starpā nākotnē var papildināt arī Vācijas un Baltijas valstu arhīvos apzinātie un vēl neapzinātie dokumenti par šo problemātiku,³³ kas dotu iespēju precīzāk izvērtēt šo starptautisko sakaru svarīgumu un nozīmi.

Pretošanās kustības pētniecības problemātika

Mūsdienu Igaunijas vēstures pētniecībā galvenā uzmanība ir pievērsta Igaunijas valsts kontinuitātes problemātikai, kā arī J. Uluota 1944. gada februāra lēmumam atbalstīt vācu īstenoto igauņu mobilizāciju, lai pretotos otrreizējai padomju okupācijai, kas uzskatāms par zināmu kompromisu starp okupācijas režīmu un igauņu nacionālajām aprindām.³⁴ Igaunijā nav norisinājusies aktīva diskusija par to, kāda atšķirība bija starp nacionālo un padomju pretošanās kustību (pēdējā bija salīdzinoši daudz mazāk aktīva, arī tāpēc, ka frontes līnija te nostabilizējās tikai divus mēnešus pēc Vācijas–PSRS kara sākuma un lielākajai daļai padomju aktīvistu izdevās atstāt Igaunijas teritoriju, bet atlikušos 1941.–1942. gadā apcietināja un nošāva).³⁵

Lietuvas vēsturnieki pretošanās kustībā nacistu okupācijas laikā izdala trīs autonomus pretošanās virzienus – lietuviešu, poļu un padomju un uzsver, ka lietuviešu pretošanās kustība bija vērsta pret vairākiem ienaidniekiem – ne tikai nacistiem un komunistiem, bet arī pret poļu “*Armia Krajowa*” Austrumlietuvā.³⁶ Taču lielākā uzmanība mūsdienu pētniecībā ir pievērsta tam, ka 1941. gada jūnijā notika lietuviešu nacionālā sacelšanās, kā arī vēlākajai pretestībai leģiona veidošanai; skarta arī ģenerāļa Povila Plehaviča (*Povilas Plechavičius*; 1890–1973) iesaistīšanās 1944. gada pavasarī vācu okupācijas varas pakļautībā veidoto lietuviešu bruņoto vienību formēšanā, pret kuru lietuviešu pretošanās kustībai bija neviennozīmīga attieksme. Rietumu historiogrāfijā daudzas publikācijas ir arī par Lietuvas ebreju līdzdalību padomju partizānu vienībās Otrā pasaules kara laikā.³⁷

Latvijas vēstures zinātnē līdz šim nepietiekami analizēta pēc LCP iniciatīvas 1944. gada martā tapušajā un 188 pazīstamu Latvijas sabiedriski politisko darbinieku parakstītajā memorandā uzsvērtā nepieciešamība pēc mobilizācijas Latvijas armijā Latvijas neatkarības atjaunošanas gadījumā, lai cīnītos pret otrreizēju padomju okupāciju. Atšķirībā no nelikumīgās mobilizācijas, ko veica vācu okupācijas varas iestādes, to bija paredzēts izsludināt “Latvijas valsts likumīgo orgānu vārdā un Latvijas valsts

aizsardzībai”³⁸, tomēr ir skaidrs, ka šāda diemžēl toreizējos apstākļos nereāla vēstures pavērsiena gadījumā pirmie, kas būtu aizstāvējuši Latvijas valsti, būtu bijuši tie paši jau ar ieročiem rokās Vācijas Bruņoto spēku rindās esošie latviešu leģionāri.

Nepietiekami pētīta ir arī atsevišķu leģiona virsnieku saistība ar LCP un citām pretošanās kustības organizācijām nacistu okupētajā Latvijā. Kā kuriozs jāmin fakts, ka Latvijas armijas pulkveža Viļa Januma (1894–1981) pārapbedīšana Brāļu kapos Rīgā 2007. gada rudenī notika, izvairoties atcerēties viņa dienestu leģionā, kaut gan viņa vārds kļuva slavens tieši pēc tam, kad, nepildot vācu pavēles, viņa vadītā kaujas grupa izvairījās no Berlīnes ielenkuma un 1945. gada 28. aprīlī padevās gūstā amerikāņu karaspēkam, tā pasargājot no vairāk nekā 800 latviešu karavīru bezjēdzīga zaudējuma Otrā pasaules kara noslēgumā. Iespējams, ka tieši šis bija piemērots brīdis, lai atgādīnātu, ka pulkvedis V. Janums bija tas, kurš LCP uzdevumā 1944. gadā izstrādāja latviešu bruņotajiem spēkiem nepieciešamos ieroču, munīcijas un apgādes plānus, kurus LCP vadība nosūtīja Latvijas sūtnim Stokholmā Voldemāram Salnajam (1886–1948), kaut arī objektīvu apstākļu dēļ tos diemžēl nebija lemts īstenot.³⁹

Viens no kontroversiāliem pētniecības aspektiem šķiet arī dažās vācu vēsturnieka Bjerna M. Feldera (*Björn M. Felder*) publikācijās izteiktie spriedumi par vācu drošības un militārās izlūkošanas institūciju organizatorisko saikni ar atsevišķām latviešu nacionālās pretošanās kustības organizācijām vai to dalībniekiem.⁴⁰ Turpmākas konkretizēšanas vērti ir arī britu vēsturnieka Džefrija Sveina (*Geoffrey Swain*) apzinātie, agrāk nepētītie vai noklusētie fakti par atsevišķiem sadarbības mēģinājumiem nacionālās un padomju pretošanās kustības virzienā starpā,⁴¹ ko apstiprina arī vairāki padomju dokumenti.⁴² Pie tam jāuzsver, ka vienlaikus Latvijas teritorijā eksistējošo gan padomju diversantu, gan patriotiski noskaņotu vietējo partizānu pastāvēšana un darbība kara gados ir atzīmēta arī vācu,⁴³ britu un amerikāņu⁴⁴ militārās izlūkošanas institūciju dokumentos par notikumiem nacistu okupētajā Latvijā.

Pretošanās kustības teorētiskie aspekti

Otrā pasaules kara pretošanās kustības darbības izpratnē svarīgi ir ne tikai šīs tēmas praktiskie, bet arī teorētiskie un terminoloģiskie aspekti. Jau 20. gadsimta 90. gadu sākumā Latvijas vēstures pētniecībā nostiprinājās uzskats par pretošanās kustības neviendabību, kā galvenos tās virzienus izdalot Latvijā darbojošos nacionālo un padomju pretošanās kustību.⁴⁵ Šādu pretošanās kustības dažādo virzienu pastāvēšanu Latvijā vācu okupācijas laikā savos pētījumos līdz šim ir pauduši arī vēsturnieki Uldis Neiburgs un Dzintars Ērglis. Viņi uzskata, ka pretošanās kustības pamatbūtība vispirms ir meklējama pašā pretestībā okupācijas režīmam.⁴⁶ Šie autori no padomju pretošanās kustības izslēdz Latvijā pāri frontes līnijai no PSRS aizmugures rajoniem iesūtītās

komunistisko diversantu un partizānu grupas, taču ne vietējos Latvijas iedzīvotājus, kā arī atzīst Otrā pasaules kara gados Latvijā pastāvošās poļu un ebreju pretošanās izpausmes nacistu okupācijas režīmam, ko apstiprina arī vēsturnieku Ērika Jēkabsona⁴⁷ un Marģera Vestermaņa⁴⁸ pētījumi.

Vēsturnieks Inesis Feldmanis, kuram pienākas atzīnība par pēdējos gados vairāku jaunu teorētisku pieeju izvirzīšanu diskusijās par Latvijas Otrā pasaules kara vēsturi, kā primāro pretošanās kustības izpratnē izvirzot nevis pašu pretošanos, bet gan tās mērķi, jau 2003.–2004. gadā ir aktualizējis jautājumu, vai pie pretošanās kustības Latvijā nebūtu jāpieskaita tikai tie virzieni, kas pauda gatavību cīnīties pret abiem okupantiem – nacistisko Vāciju un Padomju Savienību, par Latvijas neatkarības atjaunošanu, tādējādi par pretošanās kustības sastāvdaļu neuzskatot ne tikai padomju partizānus, bet arī vietējo komunistisko pagrīdi.⁴⁹ I. Feldmanis, kā arī Antonijs Zunda grāmatā “Latvijas vēsture: 20. gadsimts”, kas nāca klajā 2005. gadā un izraisīja zināmu rezonansi, no Latvijas nacionālo interešu viedokļa piedāvā vietējo komunistisko pagrīdi un sarkanos partizānus saukt par kolaborantiem, bet tā dēvēto padomju pretošanās kustību – par “komunistisko un diversantu” kustību.⁵⁰

Tomēr, lai sniegtu pēc iespējas precīzu un zinātniski argumentētu skatījumu uz iepriekš minēto problēmu, šķiet, vispirms ir jāatbild uz vairākiem jautājumiem. Kas uzskatāms par primāro pretošanās kustības būtībā – vai pati pretdarbība okupācijas režīmam vai mērķis, kādu vēlas ar šo darbību sasniegt? Ja izejam no pretdarbības, tad par pretošanos nacistiem varam uzskatīt jebkuru apzinātu un ar nolūku veiktu pretestību neatkarīgi no tās galamērķa. Ja vadāmies no mērķa, tad, protams, svarīgi ir atzīt, ka atšķirībā no Dānijas vai Grieķijas komunistiem, kuri, darbotamies pretošanās kustībā, cīnījās par šo valstu neatkarību,⁵¹ par to necīnījās komunisti okupētajās Baltijas valstīs.

Kā būtu saucama pretdarbība okupantiem, kurai nav tālejošu politisku mērķu (mobilizācijas sabotāža, ebreju, karagūstekņu un citu politiski vajātu personu slēpšana, saimniecisko nodevu nepildīšana u.c.). No kura brīža tādas vai citādas pret okupācijas varu vērstas darbības varam apzīmēt ar jēdzienu “pretošanās” un kurā brīdī jau varam runāt par “pretošanās kustību”? Ir skaidrs, ka par pretošanos nacistiem var uzskatīt 1942. gada 31. oktobrī notikušo vienpadsmit Latvijas ebreju bruņotas grupas neveiksmīgo bēgšanas mēģinājumu no Rīgas geto,⁵² bet vai šo notikumu jau var traktēt kā plašākas ebreju pretošanās kustības sastāvdaļu?

Ar kādu jēdzienu apzīmēt kara gados Latvijā aktīvi darbojošos poļu “*Armia Krajowa*” pretošanās kustības dalībniekus, kuru mērķis bija Polijas neatkarības atjaunošana un daļai no viņiem pat poļu apdzīvoto Latvijas teritoriju pievienošana Polijai? Lai gan šī pretošanās tīkla darba organizēšanā Rīgā, Daugavpilī un citur Latgalē bija iesaistīti arī no Polijas ieradušies pretošanās kustības pārstāvji, vairākumu tomēr veidoja vietējie

Latvijas poļi.⁵³ Varbūt, sekojot Rietumu historiogrāfijai, šo novirzienu varētu apzīmēt kā atsevišķu minoritāšu secesionistu pretošanās kustību?

Kā saukt vietējos iedzīvotājus, kas nebija iesūtīti Latvijā no PSRS aizmugures rajoniem, bet dažādu iemeslu dēļ veidoja bruņotas partizānu vienības vai kreisi noskaņotas nelegālas pagrīdes grupas? Ko darīt ar pēckara gados par “padomju patriotiem” uzskatītiem Hado Lapsu (1919–1944) un Eduardu Indulēnu (1919–1944), kurus saskaņā ar leģiona Sevišķās kara tiesas spriedumu 1944. gada 27. augustā sodīja ar nāvessodu, lai gan viņu vienīgais “noziegums” bija izvairīšanās no karadienesta un viltotu dokumentu izgatavošana, kas vairākiem desmitiem cilvēku ļāva nepaķļauties mobilizācijai.⁵⁴ Un kā saukt vēlāk labi pazīstamā kinorežisora Leonīda Leimaņa (1910–1974) vācu okupācijas laikā vadītās Mākslas akadēmijas studentu un Rīgas teātru mākslinieku pagrīdes grupas “Cīņa” dalībniekus, kuri, kaut arī kreisi noskaņoti, tomēr, šķiet, nebija ne “diversanti”, ne “kolaboranti”, bet gan Latvijas pilsoņi, kurus vienoja dzimtenes mīlestība un naidis pret vācu iebrucējiem.⁵⁵

Līdzīgu pretrunu dēļ tikai par daļēji veiksmīgu jāuzskata arī vēsturnieka Heinriha Stroda ieviestā jēdziena “PSRS kaujinieki” attiecināšana uz sarkano partizānu darbību Latvijā Otrā pasaules kara gados.⁵⁶ Izbrīnu izraisa tas, ka šis apzīmējums tiek attiecināts ne tikai uz PSRS iesūtīto specgrupu dalībniekiem, bet arī uz vietējiem partizāniem,⁵⁷ kas, pēc H. Stroda domām, esot veikuši “Sarkanarmijas militāro kombatantu agresiju pret latviešu tautu”⁵⁸.

Mūsdienās pieejamās vēstures liecības rāda, ka “PSRS kaujinieki” noteikti nebija leitnanta Edvīna Zelmeņa (1901–1944) komandētās ap 200 galvenokārt no leģiona dezertieriem sastāvošās partizānu grupas dalībnieki Engures mežos;⁵⁹ tāpat par tādiem grūti uzskatīt arī vairākus simtus citu Latvijas iedzīvotāju, kuri, lai izvairītos no mobilizācijas vācu armijā, slēpās mežos un veidoja savas vai pievienojās citām partizānu vienībām. Ja par “PSRS kaujiniekiem” saucam padomju partizānu vienības “Sarkanā bulta” komandierus Kurzemē Vladimiru Semjonovu (1924–1944) un Viktoru Stolbovu (1924–?), tad nevajadzētu arī aizmirst, ka viņi savas militārās iemaņas pirms tam kā “Vācijas kaujinieki” bija guvuši 283. krievu policijas bataljona akcijās pret padomju partizāniem Vitebskas un Kaļiņinas apgabalā.⁶⁰

Turklāt, iepazīstoties ar nesen publicēto H. Stroda un viņa oponenta akadēmiķa Viļa Samsona saraksti par padomju partizānu vēstures jautājumiem, rodas iespaids, ka jēdziena “kaujinieki” jaunas izpratnes ieviešana Latvijas vēstures zinātnē ir notikusi, ne tikai balstoties uz arhīvu dokumentu studijām, bet arī sekojot kādu “bijušo PSKP biedru, kuri šodien Rīgā sēž vēsturnieku ģenerāļu vietās”, spiedienam, kuri, pēc H. Stroda domām, viņu “piespieduši atteikties no vārda “partizāns”” lietošanas.⁶¹

Komentējot pēdējo, mūsdienu vēstures pētniecībai tomēr vajadzētu būt brīvai no padomju totalitārisma mantotās pielāgošanās pastāvošajai politiskajai konjunktūrai⁶² – un

tās vietā būtu nepieciešams vadīties pēc profesionāliem zinātniskiem kritērijiem. Sekojot tiem un sekmīgi sabalansējot vēstures zinātnes teorētisko un faktoloģisko pusi, tad arī būs iespējams izveidot visplašākā spektra vēstures avotos balstītus salīdzināmus un detalizētus pētījumus, kas ļaus paust mūsdienīgu, no savulaik radītiem stereotipiem un mūsdienu politiskās konjunktūras brīvu skatījumu uz pretošanās kustību Otrā pasaules kara laikā.

Iespējams, ka Baltijas valstu pretošanās kustības vēstures savdabība un būtība visprecīzāk ir atklājama, nevis mēģinot tikai izcelt atsevišķas tās izpausmes, kas izriet no to ideoloģiskā vērtējuma mūsdienās, bet gan cenšoties pēc iespējas labāk izprast pretošanās kustības neviennozīmīgo satura un darbības spektru tālaika konkrētajā vēsturiskajā situācijā. Tā varam nonākt pie izpratnes, ka pilnīgi precīzs nav ne Latvijas historiogrāfijā pēdējos gados izvirzītais uzskats, kas par “pretošanās kustību” Latvijā apzīmē tikai tās izpausmes, kas vērstas pret abām okupācijas varām, par Latvijas neatkarības atjaunošanu, ne arī agrāk izplatītais priekšstats par “nacionālo” un “padomju” pretošanās kustību – kaut vai tāpēc, ka tie pretošanās kustības daudzpusīgo spektru ierobežo tikai ar vienu vai divu tās virzienu konstatēšanu un izcelšanu – un tamdēļ ir gaidāma jauna “pretošanās kustības” jēdziena definēšana nākotnē.

Atsauces un komentāri

- 1 *Rings, W.* Kollaboration und Widerstand. Europa im Krieg 1939–1945. – Zürich, 1979; *Röhr, W.* Okkupationspolitik und Widerstandskampf // Europa unterm Hakenkreuz: Analysen, Quellen, Register. Bd. 8 (zugleich Ergänzungsband 2): Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus (1938–1945). – Berlin, 1996, S. 173–220; Anpassung – Kollaboration – Widerstand. Kollektive Reaktionen auf die Okkupation / Hrsg. W. Benz. – Berlin, 1996.
- 2 Kā zināms izņēmums jāmin vācu vēsturnieces Margotas Blankas darbs par augstskolu politiku Rīgā vācu okupācijas laikā, kurā Šveices vēsturnieka Vernera Ringa izstrādāto tipoloģiju par pretošanās kustības un kolaboracionisma pakāpeniski atšķirīgajām formām viņa mēģina attiecināt uz to izpausmēm Rīgas universitātē. – Sk.: *Blank, M.* Nationalsozialistische Hochschulpolitik in Riga (1941 bis 1944). – Lüneburg, 1991, S. 97–104.
- 3 *Барков Л.* Переход эстонских буржуазных националистов в сферу влияния фашистской Германии и их участие в преступлениях против человечества в период Великой Отечественной Войны (1941–1945 гг.) (автореферат кандидата юридических наук). – Tallinn, 1968; *Rakūnas, A.* Klasių kova Lietuvoje 1940–1951 metais. – Vilnius, 1976; *Rakūnas, A.* Lietuvos liaudies kova prieš hitlerinę okupaciją. – Vilnius, 1970; *Jakaitis, J.* Išdavystės keliu. – Vilnius, 1976; *Dzintars, J.* Pret ko bija vēsta latviešu buržuāzijas “nacionālā opozīcija” // Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis (turpmāk – ZAV), 1968, 9. nr., 3.–12. lpp.; *Dzintars, J.* Latviešu fašistiskā buržuāzija hitleriešu izlūkdienesta kalpībā // ZAV, 1982, 10. nr., 52.–69. lpp.; *Samsons, V.* Aizvadīto trīs gadu desmitu devums latviešu tautas prethitleriskās cīņas vēstures izpētē // ZAV, 1974, 2. nr., 3.–23. lpp.; *Samsons, V.* Naida un maldu slīkšņā: leskats ekstrēmā latviešu nacionālisma uzskatu evolūcijā. – Rīga, 1983, 194.–207. lpp.

- 4 Laisvės besiekiant. – Chicago, 1983; *Damušis, A.* Lithuania against Soviet and Nazi Aggression. – Chicago, 1998; *Uustalu, E.* The National Committee of the Estonian Republic // *Journal of Baltic Studies*, 1976, no. 7, pp. 210–217; *Parming, T.* Fighting for what and whom? // *Meie Elu*, 18 February, 1998; [*Neparts, A.*] Pretestības kustība // *Latvju enciklopēdija / A. Švābes red.* – Stokholma, 1952–1953, 2010.–2013. lpp.; *Andersons, E., Siliņš, L. u.c.* Latvijas Centrālā padome: Latviešu nacionālā pretestības kustība. 1943–1945. – Upsala, 1994; *Siliņš, L.* Nacistiskās Vācijas okupanti: Mūsu tautas lielās cerības un rūgtā vilšanās. – Rīga, 2001.
- 5 *Vaitkevičius, B.* Antinacis pasipriešinimo judėjimas Lietuvoje 1941–1944 metais. – Vilnius, 2001.
- 6 *Bubnys, A.* Lietuvių antinacinė rezistencija 1941–1944 metais. – Vilnius, 1991; *Bubnys, A.* Nazi Resistance Movement in Lithuania 1941–1944. – Vilnius, 2003.
- 7 *Ērglis, Dz.* Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lappuses. – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2003.
- 8 *Mylyniemi, S.* Die Neuordnung der Baltischen Lander 1941–1944: Zum nationalsozialistischen Inhalt der Deutschen Besatzungspolitik. – Helsinki, 1973, S. 260–268; *Misiunas, R., Taagepera, R.* The Baltic States: Years of Dependence 1940.–1990. – Los Angeles, 1993, pp. 64–70; *Lande, D. A.* Resistance! Occupied Europe and Its Defiance of Hitler. – Osceola, 2000, pp. 186–204.
- 9 *Neiburgs, U., Ērglis, Dz.* Nacionālā un padomju pretošanās kustība – kopīgais un atšķirīgais (1941–1945) // *Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā* (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.). – Rīga, 2001, 267.–329. lpp.; *Zunda, A.* Pretošanās kustība vācu okupētajā Latvijā: nostādnes vēstures literatūrā // *Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā* (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 10. sēj.). – Rīga, 2004, 216.–239. lpp.; *Ivanovs, A.* Nacionālā pretošanās Latvijā 20. gadsimta 40.–80. gados Latvijas historiogrāfijā // *Okupētā Latvija 1940–1990* (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 19. sēj.). – Rīga, 2007, 27.–70. lpp.
- 10 *Gureckas, A.* The National Resistance during the German Occupation of Lithuania // *Lituanus*, 1962, vol. 8, no. 1/2; *Lūšys, S.* The Emergence of Unified Lithuanian Resistance Movement against Occupants 1940–1943 // *Lituanus*, 1963, vol. 9, no. 4; *Broszat, M.* Die nationale Widerstandsbewegung in Litauen 1941–1944 // *Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte*, Bd 2. – Stuttgart, 1966, S. 311–327; *Antinacis Pasipriešinimas // Lietuva 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija.* – Vilnius, 2006, p. 241–252.
- 11 *Raun, T.* Estonia and the Estonians. – Stanford, 1991, pp. 160–164; *Лаар М., Валк Х., Вахтре Л.* Очерки истории Эстонского народа. – Таллинн, 1992, с. 167–178; *Sarv, E.* Eesti Vabariigi Rahvuskomitee: tegevuse lühiülevaade // *Akadeemia*, 1998, no. 8; *Maripuu, M.* Kollaboration und Widerstand in Estland 1940–1944 // *Collaboration and Resistance during the Holocaust. Belarus, Estonia, Latvia, Lithuania.* – Bern, 2004, S. 403–419; *Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes against Humanity.* – Tallinn, 2006.
- 12 *Damušis, A.* Lithuania against Soviet and Nazi Aggression, pp. 161–178.
- 13 *Bubnys, A.* Litausische Schutzmannschafts-Bataillone und andere paramilitärische Einheiten während des Zweiten Weltkrieges // *Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2004: Cīņa par Baltiju.* – Rīga, 2005, 13.–33. lpp.
- 14 *Kangeris, K.* Die organisierte Flucht aus dem Baltikum nach Schweden 1944. Von Amerikanern finanzierte Aktionen. Paper presented at the 8th Conference on Baltic Studies in Scandinavia, Stockholm, June 7–11, 1985; *Siliņš, L.* The Latvian Central Council and Boats to Sweden. – Uppsala, 2000.

- ¹⁵ *Neiburgs, U.* "Uzticīgs latvietis": leitnants Rubenis un viņa vīri // *Latvijas Avīze: Mājas Viesis*, 2005, 16. decembris.
- ¹⁶ *Estonia's Occupations Revisited Accounts of An Era.* – Tallinn, 2005, pp. 91–95.
- ¹⁷ *Mälkssoo, L.* The Government of Otto Tief and the Attempt to Restore the Independence of Estonia in 1944: A Legal Appraisal // *Estonia 1940–1945 ...*, pp. 1095–1106.
- ¹⁸ *Stockholm Documents. The German Occupation of Latvia 1941–1945: What Did America Know? / ed. Andrew Ezergailis (Symposium of the Commission of the Historians of Latvia, vol. 5).* – Rīga, 2002.
- ¹⁹ *Lithuania under German Occupation 1941–1945. Despatches from US Legation in Stockholm / Compiled and edited by Thomas Remeikis.* – Vilnius, 2005.
- ²⁰ *Tōotan ustavaks jāada... Eesti Vabariigi valitsus 1940–1992.* – Tartu, 2004.
- ²¹ *Remeikis, T.* Introduction // *Lithuania under German Occupation 1941–1945 ...*, pp. 4–10.
- ²² *Uustalu, E.* The National Committee of the Estonian Republic // *Journal of Baltic Studies*, 1976, no. 7, pp. 210–217; *Sarv, E.* Eesti Vabariigi kontinuitet 1940–1945 // *Tōotan ustavaks jāada... Eesti Vabariigi valitsus 1940–1992*, pp. 15–25.
- ²³ *Siliņš, L.* Nacistiskās Vācijas okupanti: Mūsu tautas lielās cerības un rūgtā vilšanās, 189., 190. lpp.
- ²⁴ *Neiburgs, U.* Latviešu Nacionālistu savienība un laikraksts "Tautas Balss" pretošanās kustībā nacistu okupētajā Latvijā (1941–1942) // *Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2006: Karš pēc kara 1944–1956.* – Rīga, 2007, 28.–57. lpp.
- ²⁵ *Kalniņš, B.* Latvijas Sociāldemokrātijas piecdesmit gadi. – Stokholma, 1956, 202., 203. lpp.; *Kāda cilvēka dzīve. Klāva Lorenca atmiņas.* – Rīga, 2005, 388. lpp.
- ²⁶ *Jansons, Ā.* Latvijas vēstures patiesība ir arhīvos. Intervija ar K. Kangeri // *Neatkarīgā Rīta Avīze*, 2000, 29. maijs.
- ²⁷ *Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), P-252. f., 1. apr., 26. l.; Somijas Valsts arhīvs (Kansallisarkisto), Gustaf Mannerheimin arkisto, Kirjeenvaihto, Gustavs Celmiņš.*
- ²⁸ *Brīvā Latvija. Latvju Raksti, 1943.–1944., 1.–13. nr.*
- ²⁹ *Latvijas Kara muzejs (turpmāk – LKM), inv. nr. 5-602-DK/p, Neparts, A.* Atmiņas par okupācijas laiku (1940.–1945.), Milforda, MI, 1998; *Latvijas Okupācijas muzejs (turpmāk – LOM), A. Plensnera mape, inv. nr. 11650/105; LVVA, 293. f., 1. apr., 1557. l., 8. lp.; 2438. l., 40. lp.; Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 1986. f., P-2999. l., 1. sēj.; Sēja, L.* Nāves ēnas ielejā. 1955, Hüvera institūta arhīvs Stenfordā, ASV (Hoover Institution on War, Revolution and Peace Archives, Stanford, turpmāk – HI), Indulis Ronis, Box 1.
- ³⁰ *Ērglis, Dz.* Latvijas Centrālās padomes un Lietuvas pretestības kustības sadarbība nacistiskās Vācijas okupācijas laikā (1943–1945) // *Acta Baltica '99.* – Kaunas, 1999, pp. 199–203; *Bubnys, A.* Nazi Resistance Movement in Lithuania 1941–1944, pp. 116–148.
- ³¹ *Ērglis, Dz.* Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lappuses, 20. lpp.
- ³² *Andersons E., Siliņš, L. u.c.* Latvijas Centrālā padome: Latviešu nacionālā pretestības kustība. 1943–1945, 51. lpp.
- ³³ *Vācijas Federālais arhīvs (Bundesarchiv, Berlin, turpmāk – BA), R 6/165, S. 99, 100; R 6/45, S. 9, 30–37; Lietuvas Speciālais arhīvs (Lietuvos Ypatingasis Archyvas), f. 3377, ap. 58, b. 268, p. 96, 97; LVA, 1986. f., 1. apr., 99. l.; 2. apr. P-10448. l.*
- ³⁴ *Hiiu, T., Niglas, A., Kaasik, P.* Estonian Military Units in German Armed Forces and Police during the Second World War // *Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2004: Cīņa par Baltiju.* – Rīga, 2005, 34.–67. lpp.

- ³⁵ *Kaasik, P.* Nõukogude võimusüsteemi lagunemine Eestis ja Nõukogude asutuste evakueerimine Venemaale 1941. aasta suvel // 1941. aasta Eestis. Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi Aastaraamat 6/2006. – Tallinn, 2007, 69.–88. lk.
- ³⁶ *Bubnys, A.* Nazi Resistance Movement in Lithuania 1941–1944, pp. 17–20, 208–210.
- ³⁷ *Levin, D.* Fighting Back. Lithuanian Jewry's Armed Resistance to the Nazis, 1941–1945. – New York, 1985; *Liekis, S.* Jewish Partisans and Soviet Resistance in Lithuania // Collaboration and Resistance during the Holocaust. Belarus, Estonia, Latvia, Lithuania, pp. 459–478.
- ³⁸ LKM, inv. nr. 5-22742/1437-DK.
- ³⁹ HI, Edgars Andersons, Box 1.
- ⁴⁰ *Felder, B. M.* "Die Spreu vom Weizen trennen..." Die Lettische Kartei – Pērkonkrusts im SD Lettland 1941–1943 // Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2003: Varas patvaļa. – Rīga, 2004, 47.–68. lpp.; *Felder, B. M.* Underground Networking: National and International Connections of the anti-Soviet Resistance in Latvia (1944–1950) // Nacionālā pretošanās komunistiskajiem režīmiem Austrumeiropā pēc Otrā pasaules kara (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 17. sēj.). – Rīga, 2006, 124.–135. lpp.
- ⁴¹ *Swain, G.* Latvia's Red Partisans Reconsidered // Daugavpils Universitātes Humanitāro Zinātņu Vēstnesis, 2003, 4. nr., 81.–94. lpp.
- ⁴² LVA, PA-301. f., 29. l., 23., 46. lp.; Krievijas Valsts sociālpolitiskās vēstures arhīvs (Государственный архив социально-политической истории), 69. f., 1. apr., 978. l., 59., 61. lp.
- ⁴³ BA, NS 19/1506, R 6/165, S. 103; Vācijas Militārais arhīvs (Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg), RH2/2129, S. 43, 44 u.c.
- ⁴⁴ Lielbritānijas Valsts arhīvs (Public Record Office, Kew Garden, Surrey), Foreign Office 371/43050, pp. 79–90; ASV Nacionālais arhīvs II (National Archives II, College Park, MD), Record Group 165, Entry 77, Box 2372, 2320, 6905; Record Group 226, Box 690, 59764 u.c.
- ⁴⁵ [Zunda, A.] Pretestība nacistiskajam okupācijas režīmam // Latvijas vēstures apcerējumi: No 1940. gada līdz mūsdienām / Mācību palīgizdevklis vidusskolām. – Rīga, 1990, 70. lpp.
- ⁴⁶ *Neiburgs, U., Ērglis, Dz.* Nacionālā un padomju pretošanās kustība – kopīgais un atšķirīgais ..., 267.–329. lpp.; *Neiburgs, U.* Two Resistance Movements – Two Enemies: Riga 1940–1945 // Riga im Prozeß der Modernisierung. Studien zum Wandel einer Ostseemetropole im 19. und frühen 20. Jahrhundert. – Marburg: Verlag Herder-Institut, 2004, S. 288–293; *Neiburgs, U.* National and Soviet Resistance Movement in Latvia during Nazi Occupation (1941–1945): Main Problems // Національні рухи опору в Східній і Центральній Європі кінця 1930-х – середини 1950-х років. – Київ, 2005, с. 121–129.
- ⁴⁷ *Jēkabsons, Ē.* Poļu nacionālā pretošanās kustība Latvijā vācu okupācijas laikā (1941–1944) // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 10. sēj.). – Rīga, 2004, 240.–276. lpp.; *Jēkabsons, Ē.* Poļu pretošanās kustība Latgalē vācu okupācijas laikā (1941.–1944. gadā) // Vēsture: avoti un cilvēki. Daugavpils Universitātes Humanitārās fakultātes XIII starptautisko zinātnisko lasījumu materiāli. Vēsture VII. – Daugavpils, 2004, 51.–66. lpp.
- ⁴⁸ *Vestermanis, M.* Pieteikums pētījumam "Pretdarbība holokaustam Latvijā" // Holokausta izpētes problēmas Latvijā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 2. sēj.). – Rīga, 2001, 384.–406. lpp.; *Vestermanis, M.* Pretdarbība holokaustam nacistu okupētajā Latvijā // Mazākumtautības Latvijā. Vēsture un tagadne. – Rīga, 2007, 234.–248. lpp.

- ⁴⁹ *Feldmanis, I.* Vācu okupācija Latvijā (1941–1945): izpētes aktuālās problēmas un risinājumi // Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā, 1941–1945 (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 11. sēj.). – Rīga, 2004, 59.–71. lpp.; *Feldmanis, I.* Latvija nacistiskās okupācijas varā (1941–1945) // Latvijas Vēsture, 2004, 1. nr., 91.–104. lpp.; *Feldmanis, I.* Nacistu okupācijas politika Latvijā: izpētes rezultāti (Ziņojums Latvijas Vēsturnieku komisijas 2006. gada 3. jūlija sēdē) // Okupētā Latvija 1940–1990 (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 19. sēj.). – Rīga, 2007, 504. lpp.
- ⁵⁰ *[Zunda, A.]* Pretestība nacistu okupācijai // Latvijas vēsture: 20. gadsimts. – Rīga, 2005, 259.–267. lpp.
- ⁵¹ *Haestrup, J.* Secret Alliance: A Study of the Danish Resistance Movement, 1940–45. Vol. 1–3. – New York, 1976; *Chimbos, P. D.* Greek Resistance 1941–45: Organization, Achievements and Contributions to Allied War Efforts against the Axis Powers // International Journal of Comparative Sociology, vol. 40 (1999), pp. 251–269.
- ⁵² *Ezergailis, A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā 1941–1944. – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 1999, 412., 413. lpp.
- ⁵³ *Jēkabsons, Ē.* Poļu nacionālā pretošanās kustība Latvijā vācu okupācijas laikā (1941–1944), 240.–276. lpp.
- ⁵⁴ *Neiburgs, U.* Hado Lapsas lieta // Latvijas Avīze: Mājas Viesis, 2004, 10. septembris.
- ⁵⁵ *Leimanis, L.* Ikvienam ir roka jāpieliek // Reiz cēlās strēlnieks sarkanais: Atmiņu un dokumentu krājums par latviešu tautas bruņoto cīņu pret fašistiskajiem iebrocējiem. II sēj. 1944. gada janvāris – 1945. gada maijs. – Rīga, 1971, 268.–272., 363.–365. lpp.
- ⁵⁶ *Strods, H.* PSRS kaujinieki Latvijā (1941–1945). I daļa. – Rīga, 2006.
- ⁵⁷ *Vanaģelis, A.* Sarkano partizānu darbība Latvijas teritorijā (1941–1945) // Latvijas Vēsture, 2006, 4. nr., 50. lpp.; *Jansons, R.* PSRS kaujinieku darbība Latvijā: jauns skatījums // Latvijas Vēsture, 2007, 1. nr., 116. lpp.
- ⁵⁸ *Strods, H.* Jauni fakti par Staļina vīriem // Latvijas Avīze: Mājas Viesis, 2004, 13. februāris; *Strods, H.* PSRS kaujinieki Latvijā 1941–1945 // Diena: Kultūras Diena, 2007, 23. marts.
- ⁵⁹ *Samsons, V.* Kurzemes meži šalc... Partizāņu un izlūku cīņa kara pēdējā gadā Kurzemē. – Rīga, 1974, 249.–265. lpp.; *Biezais, H.* Kurelieši: Nacionālās pretestības liecinieki. – Itaka, 1991, 79., 80. lpp.
- ⁶⁰ *Neiburgs, U.* Latvijas krievi Vācijas bruņotajos spēkos Otrajā pasaules karā // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 2007, 1. nr., 159.–164. lpp.
- ⁶¹ “Savulaik grāmatas autors žēlojās, ka oficiālie recenzenti (I. Feldmanis, A. Zunda?) piespieduši atteikties no vārda *partizāns*, rekomendējot tā vietā likt vārdus *diversants* vai *kaujinieks* [...] Jums šķiet, ka es par “Samsona partizāniem” rakstu tikai melnu, bet bijušie PSKP biedri, kuri šodien Rīgā sēž vēsturnieku ģenerāļu vietās, uzskata, ka es rakstu visai sarkani. No “sarkanajām tēmām” viņi baidās kā velns no krusta (par 1940.–41. g. aktīvistu apšaušanu, par Salaspili u.c.), atstājot tās man (H. Stroda 2006. gada 27. aprīļa vēstule V. Samsonam).” – Sk.: *Samsons, V. H.* Stroda grāmata “PSRS kaujinieki Latvijā (1941–1945), 1. daļa” un ažiotaža ap to // Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. A daļa. Sociālās un humanitārās zinātnes, 2007, 3. nr., 39.–55. lpp.
- ⁶² *Neiburgs, U.* Varoņu izvēle // Diena: Kultūras Diena, 2007, 16. novembris.

Resistance Movement in the Nazi-Occupied Baltic States (1941–1945): Theoretical Problems and Practical Solutions

Uldis Neiburgs

Summary

Resistance in the Nazi-occupied Baltic States is one of the unresolved problems in the history of this region during the Second World War. In contrast to resistance in most West European nations, which could regain their independence with the defeat of Nazi Germany, Baltic resistance movements had to carry out their activities under much more complicated circumstances: the defeat of one occupying power did not guarantee re-establishment of independence but threatened the return of the Soviet occupation regime. The occupied Baltic States had no governments in exile and no political and military support from abroad. That is why the resistance movements in the Baltic States held to the tactic of passive resistance, which also protected the nations from massive Nazi repressions and a considerable loss of human life. Members of the resistance movements strove for the reestablishment of independent Baltic States; gathered and distributed information; subverted decrees of the occupation authorities or redirected them to national aims; hoarded weapons and munitions; and published illegal proclamations and newspapers. Baltic politicians organized illegal political centres – the Supreme Committee for Liberation of Lithuania, the Latvian Central Council, the National Committee of the Estonian Republic – which played a significant role in establishing illegal contacts with Baltic diplomats in the West; arranged illegal refugee boat traffic across the Baltic Sea; and provided objective information to the Western Allies about the situation in the Nazi-occupied Baltic States. However, the resistance movements did not manage to achieve their ultimate goal – to restore the independence of the Baltic States. This was impossible in the political situation when two military powers, Nazi Germany and the Soviet Union, controlled the territory of the Baltic States.

Unlike the history of resistance movements in Western Europe, the historiography about the resistance movements in the Nazi-occupied Baltic States during the Second World War has not yet established clear-cut scholarly criteria. Only during the past decade, following the collapse of the Soviet totalitarian system and its ideologised historiography, has it become possible to approach this theme objectively and in terms of academic research. In Estonia no active discussion concerning the activities of the resistance movement during the Nazi occupation has taken place. Lithuanian historians have defined three separate types of resistance – Lithuanian, Polish and Soviet. They emphasise that the Lithuanian resistance movement had to face not only the Nazis and Communists, but also the Polish *Armia Krajowa* in Eastern Lithuania. Recent historiographic debate in Latvia has dealt with the question of definitions: should the term 'resistance' include only those groups that had declared their readiness to fight against both Nazi Germany and the Soviet Union for the

reestablishment of independent Latvia, or should it also include local Communist underground as well as Soviet partisans?

In the author's opinion, a precise and justified scholarly definition must be based on the consideration of the following sets of questions:

(1) What should be regarded as the primary characteristic of a resistance movement – resistance to the occupation regime as such or the goal that it wants to achieve?

(2) How should short-range resistance activities without defined long-range political goals (sabotage of mobilization, hiding of Jews, war prisoners and other persecuted persons, economic sabotage, etc.) be defined?

(3) From which moment on can various actions against the occupation authorities be designated as “resistance” and when – as “resistance movement”?

(4) What term is to be used to describe the activities of members of the Polish Armia Krajowa in Latvia during the war? Their goal was the restoration of Polish independence; some of them even aimed at annexing Latvian territories with Polish population to Poland.

(5) How should one designate those left-leaning armed partisan units or underground groups organized by local inhabitants (as distinct from those infiltrated in from the Soviet Union) with aims differing from groups fighting for Latvian independence?

Only by following professional academic criteria and finding a balance between the theoretical and empiric side of history will it be possible to create a framework for investigating and interpreting a wide range of historical sources about the resistance movement in Nazi-occupied Baltic States that is free from both historical stereotypes and today's political trends.

Therefore, it is possible that the true historical character and essence of the resistance movement in the Baltic States can best be revealed not by attempting to point out its individual characteristics as they appear from today's ideological interpretation, but rather by trying to interpret its diverse content and activities as far as possible from the point of view of the concrete historical situation at that time. Using this approach we may come to the understanding that neither of the former interpretations is quite precise, namely – neither the recent historiographic view that only those manifestations of resistance that were directed against both occupying powers for the restoration of independence can be designated as resistance movement in Latvia, nor the formerly held view about separate “national” and “Soviet” resistance movements. Both interpretations restrict the multiple spectrum of resistance to only one or two of its expressions. Therefore, a redefinition of “resistance movement” is called for.

Kaspars Zellis

Atbrīvošanas un brīvības tematika okupācijas varu propagandā: Latvijas piemērs nacistu okupācijas laikā (1941–1945)

Otrā pasaules kara notikumi Latvijā un citās Baltijas valstīs ir aktuāli, un, pēc visa spriežot, tie vēl ilgu laiku veidos dažādu politisko spēku vēstures skaidrojumu retoriku. Nesenie “pieminekļa kari” Tallinā liek detalizētāk paraudzīties uz atbrīvošanas un brīvības tematiku okupācijas režīmu propagandā.

Atmiņas telpa vēsturiskajā attīstības procesā ir mainīgs lielums. Telpas transformāciju nosaka vesela virkne faktoru, ko ietekmē gan ideoloģiski, gan subjektīvi aspekti. Jebkurš režīms cenšas sniegt savu vēsturiskumu, radot sev pieņemamu vēstures atmiņas telpu, lai modelētu cilvēka tagadnes izpratni, vērtību sistēmu, kā arī nodrošinātu režīma leģitimitāti. Vēsturiskā atmiņa balstās uz nedaudziem zīmīgiem faktiem vai arī faktoīdiem, kuri veido vēsturiskuma “skeletu”, – pārējie notikumi, procesi un versijas apaudzē to ar “miesu”. Pretrunīgi vai neērti jautājumi, kuri nesakrīt ar pamatu veidojošajiem faktiem, tiek “aizmirsti” vai pasludināti par “kļūdainiem”. Faktiski jebkura režīma uzdevums ir aktualizēt “svarīgo” vēsturi, padarot to nozīmīgāku, varonīgāku, unikālāku, nekā tā patiesībā ir, tādējādi radot sociālpolitiskus mītus¹ par režīmam zīmīgajiem notikumiem.

Viens no svarīgākajiem vēsturisko apziņu veidojošajiem stūrakmeņiem ir brīvības jēdziens. Jēdziens ir pietiekami izplūdis, lai to būtu iespējams traktēt dažādi un attiecināt uz visdažādākajiem sabiedrībai un indivīdam nozīmīgiem lielumiem: individuālo, politisko, pilsonisko, nacionālo, reliģisko, uzskatu, ekonomisko, juridisko u.c. brīvību. Jēdziena nekonkrētība ļauj ar to manipulēt, lai sasniegtu noteikta adresātu loka simpātijas. Tikpat komplicēta ir arī atbrīvošanas retorika, kura iedarbojas uz sabiedrību vēl spēcīgāk, jo tās mērķis ir izraisīt pateicības jūtas par atbrīvošanas faktu, kas dod iespējas papildu manipulācijām.

Referātā mēģināšu sniegt salīdzinājumu divu totalitāru okupācijas režīmu atbrīvošanas koncepcijām, kuru mērķis bija izmainīt latviešu sabiedrības vēsturisko apziņu, iekļaujot tajā jaunu sociālpolitisko mītu – mītu par atbrīvošanu, kuram vajadzēja apslēpt brutālās okupācijas faktu.

Kā precīzi atzīmē vācu vēsturniece Eva Klarita Onkena, padomju laikā Otrā pasaules kara vēsture Latvijā pirmām kārtām bija Padomju Krievijas atbrīvošanas

vēsture.² Savā darbā autore nedaudz ieskicē arī padomju atbrīvošanas mīta radīšanas procesu pēc Otrā pasaules kara.³ Jāatzīmē gan, ka šādu vēstures traktējumu piedāvāja visu 1939.–1941. gadā padomju sagrābto teritoriju iedzīvotājiem,⁴ pie tam dažās valstīs šis skaidrojums joprojām tiek ekspluatēts.⁵ Padomju atbrīvošanas mīta radīšana Latvijā sākās jau 1940. gadā – tūlīt pēc okupācijas. Jau padomju inspirētajās 17. jūnija demonstrācijās tika nests sauklis: “Paldies par atbrīvošanu no suņu režīma.”⁶ Dažādu amatpersonu runās jau tā paša gada vasarā klātesoša bija atbrīvošanas tēma. 1940. gada 21. jūlija Tautas saeimas sēdē Vilis Lācis atzīmēja, ka “*Padomju Sociālistisko Republiku Savienība, tās neuzvaramā Sarkanā armija [...] šā gada 17. jūnijā atdeva Latvijas tautai viņas brīvību*”⁷. Komunistu izstrādātā koncepcija, ka “brīvība mums bija atņemta. Pateicoties biedra Staļina gādībai, mēs brīvību esam atguvuši...”⁸ – intensīvi tika aprobēta padomju propagandā. Savukārt, lai pastiprinātu efektu, plaši tika lietots vārdu savienojums “brīvā Padomju Latvija”.

Nacistiskās Vācijas iebrukums radīja nepieciešamību korigēt šo versiju, un radās mīts par sociālistisko revolūciju Latvijā 1940. gadā. Vēsturniece Daina Bleiere par šīs koncepcijas “tēvu” uzskata Arvīdu Pelši, kura runās un rakstos kara laikā revolūcijas koncepcija tika izvēsta, lai gan nekļuva par oficiālo 1940. gada notikumu traktējumu, ko autore izskaidro ar A. Pelšes nepietiekamo autoritāti tajā laikā.⁹ Tomēr, iespējams, to var skaidrot ar koncepcijas negatīvību. Sociālistiskās revolūcijas uzvara Latvijā 1940. gada vasarā vēlāk kļuva par padomju sociālpolitiskās mitoloģijas stūrakmeni, kuram bija nepieciešams pietiekami detalizēti izstrādāts vēsturiskuma fons, piedevām atmiņas par notikumiem bija pārāk svaigas.¹⁰ Šādas koncepcijas iedzīvināšana dažus gadus pēc notikušā nebūtu reāla, faktiski ar mītu par revolūciju varēja aprobēt tikai pēckara paaudzei, kā tas arī notika. Tikai 20. gadsimta 60.–70. gados tika izstrādāta visaptveroša sociālistiskās revolūcijas mīta struktūra. Tās pamatbūtība: 1917. gada Lielā Oktobra sociālistiskās revolūcijas rezultātā izveidojās padomju vara Latvijā, ko latviešu buržuāzija kopā ar latviešu sociāldemokrātu – meņševiku līderiem “pārdeva” Antantes un vācu imperiālistiem, nonākot to atkarībā. Visu “neatkarīgās”¹¹ Latvijas pastāvēšanas periodu notika neatslābstoša darbaļaužu cīņa Komunistiskās partijas vadībā par buržuāziskās diktatūras gāšanu un padomju varas atjaunošanu Latvijā, kas realizējās 1940. gada vasarā.¹²

Atbrīvošana 1940. gadā tika aizstāta ar atbrīvošanas mītu 1944./1945. gadā, tādējādi uzsverot arī šī procesa nozīmību un unikalitāti latviešu sabiedrībai. Kara laikā atbrīvošanas tēma ieņēma svarīgu lomu padomju propagandā, kas bija vēsta ne tikai pret civiliedzīvotājiem, bet arī karavīriem. Karavīrs – atbrīvošanas ir kara propagandas radītais Sarkanās armijas tēls, kurš gan motivēja pašus karavīrus iesaistīties “taisnīgajā karā”, gan arī atstāja iespējas manipulēt ar šo jēdzienu pēc kara. “*1941. gada 22. jūnija rīts ausa pār laimīgu, ziedošu Latvijas zemi, kuras čaklā un neatlaidīgā tauta ar gaišu*

paļāvību raudzījās pretim savai nākotnei, kuras saulainību, materiālo pārticību un kultūralo krāšņumu tai garantēja padomju vara un Staļina konstitūcija,” 1942. gadā rakstīja Vilis Lācis. Šo idilli izjaucis “*ar saviem asiņainiem zābakiem visļaudnākais, visriebīgākais ķēms, kādu jebkad ir radījusi cilvēku vēsture – hitleriskais fašisms*”¹³. Raksturojot “atbrīvošanu”, 1944. gadā Jānis Sudrabkalns ar patosu rakstīja: “*Beidzas tumšā nakts, izklīst melni mākoņi, saulīte atspīd Latvijā. Sarkanā Armija ceļ mūsu tautu saulītē. Atkal mūsu zemē valdīs taisnīgi likumi, cilvēks būs brīvs un priecīgs sveicinās savu kaimiņu. Cik brīnišķīga būs dzīve brīvā zemē!*”¹⁴

Izmantojot mitoloģisko retoriku par gaismas un tumsas cīņu, nacistu okupācija bija jāreda vistumšākajās krāsās: “*Asinsstraumes plūda visās malās, ir pilsētās, ir uz laukiem. Vācu zaldāti trakoja ar izsalkuša zvēra negausību un niknumu. Ventspilī viņi noslepkavoja vairāk kā 3 tūkstošus mierīgo iedzīvotāju. Rēzeknes pilsētā viņi nošāva apmēram astoņi simti pieaugušo, bet bērnus nodūra ar durkļiem.*”¹⁵ Vācu briesmu darbu apraksti, visbiežāk pārspīlēti vai pat izdomāti, sevišķi spilgti tika atspoguļoti “atbrīvotās” Latvijas presē, sākot ar 1944. gada otro pusi. Šīs šausmu propagandas retrospekcija bija Annas Sakses un Jāņa Sudrabkalna darbs “*Par vācu fašistisko briesmoņu zvērībām Padomju Latvijā*”,¹⁶ kas, tēlaini izsakoties, bija padomju propagandas atbilde “*Baigajam gadam*”.¹⁷

Par nacistu okupācijas īpašu simbolu padomju mitoloģijā kļuva Salaspils nometne, kur 1967. gadā tika atklāts iespaidīgs memoriāls.¹⁸ Līdzīgi kā 1941.–1943. gadā Jūlijs Bračs rīkoja ekskursijas pa Stabu ielas kamerām, tā padomju laikā skolēnu ekskursijas straumēm plūda uz Salaspils memoriālu, tas kļuva par neatņemamu padomju ideoloģiskās audzināšanas daļu. Vēstures stundās, runājot par vācu okupācijas laiku, izmantojot speciāli iespiestu tabulu “*Salaspils memoriālais ansamblis*”, skolotājiem bija jāuzsver, ka tā bija “*plašākā ieslodzījuma un cilvēku masveida iznīcināšanas vieta Baltijā*”¹⁹. Faktiski vēstures mācību procesā jauniešiem bija jāsaprot, ka visi civiliedzīvotāji ar nepacietību gaidīja Sarkanās armijas atgriešanos, stājoties partizānu rindās vai iesaistoties pagrīdes darbā, bet vāciešiem līdzī bēga tikai “*tautas nodevēji – buržuāziskie nacionālisti*”²⁰. Uzspiežot atbrīvošanas koncepciju par vēsturiskuma pamatu, tika radīta bipolāra pasaules aina, iedalot cilvēkus mūsējos, t.i., tajos, kas gaidīja vai – vēl labāk – sekmēja atbrīvošanu, un tajos, kas bija pret to, – buržuāziskie nacionālisti un hitleriešu rokaspuiši. Trešais variants šajā koncepcijā nebija paredzēts.

Atbrīvošanas koncepta pastiprināšanai, jau sākot ar 1946. gadu, kad tiek uzstādīts K. Jansona veidotais piemineklis atbrīvotājiem Cēsīs, Uzvaras parkā, sākas līdzīgu monumentu celtniecība un brāļu kapu kompleksu veidošana Latvijas teritorijā, kas turpinājās visu padomju laiku.²¹ Tāpat šo koncepciju vajadzēja pastiprināt arī ar citiem mākslinieciskajiem līdzekļiem – literatūru, kino utt. Jau 1946. gadā kopā ar “*Ļeņiņim*” top pirmā Rīgas kinostudijas pēckara mākslas filma “*Dēli*”²², vēlāk – 1947. gadā – “*Mājup*

ar uzvaru”, sekoja – “Pēc vētras”, “Nauris”, “Rita”, “Šķēps un roze”²³ utt. Šīs filmas atbrīvošanas koncepciju ienesa masās, izmantojot ietekmīgo kinovalodu. Literatūra arī sniedza nenovērtējamu devumu atbrīvošanas versijas radīšanā. Mākslas veidolā padomju vēstures mīts savu apogeju sasniedza ar Viļa Lāča romānu “Uz jauno krastu” “Cīņā” 1951. gada sākumā. Neraugoties uz dažām intrigām, V. Lācis saņēma Staļina prēmiju. Romānu arī ekranizēja, un tas pat piedzīvoja operas uzvedumu (komponists Marģeris Zariņš, scenārija autors Fricis Rokpelnis).

Latvijas atbrīvošanas mīts padomju gados piedzīvoja tikai vienu būtisku izmaiņu.²⁴ Pēc kara tika uzsvērts, ka latvieši par atbrīvošanu “būs mūžīgi pateicīgi lielajam austrumu kaimiņam, brāļu krievu tautai”²⁵, kas saskanēja ar J. Staļina koncepciju par krievu tautu kā galveno fašisma sagravē, bet jau 60. gados iezīmējās uzsvars uz internacionālismu. Skolotājiem tika norādīts, ka, mācot tēmu “LPSR atbrīvošana no fašistiskā jūga”, “šajā stundā jāparāda, ka Latvijas PSR teritorijas atbrīvošanā piedalījās visu padomju tautu karavīri”²⁶.

Lielā mērā šo padomju radīto mītu vajadzēja kvalificēt kā Padomju Latvijas iedzīvotāju identitātes mītu. Šis mīts viegli sabruka latviešu iedzīvotāju vidū 80. gadu beigās, kad sociālpolitisku pārkārtojumu rezultātā tika reanimēta nacionālā vēstures izpratne.

1941. gada vasarā Latvijā parādījās jauni “atbrīvotāji” – nacistiskās Vācijas karaspēks. Līdzīgi kā iepriekšējie okupanti, arī nacisti par civiliedzīvotājiem domātās propagandas galveno motīvu izvēlējās atbrīvošanas tēmu – “atbrīvošanu no žīdiskā boļševisma”. Historiogrāfijā dominē viedoklis, ka latvieši ar to saprata neatkarīgās Latvijas valsts atjaunošanu. Par to liecina arī vairāki fakti, piemēram, pulkveža Ernesta Kreišmaņa vadībā notika provizoriska latviešu varas aparāta veidošana ar nosaukumu “Latvijas Organizācijas centrs”, kurš, konsultējoties ar Kārļa Ulmaņa bijušo satiksmes ministru Bernhardu Einbergu, plānoja sastādīt Latvijas Pagaidu valdību; “nesankcionēti” darbu atjaunoja dažādi ministriju departamenti, pašvaldību iestādes, aizsargu vienības u.c.²⁷ Andrievs Ezergailis to skaidro ar latviešu neorientēšanos vācu varas politikā.²⁸

Apogejs bija vācu karavīru appuškošana pie Brīvības pieminekļa Rīgā 1. jūlijā. A. Ezergailis izvirza hipotēzi, ka tas esot bijis Rīgas komandanta Vilhelma Ullerbergera un einzacgrupas A vadītāja Valtera Štāleķera “organizēts teātris”²⁹. Zināmu apstiprinājumu šādam viedoklim var atrast arī tālaika presē. “Tēvija” 7. jūlija ievadrakstā raksta: “*Kad Rīgas ielās parādījās pirmie vācu karavīri, mēs gribējām viņiem klāt skriet, apkampt. [...] Un cits citam sacījām, vai mēs neesam par vēsiem, par atturīgiem? Jo visi sajūtām, ka viņi pelnījuši pateicību, ko cilvēka rīcībā esošie vārdi nevar izsacīt. Kādēļ šis mulsums, kādēļ šis atturīgais vēsums [...]. Atbilde ir viena vienīga: mums kaklus aizžņaudza sāpes, roku kustības saistīja izciestās mokus. Mūsu prātus mulsināja atpestīšanas brīnums.*”³⁰ Tas stipri vien atgādina taisnošanos par ne tik siltu sagaidīšanu, kā to vēlējās redzēt

“pasākuma režisori”. Tāpat fakti, ka līdzīgas izrādes notika arī Krievijā, Baltkrievijā, Ukrainā u.c., liek skeptiskāk raudzīties uz latviešu pateicības plūdiem par atbrīvošanu. Atmiņās, kuras sarakstītas pēc kara trimdā, šī versija dominēja, bet, vai tās patiesi bija atmiņas vai intensīvās vācu propagandas darba rezultāts, tieši atbildēt nevar. Tas, ka vācu armijas ienākšanu kā atbrīvošanu uztvēra liela sabiedrības daļa, bija padomju okupācijas gada neļūdzību un terora nopelns, ko savukārt nekautrējās izmantot vācu propaganda.

Nacistu mīts par atbrīvošanu tika radīts pilnīgi citos apstākļos nekā līdzīgais padomju mīts – proti, kara laikā bija nepieciešamība ātri mainīt cilvēku pagātnes vērtību orientāciju, lai panāktu tūlītēju rezultātu, t.i., pastāvošā stāvokļa leģimitizāciju un sabiedrības pakļaušanos okupācijas varas rīkojumiem. Turklāt nacisti bija spiesti savu mītu koriģēt, mainoties stāvoklim frontē. Tagad varam tikai minēt, kāds izskatījās nacistu mīts, ja tas tiktu veidots ilgāk par četriem gadiem.

1941. gadā, kad vācu armija patiešām šķīta “neuzvarama”, nacistu manipulāciju politika mēģināja brutāli demontēt latviešu sociālpolitisko mītu, aizstājot to ar nacistisko. “Brīvo Latviju” politiskajā retorikā aizstāja “atbrīvotā Latvija”. Iepriekšējā valstiskuma pieminēšana tika uzskatīta par smagu grēku. Vislabāk tas redzams nacistu attieksmē pret 18. novembra svinībām.³¹ Jau 1941. gada 5. novembrī tika izdots rīkojums, kas noliedza jebkādus sarīkojumus par godu 18. novembrim, “kas izceļ kādreizējo neatkarību, to atgādina vai modina cerības uz jaunu neatkarību nākotnē”³². Vārdi “vecā Latvija” vai “iepriekšējā Latvija” propagandā tika lietoti kā negatīva kategorija, un latviešiem bija jāapzinās, ka, “bijušās Latvijas īsredzīgajiem valdniekiem savlaicīgi meklējot palīdzību un glābiņu pie starptautiskā židisma valgos ieslīgušajiem angļu un amerikāņu plutokrātiem”, arī noveda tautu pie Baigā gada.³³ “*Tādēļ latviešu tautas pareizā un vienīgā nostāja ir cīnīties kopā ar varonīgo vācu armiju pret austrumiem un židisko plutokrātu valstu bloku.*”³⁴

Ciešot smagas sakāves Austrumu frontē un pieaugot režīma nepieciešamībai pēc latviešu iesaistīšanas vācu militārajos formējumos un darba dienestā, koncepcija mainījās – tika atļauta svētku pieklusināta atzīmēšana, kam tika veltīts arī pa rakstam nacistu kontrolētajā presē. “Kurzemes Vārds” Liepājā šai sakarā rakstīja: “*Lai 18. novembris mums atgādina mūsu valsts līdzšinējo vadītāju politisko maldu periodu, no kura tagad jāceļ stingru tiltu uz to īstās brīvības dienu, kurā tauta tika atdota dzīvībai un nākotnei.*” Proti, uz 1941. gada 1. jūliju.³⁵ Respektīvi, valsts proklamēšanas dienai bija jākalpo tikai kā pastiprinošam akcentam vācu armijas ienākšanas dienai Rīgā, ko propaganda pārvērta par latviešu tautas atbrīvošanas dienu, kad to ne tikai atbrīvoja no “boļševiku tumsas”, bet arī iekļāva Eiropas valstu saimē Vācijas virsvadībā.³⁶ Vēl pēc gada – 1943. gadā – neatkarīgās Latvijas proklamēšanas dienas svinības notika visā Latvijā, to pamatdoma bija nevis “brīvā”, bet gan “jaunā Latvija Hitlera jaunajā Eiropā”. Līdzīgas idejas paustas arī 1944. gada 18. novembra svinībās Kurzemes katlā,³⁷

tikai ar pastiprinātu "brīvības" un "brīvās Latvijas" jēdzienu lietošanu, ko Haralds Biezais raksturoja kā divu pasaulu koeksistenci – no vienas puses, "kailā vācu okupācijas vara", no otras puses, "latviešu mistiskā brīvā Latvija". Vāciešiem bija jāatrod tikai metodes, kā savus nolūkus sasaistīt ar šo latviešu mistisko pasauli.³⁸ Tādējādi latviešu sabiedrība, ilgojoties pēc neatkarīgās brīvās Latvijas, kļuva uzņēmīga pret nacistu propagandas manipulācijām. Jau sākot ar 1943. gadu, latvieši stājās leģionā, pildīja pārtikas normas un strādāja brīvajai Latvijai, nemanot piebildi – "Jaunajā Eiropā".

Ar laiku, domājams, 18. novembri latviešu vēsturiskajā apziņā vajadzēja aizstāt ar 1. jūliju, ko, jau sākot ar 1942. gadu, plaši bija paredzēts atzīmēt Latvijas ģenerālapgabalā kā Latvijas atbrīvošanas dienu. 1942. gadā ģenerālkomisārs Rīgā paziņo, ka 1. jūlijs ir no darba brīva likumīgi svinama diena un strādājošie saņems dienas vidējo izpeļņu. Svētku dienā tika rīkoti piemiņas mītiņi, Rīgā pat karaspēka daļu skate jeb parāde.³⁹ Laikraksti publicēja fotogrāfijas par Rīgas atbrīvotāju apšušķošanu 1941. gada 1. jūlijā, ko papildināja patosa pilnās amatpersonu runas ar pateicībām vāciešiem par atbrīvošanu.⁴⁰ Tā, piemēram, Valmieras apriņķa vecākais Valdemārs Vinters savā runā atzīmēja, ka "*nekad latvieša sirds nav izjutusi tik lielu apmierinājumu kā šinī dienā, ieraugot savu atbrīvotāju – sengaidīto vācu bāleliņu, kura zobens atnesa mums sauli un atdeva mūs dzīvei*"⁴¹.

Nacisti sabiedrības kolektīvās apziņas transformēšanai pieminekļus nevarēja atļauties, tomēr dažas iezīmes rāda, ka potenciāli tas būtu varējis īstenoties. 1942. gadā Kuldīgas pilsētas vecākais K. Pelēķis reihskomisāra Hinriha Lozes vizītes laikā lūdza to pie pilsētas valdes atklāt piemiņas plāksni Kuldīgas atbrīvošanai, ar tekstu – 1941. g. 31.VI. Lielvācijas armija atbrīvoja Kuldīgu no boļševisma jūga.⁴² Cik šādu plāksņu tiktu uzstādīts, ja nacisti neciestu resursu "badu"? Domājams, ka pie katras pagastmājas.

Zīmīgi, ka tieši 1942. gada 1. jūlijā parādījās arī izdevuma "Baigais gads" daži simti eksemplāru, ko izdalīja oficiālām iestādēm un amatpersonām.⁴³ Nacistu šausmu propagandas apkopojumam vajadzēja latviešiem parādīt, no kādām briesmām tos paglābusi vācu armija. 1942. gada 30. jūnijā Rīgā, Doma muzejā, atklāja izstādi "Boļševiku valdīšanas gads Latvijā", tā bija daļa no izstādes "Eiropas likteņcīņa austrumos".⁴⁴ Paralēles un retorika ar līdzīgiem padomju sacerējumiem ir pārāk uzkrītoša – tos vieno ideja – ja latviešu tauta nebūtu atbrīvota, tā tiktu iznīcināta.

Noslēgumā jāatzīmē, ka gan padomju, gan nacistu propagandas metodes bija līdzīgas. Latviešu tautas atbrīvošanas mītam vajadzēja kļūt par noteicošo režīma sociālpolitiskās mitoloģijas sastāvdaļu Latvijā. Abi režīmi centās šo mītu iedzīvināt ar dažādiem rituāliem, veidojot teatralizētus pasākumus, pieprasot sabiedrības pateicības izrādījumus un pakārtojot tautas vēsturiskuma koncepciju atbrīvošanas faktoīdam.

Neraugoties uz lielo līdzību, saskatāmas arī vairākas būtiskas atšķirības nacistu un padomju mitoloģijā. Pirmkārt, ja vācu okupācijas varai bija atvēlēti tikai četri gadi un tie paši kara laika apstākļos, tad PSRS savu atbrīvotājas tēlu varēja veidot vairāk

nekā piecdesmit gadu garumā un, izmantojot neierobežotus manipulāciju resursus, mītu transformēt. Otrkārt, atšķirības vērojamas atbrīvošanas koncepcijas retorikā: ja nacisti ieradās kā atbrīvotāji no padomju un ebreju varas, tad komunisti 1940. gadā parādās kā atbrīvotāji no "plutokrātiskās buržuāzijas jūga" (kas 20. gadsimta 60. gados tiek transformēts par sociālistiskās revolūcijas mītu), bet, karam beidzoties, arī no "fašistiskajiem okupantiem un viņu līdzskrējējiem – buržuāziskajiem nacionālistiem".

Ja nacisma atbrīvošanas mīts tika sagrauts kopā ar režīmu, kas to radīja, atstājot tikai fragmentāras šīs koncepcijas paliekas, tad komunisma radītie atbrīvošanas mīti ir dzīvi joprojām, tie kļuvuši par Krievijas valstiskās identitātes mītiem. Arī Latvijā tie tiek izmantoti gan politiskajā retorikā, gan dažādās politiski konotētās akcijās.

Atsauces un komentāri

- ¹ Sociālpolitiskais mīts ir noturīgs emocionāls pagātnes un tagadnes uztveres stereotipu kopums, kas nepieciešams personas vai sabiedrisku grupu orientācijai politikas procesā.
- ² *Onken, E. C. Wahrnehmung und Erinnerung: Der Zweite Weltkrieg in Lettland nach 1945 // Mythen der Nationen. 1945 – Arena der Erinnerungen, Bd. II / Hrsg. M. Flacke. – Berlin: Deutsches Historisches Museum, 2004, S. 671.*
- ³ Turpat, 671.–674. lpp.
- ⁴ T.i., ukraiņu, baltkrievu un moldāvu atkalapvienošanās ar Ukrainas, Baltkrievijas un Moldāvijas padomju sociālistiskajām republikām un padomju varas atjaunošana Baltijas republikās.
- ⁵ Piemēram, šādu traktējumu vēl joprojām piedāvā Baltkrievijas historiogrāfija, apgalvojot, ka Rietumbaltkrievijas teritoriju pievienošana PSRS 1939. gadā palīdzējusi novērst vēsturisko netaisnību un apvienot baltkrievu nāciju, ļaujot attīstīt tās materiālo un garīgo kultūru. – Sk.: *Каваленя А., Саракавик І. Беларусь напярэдадні і у гады Другой сусветнай і Вялікай Айчыннай войнаў. – Мінск, Беларусь, 2008, с. 35, 45, 47.*
- ⁶ Latvijas okupācija un aneksija. 1939–1940. Dokumenti un materiāli. – Rīga, 1995, 359. lpp.
- ⁷ Turpat, 534. lpp.
- ⁸ Karavīri ieaug jaunā laikmeta garā // Latvijas Kareivis, 1940, 3. augusts.
- ⁹ [Aut. kol.] Latvija Otrajā pasaules karā (1939–1945). – Rīga: Jumava, 2008, 22.–24. lpp.
- ¹⁰ Piemēram, 1959. gadā izdotajos pedagoģisko lasījumu referātos par skolēnu audzināšanu revolucionāro tradīciju garā tiek uzsvērtas vēstures "lielā loma jaunā cilvēka idejiskajā audzināšanā", ko sekmē savu novadu revolūcijas dalībnieku apzināšana. Ar revolucionāriem šajā krājumā tiek saprasti tikai 1905. vai 1917. gada revolūcijas dalībnieki vai arī t.s. Lielā Tēvijas kara veterāni un komunistiskās pretošanās kustības dalībnieki. Acīmredzot skolēniem vākt materiālus par 1940. gada revolūciju bija pārāgi – mīts vēl nebija iedzīvināts. – Sk.: Skolēnu audzināšana revolucionāro tradīciju garā (pedagoģisko lasījumu referāti). – Rīga, 1959.
- ¹¹ Uzkrītoša ir šī jēdziena lietošana pēdējās padomju tekstos, tādējādi norādot uz "patieso" Latvijas stāvokli – "marionete Antantes un Vācijas imperiālistu rokās".
- ¹² Sk.: *Bondarevs, P. Latvija 1940. gadā. Sociālistiskās revolūcijas uzvara un padomju varas atjaunošana Latvijā 1940. gadā. – Rīga: Avots, 1980, 8.–35. lpp. – Sarkanās armijas loma tika samazināta, apgalvojot, ka tā neiejaucās notikumu gaitā un tāpēc tās faktors nebija galvenais, kas noteica strādnieku*

- šķiras uzvaru. – Sk.: *Žagars, Ē.* Sociālistiskie pārveidojumi Latvijā 1940–1941. – Rīga: Zinātne, 1975, 58. lpp.
- ¹³ *Lācis, V.* Latvija priekš gada un tagad. – Maskava: RSRS TAK kara apgādniecība, 1942, 3., 11. lpp.
- ¹⁴ *Sudrabkalns, J.* Sveiciens brīvai Padomju Latvijai // *Cīņa*, 1944, 25. jūlijs.
- ¹⁵ *Lācis, V.* Asinsnakts pār Latviju. – Maskava: Cittauteu literatūras apgāds, 1943, 10. lpp.
- ¹⁶ *Sakse, A., Sudrabkalns, J.* Par vācu fašistisko briesmoņu zvērbām Padomju Latvijā. – Rīga: VAPP, 1945.
- ¹⁷ Piedevām padomju propagandisti arī savus noziegumus centās uzvelt vāciešiem. Tā, piemēram, Jelgavas pārvēršana drupu kaudzē tika pasniegta kā "hitlervācu" darbs. – Sk.: *Kļaviņš, J.* Kā vācu okupanti un latviešu buržuāziskie nacionālisti izpostīja Latviju. – Rīga: VAPP, 1946, 19. lpp.
- ¹⁸ Faktiski ideja par memoriāla nepieciešamību radās jau 50. gadu vidū, bet tās īstenošanu uzsāka tikai 1963. gadā. – Sk.: *Strautmanis, I., Asaris, G.* Padomju Latvijas memoriālie ansambļi. – Rīga: Zinātne, 1986, 24.–51. lpp.
- ¹⁹ *Plaude, E., Ziemeļe, O.* Latvijas PSR vēstures mācīšana 9.–11. klasē. Metodisks palīglīdzeklis skolotājiem. – Rīga: Zinātne, 1980, 116. lpp.
- ²⁰ *Šteinbergs, I., Šteinberga, M.* Latvijas PSR vēstures materiāli 8. klasei. – Rīga: Liesma, 1965, 64. lpp.
- ²¹ Eiropā, galvenokārt Austrumu bloka valstīs, pēckara gados tika atklāts ap 4000 militāro memoriālu un pieminekļu Padomju armijas karavīriem – atbrīvotājiem.
- ²² "Lēnfilim", RKS, 1946, rež. A. Apsolons, A. Ivanovs, scenārists – F. Knorre, konsultants – A. Grigulis; galv. lomās – O. Žakovs, I. Saveļjevs, M. Domaševa u.c., filma iznāca krievu valodā.
- ²³ Mājup ar uzvaru (RKS, 1947, rež. A. Ivanovs, pēc V. Lāča lugas "Uzvara"); Pēc vētras (RKS, 1956, rež. E. Penclins, F. Knorre); Nauris (RKS, 1957, rež. L. Leimanis); Rita (RKS, 1957, rež. A. Neretniece); Šķēps un roze (RKS, 1959, rež. L. Leimanis).
- ²⁴ Pat t.s. Uzvaras dienas svinības PSRS piedzīvoja vairākas transformācijas. – Sīkāk sk.: *Андреев Д., Бордюгов Г.* Пространство памяти: Великая Победа и власть // 60-летие окончания Второй мировой и Великой Отечественной: победители и побежденные в контексте политики, мифологии и памяти. – Moskau: Friedrich Naumann Stiftung Buro, 2005, c. 113, 114.
- ²⁵ *Kļaviņš, J.* Kā vācu okupanti un latviešu buržuāziskie nacionālisti izpostīja Latviju, 30. lpp.
- ²⁶ *Plaude, E., Ziemeļe, O.* Latvijas PSR vēstures mācīšana 9.–11. klasē ..., 117. lpp.
- ²⁷ Sk. 1941. gada 31. jūlija atskaiti Drošības policijas un SD pavēlniekam: *Klein, P.* (Hg.). Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/1942. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD. – Berlin, 1997, S. 123, 124; *Siliņš, L.* Nacistiskās Vācijas okupanti: Mūsu tautas lielās cerības un rūgtā vilšanās. – Rīga, 2001, 30. lpp.; *Ezergailis, A.* Pašaizsardzības komandantūru loma holokaustā // Okupācijas varu nodarītie postījumi Latvijā 1940–1990. – Stokholma; Toronto, 2000, 201., 202., 206. lpp.; *Biezais, H.* Latvija kāškrusta varā. Sveši kungi – pašu ļaudis. – [Istlansinga]: Gauja, 1992, 43. lpp. Sk. arī: Tēvija, 1941, 4. jūlijs; *Unāms, Ž.* Karogs vējā. Kara laika atmiņas divos sējumos. 1. sēj. – [Istlansinga]: Latvju Grāmata, 1969, 34.–38. lpp.
- ²⁸ *Ezergailis, A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā, 1941–1944. – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 1999, 156. lpp.
- ²⁹ *Ezergailis, A.* Vācu laiki 1941–1945. Atbrīvošana, brīvprātība, pašaizsardzība, atbrīvība // Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2002: Varas patvaļa. – Rīga, 2003, 163. lpp.
- ³⁰ Lielā atpestīšana // Tēvija, 1941, 7. jūlijs.

- ³¹ Sk.: *Reichelt, K.* The Role of Latvia's Independence Day, 18th November, in Nazi Occupation Policy, 1941–1943 // *Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā, 1941–1945: starptautiskās konferences referāti, 2003. gada 12.–13. jūnijs, Rīga (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 11. sēj.)*. – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2004, 177.–187. lpp.
- ³² Ostlandes reihskomisariāta 1941. gada 5. novembra rīkojums ģenerālkomisāram Oto Dreksleram Rīgā par aizliegumu svinēt Latvijas Neatkarības dienu // *Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 1999: Genocīda politika un prakse*. – Rīga: Latvijas 50 gadu okupācijas muzeja fonds, 2000, 212. lpp.; *Strods, H.* Tos svētkus būs aizliegts // *Lauku Avīze*, 1989, 17. novembris.
- ³³ *Grīnblats, J.* Mūsu pienākums // *Nacionālā Zemgale*, 1941, 11. augusts.
- ³⁴ Jaunā Latvijas vēstures izpratne // *Tēvija*, 1942, 12. janvāris.
- ³⁵ 18. novembris // *Kurzemes Vārds*, 1942, 18. novembris.
- ³⁶ *Kovaļevskis, P.* No tumsas līdz gaismai // *Tēvija*, 1942, 30. jūnijs.
- ³⁷ *Vītols, J.* 18. novembris // *Tēvija*, 1944, 18. novembris.
- ³⁸ *Biezais, H.* Latvija kāškrusta varā ..., 369., 370. lpp.
- ³⁹ Laimīgi kopīgai nākotnei pretīm. Atbrīvošanas dienas svinības Rīgā // *Tēvija*, 1942, 2. jūlijs.
- ⁴⁰ Latviešu pašpārvaldes iekšlietu ģenerāldirektors Oskars Dankers savās atmiņās min pat izdotu rīkojumu, pēc kura katram latviešu ierēdnim, ja tas atklāti griezās pie tautas ar uzrunu, tā obligāti bija jāuzsāk ar pateicības izteikšanu Vācijai par atbrīvošanu. – Sk.: *Dankers, O.* Lai vēsture spriež tiesu. – Rīga, 1994, 66. lpp. – Domājams, ka teiktais atbilst patiesībai, jo vairākumā šādu runu ir pateicības izteikumi.
- ⁴¹ Atbrīvošanas svētkos vienotā latviešu tauta apliecināja savu uzticību jaunās Eiropas Vadonim // *Tālavietis*, 1942, 3. jūlijs.
- ⁴² Reichskomisārs Kurzemē // *Kurzemes Vārds*, 1942, 30. jūnijs.
- ⁴³ Almanachs “Baigais gads” // *Tēvija*, 1942, 2. jūlijs.
- ⁴⁴ Ģenerālkomisāra valstspadomnieka Dr. Drechsler'a runa izstādes “Eiropas likteņcīņa austrumos” atklāšanā. Pavadītais gads – labākais pamats uzticībai un ciešai sadarbībai // *Tēvija*, 1942, 2. jūlijs.

The Topic of Liberation and Freedom in the Propaganda of the Occupational Power: the Case of Latvia during the Nazi Occupation (1941–1945)

Kaspars Zellis

Summary

This paper gives a comparison of two conceptions of liberation by two occupational regimes with the same goal – to change the historical consciousness through a new sociopolitical myth – the myth of liberation. This myth was created to conceal the fact of brutal occupation, to modify the understanding of current events, to modify the system of values and to provide the legitimacy of the regime.

Basically, the methods of propaganda used by Soviet and Nazi regimes were identical and meant to create the myth of liberation as the main element of the sociopolitical mythology of the regime in power in Latvia. Both regimes tried to embody this myth using different rituals, theatrical performances, demanding gratitude from people, subordinating the conception of nation's history to the fact of liberation.

Alongside with many similarities, there were also differences in myth genesis of Soviet and Nazi regimes. Firstly, Nazi regime was in effect for four years during wartime but the USSR had more than 50 years to build and maintain the image of liberator, as well as the USSR had a chance to transform myths by using almost unlimited resources for manipulations. Secondly, there are differences in the rhetoric of the conception of liberation: Nazi came as liberators of Soviets and Jewish power but communists in 1940 came as liberators "from the bondage of plutocratic bourgeois" (during the 1960s, this was transformed into a myth of the socialistic revolution) but after the end of the war also as the liberators from "the fascist occupants and their henchmen – bourgeois nationalists."

Nowadays, myths of liberation created by USSR are alive in the post-Soviet space, they still are used in political rhetoric as well as in different politically connotated events.

Toomas Hiio

German Military Authority of the Army Group “North” on the Estonian Territory in 1941–1944: German Military Occupation in Estonia within the Scope of the Hague Convention “Laws and Customs of War on Land”

In his book *No Simple Victory*, Professor Norman Davies writes: “[...] the three Baltic states, which were sovereign and independent until 1940, were occupied by the USSR in 1940–1941, by Germany in 1941–1944, and by the USSR for a second time in 1944–1945. [...] one man’s occupation is another man’s liberation. There were people in the Baltic States, for instance, who warmly welcomed the German advance of 1941, thinking it to be a prelude to national independence, as had happened at the end of the First World War. Similarly, in 1944 there were lots of people in France or Belgium who were connected with German-backed regime and did not welcome the advance of Allied armies. [...] At each stage the occupying power would look for likely collaborators and would select its own categories of political, social or ethnic victims. At each subsequent stage the new occupying power would punish the collaborators of the previous stage, the victims of the oppression would be tempted to wreak revenge on their erstwhile tormentors, and the new round of victimization and revenge would begin. [...]”¹

Norman Davies gives much more attention to the Eastern Europe as the Anglo-American historians usually do. He points the problems, which would arise only in the case of two or more following occupations in one country. Overcoming of the consequences of Soviet and German occupations during the Second World War and after in the Baltic States is topical even today. Here is also an unanswered question, connected to the use of the term “collaboration”. If a cooperation with the occupying authorities of the enemy state is defined as a collaboration, how is defined then the cooperation with the occupying authorities of the state, which has defeated the first occupying power, against the latter? Is the enemy’s enemy an ally?

Cooperation or collaboration with the occupying authorities is treated by the Bavarian Professor Dietmar Willoweit in his article “The occupation law and collaboration”, published in summer 2007 in the *Estonian Historical Journal*.² Professor Willoweit based

his treatment on the 1899/1907 Hague Convention (IV) "Laws and Customs of War on Land". I will come back to this topic later.

During the last years, several articles have been published, which are trying to compare the German military occupation during the First World War and the Second World War, in the case of Belgium for example.³ Although the distance between Belgium and the Baltic States is geographically long, we could mention a number of similarities in the methods of German occupying authorities in these countries. In comparison with Lithuania and Latvia, the German military occupation in Estonia during the First World War was relatively short, from February to November 1918 only. But the German occupation in 1918 had a number of analogies with the German occupation in 1941–1944 in Estonia. German military occupation as such is not a positive situation for any country or people. In 1918, the German occupation policies in Estonia were characterized by the people as "forbid, order, hang and shoot".⁴ Estonians did not like German occupation. Although Tartu University, closed in May 1918 when the Russian professors were evacuated to Russia, was reopened by the German military authorities in September 1918, it was boycotted by the most of Estonian students. In 1941, the Germans were treated as liberators only due to the Soviet occupation in 1940–1941.

The attitude of the Estonian population towards the activities of the German military authorities in Estonia in 1941–1944 was more positive. One reason for this was the previous Soviet occupation and the atrocities carried through by the Soviet security institutions. But another important reason was that the methods used by the German civilian authorities (offices of the General Commissariat), and these of the SS and Police as also the Security Police and SD in Estonia, were much more unpleasant.

* * *

Today the history of German occupation of the territories of the Baltic States, conquered in 1941 by the Soviet Union, is frequently treated within the framework of the occupation regime enforced throughout the territory of the Soviet Union as a whole and studied mostly through the activities of State Commissariat Ostland and the SS and Police System.⁵ Particularly in recent years, considerable attention has been paid to occupation in one area of Ostland – in Byelorussia.⁶ But there exist institutional differences even between German occupation regimes in Estonia, Latvia and Lithuania. While Latvia and Lithuania were submitted to civilian authority, namely State Commissariat Ostland already in July and September 1941, Estonia was handed over only in the beginning of December. Furthermore, double authority was enforced in Estonia – unlike Latvia and Lithuania, Estonia remained an operational area of the *Wehrmacht* also after the enforcement of civilian authority and maintained such status until the retreat of the German forces in 1944.

This provided Estonians with an opportunity to see the different objectives and instruments of implementation of occupation policy employed by the civilian authorities and the SS and Police System compared with those of the military authorities. It was also possible to observe different attitudes towards the population of occupied areas. Both the memoirs of officials of the Estonian Self-Administration as well as those of ordinary people usually show the military in a more positive light than other occupation authorities. Finally, the German occupation in Estonia was considerably more lenient in Estonia compared with other eastern occupied territories, which so far has been considered sometimes even as the result of Estonians' higher position in the Nazi racial hierarchy. My opinion is that the reasons are much more pragmatic. The historical treatment of this period has been at least in Estonia until today significantly influenced by the memoirs of Directors of Estonian Self-Administration Hjalmar Mäe, Oskar Angelus and Oskar Öpik.⁷

The research of the German policies in the occupied territories already began during the Second World War. In 1944, Raphaël Lemkin published his book *Axis Rule in Occupied Europe*⁸ on the German occupation in the whole Europe included the Baltic States. Lemkin became known as the creator of the term "genocide" as an international crime. Lemkin treated the Baltic States not as a part of the Soviet Union, but as the states, which at first had been occupied by the Soviet Union and then by the Germany. But Lemkin describes only the German civilian authorities in the Baltic States in the framework of the State Commissariat Ostland. It is understandable, because the documents of the *Wehrmacht* were not available for him during the war, but the regulations and orders of the German civilian authorities were published.⁹ The policies of the German military occupation authorities were proceeded in Nuremberg Trials. From December 1947 to October 1948, during the German High Command Trial of Wilhelm Leeb and thirteen other generals, also the occupation policies of the *Wehrmacht* were treated and the applicability of the Hague and Geneva Conventions was discussed. The generals were sentenced to different terms of imprisonment. Among them was Infantry General Kurt von Roques. He was sentenced to 20 year imprisonment for violations of the international military law in his position of Commanding General of the Rear Area of the Army Group "Süd" in 1941–1942.

His brother Infantry General Franz von Roques was in the same position at the Army Group "Nord". Finnish researcher Seppo Myllyniemi in his book *Die Neuordnung der baltischen Länder 1941–1944*¹⁰, published in 1973, takes by mistake one brother for another. Despite this little mistake the book by Myllyniemi has been quoted till today as one of the most profound studies about the German occupation policies in the Baltic States during Second World War.

Organisation of the German occupation in the occupied Eastern Territories

After the directive of Hitler about the enforcement of Plan Barbarossa of 18 December 1940 was enacted, work began in different headquarters on the details of warfare against the Soviet Union. Organisation of the administration of occupied territories was among those tasks. Experience had been acquired after occupying Poland, Scandinavia, Western Europe and the Balkans. Some specific directives issued are relevant to our topic in this context.

The occupied Eastern Territories were to be governed both by military and civilian authorities. The transition of power from one to the other on a particular territory depended on the movement of the front line. Civilian authority was to be exercised by four State Commissariats, two of which were established: Ostland and the Ukraine. State Commissariats in turn were divided into General Commissariats. The positions of civilian authorities were manned civilian or party officials, who were seconded and brought from Germany. Thus, there were numerous officials in Ostland from Schleswig-Holstein, including State Commissar Hinrich Lohse. The civilian authorities were subordinated to the State Ministry of Occupied Eastern Territories led by State Minister Alfred Rosenberg and established about a month after the breakout of war, on 17 July 1941.¹¹

The different areas of military authority and its status in the forthcoming war against the Soviet Union were outlined by the Army High Command on 3 April 1941. In the zone up to 20 km from the front the authority lay with either the Division Commander or the Army Corps Commanding General deployed in this particular section of the front. The territory of ca 20–50 kilometres from the front was defined as rear area of a (field) Army (*rückwärtiges Armeegebiet*). The authority over this territory was exercised by Rear Commander of the Army (*Kommandant des rückwärtigen Armeegebiets, Korück*). The next area of authority was the rear area of the Army Group (*rückwärtiges Heeresgebiet*), which was subordinated to the Commanding General of the Rear Area of the Army Group (*Befehlshaber des rückwärtigen Heeresgebiets*).¹² The Rear Commander of the Army was equal in status to Division Commander and the Commanding General of the Rear Area of the Army Group was equal in status to the Commanding General of the Army Corps.

By 17 July 1941, when the State Ministry of Occupied Eastern Territories was established, both the military rear area institutions and the Police and SS had established themselves already, and largely due to this fact the civilian authorities of the State Commissariat and General Commissariats were the weaker side in disputes over control and power, which lasted all through the occupation period. Otto Bräutigam, who served in the State Ministry of Occupied Eastern Territories, wrote that representatives of civilian

authorities got along with the military like cats with dogs.¹³ The territory of the Baltic States was handed over to the civilian authority step-by-step – on 25 July 1941, the territory of Lithuania and a part of Latvia south of the Daugava River; on 1 September 1941, the remainder of Latvia; and only on 5 December 1941, the territory of Estonia, whereas Estonia remained the Army area of operations until the withdrawal of German armed forces from Estonia.¹⁴

The occupation of the military organisation in the occupied Eastern Territories was established by several different orders. On 13 March 1941, Chief of the *Wehrmacht* Supreme Command (*Oberkommando Wehrmacht*, OKW) Wilhelm Keitel issued an order On the Authority of Occupied Territories, which is the most infamous one, particularly for the purposes of war crimes – it provided SS and Police with jurisdiction for acting in the Army area of operations “in preparation of establishment of political authority, which derives from the character of the final combat between two opposing systems. Within these frames the *Reichsführer-SS* is acting independently and on his own responsibility”. According to the same order also the position of “Commander of the Armed Forces” (*Wehrmachtsbefehlshaber*) was created in each State Commissariat.¹⁵

On 15 March 1941, a Headquarters led by Commanding General of the Rear Area No. 101 was established, which on 5 July was renamed as Commanding General of the Rear Area of the Army Group “Nord”. Infantry General Franz von Roques was appointed to command this headquarters. After him being recalled in spring 1943 Infantry General Kuno-Hans von Both was designated to this position. The latter remained in the position until the liquidation of the institution in March 1944. From 1 July 1941, the Rear Area Headquarters was located in Kaunas, from autumn 1941 until March 1944 in Võru. In the warfare against the Soviet Union altogether three rear areas were prescribed, one for each army group.

The Rear Area of an Army Group was an institution with very broad competence, which ran both the battle units and prisoner-of-war camps, as well as field gendarmerie and units of secret field police, units formed of local population, field commandants, etc.¹⁶

On 21 March 1941, Chief of the Army General Staff Colonel General Franz Halder issued an order for the formation of nine Security Divisions, three for each rear area.¹⁷ For the Rear Area of Army Group “Nord” three Security Divisions were formed on the basis of the headquarters and the regiments of the 207th Infantry Division – 207th, 281st and 285th. The Security Divisions were more like units of territorial administration than battle forces, although each division also had one battle regiment. The territory administered by the 207th Security Division was enormous, stretching from Estonian islands up to the eastern shores of Lake Peipus and to the area of the Novgorod oblast around Pskov (Pskov oblast since 1944). The Division Headquarters was located in

1941–1944 in Tartu. Division Commanders were consecutively Lieutenant Generals Karl von Tiedemann, Erich Hofmann and Count Bogislaus von Schwerin. The latter was killed on the front at the Emajõgi River on 17 September 1944 (see the Appendix).¹⁸

The Rear Area units – the security battalions and so-called local defence battalions (*Landeschützenbataillonen*) – were manned with men from older age-groups and Division Commanders and Field Commandants were frequently First World War senior officers called into service from retirement.¹⁹

Activities and competence of the military rear area administrative institutions

I shall provide a survey of this topic from only two aspects:

- 1) administration of civilian authority and maintenance of law and order before the establishment of civilian authority in Estonia;
- 2) formation of armed units from among local population.

Administration of civilian authority in localities within rear area of an Army Group was in the competence of city-, field- and local commandants.²⁰ The commandants were within the structure of Army Groups and were subordinated according to the needs either to the Commanding General of the Army Group Rear Area, Army Rear Area Commandant or Commanders of the Security Divisions. On Estonian territory there was a city commandantur in Tallinn, the commanding officer of which was in the status of a Division Commander; field commandanturs in Tartu, Haapsalu and Viljandi with commanding officers in the status of Regiment Commanders and in the end of 1941 promoted to the rank of Major General. City and Field Commandanturs were divided into Local Commandanturs. The area of responsibility of the latter was more or less the size of an Estonian county and Local Commandants were either in the status of Battalion Commander or Company Commander. After the territory of Estonia was handed over to civilian authority, some of the Commandanturs were taken from Estonia to Novgorod oblast (see the Appendix).²¹

The instructions issued on 19 September 1941 for Field and Local Commandanturs stipulate in great detail the competence of military authorities. In addition to military tasks they had numerous functions in the civilian sphere. The Commandanturs appointed new City Mayors, Rural Municipality Mayors and County Governors – new officials were appointed in case the persons filling these positions before summer 1940 were missing. City and Rural Municipality Mayors and County Governors had to fulfil administrative duties pursuant to the legislation of Republic of Estonia, but the Commandants maintained the right to amend or supplement administrative legislation if necessary. The Field and Local Commandants were institutions of penal power for the

civilian population within their region. At the same time, they were obliged to reinstall the "domestic" criminal courts of first instance and criminal police. For checking the local inhabitants, issuing of German identification document (the so-called *Ausweis*) had to be established or the existing identification certificates had to be affixed with German seals.

Commandants also had to guarantee that all Jews wore the yellow Star of David on their chest on the left. The Jews were allowed to continue to work on their speciality only in case it was unavoidable for fulfilling the requirements of the *Wehrmacht* or local population. The Roma people were also to be employed – both the wandering ones and the permanently settled ones.

The Field and Local Commandants were assigned a supervisory function over the political activities of local population. The activities of political parties, societies and associations were terminated until further orders. All the newspapers, magazines and other printed publications were censored regarding their political direction. Closing bookstores was not considered sensible, because in smaller localities these stores also sold consumer goods. All publishing houses had to be taken under supervision. The activities of all "characteristic of a country" (*landesüblich*) religious congregations was allowed. In health care the Commandants had to guarantee medical services for civilian population, if necessary involving doctors of Field Commandanturs and Security Divisions. Additionally trouble-free, smooth operation of pharmacies as well as their supply with medicines and vaccines had to be guaranteed.

The police system was regulated in great detail. The formation of Estonian defence units within the Rear Area of the Army Group (the term "*Schutzmannschaften*" covered both constabulary, *Omakaitse* (Home Guard) as well as Defence Battalions) was within the competence of officials subordinated to the Higher Chief of SS and Police. They were to be assisted in localities by Field and Local Commandants.

The regulations regarding arrests and executions were enforced with a directive of the Commander of the Rear Area from 3 August 1941, which prohibited arrests and executions by non-German institutions and individuals. The "domestic" auxiliary police were allowed to make arrests only under the orders of German institutions, particularly the Higher Chief of SS and Police, based on an arrest warrant of "domestic" criminal courts or if under direct threat. The Commander of the Rear Area categorically prohibited any kind of military participation in executions carried out by German police institutions or local auxiliary police institutions at the orders of German police institutions.²²

Therefore, in the Rear Area of an Army Group as well as the territories handed over to civilian authority it was only the SS and Police system, which held the right to form armed units of local population. Thus, the Estonian, Latvian and Lithuanian volunteers, who wished to fight against the Red Army, were subordinated to the SS

and Police not due to their willingness to join the SS and Police service and later *Waffen-SS*, but because it was fixed this way in the above-mentioned directive of the Chief of Supreme Command of the *Wehrmacht* Wilhelm Keitel. Until 1943, public mobilisations were avoided; the *Schutzmannschaften* formed of volunteers were treated as public order units.

Here is also one general exception and one exception, which pertained to Estonia. Differently from the Rear Area of an Army Group, responsibility for internal security in the rear area of an Army – in Estonian case the 18th Army – was in the competence of the military. Thus, five battalion-size Security Groups (*Sicherungsgruppen*) were formed in Southern Estonia of first volunteers in August 1941 at the time when Southern Estonia was the rear area of the 18th Army. The sixth Security Group was formed in Estonia at the beginning of 1942 according to a special agreement between the military and SS and Police. The Security Groups remained subordinated to the *Wehrmacht* until 1944, when they being meanwhile renamed to Eastern Battalions were added to *Waffen-SS*.²³ Such battalions had also been formed of Latvians and Lithuanians.

Secondly, after extended negotiations between the agencies of the Higher Chief of SS and Police Friedrich Jeckeln and that of Commander-in-Chief of the Rear Area of Army Group “Nord” Franz von Roques in October 1942, the voluntary Estonian *Omakaitse* was subordinated to the *Wehrmacht* – all the roughly 40,000 men, who were operating in the function of auxiliary police.²⁴

Application of the Hague Convention on land warfare

The Soviet Union and Germany did not comply with the Hague Convention on Land Warfare in the war between them. This fact was also stressed in the new guidelines provided to the Commandanturs in September 1942: “The Hague Convention on Land Warfare shall not be applied on territories occupied in Russia, because the Soviet Union has not signed and recognised the Convention. The Soviet Union to the extent she is occupied by German Armed Forces has on the basis of International Law ceased to exist. All authority (of executive power) on occupied territories rests with the German State. In the Rear Area of Army Group “Nord” this authority is implemented the Commanding General of Security Troops and of the Rear Area of the Army Group “Nord” and Commanders of Security Divisions, Field Commandants and Local Commandants in his name”.²⁵ It is worth noting, however, that there was a special clause regarding Estonia: “If the instructions do not stipulate otherwise, the Field and Local Commandanturs are guided in fulfilling their tasks by provisions issued for operating in our own country”.²⁶ Thus, the military neither treated Estonia like Russia, nor as an occupied

territory in the sense of the Hague Convention on Land Warfare, but as equal to the territory of Germany.

Organisation of the military occupation did not prevent implementation of draconian measures for guaranteeing order in summer 1941. In the list of people executed during the German occupation in Estonia there are tens of men and women shot following the orders of Field or Local Commandants. It is difficult to verify the exact figures because of the inconsistency of documents. In the Estonian-language lists retroactively compiled by Estonian Security Police a term "executed following the orders of German military authorities" is applied, which need not necessarily mean the military, but the *Sonderkommando 1a* of the Security Police and SD instead.²⁷

At the end of July 1941, 260 members of destruction battalions were captured at Lake Peipsi north of Tartu by German troops, 210 of whom were in accordance with the decision of a court-martial shot after interrogation as franc-tireurs or non-combatants.²⁸ The Field Commandant of Tartu besides issuing the order appointing a temporary Rector of Tartu University, also issued one about the formation of Tartu concentration camp, which indeed was shortly transferred to the subordination of *Sonderkommando 1a*.²⁹ There are more examples of the kind. We can only reiterate here that in case of military occupation the territory is one where the state of war applies and accordingly different values than in times of peace. We cannot claim that all civilians shot at the order of military authorities would have been actually guilty from the present-day viewpoint. But neither can we claim the opposite.

Nevertheless, we are able to notice the distant echo of the Hague Convention on Land Warfare in the categorical ban by the Commander of the Security Division No. 207 on any participation of the military in the executions carried out by German police institutions or local auxiliary police institutions at the orders of German police institutions.³⁰ However, this is nothing unique – similar orders are known to have been issued also in the territories under Army Group "Mitte" and Army Group "Süd".

During the activities of German troops in 1943–1944, the so-called ARZL-measures (*Auflockerung, Räumung, Lähmung und Zerstörung*)³¹ were implemented also on Estonian borders and in Estonia by the military, which are basically scorched earth tactics in the German way. For Estonia it meant primarily the forced evacuation of population from behind Lake Peipsi and Narva to Estonia (the so-called Operation "Roboter")³² and the destruction perpetrated in autumn 1944 prior to withdrawing from Estonia. The actions taken by the German troops during their withdrawal significantly lowered the reputation of German military both among the civilian population and the Estonian military and led to conflicts between Estonian and German military in Tallinn as well as elsewhere in Estonia.³³

In the Russian territory the military authority was considerably stricter. Introduction to the rules stressed that it was impossible to build up a local administration on the basis of existing institutions in Russia and military authority had to be established, employing trustworthy local inhabitants only in practical administrative tasks. Field and Local Commandants had the right to court-martial, they were responsible for the implementation of all penal authority. Recruiting security units from among the local population was precluded; they could only be employed in traffic control, as messengers, etc. The Bolshevik agents and individuals spreading groundless rumours were to be taken into custody and eliminated (*beseitigen*).³⁴

Conclusion: Estonia and German Military Authority

From October 1941, the Headquarters of Rear Area of Army Group “Nord” applied for handing over Estonia to military authority and postponement of the establishment of General Commissariat in more distant future. The military reason for that was the breakdown of roads and the slowing down of the advance of the 18th Army at Leningrad. The territory between the Narva River and Leningrad was ravaged by Soviet collectivisation of agriculture, Stalin’s “scorched land tactics” as well as direct warfare in summer 1941.³⁵ Although, for Estonians, Estonia suffered serious losses also in the battles of 1941, the conditions compared to North-Western Russia were paradise-like. In reality the handing over of Latvian Livonia and Riga to civilian authority was already being delayed, however, the political intention was enforced. On the Estonian territory a compromise was reached in December 1941 – the institutions of the General Commissariat started to work and Estonia was handed over to civilian authority, yet Estonia remained an area of military operations.³⁶

Hesitation about the transfer of Estonia to German civilian authority may have also been linked to the relationship between Germany and Finland: the Finns were attentively watching the developments in Estonia, although there does not seem to have been any official correspondence between Germany and Finland regarding the status of Estonia. In this context the words of Tartu Field Commandant (probably Major Hans Gosebruch) mediated by General Commissar Litzmann to the State Ministry of Occupied Eastern Territories from the end of October 1941 are meaningful in this context: “It is not yet certain, whether Estonia will later be merged with Germany or Finland.”³⁷

The compromise of December 1941 maintained the positions of the military in Estonia. Perhaps the more prominent presence of the military in Estonia also had an influence on the regime of the General Commissariat, and the SS and Police so that it was more lenient in Estonia than it was in Latvia and Lithuania, not to mention Russia. One thing is the attitude of the military leadership towards the activities of the party and

the SS, which was no secret at least for the members of Estonian Self-Administration and which eventually led to the dismissal of General Franz von Roques as well as his Chief-of-Staff Colonel Arno Kriegsheim.³⁸ Another aspect to be paid attention to is that fact that in the relations between different occupation authorities, which is vividly characterised by the title of the book by one Estonian Self-Administration Director Oskar Angelus, *A Land of a Thousand Rulers* – there was one more actor, who all the rest had to reckon with.

Anyway, at the end of 1943, the German military was much more trustworthy among the Estonian population than civilian authorities, SS and Police or *Waffen-SS*. In December 1943, Chief-of-Staff of the Rear Area Headquarters of Army Group "Nord" Colonel Bernhard Pamberg wrote that while discussing the formation of Border Defence Regiments based on the *Omakaitse* (Home Guard) and their subordination to the SS and Police system led by *SS-Obergruppenführer* and Police General Friedrich Jeckeln, the following statement was uttered: "Estonians, however, particularly highly value the fact that they are under *Wehrmacht* command and not under police. The police has promised the Estonians various things, none of which have been adhered to [...] Estonians do not wish to fight outside of Estonia. Nevertheless, in their own country they would fight skilfully and would be reliable as long as they are subordinated to the army."³⁹

In the last decades there were numerous debates about the role of *Wehrmacht*, and particularly its rear area units, in committing crimes against humanity. One side claimed that the *Wehrmacht* was guilty of countless crimes against the civilian population. The other side considered these claims to be overacting and malevolent accusations against the *Wehrmacht*. The first-mentioned based their arguments sometimes quite uncritically on the post-war prosecution files of the Soviet Union state security agencies available after the disintegration of the Soviet Union.⁴⁰ The other side clung to the established rules and regulations claiming that *Wehrmacht*, excluding single criminal exceptions, was generally guided on the Eastern Front by the Hague Convention on Land Warfare and that crimes against humanity, war crimes and genocide were committed almost without exception by the different institutions and units of the SS and Police system.⁴¹ The example of Estonia, and the Baltic States in general, where the occupation of the Soviet Union was replaced by the German occupation – which undoubtedly is exceptional in the background of the other events on the Eastern Front –, shows that detailed research reveals complicated particulars about what happened, which does not enable to make black-and-white differentiation.

Military administration in Estonia 1941–1944
Field- and Local Commandanturs in 1942

Rear Area of the Army Group “Nord” (Hq. in Võru) <i>Commanding Generals:</i> InfGen Franz von Roques (1941–1943) InfGen Kuno-Hans von Both (1943–1944)				Army Corps level
Security divisions (<i>Sicherungsdivisionen</i>)				Divisional level
No. 207 (Hq. in Tartu) <i>Commanders:</i> LtGen Karl von Tiedemann (1941–1942) LtGen Erich Hofmann (1942–1944) LtGen Bogislaus Graf von Schwerin (1944)	No. 281 (Hq. in Ostrov)	No. 285 (Hq. in Luga)		
Infantry Regiment No. 374 (1941–1944 at Leningrad Front)	Security Regiment No. 94		Battle units, regimental level	
City Commandantur (<i>Standortkommandantur</i>) No. 192 (Tallinn) <i>Commandants:</i> 1941–1942 MajGen Bruno Scultetus, from 1943 MajGen Arthur Bisle				Divisional level
Subordinated Local Commandanturs (<i>Ortskommandantur</i> , OK) Tallinn (<i>Reval</i> , No. 360) Paide (<i>Weissenstein</i> , No. 366) Nõmme (<i>Nomme</i> , No. 332)				Battalion or company level
Field Commandanturs (<i>Feldkommandantur</i> , FK)				Regimental level
Tartu (<i>Dorpat</i> , No. 817) LtCol Hans Gosebruch Major Weiß	Haapsalu (<i>Hapsal</i> , No. 819)	Viljandi (Fellin, No. 182) MajGen Georg Moritz	Rakvere ⁴² (<i>Wesenberg</i> , No. 238) MajGen Heinrich Aschenbrandt	
Subordinated Local Commandanturs (<i>Ortskommandantur</i> , OK)				Battalion or company level
Valga (<i>Walk</i> , No. 301) Võru (<i>Werro</i> , No. 206) Petseri (<i>Pechory</i> , No. 316) Tartu (<i>Dorpat</i> , No. 281) Tartu (<i>Dorpat</i> , No. 291) ⁴³	Kuressaare (<i>Arensburg</i> , No. 859)	Pärnu (<i>Pernau</i> , No. 858) Viljandi (<i>Fellin</i> , No. 356)	Jõhvi (Jewe, No. 860)	

References

- ¹ Davies, N. *No Simple Victory: World War II in Europe 1939–1945*. Viking Penguin, 2007, pp. 294–295.
- ² Willoweit, D. "Okupatsiooniõigus ja kollaboratsioon" [Abstract: The occupation law and collaboration]. *Ajalooline Ajakiri: The Estonian Historical Journal*, 2 (120), 2007, pp. 135–162.
- ³ Majerus, B. "Von Falkenhausen zu Falkenhausen: Die deutsche Verwaltung Belgiens in den zwei Weltkriegen", in: *Besatzung: Funktion und Gestalt militärischer Fremdherrschaft von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*. Hrsg. von Kronenbitter, G., Pöhlmann, M. und Walter, D. in Verbindung mit dem Arbeitskreis Militärgeschichte e. V., Ferdinand Schöningh, Paderborn, 2006, pp. 131–146.
- ⁴ In Estonian "*keelan, käsen, poon ja lasen*". These words are attributed to Infantry General Baron Adolf von Seckendorff (1857–1941), who acted as German Military Governor in Estonia in 1918.
- ⁵ See for example Chiari, B. "Grenzen deutscher Herrschaft: Voraussetzungen und Folgen der Besatzung in der Sowjetunion", in: *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, vol. 9/II, *Ausbeutung, Deutungen, Ausgrenzung*. Hrsg. von Echternkamp, J. Militärgeschichtliches Forschungsamt, Deutsche Verlags-Anstalt, München, 2005, pp. 906–930.
- ⁶ See, for example, Gerlach, Ch. *Kalkulierte Morde: die Deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944*. Hamburger Ed., Hamburg, 2000; *Die Soldaten der Wehrmacht*. Hrsg. von Generalleutnant a. D. H. Poeppe, W.-K. Prinz v. Preußen, Staatssekretär a. D. K.-G. v. Hase, 6. Auflage, F. A. Herbig Verlagsbuchhandlung, München, Juli 2000 a. o.
- ⁷ Mäe, H. *Kuidas kõik teostus: minu mälestusi* [How it all came about: my memoirs]. Välis-Eesti & EMP, Stockholm, 1993; Angelus, O. *Tuhande valitseja maa: mälestusi Saksa okupatsiooni ajast 1941–1944* [Land of a thousand rulers: memoirs from time of German occupation 1941–1944]. EMP, Stockholm, 1956; Mamers, O. *Häda võidetuile* [Misery to the defeated]. EMP, Stockholm, 1958.
- ⁸ Lemkin, R. *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*. Carnegie Endowment for International Peace. Washington, 1944.
- ⁹ See, for example, periodicals *Verkündungsblatt des Reichskommissars für das Ostland*, Riga (1941–1942) and *Verordnungsblatt des Reichskommissars für das Ostland*, Riga (1943).
- ¹⁰ Myllyniemi, S. *Die Neuordnung der baltischen Länder 1941–1944: zum nationalsozialistischen Inhalt der deutschen Besatzungspolitik*. In series: *Historiallisia tutkimuksia*, vol. 90. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki, 1973, pp. 74–80 a. o.
- ¹¹ Maripuu, M. "German civilian administration in Estonia in 1941–1944", in: *Estonia 1940–1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*. Hiio, T., Maripuu, M., Paavle, I. (eds.). Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, Tallinn, 2006, pp. 521–537.
- ¹² Wilhelm, F. *Die Polizei im NS-Staat: Die Geschichte ihrer Organisation im Überblick*, 2., durchgesehene und verbesserte Auflage. Schöningh, Paderborn-München-Wien-Zürich, 1999, pp. 149–167.
- ¹³ Bräutigam, O. *So hat es sich zugetragen: ein Leben als Soldat und Diplomat*. Holzner, Würzburg, 1968.
- ¹⁴ Bräutigam, O. *Überblick über die besetzten Ostgebiete während des 2. Weltkrieges*, in series *Studien des Instituts für Besatzungsfragen in Tübingen zu den deutschen Besetzungen im 2. Weltkrieg* No. 3. Institut für Besatzungsfragen, Tübingen, Januar 1954, pp. 13–16. See also: *Der Führer und Oberste Befehlshaber der Wehrmacht*, 29 November 1941, OKW/WFSt/Abt. L-IV/Verw. Nr. 841/41, Abschrift,

- Military Archives of German Federal Archives (Bundesarchiv Militärarchiv, hereinafter BA MA) RH 22/255.
- ¹⁵ Wilhelm, F. *Die Polizei im NS-Staat*, pp. 136–137; Verwaltung der besetzten Gebiete, 13.3.1941, published in Werner Haupt, *Baltikum 1941: Die Geschichte eines ungelösten Problems*. Kurt Vorwinkel Verlag, Neckargemünd, 1963, in series *Die Wehrmacht in Kampf*, vol. 37, Appendix 15, pp. 186–187.
- ¹⁶ Hammel, K. “Kompetenzen und Verhalten der Truppe im rückwärtigen Heeresgebiet”, in: *Die Soldaten der Wehrmacht*, pp. 190–191; Hiio, T. “Eesti kui Wehrmacht'i operatsioonipiirkond 1941–1944: väegrupi “Nord” tagalapiirkond ja 207. julgestusdiviis” [Estonia as operational area of the Wehrmacht in 1941–1944: Rear Area of the Army Group “Nord” and Security Division No. 207], in: *Laidoneri Muuseumi aastaraamat 5/2005* [Laidoner Museum Yearbook No. 5/2005], Estonian War Museum – General Laidoner Museum, 2006, pp. 119–122; General z.b.v. I; Befehlshaber rückwärtiges Heeresgebiet 101; Befehlshaber Heeresgebiet Nord; Kommandierender General der Sicherungstruppen und Befehlshaber im Heeresgebiet Nord, Lexikon-der-Wehrmacht <<http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/KommandoHeer.htm>> (1 November 2007).
- ¹⁷ Halder, Richtlinien für die Ausbildung der Sicherungsdivisionen und der dem Befehlshaber des rückwärtigen Heeres-Gebiets unterstehenden Kräfte, 21.3.1941, OKH GenStdH / Ausb. Abt. (Ia) Nr. 700/41 g., BA MA RH 22/271, pp. 205–207.
- ¹⁸ Hiio, T. “Eesti kui Wehrmacht'i operatsioonipiirkond 1941–1944: väegrupi “Nord” tagalapiirkond ja 207. julgestusdiviis”, pp. 123–129; Niglas, A., Hiio, T. “Estonian Defence Battalions / Police Battalions in the German Armed Forces”, in: *Estonia 1940–1945*, pp. 839–841; “Sicherungs-Divisionen,” Lexikon-der-Wehrmacht <<http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/SichDiv/Index.htm>> (1 November 2007).
- ¹⁹ Hiio, T. “Eesti kui Wehrmacht'i operatsioonipiirkond 1941–1944: väegrupi “Nord” tagalapiirkond ja 207. julgestusdiviis”, pp. 122–123.
- ²⁰ In German *Standortkommandantur*, *Feldkommandantur* and *Ortskommandantur*, respectively.
- ²¹ General von Tiedemann, Unterstellung von Kommandanturen, 15 June 1942, Sich. Div. 207 Abt. Ia Az. 8 Nr. 811/42 geh., BA MA RH 26-207/15b; Sicherungs-Division 207 an den Kommandierenden General der Sicherungstruppen und Befehlshaber im Heeresgebiet Nord, Umbenennung der Ortskommandanturen, 30 May 1943, Abt. Ia Az. 9 Nr. 851/43 geh., BA MA RH 26-207/22b; see also Einsatzübersichten der 207. Sich. Div. 30 January 1942, 31 May 1942, 31 October 1942, Gesamtübersicht nach dem Stande vom 26 May 1943, Einsatzübersicht vom 26 December 1943, BA MA RH 26-207/19, 22b, 25b.
- ²² Richtlinien für die Tätigkeit der Feld- und Ortskommandanturen, 18 September 1941, Befehlshaber d. rückw. Heeres-Geb. Nord Abt. Ia/VII/Qu. Tgb. Nr. 1527/41, BA MA RH 22/254, pp. 74–87.
- ²³ Hiio, T. “Estonian Security Groups and Eastern Battalions in German Army in 1941–1944”, in: *Estonia 1940–1945*, pp. 807–824.
- ²⁴ Kommandierender General der Sicherungstruppen und Befehlshaber im Heeresgebiet Nord, Übernahme des estn. Selbstschutzes, 29 September 1942, BA MA RH 22/263, pp. 205–206.
- ²⁵ Richtlinien für die Tätigkeit der Feld- und Ortskommandanturen, 18 September 1942, Kommandierender General der Sicherungstruppen u. Befehlshaber im Heeresgeb. Nord, BA MA RH 22/265, p. 49.
- ²⁶ *Ibid.*, p. 58 (originally emphasized).

- ²⁷ *Eesti rahvastikukaotused II/1: Saksa okupatsioon 1941–1944: Hukatud ja vangistuses hukkunud* [Population losses in Estonia II/1: German occupation 1941–1944: Executed and died in prison], compiled by Indrek Paavle, in series Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon nr. 17 [Estonian State Commission on Examination of the Policies of Repression], vol. 17, Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, Tartu, 2002, pp. 26, 52.
- ²⁸ SS-Oberscharführer [signature illegible], Aktenvermerk, Vernichtungs-Bataillone in der Lettischen und Estnischen SSR, 28 July 1941, Estonian State Archives (Eesti Riigiarhiiv, ERA) R-819.1.17, p. 2.
- ²⁹ Västriik, R. "Tartu Concentration Camp in 1941–1944", in: *Estonia 1940–1945*, p. 689.
- ³⁰ von Tiedemann, Regelung des Einsatzes der Sicherheitspolizei und des SD im Verbands des Heeres, 22 July 1941, Sich.-Div. 207, Abt. Ia Az. 16 Nr. 809/41 geh., BA MA RH 22/271, p. 17.
- ³¹ See also: Nolzen, A. "Verbrannte Erde": Die Rückzüge der Wehrmacht in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941–1945", in: *Besatzung: Funktion und Gestalt militärischer Fremdherrschaft von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*, pp. 161–175.
- ³² Evakuierung der Zivilbevölkerung aus dem Gebiet zwischen der jetzigen vorderen Linie und der Panther-Stellung, Sicherungs-Division 207, Az. 36, Nr. 1707/43 geh., 28 September 1943, BA MA RH 26-207/24a; Hiio, T. "Combat in Estonia in 1944", in: *Estonia 1940–1945*, pp. 1036–1038.
- ³³ See for example Erfahrungsbericht über die Absetzbewegung aus dem Raum Narwa, 25 October 1944, 11. Infanterie-Division, Abt. Ia Nr. 1780/44 geh., BA MA RH 24-54/173, pp. 277–280.
- ³⁴ Richtlinien für die Tätigkeit der Feld- und Ortskommandanturen, 18 September 1941, pp. 85–87 (Verwaltungsaufgaben in Rußland).
- ³⁵ Für das Heeresgruppenkommando Nord der Chef des Generalstabes an Befehlsh. rückw. H. Geb. Nord, Abgabe von Estland, 29 September 1941, Ib Nr. 7040/41 geh., BA MA RH 22/255, pp. 36–37; Karl von Tiedemann an Befehlshaber rückw. Heeres-Geb. Nord, Übernahme Estlands durch die Zivilverwaltung, 14 October 1941, Sich.-Div. 207 Abt. Ia Az. Sam. Akte Nr. 81/41, BA MA RH 22/255, pp. 75–76.
- ³⁶ Der Führer und Oberste Befehlshaber der Wehrmacht, 29 November 1941, OKW/WFSt/Abt. L-IV/Verw. Nr. 841/41, Abschrift, BA MA RH 22/255.
- ³⁷ Der Gen. Kom. Estland, Persönlich an den RMO Rosenberg, Unvorsichtige politische Äußerungen militärischer Dienststellen, 21 November 1941, BA Abt. R (Berlin-Lichterfelde) R6/26.
- ³⁸ Myllyniemi, S. *Die Neuordnung der baltischen Länder 1941–1944*, p. 75.
- ³⁹ Oberst i. G. Pamberg an Oberkdo. Heeresgruppe Nord, Umgliederung des estn. Selbstschutzes, 3 December 1943 16.45, Befh. Heeres-Geb. Nord Ia Nr. 2180/43 geh., Fernschreiben, BA MA RH 19 III / 251, pp. 28–29.
- ⁴⁰ Gerlach, Ch. *Kalkulierte Morde: die Deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944*. Hamburger Ed., Hamburg, 2000.
- ⁴¹ *Die Soldaten der Wehrmacht*. Hrsg. von Generalleutnant a. D. H. Poeppel, W.-K. Prinz v. Preußen, Staatssekretär a. D. K.-G. v. Hase, 6. Auflage, F. A. Herbig Verlagsbuchhandlung, München, Juli 2000.
- ⁴² Narva and its vicinities belonged in 1941–1944 to the Rear Area of the 18th Army (rückwärtiges Armeegebiet no. 583).
- ⁴³ Was subordinated directly to the 207th Security Division.

Tomass Hīo

Vācu armijas grupas “Ziemeļi” militārās varas iestādes Igaunijas teritorijā 1941.–1944. gadā: vācu militārā okupācija Igaunijā Hāgas konvencijas “Sauszemes kara likumi un paradumi” skatījumā

Kopsavilkums

Pētot kara un okupācijas sekas Baltijas valstīs, paliek neatbildēts jautājums – ja sadarbība ar ienaidnieka valsts okupācijas varu tiek uzskatīta par kolaborāciju, kā definēt to okupācijas varu, kas sakāvusi iepriekšējās okupācijas varu. Vai ienaidnieka ienaidnieks ir sabiedrotais?

Mūsdienās vācu okupāciju Baltijā bieži vien vērtē no nacistiskās Vācijas iekarotās PSRS teritorijai uzspiestās okupācijas skatpunkta. Taču atšķirības pastāvēja pat starp okupācijas režīmiem Igaunijā, Latvijā un Lietuvā. Pēc Igaunijas okupācijas tās teritorijā tika izveidota pilsētas komandantūra Tallinā un lauka komandantūras Tartu, Hāpsalu un Vilandē. Komandantūru darbību noteica 1941. gada 19. septembrī izdotās instrukcijas. Komandantūras iecēla pašvaldību ierēdņus, un tās bija tiesīgas sodīt iedzīvotājus. Komandantiem tika dotas uzraudzības pilnvaras pār visām vietējām politiskajām un sabiedriskajām aktivitātēm. Igaunijas okupētās teritorijas īpašā atšķirība bija iekšējās drošības jautājumu atrašanās armijas rokās. Vērmahtam tieši pakļāvās visi Igaunijā veidotie igauņu bruņotie formējumi.

1942. gada septembrī vācu komandantūras saņēma rīkojumu neattiecināt Hāgas konvenciju uz “Krievijas okupētajām teritorijām”, jo PSRS šo konvenciju nav parakstījusi. Taču šim rīkojumam bija pievienots papildinājums, kas lika vācu karaspēkam Igaunijā ievērot Hāgas konvenciju tāpat kā Vācijā. Tomēr, ienākot Igaunijā, vācu karaspēks rīkojās drakoniski. Tikai vienā gadījumā vien – 1941. gada jūlija beigās – Peipusa ezera krastā uz ziemeļiem no Tartu no 260 sagūstītajiem padomju iznīcinātāju bataljonu daļībniekiem 210 tika nošauti pēc vācu Kara tiesas lēmuma. Lai gan Hāgas konvencija atsevišķos gadījumos tika ievērota, vācu karaspēka reputācija Igaunijā pilnībā sabruka 1943.–1944. gada piespiedu evakuācijas pasākumu laikā.

Арунас Бубнис

Литовские полицейские батальоны в Латвии 1944–1945 гг.

Во время советско-германской войны и нацистской оккупации Литвы было сформировано не меньше 26 литовских полицейских батальонов. Уже летом 1941 г. первые литовские батальоны были посланы исполнять разные задачи в тыловой зоне немецких войск за пределами Литвы. В основном литовские батальоны охраняли железные дороги, мосты и разные военные объекты, а также участвовали в операциях против партизан. Литовские батальоны дислоцировались по всей линии Восточного фронта от озера Ильмень на севере России до Азовского моря на Украине. Больше всего литовских батальонов действовало в Белоруссии, в северо-восточной части России (Новгородская и Псковская области) и на Украине. Два литовских батальона (2-й и 252-й) охраняли концлагерь Майданек около Люблина в Польше. В конце августа 1942 г. в Литве служили 9 литовских батальонов, а за пределами Литвы – 11 батальонов (четыре батальона в Украине, три в Белоруссии, три в России и один в Польше)¹.

Во время нацистской оккупации только несколько батальонов не было выслано за пределы Литвы (в основном те, которые были сформированы во второй половине 1943 г. или в начале 1944 г.). За время нацистской оккупации в литовских полицейских батальонах служило около 13–15 тысяч человек. В своем докладе я буду говорить о тех трех литовских батальонах (5-м, 13-м и 256-м), которые более продолжительное время действовали в Латвии.

Пятый батальон был сформирован в Каунасе в 1941 г. Первый приказ батальону был издан 28 августа 1941 г. Приказ подписал командир батальона капитан Иозас Крищунас (командовал батальоном до 26 апреля 1942 г.). Начальником штаба 5-го батальона был назначен майор Иозас Юркунас². Добровольцами в батальон поступали мужчины из разных уездов Литвы. В начале сентября 1941 г. 5-й батальон фактически уже был сформирован. Солдаты батальона в то время носили униформы бывшей литовской армии, охраняли в городе разные военные и промышленные объекты, проходили военную

подготовку. В конце ноября 1941 г. три роты батальона были автобусами отправлены в Россию, через Даугавпилс прибыли в Новгородскую область. Первая рота батальона охраняла северное побережье озера Ильмень³. Два отряда 1-й роты батальона в январе 1942 г. попали в Демянское окружение и вместе с частями немецкой 16-й армии пробыли в котле до начала лета 1942 г. После прорыва окружения некоторые солдаты 5-го батальона получили специальные награды – “Демянский щит”⁴. Солдаты батальона в 1942/43 гг. неоднократно участвовали в боях с регулярными частями советской армии и партизанами. Пятый батальон проходил службу в Новгородской и Псковской областях с декабря 1941 г. до начала 1944 г. По данным от 26 августа 1942 г. в 5-м батальоне служили 13 офицеров, 93 подофицера и 210 рядовых. В августе 1943 г. командиром батальона был назначен капитан Пранас Амбразюнас. Он руководил батальоном до его расформирования⁵.

В начале 1944 г. 5-й батальон на короткое время был отозван на отдых и пополнение состава в Литву, в Зарасайский уезд, а потом вновь возвращен в Псковскую область⁶. Летом 1944 г. литовские батальоны в Псковской области получили приказ отступать в Латвию. При отступлении некоторым батальонам пришлось столкнуться с наступающими частями советской армии. 5-й батальон в июне 1944 г. отступал через Резекне в направлении Риги, а потом Лиепая. В конце июля 1944 г. батальон получил приказ от немецкого командования принять охрану побережья Балтийского моря между Вентспилсом и Павилостой. Батальон должен был охранять отрезок побережья протяженностью около 20 км. На охраняемом участке находилась только одна охранная батарея. Литовские солдаты обосновались в уже построенных бункерах. Патрули должны были наблюдать акваторию моря и, в случае появления вражеских кораблей, сообщить командованию батальона, а также принять на себя оборону от десантов противника. Солдаты также должны были не позволять местным жителям бежать морским путем за границу (в Швецию)⁷. Служба береговой охраны была достаточно спокойной. На участке 5-го батальона не было ни высадки десантов, ни авианалетов. В конце 1944 г. (примерно в декабре) немцы неожиданно батальон разоружили. Солдаты батальона были выстроены в Павилосте. Начальник береговой охраны полковник *Kohl* зачитал приказ о расформировании батальона и наказании виновных солдат. Причиной этих репрессий было то, что литовские охранники позволяли латышам на катерах бежать в Швецию (на остров Готланд). Немцы арестовали около 20 солдат 1-й роты батальона. Допросы продолжались несколько дней. Потом немецкий военный суд семерых солдат приговорил к смертной казни, а 11 солдат отправил в концлагеря до конца войны⁸. Несколько дней спустя приговор военного трибунала был исполнен. Экзекуция была про-

ведена за городком Павилоста перед строем солдат батальона. Это должно было утратить литовских солдат, чтобы они в будущем безукоризненно исполняли приказы своих и немецких командиров. После экзекуции был провозглашен приказ о переводе солдат бывшего 5-го батальона в литовские батальоны за номерами 13 и 256, которые в то время также находились в Курляндском окружении. Большая часть солдат была переведена служить в 256-й батальон, командиром которого был назначен майор П. Амбразюнас⁹.

Тринадцатый литовский полицейский батальон до 20 декабря 1941 г. числился под номером 1. Он был создан в Каунасе летом 1941 г. и в том же году использовался нацистами для массовых расстрелов еврейского населения г. Каунаса и Каунасского округа. В марте 1942 г. 13-й батальон (14 офицеров и 368 солдат) был послан в Псковскую область для охраны железных дорог и борьбы с советскими партизанами. Штаб батальона находился в г. Дедовичи¹⁰. В Псковской области в 1942–1944 гг. подразделения батальона очень часто сталкивались с партизанами и в боях с ними несли потери убитыми и ранеными. По некоторым сведениям, в этот период времени погибло 39 и было ранено около 60 солдат батальона. Во время карательных и антипартизанских операций в Псковской области батальон сжег несколько деревень и расстрелял несколько десятков партизан и их помощников¹¹. Летом 1944 г. 13-й батальон начал отступать из Псковской области в Латвию. В начале августа 1944 г. советские войска прорвали фронт в районе г. Гулбене. Здесь, примерно 2–7 августа, литовский батальон имел тяжелые бои с красноармейцами. Вместе с немецкими частями батальону удалось приостановить советский прорыв. По некоторым сведениям бывших солдат, в районе Гулбене погибло около 100 литовцев. Позже командир 3-й роты батальона лейтенант Пятрас Микелскас был награжден Железным крестом первой степени¹². После боев возле Гулбене батальон отступал по направлению Рига–Тукумс–Салдус–Лиепая. К Балтийскому морю 13-й батальон прибыл в октябре 1944 г. Первая рота батальона находилась в Павилосте и охраняла порт, откуда шла эвакуация немецких войск из Курляндии в Германию¹³. Основные силы батальона сначала дислоцировались в местечке Юркалне (около 20 км на север от Павилосты). Тринадцатый батальон, как и 5-й литовский батальон, тоже охранял побережье Балтийского моря. Перед самым концом войны батальон был брошен на передовые позиции в районе городка Ница (около 20 км на юг от Лиепая). Здесь литовским солдатам приходилось вести перестрелки с красноармейцами, но сильных атак противника не было. По допросам осужденных солдат, литовские солдаты 13-го батальона также столкнулись и с солдатами 16-й литовской стрелковой дивизии Красной Армии¹⁴. В феврале 1945 г. к 13-му батальону была присоединена 3-я рота расформированного 5-го литовского батальона, которая

стала 4-й ротой 13-го батальона (командир роты – лейтенант Викторас Прапуленис)¹⁵. В районе Ницы 13-й батальон действовал до конца капитуляции Германии и сдался в плен вместе с немецкими войсками Курляндской группировки. Командир батальона майор Ионас Семашка с адъютантом – капитаном С. Янушкавичюсом и двумя солдатами решили не сдаваться в плен и тайно вернуться в Литву¹⁶.

Десятый литовский полицейский батальон был сформирован в марте 1943 г. в Каунасе. По штатам в батальоне должны были служить 715 офицеров и солдат. Основу батальона составили полицейские других литовских батальонов и литовской полиции порядка. Первым командиром батальона стал капитан Ионас Матулис¹⁷. В апреле 1943 г. 10-й батальон был послан служить в Новгородскую область у озера Ильмень. Здесь батальон занял оборонительные позиции возле реки Волхов. В середине 1943 г. 10-й батальон получил новый номер – 256. В феврале 1944 г., когда советские войска прорвали фронт, батальон отступил к г. Остров Псковской области¹⁸. В начале марта 1944 г. батальон вернулся в Каунас на отдых и пополнение состава. В мае 1944 г. 256-й батальон был послан в Псковскую область (г. Опочка) охранять железные дороги и мосты¹⁹. При подходе советских войск батальон стал отступать в Латвию. В начале октября 1944 г. батальон прибыл в место назначения – городок Земупе, между Лиепаей и Павилостой. Здесь литовцы тоже получили задание охранять побережье Балтийского моря²⁰. В середине марта 1944 г., когда началась последняя фаза боев за Курляндию, 256-й батальон получил приказ прибыть в местечко Кибури, где находился штаб Курляндской группировки вермахта. Здесь батальон получил приказ занять позиции на передовой линии фронта у реки Барта. Солдаты литовского батальона окопались на правом берегу реки и находились здесь до самой капитуляции Германии. Последние два месяца батальон неоднократно участвовал в боях с наступающими красноармейцами²¹. После капитуляции Германии основная часть солдат батальона попали в советский плен и были высланы в фильтрационные лагеря. Здесь их допрашивали сотрудники НКВД и НКГБ и судили военные трибуналы. Некоторым литовцам удалось бежать в Швецию. 10 мая 1944 г. 16 человек на катере из Павилосты уплыли на остров Готланд. Среди них был командир 256-го батальона П. Амбразюнас, капитан В. Лингис, лейтенант В. Ленгвелис, И. Плевикас, врач батальона Винцас Зенкявичюс и другие. Все они были помещены в лагерь интернированных в местечке Линген. Здесь содержались 167 прибалтийцев (в большинстве своем – латыши), раньше служивших в вермахте и в полицейских батальонах²². Несмотря на массовые протесты шведских граждан, правительство Швеции выдало СССР интернированных прибалтийцев. 26 января 1946 г. советское судно “Астрахань”

доставило беженцев из Швеции в Лиепаяу²³. Большинство из них впоследствии были осуждены советскими трибуналами на долгие годы лагерей.

Во время отступления в Латвию и в Курляндском котле три литовских батальона больших потерь не имели. Исключение составляет потери 13-го батальона в начале августа 1944 г. во время боев в районе г. Гулбене. Батальоны 13-й и 256-й были единственными литовскими батальонами, которые действовали до самого конца войны и капитуляции Германии. Остальные литовские батальоны прекратили свое существование уже в конце лета – начале осени 1944 г. Пятый литовский батальон тоже мог бы дожидаться конца войны, но за непослушание был немцами расформирован, а 7 солдат батальона были расстреляны по приговору военного суда. Однако послевоенная участь офицеров и солдат 13-го и 256-го батальонов была еще хуже, чем во время войны. Эти батальоны почти в полном составе попали в советский плен, и потом пленные были осуждены к разным срокам лагерей, а некоторые расстреляны. Больше повезло тем членам литовских батальонов, которые после войны остались в Западной Германии и избежали советского плена и судов.

Источники

- ¹ Lietuvių policijos batalionų 1942 08 20 d. dislokacijos schema Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau LCVA). F. R-1018, ap. 1, b. 102, l. 28.
- ² Įsakymas Nr. 1 5-ajam pagalbinės policijos tarnybos batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 3, l. 235.
- ³ J. Vainausko 1960 02 09 d. tardymo protokolas, Lietuvos Ypatingasis archyvas (toliau LYA), f. K-1, ap. 58, b. 46360/3, t. 2, l. 2; J. Laucė, *Penktasis savisaugos batalionas*, Vilnius, 1998, p. 16–18.
- ⁴ J. Vainausko 1960 02 09 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 46360/3, t. 2, l. 2; J. Laucė, *op. cit.*, p. 23–24.
- ⁵ Lietuvių policijos batalionų dislokacijos schema, LCVA, f. R-1018, ap. 1, b. 102, l. 28; P. Ambraziūno 1950 10 30 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 40947/3, l. 48.
- ⁶ P. Ambraziūno 1960 02 02 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 46360/3, t. 1, l. 214.
- ⁷ P. Ambraziūno 1960 02 02 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 214; J. Laucė, *op. cit.*, p. 47–48.
- ⁸ A. Luniaus 1960 01 27 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 46360/3, t. 1, l. 96–97; P. Ambraziūno 1960 02 02 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 213–214; J. Laucė, *op. cit.*, p. 59.
- ⁹ J. Laucė, *op. cit.*, p. 60–63.
- ¹⁰ S. Knezys, Kauno karo komendantūros Tautinio darbo batalionas 1941 m., *Genocidas ir rezistencija*, 2000, Nr. 1(7), p. 143.
- ¹¹ J. Kriščiūno 1946 07 12 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 40920/3, t. 1, l. 220–222.
- ¹² A. Audiejaičio 1946 07 17 d. tardymo protokolas, *ibid.*, t. 2, l. 16 a. p.; P. Mikelsko 1945 06 03 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 45809/3, l. 28–28 a. p.
- ¹³ J. Semaškaitė, *Priesaika: Jonas Semaška-Liepa ir bendražygiai*, Vilnius, 2000, p. 162.
- ¹⁴ J. Rudzevičiaus 1945 12 04 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47108/3, t. 2, l. 13 a. p.; K. Liulio 1945 12 07 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 104–105; J. Semaškaitė, *op. cit.*, p. 162.
- ¹⁵ S. Knezys, *op. cit.*, p. 144.

- ¹⁶ P. Mikelsko 1942 06 04 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45809/3, l. 30–30 a. p.; J. Semaškaitė, *op. cit.*, p. 66.
- ¹⁷ Tvarokos policijos vado Lietuvoje 1943 03 24 d. raštas, LCVA, f. R-1018, ap. 1, b. 96, l. 54–55.
- ¹⁸ L. Čerskaus 1948 10 14 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 25245/3, l. 72.
- ¹⁹ V. Bužo 1952 01 10 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. P-20170, l. 56–57.
- ²⁰ P. Ambraziūno 1950 10 30 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 40947/3, l. 49.
- ²¹ J. Valavičiaus 1945 11 14 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 39209/3, l. 160; V. Zenkevičiaus 1951 05 23 d. tardymo protokolo išrašas, *ibid.*, ap. 8, b. 147, l. 350.
- ²² V. Ingelevičiaus 1949 01 14 d. tardymo protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. P-17970, l. 45–46; L. Mockūnas, Diplomato Vlado Žilinsko atsiminimai apie paskutiniąsias Lietuvos pasiuntinybės Švedijoje dienas 1940 metais ir veiklą po jos uždarymo, *Lietuvos istorijos metraštis, 1996*, Vilnius, 1997, p. 340.
- ²³ L. Mockūnas, *op. cit.*, p. 341–343; V. Ingelevičiaus 1949 01 14 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17970, l. 45–46.

Lithuanian Police Battalions in Latvia (1944–1945)

Arunas Bubnis

Summary

During the Soviet–German war, 26 Lithuanian police battalions were formed in Lithuania. Altogether their membership constituted 13–15 thousand men. Already since 1941, Lithuanian battalions had been assigned different tasks in the rear of the German army. Dislocated almost along the entire length of the Eastern front, they guarded railroads, bridges and other facilities as well as took part in anti-partisan operations and later also engaged in battles against the regular units of the Soviet troops. Battalions No. 5, 13 and 256 were dislocated in Latvia during the war.

Battalion No. 5, which had been formed in Kaunas, in 1944, withdrew from Pskov region to Latvia and already in late July took positions on the Baltic coast between Ventspils and Pāvilosta. The battalion was assigned the task of reporting on enemy's ships, fighting against landing forces and preventing Latvians from fleeing to Sweden. In late 1944, the battalion was suddenly disarmed and disbanded for the declared reason that the Lithuanians had allowed Latvians to flee to Gotland. After several days of interrogation, seven soldiers were executed and 11 were imprisoned in the concentration camp. The remaining soldiers of the disbanded battalion were transferred to battalions Nos. 13 and 256.

Battalion No. 13 reached the coast in October after battles and losses against the Soviet troops by Gulbene and took positions in Pāvilosta and Jūrkalne. At the end of the war it took part in the fusillade against the Soviet troops near Nīca where it eventually surrendered together with the army group *Kurland*. Battalion No. 256 also took part in bat-

ties in the final stage of the war near the Bārta River. The majority of its members were captured, but 16 men managed to flee to Gotland. Battalions Nos. 13 and 256 were the only Lithuanian battalions that existed until the very end of the war, the others ceased to exist already in the summer of 1944. These battalions met the most tragic fate of all: almost all of their members came under the Soviet captivity, were sent to camps and some were executed. The luckiest of all were those soldiers of Lithuanian battalions who stayed in Germany after the war and avoided Soviet captivity.

Arūns Bubnis

Lietuviešu policijas bataljoni Latvijā 1944.–1945. gadā

Kopsavilkums

Vācu un padomju kara laikā Lietuvā tika izveidoti 26 lietuviešu policijas bataljoni. Tajos dienēja 13–15 tūkstoš cilvēku. Jau kopš 1941. gada vasaras lietuviešu bataljoni tika nosūtīti pildīt dažādus uzdevumus vācu karaspēka aizmugurē. Tie, dislocējoties gandrīz visas Austrumu frontes garumā, apsargāja dzelzceļus, tiltus un citus objektus, kā arī piedalījās pret partizāniem vērstās operācijās, vēlāk arī kaujās ar padomju karaspēka regulārajām daļām. Latvijas teritorijā kara laikā bija dislocēti 5., 13. un 256. bataljons.

Kauņā izveidotais 5. bataljons 1944. gada atkāpās no Pleskavas apgabala uz Latviju, jau jūlija beigās izvietojoties Baltijas jūras piekrastē starp Ventspili un Pāvilostu. Bataljona uzdevums bija ziņot par ienaidnieka kuģiem, cīnīties pret desantiem un novērst latviešu bēgšanu uz Zviedriju. 1944. gada beigās bataljonu pēkšņi atbrūvoja un izformēja, informējot par iemesliem: lietuvieši bija atļāvuši latviešiem bēgt uz Gotlandi. Pēc vairāku dienu noprašināšanām septiņiem kareivjiem izpildīja nāvessodu, 11 ieslodzīja koncentrācijas nometnē. Izformētā bataljona karavīrus pārcēla uz 13. un 256. bataljonu.

13. bataljons oktobrī pēc kaujām ar padomju karaspēku pie Gulbenes, ciešot zaudējumus, izvietojās jūras piekrastē Pāvilostā un Jūrkalnē. Kara beigās tas piedalījās apšaudēs ar padomju karavīriem Nīcas apkaimē, kur arī padevās gūstā kopā ar armiju grupu "Kurzeme".

Arī 256. bataljons piedalījās kaujās kara noslēguma posmā pie Bārtas upes. Lielākā daļa karavīru krita gūstā, bet 16 cilvēkiem izdevās aizbēgt uz Gotlandi. 13. un 256. bataljons bija vienīgie lietuviešu bataljoni, kas cīnījās līdz kara beigām, pārējie beidza pastāvēt jau 1944. gada vasarā. Smagākais liktenis piemeklēja tieši šos bataljonus, jo tie gandrīz pilnībā nonāca padomju gūstā, karavīrus izsūtīja uz nometnēm, dažus nošāva. Paveicās tiem lietuviešu bataljonu cīnītājiem, kas pēc kara palika Vācijā un izvairījās no padomju gūsta.

Arkadiusz Adamczyk

The Baltic States and the Baltic Sea Region in Geopolitical Concepts of the Piłsudski Adherents during the Second World War

The loss of power by the Piłsudski adherents was undoubtedly one of more important consequences of the outbreak of the Second World War for the political life in Poland. The group that seized power in May 1926 collapsed into organizational chaos in autumn 1939. It was only in 1940 that many distinguished and prominent representatives in the Piłsudski camp decided to resume the political activity under both German and Soviet occupations and in exile – in France, Great Britain and the USA. Considering the ideological cohesion which was characteristic of the group already in the interwar period, one could hardly be surprised at a remarkable extent to which the Piłsudski adherents – scattered during the war all around the globe – shared the same views on the role of Poland in the world and the choice of allies that might be willing to undertake cooperation with her once the war was over.

Their interest in the Baltic States can be traced back to 1918, that is, to the reemergence of an independent Poland after a long period of partitions. It was already at that time that Lithuania, Latvia and Estonia but also Ukraine and Byelorussia came to be thought of in the circle of the Piłsudski adherents as potential members of a union of free states capable together of resisting the Russian imperialism¹. The war experiences seemed to leave no doubt that neither Poland nor any of these states apart was strong enough to defend itself against the aggressive tendencies of the Soviet Union. Thus, the war brought about the revival of the old conception that proved impossible to realize at a time when Europe witnessed the rise of new states following the end of the First World War. As a matter of fact, the conclusion of the Treaty of Riga in 1921 was tantamount to abandoning the idea in question.

1. Theoretical inspirations

In assigning so important a role to be played by the Baltic States in international relations, the representatives of the Piłsudski camp were inspired by Halford Mackinder's geopolitical conceptions, particularly that of "Heartland", which they found truly fascinat-

ing². At the beginning of the 20 century, this English scholar advanced a conception of a geopolitical unity of Europe, Asia and Africa (defined together as the Big Island). Mackinder appreciated the importance of Eastern and Central Europe as a kind of a bulwark (named by him a geographical pivot of history) in which one should see a key to a mastery over the whole world, or at least over Europe. Indicating some globalizing tendencies fueled by a desire to dominate the body of the three continents, he viewed Germany and Russia as the main pretenders particularly anxious to extend their influence over this area, which brought with it a serious threat to the sovereignty of Poland.

Equipped with Mackinder's ideas, the Piłsudski adherents were able to judge the European order that had emerged after the First World War as far from satisfactory. The new shape of Europe seemed to depend on the British diplomacy's adherence to some geopolitical conceptions which in their opinion were completely ill-founded. In looking upon the nations of Eastern and Central Europe mainly as an arm of the hated Paris and in acknowledging the role of Germany as a guarantor of the European balance of power, the British acted on false premises. Their conduct of the peace negotiations in Paris was not only to the disadvantage of both Poland and the Baltic States but also contrary to their own vital interests³. The Piłsudski adherents, in turn, accusing Germany of a deliberate departure from the European values and perceiving the war as a struggle for the very existence of European culture to which Germans were a threat⁴, opposed the appeasement policy pursued by England in the interwar period⁵. In their opinion, the British diplomacy was to be blamed for encouraging the German–Russian rapprochement (Rapallo, 1922, Moscow, 1939). The alliance of the two states could and did pose a real threat to Poland and to other Central European nations⁶. By giving rise to a great empire stretching from the Baltic Sea to Mongolia, not only did the two states become powerful enough to resist Great Britain and the USA at sea, but they also became capable of putting at risk Anglo-Saxon interests in Asia and Africa. Hence, the creation of the bulwark of resistance out of free nations of Eastern Europe seemed a natural safeguard against both German as well as Russian imperial aspirations. It was to be made up mainly of Poland and the Baltic States but also of the Danubian and the Balkan ones. According to the Piłsudski adherents, such a bulwark would stave off German penetration into Asia and rule out the possibility of Russian expansion in the direction of Western Europe⁷. That is why in their eyes it was suicidal to act on a view – so popular with political circles in Great Britain – that either Germany or Russia should be given a free hand in establishing their hegemony over Eastern and Central Europe⁸.

The Polish proposals, aimed at founding the system of a regional security on a model of federation, went against the opinions held in Anglo-Saxon countries. The

Polish conceptions originated with the belief that an independence of the Polish Republic and the Baltic States was a value that could hardly be overrated – which implied that the region had to be organized in such a way as to ensure its self-reliance and steady development⁹. For the Piłsudski adherents it was beyond question that territorially extended and economically strong Poland was to be a leader of the construction. The representatives of the camp also attached a great importance to the reinforcement of the remaining participants of the union to come. This could be seen in a demand for the incorporation of a part of Eastern Prussia whose territory was assumed to be divided between Poland and Lithuania.¹⁰ The maintenance of the border established in Riga in 1921 was an indispensable condition that had to be met in order to put the conception into effect. Relying on geopolitical arguments, the group in question indicated that both the West and the neighbours of Poland should be equally interested in keeping the border intact. This was so because, as they claimed, the subjugation of the whole “Mackinder’s Heartland” by the Soviet Union was made possible only after robbing Poland of her eastern lands. The reluctance to accept the Polish point of view amounted to a consent to the resuscitating of the Soviet idea of the export of communism to the West, thus menacing the very existence of the European civilization¹¹. Bold and original conceptions formulated by the Piłsudski adherents in the field of the Polish foreign policy grew not only out of their fascination with Mackinder’s ideas but also with those of Alfred Mahan and Alexander de Seversky.

By opting for the incorporation of Prussia and by emphasizing the need for the eastern lands to remain within the Polish state, the representatives of the camp declared themselves in favour of transforming Poland into a kind of a regional power capable of coping with all problems and crises that were likely to appear in this part of Europe. At the same time, they stressed the necessity of raising the problem of the independence of the Baltic States to a level of the main priorities of the Polish foreign policy. These states were to form, as I have already mentioned, a bulwark against the aggressive plans of the Soviet Union. What, however, was their original contribution to the Polish political thought was the idea, developed under the apparent influence of Alexander de Seversky’s writings¹², to transform Mackinder’s bulwark of free nations into an airport of the West. It was already during the Second World War that the main ideologist of the camp, Ignacy Matuszewski, began to endorse the conception of the US military presence in Europe, and especially in the Central and Eastern part of the Old Continent. On this conception both the Polish Republic and the Baltic States were assumed to reach an alliance with the USA. What, at first sight, may have appeared to be an odd idea, calculated to win the support of those Poles who lived in the US, actually served to underline the increasing role of the air force in future conflicts. Building on Seversky’s theories, Matuszewski developed an

idea of a “friendly sky” which was based on the conviction that to defeat the enemy it was necessary to seize control of his sky; in order to seize control of his sky it was necessary to conquer the land giving (holding) access to it. In other words, to win a war, one had to take possession of the area where safely-located air force bases could be set up with the aim of launching effective attacks on the enemy’s airspace. Control of the enemy’s sky was likely to lead to a final victory. To form such bridgeheads for the Air Forces which by means of bombing raids will begin to destroy the enemy’s military potential, it was first necessary to ensure the lines of communication to enable a transfer of a war arsenal. Ascendancy in the air was of crucial importance for carrying out the task.

Convinced that the end of war was to be inevitably followed by the rise of rivalry between the USA and the Soviet Union and that Poland was still to be menaced by her both neighbours – that is Germany and the Soviet Union – Matuszewski regarded USA as the only power capable of checking Soviet influences in the world and securing a lasting peace for the European Continent.

2. Historical inspirations

For the Polish politicians a demand for strengthening Poland seemed to flow quite naturally from a demand for weakening Germany and Russia, the latter in their opinion was both inevitable and necessary. With her location and large population, Poland could be expected to emerge as a third power in this part of the continent. Mainly historical reasons were provided to justify the above mentioned necessity. Throughout centuries, the Piłsudski adherents believed, Poland – existing in the form of the Polish–Lithuanian Commonwealth – was able to play a role of such a power quite well. In the opinion of the representatives of the camp nations that were likely to become participants of the planned union owed their cultural development to Poland and it was through their relationship with Poland that they were drawn in the orbit of Western civilization. It was stressed that a group of nations either recognized the Polish leadership in the past or even lived with Poles in the same state. Close relations between the Piast and Angevin dynasty, a personal union between Poland and Transylvania under king Stefan Batory or the rise of the Polish–Lithuanian state in the 16th century served as an historical exemplification of their views¹³. According to the Piłsudski adherents, historical alliances made with Poland in the past by various states of the region offered examples of political constellations that needed to be returned to in the present, as was clearly proved in September 1939. In that year, Hungarians, Lithuanians, Latvians and Romanians could clearly see that they depended on an independent Poland for their own independence. With her fall, they became easy

prey for either German or Russian imperialism. In the organ of the Piłsudski adherents "Letters from London" it was remarked that "narrow nationalisms may be a bad recipe for national welfare and that national egoism is not necessarily a sober view of reality"¹⁴.

Historical analysis led them to advance a thesis that Poland, playing a leading part in Eastern and Central Europe, was not only able to ensure her own security but also defend the Western Europe. This fact was clearly realized above all by the Poles who under the leadership of Józef Piłsudski were forced to build up from scratch their statehood after a period of 123 years of partitions. As one could read in *Letters from London*, "the nation, having just thrown off the shackles of foreign rule, rapidly and with a great skill had embraced a political doctrine which in the 15th and 16th centuries made it a bulwark of Christianity"¹⁵. An obvious indication of a threat the nation was facing in 1920 but at the same time a victory it eventually notched up in that year was designed – apart from justifying the idea of federation – to show the far-sightedness of Piłsudski and his ideological heirs.

Historical reasons provided by the ideologists under discussion were usually accompanied by ethical ones. The Piłsudski adherents were convinced that the West was obliged to recognize Poland as a regional leader, since it was Poland that saved it from the effects of the Bolshevik deluge in 1920¹⁶. Moral leadership of Poland in this part of Europe stemmed also from the fact that Poland was the first European country that had the courage to pick up the gauntlet thrown down by Hitler. And as a consequence of the decision made in 1939 to resist the Nazi Germany Poland suffered much more than other countries¹⁷. These premises sufficed to promote an idea of federation under the strong Polish leadership *which with the war over was to unite countries lying between the Baltic, Adriatic and the Black Sea regardless of whether those countries remained during the war in the anti-Nazi camp or collaborated with Germany*. It is interesting to note that when considering projects of the future political arrangements the Piłsudski adherents preferred to speak of a consolidation rather than an international union. They used the term "consolidation" in a very broad sense, including both political as well as economic problems¹⁸.

3. Pragmatic premises

The shape taken on by the idea of federation may suggest that it was borne out of the Piłsudski adherents' commitment to gratify Polish national aspirations. The representatives of the group under discussion were, however, concerned with nothing but how to provide security for Poland. All the diplomatic efforts made on the eve of the Second World War actually exposed the inefficiency of diplomacy. Hence, the main

motive that lied behind their ideas was to concoct an alliance capable of serving as an offset to the military power of Russia and Germany. Conclusions to be drawn from the September Campaign left no doubt that Poland alone was not able to resist a technical superiority of the Third Reich, not to mention a combined attack of the Red Army and *Wermacht*. Statistical and geographical data made it quite clear: of all countries situated between Russia and Germany, Poland seemed to be particularly suitable for a leader of all nations in the region that found themselves under the threat of a potential aggression.

Projects put forward by the ideologists or factions existing within the Piłsudski camp differed in so far as the size of a planned structure was concerned. On the broadest one the union was supposed to involve Lithuanians, Latvians, Estonians, the Czechs, Hungarians, Romanians, Bulgarians, Byelorussians, Ukrainians and Serbs, Croatians and Slovenians. These broad plans had to be revised following the suspension of talks held with the Czechs by the Sikorski government on a post-war union between the two countries. Forced to modify their original conceptions, the representatives of the camp opted for the substituting of a loose federation of nations for a union resembling a homogenous state organism. This proposal, usually referred to as the *Union of Eastern and Central Europe*, indicated the possibility of organizing the region on principles of a territorial community inhabited by the Poles, Lithuanians, the Czechs, Hungarians, Romanians, Bulgarians, Slovaks and the nations of Yugoslavia – with no intention to endow such an alliance with attributes characteristic of the state organism. This settlement was designed to make all the negotiating parts stop perceiving federation projects in terms of egoistic interests of a single nation. Above all, it was the defense policy considerations that worked in favour of creating a form of a federation. It needed to be brought into being to guarantee the security of small and medium states of Eastern and Central Europe which, when left alone, were unable to resist Russia or Germany in a future war¹⁹. In addition, all the participants of the federation were to be protected against undesired forms of government that could be imposed upon them from without. The last point was of crucial importance as it was clear that the Russians – whose army was making rapid advances and was soon likely to become an occupying force in Ukraine, Estonia, Latvia, Lithuania and Poland – would be more than willing to attempt this. *Letters from London* stressed the fact that: “For all their (that is Ukrainians’, Estonians’, Latvians’, Lithuanians’ and Poles’) hatred of Germans and Nazism, equally foreign to them is a totalitarian and despotic regime of the Bolsheviks that in their own fashion but also bloodily and with great cruelty put into effect a principle: one leader, one nation, one state. These nations expect to be free from a foreign yoke – regardless of its color – and wish to join a community of free, equal and independent nations²⁰.”

4. The issue of the Baltic Sea

The project of the Union of Eastern and Central Europe was not the only proposal put forward by the Piłsudski adherents. The conception formulated in 1942, known under the name of the “Issue of the Baltic Sea”, deserves to be regarded as equally interesting²¹. Jan Starzewski, an experienced diplomat, the Polish envoy in Denmark before the war, was in all probability its author. The views expounded by him on the sea policy used to be treated as those of the whole political camp in question²². Its representatives believed that one of the main tasks to be carried out by the Polish diplomacy was to raise the status of Poland as a Baltic state. Out of all nations interested in solving the problem of the security of the Baltic Sea region, Poles only enjoyed a relative freedom of speech and action. The task, however, was complicated to the extent that it required the meeting of the three conditions: 1) a military victory over Germany (this in the opinion of the Piłsudski’s adherents should be the easiest one considering provisions included in the Atlantic Card which declared a final defeat of Germany to be the main war purpose the whole coalition was supposed to fulfill)²³; 2) a diplomatic victory over the Soviet Union, and 3) a successful attempt at overcoming political stereotypes in Anglo-Saxon countries mentioned in the above. They indicated how the issue of the Baltic Sea could be solved to the advantage of Poland. *Letters from London* invoked the existing regulations of which the Polish diplomacy could make use in propagating the conception. The representatives of the Piłsudski camp expressed the following opinion: “The Baltic Sea which is of inland character remains in touch with the rest of the world through narrow straits and the canal. That is why it can be covered by international law, especially that the powers are psychologically prepared for such a solution following an analogous example of the Turkish straits or Panama canal”²⁴.

In addition, the introduction of some regulations within the Baltic Sea basin seemed especially justified in view of the changes that took place in the international relations after 1 September, 1939. In this context, attention was paid to the Scandinavian states that despite their efforts failed to stay out of war. With the outbreak of a new conflict these states, as was often stressed, were – because of both economic and strategic reasons – likely to remain a potential object of German aggression. The editors of *Letters from London* believed that these factors made the Baltic Sea begin to change from an economic artery of little political significance into a politically important part of the world – a transformation that had to be adapted to by the introduction of some political changes in the region. Above all, the Piłsudski adherents called for the deployment of the British troops in the area and the conclusion of military alliances by the states lying around the Baltic Sea. The ideologists of the camp were of the opinion

that, after allowing for some differences in political systems characterizing the states in question, there was a chance of creating two blocks: the North block including Denmark, Finland, Sweden and Norway²⁵ and the South-East including Poland, Lithuania, Latvia and Estonia. To guarantee the safety of the Baltic area it was also necessary to disarm Germany and remove them from territories of military importance. By these territories the representatives of the camp meant the Danish straits and the Kiel canal. In their opinion it was the latter that made it impossible for Western fleets to enter the Baltic Sea during the war. That is why, if Germany were left in possession of the canal all military pacts, Great Britain was prepared to conclude with the states of Eastern and Central Europe, would have been deprived of any meaning. One could hardly expect England to send her squadrons to the Baltic Sea as they could easily be attacked while crossing the Danish straits. The settlement of the Baltic issue could not also be effected without some territorial delimitations. In this context, it was demanded that Denmark should take full control of the Kiel canal and Poland should be assigned territories of Prussia and Western Pomerania. A treaty guaranteeing the freedom of the Baltic straits and the Kiel canal was viewed by the Piłsudski's adherents as one of the general war aims. They called for the setting up of the International Baltic Committee which should be entrusted with the task of seeing to the observance of the treaty. The representatives of all the states having an access to the Baltic Sea plus those of Great Britain were to sit on it. The committee was assumed to have the right to intervene in case the straits were under threat of being swept by a military conflict or their freedom was in some way violated. It should also be made responsible for the exploitation of the Kiel Canal and the maintenance of the Danish straits in a navigable condition. The Polish side, in turn, should focus on developing in detail principles on which the committee should be set up and on winning for this project the support of both the governments and the public opinion in Great Britain and the USA. The Poles also needed to start talking about this idea with all the states having a direct access to the Baltic Sea.

This apparent reduction of the federation plans resulted more from strategic reasons and did not mean that the Piłsudski adherents had renounced the idea of federating Eastern and Central Europe. The union of the nations of the Eastern and Central parts of the Old Continent was treated as an important legacy and an objective that still had to be striven for. Under war conditions, however, federation plans had to be modified in such a way as to meet two requirements: 1) it was necessary to weaken Germany and Russia, the main opponents of this project, and 2) to persuade Western powers of the profits they might get even from a limited realization of the federation plans in the eastern part of the Baltic Sea.

International opponents of the idea of federation

Open enemies: the Soviet Union and Germany

It was external causes, however, especially under war conditions, that were likely to stand in the way of achieving the assigned goal. The editors of *Letters from London* counted among these causes the stance of both Germany and the Soviet Union – the two countries that found the Polish federation plans posing a threat to their own imperial ambitions. While the opposition of Germany – the enemy of the whole anti-Nazi coalition – could be waved aside, things looked different with the criticism of the projected union raised by politicians and columnists in Moscow. All the Polish plans concerning the territories that were under the Soviet jurisdiction after 28 September 1939, were viewed by the Russians as expressing a desire to preclude the Soviet Union from the European security system.²⁶ Attempts at denouncing the idea of a regional federation made themselves felt right after the Soviet Union had broken off the relations with the Polish government in exile and the Katyń massacre had been revealed. In Moscow press statements began to appear leaving no doubt that the plans for federating Eastern and Central Europe would be treated as hostile and directed against the Soviet Union. That was how the Russians made the acceptance or the rejection of the Polish plans by the Anglo-Saxons a test of loyalty for their Western allies. The attention which the Piłsudski adherents were inclined to pay to the virulent Russian attacks upon the Polish plans was designed to show beyond any doubt that it was the Soviet Union rather than Germany that should be expected to emerge as the main opponent of the federation plans in the Baltic area. An importance attached to a diplomatic victory over the Soviet Union expressed in a commentary on a political manifesto entitled “The Issue of the Baltic Sea” was an indication of the fact that the Poles were clearly aware of a clash between their plans and those of comrade Stalin. By means of historical arguments, *Letters from London* tried to show that since the beginning of the 18th century the Russians had consistently pushed for the “neutralization” of the Baltic Sea. Fleets of the states with no direct access to the Baltic Sea were thus to be prevented from entering it. By the 20th century, the idea had lost no ground and Russia’s main purpose was still to keep the fleets of other sea powers off the Baltic Sea. By defeating Germany, the Soviet Union managed to get rid of the most powerful rival in the region, thus becoming its only great power. Failure to make the British ally aware of this fact might lead to put in danger the independence of Lithuania, Latvia, Estonia and Finland threatened by the Soviet Union anxious to subjugate the whole region.

The Piłsudski adherents believed that Russians were going to return to their plans which they tried to carry out already during the seven years’ war and later during the First World War, that is to say, to the demands for the incorporation of East

Prussia into their own state. The Poles predicted that Russians might want to lay new claims with a view to consolidating their dominance of the Baltic area – for example, in the Polish opinion they were likely to press for the setting up of military bases in Gothland or to demand control of the Sund straits and the Kiel Canal. The Piłsudski adherents also suspected that the Soviet leaders were prepared to go so far as to try to annex a part of Sweden and Norway with the aim of obtaining a direct access to the North Sea.²⁷

Hidden Enemies: USA and Great Britain

The British and American authorities also turned out to be unfriendly towards the Polish federation plans. Interestingly, their dislike was not conditioned by the willingness to take into account Russia's opposition to these plans. Both the British and the Americans followed the view that it was best advised to base the organization of Eastern and Central Europe on a regional supremacy of either Germany or the Soviet Union – an idea consistently promoted by the press as well as by some intellectual and political circles in Great Britain and the USA.²⁸ *Letters from London* stressed that Great Powers already in 1942 were determined to lay the foundations of a new Europe without paying attention to what small nations wanted and to what they had to offer. The Americans particularly had no faith in the effectiveness of any federation projects and were unable to see the benefits one could get from organizing – under the Polish leadership of course – an area stretching between the three seas (the Baltic Sea, the North Sea and the Black Sea). They relied on the old concept of a European balance of power for their endorsement of a new order that was to emerge in Europe after the war. As Matuszewski forecast, if such conceptions had encountered no opposition, then the Poles, once the war was over, would have no other option but to seek protection from one of their neighbours. Given the facts that 1) the coalition was set up against Germany, 2) the Soviet Union was its main member and 3) its privileged position was consolidated by a treaty concluded with Great Britain in May 1942, it was not difficult to guess, which state was going to become a regional leader in Eastern and Central Europe. As the Piłsudski adherents indicated president Roosevelt tended to espouse the view that it was not necessary to counteract the Soviet ascendancy in the region. He thought this ascendancy would be offset by Germany freed, of course, from national socialism and Prussian militarism. This way of thinking was reflected in diplomatic efforts undertaken by Anglo-Saxons.²⁹ The latter – according to the Piłsudski adherents – were certain to end up allowing the Soviet Union to absorb both the Baltic States and those of the South-Eastern Europe, thus contributing to the failure of the plans for Central European federation.³⁰ To make things worse, it was also Sikorski's government that was likely to enter upon the same path supporting a policy called by Matuszewski

“a policy of orientations”. This view seemed to be supported by the submissiveness of the members of the government towards Stalin’s efforts to turn to his advantage the vagueness of some provisions in the Sikorski-Majski agreement.³¹

Conclusions

The demand for treating the issue of the Baltic Sea as one of the main priorities of Polish foreign policy was something more than the expression of geopolitical principles Poland should be determined to follow. It also voiced the objection to organizing the Baltic region according to the Soviet wishes which Great Britain and the USA were willing to accede to, and which were – at least indirectly – approved of by the Polish government in exile. Drawing on theoretical, historical and statistical premises the Piłsudski adherents tried to show and were united in holding this opinion that Poland, as the largest state in the region, had all the makings of a good stabilizing factor and guarantor of a regional security system. To perform this function, Poland had to cooperate with the Baltic States. Ultimately, this cooperation was supposed to take the form of a supranational federation. By cooperating more closely with Poland, the Baltic States were able to retain their independence and national identity, and above all, avoid falling into the Soviet yoke. During the war, the Piłsudski adherents had a clear message to send. They believed that Poland’s security depended on the independence of the Baltic States and that the peace and stability of Europe depended on a strong and sovereign Poland. The message, however, did not go down well with the leaders of the Western democracies. The Soviet Union, in turn, acted against Polish conceptions as they were in conflict with the Soviet imperial ambitions.

References

- ¹ Lithuania’s special importance grew, among other things, out of Piłsudski’s strong emotional attachment to a place where he was born.
- ² See: Mackinder, H. J. *Britain and the British Seas*. Oxford, 1930; Idem, *Democratic Ideals and Reality. A Study in the Politics of Reconstruction*. New York, 1942; For Mackinder’s analysis concerning Eastern and Central Europe, see: Lowe, J. T. *Geopolitics and War. Mackinder’s Philosophy of Power*. Washington, 1991, p. 91; Parker, H. W. Mackinder. *Geography as an Aid to Statecraft*. Oxford, 1982, p. 71; Gray, C. S. *In Defence of the Heartland. Sir Halford Mackinder and his Critics a Hundred Years On [w:] Global Geostrategy. Mackinder and the Defence of the West*. Blues, B. W. (ed.). London – New York, 2005, pp. 31–32.
- ³ Cenckiewicz, S. Ignacy Matuszewski as Geopolitician. *Arcana*, 2001, No. 2/38, p. 176.
- ⁴ Habielski, R.
- ⁵ Matuszewski, I. *The Western Borders*. New York, 1943, pp. 7–8.
- ⁶ Idem, *The Selected Writings...*, pp. 23–24.

- ⁷ Idem, *What Are We Fighting For?* New York, 1942, pp. 5–6.
- ⁸ Idem, *The Selected Writings...*, pp. 17–19, 21–24.
- ⁹ Ibidem, p. 69.
- ¹⁰ Idem, *The Western Borders*. New York, 1943, pp. 7–8, 23–24. See also: Wrzesiński, W. *Eastern Prussia in the Polish Political Thought 1864–1945.*, Olsztyn, 1994, pp. 389–390.
- ¹¹ Matuszewski, I. *Shame or Glory. Papers on Russia's Policy*. Jerusalem, 1944, p. 1.
- ¹² As was indicated by S. Cenckiewicz (*Ignacy Matuszewski as...*, p. 181–182) the Piłsudski adherents could be acquainted only with Seversky's introductory remarks (*Over Land and Sea and Victory Through Air Power*. New York, 1942) which were developed later in the period of a cold war. See also: Maloney, E. T. *Sever the Sky. Evolution of Seversky Aircraft*. Corona del Mar (California, USA), 1979, p. 14; Mohn, W. T. *Leaders in Air Doctrine, Theory and Practice*. Air War College, 1976, passim. It is worth noting that the Russian strategist's reflections were translated into Polish already during the Second World War and appeared under the imprint of the Department of Culture and Education of the Polish Air Force Inspectorate. In Polish literature Seversky's ideas were commented upon by Leszek Moczulski, *Geopolitics. Space and Time Power*. Warszawa, 1994, p. 34.
- ¹³ According to a publicist from the Piłsudski camp, as long as Poland enjoyed a strong position at the Baltic and the Black Sea she was able to guarantee the freedom of not only the Polish nation but also all other nations living between these seas in a united Polish–Lithuanian State and protect them against any foreign yoke. See: "Poland and the Ukrainian Problem", *Letters from London*, No. 10 (22 July 1942), p. 2; See also: "Realism and Abstraction", *Letters from London*, No. 2 (15 March 1942), p. 2; "Memory of Tannenberg", *Letters from London*, No. 9 (6 July 1942), p. 2.
- ¹⁴ "For ideological honesty", *Letters from London*, No. 18 (23 September 1942), p. 3.
- ¹⁵ "Realism...", p. 2; "A Dangerous Secret", *Letters from London*, No. 5/53 (19 April 1944), pp. 1–2.
- ¹⁶ According to *Letters from London*, Western democracies owed their survival to Piłsudski who managed to organize the Polish state and the Polish army "before Moscow achieved its political and strategic objectives. The Polish victory in the war of 1920 thwarted the Soviet plans for the destruction of the Post-Versailles states acting as a buffer between a victorious revolution and rooted West", *Letters from London*, No. 17 (2 November 1942), p. 1.
- ¹⁷ "Realism...", p. 2; "Closing the Third Year", *Letters from London*, No. 12 (17 August 1942), p. 1; Emigration, sign. 38, doc. 23. *The Piłsudski Adherents on the Question of Eastern and Central Europe*.
- ¹⁸ "The Consolidation of Europe", *Letters from London*, No. 4 (17 April 1942), p. 1; See also Wraga, R. *Geopolitics, Strategy and the Border*. Tel-Aviv, 1943, pp. 4–8.
- ¹⁹ The ideologists of the camp believed that federation processes were likely to become characteristic of the period after the Second World War. They said that except for Poland it was also the Scandinavian states that faced the necessity of forming a kind of a political union. The representatives of the Piłsudski camp also expected France and the countries of Benelux to enter upon the same path. "Statement on a Union of Eastern and Central Europe Issued during the Meeting of the Piłsudski Adherents in 14 August 1943", *Letters from London*, No. 13/38 (6 September 1943), pp. 1–2.
- ²⁰ "June Reflections", *Letters from London*, No. 8/33 (17 June 1943), p. 2.
- ²¹ "The Issue of the Baltic Sea", *Letters from London*, No. 6 (London 17 May 1943), pp. 1–2.
- ²² In 1944, under the imprint of *Letters from London*, there appeared a pamphlet entitled *The Eastern Prussia within the Polish Republic*, written by J. Starzewski (hidden under a pseudonym of J. Star).

The line of reasoning presented in the pamphlet was in keeping with the conceptions that had been propagated in *Letters from London* since 1942.

- ²³ The way in which the programme of the Piłsudski adherents was justified left no doubt that it was clearly directed against Germany. *Letters from London* pointed out that the freedom of the sea would automatically be followed by the erasure of a hegemony exercised so far by only one state. Such a freedom would enable all the states lying along the Baltic coast to have a safe access to their harbours, to enjoy free navigation, to avoid being under constant pressure from the state controlling the sea, and to communicate freely with all the allies in case of a war. With Eastern Prussia and Western Pomerania being assigned to Poland, the German ascendancy in the Baltic area based on the possession of all harbours of the Southern coast of the Baltic Sea up to Latvia – except for that of Gdynia (the possession which made Germany an indisputable lord of the Baltic Sea) will be removed.
- ²⁴ *Ibidem*.
- ²⁵ The idea to form a federation of the states lying in the north part of the Baltic Sea was developed by the thinkers from the Piłsudski camp by the name of the Nordic Block. See: Jaworski, P. *An Independent Poland towards Scandinavia 1918–1939*. Wrocław, 2001, pp. 103–104.
- ²⁶ *Letters from London* made constant attempts to trace all the official Soviet statements aimed at portraying the Polish federation plans as stemming from a pre-war Polish imperialism. In order to show the importance of the problem, *Letters from London* published Polish versions of the articles taken from *Izviestia* (which was considered a half official organ of the Soviet government). In one issue of *Letters from London* the following opinion expressed by the Soviet politicians was quoted: “Reactionary Polish groups ranging from hidden advocates of Beck to Social-democrats and the representatives of the Polish government in exile persist in propagating the idea of Central European Federation. These men still hold out hopes for carrying out imperialistic plans of their masters and predecessors, using to this end the idea of federation. The examination of these plans reveals imperialistic tendencies characteristic of the Polish gentry, even though they are cloaked in noble ideals of a lasting peace, European balance of power or security of Central European States... These plans are built on quicksand. Federation and the Soviet Union”. *Letters from London*, No. 13/38 (6 September 1942), pp. 5–6.
- ²⁷ “Russia and the Baltic Sea”, *Letters from London*, No. 11 (5 August 1942), pp. 2–3. The representatives of the Piłsudski camp pointed out the possibility or rather the inevitability of change in the policy carried out by the Scandinavian states. In their opinion Sweden and Norway were likely to arrive at the conclusion that the Soviet domination in the region is too serious a threat. Such a conclusion in turn was likely to lead them to seek an agreement with Germany.
- ²⁸ “The Consolidation of Europe”, *Letters from London*, No. 4 (17 April 1942), p. 1; “The Polish War Aims”, *Letters from London*, No. 5 (3 May 1942), p. 1; “Peace Terms”, *Letters from London*, No. 7 (3 June 1942), p. 3; “The Main Danger”, *Letters from London*, No. 9/34 (1 August 1943), p. 1.
- ²⁹ “For the Program of Clear Goals and Action”, *Letters from London*, No. 19/44 (31 December 1943), p. 6.
- ³⁰ “The Fate of the Baltic States”, *Letters from London*, No. 5 (3 May 1942), p. 2; Manowce *Letters from London*, No. 14 (19 September 1942), p. 1. See also: Łukasiewicz, J. *From the Past Experiences. The Polish–Russian Relations and the Baltic Republics*, [w:] The Eastern Lands. London, 1943, p. 8.
- ³¹ Matuszewski, I. *The Selected Writings...*, p. 103.

Arkadjušs Adamčiks

Baltijas valstis un Baltijas jūras reģions Pilsudska sekotāju ģeopolitiskajās koncepcijās Otrā pasaules kara laikā

Kopsavilkums

Viens no svarīgākajiem jautājumiem, ko Polijas politiķi apsprieda Otrā pasaules kara laikā, bija Baltijas jūras reģions un attiecības starp Poliju un Baltijas valstīm. Šai problēmai īpašu vērību piegriezta Juzefa Klemensa Pilsudska (*Józef Klemens Pilsudski*, 1867–1935) atbalstītāji, kuri pēc Polijas krišanas 1939. gadā devās trimdā uz ASV, Palestīnu vai Lielbritāniju.

Viņu interese par Baltijas valstīm sakņojās neatkarīgās Polijas atdzimšanas laikā 1918. gadā pēc ilga valsts sadalījuma perioda. Jau tajā laikā Pilsudska sekotāju aprindās uz Lietuvu, Latviju un Igauniju, kā arī uz Ukrainu un Baltkrieviju sāka raudzīties kā uz potenciāliem brīvu valstu savienības locekļiem, kas kopā spētu pretoties krievu un vācu imperiālismam. Kara pieredze neatstāja nekādas šaubas, ka ne Polija, ne kāda cita no šīm valstīm viena nespēj aizstāvēties pret savu spēcīgāko kaimiņu agresīvajām tendencēm.

Izstrādājot savas idejas, Pilsudska nometnes pārstāvji balstījās uz Halforda Džona Makindera (*Halford John Mackinder*, 1861–1947) ģeopolitiskajām koncepcijām, īpaši uz “zemes centra” (*Heartland*) koncepciju. Viņi smēlās iedvesmu arī Alfrēda Taiera Mehena (*Alfred Thayer Mahan*, 1840–1914) un Aleksandra de Severska (*Alexander de Seversky*, 1894–1974) domās. Acīmredzot tieši A. de Severskis viņus iedvesmoja domai, ka Makindera brīvo nāciju bastions jāpārveido par Rietumu lidostu. Pilsudska sekotāji arī bija pirmie, kas aicināja pēc ASV militārās klātbūtnes šajā Eiropas daļā. Lai panāktu savu politisko ideju ietekmi, viņi norādīja uz to nāciju pieredzi, kuras reiz spēja sadzīvot Polijas–Lietuvas sadraudzībā.

Taču viņu politiskās vīzijas balstījās apņēmībā sniegt drošību gan Polijai, gan pārējām reģiona valstīm. Pirms Otrā pasaules kara gūtā pieredze vedināja viņu diplomātiskos centienus uzskatīt par pilnīgi neefektīviem. Tāpēc Pilsudska sekotājus vadīja nodoms veidot aliansi, kas spētu stāvēt pretī Krievijas un Vācijas militārajai varenībai. “Pilsudskiešu” maksimālais plāns bija paredzētajā savienībā iekļaut tādas nācijas kā lietuviešus, latviešus, igauņus, čehus, ungārus, bulgārus, slovākus, baltkrievus, ukraiņus, serbus, horvātus un slovēņus.

Izgāžoties sarunām ar čehiem par Polijas un Čehijas savienības veidošanu, Pilsudska nometnes pārstāvji nolēma savus politiskos plānus sašaurināt. 1942. gadā tika formulēti principi programmai, ko dēvēja par “Baltijas jūras jautājumu”. Polijas politiķi izvirzīja plānu ar šādiem punktiem: 1) radīt divus blokus: Ziemeļu bloku, kurā ietilptu Dānija, Somija,

Norvēģija un Zviedrija, un Dienvidaustrumu bloku, kas aptvertu Poliju, Latviju, Igauniju un Lietuvu; 2) atbrūņot Vāciju un izstumt to no militāri svarīgām teritorijām; 3) izveidot britu militārās bāzes Zunda šauruma apvidū. Papildu prasība bija piešķirt Dānijai pilnu kontroli pār Ķīles kanālu un ļaut Polijai sagrābt Rietumpomerāniju un Austrumprūsiju, kuras vispirms būtu jāsadala starp Poliju un Lietuvu.

Prasība skatīt "Baltijas jūras jautājumu" kā vienu no Polijas ārpolitikas galvenajām prioritātēm bija kas vairāk nekā ģeopolitisko principu izpaušme, kuriem Polijai būtu jāseko. Tika izteikts arī iebildums pret Baltijas reģiona izkārtošanu atbilstoši Padomju Savienības vēlmēm. Balstoties uz teorētiskiem, vēsturiskiem un statistiskiem priekšnoteikumiem, Pilsudska sekotāji centās parādīt, ka sadarbība starp Poliju un Baltijas valstīm, kam ilgākā laika perspektīvā vajadzētu izvērsties pārnacionālas federācijas formā, ir nepieciešama, lai garantētu mieru un stabilitāti reģionā. Tieši cieši sadarbojoties ar Poliju, Baltijas valstis spētu saglabāt savu neatkarību un nacionālo identitāti un, pats galvenais, izvairīties no nokļūšanas padomju jūgā. Tomēr šī programma neguva atzinību Rietumu valstsvīru aprindās, un Padomju Savienība to nomāca, jo tā sadūrās ar tās imperiālistiskajām ambīcijām.

Andriejus (Andrius) Stoliarovas

The 12th Lithuanian Police Battalion during the Second World War (1941–1945)

Lithuanian military units, which operated in the German Armed Forces

During the Second World War, from 50 to 70 thousand Lithuanians, 90 thousand Estonians, 110–115 thousand Latvians served in the German Armed Forces. During the war, the following Lithuanian units were formed: 1) Lithuanian Engineer Battalions (*Litauische Bauabteilung*, from 2 to 2.5 thousand soldiers and officers), 2) Special Self-Defence unit (*Landesschutzverbände*, about 3 thousand soldiers and officers), 3) Lithuanian Territorial Corps (*Litauische Sonderverbände*, from 10–12 thousand soldiers and officers), 4) Fatherland Defence Forces (*Kampfgruppe Mäder*, about 6 thousand soldiers and officers), 5) Battalion “Lietuva” (*Litauen battalion*, was formed from Lithuanian of Reich Labour Service (further – the RAD, *Reichsarbeitsdienst*) in Keslin, Pomerania, Germany).

Lithuanians served in other German units:

1) in SS units (mostly Germans from Lithuania or persons which had the Lithuanian blood, in *Waffen-SS*, from 150 to 500 Lithuanians): a) in SS units under the Command of *SS-Sturmbannführer* Otto Skorzeny;¹ b) in SS units of *SS-Oberführer* Oscar Dirlewanger;² c) in the 15th SS Latvian Division (*15. Waffen Grenadier – Division der SS (Lettische Nr. 1)*, where Lithuanians did not have a detached unit);³ d) the ethnic Germans from the region of Klaipėda, served in Dr. Ernst Neumann’s recruited Order Police (*Memelland Ordnungsdienst*), which later became *SS-Standard* unit Number 105 under the Command of *SS-Standartenführer* E. Neumann (*SS-Standarte No. 105*); e) in SS-Helpers (*SS-Helfer*, 1,012),⁴ f) in SS-Pupils (*SS-Zöglinge*); g) in SS and Police Battalions;⁵

2) in German Military Forces (*Wehrmacht*), served about 5.4 thousand soldiers, 1.4 thousand of them in Engineer units;

3) in German Air Forces (*Luftwaffe*), served about 12 thousand Lithuanians (for example, in the 6th Reserve Air Force Battalion, in the 12th Aviation Division):⁶ a) in German Air Forces Helpers (*Litauische Luftwaffen Helfer*) – 1.5 thousand Lithuanians; b) in German Reserve Air Forces (*Kampfhelfer der Luftwaffe*);

4) in German Naval Academy (*Marine Ersatz Abteilung*, about one hundred);⁷

5) in Reich Labour Service (from 400 to 2 thousand Lithuanians);

6) in Speer – Todt organizations (*Die organisation Todt*, about 15 thousand,⁸ and *Nationalsozialistisches Kraftfahrkorps NSKK – Transportkorps Speer*, about one thousand Lithuanians);

7) in the German Military and Air Forces⁹ served women but the total number of them is unknown (for example, in autumn 1944, in Magdeburg one Mortars company consisted of Lithuanian women);

A few hundred Lithuanians served in German Intelligence Service (*Abwehr*):

1) in the Intelligence Service of Ostland (*Abwehrstelle Ostland*): a) in the subdivision of Ostland – in Königsberg (*Abwehrnebenstelle Königsberg – Aussenstelle "Meteor"*), in Kaunas (*Abwehrnebenstelle Kovno*), in Šiauliai (*Abwehrnebenstelle – gruppe Kapo*), in the stations of Intelligence Service – in Utena, Palanga, Kybartai;

2) one company of the 1st Brandenburg Battalion was formed from Lithuanians under the Command of Lieutenant Adrian von Foelkersam;

3) in the Command (*Abwehrkommando 104*) and in the Groups (*Abwehrgruppe 201, 318*) of Intelligence Service;

4) in Diversion Academy of Smolensk (Russia). Lithuanians served in German Security Police and Security Service (SD): a) in subdivisions of Lithuanian towns, over one hundred; b) in Operational Group A (*Einsatzgruppe A*) from 150 to 250 Lithuanians.¹⁰

During the Second World War, Lithuanian military-police structural units, the so-called Lithuanian Police Battalions (*Litauische Schutzmannschafts Bataillone*), also operated from the German side. From 1941 to 1944, 26 Lithuanian Police Battalions, each comprising from 200 to 600 soldiers and officers, were formed. The total number of soldiers and officers who served in those militarized police structures varied from 12 to 13 thousand. Latvians formed 48 police and 7 so-called Latgalian (ethnic Russian) Battalions, each consisting of 300 to 500 soldiers, and the total number was about 15 thousand. Estonians formed 26 Police Battalions, each comprised of 500 soldiers and officers, the total number from 10 to 13 thousand. Therefore, Lithuanian Police Battalions were involved in genocide, crimes against humanity and war crimes. Preliminarily, about one thousand soldiers of police battalions and 10 Lithuanian Police Battalions took part in genocide politics. These units actively participated in military actions against the Soviet army, organized and executed ethnic cleansing, punitive, anti-guerrilla actions/operations against local people and neighbouring countries. The history of Lithuanian Police Battalions reveals the tragic and controversial side of Lithuanian history.

The 12th Lithuanian Police Battalion in 1941–1945

On 28 June 1941, the National Labour Defence Battalion (henceforth, the TDA, *Hilfspolizeidienst bataillone*) consisted of volunteers, which subsequently became the centre of the 2(12)th Lithuanian Battalion. The TDA Battalion under the Commander of Colonel Andrius Butkūnas (from 24 July, Major Kazys Šimkus), while Major Antanas Impulevičius was Second – in command, consisted of civilians: a) the insurgents of the insurrection of the 23 June 1941; b) criminal elements; c) volunteers, and from military units and police structures: a) the policemen and soldiers from Police and Army of the First Republic of Lithuania (1918–1940), b) the members of Lithuania Riflemen's Association (*Šaulių sąjunga*) and Lithuania Activist's Front (LAF), c) the deserters of the Soviet and Lithuanian 29th Territorial Corps, d) the prisoners of war from the Eastern Prussia.

On 30 July 1941, the TDA Battalion was under the Leader of SS and Police in Lithuania: *SS-Brigadeführer* and Police Major General Lucian Vysocki, especially under the Command of the 11th German Reserve Police Battalion and the Commander of Major Franz Lechthaler.¹¹ *De facto* on 7 August, *de jure* on 9 August 1941, the 2nd Lithuanian Auxiliary Police Battalion (further – the PPT, *Polizeihiilfsdienst bataillone*) under the Commander Major A. Impulevičius was formed from TDA Battalion.¹² The name of the 2(12)th Police Battalion was changed a few times: 1) at first, on 7 August 1941 – the 2nd Auxiliary Police Battalion; 2) on 8 October 1941 – the 2nd Security Battalion; 3) on 20 December 1941 – the 12th Police Battalion.

This battalion went guard duties near military, economic and strategic objects, operated in genocide policy (executed the Jews, guarded the imprisoned and the territory during the mass massacre, went guard duties in the ghettos and concentration camps, assisted the Germans in arresting and transporting of the Jews), took part in punitive and ethnic cleansing actions in Lithuania and Byelorussia. For example, in August 1941 the 2nd Auxiliary Police Battalion guarded and transported the Jews to the 4th fort in Kaunas. The soldiers took part in the persecution and murder of non-Jewish citizens (Communists, Soviet activists), of suspects that were related to partisans. On September 11–12, Germans, the subdivision of the 2nd Auxiliary Police Battalion with the Local Police, participated in killing of 48 civilians in Užusaliai village, Užusaliai locality, Jonava district.¹³ The absolute majority of village residents were Russians. Around 200 people were arrested there on suspicion of maintaining ties with the Communists and Soviet prisoners of war. The convicted were told they were to be transported to Germany for labour, but after selection they were herded instead along the fence of the Užusaliai graveyard and shot to death (P. Gorusov, one of those herded died of a heart attack). In August and September 1941, the units of the battalion guarded, transported the

labour groups of Soviet prisoners of war in peat-bogs of Jonava (Pageležiai), Kaunas (Zapyškis), transported the Soviet prisoners of war to Vilkaviškis, in September 1941 the subdivisions of battalion guarded and transported the Soviet prisoners of war from the 6th (Stalag Number 336), to the 7th fort in Kaunas.¹⁴

On 6–8 October 1941, the companies of the 2nd Auxiliary Police Battalion (the 23 officers and 462 noncommissioned officers and soldiers, in Kaunas 41 soldiers had stayed) and the 11th German Reserve Police Battalion left Kaunas for Minsk, where it fell under the Command of the 747th Regiment of the 707th Infantry Division of German Military Forces.¹⁵ The Commander of this division was Major General Baron Gustav von Mauchenheim, *gennant von Bechtolsheim*, the Commander of the regiment was Colonel Karl von Andrian. The regiment distinguished in genocide policy.¹⁶ From 8 October to 13 December 1941, Lithuanian Battalion operated in ethnic cleansing operations in Byelorussia (for example, in operation Free of Jews, *Aktion Judenrein*).

On 8 October 1941, the 1st company of battalion (commander Lieutenant Zenonas Kemzūra) took part in shooting 618 (630) Communists and Jews in Dukora village, Puchoviči district, and 9 partisans, 1 political instructor, 1 soldier of Red Army in Uzliany, Minsk. Participants were the German Secret Police, the 11th German Reserve Police and the 2nd Lithuanian Battalion under the Command of the Intelligence Service of Minsk. On 10 October, the 1st company of Lithuanian Battalion killed 18 Red Army soldiers which were assigned the international protection¹⁷ and chairman of the collective farm “Bolševik” (surname F. Makarevič) in Sergejeviči village, Puchoviči district, Minsk. Before the massacre, the doomed men were imprisoned in school and executed near it. On 11 October, Lithuanian soldiers executed 188 civilians in Rudensk, Minsk. On 14 October, the 1st and the 3rd companies of Lithuanian Battalion killed 1.3 thousand (1,398) civilians and confiscated one thousand roubles, silver, nickel, copper wares and clothes in Smiloviči, Puchoviči district, Minsk. All these things were committed to the Leader of German SS and Police of Byelorussia.¹⁸ On 15–16 October, Lithuanian soldiers arrested and killed one civilian (surname Federovič) for hiding ammunition in Suchaja Gora village, Logoisk district, and searched partisans in Ponizavje, Jukoviči, Pleščenic, Okolov, Kuren, Jakuboviči, Begomlin, Zembin, Berezina, Volčia terrains of Minsk. In Volčia one partisan was killed, in Logoisk one communist and six partisans, in Pleščenic two partisans and 52 Jews were killed. The Jews were executed by Borisov Security Police and SD.¹⁹ At the same time in Minsk, the other part of soldiers from Lithuanian Battalion executed 625 Jews and Communists from Minsk concentration camp. On 17 October, the Secret Field Police and the 1st company of the 2nd Battalion searched the suspected persons in Kaikov village. On 18 October, the Lithuanian Battalion participated in killing of 1,150 Jews from Minsk concentration camp, Communists, and the Soviet prisoners of war. On the same day, the mixed unit of Lithuanians and Germans

tested all suspected persons on the road Minsk–Sluck. The unit arrested and killed one Byelorussian and three Jews. On 21 October, the German *Waffen*-SS unit and the 1st company of Lithuanian Police Battalion took part in arresting and shooting one thousand Jews and Communists near chapel and cemetery in Kaidanov (Dzeržinsk). About one hundred Lithuanians organized a guard ring around this locality and 20 Germans and 60 Lithuanians (everyone had 90 cartridges) participated in killing actions.²⁰

On 26 October, the 1st squad of the 1st company and the 3rd company of Lithuanian Battalion with the German *Waffen*-SS soldiers or Gestapo took part in hanging 12 members of underground movement (eight men and four women) which were accused of anti-guerrilla activities. Lithuanian soldiers during this execution were given vodka and guarded the hanged Soviet activists three days.²¹ On 27–28 October, these companies and German Military Forces, the Security Police and SD group from Minsk and the Local Police participated in shooting 5 thousand (8,712) Jews.²² The brutality of the forces carrying out the executions was to such extent that the leading German civilian administrator in Sluck, the regional Commissioner Heinrich Carl sent a lengthy report to his superior the general Commissioner of Byelorussia Wilhelm Kube, strongly protesting the conduct of the police forces. He pled: “In the future spare me without fail from this police.”²³

In October and November, the 2nd Lithuanian Police Battalion operated in the mass murder of 8 thousand Jews in Trostiniec village, 300 Jews in Kopel village and 1.5 thousand Jews in Nesvyž. 562 Jews were imprisoned in the school,²⁴ other Jews from Nesvyž were transported and guarded by the Local Police and some of them executed. At the same time in Berezina one thousand (1.5) civilians were shot and three people were hanged.²⁵ In execution the 3rd squad of the 1st company also participated. On 9–10 November, Borisov town was in the protection ring, where the 2nd company of the Lithuanian Battalion with the Security Police and SD unit of Borisov under the Command of SS-*Obersturmführer* Krafe, took part in killing of 8 thousand civilians (mostly Jews). On 11 November, the 11th German Reserve Police Battalion was returned to Kaunas and the Lithuanian Police Battalion continued participating in ethnic cleansing actions. On 11 November, the 1st company of the 2nd Battalion under the Command of Lieutenant Junior Antanas Gecevičius with Latvian and German soldiers participated in the mass murder of 19 thousand Jews from Minsk ghettos in Tučinki village near Minsk.²⁶ On 13 November, the 1st company killed 3 thousand Jews in Kleck.²⁷ In autumn, the 3rd company shot 200 civilians near Minsk.²⁸

In conclusion, during the massacres in Minsk, Borisov and Sluck, the civilians (mostly Jews) and the Soviet prisoners of war were executed. In these massacres the 11th German Reserve Police Battalion, the 747th Regiment of the 707th Infantry Division, the German Security Police and SD, Gestapo, the German *Waffen*-SS units, the

German Secret Field Police, the German Police Battalions and foreign units (Latvians and Ukrainians, the Local Police) with the 2nd Lithuanian Security Battalion under the Command Major A. Impulevičius participated.²⁹ These units took part in killing 55 thousand people and hanging 12 Soviet activists/partisans (the other three were hanged during anti-guerrilla actions). The Lithuanian Battalion (about 450 from 485 soldiers) could take part in killing about 15–25 thousand people in Byelorussia (mostly Jews). It should be noted that on 4 July to 1 December 1941 the TDA Battalion (particularly 1 (13)th Battalion) executed approximately 36,140 Jews in Lithuania and Byelorussia.

The other Baltic States units in Holocaust policy in Byelorussia:

The Lithuanians, which were attached to the Operational Group A, the Lithuanian Order Police from Ašmena and Svyriai (now Byelorussia), possibly the 3rd and the 15th Lithuanian Police Battalions (not directly – they could guard the imprisoned and the territory during the mass massacre, assist the Germans in arresting and transporting of the Jews), the Latvian Security Police and SD unit (*Arājs Commando*), the 18th, 24th, 271st and the 36th Estonian Police Battalions participated in the Holocaust policy in Byelorussia. For example, the Gendarmerie, the Latvian Police Battalion and the Local Police took part in killing 750 Jews in Stolbcy (Novgorodek). The 18th Latvian Police Battalion killed about 2 thousand Jews in Slonim.³⁰ On 28 October 1942, the German Security Police and SD, the German SS unit and Latvians executed 9 thousand Jews in Minsk.³¹ On 8–9 February 1943, Latvian *Arājs Commando* participated in shooting 2 thousand Jews in Sluck. In November 1943, Latvian unit under the Commander of *SS-Obersturmführer* Heuser took part in exhumation of Jews in Minsk. The unit recruited eight Jews for this task. After that the unit burned the exhumed Jews with eight Jews.³²

Preliminarily, about one thousand soldiers of police battalions and ten Lithuanian police battalions took part in genocide politics.³³ But not all of them executed the Jews (mostly the 7th, 12th, 13th battalions), the other Lithuanian Police Battalion guarded the imprisoned and the territory during the mass massacre went guard duties in the ghettos and concentration camps assisted the Germans in arresting and transporting of the Jews. For example, the 2nd (Vilnius) and 252nd Lithuanian Police Battalions went guard duties in Majdanek (Lublin, Poland). Especially the 252nd Battalion guarded the convicts near crematories and gas chambers in Majdanek.³⁴

It can be added that from 6 October 1941 to 1942 the battalion was stationed in Minsk town, from 1942 to 1944 companies were stationed as follows: the 1st company in Šack, the 2nd – in Uzda, the 3rd one – in Kopel, from January 1944 in Minsk, where the battalion was assigned to German Army Centre (*Heeresgruppe Mitte*).³⁵ Then the battalion participated in anti-guerrilla operations, it was under the Command of *SS-Obergruppenführer* and Police General Erich von dem Bach-Zelewski.³⁶

From 8 October 1941 to February 1944, the Lithuanian Battalion went guard duties near military objects and guarded economic and strategic objects, operated in anti-guerrilla actions in particularly in Šack, Uzda, Kopel localities. For example, the units of Lithuanian Battalion guarded the Soviet prisoners of war in Minsk and Mogiliov. In January 1942, the subdivision performed guard duties in Mogiliov POWs camp (there were about 2 thousand prisoners imprisoned) and at the same time guarded Stalag Number 352 in Minsk (there were about 40 thousand civilians and 100 hundred thousand prisoners imprisoned), and to May 1942 Lithuanian units patrolled in “Melyt” in Minsk (there were one hundred prisoners). The Lithuanian Battalion guarded and transported the labour groups of Soviet POWs in peat-bogs in Minsk district in summer 1942, in spring and summer 1943, in June–December 1943 in Krasnaja Roščia, in May 1943 – March 1944 in Minsk.³⁷ The battalion could kill about 2 thousand Soviet POWs in Byelorussia.

From 8 October 1941 to February 1944, the 2(12)th Lithuanian Police Battalion took part in a great number of small scale anti-guerrilla actions, the largest of these operations were:

1) in summer 1942, the German *Waffen-SS* and Latvian units, the 3rd German, the 12th, the 15th Lithuanian and Byelorussian Police Battalions operated against partisans in Latvinija village, Minsk. On the German side 30 soldiers were lost (two from the Lithuanian Police Battalion);³⁸

2) in September 1942, the German *Waffen-SS* and Latvian units, war aviation and the 12th Lithuanian and Latvian Police Battalions participated in Berezina locality. This action was performed against partisan brigade of “Uncle Kolia” (*Дедя Коля*). On the Lithuanian side, four were lost;³⁹

3) in winter 1943, a German unit, the 12th and 15th Lithuanian, one company of Latvian Police Battalion took part in anti-guerrilla operation in Kopel terrain. On the Lithuanian side there were losses.⁴⁰

In 1942, in the Lithuanian Battalion a special squad for special tasks was formed. This unit was established by Lieutenant Junior Antanas Gecevičius of the Commander of the 3rd squad of the 1st company and named “Hunters command” (*Jagdkommando*).⁴¹ It can be mentioned that during the anti-guerrilla operations in Byelorussia the 12th Lithuanian Police Battalion lost over 34 soldiers.

The war historians alleged that on February 15 – March (April) 1943 the 2(12)th Lithuanian Police Battalion participated in anti-guerrilla operation under the code name “Winter magic” (*Winterzauber*). It can be concluded that the 2nd (Vilnius) Lithuanian Police Battalion with the Supreme Commander of Ostland SS and Police units, the Security Police and SD of Riga, Gestapo, the 20th Motorized Infantry Division, war aviation, Latvian 271st, 273rd, 276th–282nd, one company of the 36th Estonian and the 50th Ukrainian Police Battalions under the Command of SS-*Obergruppenführer*

F. Ekkeln took part in the operation. The total number of soldiers in this operation was 4 thousand. Some of the historiography sources mention that the 12th battalion took part in this operation, however, this cannot be true as it was the 2nd (Vilnius) Lithuanian Police Battalion that arrived in Daugavpils (Latvia) and afterwards departed to participate in operation in Sebez, Opočka (Russia), Asveja, Drisa, Polock localities (Byelorussia).⁴² During the operation, 11,383 people (2,118 children to 12 years old) were killed and 7,465 or 14,175 civilians were deported (about 1 thousand children were deported to Salaspils concentration camp⁴³). On the German side, 30 soldiers were lost (two of them Lithuanians). The Germans captured 2,450 sheep, 2,250 cows, 408 horses, 158 pigs.⁴⁴ When the operation was finished, the battalion returned to Vilnius, but the 12th Lithuanian Police Battalion never left its duties in Byelorussia.

U.S. historian Antonio J. Muñoz mentioned that the 12th Lithuanian Police Battalion could participate in the anti-guerrilla operation “Cottbus” (*Kottbus*). 20 May (3 June) – 23 June, 1943 in Polock, Begoml, Borisov, Lepel the 2nd SS and Police Regiment, 1st battalion of the 31st SS and Police Regiment, the Special SS Battalion of Dirlwanger, one platoon of the Gendarmerie, the Gendarmerie “*Kreikeborn*” of the Operational Group, the Gendarmerie Commando from Pleščenicy, SS-Družina (*SS-Verbände brigade*), the 3rd, 12th, 15th Lithuanian, the 271st Latvian, the 51st, 54th, 57th, 102nd, 115th, 118th Ukrainian Police Battalions,⁴⁵ the author of this article add that war aviation, the 3rd German Tank Army, the 13th SS and Police Regiment, seven German Security Battalions and the 286th Security Division, the 13th Byelorussian Police Battalion, took part in operation code name “Cottbus”. About 16,662 soldiers were launched against a “partisan republic” on Eastern border of White Russia. During the operation, 9,796 people were killed (5 thousand people were shot for suspicion of collaborating with partisans after taken prisoner, while another enemies were left dead in the field, they were blown up in helping to forcibly clear the partisan minefields⁴⁶) and 6,053 civilians were evacuated, 599 prisoners were taken by SS and Police Forces.⁴⁷ On the German side, 59 or 128 soldiers were lost. Germans captured 1,009 weapons, 48 machine-guns, 6,346 cows, 684 tons of cereal.

The 2(12)th Lithuanian Police Battalion was one of the most important units from the Baltic States in genocide policy in Byelorussia, but not in anti-guerrilla operations (mostly distinguished the Special SS Battalion Dirlwanger which killed 120 hundred thousand Jews in Byelorussia and burned about 200 hundred villages, RONA (Russian National Liberty Army, *Русская освободительная народная армия*), the SS and Police Combat Groups of Kurt von Gottberg and Friedrich Jeckeln).

The other Baltic States units in the largest scale anti-guerrilla operations in Byelorussia:

1) on 21 August – 21 September 1942, in Osipoviči, Baranoviči, Slonim, Berioza one SS Infantry Brigade, the Security Police units (*Sipo*), two German and five Baltic State Police Battalions (the 3rd, the 15th Lithuanian and the 24th, the 26th, the 271st Latvian Police Battalions) operated in operation “Swamp fever” (*Sumpfieber*). During the operation 10,063 (8,350 Jews) people were killed and 1,217 civilians were evacuated. Germans captured five machine-guns, three anti-tank guns, bicycles, one radio apparatus, and 62 horses, five cows, food products.⁴⁸

2) on 14–26 October 1942, in Logoisk, Orša, one SS Infantry Brigade, the 1st and the 10th SS Motorized Infantry Regiments, the 1st Battalion of the 14th SS and Police Regiment, the Special SS Battalion of Dirlwanger, the 638th French Infantry Regiment, the 255th Lithuanian Police Battalion and the 102nd Cossacks subdivision participated in operation “Karlovi Varai” (*Karlsbad*). During the operation 1826 Jews, 798 partisans, 353 suspicious, seven gypsies were killed. On the German side, 24 soldiers were lost. Germans captured 178 weapons;

3) on 23–29 November 1942, near Lake Naroči, Glubokoje the 1st SS Infantry Division, the 14th SS and Police Regiment, the SS and Police Combat Group under the Commander of SS-Brigadeführer and Police Major General Kurt von Gottberg, the 2nd Tank Army, the 201st Security Division, the 254th Lithuanian Police Battalion took part in operation “Nuremberg” (*Nürnberg*). During the operation 1,826 Jews, 800 partisans, 350 suspicious, seven Gypsies were killed. On the German side, ten soldiers were shot, and six or two wounded;⁴⁹

4) on 10–21 December 1942, in Slonim, Baranoviči, Nesvyž, Kopel, Stolbcy four German and three Police Battalions (the 15th Lithuanian, the 271st Latvian and 115th Ukrainian) operated in operations “Hamburg” (*Hamburg*). During the operation, 6,874 or 6,172 (3,658 or 2,958 Jews) people were killed. Germans captured 17 machine-guns, eight anti-tank guns, three combat vehicles, two heavy weapons, 7,907 cows, 1,678 tons of cereal;⁵⁰

5) on 22–29 December 1942, in Slonim the 15th Lithuanian Police Battalion and the similar units like in operation “Hamburg”, participated in operation “Altona” (*Altona*). During the operation, 1,032 (126 Jews) people were killed;⁵¹

6) on 8–26 February 1943, in Sluck, Pripet swamps, Pinsk, the 2nd, the 10th, the 13th SS and Police Regiments, the 1st Battalion of the 23rd SS and Police Regiment, the German Military Forces and Security Police of Minsk units, the Special SS Battalion of Dirlwanger, the 101st Slovakian Infantry Regiment, the 25th Latvian Police Battalion participated in operation “February” (*Hornung*). During the operation, 9,662 (3,300 Jews) people were killed. On the German side, two people were shot and 12 wounded; the rest 27 shot and 26 wounded were soldiers from foreign battalions. The Germans captured 199 weapons, 9,578 cows, 5,700 sheep, 844 pigs, 559 horses, 222,8 tons of cereal;

7) on 21 March 1943, near Pripet swamps, Pinsk, Brest the German military forces, the superior leader of SS and Police of Byelorussia units, the 271st Latvian Police Battalion took part in operation "Fen" (*Föhn*). During the operation, 543 people were killed and 1,226 were deported. On the German side, 12 were lost. The Germans captured 15 thousand cartridges and 22 signal cartridges, 15 rifles, ten knives, seven carriages, 2,608 cows, cereal;⁵²

8) on 3 July – 30 August 1943, in Novgorodek, Vološin, Stolbcy, Nalibokie, Baranoviči, Minsk the SS and Police Combat Group under the Command of SS-*Gruppenführer* and Police Lieutenant General K. von Gottberg, the 1st SS Infantry Brigade, the 15th and the 31st SS and Police Regiments, the Special SS Battalion of Dirlewanger, the Gendarmerie, one Lithuanian and Latvian and the 101st, the 102nd, the 115th, the 118th Ukrainian Police Battalions participated in the operation "Herman" (*Hermann*). During the operation, 4,280 people were killed and 20,954 civilians were deported. On the German side, 52 or 205 soldiers were lost. The Germans captured 986 weapons, 21 thousand cows, 11 tons of cereal, 100 agricultural implements;⁵³

9) in August–September 1943, in Švenčionys, Svyriai, and the Western part of Byelorussia the 16th SS and Police Regiment, the German Military Forces, the Gendarmerie, the Lithuanian, Latvian, Estonian Police Battalions and the Lithuanian Order Police and the Local Self Defence units under the Command of Major General A. Harm and the Commissar of Vilnius county H. Wulff took part in operation "Summer" (*Sommer*). This operation was more punitive and manhunt. During the operation, 3 thousand (1,815 men, 1,061 women and 155 children) civilians were deported.⁵⁴

10) on 24 September – 10 October 1943, in Glubokie, Vileika and the Eastern part of Lithuania (the forest of Kazėnai) the German Military Forces, the Supreme Commander of SS and Police of Ostland units, the Lithuanian and Latvian Police Battalions, the Lithuanian Order Police took part in operation "Fritz" (*Fritz*). During the operation, 509 people, 227 Soviet prisoners of war were killed and 12,824 civilians were deported. On the German side, 12 soldiers were lost. Germans captured 46 weapons, 32 thousand cows, 1,680 tons of cereal, 4,104 tons of potatoes;⁵⁵

11) on 1–18 November 1943, in Rosony, Polock, Drisa the Superior Leader of SS and Police in Byelorussia, the German Army's Group Nord and Center units, two SS and Police Combat Groups, the 283rd, the 313th, the 316th, the one company of the 373rd Latvian Police Battalions, one Latvian Motorized Riflemen squad, Latvian Police Regiment, participated in operation "Heinrich" (*Heinrich*). During the operation, 5,452 (136 Soviet prisoners of war) people were killed and 7,916 civilians were deported and 7,894 were evacuated. On the German side, 358 soldiers were lost. Germans captured 476 heavy guns;⁵⁶

12) on 20 December 1943 – 1 January 1944, in Asveja, Polock the Supreme Commander of SS and Police of Ostland Combat Group (in this group were involved the 1st Latvian Police Volunteers Regiment Riga (*1. Lettische Freiwilligen Polizei Regiment Riga*)⁵⁷ and the 3rd Estonian SS Volunteers Brigade (*3. Estnische SS-Freiwilligen Brigade*) under the Commander of SS-*Obergruppenführer* and Police General Friedrich Jeckeln operated in operation “Oto” (*Otto*). During the operation, 1,920 people, 565 Soviet prisoners of war were killed. On the German side, 21 soldiers were lost;⁵⁸

13) on 16 April – 12 May 1944, in Polock, Ušaci, Lepel the 2nd, the 23rd, the 24th, the 26th, the 3rd Battalion of the 31st and the 2nd Battalion of the 36th SS and Police Regiments, the 3rd Panzer Army, the German SS and Police Combat Group under the Commander SS-*Gruppenführer* and Police Lieutenant General K. von Gottberg, the 64th Security Regiment, the 95th Infantry Division, the 201st Security Division, the 3rd company of the 256th Anti-tank Battalion, the 743rd Engineer Battalion, the Special SS Battalion of Dirlwanger, the 2nd and the 3rd Latvian Police Regiments, the 5th Latvian Frontier Regiment, the subdivision of the 15th Latvian SS Division, the Local Military Forces, RONA, three Armoured trains took part in the largest scale anti-guerrilla operation in Byelorussia under the coded name “Spring festival/Heavy shower” (*Frühlingsfest/Regenschauer*). During the operation, 7,011 people and 6,928 Soviet prisoners of war were killed, 11,233 civilians were deported. On the German side, 300 soldiers were lost. Germans captured 1,296 or 1,065 weapons, 51.5 tons of cereal, cows;⁵⁹

During the Second World War, in Byelorussia there operated these Baltic State units:

1) Lithuanian units: the 1 (13)th, 2nd (Vilnius), 3rd, 2(12)th, 9th, 10 (256)th, 15th, 251st, 253rd, 254th, 255th, 257th Lithuanian Police Battalions, Lithuanian Order Police and the Local Self Defence Forces, the 1st Lithuanian Engineer Battalion;

2) Latvian units: the 16th, 17th, 18th, 24th, 25th, 26th, 266th, 271st, 273rd, 274th, 276th, 277th, 278th, 279th, 280th, 281st, 282nd, 283rd, 313th, 316th, 317th Latvian Police Battalions, one Latvian Motorized Riflemen unit, the 1st, 2nd and 3rd Latvian Police Regiments, the 5th Latvian Frontier Regiment, the subdivision of the 15th Latvian SS Division;⁶⁰

3) Estonian units: the 29th, 33rd, 37th, 288th Estonian Police Battalions, the SS North unit (*Waffen-SS Nordland*, about one hundred Estonians were assigned to this unit)⁶¹, the 286th Estonian Police Battalion.

In conclusion, during the war the Germans organized over 70 the largest scale anti-guerrilla operations in Byelorussia, during which about 20 thousand Jews and 160 thousand civilians were executed.

In February, the 12th Lithuanian Police Battalion was consolidated into the 15th Lithuanian Police Battalion in Byelorussia under the Commander Major Albinas Levickas,

but the real Commander was the German Captain *John*, in Minsk. On 29 June 1944, the German, Lithuanian, Byelorussian and two Ukrainian Police Battalions departed and conveyed to Lithuania 3 thousand the Soviet prisoners of war. However, only 1.3 thousand of the Soviet prisoners of war arrived in Marijampolė, the others had died or were shot by Germans or the Eastern units in Naumestis. Later they were transported to by Ukrainian and Byelorussian units to East Prussia.⁶²

On 26 July 1944, in Tauragė, the battalion was reorganized and attached with the 3rd and the 254th Lithuanian Police Battalions to the 2nd Lithuanian Infantry Volunteers Regiment (*2. Litauische Freiwilligen Infanterie Regiment*), which was formed on 11 September 1944 in Danzig (Gdansk). After the distribution, the soldiers were incorporated into the German Engineer units. In October – November 1944, the regiment took part in the defence of Danzig and was attached to SS units, not to Police Battalions.⁶³

Part of them fought in the West front (in Germany (Dresden), in occupied Gdansk (Poland) or in Italy) were taken prisoners or surrendered to Americans or British and were sent to the POW camps. For example, a part of reorganized the 12th Lithuanian Police Battalion served in the 4th German Air-Borne Force of Engineer units. They fought against the Ally in Verona, Bologna and in frontier Italy and Yugoslavia. In spring 1945, they surrendered to the Ally forces.⁶⁴ These soldiers were imprisoned in Florence, after that in Napoli POW camps. Lithuanians repatriated to Austria (POWs camp Number 300), after that to Hungary (POWs camp Number 302) and to the Soviet Union.⁶⁵

Another part of Lithuanian soldiers that were transferred to the reserve, retired or deserted from the service, served in German units, in Lithuanian Territorial Corps, Fatherland Defence Forces, partisan units. The soldiers, that were taken prisoners by the Soviets or persecuted after the war, were sentenced from 10 to 25 years of prison or sentenced to death. For example, in 1979 Lieutenant Jonas Mečys Plungė was the last who was sentenced to death with treasure confiscation. The 12th Lithuanian Police Battalion was involved in genocide, crimes against humanity and war crimes in Lithuania and in Byelorussia 1941–1944.

References

- 1 Skorzeny, O. *Nieznana wojna. Moje operacje specjalne*. Warszawa, 1999, s. 43.
- 2 MacLean, F. *The cruel hunters. SS-Sonderkommando Dirlewanger. Hitler's most notorious anti-partisan unit*. Atglen, 1998.
- 3 Williamson, G. *SS: gwardia Adolfa Hitlera*. Warsawa, 1995, s. 139; Brandišauskas, V. "Lietuvių SS legionas, nuo visuotino boikoto iki vienodo vertinimo", in: *Lietuvių tauta antinacinės koalicijos kovų verpetuose*. Vilnius, 2003, p. 177; Stankeras, P. "Vokiečių saugumo policijos ir saugumo tarnybos (SD) vado institucija Lietuvos generalinėje srityje 1941–1944 metais", in: *Karo archyvas*, Nr. 21,

- Vilnius, 2006, p. 235, 237 (The extraordinary SD squad was attached to the Operational Group A and later October 17, 1944 were separated to SS units). In 1943, Vilnius Special squad (Vilnius YB) was named the squad of the 11th battalion of Latvian legion, P. Černiauskas protocol of interrogation, 30 May 1947, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 43057/3, l. 27.
- ⁴ Stankeras, P. "Vokietijos politika įtraukiant Antrojo pasaulinio karo metais užimtų Baltijos šalių gyventojus į policijos ir karinius dalinius ir jos rezultatai", in: *Karo archyvas*, Nr. 19, Vilnius, 2004, p. 376.
- ⁵ On 21 December 1942, the Superior Security department of Reich (*RSHA, Reichssicherheits-hauptamt*) ordered to select 2 thousand blue-eyed and blond men from Lithuanian and Latvian Police Battalions and attach them by ten to SS and Police Battalions, Transcription of Lithuanian translation of Reich's Order of the Superior Security department of 21 December, LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 57, l. 17; The police leader of Vilnius on 23 June 1943 informed that about 20 persons, which were sent to the German SS and police units, deserted, LCVA, f. R-689, ap. 1, b. 49, l. 198.
- ⁶ Алексеев, С. Универсальный солдат. *Авиамастер*, № 1, 1999, с. 23.
- ⁷ Leonas, B. Jūrininkai kasa bulves. *Karys*, Nr. 7, 1956, p. 221.
- ⁸ Münoz, A. *Hitler's Eastern Legions, Vol. 1: The Baltic Schutzmannschaft*. New York, 1997, p. 11; Bubnys, A. *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*. Vilnius, 1998, p. 404.
- ⁹ Littlejohn, D. *Foreign legions of the Third Reich*. Vol. 4, San Jose, 1987, p. 223.
- ¹⁰ Чуев С. Г. *Спецслужбы III Рейха. I книга. Досье Е. Спецслужбы мира*. Санкт-Петербург, 2003, с. 365; Чуев С. Г. *Спецслужбы III Рейха. II книга. Досье Е. Спецслужбы мира*. Санкт-Петербург, 2003, с. 28–29, 44, 125, 239; Stankeras, P. "Vokiečių Saugumo policijos ir Saugumo tarnybos (SD) vado institucija Lietuvos generalinėje srityje 1941–1944 metais", in: *Karo archyvas*, Nr. 21, Vilnius, 2006, p. 229, 242; Спириденков В. *Лесные солдаты. Партизанская война на северо-западе СССР. На линии фронта. Правда о войне*. Москва, 2007, с. 162.
- ¹¹ Order of Lithuanian Armed Forces disposition, LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 1a, l. 68.
- ¹² *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, I d., Vilnius, 1965, p. 73–74; Knezys, S. Karo komendantūros Tautinio darbo batalionas 1941 metais. *Genocidas ir rezistencija*, Nr. 1(7), 2000, p. 136–137.
- ¹³ J. Lukšinas protocol of interrogation, 20 December 1944, *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, I d., Vilnius, 1965, p. 297; Aleksandras Voitenko autobiography – memoir, LYA, f. 3377, ap. 46, b. 999, l. 19–20; Act of Historical Party Institute, 1965 about Jonava massacre, in Autumn 1941, LYA, f. 3377, ap. 58, b. 635, l. 10.
- ¹⁴ Order No. 1 of the 2nd Auxiliary Police Battalion of 2 September 1941, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 1, l. 2; Short certificate about the 2nd Police Battalion, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47745/3, t. 1, l. 99–100; *Kaltina nužudytieji*, Vilnius, 1963, p. 119; P. Bastys protocol of interrogation, 28 September 1948, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 152, l. 85.
- ¹⁵ The 11th German Reserve Police Battalion consisted of 326 soldiers and officers. The author called this battalion the Order Police unit, Ch. Gerlach, *Kalkuliert Morde: Die deutsche Wirtschafts und Vernichtungspolitik in Weissrussland 1941–1944*. Hamburg, 1999, s. 612; Browning, Ch. M. *Ordinary Men: Reserve Police Battalions 101 and the Final Solution in Poland*. New York, 1992, pp. 18–19.
- ¹⁶ Пленков О. Ю. *III РЕЙХ. Война: до критической черты. Секретные материалы*. Санкт-Петербург, Москва, 2005, с. 351–354.
- ¹⁷ *Kaltina nužudytieji*. Vilnius, 1963, p. 166; The battalion participated in this action and contravened; Declaration of 1868, which prohibited to use the explosive and fire cartridges, and the Hague

- Convention of 1907, which prohibited to kill prisoners of war that were assigned the international protection.
- ¹⁸ Translation of the report from German about special tasks in Minsk, 14–21 October 1941, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47811/3, t. 2, l. 61.
- ¹⁹ *Ibid.*
- ²⁰ P. Lenevičius record of investigation, 30 June 1945, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47386/3, t. 8, l. 19.
- ²¹ It was one of the first public executions in the Soviet Union, 26 October 1941, the 2nd Lithuanian Battalion took part in hanging 12 members of underground movement in Minsk, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47811/3, t. 1, l. 18.
- ²² Dean, M. *Collaboration in Holocaust. Crimes of the Local police in Belorussia and Ukraine, 1941–1944*. New York, 2000, p. 86.
- ²³ Translation from German, *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, I d., Vilnius, 1965, p. 314–317; Klee, E. *Schöne Zeiten, Judenmord aus der Sicht der Täter und Gaffer*. Frankfurt: Fischer, 1988, S. 164–167.
- ²⁴ Lachowicki, M. *The Victims of Nesvizh*. Tel Aviv, 1948.
- ²⁵ Vicas, J. *SS tarnyboje*. Vilnius, 1961, p. 52; *Kaltina nužudytieji*. Vilnius, 1963, p. 164, 167.
- ²⁶ Geleževičius, R. *Holokausto teisingumas ir restitucija Lietuvoje Atkūrus nepriklausomybę (1990–2003)*. Vilnius, 2003, p. 82.
- ²⁷ Protocol of trial juridical session of Kaunas MVD LTSR War tribunal closed session, 19 November 1947, the evidence of the accused: Stasys Nėnius, Kazys Ūzas, Kazys Adomaitis, Jonas Baranauskas, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47745/3, t. 5, l. 31–34; Verdict of Vilnius LTSR the Supreme trial's punishment cases of juridical college, 10 October 1962, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47386/3, t. 9, l. 379; The short certificate about the 2nd Police Battalion, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47745/3, t. 1, l. 99–100.
- ²⁸ *Kaltina nužudytieji*. Vilnius, 1963, p. 125.
- ²⁹ *De jure* the Commander of battalion to the end of 1942 or to the beginning of 1943 was Major A. Impulevičius, but *de facto* the Commanders of the battalion were German officers: from 1942 to 1944, police Captain Kurt Spangenberg, later Police Captain Ridl. KGB cases mention that after Major A. Impulevičius, the Commanders of the battalion were: Major Gavelis, Captain Balys Matulevičius.
- ³⁰ Чув, С. Г. *Спецслужбы III Рейха. I книга. Досье Е. Спецслужбы мира*. Санкт-Петербург, 2003, с. 150.
- ³¹ Dean, M. *Collaboration in Holocaust. Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–1944*. New York, 2000, p. 92.
- ³² MacLean, F. *The cruel hunters. SS-Sonderkommando Dirlewanger. Hitler's most notorious anti-partisan unit*. Atglen, 1998, p. 87.
- ³³ Geleževičius, R. *Holokausto teisingumas ir restitucija Lietuvoje Atkūrus nepriklausomybę (1990–2003)*. Vilnius, 2003, p. 42.
- ³⁴ J. Malinauskas protocol of interrogation, 25 February 1945, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. P-8089, l. 129; V. Kižys protocol of interrogation, 25 June 1948, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47003/3, l. 24–25.
- ³⁵ J. Arlauskas protocol of interrogation, 5 August 1948, *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 152, l. 70; Stankeras, P. *Lietuvių policija 1941–1945 metais*. Vilnius, 1998, p. 154.
- ³⁶ Stankeras, P. "Vokiečių saugumo policijos ir saugumo tarnybos (SD) vado institucija Lietuvos generalinėje srityje 1941–1944 metais", in: *Karo archyvas*, Nr. 21, 2006, p. 268.

- ³⁷ S. Nėnius protocol of interrogation, 26 September 1947, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47386/3, t. 6, l. 164; Witness by ex Soviet prisoner of war G. Baranov, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47386/3, t. 6, l. 54–58; P. Janišius protocol of interrogation, 18 July 1952, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47386/3, t. 6, l. 217–220; J. Šalčiūnas protocol of interrogation, 17 April 1979, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47745/3, t. 3, l. 82; S. Varnas record of investigation, 29 December 1978, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47745/3, t. 2, l. 199.
- ³⁸ J. Vuosaitis evidence about the 3rd German Battalion and its actions in operation, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47386/3, t. 6, l. 242; M. Migonis protocol of interrogation, 25 February 1949, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47386/3, t. 6, l. 225; Andriuškevičius protocol of interrogation, 28 April 1949, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47386/3, t. 6, l. 152.
- ³⁹ M. Sutkus protocol of interrogation, 23 August 1948, *LYA*, f. K-1, ap. 8, b. 152, l. 58; K. Petkevičius protocol of interrogation, 26 October 1948, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47386/3, t. 6, l. 256; A. Juodis protocol of interrogation, 5 December 1947, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47386/3, t. 6, l. 266 – 267; P. Andriuškevičius protocol of interrogation, 28 April 1949, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47386/3, t. 6, l. 152.
- ⁴⁰ M. Migonis protocol of interrogation, 25 February 1949, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47386/3, t. 6, l. 226.
- ⁴¹ Official letter of the Leader of Order Police near SS and Police Leader's 1a department for Lieutenant rank, 19 March 1943, *LCVA*, R-1018, ap. 1, b. 102, l. 7–12; The organization (office) of special investigation of U.S. Ministry of Justice used the same number of victims then the organization judged the cases, after that the ex-soldiers from the 12th Lithuanian Police Battalion from 1992 to nowadays were deported and disposed citizenship. This number of victims was used by dr. A. Bubnys in his article, "Lietuvių karinės policinės struktūros ir žydų persekiojimas", in: *Žydų žudynių byla*, Vilnius, 2001, p. 694–698.
- ⁴² LSSR KGB certificate about the 2nd Police Battalion, 4 August 1952, *LYA*, K-1, ap. 58, b. 24993/3, t. 1, l. 121; V. Demenčius protocol of interrogation, 6 April 1953, *LYA*, K-1, ap. 8, b. 137, l. 193; *Палачи (Военна исторический журнал)*, № 6, 1990, c. 32; Gerlach, Ch. *Kalkulierte Morde: Die deutsche Wirtschafts und Vernichtungspolitik in Weissrussland*. Hamburg, 1999.
- ⁴³ *Палачи (Военна исторический журнал)*, № 6, 1990, c. 32.
- ⁴⁴ The numbers of victims deported and evacuated persons, losses and captured things presented by the author of this article. The principal sources for this numbers: Howell, E. M. *The Soviet partisan movement 1941–1944*. Washington, 1956; Rukšėnas, K. *[vergovę*. Vilnius, 1967; *Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare (1941–1945)*. Vilnius, 1982; Hilberg, R. *The destruction of the European Jews*. New York, 1985; Chant, Ch. *The encyclopedia of code names of WW II*. London, 1986; Ready, J. L. *The forgotten Axis. Germany's partners and foreign volunteers in World War II*. Jefferson, 1987; Mulligan, T. *The Politics of Illusion and Empire: German Occupation Policy in the Soviet Union, 1942–1943*. New York, 1988; Breitman, R. *Himmler's Police Auxiliaries in the Occupied Soviet territories*. Simon Wiesenthal Center, Annual, Vol. 7, 1990; MacLean, F. *The cruel hunters. SS-Sonderkommando Dirlewanger. Hitler's most notorious anti-partisan unit*. Atglen, 1998; Gerlach, Ch. *Kalkulierte Morde: Die deutsche Wirtschafts und Vernichtungspolitik in Weissrussland, 1941–1944*. Hamburg, 1999; Shepherd, B. *War in the Wild East. The German army and Soviet partisans*. Cambridge, 2004; Чуев, С. *Проклятые солдаты. Предатели на стороне III рейха*. Москва, 2004; Хессе, Е. *Главы из книги, Советско-русская партизанская война 1941–1944 гг., Антипартизанская война в 1941–1945 гг.* Москва–Минск, 2005; Чуев, С. *На стороне III Рейха. Власовцы – пасынки*

- Третьего Рейха*. Москва, 2006; Армстронг Д. *Партизанская война. Стратегия и тактика 1941–1943. За линией фронта. Военная история*. Москва, 2007 etc.
- 45 Mūnoz, A. J. How to lose a guerrilla war: lessons learned from German anti-partisan tactics and policies in White Russia may help the U.S. Army and its current problems in Iraq, <http://www.axiseuropa.com/article2004.htm>
- 46 Dean, M. C. *Collaboration in the Holocaust, Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–1944*. New York, 2003, p. 137.
- 47 Mulligan, T. *The Politics of Illusion and Empire: German Occupation Policy in the Soviet Union, 1942–1943*. New York, 1988, p. 142.
- 48 Litvin, A. "The Latvian Police Battalions in Byelorussia in 1941–1944", in: *Latvia in World War II: Materials of an International Conference 14–15 June 1999 Riga*. Riga, 2000, p. 263; Hilberg, R. *Nusikaltēliai. Aukos. Stebētojai*. Vilnius, 1999, p. 112.
- 49 Breitman, R. *Himmler's Police Auxiliaries in the Occupied Soviet territories*, Vol. 7, Annual, Simon Wiesenthal Center, 1990, p. 23–39.
- 50 Breitman, R. *Himmler's Police Auxiliaries in the Occupied Soviet territories*, Vol. 7, Annual, Simon Wiesenthal Center, 1990, p. 23–39; S. Ščiukauskas protocol of interrogation, 17 August 1948, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 42725/3, l. 25–26.
- 51 Ibid.
- 52 Чуев, С. *Проклятые солдаты. Предатели на стороне III рейха*. Москва, 2004, с. 412.
- 53 MacLean, F. *The cruel hunters. SS-Sonderkommando Dirlwanger. Hitler's most notorious anti-partisan unit*. Atglen, 1998.
- 54 *Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare (1941–1945)*. Vilnius, 1982, pp. 189–190, 404; Rukšėnas, K. *Į vergovę*. Vilnius, 1967, p. 83.
- 55 *Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare (1941–1945)*. Vilnius, 1982, pp. 189–190, 404.
- 56 Чуев, С. *Проклятые солдаты. Предатели на стороне III рейха*. Москва, 2004, с. 414.
- 57 Silgailis, A. *Latvian legion*. San Jose, 1986, pp. 198–201; Kuzmins, V. "Latvian legionnaires fighting on the Eastern front", *Latviešu legionāri (Latvian legionnaires)*, 2005, p. 93. The 317th, the 318th, the 321st Latvian Police Battalions operated in this combat group, Mūnoz, A. J. *Hitler's Eastern Legions, Vol. 1: The Baltic Schutzmannschaft 1941–1945, The story of the Baltic volunteers from Estonia, Latvia and Lithuania who served in the German Oder Police, SS and Army from 1941–1945*. New York, 1996, p. 39.
- 58 Спириденков, В. *Лесные солдаты. Партизанская война на северо-западе СССР 1941–1944. На линии фронта. Правда о войне*. Москва, 2007, с. 198–199.
- 59 Чуев, С. *Проклятые солдаты. Предатели на стороне III рейха*. Москва, 2004, с. 414–415.
- 60 The Byelorussian historian Aleksey Litvin counted 26 Latvian Police Battalions which operated in Byelorussia during the German occupation.
- 61 The 29th, 33rd, 37th, 288th Estonian Police Battalions and the SS North unit were incorporated into the Supreme Commander of SS and police of Ostland Combat Group under the Commander of SS-Obergruppenführer and Police General Friedrich Jeckeln. Mūnoz, A. J. *Hitler's Eastern Legions, Vol. 1: The Baltic Schutzmannschaft 1941–1945, The story of the Baltic volunteers from Estonia, Latvia and Lithuania who served in the German Oder Police, SS and Army from 1941–1945*. New York, 1996, p. 23, 28; Дробязко, С., Каращук, А. *Восточные добровольцы в Вермахте, полиции и СС*. Москва, 2000, с. 9.

- ⁶² P. Janišius protocol of interrogation, 18 July 1952, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47386/3, t. 6, l. 217; Gerlach, Ch. *Kalkulierte Morde: Die deutsche Wirtschafts und Vernichtungspolitik in Weissrussland*. Hamburg, 1999, S. 850.
- ⁶³ Крысин М. Ю. *Военные тайны XX века. Прибалтика между Сталиным и Гитлером*. Москва, 2004, с. 379.
- ⁶⁴ Bubnys, A. "Lietuvių karinės policinės struktūros ir žydu persekiojimas", in: *Žydu žudynių byla*. Vilnius, 2001, p. 697; P. Račkauskas protocol of interrogation, 17 November 1947, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47386/3, t. 6, l. 133.
- ⁶⁵ M. Migonis protocol of interrogation, 25 February 1949, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47386/3, t. 6, l. 226.

Andriejus (Andrus) Stoļarovs

12. lietuviešu policijas bataljons Otrajā pasaules karā (1941–1945)

Kopsavilkums

12. lietuviešu policijas bataljona vēsturi var iedalīt vairākās fāzēs: 1) vispārīga informācija par Lietuvas militārajām vienībām un lietuviešiem, kas darbojās Vācijas Gaisa spēkos, 2) informācija par bataljona dienestu Lietuvā (1941. gada augusts–septembris), 3) citi dati par šī bataljona (1941. gada oktobris–novembris), kā arī pārējo Baltijas valstu vienību (1941–1943) dalību holokausta īstenošanā Baltkrievijā, 4) informācija par šī bataljona un citu Baltijas valstu vienību dalību pretpartizānu operācijās Baltkrievijā (1941–1944), 5) bataljona pievienošana citam lietuviešu policijas bataljonam (1944. gada februāris), atkāpšanās uz Lietuvu, izformēšana (1944. gada jūnijs–jūlijs) un karavīru turpmākais liktenis.

Gandrīz visu savu pastāvēšanas laiku 12. bataljons bija izvietots Baltkrievijā, kur sargāja militārus, ekonomiskus un stratēģiskus objektus, piedalījās holokausta īstenošanā (šāva ebrejus, apsargāja ieslodzītos un teritorijas masu slepkavību laikā, veica pienākumus geto un koncentrācijas nometnēs, palīdzēja vāciešiem ebreju arestos un konvojēšanā), padomju karagūstekņu konvojēšanā, apsargāšanā un nošaušanā, kā arī soda un pretpartizānu operācijās, bet lielus zaudējumus necieta. Pēc bataljona izformēšanas daži karavīri pārgāja dienēt vācu un lietuviešu vienībās – Lietuvas Teritoriālajā korpusā, Tēvijas aizsardzības spēkos un partizānu vienībās. Daži no viņiem cīnījās Polijā, Vācijā, Itālijā, Dienvidslāvijā un Lietuvā pret sabiedrotajiem un padomju karaspēku.

Евгений Гребень

Некоторые аспекты повседневной жизни населения Остланда (на примере Генерального округа Беларусь)

В период немецкой оккупации Беларуси отличия в повседневной жизни граждан имелись не только между восточными районами в составе тыловой зоны группы армий “Центр”, но и в границах Генерального округа Беларусь, в составе которого были объединены как территории БССР до 1939 г., так и земли Западной Беларуси, присоединенные в результате начала Второй мировой войны. С учетом этого факта, а также широты понятия “повседневная жизнь” нами рассмотрены лишь некоторые аспекты повседневной жизни жителей Беларуси в годы немецкой оккупации на примере территорий Генерального округа Беларусь, граничивших с другими генеральными округами рейхскомиссариата Остланд.

На территории оккупированной Беларуси перемещение граждан было существенно ограничено. В рамках Остланда поездки были потенциально возможны при наличии разрешения, подписанного старостой. Поездки в Восточную Беларусь, на территорию зоны оперативного тыла группы армий “Центр” разрешались только чиновникам местной вспомогательной администрации по служебным делам, но были воспрещены для гражданских лиц. Также запрещался выезд в округ Белосток и в целом на территорию рейха [1, л. 10]. Иногда, в связи с определенными обстоятельствами, передвижение населения могло ограничиваться и внутри Остланда. Например, в январе 1942 г. был введен запрет на въезд на территорию Латвии для жителей Браславского района, по причине начавшейся в Латвии эпидемии тифа [1, л. 15]. Очевидно, что введенная карантинная мера запоздала, и эпидемия охватила Браславский район тоже, поэтому, чтобы уменьшить ее масштабы, распоряжением Браславской районной управы с 13.01.1942 г. в районе были временно прекращены службы в церквях, костелах и молитвенных домах [1, л. 16].

На территории Генерального округа Беларусь сложились условия для проведения белоруссизации. Уже осенью 1941 г. во многих районах Западной Беларуси местная вспомогательная администрация и полиция были оккупированы поляками. Рассматривая поляков в Беларуси как более враждебный элемент, нежели титульная нация, немецкие оккупационные власти предпринимали по-

пытки заменить чиновников-поляков белорусами, разрешив белорусам создать ряд национальных организаций. На основании распоряжения гебитскомиссара Глубокого все официальные документы предписывалось составлять на немецком и белорусском языках. В письме Глубокского гебитскомиссара Браславской районной управе от 21.01.1942 г. особо подчеркивалось, что польский и литовский языки могут употребляться только как разговорные [1, л. 23]. Необходимо отметить, что белорусская администрация данные распоряжения выполняла безукоризненно. Так, начальник Миорской районной управы требовал от волостных старост добиться чистоты белорусского языка в составляемых документах, отмечая, что таковые сильно засорены полонизмами и русизмами. Глава Миорской администрации предписывал подобрать машинисток, знающих белорусский язык, а если таковых нет, то обучить [1, л. 52]. Очевидно, что сделать это было не просто, так как в регионе вследствие двух десятилетий политики дискриминации белорусского народа, проводимой польскими властями, ощущался дефицит образованных белорусскоязычных кадров. Тем не менее, сотрудники белорусской вспомогательной администрации на фоне негативного отношения немцев к полякам пытались содействовать развитию белорусской культуры, и при этом на бытовом уровне наблюдалась дискриминация польского этноса.

Местная вспомогательная администрация предпринимала усилия по предотвращению пожаров. В отличие от Восточной Беларуси, подвергавшейся налетам советской авиации, в западных регионах большую опасность представляли возгорания дымоходов в результате накопления сажи, поэтому для чистки дымоходов в населенных пунктах формировались добровольные команды. Граждане и учреждения должны были производить чистку дымоходов раз в месяц, в пекарнях и банях, промышленных предприятиях – два раза в месяц. Были утверждены следующие расценки на чистку дымоходов: в жилом помещении – 0,5 марки, на предприятии – 1 марка. 70% суммы выдавалась работникам как заработная плата, 30% перечислялись в фонд добровольных пожарных команд [1, л. 50].

Если же пожар имел место, то после его ликвидации на основании распоряжения районного пожарного управления, местная полиция проводила следствие. Например, 7.10.1941 г. произошел пожар в д. Перебродье Браславского района. В ликвидации принимали участие местная пожарная команда и жители деревни, позднее прибыла пожарная команда из Браслава. По неизвестным причинам произошло возгорание, в результате чего были уничтожены два дома. После ликвидации пожара полицией были опрошены свидетели и составлен протокол, но причины выяснены не были [2, л. 7, 7 об.].

В период оккупации немецкими властями было строжайше (под страхом расстрела) запрещено самогоноварение. Суровое наказание также ожидало лиц,

появившихся в нетрезвом виде в общественных местах [1, л. 48]. Тем не менее, можно констатировать, что самогонование в рассматриваемый период имело место регулярно и в значительных размерах, несмотря на все запреты. Например, 23.12.1941 г. начальник Поставского района рассмотрел дело по обвинению шести граждан района в самогоноварении, факт которого был обнаружен комендантом полиции д. Василены. У одного из граждан было обнаружено 2 литра самогона, у другого бочонок в 6–7 литров, у остальных – брага, которую они собирались перегнать на самогон. В ходе допроса все лица признали себя виновными, но, пытаясь смягчить наказание, выдвигали следующие аргументы своей противоправной деятельности. Один гражданин заявил, что гнал самогон еще при советской власти, другие утверждали, что гнали не на продажу, а для себя [3, л. 10]. Начальник района передал дело коменданту жандармерии для вынесения окончательного решения, граждане были оштрафованы на 20 марок каждый [3, л. 16].

Местная полиция, призванная бороться с подобными злоупотреблениями, сама нередко принимала участие в нарушении закона. Упомянутый выше начальник полиции застал на месте преступления двух граждан, собиравшихся гнать самогон. Комендант полиции заставил их завершить самогонование (получилось 18 бутылок), после чего пробыл у крестьян два дня, выпил часть самогона и уехал, забрав с собой оставшийся самогон [3, л. 1,2]. Виновные граждане объяснили факт самогонования тем, что хотели отпраздновать освящение деревенской церкви [4, л. 1 об.]. В ходе разбирательства выяснилось, что комендант полиции сдал только 10 бутылок конфискованного самогона, в результате чего начальник Поставского района оштрафовал и самогонщиков, и самого коменданта полиции [3, л. 14].

Все домовладельцы в городе и деревне были обязаны производить очистку улиц и участков при огородах и дворах. За чистотой общественных мест следила местная администрация. За несоблюдение чистоты домовладельцы подвергались штрафу до 100 марок [5, л. 341].

Западная Беларусь вошла в состав БССР осенью 1939 г., и коллективизацию здесь советские власти провести не успели, поэтому к моменту оккупации здесь преобладало подворное землепользование крестьян. В отличие от восточных районов здесь также не в полном объеме была проведена мобилизация в Красную Армию, поэтому дефицит рабочих рук в сельском хозяйстве ощущался не так сильно. Тем не менее, некоторые крупные хозяйства нуждались в рабочей силе, поэтому оккупационная администрация Генерального округа Беларусь санкционировала передачу таким хозяйствам в аренду советских военнопленных [6, л. 15].

Именно благодаря распространению в регионе подворного землепользования интересную информацию о повседневной жизни дают документы о земельных спо-

рах крестьян. Как правило, согласно завещанию после смерти гражданина земля разделялась между наследниками, которые обращались к местной администрации с просьбой закрепить в их собственность участки родительской земли [7, л. 14]. В этих случаях споров не возникало, земля делилась согласно воле умершего или на основе полюбовного соглашения наследников [7, л. 18]. Иногда крестьяне еще при жизни могли передавать часть земли в пользование детям (или их супругам), которые с этого момента платили налоги и несли повинности с этой земли [7, л. 43, 54].

Крестьяне Генерального округа Беларусь платили земельный налог, натуральный и подушный налоги. Косвенным налогом также являлось обязательное страхование недвижимого имущества и коней, которые собирали деревенские солтысы. В случае невыплаты граждане подвергались штрафу. Поводом для уменьшения налогов являлся только факт преследования граждан советскими властями или партизанами (конфискация партизанами скота и имущества). В этом случае глава районной администрации мог освободить гражданина от уплаты государственных поставок и штрафа [7, л. 183, 184].

В западных районах Генерального округа Беларусь существовала практика назначения опекунов (кураторов) над движимым или недвижимым имуществом граждан, если они по какой-либо причине (малолетство, старость) не могли управлять имуществом сами. Иногда просьба назначить куратора могла исходить от супругов, находящихся между собой в конфликте [8, л. 10, 10 об.]. Поскольку оккупационная администрация была заинтересована в том, чтобы вся пахотная земля обрабатывалась, кураторство над землей могло назначаться даже без согласия владельца земли. Причем назначенные кураторами крестьяне не всегда были довольны этим, так как подобная обязанность отнимала силы и время от работы в своем хозяйстве. Например, гражданин П. подал в Браславское волостное управление прошение освободить его от кураторства над землей соседа (10 га), чтобы более эффективно работать в своем хозяйстве (25 га, 2 коня и всего два работоспособных члена семьи) [9, л. 36]. Куратор мог не сам обрабатывать опекаемую землю, а сдавать ее в аренду. В этом случае в договоре оговаривался принцип раздела урожая (например, по 50% куратору и арендатору) и фиксировались дополнительные повинности в пользу государства, которые также делились между ними [10, л. 32].

Довольно часто граждане обращались в местную администрацию с просьбой пересмотреть налогообложение с числящейся за ними земли, которая традиционно делилась на три категории в зависимости от ее ценности, и от этого зависел размер налога. Например, гражданин К. Купеловской волости Браславского района просил солтыса перевести в третью категорию 16 га имеющегося у него мохового болота, которое при прежней власти числилось как земля второй категории

[10, л. 1, 1 об.]. Гражданин С. обращался к властям с просьбой не начислять налог за землю, которую у него, как кулака, конфисковала советская власть. Из бывших в его собственности до прихода советской власти 50,5 га ему оставили 15 га, конфискованная земля не была никому передана, никем не обрабатывалась, но числилась на прежнем владельце, с которого взимался налог [10, л. 5]. Нередкими были случаи споров крестьян по вопросам купли-продажи земли или ее самовольной запашки, причем эти споры могли быть очень давними, со времен польской или советской власти. Так, гражданин Ш. обратился в Браславскую волостную управу с просьбой вернуть ему землю, проданную им соседу еще в 1933 г. Договор купли-продажи тогда заключен не был, стороны довольствовались устной договоренностью, поэтому для властей земля числилась на прежнем владельце, с которого государство требовало выполнения повинностей [8, л. 32, 32 об.]. Таким образом, земельные споры были типичным явлением повседневной жизни западнобелорусских крестьян в период оккупации.

Учитывая потребности немецкой экономики в рабочей силе, крестьянские хозяйства не могли свободно нанимать рабочих без санкции местной администрации и биржи труда. Например, крестьянка Слободской волости Браславского района обращалась на биржу труда г. Браслава с просьбой о найме сезонных рабочих, мотивируя это хозяйственной необходимостью: 10,5 га пахотной земли, 4 га лугов, скот, мужу 65 лет, сыну 23 года. В выданной ей для предоставления на биржу труда справке волостного управления этот факт подтверждался, равно как и то, что в предыдущем 1942 г. она нанимала сезонных рабочих [9, л. 43].

Нередкими были земельные споры между родственниками. Гражданин П. обратился 7.03.1942 г. в Браславскую волостную управу с просьбой передать ему в пользование 3,86 га земли, принадлежащей жене его покойного брата. Как видно, в данном случае не приходится говорить о родственной симпатии гражданина к своей невестке. Волостной старшина, учитывая преклонный возраст женщины, 60 лет, а значит и то, что она не сможет обрабатывать землю и платить налоги, санкционировал передачу земли просителю. В то же время, чтобы не обрекать женщину на нищенское существование, земля просителю передавалась на условии пожизненного содержания своей невестки и обеспечения имеющегося у нее скота плюс предоставления ей участка земли под огород [9, л. 4].

В период оккупации жесткой регламентации подлежало содержание скота. Граждане – владельцы скота были ограничены в праве его продажи или убоя, хотя, по крайней мере, в 1941 г. в Браславе функционировал скотный рынок [11, л. 2]. Факт продажи скота необходимо было аргументировать. Например, гражданка Браславской волости объясняла продажу осенью 1941 г. своей коровы тем, что живет в тяжелых материальных условиях: семь душ в семье плюс необходимость

платить наемному работнику за обработку 4 га земли (муж был арестован большевиками) [8, л. 20]. Помимо ограничений в плане продажи, владельцы коней были также не застрахованы от изъятия и передачи их другим крестьянам. Местная вспомогательная администрация, заинтересованная в обработке всей пахотной земли, могла принудительно перераспределять тягловый скот, что вызывало возмущение бывших владельцев, которые апеллировали к вышестоящим органам власти. Например, Браславская волостная управа в июле 1942 г. отказала гражданину в просьбе вернуть изъятого старостой деревни коня, так как в хозяйстве просителя остался еще один конь и двухлетний жеребенок [9, л. 13]. В то же время волостная управа приказала старосте деревни Стайки вернуть другому гражданину изъятого коня, поскольку в его хозяйстве (20 га земли) остался только жеребенок полутора лет, и рабочего коня крестьянину приходилось нанимать [9, л. 19, 19 об.].

Довольно распространенными среди жителей Западной Беларуси были случаи апеллирования к местной администрации с указанием фактов былых репрессий со стороны советских властей. Подобные граждане рассматривались местной вспомогательной и немецкой оккупационной администрацией как лояльные к новой власти, и им могла оказываться определенная помощь или их могли не наказывать за различные мелкие правонарушения. Выше нами уже отмечался факт несанкционированной продажи коровы гражданкой, муж которой был арестован большевиками. В качестве иллюстрации данного тезиса можно привести и следующий пример. Гражданка К., муж которой был в мае 1941 г. вывезен большевиками, обратилась в марте 1943 г. в Браславскую волостную управу с просьбой помочь обработать надел земли 1,5 га. В предыдущие годы она отдавала свою землю в запашку соседям за половину урожая, что не позволяло семье существовать, поэтому она просила волостную управу запахать ее землю и засеять. Просьба была удовлетворена [8, л. 49, 49 об.].

Население генерального округа Беларусь, особенно в сельской местности, испытывало дефицит в промышленных товарах. На рынке могли приобрести их немногие, как по причине высоких цен, так и в связи с ограниченными возможностями перемещения, поэтому граждане обращались с соответствующими просьбами в волостные и районные управы. Местная вспомогательная администрация не имела возможности хотя бы частично удовлетворить просьбы граждан и выдавала им свидетельства на получение промтоваров в гебитскомиссариат. Уже в 1942 г. Глубокский гебитскомиссар столкнулся с колоссальным наплывом просителей. В результате местной администрации было предписано подобных документов больше не выдавать (как выразился гебитскомиссар, “гебитскомиссариат не товарный дом”). Единственным исключением являлись лица, пострадавшие от партизан, которым местная администрация имела право передавать имущество, конфискованное у родственников партизан [1, л. 117].

В ходе бытовых конфликтов между гражданами западных регионов Генерального округа Беларусь нередкими были обвинения своих обидчиков в симпатиях к советской власти. Учитывая отношение немецких оккупационных властей к коммунистам и им сочувствующим, подобные обвинения были отличным средством отомстить своим врагам. Зная, что подобные обвинения обязательно должны повлечь разбирательство и наказание, некоторые граждане иногда выдвигали абсолютно беспочвенные обвинения в симпатиях своих обидчиков к большевикам. Например, житель деревни Черемушки Поставского района был обвинен односельчанином в симпатиях к советской власти (работал секретарем партийного актива), хотя конкретных примеров просоветской деятельности не приводилось. Сам обвиняемый в своем прошении на имя начальника района признавал, что в свое время обрадовался приходу советской власти, так как ранее преследовался поляками за свои белорусские убеждения, но вскоре в новой власти разочаровался (по его словам, “ужасы и расправа НКВД так меня разочаровали, что я не мог дальше терпеть и отошел от работы”) [12, л. 13, 13 об.]. В качестве доказательства своей лояльности приводил также свидетельства односельчан в том, что он известен как человек религиозный, иконы из дому при советской власти не выбрасывал, посещал церковь, хранил дома Евангелие. Об этом же свидетельствовал и настоятель местного прихода [12, л. 14]. В результате начальник Поставского района постановил дело против обвиняемого прекратить.

Житель Поставского района М. был обвинен тремя полицейскими в коммунистической деятельности и преследовании людей в годы советской власти. Следствием было выяснено, что граждане, ныне выдвигающие обвинения против М., были осуждены в годы советской власти, но не по политическим мотивам и без участия в этом обвиняемого [13, л. 11]. Обвинения в коммунистической деятельности могли послужить ширмой для обычной пьяной драки, после которой виновные могли такими обвинениями пытаться отвлечь внимание властей от своих проступков. Например, осенью 1941 г. в одной из деревень Поставского района группа молодых людей под воздействием алкоголя завязала драку с применением холодного оружия, а наутро пострадавший подал жалобу в полицию, обвинив обидчика в том, что он симпатизирует советской власти, однако следствие подобные обвинения не подтвердило [14, л. 6]. Как видно, сложное наследие советской власти проявлялось в отношениях между жителями Западной Беларуси уже в первые месяцы оккупации. Осознавая, что просоветские симпатии в глазах оккупантов являются серьезным фактом, граждане использовали их как средство мести своим оппонентам.

Бытовые конфликты могли и не прикрываться ширмой обвинения в коммунистической деятельности. Несмотря на суровые оккупационные законы, беспорядки среди местного населения на бытовой почве имели место довольно часто. Так, 21.09.1941 г. на одном из хуторов Браславского района группа молодых людей

совершила нападение на дом одного гражданина, грозились убить бывших в доме мужчин, подвергнуть насилию женщин, ломали и резали ножом дверь, били окна. Как показало проведенное полицией следствие, причиной нападения стала ревность лидера нападавших к дочери потерпевшего, у которой в этот момент находился другой молодой человек [2, л. 10–12].

Таким образом, изучение различных аспектов повседневной жизни граждан в период немецкой оккупации ломает устоявшиеся стереотипы о том, что гражданское население Беларуси было целиком втянуто в борьбу с оккупантами. На основании архивных источников становится очевидным, что граждан волновала проблема выживания в сложнейших политических и социально-экономических условиях; имели место те же, что и в мирный период, правонарушения; на уровне бытовых отношений ярко проявилось сложное наследие польской и советской эпох.

Источники

1. Государственный архив Витебской области, ф. 2841, оп. 1, д. 1.
2. Там же, ф. 2847, оп. 1, д. 8.
3. Там же, ф. 2843, оп. 1, д. 19.
4. Там же, д. 17.
5. Там же, ф. 2840, оп. 1, д. 2.
6. Там же, ф. 2847, оп. 1, д. 19.
7. Там же, ф. 2840, оп. 1, д. 1.
8. Там же, ф. 2849, оп. 1, д. 3.
9. Там же, д. 4.
10. Там же, д. 6.
11. Там же, д. 9.
12. Там же, ф. 2843, оп. 1, д. 1.
13. Там же, д. 5.
14. Там же, д. 8.

Jevgeņijs Grebeņs

Daži Ostlandes iedzīvotāju ikdienas dzīves aspekti (Baltkrievijas ģenerālapgabala piemērs)

Kopsavilkums

Vācu okupācijas laikā Baltkrievijā atšķirības vietējo iedzīvotāju ikdienas dzīves ritējumā iezīmējās ne tikai armiju grupas “Centrs” aizmugures zonā nonākušajos austrumu rajonos, bet arī Baltkrievijas ģenerālapgabala robežās, kurā bija apvienotas gan Baltkrievijas PSR teritorijas līdz 1939. gadam, gan arī Rietumbaltkrievijas zemes, kuras Padomju Savienība

pievienoja Otrā pasaules kara sākumā. Ņemot vērā šo faktu, kā arī jēdziena "ikdienas dzīve" plašo nozīmi un daudzveidību, rakstā, izmantojot Baltkrievijas ģenerālapgabala piemēru, aplūkoti tikai atsevišķi Baltkrievijas iedzīvotāju ikdienas dzīves aspekti vācu okupācijas laikā.

Okupācijas laikā vācu varas iestādes stingri aizliedza izgatavot paštecināto degvīnu. Tāpat bargs sods draudēja personām, kuras uzdrošinājās parādīties reibumā sabiedriskās vietās. Tomēr nācās konstatēt, ka aplūkojamajā laika periodā "kandžas" tecināšana, neraugoties uz visiem aizliegumiem, notika regulāri un ievērojamos apjomos. Vietējā policija, kuras uzdevums bija cīnīties ar šiem pārkāpumiem, bieži vien arī iesaistījās minēto rīkojumu un aizliegumu pārkāpšanā.

Rietumbaltkrievijas iedzīvotāji samērā bieži vērsās pie vietējās administrācijas ar sūdzībām un norādēm par padomju varas veikto represiju faktiem. Šādus sūdzētājus vietējā un vācu okupācijas administrācija atzina par lojāliem pret jauno varu, un viņi saņēma noteiktu palīdzību vai arī netika sodīti par dažādiem sīkiem pārkāpumiem.

Baltkrievijas ģenerālapgabala rietumu reģionos vietējo iedzīvotāju sadzīves konfliktos bieži tika izmantotas apsūdzības par simpātijām pret padomju varu. Ņemot vērā vācu okupācijas varas attieksmi pret komunistiem un to līdzjutējiem, šādi apvainojumi bija ērts līdzeklis, lai atriebtos saviem ienaidniekiem. Zinādami, ka šādas apsūdzības noteikti novedīs pie izmeklēšanas un sodiem, atsevišķi cilvēki reizēm saviem nelabvēļiem adresēja pilnīgi nepamatotus apvainojumus. Tomēr ne vienmēr sadzīves konflikti ieguva šādu politisko pieskaņu. Neraugoties uz bargiem okupācijas varas likumiem, nekārtības vietējo iedzīvotāju starpā sadzīves nesaskaņu dēļ bija diezgan bieži izplatītas.

Tādējādi vācu okupācijas laika dažādo ikdienas dzīves aspektu izpēte lauž ierastos stereotipus, ka Baltkrievijas iedzīvotāji kopumā bija iesaistīti cīņā ar okupantiem. Arhīvu dokumenti pierāda, ka cilvēkus vispirms satrauca izdzīvošanas problēmas sarežģītajos politiskajos un sociāli ekonomiskajos apstākļos un notika tādi paši likumpārkāpumi kā miera laikā. Savstarpējās attiecībās un sadzīves konfliktos spilgti izpaudās poļu un padomju valdīšanas laika atstātais mantojums.

Some Aspects of the Daily Life of the Population of Ostland (Case study of Belarus General Province)

Jevgenij Greben

Summary

During the period of the German occupation of Belarus, the daily life of citizens differed not only among the eastern districts that were part of the rear zone of the army group "Centre", but also in the Belarus General Province that comprised not only the territories that had

been part of the Belarusian SSR until 1939, but also the lands of the western Belarus that were annexed to it at the outset of the Second World War. In view of this fact and considering the breadth of the notion "daily life", the author addresses only a few aspects of the daily life of the citizens of Belarus during the German occupation on the example of the territories of Belarus General Province bordering with other general provinces of Reichskommissariat Ostland.

During the occupation period, the German authorities strictly banned home brewing of alcohol. Appearing in a public place in an intoxicated condition was also severely punished. However, conclusion can be drawn that in spite of prohibitions in the given period home brewing was practiced regularly and in considerable amounts. The local police that was supposed to fight such malpractices, not infrequently themselves took part in the violation of the respective law.

Rather widely spread among the population of western Belarus were cases of appeal to the local administration by calling to their attention the fact of the respective citizens having suffered repressions from the part of the Soviet authorities. Such citizens were regarded by the local self-governing authorities and the German occupation administration as being loyal to the new rule and could expect some kind of assistance or go unpunished for different petty violations of law.

In the context of petty mutual conflicts among the citizens of the western districts of Belarus General Province, plaintiffs not infrequently accused their offenders of affinity for the Soviet rule. Considering the attitude of the German occupation authorities towards communists and their supporters, such accusations served as an excellent tool of revenge on one's enemies. Knowing that such accusations were bound to result in investigation and punishment, some citizens sometimes produced absolutely unsubstantiated accusations of affinity for Bolsheviks against their offenders. Not all mutual conflicts, however, were covered with the umbrella of accusations of communist activities. Notwithstanding the harsh occupation laws, discords among the local population for issues of daily life were rather frequent.

Thus, the study of various aspects of the daily life of citizens in the period of the German occupation breaks the established stereotype that the civil population of Belarus was wholly immersed in the struggle against the occupants. Basing on archival sources it becomes evident that citizens were concerned with the issue of survival under most harsh political and socio-economic conditions; violations of law took place in the same way as had been the case in the peacetime; concerning the social relations, the complicated legacy of the Polish and Soviet periods is clearly revealed.

Viktors Duks

Otrā pasaules kara norise Latvijā: militārās arheoloģijas devums un iespējas

Latvijas vēsturnieku aprindās valda nepatīsi izveidojies mīts par racējiem jeb militāro arheologu darbību un viņu sociālo piederību. Visbiežāk tos pieskaita kultūras un vēsturisko pieminekļu iznīcinātājiem, kapu izlaupītājiem vai apslēptu mantu meklētājiem. Šī neziņa kopumā rada pret militāro arheoloģiju vērstu negatīvu tendenci, un tas nedod iespēju izveidot pozitīvu dialogu starp profesionālajiem vēstures pētniekiem un amatieriem. Tāpēc šī ar militarismu saistītā arheoloģijas nozare ir pilnīgi jāatdala no pārējiem legāliem/nelegāliem arheologiem, kuru uzmanības centrā ir laikposms **līdz 20. gadsimtam**.

Amatierarheologu darbība ir cieši saistīta ar militāru priekšmetu kolekcionēšanu, un šajā sakarībā pieminēšanas vērts ir mīts par totālu Otrā pasaules kara mantu izvešanu no Latvijas. Rodas jautājums – kādu mantu? Vai sarūsējušu bruņucepuri un sapuvušu ieroci var uzskatīt par muzeja arhīva cienīgu eksponātu? Sanāk, ka metāllūžņu kaudzē guļošās artilērijas lādiņa misiņa čaulas ir metāllūznis, bet, ja tās parādās ārzemju kolekcionāra rokās, tad tā jau ir Latvijas izlaupīšana. Pašreiz ir vērojama gluži pretēja tendence – militāras lietas tiek ievestas Latvijā no Eiropas valstīm, ASV un Krievijas, kur pēdējos gados oficiāli tika atvērtas un izpārdotas noliktavas, kur glabājās morāli novecojis militārais aprīkojums.

Militārās arheoloģijas pētnieki ir visur tur, kur 20. gadsimtā ir risinājušās Pirmā un Otrā pasaules kara kaujas, un tie ir tieši tādi paši kā citu vaļasprieku indivīdi, kuri darbojas daļēji slēgtā sabiedrībā. Šie indivīdi kolekcionē priekšmetus, kas saistīti ar militāro tēmu, un tāpēc nav izslēgts, ka to starpā veidojas pircēja un pārdevēja attiecības.

Kas ir militārais arheologs vai tā sauktais racējs?

Militāro arheologu (racēju) darbību var iedalīt trijās grupās:

1. Pirmās grupas pārstāvjus var aprakstīt tēlaini. Visbiežāk tie ir trīs “gudrinieki”, no kuriem vienam ir pudele, otram – traktors, bet trešajam – ideja izrakt zināmā

vietā notriektu kara lidmašīnu. Tā izraktajā zemes vai purva kūdras kalnā tiek sajauktas iespējamā pilota mirstīgās atliekas, viņa personiskās mantas un lidmašīnas atlūzas. Var būt, ka meklētāji atradīs kādu ieroci un metāllūžņos nodos alumīnija gabalus, bet viņi noteikti dubļos iemīdīs vērtīgas Otrā pasaules kara skrejlapas, kā tas notika Inešu pagastā 2006. gadā. Pie šīs grupas pieskaitāmi karavīru kapu marodieri, kuri savas neprofesionalitātes dēļ uzskata, ka kritušie karavīri ir apbedīti ar ieročiem un apbalvojumiem.

2. Pie otrās kategorijas var pieskaitīt meklētājus – marodierus, kas plānveidīgi meklē vācu karavīru apbedījuma vietas un bezvēsts pazudušos karavīrus, kuru apbalvojumi un identifikācijas žetoni (turpmāk – ID) kļūst par precī, ko tirgo Latgalītē, Ikšķīles un citos krāmu tirgotāju un kolekcionāru saietos.
3. Trešā kategorija ir militārie arheologi, kas savu darbību balsta uz vispārpieņemtajām ētikas normām un pastāvošo valsts likumdošanu. Šīs grupas pārstāvji meklē un atklāj iepriekš minēto grupu pārstāvjus, kā arī regulāri veic izskaidrojošu darbu.

Kas interesē kara apbedījumu marodierus?

Racēju viendienīšu rīcību vada mīts, ka karavīrs apbedīts kopā ar to visu, kas tam ir bijis, ieskaitot ieročus, apbalvojumus, bruņucepuri, kā arī citu militāro aprīkojumu. Tā nav taisnība. Labākajā gadījumā kopā ar mirstīgajām atliekām ir iespējams pacelt karavīra satrūdējušus apbalvojumus, rotaslietas (arī laulības gredzenu) un zelta zobus. Autora praksē pēdējos desmit gados ir zināmi divi vai trīs piemēri, kad vācu karavīram ir bijis laulības gredzens vai zobu zelta protēzes.

Taču ir viena lieta, kas interesē marodierus – *profesionāļus*. Tie ir vācu armijas identifikācijas žetoni. Šajā referātā vairāk pieminēsim tieši ID žetonus, jo tos var apskatīt no dažādiem viedokļiem – kolekcionēšanas, pētnieciskā, tirdzniecības un ētikas viedokļa.

Kapu apgānīšanas tendence vairāk ir izplatīta Krievijā, Baltkrievijā un Ukrainā, kur tikai pēdējos gados attieksme pret vācu armijas kritušo karavīru apbedījumiem mainās uz labo pusi, lai gan tik un tā šajās valstīs attieksme pret tiem ir visai negatīva. Kaut arī ID žetoni ilgstoši atradušies kopā ar trūdvielām, tomēr uz tiem uzsistā karaspēka daļas nosaukuma abreviatūra var kļūt par labu precī melnajā tirgū. Oficiālajos vācu armijas apbedījumos ID žetoni ir pārļauzti uz pusēm – pie mirstīgajām atliekām atstāj žetona pusi ar diviem caurumiem* žetona augšējā malā, bet tādas pašas žetona

* Visplašāk ir izplatīti ovālas formas ID žetoni, kam augšējā daļā ir divi caurumi, bet apakšējā – viens. Caur diviem augšējiem caurumiem tika izvērtā aukla, lai to iekārtu kaklā, bet ir sastopami arī cita veida un formas ID žetoni.

pusītes var atrast arī karavīru dislokācijas vietās. Tāpēc ne vienmēr var uzskatīt, ka žetona puse ar diviem caurumiem ir gulējusi kopā ar karavīra mirstīgajām atliekām. Žetona puses melnajā tirgū ir mazāk pieprasītas nekā veseli ID žetoni. Kādā veidā tos iegūst? Pirmkārt, karavīri, mainot dienesta vietu vai militāro formējumu, iepriekšējos ID žetonus izmeta; otrkārt, kopā ar bezvēsts pazudušo karavīru, kas palicis ierakumā, virs zemes vai apglabāts pēc kaujas.* Melnajā tirgū ir pieprasījums, tādēļ tur parādās augstas kvalitātes viltojumi. Vēl vairāk. Viltojumi tiek izgatavoti uz oriģinālām ID žetonu sagatavēm ar oriģinālu zīmju uzsišanas ierīci. Kā tos atšķirt? Šādas žetona identitātes noteikšanas metodes nav.

Piemēram, apskatīsim divus ID žetonus. ID žetons nr. 1 ir īsts, bet ID žetons nr. 2 ir izgatavots tagad. Pēc pirmā vērtējuma šīs abas markas ir vienādi bojātas un apsūbējušas. Ja ID nr. 1 izraisa neskaidrus jautājumus par militāro formējumu, tad

1. attēls. ID žetons nr. 2

2. attēls. ID žetons nr. 1

neīstais ID žetons nr. 2 uzskatāms par oriģinālu. Analizējot sīkāk, redzam, ka žetonā nr. 2 ir uzsists pārāk daudz informācijas par šo militāro formējumu. Tātad pati lielākā kļūda! **SS-1/Pz Jag. Abt. 1 L.A.H.** Apzīmējot leibstandarta (*SS-Leibstandarte*) Ādolda Hitlera SS divīzijas tanku iznīcinātāja vienību, nekad netika minēts vienības numurs. Cipars **1** uz šī žetona ir lieks. Tagad analizēsime ID žetonu nr. 1. Iedziļinoties uz šīs markas uzsistajā informācijā, nākas secināt, ka žetona viltotājam nav bijis dažu burtu un ciparu. Burts **F** aizvietots ar burtu **I**, kam piesistas domu zīmes (–) simboli, tādā veidā tika uzsists burts **F**. Otrajā rindā aiz vārda “*STABSBATTR*” simbolu **I** gribētos lasīt kā burtu. Ja lasa tā, tad rodas jautājums par patiesumu. Var arī pieļaut, ka žetona gatavotājam nav bijis arābu cipara **1** un ticis izmantots romiešu **I**. Ja to tā atstātu, pētnieki izlasītu pareizi, bet tik un tā pieļautu kļūdu. Precīzi būtu šo vieninieku lasīt kā

* Bieži vien pēc kaujas kritušos karavīrus apglabāja civiliedzīvotāji un ne vienmēr uzmanību pievērsa kritušā karavīra identifikācijai.

romiešu ciparu I, jo vācu armijas saīsinājumos bataljonus un divizionus, kas atradās pulku sastāvā, apzīmēja tikai ar romiešu cipariem, bet bataljonus un divizionus, kas neatradās pulku sastāvā, apzīmēja ar arābu cipariem. Zinot visas žetonu saīsinājumu nianšes, ar pārliecību varam teikt, ka šī marka ir piederējusi **70. motorizētā mīnmetēju pulka I divizona štāba baterijai**.

Kāpēc tieši ID žetoni ir tik populāri? Izmantojot uz žetona uzsisto informāciju, ir iespējams vēsturiski izsekot konkrēta militārā formējuma kaujas ceļu.* Jāpaskaidro vēl viens nepatiess mīts par karavīru mirstīgo atlieku tirdzniecību vācu karavīru radniekiem. Teorētiski tas ir iespējams, praktiski – ne. Tikai tad, ja kopā ar karavīra kauliem ir atrodami kaut kādi dokumenti, kur fiksēts viņa vārds, pastāv iespēja atrast tā radniekus, jo Vācijas arhīvi privātpersonām un šaubīgām organizācijām nekādos apstākļos neizpauž ID žetona īpašnieka vārdu.

Kara upuru apbedījumi

Militārās arheoloģijas pētnieki Latvijā darbojas divās sabiedriskajās organizācijās – “Leģenda” un “Ordenis”, kuras saskaņā ar likumdošanas normatīvajiem aktiem veic bezvēsts pazudušo karavīru savākšanu, identifikāciju un pārapbedīšanu. Kopš 1995. gada ir atrasti un pārapbedīti vairāki tūkstoši Sarkanās armijas un nacistiskās Vācijas karavīru, no kuriem identificēti:

- vācu karavīri – 70 procenti;
- Sarkanās armijas karavīri – 10–15 procenti.

Jāpiemin, ka šie cilvēki karavīru mirstīgo atlieku savākšanu un identifikāciju veic par personiskajiem līdzekļiem.

Latvijas Republikas Satversmes aizsardzības biroja Totalitāro seku dokumentēšanas centra speciālists Ritvars Jansons 2007. gada 17. aprīļa preses konferencē par “melno” arheoloģiju izteicās, ka, neprofesionāli atsedzot karavīru mirstīgās atliekas, tiek zaudēti pierādījumi par to, kā cilvēks gājis bojā. Viņa iebildumiem var piekrist, bet rodas jautājums, vai Latvijā ir organizācijas un speciālisti, kas profesionāli spēj veikt Otrā pasaules kara upuru mirstīgo palieku pacelšanu. Vai šie speciālisti var precīzi noteikt karavīru vai partizānu, vācu vai Sarkanās armijas zemiņu un bunkuru būvniecības principus?*** Vai tas ir militārā hospitāļa sanitārais apbedījums, kaujā nepiefiksēts, vai pēc kaujas veikts apbedījums. Tādu oficiālu speciālistu Latvijā nav, bet ir militārie arheologi, kas precīzi spēj noteikt apbedījuma vietas raksturu un apstākļus.

* 1942. gada rudenī 5. lietuviešu policijas bataljons Staraja Rusas apgabalā izdarīja noziegumus pret civiliedzīvotājiem, 1945. gadā kapitulēja Kurzemes katlā, un tā komandieris bija Atans Štarkus-Monte.

** Šīs konferences ietvaros neminēju vietu un apstākļus, kur oficiālas organizācijas neprofesionalitāte “aizmīrsa” pacelt partizāna plaukstā saņņaugtu pistoli, bet bunkura ieejā – citu karotāju.

Vai militārā arheoloģija ir bizness?

Lai izskaidrotu šo jēdzienu, būtu jāatbild uz jautājumu, ko uzskata par biznesu? No vienas puses – jā. Dažam labam lauku iedzīvotājam šī nodarbe ir apvienota ar kaut kāda labuma gūšanu. No otras puses, citiem tas ir dārgs vaļasprieks. Laucinieks var pārdot par pieciem latiem sarūsējušu bruņucepuri vai sapuvušu ieroci, bet tik un tā to nevar uzskatīt par viņa darbu, jo ieguldītā enerģija un atradumi ne vienmēr sedz pat minimālās izmaksas.

Vai militāro arheologu profesionālās vēstures zināšanas ir pietiekamas, lai tās veicinātu sadarbību ar akadēmisko vēsturi?

Pasaulē strauji pieaug interese par Otro pasaules karu, un tas rada iespējas attīstīt veselu virkni komercstruktūru, kuru darbības virziens ir saistīts ar kara tēmu. Līdz šim pasaules legālie un nelegālie uzņēmēji izgatavoja, viltoja un tirgoja galvenokārt Trešā reiha karavīru militārās formas, apavus, apbalvojumus un citus ar Otro pasaules karu saistītus tirgū pieprasītus priekšmetus. Sākot ar 20. gadsimta beigām, sāka viltot Padomju Savienības militāros apbalvojumus, un tā radās iespēja valsts un privāto muzeju eksponātos oriģinālu vietā iekļūt viltojumiem. Rodas jautājums, kā atšķirt viltotu apbalvojumu no oriģinālā? Viena iespēja ir salīdzināt vienu priekšmetu ar citu, kam identitātes pakāpe ir augstāka. Lietojot šo metodi, ir iespējams kļūdīties, jo, piemēram, vācu kājnieku trieciennozīmju (3. att.) izgatavotāju bija vairāk par simtu – un tie ražoja vairāk par diviem simtiem šī apbalvojuma variantu.

Otra, ne mazāk svarīga un aktuāla tēma, kur lietišķi varētu sadarboties akadēmiskās vēstures speciālisti ar amatieriem, ir kultūras, mākslas un profesionālās kara vēstures atspoguļojums plašākai sabiedrībai, jo pēdējā laikā kinomākslā kara laika atspoguļojums ir zem katras kritikas. Netiek ievērotas pat karavīra uniformas sagatavošanas un valkāšanas vienkāršākās nianšes. Ko runāt par pēdējā laika spēlfilmu kvalitāti, ja padomju laika *supergrāvējā* “Septiņpadsmit pavasara mirkļi” galvenais varonis Štirlics vēl 1945. gadā staigā melnā SS uniformā, kas ir galīgi nepatiesi. Turklāt profesionālo vēsturnieku izteikumi par Otrā pasaules kara norisi Latvijā ne vienmēr atbilst tādām profesionālam līmenim, kādam vajadzētu būt. Piemēram, Tvnet 2007. gada 15. augustā publicētā ziņa **lelas malā izrok karavīru mirstīgās atliekas**. “*Var droši apliecināt, ka tie ir Sarkanās armijas karavīri. Par to liecina viņiem līdzās esošās mantas: katliņi, ieroči, ķiveres. Visticamāk, karavīri nogalināti 1944. gada septembrī, kad notika sīvas kaujas par Bausku,*” spriež vēsturnieks. *Karavīru mirstīgo atlieku atrašanās Dambja ielas malā apmēram zem 20 līdz 30 centimetru bieza zemes slāņa ļauj domāt, ka kritušie steigā*

3. attēls. Vācu karavīra apbalvojums –
triciennozīme

4. attēls

iegrūsti grāvī un viņiem uzbērta zeme. Karavīri nav apglabāti nedz zārkos, nedz arī ievīstīti teltenēs, kā tas nereti darīts ar citiem Sarkanās armijas karotājiem. Zemē ilgus gadus viņi gulējuši ar seju uz leju. Vēsturnieks [aut. labojums] spriež, ka tas norāda par Sarkanās armijas necilvēcisko apiešanos ne tikai ar ienaidniekiem, bet arī ar kritušajiem biedriem.

Kam vajadzīgi tik skaļi un nepatiesi paziņojumi? Ja šo “necilvēcisko” apbedīšanu būtu veikuši Sarkanās armijas karavīri, tad tie nebūtu atstājuši ieročus. Visticamāk, ka tos pēc kaujām apraka civiliedzīvotāji, bet nav izslēgts, ka karavīrus “apglabāja” sprādziens. Šis piemērs pierāda, ka Latvijas vēstures speciālisti, kā arī literāri akadēmisko darbu autori bieži vien savus izteikumus balsta savā politiskajā pārliecībā, jo daudzos darbos noprotams, ka krievi ir sliktie okupanti, ka amerikāņi sakāva nacistisko Vāciju, bet Latviešu leģions viens pats noturēja Kurzemes fronti.

Apbrīnu izraisa vēsturiskām tēmām veltītās izstādes. Ja pieņemam, ka muzeji ir tā vieta, kur iespējams ārpus skolas gūt papildu zināšanas, tad šis jautājums ir jārisina profesionāli. Vai, vērojot 4. attēlu, varam pieņemt, ka vēsturē ir pieļaujamas atkāpes no patiesības? Portupeju taču lika pār labo plecu un zem uzpleča.

Minētajos piemēros militārie arheologi un kolekcionāri ir gatavi sniegt vispusīgu un profesionālu informāciju. Līdz šim vēsturnieki – amatieri jau veiksmīgi sadarbojas ar Latvijas Okupācijas muzeju, izveidojot 2003. un 2005. gadā izstādes, veltītas latviešu

karavīriem SS leģionā un Sarkanajā armijā, konsultēja Krievijas kinoseriāla “Sarkanā kapela”* un spēlfilmas “Rīgas sargi” veidotājus.

Iespējams, ka lietuviešu policijas bataljonu pētniekiem būtu interesanti uzzināt, ka lietuviešu karavīri atradās Kurzemē, konkrēti – Grobiņas apkārtnē. Var būt, ka šī vieta bija kādas policijas vienības pēdējā dislokācijas vieta, kur sagaidīja kapitulāciju, jo 2007. gadā tika atrasti divi 10. lietuviešu policijas bataljona karavīru identifikācijas žetoni. Viens ID žetons nevar būt pierādījums tam, ka Latvijā ir bijuši šī bataljona karavīri, bet divi var būtiski papildināt pētījumu.

5. attēls. 5. lietuviešu policijas bataljona identifikācijas žetons

Nav oficiālu ziņu, ka 10. lietuviešu policijas bataljons būtu bijis Kurzemē. Ja pieņem, ka abi ID žetonu īpašnieki ir krituši,** tad tik un tā tas ir pierādījums tam, ka daļa šī militārā formējuma ir bijusi izvietota Grobiņā. Ja militārajās kartēs vai paziņojumos ir norādīta aizsardzības līnija, militārā formējuma štāba vieta vai apbedījumi, tad tomēr ir iespējama kļūda, kas radusies jau kara laikā, jo Otrā pasaules kara aizsardzības līnija bieži mainījās.

Viens no interesantākajiem pētījuma objektiem, kur akadēmiskā vēsture varētu apvienoties ar militāro arheoloģiju, būtu Otrā pasaules kara karavīru ierakumu sadzīves priekšmetu un apgādes problēmu pētīšana, kas cieši saistīta ar tālaika karojošo pušu ekonomisko stāvokli. Salīdziniet vācu un Sarkanās armijas karavīra mugursomas saturu un tās materiālu – iespējams, radīsies ideja zinātniskam darbam, kas atklās vēl vienu iemeslu, kāpēc Trešais reihs zaudēja karu.

* Krievijas kinostudijas seriāla “Sarkanā kapela” uzņemšanā konsultācija tika sniegta tikai attiecībā uz Latvijas teritorijā filmētajām epizodēm.

** ID žetoni ir pārlauzti, atrastas tās žetona daļas, kas tiek nosūtītas uz štābu, lai karavīru ieskaitītu kritušo sarakstā.

The Second World War in Latvia: Contributions and Opportunities of Military Archaeology

Viktors Duks

Summary

While working on the reburial of soldiers during the Second World War, the head of the search organisation Legend, Tālis Ešmits, found the remains of a dog amidst a series of soldiers' graves. Is that odd? Perhaps the soldiers of the Red Army purposefully buried the dog amidst German soldiers in support of the concept of a "Fascist dog". Later, however, the archives referring to fallen German soldiers showed that the dog was actually awarded the Iron Cross!

On 9 May 1945, a German soldier entered a farm. He gave the farmwife money and everything that could be of use. Then he asked her to wait a bit and then come to the edge of the forest. The soldier took a shovel and walked toward the forest.

Tālis Ešmits raised him up. His right arm was on his chest, and his skull was severely damaged by a bullet. Before his suicide, the soldier had folded up his coat and put it under his head. He left his boots on the side of the grave.

These are two examples. What information do they contribute to the study of 20th century military history? Has military research even paid sufficient attention to studies, which deal with military psychology and the philosophy of war? Have specialists looked at the relationship between people and animals? A dog was seen as a comrade in battle, just like a soldier. It was buried in a separate grave, and the fact was recorded. What are we to make of this? Is it not the case that similar examples were recorded in the ancient world?

A suicidal soldier? He survived six years of war and then killed himself when peace was at hand? And what method did he choose? According to the stories that have been told, he acted purposefully and in a considered way.

Perhaps this soldier's life could be studied further to learn more about him. His identification tag was found.

The attitude of scholarly history vis-à-vis military archaeology

The concept of military archaeology is not officially recorded in scholarly history, and at this time it exists at the amateur level.

Among Latvian historians, there are false myths about what diggers or military archaeologists do and what their social origins are. Often diggers are seen as people who are destroying cultural and historical monuments, as grave-robbers or searchers for hidden treasure. This creates negative opposition towards military archaeology, and prohibits

positive dialogue between professional and amateur historians. The sector of archaeology which is linked to militarism must be completely separated from other forms of archaeology, whether legal or illegal, that are focused on the time period up to the 20th century.

The activities of amateur archaeologists do very much involve the collection of military objects, which creates another noticeable myth about its being a “draconic” process in which items from the Second World War are brought out of Latvia. But what point is there to this claim? Surely, a rusty helmet or rotted weapon cannot be seen as a potential museum exhibit. The artillery shells that are found in a pile of scrap metal are scrap metal, but if a foreign collector gets his hands on some, then that is a robbing of Latvia? Sometimes the trend is quite the opposite – items of a military nature are brought into Latvia from European countries, the USA and Russia, where warehouses of out-of-date military equipment have been opened up in recent years, with everything that is in them being sold off.

Military archaeologists work in locations where there were the battles of the First and the Second World War during the course of the 20th century. They are individual hobbyists just like others, and then work in a partly closed group. These individuals do collect military artefacts, and it is not impossible that the relationship of buyers and sellers emerges amongst them.

What is a military archaeologist or what is popularly known as a digger?

The movement of military archaeologists (diggers) can be divided up into three groups:

1) The first can be described in vivid terms. These tend to be “smart guys”. One of them has a bottle of wine, another has a tractor, whilst a third has the idea of digging up a plane wreck in a specific location. The rest of this is that in an area of land or swamp, they might find the remains of a pilot, his personal property, and pieces of the plane. The searchers may find a weapon and turn it in to a scrap metal collecting centre as aluminium. They will certainly trample valuable Second World War leaflets into the mud – that is what happened at Ineši in 2006. Some of these people are marauders whose nonprofessionalism leads them to believe that soldiers were probably buried with their weapons and their medals.

2) The second group is also made up of marauders who engage in a planned search for the graves of German soldiers and lost soldiers. Any medals or identification tags which are found are sold at junk markets in Rīga and elsewhere, as well as at meetings of collectors.

3) Then there are the military archaeologists who work on the basis of universally accepted ethics and national laws. These are people who help to identify representatives of the aforementioned groups, and they engage in an ongoing process of explanation and information.

What is of interest to marauders?

The foolish digger is led by the idea that soldiers are buried with everything that they had upon their person when they were killed – all weapons, medals, helmets, etc. That is not true. At best the remains of a soldier will yield up rotted ribbons, jewellery (including wedding rings), and gold teeth. The author has engaged in military archaeology for an entire decade and can recall only two or three cases in which a German soldier was found with a wedding ring or gold teeth.

There is one thing, however, that is of interest to *professional marauders* – those are the ID tags of the German military. That will be our focus here, because tags can be viewed from various perspectives – collection, research, trade and ethics.

Desecration of graves is more common in Russia, Belarus and Ukraine, where it has only been in the last few years that attitudes toward the graves of fallen German soldiers have improved. Even so, attitudes remain quite negative in all three countries. ID tags have for decades been buried together with rotting materials, but they can still be a good product on the black market. In official German graves, the tags are broken in half, and together with the remains is one half of the tag with two holes at its upper edge. Similar half-tags can be found at places where soldiers were billeted. It is not always possible to guarantee that a half-tag with two holes was buried along with the remains of a soldier. Half-tags are less in demand on the black market than full tags. Where are those found? Soldiers who moved from one military unit or location to another sometimes threw out their old tags. Second, full tags can be found in the graves of unknown soldiers who remained in their trenches or were buried after battles. High-quality forgeries have appeared because of the demand in the black market. These are made from original tags and with original equipment to mark them. There is no true way of differentiating between real tags and the fakes.

One of the most interesting objects for study – and this is one in which scholarly historians could join together with military archaeologists – is the presence of household objects in the trenches of soldiers and the problems that were faced in terms of supply lines. This had everything to do with the economic situation of the countries that were at war. Just compare the contents and material of a German soldier's knapsack and that of a Red Army soldier, and perhaps that will lead to a scholarly paper which reveals one more reason why the Third Reich lost the war.

Heinrihs Strods

PSRS kaujinieki Latvijā (1941–1945)

Nekonvenciālā partizānu kara (mazais karš) nozīme 20. gadsimtā palielinājās līdztekus ieroču iznīcināšanas spēka pieaugumam. Partizānu karš bija iedarbīgs līdzeklis dažādos Otrā pasaules kara uzbrukuma un aizstāvēšanās operāciju laukos, taču nekur nespēlēja lielāku lomu kā Vācijas–PSRS karā Austrumu frontē. Šeit partizānu kustības nozīme aiz sabiedroto spēkiem palielinājās līdz ar Sarkanās armijas dziļāku virzīšanos savā zemē, palīdzot novilcināt laiku līdz sabiedroto mobilizācijai un ziemas akcijai.¹

PSRS partizānu (kaujinieku) darbība norisinājās Otrā pasaules kara otrajā posmā, kad Vācija un tās sabiedrotie vienlaikus cīnījās divās frontēs un, sākot ar 1943. gadu, nebija šaubu par Vācijas sakāvi un sabiedroto uzvaru. Taču PSRS propaganda un vēsture uzvaras laurus Otrajā pasaules karā centās pierakstīt tikai sev un saviem partizāniem (kaujiniekiem), tiem pieskaitot arī pretinieka aizmugurē darbojošās Sarkanās armijas regulārās vienības.

Otrā pasaules kara uzvarētāju versija pēc kara padomju historiogrāfijā spilgti izpaudās šī kara sastāvdaļas – PSRS partizānu (kaujinieku) vēstures skaidrojumā. Pieņemot, ka Eiropā tika uzvarēts nacisms,² tikai pateicoties PSRS un visas krievu tautas cīņai Vis-savienības Komunistiskās (boļševiku) partijas (VK(b)P) vadībā, PSRS partizānu darbība piecdesmit gadus tika politiski mitoloģizēta pēc PSKP CK Aģitācijas un propagandas (aģit-propa) daļas norādījumiem.³ Šīs mitoloģizācijas ietvaros padomju historiogrāfijā rakstīja, ka Lielā Tēvijas kara laikā (1941–1945) arī latviešu tautas 20 000 padomju partizānu un 80 000 viņu atbalstītāju LK(b)P vadībā spontāni cīnījās pret vācu fašistu iebrucējiem un paverdzinātājiem.⁴ Taču patiesībā, kā redzams no Latvijas partizānu kustības štāba (LPKŠ) ziņojumiem un PSRS Bruņoto spēku Augstākā virspavēlnieka mītnes Centrālā partizānu kustības štāba 1944. gada 7. janvāra ziņojuma J. Staļinam, LPKŠ rīcībā bija 812 kaujinieku,⁵ no kuriem Latvijā atradās mazākā daļa.⁶ Tāpēc saprotams, ka Amerikas Savienoto Valstu pētnieki jau 1956. gadā,⁷ Latvijas mūsdienu historiogrāfi (A. Ivanovs), kā arī vairāki mūsdienu krievu PSRS partizānu vēstures pētnieki⁸ uzskata padomju historiogrāfijā par PSRS partizāniem minētos datus un secinājumus par pilnīgi neizmantojamiem zinātniskajos pētījumos. Pie tādiem pieder lielākā daļa Latvijas PSR 1945.–1990. gadā publicēto darbu, kurus rakstījuši bijušie PSRS kaujinieku komandieri Latvijā vai arī autori, kuri centās

pārņemt PSKP "aģitpropa" tēzes Latvijā un pierādīt, ka visas tautas savās teritorijās, arī t.s. pakta zonā, izvērsa partizānu masveidīgu karu pret vācu iekarotājiem.⁹ Šis uzskats totalitārās komunistu propagandas un PSRS valsts cenzūras ietekmē joprojām saglabāties daudzu – sevišķi neaborigēno Baltijas iedzīvotāju vidū. Baltijas vēsturnieki pēc Baltijas valstu neatkarības atjaunošanas 1991. gadā starp vairākām t.s. sarkanajām tēmām nav pievērsušies VK(b)P CK propagandētā "mazā kara" pētīšanai,¹⁰ lai gan tā dabiskā izplatība, kā redzēsim, 1941.–1945. gadā patiesībā apstājās pie Baltijas valstu austrumu robežām.

Lai noskaidrotu, kā PSRS mēģināja organizēt "mazo karu", Latvijā 2003.–2006. gadā pirmo reizi veikti pētījumi PSRS Bruņoto spēku Augstākā virspavēlnieka mītnes Centrālā partizānu kustības štāba (CPKŠ) arhīvā Maskavā,¹¹ Latvijas partizānu kustības štāba (LPKŠ) arhīvā Rīgā,¹² Vācijas Federālā arhīva Militārārhīvā Freiburgā,¹³ kā arī Vācijas Federālajā arhīvā Berlīnē.¹⁴ Autoram nebija atļauts strādāt Krievijas Federācijas Aizsardzības ministrijas centrālajā arhīvā Podoļskā,¹⁵ kā arī PSRS Valsts drošības komitejas¹⁶ un PSRS Iekšlietu ministrijas arhīvā Maskavā, tādēļ nav pietiekami noskaidrota Galvenās izlūkošanas pārvaldes Latvijā iesūtīto specdienestu darbība.

Lai izmantotu PSRS komunistu Spānijas pilsoņu karā iegūto pieredzi, par PSRS IeTK 4. pārvaldes priekšnieka vietnieku un PSRS partizānu kuratoru jau 1942. gadā kļuva Spānijas republikāņu partizānu organizators PSRS IeTK valsts drošības vecākais majors Naums Eitingons (1899–1981),¹⁷ bet par LPKŠ priekšnieku – Spānijas pilsoņu kara dalībnieks pulkvedis Artūrs Sproģis (1904–1980). Lietuvā, Igaunijā un Baltkrievijā analogiskus štābus vadīja kompartijas pirmie sekretāri. PSRS "mazā kara" organizēšanu Latvijā gan veicināja, gan traucēja vairāki ģeogrāfiski, vēsturiski, politiski un sociāli cēloņi. PSRS kaujinieku darbības vēsturē Latvijā visai ievērojama pozitīva loma bija austrumu kaimiņu valstu Krievijas un Baltkrievijas topogrāfijai, klimatam un iedzīvotājiem. Lielie mežu un purvu plašumi, briesmīgā vides nekārtība, milzīgās sezonālās klimata svārstības nedeķa iespēju vācu okupācijas varai kontrolēt visu teritoriju. Tāpēc Krievijā, Osvejā, atradās LPKŠ kaujinieku bāze, Toropēcā – tranzīta aerodroms, Maskavā – LPKŠ. Kaut arī visvarenais totalitārais režīms militārās sakāves rezultātā tika pakļauts lielākām briesmām nekā demokrātiskā iekārta iedzīvotāju vidū,¹⁸ vecajās padomju republikās tas bija vairāk "iesēdies" nekā Latvijā, kur iedzīvotāji ar nepatiku atcerējās 1940.–1941. gadu un nenošodīja Vācijas armijas ienākšanu 1941. gadā. Pētījuma rezultātā noskaidrots, ka Latvijā 1941.–1945. gadā patstāvīgi no vietējiem iedzīvotājiem nav izveidojusies neviena bruņota pretošanās grupa, kas cīnītos par PSRS 1940.–1941. gadā pastāvējušās okupācijas varas atgriešanos. Tai pašā laikā iedzīvotāju noskaņojums, sevišķi sākot ar 1943. gadu, kļuva arvien negatīvāks arī pret Vācijas okupāciju, kas liedza Latvijai pat autonomiju, izsūtīja ap 20 000 iedzīvotāju piespiedu darbā uz Vāciju, mobilizēja t.s. brīvprātīgos SS leģionā utt. Pakta zonas nekrievu tautas piecieta daudzus nepatīkamus "vācu pasākumus". Vācu okupācijas vara palaida garām unikālu iespēju izmantot komunistu

apspiesto iedzīvotāju reliģiozitāti un uzstāties pret bezdievīgo komunistu varu.¹⁹ Taču šīs vācu okupācijas varas kļūdas bija mazākas par iedzīvotāju bailēm no 1940.–1941. gadā pārdzīvotā komunistiskā totalitārisma atgriešanās. Kaut arī Vācijas propaganda zaudēja uzticību, latvieši pretēji kaimiņu – krievu un baltkrievu iedzīvotājiem PSRS kaujiniekiem masveidā nepievienojās. Latvijā Vācijas armijas aizmugurē kopš 1941.–1942. gada no PSRS teritorijas ielūdināja PSRS specagentus (PSRS IeTK, VDTK, GIP – Galvenā izlūkošanas pārvalde), bet 1943.–1944. gadā arī PSRS partizānu skolās apmācītas, PSRS apbruņotas un apgādātas PSRS Sarkanās armijas grupas, kas patiesībā bija kaujinieki.²⁰ Partizānus, diversantus un kaujiniekus Vācijas armijas aizmugurē vācieši oficiāli sauca par Sarkanās armijas kareivjiem mūsu aizmugurē.²¹ Svarīgs PSRS kaujinieku uzdevums bija turpināt atkāpjošās Sarkanās armijas uzsāktu “izdedzinātās zemes” darbu, kā arī politiskā kontrole pār iedzīvotājiem. Latvijas tauta šos PSRS kombatantus neatbalstīja. Tā rezultātā PSRS partizānu karš uz Latviju netika “pārnests”, bet paši kaujinieki tika iznīcināti, izņemot Liepnas mežos Ziemeļlatvijā, Lubānas purvos Viduslatvijā un Dundagas mežos Kurzemē 1944. gadā, kur šie kaujinieki, pēc Vācijas armijas pavēlniecības datiem, varēja būt bīstami. Kara beigu posmā šiem kaujiniekiem pievienojās neliela krievu bēgļu, Sarkanās armijas gūstekņu un no Vācijas armijas mobilizācijas izvairījušos latviešu daļa. Parasti šie cilvēki bija bez ieročiem un veidoja kaujinieku t.s. neapbruņoto rezervi. Bez PSRS kaujiniekiem PSRS lidmašīnas Latvijā desantēja arī ieročus, munīciju, piegādāja viltus dokumentus un PSRS viltotas *ostmarkas*, par ko kaujinieki varēja algot aģentūru.

PSRS kaujinieki Latvijā to mazā skaita un tautas atbalsta trūkuma dēļ neuzbruka Vācijas armijas kolonnām, noliktavām, aerodromiem, bet no slēpņa uzbruka atsevišķiem karavīriem, dažas reizes mēģināja uzspriecināt transporta vilcienu sastāvus, kas devās uz Austrumu fronti, spridzināja dzelzceļa sliedes, tiltus. Cauri Latvijai gāja stratēģiski svarīgais dzelzceļš Varšava–Viļņa–Daugavpils–Pleskava–Ļeņingrada, kuram bija dubultplatuma sliedes (izņemot posmu no Daugavpils līdz Ostrovai). Kaut arī šī dzelzceļa līnija bija grūti apsargājama, jo gāja cauri mežiem un purviem, PSRS diversantiem te neizdevās apturēt satiksmi ne uz dienu. Dzelzceļa spridzināšanai Krievijā bija lielāka nozīme, jo tur ceļu uz simt kvadrātkilometriem bija desmit reižu mazāk nekā Vācijā.²² Galvenais kaujinieku mērķis bija Vācijas okupācijas varas zemākā civilpārvalde – policisti, pagastu valdes, pasta nodaļas, pienotavas. Tā kā Sarkanā armija nepiegādāja pietiekami pārtikas un apģērba, kaujinieki, sevišķi 1944. gadā, plaši nodarbojās ar marodierismu, pat simtiem ragavās no Krievijas un Baltkrievijas ierodoties Latvijā, lai sagādātu sev produktus, tādēļ 1944. gadā Vācijas okupācijas pārvalde Austrumlatvijas zemnieku saimniecību pašaisardzībai izdalīja apmēram simt automātu. Labākas sekmes kaujiniekiem kopā ar GIP izlūku grupām (Kurzemes ielenkumā 1944.–1945. gadā tādas bija vismaz 47²³) bija izlūkošanā. Četrdesmit divos ziņojumos CPKŠ Maskavā LPKŠ visai precīzi, ziņojumiem pievienojot apvidus un pilsētu kartes, norādīja Vācijas

armijas daļu un pretgaisa aizsardzības izvietojumu. PSRS kaujinieku darbības atdzīvināšanai Latvijā 1942.–1944. gadā plaši izmantoja PSRS civilo un militāro aviāciju, taču nemitīgie kaujinieku, ieroču un munīcijas masveida desanti (līdz 90%) 1943. gada beigās un 1944. gada sākumā liecināja, ka kaujinieki joprojām nedarbojas un Sarkanā armija centās tos “atdzīvināt”. Taču sarkano partizānu kara izvēršanai sekmju nebija. Tāpēc Kurzemes ielenkumā sāka kaujinieku un to apgādes vietā desantēt GIP izlūku grupas. Savukārt kaujinieki ne mazāk kā desmit reizi lūdza PSRS aviāciju bombardēt vismaz piecas Latvijas pilsētas, ieskaitot Rīgu, tā liecinot par PSRS kaujinieku un PSRS aviācijas darbības koordināciju.

PSRS kaujinieku darbība Latvijā nesastāvēja no militārās darbības vien, tajā ievērojama loma bija arī politiskajām, etniskajām un citām nemilitārām sastāvdaļām. PSRS totalitārā komunisma iekārtai tipiska PSRS kaujinieku darbības forma, izpildot CPKŠ 1942. gada rīkojumu, bija tautas ienaidnieku sarakstu sagatavošana un nosūtīšana PSRS VDTK rīcībā. Pašreiz apzināti 1944. gadā nosūtītie desmit tautas ienaidnieku saraksti uz 86 lappusēm ar 1372 personu datiem.²⁴ Lielākā daļa “tautas ienaidnieku” bija ierindas iedzīvotāji, kuri strādāja policijā, skolā, pastā, bet acīmredzot atteicās sadarboties ar kaujiniekiem. Pēc Latvijas reokupācijas 1944.–1945. gadā šos iedzīvotājus 2–3 dienu laikā arestēja, un viņu turpmākais liktenis nav zināms. Redzam, ka čekas “garā roka”²⁵ 1941.–1945. gadā sasniedza arī Latviju. Krievijā un Baltkrievijā PSRS kaujinieki tieši vai netieši uzstājās par padomju varas atjaunošanu, turpretī Latvijā, lai iegūtu no zemniekiem pārtiku, viņi nereti tēloja nacionālistus (P. Strautmaņa vienība), bet Maskavas raidījumi sākās ar neatkarīgās Latvijas valsts himnas atskaņošanu. PSRS kaujinieku komunistiskā propaganda, ko veica, izplatot skrejlapas, izdodot un iesūtot Latvijā dažus nelegālus izdevumus, kā arī mutvārdu propaganda atstāja mazāku ietekmi uz iedzīvotājiem nekā šinī pašā nolūkā veiktie radoraidījumi, arī latviešu valodā, no Maskavas, no kuriem varēja noprast faktisko stāvokli Austrumu frontē.

1944. gada augustā no 2600 kaujiniekiem,²⁶ kas savienojās ar Latvijā iebrukušo Sarkanā armiju, aptuveni 800 (30%) bija no PSRS iesūtītu Sarkanās armijas karavīru ar Sarkanās armijas dienesta pakāpēm,²⁷ PSRS algotu, apgādātu, apmācītu, PSRS leTK pārbaudītu kaujinieku. Pārējie bija izbēgušie Sarkanās armijas gūstekņi vai mobilizācijai izvairījušies neapbruņoti latvieši. Pēdējās divas grupas nekavējoši tika mobilizētas Sarkanajā armijā, bet pirmā grupa iekļāvās no PSRS ievestajā (ap 4000 cilvēku) Latvijas PSR administrācijā un kompartijā.²⁸

Nobeigumā minēšu dažas PSRS organizētā partizānu kara neveiksmes Latvijā.

Pirmkārt, PSRS kaujinieku instalēšana Latvijā pat Sarkanās armijas ofensīvas laikā 1943.–1944. gadā pierādīja, ka kaujinieki būtu spējīgi veikt savus uzdevumus un pārvērst kaujinieku kustību par pretošanās kustības bāzi, tikai pastāvot latviešu tautas atbalstam. Taču šāda atbalsta PSRS iesūtītajiem kaujiniekiem nebija, un kaujinieki nekļuva ne par

komunistiskās pretošanās organizētājiem, ne vadītājiem, jo tādas pretošanās kustības Latvijā nebija un to nebija arī iespējams izveidot. Latvieši neslēpa kaujiniekus, nesedza viņu operācijas un neglāba no vajātājiem; paši kaujinieki bija spiesti slēpt savas bāzes Liepnas, Lubānas un Dundagas mežu masīvos un purvos. Kaut arī latvieši un igauņi līdz 1918. gadam atšķirībā no lietuviešiem bija pavalstnieku tautas (*subject peoples*),²⁹ Otrajā pasaules karā tie pierādīja, ka kļuvuši par valsts tautu (*state people*). Latviešu tautas pilnīgi naidīgā attieksme pret PSRS kaujiniekiem bija galvenais PSRS partizānu kara izgāšanās cēlonis Latvijā,³⁰ lai gan Latvijā kā iespējamiem vārtiem uz Eiropu PSRS savu partizānu kustības organizēšanā pielika lielākas pūles nekā Lietuvā un Igaunijā.

Otrkārt, blakus latviešu tautas negatīvajam noskaņojumam pret totalitāro komunismu un bailēm no PSRS okupācijas varas atgriešanās no PSRS iesūtītajiem propagandistiem un partizānu kustības organizatoriem nebija panākumu arī Vācijas armijas aizmugures dienesta un Vācijas okupācijas civilās administrācijas labas kopdarbības rezultātā ar Latvijas palīgpoliciju un robežsargiem. Vācijas aizmugures armijas, civilpārvaldes un Latvijas pašpārvaldes pretpartizānu darbība izpaudās trijos galvenajos virzienos: pirmkārt, desantēto un ieplūdināto kaujinieku neitralizācija, otrkārt, Latvijas–Krievijas un Latvijas–Baltkrievijas robežapsardzība, treškārt, 1943.–1944. gadā Vācijas armijas ģenerālštābā izstrādātās pretpartizānu operācijas “*Sommerreise*,” “*Winterzauber*” un “*Heinrich*”, kas sākās Latvijas teritorijā, lai atbrīvotu no partizāniem Vācijas aizmuguri Krievijas un Baltkrievijas pierobežā. Šo pasākumu ietvaros notika aģentu infiltrācija PSRS kaujinieku grupās, patruļu un slēpņu darbība, apvidus ķemmēšana un operācijas pret civiliedzīvotājiem. Taču kopumā Vācijas pretpartizānu darbībā veiktie pasākumi bija ievērojami mazāki nekā tie, ko PSRS izmantoja savu kaujinieku iesūtīšanai.³¹

Treškārt, PSRS kaujiniekiem varēja būt panākumi kā tautas pretošanās kustības sastāvdaļai, kurai pretī stāvēja pirmās šķiras militārs spēks. Taču šie panākumi bija ļoti ierobežoti. Regulārās armijas karu var noteikt kā mēģinājumu ieņemt un noturēt pretinieka teritoriju, turpretī neregulārās armijas uzdevums ir traucēt vai novērst ienaidnieka ieņemtās teritorijas izmantošanu. Taču Latvijā šī PSRS iesūtītā “neregulārā armija” nespēja stāties pretī vācu armijai pat viņu pašu izraudzītajās vietās, bet gan tikai tādās, kas vācu armijai nebija taktiski nozīmīgas un kas vācu armijas spēku trūkuma dēļ netika ieņemtas. Lai kaujinieki spētu darboties pret Vācijas armiju, Vācijas armijai bija jābūt vājākai, bet tāda tā līdz pat kapitulācijai nebija. Tāpēc kaujinieki cīnījās tikai pret nacistu okupācijas zemāko – civilo administrāciju, civilajiem objektiem un kaujinieku neatbalstītajiem. PSRS kaujinieki Latvijā nespēja cīnīties pret Vācijas armiju ne 1941.–1942. gadā, kad tā uzvarēja, ne arī 1943.–1944. gadā, kad tā atkāpās. Kauju rezultātu Austrumu frontē 1943.–1944. gadā noteica Sarkanās armijas militārais pārākums pār Vācijas armiju. PSRS plaši izpropagandētais “visas tautas partizānu karš pret vācu fašistiskajiem iebrucējiem” un CPKŠ aizmugures ofensīvas plāni Sarkanās armijas uzbrukuma laikā

palika tikai PSRS militārās vadības sapņi uz papīra. PSRS kaujinieki Latvijā, ieskaitot arī viņu nodarītos dzelzceļa postījumus, veica tikai partizāna kara imitāciju, tāpat kā 1940. gadā imitācija bija “brīvās vēlēšanas” un “sociālistiskā revolūcija”. Pat pēc ārzemju autoru datiem, PSRS partizānu kustības ietekme PSRS uzvarā pār Vāciju kopumā bija visai apšaubāma.³² Taču Baltijas valstīs tā pilnīgi izgāzās, praktiski negūstot nekādus panākumus, kaut arī PSRS piepūle organizēt un imitēt spontānu “visas tautas partizānu karu komunistiskās partijas vadībā” pret vācu fašistiskajiem iebrucējiem Baltijā bija liela. Tas pierāda, ka “lielajā karā” var uzvarēt armija bez tautas atbalsta, bet “mazajā karā” bez tautas atbalsta kaujinieki ievērojami palīdzēt regulārajai armijai nespēja.

Atsauces un komentāri

- 1 Howell, E. M. The Soviet Partisan Movement 1941–1945. Departament of the Army Pamphlet, no. 20–244. – Washington, 1956, p. III.
- 2 PSRS un tagadējā Krievijas oficiālajā historiogrāfijā to dēvē par fašismu, kas pastāvēja Itālijā.
- 3 Горяева Г. М. Политическая цензура в СССР, 1917–1991. – Москва, 2002, с. 365.
- 4 Latvijas padomju enciklopēdija, 5.2 sēj. – Rīga, 1989, 227. lpp.
- 5 Krievijas Valsts sociālpolitiskās vēstures arhīvs (turpmāk – KVSPVA), 69. f., 1. apr., 23. l., 12. lp.
- 6 Strods, H. PSRS kaujinieki Latvijā, 1941.–1945. – Rīga, 2006, 226. lpp.
- 7 “No Soviet secondary sources were used because of their general unreliability”. – Howell, E. M. The Soviet Partisan Movement 1941–1944 ..., p. 215.
- 8 Другая война / Под ред. Ю. А. Афанасьева. – Москва, 2002; Боярский В. Партизаны и армия. История утерянных возможностей. – Минск, 2003.
- 9 V. Samsons, A. Raškevics, V. Savčenko u.c.
- 10 Estonia 1940–1945. – Tallinn, 2006.
- 11 KVSPVA, 69. fonds, Центральный штаб партизанского движения при ставке Верховного Главнокомандования.
- 12 Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 302. fonds.
- 13 Bundesarchiv Deutschland Militärarchiv (turpmāk – BA-MA).
- 14 Bundesarchiv Deutschland (BA).
- 15 Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации.
- 16 Центральный архив Федеративной службы безопасности Российской Федерации.
- 17 Лубянка. – Москва, 1997, с. 33.
- 18 Армстронг Дж. Советские партизаны. Легенда и действительность. 1941–1945. – Москва, 2007, с. 56.
- 19 Havell, E. M. The Soviet Partisan Movement 1941/1944. – Warszawa, 1956, p. 105.
- 20 Kampfteilungen, Combatants.
- 21 Nachrichten über Bandenkrieg, Nr. 1, 03.05.43. OKH. FdeH.O. – 3, 738.
- 22 BA-MA, RH 20–29, ID711. S. 38–40, Militärgeographische Angaben über europäischen Russland.
- 23 Strods, H. PSRS kaujinieki Latvijā, 1941.–1945. – Rīga, 2006, 178., 179. lpp.
- 24 LVA, 302. f., 1. apr., 68. l., 21. u.c. lp.
- 25 Армстронг Дж. Партизанская война. – Москва, 2007, с. 275.
- 26 LVA, 302. f., 2. apr., 29. l., 4., 8., 10. lp.
- 27 Turpat, 82. l., 37. lp.

²⁸ *Strods, H.* PSRS okupācijas administrācija Latvijā // Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2004: Cīņa par Baltiju. – Rīga, 2005, 133.–155. lpp.

²⁹ *The Soviet Partisan Movement, 1941–1944.* – Warszawa, 1950, p. 8.

³⁰ *Армстронг Дж.* Советские партизаны ..., с. 79.

³¹ Turpat, 55. lpp.

³² Turpat, 56. lpp.

Die kämpfenden Aktivisten der UdSSR in Lettland (1941–1945)

Heinrihs Strods

Zusammenfassung

Die Rolle des nichtkonventionellen Partisanenkampfes bzw. des kleinen Krieges vergrößerte sich im 20. Jahrhundert parallel zur zunehmenden Vernichtungskraft der Waffen. Der Partisanenkrieg des Zweiten Weltkriegs auf den Operationsfeldern auf den Operationszonen diverser Angriffs- und Verteidigungsoperationen war ein wirksames Mittel – nirgendwo jedoch spielte er eine grössere Rolle als im deutsch-sowjetischen Krieg an der Ostfront. Die Tätigkeiten der sowjetischen Partisanen bzw. Kämpfer vollzog sich in Lettland vor allem in der zweiten Hälfte des Zweiten Weltkriegs, als seit etwa 1943 keine Zweifel mehr an der Niederlage Deutschlands bestand. Die Siegerversion der UdSSR-Propaganda behauptete, dass unter der Führung der lettischen kommunistischen Partei (Bolschewiki) spontan 20.000 Letten als sowjetische Partisanen und 8.000 weitere als Unterstützer dienten. Jedoch geht aus Berichten des lettischen Stabs der Sowjetpartisanenbewegung an Josef Stalin hervor, dass nur 812 Kämpfer in einigen russischen Kompanien zur Verfügung standen, von denen sich wiederum nur ein kleiner Teil auf lettischem Gebiet aufhielt. Aufgrund ihrer geringen Anzahl und der mangelnden Unterstützung seitens der lettischen Bevölkerung griffen die sowjetischen Truppen weder marschierende Truppen, noch Lager oder Flugplätze der Wehrmacht an. Das Hauptangriffsziel der Partisanen war die untere Zivilverwaltung der deutschen Okkupationsmacht: Polizisten, Gemeindeverwaltungen, Postämter und Molkereien.

Zwischen den Kämpfern waren Spionagegruppen der Hauptverwaltung für Aufklärung der Roten Armee und Abteilungen des NKWD und KGB UdSSR, die die Listen der "Volksfeinde" für Moskau vorbereiteten.

Die Installation sowjetischer Kämpfer in Lettland fand sogar während der Offensive der Roten Armee in den Jahren 1943/44 keine Unterstützung seitens der lettischen Bevölkerung und so waren die Sowjets gezwungen, ihre Stützpunkte in den Waldmassiven und Sümpfen von Liepna, Lubāna und Dundaga zu verstecken. Die negative Haltung gegenüber den Letten in den Jahren 1940–1941 zur Zeit der ersten sowjetischen Okkupation zeigte Wirkung und machte es der in Lettland eingesetzten "irregulären Armee" unmöglich, die Wehrmacht wirksam zu bekämpfen, selbst während deren Rückzugs 1943/1944. Der von der Sowjetpropaganda geschaffene Mythos vom "Partisanenkrieg des ganzen Volkes" war eine Irritation und ein auf Papier gebannter Traum der Leitung der KP der UdSSR.

**BALTIEŠU KARAVĪRI
OTRĀ PASAULES KARA FRONTĒS:
JAUNI AVOTI
UN PĒTNIECĪBAS IESPĒJAS**

**BALTIC WARRIORS ON THE FRONT-LINES
OF THE SECOND WORLD WAR:
NEW SOURCES AND RESEARCH
POSSIBILITIES**

Ilze Jermacāne

Sarkanās armijas 201. latviešu strēlnieku divīzija (1941. gada augusts – 1942. gada oktobris) Latvijas Valsts arhīva dokumentos: avoti, informācija, nozīme

Ieskats vēsturē un pētījuma aktualitāte

Pētījuma aktualitāte

Apzināt un rakstīt par tiem latviešiem, kas dienēja Sarkanajā armijā Vācijas un PSRS kara laikā (1941–1945), Latvijas vēstures izpētes kontekstā šobrīd kļūst arvien aktuālāk, jo tas ir aptuveni 100 000 Latvijas iedzīvotāju liktenis un tā ir daļa Latvijas vēstures. Nepieciešams lauzt stereotipus par Sarkanajā armijā karujošajiem latviešu karavīriem, pievērsties jautājumiem par Latvijas iedzīvotāju iesaistīšanu tajā, cīņas motīviem, sociālajiem apstākļiem. Padomju laika pētījumos šīs problēmas tika aplūkotas vai nu tendenciozi, vai arī nemaz. Viens no veidiem, kā to izdarīt, ir apzināt Latvijas un ārvalstu arhīvos pieejamos dokumentus, kur minēta 201. latviešu strēlnieku divīzija.

Pievērsties Latvijas Valsts arhīva (turpmāk – LVA) materiāliem kā izpētes objektam par Sarkanās armijas 201. latviešu strēlnieku divīzijas (turpmāk – 201. divīzija) vēsturi kopš pavēles izdošanas par tās dibināšanu 1941. gada 3. augustā līdz tās pārdēvēšanai par 43. gvardes divīziju 1942. gada 5. oktobrī noteica vairāki faktori.

Pirmkārt, domājams, ka LVA priekšteča – Centrālā Valsts Oktobra revolūcijas un sociālistiskās celtniecības arhīva¹ fondos pārsvarā bija dokumenti, kuri atklāj padomju varas darbības dažādas izpausmes. Jāatzīmē, ka LVA iespējams rast vienas no spilgtākajām dokumentārajām liecībām par padomju periodu – ne tikai lietišķas un cilvēciski emocionāli atsvešinātas, daļēji statistiskas ziņas, bet arī dokumentus, kuru saturs atšķiras no pārējā LVA materiāla. LVA fondu apzināšana rāda, ka pieejamais materiāls par Vācijas–PSRS karu ir apjomīgs un daudzpusīgs.² Tās ir pavēles, saraksti, kauju žurnāli, kartes, rīkojumi, oficiālā sarakste, kā arī karavīru personiskie dokumenti – dienasgrāmatas, atmiņas un vēstules. Oficiālo dokumentu klāstā karavīru personiskie dokumenti ir savdabīgs papildinājums pavēlēm, kauju operāciju žurnāliem, sarakstiem un cita veida oficiāliem dokumentiem.³ Otrkārt, materiāls par latviešu karavīriem Sarkanajā armijā padomju periodā ir izmantots vienpusēji,

to pierādīja padomju periodā izdoto avotu un pētījumu krājumos ievietoto atsauču salīdzināšana ar arhīva materiāliem.⁴ Šķiet, ka padomju periodā, pastāvot noteiktai ideoloģijai, jautājumi par tiem tūkstošiem cilvēku, kas dienēja Sarkanajā armijā, traktēti nevis patiesi, bet gan tā, kā bija nepieciešams valdošajai PSRS ideoloģijai, apzināti izvairoties no atsevišķu dokumentu izmantošanas. Tāpat jāatzīmē, ka arhīva materiāli jau pēc faktoloģiskās nozīmības vērtējami dažādi: ne visi dokumenti no dokumentārā viedokļa būs svarīgi patiesības noskaidrošanā. Treškārt, ierobežotās pieejamības dēļ izmantota tikai daļa arhīva fondu, kuros informācija par karavīriem atlasīta un pasniegta vienpusēji.⁵ Vairums dokumentu par šiem notikumiem atslepenoti nesen, piemēram, Latvijas Komunistiskās (boļševiku) partijas Centrālās komitejas (turpmāk – LK(b)P CK) dokumenti. Arī pēdējos piecpadsmit gados, rakstot par latviešu karavīriem, publikācijās maz izmantoti LVA materiāli, uzticīgi paliekot pie padomju periodā veiktajiem vēsturnieka Vasilija Savčenko pētījumiem.⁶ Ceturtkārt, hronoloģiski izvēlētais posms ir divīzijas pirmais kara gads, kas raksturīgs ar vairākiem ļoti spilgtiem notikumiem: pavēle par tās izveidošanu 1941. gada 3. augustā, pulcēšanās un apmācības Gorohovecas nometnē, došanās uz fronti, lai piedalītos kaujās pie Maskavas 1941. gada decembrī – 1942. gada janvārī, dzīve pusbadā Staraja Rusas purvos 1942. gada pavasarī.

Pētījuma mērķis: analizēt apzināto avotu kopumu par 201. latviešu strēlnieku divīziju laikposmā no tās dibināšanas līdz pārdēvēšanai un tās nozīmi Otrā pasaules karā izpētē. Skatīt, kādu informāciju par latviešiem Sarkanajā armijā satur dokumenti un kāda ir konkrētās informācijas nozīme. Raksta mērķis nav sagraut mītus par latviešiem Sarkanajā armijā kā par laimīgiem, uzvaru alkstošiem cīnītājiem; ir svarīgi spert pirmo soli, lai noskaidrotu šo cilvēku motīvus, izjūtas, izzināt, kādēļ devušies karot svešā karaspēkā. Jāapzinās, ka iepriekšējos pētījumos izmantotie avoti jau radījuši zināmu priekšstatu par šiem dokumentiem. Taču jāatbrīvojas no vienpusības, paplašinot pētījuma loku no politiski motivētu faktu atlases dokumentos, pievēršoties sociālajam aspektam, tādējādi neaizmirstot cilvēciskā faktora nozīmi dokumentos.

Ieskats divīzijas vēsturē

Pirms pievērsties dokumentu raksturojumam, ir svarīgi iezīmēt 201. divīzijas pirmā kara gada vēstures galvenās tendences. 1941. gada 3. augustā Valsts aizsardzības komiteja pieņēma lēmumu organizēt kvalitatīvi jaunu formējumu – latviešu strēlnieku divīziju. Tieši tajā dienā PSRS Valsts aizsardzības komitejas priekšsēdētājs Josifs Staļins parakstīja lēmumu, kurā noteica:

1. Pieņemt Latvijas K(b)P CK priekšlikumu nodibināt Latvijas strēlnieku divīziju, iekļaujot to Ziemeļrietumu frontes sastāvā.

2. Uzdot Latvijas K(b)P CK un Latvijas PSR Tautas komisāru padomei kopīgi ar Ziemeļrietumu frontes štābu formēt Latvijas strēlnieku divīzijas no bijušās strādnieku gvardes karavīriem, milicijas, partijas un padomju darbiniekiem, kā arī citiem Latvijas pilsoņiem, kas evakuēti uz Padomju Krievijas Federatīvo Sociālistisko Republiku.⁷

Jāatzīmē, ka 1941. gada 22. jūnijā, sākoties Vācijas–PSRS karam, mobilizācija netika uzsākta, tomēr doma par savu karaspēka vienību latviešu vidū bija aktuāla. To pierāda augusta sākumā Latvijas K(b)P CK sekretāra Jāņa Kalnbērziņa VK(b)P CK sekretāram Georgijam Maļenkovam iesniegtais projekts par Latvijas strēlnieku divīzijas izveidošanu.⁸ Līdz ar to tika uzsākta Sarkanās armijas nacionālo formējumu izveide Vācijas–PSRS kara laikā. Latviešu strēlnieku 201. divīzija bija pirmais nacionālais formējums Sarkanajā armijā Otrā pasaules kara sākumā.⁹ Par divīzijas izveides vietu tika izraudzīta Gorohovecas nometne netālu no Krievijas pilsētas Gorkijas. Jauno divīziju formēja galvenokārt tikai no padomju režīmam uzticamām personām, kaut arī tās rindās bija daudzi vienkārši “līdzī aizrautie”¹⁰. Divīzijas sastāvā ietilpa 92., 122. un 191. strēlnieku pulks, 220. artilērijas pulks, 10. atsevišķā zenītartilērijas baterija, 170. atsevišķais sakaru bataljons, 53. atsevišķais sapieru bataljons, 112. atsevišķā izlūku rota, 49. medicīniski sanitārais bataljons.¹¹ Pastāv uzskats, ka augustā–septembrī divīzijā ieradās pārsvarā brīvprātīgie, vēlāk mobilizētie – lielākoties latvieši no Sibīrijas un Padomju Savienības dienvidaustrumu republikām. Pakāpeniski arī Gorohovecas nometnē nonāca tie Latvijas iedzīvotāji, kuri pirms tam bija atradušies Ziemeļaustrumu, Volhovas un Ļeņingradas frontes karaspēka vienībās. Līdztekus tiem divīziju veidoja arī Latvijas evakuēto iestāžu darbinieki, dažādu karaspēka daļu karavīri, arī PSRS dzīvojošie mobilizētie latvieši. 201. divīzijā iekļāvās arī dzīvi palikušie 24. teritoriālā korpusa karavīri. Jāatzīmē, ka 1941. gada jūnijā no Latvijas uz PSRS evakuējās apmēram 70 000 cilvēku, no kuriem 50 000 bija Latvijas iedzīvotāji, pārējie – Sarkanās armijas militārpersonu ģimenes locekļi, kā arī iebrāucēji no Padomju Savienības. 1941. gada oktobra sākumā jaunizveidotajā 201. latviešu strēlnieku divīzijā bija 10 877 karavīri. Divīzijas nacionālais sastāvs: 51 procents latviešu, 26 procenti krievu, 17 procenti ebreju, 3 procenti poļu un 3 procenti citas tautības. Pēc vecuma: līdz 20 gadiem – 11 procenti, no 21 līdz 30 gadiem – 47 procenti, no 31 līdz 40 gadiem – 35 procenti, vecāki par 40 gadiem – 7 procenti.¹² Par 201. divīzijas komandieri kļuva bijušais Sarkanās armijas Ģenerālštāba akadēmijas vecākais pasniedzējs pulkvedis Jānis Veikins; par divīzijas komisāru iecēla Edgaru Birzīti, kurš krita Maskavas kauju laikā dažus mēnešus vēlāk; par divīzijas štāba priekšnieku apstiprināja pulkvedi Indriķi Paegli, kuru nedaudz vēlāk, pastāvot nopietnām nesaskaņām starp divīzijas un Ziemeļrietumu frontes vadību, 1942. gada martā cīņu laikā pie Demjanskas atbrīvoja no amata.

Pirmais kara gads raksturīgs ne tikai ar līdzdalību sīvās kaujās pie Maskavas, Staraja Rusas, Demjanskas placdarmā un Staraja Rusas purvos. Tas ir laiks, kad daudzi pirmo

reizi saskārās ar ieročiem un vārdu “karš” un devās uz fronti, lai necilvēciskos apstākļos cīnītos gan savu, gan Padomju Savienības izvirzīto mērķu vārdā. Tas ir laiks, kad rodas pirmie varoņi un daudzi bezjēdzīgi iet bojā. Kauja seko kaujai, aizdomīgums, šaubas, nemākulība un cīņa par saviem mērķiem ir karavīru sabiedrotie. Simboliski latviešu karavīru piedalīšanās vācu–padomju karā pirmo posmu noslēdz 43. gvardes divīzijas nosaukuma piešķiršana 201. latviešu strēlnieku divīzijai 1942. gada 5. oktobrī.

Avoti: dokumenti – laikmeta liecinieki

Pirmajā brīdī apzināto dokumentu apjoms rada apjukumu, jo to ir daudz, un tikai pilnīga visu fondu apzināšana veido vispusīgu ainu, kad top skaidrs, ka LVA apzinātie dokumenti par minēto tēmu pēc struktūras klasificējami oficiālajos un personiskajos. Šāds dalījums konkrētāk iezīmē arhīvā pieejamo kolekciju raksturu un paver plašākas iespējas latviešu karavīru darbību aplūkot no vairākiem aspektiem: politiskā, militārā un sociālā, kā arī precīzāk apjaust dažādos definējumus – problēma, jēdzieni, prioritātes u.c. Lai nonāktu pie šāda pieņēmuma, nepieciešams raksturot LVA fondus kopumā.

Divīzijas vēstures kontekstā vieni no būtiskākajiem ir **PA-101. – LKP CK fonda dokumenti**. LKP CK fonds kā vēstures avots jaunākajos pētījumos par divīziju izmantots maz, jāatzīmē vien vēsturnieka Jāņa Riekstiņa publikācija par mobilizāciju Sarkanajā armijā 1944. gada rudenī.¹³ Atcerēsimies, ka LKP CK koordinēja un kontrolēja divīzijas izveidi un tās darbību. Uzmanība jāpievērš PA-101. fonda diviem aprakstiem – 1. un 4., kuros atrodama divīzijas pirmā kara gada sarakste ar LK(b)P CK vadību – sekretāru Jāni Kalnbērziņu un Latvijas Tautas komisāru padomes priekšsēdētāju Vili Lāci. Soli pa solim hronoloģiskā secībā iespējams izsekot atsevišķu problēmu evolūcijai, vēlmei tās risināt un – nespējai atrisināt. Tieši Centrālās komitejas dokumentos ir informācija par tās lomu divīzijas dibināšanā. 1. apraksta 54. lietā “Slepenā sarakste militārajos jautājumos” ir informācija par divīziju, kas klasificēta kā slepena un nav bijusi pieejama pētniekiem.¹⁴ Grifs “*Секретно*” (“Slepeni”) vai “*Совершенно секретно*” (“Pilnīgi slepeni”) ir uz visiem apzinātajiem dokumentiem. Šajos dokumentos nepārprotami lielākoties ir sarakste starp partijas vadību un 201. divīzijas komandieri Jāni Veikinu un komisāru Edgaru Birzīti par stāvokli divīzijā. Sarakstes saturs atklāj divīzijas izveides un sākumposma darbības problēmas, kā arī to dažādo vērtējumu. Apzinātie dokumenti liecina, ka šāda sarakste notikusi regulāri; no vienas puses, tie ir bijuši tikai ziņojumi, bet, no otras puses, “kliedzieni pēc palīdzības”. Piemēram, E. Birzīša un J. Veikina vēstulē LK(b)P CK vadībai, datēta ar 1941. gada 5. oktobri, jaušams izmisums un pamatproblēmu uzskaitījums – ieroči, transports un vecākais komandējošais sastāvs.¹⁵ Otru grupu nosacīti veido dokumenti, no kuriem var izsekot līdzī mobilizācijai divīzijā: pavēles par iesaukšanu, kā un ko mobilizēt, no kādiem apgabaliem, kāda

vecuma iedzīvotāji. Dokumentiem jāpievērš uzmanība, jo tie rosina izvērtēt citur saņemtos skaitļus par brīvprātīgo lielo procentu, pastāvot jautājumam par mobilizēto un brīvprātīgo patieso skaitu. Ir arī unikāli dokumenti, kuros fiksēta dažāda statistika: divīzijas skaitliskais sastāvs, ieroču daudzums, apģērba daudzums, dažāda statistika par bojā gājušajiem un ievainotajiem. Ir arī J. Kalnbērziņa un V. Lāča vēstule Stalīnam, kurā sniegta informācija par divīzijas izveides gaitu.¹⁶ Tā datēta ar 1942. gada 2. oktobri. Vēstule formāla un pamatā atšķiras no partijas vadības sarakstes ar divīzijas vadību.

Strukturāli un saturiski identisks ir arī PA-101. fonda 4. apraksts, kurā apkopota divīzijas sarakste ar partijas vadību 1942. gada pavasarī, vasarā un rudenī.¹⁷ Princips šiem dokumentiem ir tāds pats kā 1. aprakstā. Divīzijas jautājumi tiek risināti 1., 3. un 7. lietā. 3. lieta klasificēta kā "Slepenā sarakste par 201. (vēlāk 43.) latviešu gvardes strēlnieku divīziju". 1. lieta klasificēta kā "LK(b)P CK atskaites par 1942. gadu un LK(b)P CK strādājošo un armijā iesaukto darbinieku saraksti", 7. lieta – "Slepenā sarakste par palīdzību ievainotajiem un slimajiem, frontei un frontiniekiem, kritušo karavīru ģimenēm". Tomēr, iepazīstoties ar dokumentiem, jāatzīst, ka tieši 3. lietā meklējama informācija par norisēm divīzijā.

Tā kā tie ir avotu oriģināli, tad lielāka uzmanība jāpievērš saturiskajai informācijai. Vēstules un dokumenti nav grupēti tematiski, bet hronoloģiski. Līdz ar to pastāv iespēja precīzāk izsekot hronoloģiskajai notikumu attīstībai. Tā ir slepenā sarakste, tāpēc, vērtējot no avotpētnieciskā viedokļa, lielāku nozīmi tā iegūst kā informatīvais avots. Jāatzīst, ka, tāpat kā citos gadījumos, šaubas raisa jautājums – vai dokumenti ir visi un cik tie ir ticami, lai gan faktiski nav iemesla tiem neticēt. Galvenais ir dokumentos konstatētā informācija par LK(b)P CK lomu divīzijas sākotnējā darbības posmā, īpaši pirmajos mēnešos.

Viens no nozīmīgākajiem, samērā maz pētītajiem un padomju periodā vienpusīgi apskatītajiem fondiem ir **PA-301. fonds – "Lielā Tēvijas kara vēstures komisija"**, kura tika izveidota jau 1942. gadā ar LK(b)P CK Propagandas un aģitācijas pārvaldes rīkojumu. Tās mērķis bija dokumentēt un savākt informāciju par latviešu karavīru cīņām. Jāatzīst, ka gan komisijas, gan arī fonda izveides mērķis ir bijis viens – ar propagandas paņēmieniem parādīt latviešu karavīrus gan kā cīnītājus, gan kā uzvarētājus pār nacismu. To apliecina fondā savāktu dokumentu saturs. Nozīmīgi ir tie dokumenti, kuros pieejamā informācija varēja kaitēt padomju karavīra tēlam. Fonds ir unikāls, ja mēs to aplūkojam no avotu, bet ne no kara izpētes viedokļa, jo tas ietver ļoti plašu atšķirīgu avotu klāstu: no oficiālajiem divīzijas darbības dokumentiem (gan oriģināliem, gan kopijām no Krievijas Aizsardzības ministrijas arhīva) līdz karavīru personiskajiem dokumentiem – vēstulēm, atmiņām, dienasgrāmatām. Materiāli fondā daļēji sākti vākt jau 1942. gadā, izveidojot divīzijas daļās komisijas, kuru uzdevums bija – *".. uz to pamata*

*mēs audzināsim savu jaunatni, tāpēc nepieciešams visā nopietnībā, atbildībā attiekties pret vākšanu un visu materiālu noformēšanu, kas izgaismo mūsu daļu kaujas ceļu*¹⁸. Fondu veido trīs apraksti, pēc kuriem iespējams izsekot latviešu dalībai Lielajā Tēvijas karā. Faktiski fondā apzināts un sistemātiski apkopots viss materiāls par latviešiem PSRS 1941.–1945. gadā. Protams, ņemot vērā gan fonda izveides laiku, gan mērķi, jāapzinās, ka apkopotais materiāls ir vienpusīgs un atbilstošs noteiktai ideoloģijai: 1. apraksts “Dokumenti no 1942. līdz 1944. gadam” – vēstures komisijas izveides dokumenti, karavīru privātā sarakste, atmiņas, savāktas jau kara laikā, līdz ar to sevišķi nozīmīgas. 2. aprakstā iekļauti 1941.–1945. gada dokumenti. Tie ir avotu oriģināli par atsevišķiem divīzijas darbības aspektiem. 2. aprakstā apkopotās divīzijas kaujas lapīņas un sienas-avīzes jāuzskata par unikālām laikmeta liecībām. Tās sagrupētas pa karaspēka daļām hronoloģiskā secībā. Laikmeta liecība ir arī 1. aprakstā apkopotās nozīmīgāko divīzijas notikumu dalībnieku atmiņas, kritušo saraksti, izgriezumi no avīzēm, albumi, vēstules u.c. Faktiski latviešu formējumu dzīve kara laikā tikusi dokumentēta un saglabāta. 3. aprakstā ir informācija par divīzijas LK(b)P pirmorganizācijas darbību. Sevišķi uzmanība jāpievērš 1. lietai, kurā atrodas 1941. gada 6. septembra vērtīga informācija par 201. divīzijas partijas pirmorganizācijas konferenci. Daudz nozīmīgāka informācija ir 3. aprakstā, kurā ievietotas Krievijas Aizsardzības ministrijas arhīva 20. gadsimta 60. gados izgatavotās dokumentu kopijas par 201. latviešu strēlnieku divīziju.¹⁹ Tur ir kaujas pavēles (66. lieta), pavēles, kas attiecas uz 201. divīziju (67.–71. lieta), politiskie ziņojumi par 201. divīziju (81., 82. lieta), operatīvie ziņojumi par kaujas darbību (91.–93. lieta), izraksti no kauju žurnāla (98. lieta), apbalvojamo saraksti (102. lieta), dažāda sarakste starp partijas vadību un divīzijas vadību, ziņojumi utt. Ņemot vērā, ka tās ir kopijas, informācijai jāpieiet kritiski. Vairākās lietās tika konstatēti izgriezti vai arī aizkrāsoti teksti. Pilns teksts uzzināms tikai no šo lietu oriģināliem, kas atrodas Krievijas Aizsardzības ministrijas arhīvā.

Fonds aptver arī citu militāro formējumu, kuros bija iesaistīti Latvijas iedzīvotāji, vēsturi.²⁰

Ne mazāk vērtīgs pēc struktūras un satura ir arhīva **185. fonds**: Lielā Tēvijas kara dalībnieku dokumenti, jo tajā apkopoti personiska rakstura dokumenti. Fonds nav veidots, savācot materiālu no dažādām iestādēm oficiālā ceļā.²¹ Dokumentu nodošana arhīvā bijusi mērķtiecīga un apzināta, attiecīgā laika politiskās iekārtas realizēts pasākums. Fonds veidots 20. gadsimta 70. gadu otrajā pusē un 80. gadu sākumā. 185. fondu veido seši apraksti,²² kas kopumā sastāda 326 lietas jeb 4, 3 lineāros metrus.²³

Šie Vācijas–PSRS kara dalībnieku personiskie dokumenti laika ziņā aptver ne tikai kara gadus, bet iesniedzas arī pirmskara un pēckara laikā. Tās ir atmiņas, dienasgrāmatas, vēstules, dzejoļi, zīmējumi un fotogrāfijas. No laikmeta liecību viedokļa vērtīgākās ir tieši Sarkanās armijas latviešu karavīru vēstules. Tās rosina apzināt,

kāda satura liecības par latviešu karavīriem sniedz, ko stāsta par karavīru sadzīvi, cīņas motīviem un izpratni par karu. No vēstulēm iespējams ne tikai rast informāciju par kara notikumiem, bet arī pirmām kārtām apjēgt to, balstoties uz vēstules autora piedzīvoto. Katra atsevišķa vēstule ir daļa no kopējā stāsta par karu. Jāapzinās arī, ka cilvēki cīnījās noteiktos apstākļos, dažādu notikumu iespaidā bija izveidojies varbūt pat atšķirīgs priekšstats par karu un savu dalību tajā, mērķiem un motīviem. Vēstulu nozīme ir nevis to devums kopējās kara pētniecības tendencēs, bet gan konkrēti tajās atspoguļotā Latvijas iedzīvotāju cīņa. Katra no 185. fondā apkopotajām 5527 vēstulēm ir ļoti personiska, individuāla un emocionāla, aiz katras vēstules ir konkrēts cilvēks, viņa izjūtas un motīvi, kas kara notikumu kopējā pētniecībā veido būtiskāko daļu. Ņemot vērā nepietiekami pētītos latviešu karavīru cīņas motīvus un izjūtas vācu–padomju karā, vēstules veido fonu, kas līdzi ar atmiņām, dienasgrāmatām un vēl dzīvi palikušo karavīru liecībām varētu būt atsevišķs pētījums.

Materiāli par Sarkanās armijas 201. divīzijas attiecīgo laikposmu meklējami arī **PA-200. fondā – “LKP CK Sociālpolitisko pētījumu institūta fonds”**. Fonda 9. aprakstā “Atmiņas” atrodamas arī atsevišķu divīzijas dalībnieku atmiņas, apkopotas 20. gadsimta 80. gados. Vienas no vērtīgākajām ir 9. aprakstā 880. lietā ievietotās 201. divīzijas štāba priekšnieka un divīzijas komandiera pulkveža Indriķa Paegles atmiņas, kas uzrakstītas laikā no 1962. gada marta līdz 1986. gada 28. februārim.²⁴ Jāpiekrīt atmiņu recenzentam, ka: “*Atmiņās ļoti sīki stāstīts – kā liekas, ar dokumentiem rokās – par 201. latviešu strēlnieku divīzijas kauju ceļu pie Maskavas, Staraja Rusas no 1941. gada decembra līdz 1942. gada martam. Visi notikumi izklāstīti no štāba darbinieka viedokļa un vietas.*”²⁵ Te gan varētu arī oponentēt, jo atmiņās diezgan daudz tiek atklātas karavīru ikdienas problēmas. Tās ir savdabīgs protests pret Sarkanās armijas vadību. Nozīmīgas ir arī gvardes jaunākā seržanta Georga Landes atmiņas – 40 lapaspusēs iespējams izsekot viņa skatījumam par 201. divīzijas 92. pulka gaitām no 1942. gada maija līdz 1942. gada decembrim.²⁶ Atmiņas tapušas laikā no 1979. gada līdz 1986. gadam. Autors saistošā valodā sniedz vēstījumu par ikdienu frontē. Jāatzīmē arī 113. lieta ar A. Bedriša frontes piezīmēm.²⁷

Šķiet, viens no vērtīgākajiem un līdz šim šādā kontekstā neapskatītiem avotiem ir **1986. fonda** 1. un 2. apraksta to bijušo 201. divīzijas karavīru krimināllietas, kuri sodīti par dažādiem noziegumiem pret padomju valsti.²⁸ Te sastopama pretēja rakstura informācija, kur divas dominantes – noziegums un sods – ir kā rezultāts protestam. Izsekojams arī to karavīru liktenis, kuri 1941. gada rudenī un 1942. gada pirmajā pusē dezertēja no divīzijas, padodoties vācu gūstā, vai arī savā karaspēka daļā protestēja pret pastāvošajām nekārtībām un iekārtu. Kā zināms, padomju valstī, kur bija totalitāra iekārta, skaļi pausta neapmierinātība parasti beidzās ar arestu un sodu. Tika apzināts piecdesmit septiņu cilvēku liktenis, un krimināllietās atklājās, ka 33 cilvēki sodīti 1942. gada aprīlī

un maijā, t.i., tad, kad kļuva zināma Sarkanās armijas nespēja risināt cilvēku problēmas, kā arī vienaldzība pret tām. Izrādās, ka pārbēgšana pie vāciešiem visaktuālākā bijusi 1942. gada aprīlī–maijā, kad norisa kaujas Staraja Rusas purvos.

Šie ir oficiāli dokumenti, nonākuši arhīvā kā oficiālas noteikta laika liecības, arī netieša liecība par laiku, kad tie kļuvuši par arhīva dokumentiem. Tāpēc svarīgs ir gan to tapšanas, gan arī arhīvā nonākšanas laiks. Raugoties no dokumentu ārējām pazīmēm, protams, tās ir liecības par tapšanas laiku, vietu, autoriem, noteiktu politisko iekārtu, sludināto ideoloģiju: kara laika atmiņu rakstīšanas tradīcijas vērojamas PA-301. fondā jau kara laikā savāktajās atmiņās, vēstulju rakstīšanas tradīcijas tiek atklātas 185. fonda karavīru vēstulēs. Oficiālās sarakstes metodika vērojama PA-101. fonda dokumentos. PA-301. fonda 2. apraksta sienasavīzes un kaujas lapiņas ne tikai liecina par propagandas veidiem, bet arī atklāj noteiktas šādu dokumentu veidošanas tradīcijas. Gan dokumentos lietotā retorika, piemēram, vārdi “fašisms”, gan stils arī ir laikmeta liecinieki.

Nodaļas ievadā tika minēti divi avotu veidi: personiskie un oficiālie. Kāda atšķirība? Atmiņas, vēstules, dienasgrāmatas – kā tās atšķiras no rīkojumiem, politiskajiem ziņojumiem, LK(b)P CK biroja sēžu stenogrammām un sarakstes ar divīzijas vadību. Pirmajā gadījumā ir cilvēks. Pat tad, ja materiāls savākts kā propagandas uzskates un audzināšanas metodiskais līdzeklis, tik un tā cilvēks nevar “pazust” bezpersoniskumā. Bezpersoniskums nav raksturīgs arī divīzijas vadības vēstulēm, kas adresētas LK(b)P CK vadībai. Protams, arhīva dokumenti var atšķirties no muzeju fondos esošajiem. Zināma problēma ir dokumentu saglabāšanās pakāpe, jo daudzviet vērojami tā sauktie dziestošie teksti, kas būtiski tuvina dokumentus bojāejai.

Informācija: jaunu atzinumu meklējumi

Arhīva dokumenti savu vērtību iegūst tad, ja tiek izmantots to saturs, nevis tie aizpilda tikai plauktus. Pats par sevi dokuments ir noteiktas saturiskas informācijas nesējs. Šajā gadījumā atlasīti tikai tie, kas sniedz vēstījumu par pirmajiem četrpadsmit divīzijas darbības mēnešiem. Jau iepriekš aprakstītais daudzu fondu duālais raksturs rada lielāku iespējamību veikt objektīvāku pētījumu. Gan tieši, gan netieši dokumentus iespējams grupēt tematiski. To atvieglo jau iepriekš zināmais par divīziju, taču tieši tas novelk robežšķirtni starp zināmu notikumu aprakstu un avotos atrodamo jauno informāciju: militāru norišu izklāsts, sadzīve un sociālais aspekts, mentālais aspekts (karavīri karā, cilvēks karā, savas nacionālās identitātes saglabāšanas mēģinājumi). Tā ir atšķirīgu problēmu pastāvēšana divīzijā visu apskatāmo laikposmu. Tieši problēmu izklāstam avotos būtu jāpievērš pastiprināta uzmanība, jo tie ir netieši informācijas nesēji par problēmām, kas atrodamas gan cenzētajās 185. fonda karavīru vēstulēs, gan PA-101. fonda dokumentos.

Problēmas caurauž arī politiskos ziņojumus un divīzijas partijas konferences stenogrammas. Spilgti tās izpaužas atmiņās, bet vēl krasāk savu izpausmi sasniedz VDK krimināllietās, apstiprinot šur tur vācu laika presē lasīto vai šobrīd kaut kur pakļīdušās runas par masveida dezertēšanu.

PA-101. fonda dokumenti apstiprina minējumus un hipotēzes par badu, bēgšanu no armijas, attieksmi pret komandējošo sastāvu. Šajos dokumentos saturiski dominē trīs lietas: komandējošais sastāvs, ieroču problēmas, transporta trūkums. Rezultāts ir bēgšana pie pretinieka, naidīgu elementu rašanās, bads un nāves gadījumi bada dēļ, nespēja pienācīgi veikt savus uzdevumus. Uzmanība jāpievērš oficiālajām vēstulēm ar grifu "Slepeni" – tajās tiek atsegtas problēmas. Dokumentos iespējams izsekot divīzijas sākumposmam un tās veidošanas mehānismam līdz pat dažādos PSRS reģionos dzīvojošo latviešu nonākšanai Gorohovecas nometnē un LK(b)P lomai divīzijas izveidē. Tā, piemēram, PA-101. fonda 1. apraksta 54. lietas 24. lapā dokumentēts Valsts aizsardzības komitejas lēmums nr. GKO-383c, datēts ar 1941. gada 3. augustu, ko parakstījis Staļins: "Pieņemt Latvijas KP CK piedāvājumu par Latvijas strēlnieku divīzijas izveidošanu un tās iekļaušanu Ziemeļrietumu frontē."²⁹

Kādā citā dokumentā minēts divīzijas **skaitliskais sastāvs** 1941. gada 4. oktobrī. Šķiet, ka šie skaitļi tiek pieņemti kā absolūtā patiesība: komandējošais sastāvs – 758 vīri, jaunākais komandējošais sastāvs – 1300, ierindnieku – 8819 karavīru. Kopā 10 877 militārpersonas, kas ieradušās no Gorkijas, Ivanovas, Tulas u.c. reģioniem.³⁰ Šāds uzskaitījums norāda arī latviešu bēgļu atrašanās vietas Krievijā, kas var palīdzēt, pētot pilnīgi neapzināto "aizmuguri" jeb vācu–padomju kara laikā Krievijā dzīvojošo latviešu likteni. Te arī ziņas par divīzijai piederošajiem zirgiem: 448 jājamzirgi, 690 artilērijas zirgu, pavisam 2709 zirgi. Dažas dienas vēlāk ziņojumā lasāms, ka uz Gorohovecu nosūtīja latviešus līdz 45 gadu vecumam, derīgus karadienestam.³¹ 1941. gada 2. oktobra ziņojumā J. Kalnbērziņš un V. Lācis J. Staļinam ziņo, ka 70 procentu esot brīvprātīgo, no tiem 15 procentu komunistu. Tieši šie skaitļi vēlākajā historiogrāfijā ieguva oficiālu nozīmi.³² Vai šīs personas var saukt par brīvprātīgām, ja tā paša gada 21. augustā J. Kalnbērziņš un V. Lācis vēstulē PSRS aizsardzības tautas komisāram V. Ščadenko lūdž steidzami no Jaroslavas, Ivanovas, Kirovas, Molotovas, Penzas, Gorkijas, Sverdlovas, Omskas un Novosibirskas nosūtīt uz divīzijas formēšanas vietu Gorohovecā Latvijas PSR pilsoņus ne vēlāk kā līdz 25. augustam – brīvprātīgos, kā arī karaklausībai pakļautos – ne tikai latviešus, bet arī ebrejus un krievus no Latvijas PSR teritorijas.³³ Šāda sarakste liecina par stihiskumu, kā arī par šīs kampaņas apmēriem. Līdztekus tam darbojās arī propaganda, izmantojot rakstnieka Andreja Upīša uzsaukumu latviešu tautai celties uz bruņotu cīņu.³⁴

Partijas fondā saglabājušies dokumenti, kuru sevišķi daudz ir PA-301. fondā, par problēmām ar komandējošo sastāvu. Zināms, ka jārisina bija komandieru kadru trūkuma

jautājums. Tieši šeit parādījās staļiniskā terora politikas sekas, jo “vecajiem” vienkārši neļāva būt vadībā. Varbūt tāpēc to sevišķi asi atsevišķos dokumentos uztvers divīzijas komandieris J. Veikins, atzīmējot, ka *“mums jāizmanto tas komandējošais sastāvs, kāds mums ir, citu komandieru mums nav un nebūs”*³⁵. Tiek minēta gan jauno komandieru nevēlēšanās mācīties, gan tas, ka vairāk uzmanības jāpievērš vecajiem, pieredzes bagātajiem komandieriem. *“Mums ir gadījumi, kad mūsu vecos, nopelniem bagātos komandierus izmet laukā. Es jau divus satīku, tā nedrīkst darīt. Tādā veidā var izšķērdēt lielas bagātības.”*³⁶ Rezultātā no divīzijā nepieciešamajiem deviņiem strēlnieku bataljonu komandieriem trūka sešu. Karavīri tika sagatavoti vāji, bet kaujas apstākļos tas nozīmēja lielus upurus. Dokumentos šādu ziņojumu ir sevišķi daudz un secinājumi formulēti – vājš politiskais darbs nozīmē tikai vienu – neapmierinātību un dezertēšanas mēģinājumus. Komandieru sastāvam izdevās atrast tikai atsevišķus cilvēkus no Latvijas bijušās armijas virsnieku vidus. Jāpiekrīt uzskatam, ka padomju režīms bija sagravis Latvijas karavīru pēctecības saikni gan Padomju Savienībā, gan Latvijā.³⁷ Divīzijas un pulku štābi tika komplektēti no Maskavas kara apgabala štāba kadru nodaļas atsūtītajiem virsniekiem. Pamatā vidējo komandējošo sastāvu veidoja Sterlitamakā izvietotās Rīgas kājnieku karaskolas 1941. gada 8. septembra izlaidums. 1941. gada 5. oktobra vēstulē divīzijas komandieris Jānis Veikins un komisārs Edgars Birzītis ziņo Jānim Kalnbērziņam, ka nav atrisināts jautājums par rezerves rotu. Uzmanību dokumentā saista minētie 100 cilvēki, definēti kā tādi, kuri jāattīra no partijas rindām politisku motīvu dēļ, un izeja saskatāma to nosūtīšanā uz darba nometnēm. Tajā pašā laikā tiek atzīts, ka trūkst vecākā komandējošā sastāva, sevišķi pulku vecāko. Trūkst autotransporta, kaut arī solīts. Lūdz palīdzību trīs lietās: bruņojums, transports un komandējošais sastāvs.³⁸ Ar 1942. gada 17. jūliju datēta J. Veikina vēstule J. Staļinam, kurā lasāms arī, ka: *“Atsevišķi rotu komandieri un poljitruki [no krievu val. – politiskie vadītāji. – I. J.] parādīja nepietiekamu kaujassparu, tāpēc tika nošauti kaujas laukā vai arī nodoti tiesai.”*³⁹ Šeit tie varbūt ir tikai vārdi, lai izceltu savus nopelnus, tomēr ir zināms, ka bija gan represijas, gan nesamierināšanās.

Dominanti turpina **sociāla** un **saimnieciska** satura jautājumu risināšana. Daudz ikdienišķu, pat virspusēju ziņojumu, kuros tiek lūgts transports, lauka virtuves, maizes cepamās krāsnis.⁴⁰ 1942. gada 28. februārī lūgums piešķirt 400 zirgu, lai pārvestu artilēriju.⁴¹ Steidzīgi pārdislocējot divīziju, atstāts Rietumu frontē viss riteņu transports un daudzas mantas, piemēram, “zābaki”, – tā svarīga piebilde. J. Veikina vēstulē J. Kalnbērziņam 1942. gada 4. jūlijā tiek minēti fakti: papildinājums 2000 cilvēku, kopā esot 8500 cilvēku, tie pārguruši. Ēdot normāli, tomēr daļa kareivju joprojām slimojot. Skaidrs, ka sadzīves problēmas pastiprināja dabas apstākļi – izmirkuši ceļi kavē apgādi un pārvietošanos. Trūkst bruņojuma – vismaz 1000 šauteņu ierindas sastāvam. Vissmagākais stāvoklis joprojām esot ar transportu, jo ir tikai 700 zirgu iepretim

2417 paredzētajiem, tikai 27 automašīnas, no tām 10 sasistas. Vārdi “ļoti lūdzu, palīdziet...” skan kā izmisums. Grūtības ar apaviem, to ir 600 pāru, taču nav iespējams atvest.⁴² Šādā sarakstē atklājas divīzijā pastāvošās problēmas un savdabīga utopija. Dokumenta “izvilkums” atklāj pastāvošo problēmu kopumu, kas var šķist pat abstraktas un nesaprotamas mūsdienu cilvēkam.

Problēmu bloku partijas dokumentos turpina pārtikas jautājuma risināšana. Tas ir tik jūtīgs, jo, no vienas puses, – vai karavīram pieņemt vai nepieņemt ideju cīnīties, no otras puses, – ja nav ko ēst, kas gan par karotāju un kādas idejas par “lielo uzvaru” var būt. Iespējams, ka to saprata arī divīzijas vadība, jo pārtikas trūkums ir nepārprotami saistīts ar ļoti daudzajiem pārbēgšanas gadījumiem pie vācu armijas. Viens no uzskatāmākajiem ir LK(b)P CK sekretāra Žaņa Spures ziņojums Latvijas Tautas komisāru padomes priekšsēdētājam V. Lācim un LKP CK sekretāram J. Kalnbērziņam. Ziņojuma saturs atklāj informāciju par pārtikas nepietiekamību divīzijā laikā, kad divīzija tikko bija atkāpusies no Staraja Rusas purviem. “No 1942. gada 23. līdz 30. maijam divīzijas medicīnas punktā reģistrēti 332 cilvēki ar diagnozi – stipra novājēšana. Viņu skaitā 112 cilvēki pilnīgi bezspēcīgi un 18 no vājuma nomira. Katru dienu divīzijas medicīnas punktā tiek reģistrēti no 20 līdz 40 novājēšanas gadījumi (aiz pārtikas trūkuma).”⁴³ Seko atzinums, kas izriet no iepriekš rakstītā, ka tas mazina divīzijas kaujas spējas un “to izmanto naidīgi noskaņoti elementi savos pretpadomju aģitācijas nolūkos”⁴⁴. Raksturīgs citāts partijas Centrālās komitejas dokumentos un VDK krimināllietās: “Ja mūs tik slikti baros, es pāriešu pie vāciešiem.”⁴⁵ Skaidrs, ka pastāvēja pārbēgšanas problēma, un nebija jau iespējams ar to cīnīties – pat ja pārbēdzēji tika noķerti, problēmu tas neatrisināja. Spriežot pēc dokumentos rakstītā, ziņojumi par grūtībām ar pārtiku turpinājās. Tā, piemēram, dažas dienas vēlāk tiek ziņots, ka ceļi ir slikti, transports dažkārt kursē reizi 6–7 dienās, piegādā vecas, nolietotas automašīnas. Lūdz to nedarīt. Min skaitļus – vairāki desmiti miruši no spēku izsīkuma. Arī nepietiekamā pārtika ir iemesls, kādēļ tik daudz dezertēšanas gadījumu. Te arī minēta pārbēgšanas, bada un novārgušo problēma.⁴⁶ PA-101. fonda 4. apraksta 3. lietas 37.–53. lapā ir slepens ziņojums Latvijas K(b)P CK 1. sekretāram J. Kalnbērziņam un Latvijas PSR TKP priekšsēdētājam V. Lācim par 201. latviešu strēlnieku divīzijai sniegto medicīnisko palīdzību. Ziņojums attiecas uz laikposmu no 1942. gada 13. līdz 31. augustam. No 1941. gada 20. decembra līdz 1942. gada 1. augustam 11 000 ievainoto. Sīkas statistiskas ziņas pa mēnešiem – cik, kur, kas ievainots. Vērā ņemama sadaļa par “Novārgušo (izmocīto) problēmu”. Aprīlis, maijs, jūnijs, jūlijs – tie ir mēneši, kad šādu slimnieku ir visvairāk, jūnijā – 1043. Tie ir tā sauktie novārgušie un ar olbaltuma trūkuma tūsku saslimušie. Jūnijā miruši 20 slimie. Secinājums, ka tie miruši no orgānu darbības traucējumiem nepietiekamā uztura dēļ – “bijuši arī gadījumi, kad kaujinieki, neatejot no ložmetēja vai neatstājot ierakumus, miruši no novārguma”⁴⁷. Par uztraucošu tiek atzīts fakts,

ka daudzi nav kaujasspējīgi un daudzi miruši. Tiek konstatēta nolaidība, kādēļ mazvērtīgais uzturs un ilgstoša uzturēšanās mitrumā. Tā, piemēram, vidēji pārtikā bijis tikai 3350 kaloriju dienā. Vienīgi vitamīni, kas piegādāti divīzijai, ir C vitamīna koncentrāts un pašgatavotais skuju nostādinājums.⁴⁸ Konstatējams arī apliecinājums, ka bijušas problēmas ar ievainoto aprūpi, jo dažkārt ievainotie 15–20 km vesti uz operāciju 12–14 stundas.

Vairākos iepriekš minētajos dokumentos ir ziņojumi, kur atzīts, ka pārbēgšana pie vācu karaspēka ir nopietna problēma. Tāpat minētas problēmas ar komandējošo sastāvu, pārtiku un apģērbu. Divīzijas komandieris J. Veikins 1942. gada 21. maijā J. Kalnbērziņam ziņo arī par pāriešanu pie *“ienaidnieka”* [domāts – pie vāciešiem. – I. J.]. Minēts arī konkrēts iesaukto skaits – *“7000 – droši vien, ka krievi”*⁴⁹. Atzīts, ka pārbēgšanas iemesli ir vairāki, bet galvenais – pašu kļūda – politiskais darbs nav gana labā kvalitātē. Vāji orientējoties frontes stāvoklī, kā arī starptautiskajā situācijā, divīzija pārāk strauji uzņem kursu uz rusifikāciju. *“Cilvēki ir aizmirsuši, ka divīzija ir Latvijas.”*⁵⁰ Uzsvērta tendence divīziju uzskatīt par Sarkanās armijas daļu, neatzīmējot ne tās specifiskumu, ne daļā karavīru pastāvošo pārliecību un apziņu, ka divīzija ir nacionāla. Radusies neuzticība saviem militārajiem vadītājiem, izplatās nolemtības, bezizejas sajūta.

PA-301. fonds. Šī fonda dokumentos nav iespējams precīzi izdalīt jauno informāciju, jo fonda mērķis ir bijis cits, un šie dokumenti bija pieejami. Bieži vien dokumenti ir šabloniski, tradicionāla kara laika retorika. Ņemot vērā iespēju meklēt jaunas pieejas tēmas izpētē, uzmanība jāpievērš neizmantotajām lietām, šajā gadījumā 3. aprakstā apkopotajām divīzijas partijas pirmorganizācijas lietām, kā arī dokumentu kopijām no Krievijas Aizsardzības ministrijas arhīva. Vieni no nozīmīgākajiem ir dokumenti par 1941. gada 6. septembrī notikušo LK(b)P 201. strēlnieku divīzijas konferenci, kuras pieņemtajā rezolūcijā konstatējamas vairākas būtiskas lietas.⁵¹ Pirmkārt dokumentā aprakstīts kompartijas un komjaunatnes darbs dažādās divīzijas daļās. Tās ir vispārīgas frāzes, tomēr diezgan pedantiski tiek uzskaitīti trūkumi. Tiek izceltas nepilnības personālsastāvā, atzīstot kadru sagatavošanu par nepietiekamu, kādēļ divīzijā ieplūstot sveši cilvēki; izcelts disciplīnas trūkums, savukārt politiskajās mācībās trūkstot konkrētības un pārliecinātības. Pārtikas kvalitāte atzīta par neapmierinošu. Arī ēdamzālēs neesot kārtības, jo jāstāvojt rindā ilgu laiku. Šis fakts pieskaitīts disciplināriem trūkumiem. Turklāt arī mākslinieciskā pašdarbība karaspēka daļās attīstoties lēni.

Ziņas par pārtikas zemo kvalitāti lasāmas arī vairākos citos divīzijas vadības ziņojumos, piemēram, 1942. gada aprīļa politiskais ziņojums par stāvokli divīzijā – tur rodama informācija arī par pārtikas problēmām (trūkst cukura, tabakas, produkti ir vienveidīgi). Neapmierinātība pausta arī par kultūras dzīvi.⁵² Pēc pavēlēm detalizēti iespējams sekot līdz kaujas darbībai, pārgājienam, problēmām.

Saturiskā ziņā vērtīgākie ir PA-301. fonda 3. apraksta 110. lietā esošie 201. divīzijas partijas pirmorganizācijas protokoli. Tajos izsekojama divīzijas organizēšanās, no teksta izriet vairāki būtiski aspekti, piemēram, nevar neievērot šādu piebildi – “*zvēresta došanas papīri tiek gatavoti latviešu valodā*”⁵³. Šādas piezīmes atrodamas arī citos dokumentos, piemēram, 14. septembra J. Kalnbērziņa vēstulē E. Birzītim un J. Veikinam rakstīts, ka ieroči tikšot piešķirti, pulku komandierus, kā parasti, piekomandēs no krievu kolēģiem. Divīzijas zīmogs tiks veidots saskaņā ar lēmumu, ka divīziju nosauks nevis par latviešu, bet gan Latvijas divīziju.⁵⁴ Dokumentos nav skaidras norādes, ka būtu izteikts protests pret divīzijas oficiālo nosaukumu – 201. Latvijas strēlnieku divīzija, tomēr tieši šāds divīzijas oficiālais nosaukums būtībā diezgan daudz samazina tās nacionālo iezīmi. Šis fakts var šķīst nebūtisks, tomēr, saliekot kopā gan vēstulēs, gan LK(b)P CK ziņojumos gūto informāciju par to, kāda bijusi attieksme pret divīzijas papildināšanu ar krievvalodīgajiem (sevišķi 1942. gada janvāra beigās un 1942. gada augustā), pret latviešu vecāko komandējošo sastāvu un dažām nacionālajām izpausmēm divīzijā (piemēram, grāmatas, avīzes latviešu valodā, Līgo svētku svinēšana), tas ir svarīgi.

Septembra sākumā tika sasaukta 201. divīzijas partijas konference, kurā runāja par “nacionālšovinisma rašanos atsevišķu karavīru vidū”⁵⁵. Risinājumu saskatīja darbā ar personālsastāvu, to attīrot no visa nederīgā, kā arī uzlabojot pārtikas kvalitāti, jo pārtika tīkot gatavota nepietiekami. Virtuves darbinieki maz tīkot pārbaudīti. Tā kā šis dokuments ir no 1941. gada septembra, tad skaidri redzams, ka pārtikas problēma divīzijas dokumentos dominēs visu pirmo kara gadu. Personālsastāva problēma tiek risināta arī citos ziņojumos, piemēram, Ivans Bagrads no 92. strēlnieku pulka ziņo par nepietiekamo darbu ar personālsastāvu, tajā vaino arī komunistus, kas stāvēt malā. Sadzīves apstākļi smagi – nav gaismas, un tādēļ uz mācībām karavīri atnāk nesagatavojušies. Jāekonomē katra minūte, kas tiek patērēta, vairākas stundas gaidot pusdienas un vakariņas, tauku trūkums.⁵⁶ Kāds Silickis no 92. strēlnieku pulka ziņo par problēmām ar politiskajiem vadītājiem. Kā negatīvs piemērs tiek minēts kāds ierindnieks Popiņš, kurš dienējis Latvijas armijā.⁵⁷ Savukārt divīzijas komandieris J. Veikins runā par attieksmi pret komandējošo sastāvu: “.. *mums jāizmanto tas komandējošais sastāvs, kāds mums ir, citu komandieru mums nav un nebūs.*”⁵⁸ Veikins min gan jauno komandieru nevēlēšanos mācīties, gan to, ka vairāk uzmanības jāpievērš vecajiem, nopelniem bagātajiem komandieriem: “*Mums ir gadījumi, kad mūsu vecos, nopelniem bagātos komandierus izmet laukā. Es jau divus satiku, tā nedrīkst darīt. Tādā veidā var izšķērdēt lielas bagātības.*”⁵⁹ Attieksme pret vecajiem komandieriem tiek saistīta arī ar disciplīnu vai šajā gadījumā – sliktu disciplīnu: “*Ir cilvēki, kas runā, ja komandieris pieprasa disciplīnu, tad tas ir “vecais”, dienējis Vecajā armijā utt.*”⁶⁰ Šajos dokumentos daudz minēta arī statistika, piemēram, ziņojums 1. triecienarmijas Politiskās daļas vadītājam par stāvokli divīzijā 1942. gada

14. janvārī (tas ir, pēc divīzijas piedalīšanās Maskavas kaujā, kad divīzija atradās atpūtā).⁶¹ Pirms došanās uz fronti divīzijā bija 10 348 cilvēki, komandējošais sastāvs – 822 vīri, jaunākais komandējošais sastāvs – 1538; pēc sociālā stāvokļa: strādnieki – 62 procenti, kalpotāji – 29 procenti, zemnieki – 9 procenti; pēc vecuma: līdz 20 gadiem – 11 procentu, no 20 līdz 30 gadiem – 47 procenti, no 31 līdz 40 gadiem – 35 procenti, vecāki par 41 gadu – 7 procenti. No minētā skaita 26 procenti nebija dienējuši armijā, pārējie no Latvijas armijas. Komandējošais sastāvs – bijušās Latvijas armijas, kā arī Sarkanās armijas komandieri. Problēma – kā šos skaitļus pārbaudīt? Protams, šie dokumenti tikai ieskicē jautājumu, lai objektīvi izvērtētu informāciju, nepieciešams salīdzinājums gan ar citiem dokumentiem, gan citiem avotiem.

185. fonda 5. apraksts. No LVA 185. fondā 5. aprakstā esošajām Sarkanās armijas karavīru vēstulēm uz laika periodu no 1941. gada 22. jūnija, kad sākās Vācijas–PSRS karš, līdz 1942. gada 5. oktobrim, kad 201. latviešu strēlnieku divīzijai tika piešķirts 43. gvardes divīzijas nosaukums, var attiecināt 1458 vēstules.⁶² Šī fonda 5. apraksta vēstules par cīņām salīdzinājumā ar vēstulēm par sadzīvi un pārdomām par dzīvi neveido vēstuļu lielāko tematisko grupu, lai gan frontes norises un atsevišķi fakti no divīzijas dzīves bieži vien sniedz interesantu un tikai tālaika karavīram izprotamu notikumu izklāstu. Pastāv iespēja, ka, rakstot par karadarbību, strēlnieka cīņas sparū un norisēm divīzijā, karavīri vēlējās adresātiem, kas pārsvarā bija ģimenes locekļi vai draugi, apliecināt, ka izvēlējušies pareizo rīcību. Vēstules ir avots, kas hronoloģiski var arī neaptvert visas ar latviešu karavīru cīņu gaitām Sarkanajā armijā saistītās nianšes. Jāņem vērā, ka pastāvēja cenzūra, bailes pateikt ko lieku vai arī gluži pretēji – vēlme nesatraukt adresātu. Tādējādi, ja karavīru vēstulēs kāda konkrēta tēma netika pieminēta, tas nebūt nenozīmē, ka tā nebija aktuāla, vai arī vēsturnieki notikumu ir falsificējuši. Galu galā vēstule ir tikai viena avotu forma, kas atšķirībā no oficiālajiem dokumentiem uz norisēm frontē ļauj paraudzīties ar karavīra acīm. Jāņem vērā, ka katrs notikumu dalībnieks bija kā skrūvīte mehānismā, kura tika izmantota konkrēta mērķa sasniegšanai.

Ņemot vērā zināmos faktus par latviešu karavīru līdzdalību kara sākumposmā – 201. latviešu strēlnieku divīzijas izveidošanu un cīņām līdz 1942. gada oktobrim, jākonstatē, ka Sarkanās armijas karavīri vēstulēs uzmanību pievērs trim lietām. Pirmkārt, konkrēti notikumi – Latvijas atstāšana, divīzijas izveidošana, Gorohovecas noņemšana, došanās uz fronti un cīņas. Šeit atspoguļota sasaiste ar karavīru cīņas motīviem un mērķiem. Otrkārt, karavīri fiksē faktus, kas var nomierināt mājiniekus vai ar kuriem var padzīties, – varonība cīņās, mērķi. Treškārt, ne vienmēr karavīri rakstīja par to, kas vēsturniekam šķiet vissvarīgākais. Tas parādās epizodēs par 1941. gada jūlija un augusta notikumiem. Divīzijas izveidošana un Gorohovecas noņemšana vēstulēs minēta daudz biežāk, arī informācija ir precīzāka. Kaujas pie Maskavas un 1942. gada pavasara

notikumi sniedz vispusīgu ieskatu reālajā situācijā, tie apliecina kara nežēlīgo gaitu, sniedz atsevišķas norādes par situāciju frontē un divīzijā. Var izsekot atsevišķu karavīru nokļūšanai divīzijā un cīņām. Bez tā vēstulju saturs sniedz informāciju par karavīriem un arī divīzijai aktuāliem jautājumiem.

Apzinot autoru risināto tematiku un tās izpausmi vārdos, jāsecina, ka jau pirmā kara gada vēstulju saturā mīļedarbojas padomju propaganda un no tās izrietošā padomju retorika. Tieši karavīru rakstītais teksts un vēstulju saturs apliecina propagandas ietekmi karavīru vidū, parādot tās darbības mehānismu, līdz ar to visai grūti nošķirt, kas ir autora domas un kas rakstīts propagandas ietekmē, kur ir robeža. Svarīgi ņemt vērā, ka tas ir pats kara sākums, kad lielākā daļa karavīru ar cīņām un kara apstākļiem saskārās pirmo reizi. Jāatzīmē, ka tieši vēstulēs daudz spilgtāk atklājas karavīrs – cilvēks. 1942. gada pirmās puses kaujās pamazām mainās karavīru izvirzītie uzdevumi. Arvien biežāk raksta par nošauto vācu karavīru skaitu apmēram šādā tekstā: “*Esmu nošāvis un ievainojis vienu frici. Taisos atriebt šausmas... [palielināt nošauto skaitu. – I. J.]*”⁶³ Vārds “atriebība” parādās arvien biežāk – par konkrētu cilvēku, visbiežāk – kritušo draugu. Nav iespējams atbildēt, vai atriebības domas dzimst pašu karavīru prātā vai arī tās pasniedz oficiālā propaganda. Domājams, ka primārais ir propagandas pārliecinošā darbība, jo jebkurš zaudējums padara cilvēku atvērtu. Šajā gadījumā propaganda viegli varēja pārliecināt karavīrus, ka atriebība nepieciešama un to palīdz īstenot nošauto vācu karavīru lielāks skaits.⁶⁴ Katrā ziņā var izvirzīt versiju, ka atriebība veidojas, mijoties propagandai un karavīra pieredzei, jo nav nekļūdīgs apgalvojums, ka tuva cilvēka zaudējums karā padara cilvēku atvērtu, šajā gadījumā – karavīri viegli uztvēra un sāka ticēt tam, ko viņiem pasniedza kā vienīgo reālo līdzekli cīņai – atriebību.

Lai gan pastāvēja cenzūra, vēstulju autori sniedz līdz šim maz zināmus faktus par pārtikas problēmām, zaudējumiem un divīzijas papildināšanu, liekot pievērst uzmanību tam, ka ne tikai propagandas paustie postulāti ietekmēja karavīra dzīvi. Īpaša vērtība pievērsta divīzijas pārkrievošanas problēmām, liecinot, ka latviešu tautības karavīri nespēja samierināties ar izmaiņām divīzijas sastāvā, protests pret to pausts vēstulēs.

Nozīme: jauni atzinumi un jaunu pieeju meklējumi

LVA dokumenti par 201. latviešu strēlnieku divīziju:

- tie ir nozīmīgs (daudzos aspektos pat vienīgais) vēstures avots par to Latvijas iedzīvotāju likteni, kas Otrajā pasaules karā cīnījās uzvarētāja – Padomju Savienības pusē;
- sniedz būtiskas liecības par 201. divīzijas izveidošanu;
- raksturo kara laika dzīves kārtību frontē;
- norāda uz pastāvošajām politiskajām tradīcijām un galvenajām problēmām;

- sniedz ziņas par atsevišķu dokumentu veidiem kā sazināšanās līdzekļiem kara laikā;
- liecina par Vācijas–PSRS kara, kā arī pēckara laika liecību būtisko nozīmi noleiktas (padomju) ideoloģijas pastāvēšanā.

Iepazīstoties ar dokumentu saturu:

Pirmkārt, varam secināt, kā karavīru apziņā tika veidots lojāla padomju karavīra tēls. To atklāj pieejamie propagandas materiāli, saglabāti no politiskajām mācībām, laikrakstiem, sienasavīzēm, politiskie ziņojumi, rīkojumi, kuros dominē nevis latviešu karavīrs, bet gan Latvijas karavīrs.

Otrkārt, nozīmīga ir oficiālajos dokumentos atklātā militāra un sociāla rakstura faktoloģiskā informācija.

Treškārt, galvenās problēmas: pārtika, komandējošais sastāvs, ieroči, politiskie vadītāji. Tās ir politiskās un militārās darbības problēmas, kam atšķirīgas izpausmes, piemēram, masveida dezertēšana no armijas, nāves gadījumi nepietiekamas pārtikas vai medicīniskās aprūpes dēļ. Problēmu izklāstam būtu jāpievērš lielāka uzmanība, kas līdz šim nav darīts. Problēmas atrodamas gan cenzētajās 185. fonda karavīru vēstulēs, gan PA-101. fonda dokumentos. Problēmas caurauž arī politiskos ziņojumus un divīzijas partijas konferences stenogrammas. Daudz krasāk tās izpaužas atmiņās, bet vēl vairāk VDK krimināllietās, apstiprinot šur tur vācu laika presē lasīto vai mūsdienās pakļūdušās runas par masveida dezertēšanu.

Ceturtkārt, nacionālās iezīmes gan LK(b)P CK ziņojumos, gan karavīru vēstulēs un atmiņās – ar kādu mērķi tika pieļauti atsevišķi latviskuma elementi (propagandas veidotais “mazās dzimtenes tēls”, kas karavīram nozīmēja ilgus pēc mājām). Dokumentos jāmeklē informācija gan par latviešu skaitu pamatsastāvā, gan augstākajā komandējošā sastāvā.

Salīdzinoši visvērtīgāko informāciju satur tieši PA-101. fonds – iespējams izsekot līdzī oficiālajām nostādnēm par latviešu divīzijas veidošanu. Ne mazāk svarīgas ir privāto avotu kolekcijas. Jāatzīmē, ka kopumā lietas ietver daudzveidīgu informāciju, kas prasa detalizētu salīdzināšanu ar citiem avotiem, piemēram, ar Krievijas Aizsardzības ministrijas arhīvā esošajiem. Dokumenti ir tikai daļa materiālu par 201. divīziju kara pirmajā gadā. No vienas puses, tā ir oficiāla informācija LK(b)P CK dokumentos, no otras puses, personiskums (vēstulēs, dienasgrāmatās).

Pētījums rāda, ka jebkuru padomju laikā arhīvā nonākušo dokumentu var izmantot tikai pēc rūpīgas avotu analīzes. Tomēr šie dokumenti paver iespējas meklēt jaunas pieejas, rakstot par Latvijas vēsturi Otrā pasaules kara laikā.

Atsauces un komentāri

- ¹ Līdz 1991. gadam Latvijas Valsts arhīvs tika saukts par Centrālo Valsts Oktobra revolūcijas un sociālistiskās celtniecības arhīvu.
- ² Sk., piemēram, Latvijas Valsts arhīva (turpmāk – LVA) PA-301. fondu (Lielā Tēvijas kara vēstures komisija), kurā apkopota informācija par latviešu darbību Vācijas–PSRS karā (1941–1945). Te ir gan kaujas pavēļu žurnāli, gan oficiālā un personiskā sarakste, karavīru saraksti, kā arī kara laika kartes.
- ³ Sk., piemēram: PA-301. f., 1. apr., 108., 152., 314.–317. lietu, kur glabājas karavīru personiskie dokumenti.
- ⁴ Šāda tendence vērojama, piemēram: Reiz cēlās strēlnieks sarkanais. Atmiņu un dokumentu krājums par latviešu tautas bruņoto cīņu pret fašistiskajiem iebrucējiem / Red. A. Raškevics, 1. sēj. – Rīga, 1965; 2. sēj. – Rīga, 1971; Vēstules no frontes: Padomju Armijas latviešu karavīru vēstules Lielā Tēvijas kara laikā / Sast. A. Ūdre. – Rīga: Zinātne, 1984; Ienaidnieka aizmugurē: Okupētās Latvijas koncentrācijas nometņu un cietumu politiski ieslodzīto, Latvijas partizānu un frontes izlūku vēstules Lielā Tēvijas kara laikā / Sast. un biogrāfisko uzziņu autore A. Ūdre. – Rīga: Zinātne, 1987; *Савченко В. И. Латышские формирования Советской армии на фронтах Великой отечественной войны.* – Рига, 1975.
- ⁵ Piemēram, V. Savčenko darbā “Латышские формирования Советской армии ..” sevišķi daudz ir izmantojis LVA PA-301. fondu. Tā kā fonds ir plašs, tad, spriežot pēc atsaucēm, jākonstatē, ka ir izmantotas lietas, kas palīdz attīstīt attiecīgā laika pētniecisko domu (piemēram, izmantotas lietas, kas izceļ Komunistiskās partijas nozīmi). Līdzīga tendence vērojama visnotaļ atzīstamās vēsturnieces Auroras Ūdres apkopotajā vēstulju krājumā “Vēstules no frontes: Padomju Armijas latviešu karavīru vēstules Lielā Tēvijas kara laikā”.
- ⁶ *Bleiere, D., Butulis, I., Feldmanis, I. u.c.* Latvijas vēsture: 20. gadsimts. – Rīga: Jumava, 2005; *Riekstiņš, J.* Latvijas iedzīvotāju mobilizācija Sarkanajā armijā (1944–1945) // Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2004. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 16. sēj.). – Rīga, 2005, 415.–449. lpp.; *Žvinklis, A.* Latvijas iedzīvotāji Sarkanajā armijā (1940. gada septembris – 1944. gada jūnijs) // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 2005, 4. nr., 77.–105. lpp.
- ⁷ LVA, PA-101. f. (Latvijas Komunistiskās partijas Centrālkomiteja), 1. apr., 54. l., Slepēnā sarakste militārajos jautājumos, 24. lp.
- ⁸ Šajā sakarībā bijušais 201. strēlnieku divīzijas komisārs Vilis Krūmiņš apgalvo, ka vēsturnieku vidū valdošais viedoklis par V. Lāci un J. Kalnbērziņu kā divīzijas dibināšanas ierosinātājiem neatbilst patiesībai. V. Krūmiņš uzskata, ka viņi līdz pat pēdējam brīdim esot baidījušies, ka šādu soli Maskava uzskatīs par nacionālistisku. Otrs V. Krūmiņa arguments ir tas, ka jau pirms divīzijas esot bijuši divi pulki Igaunijā, vēlāk bataljons. – Sk.: *Pētersone, V.* Aizmirst ir grūtāk nekā atcerēties // Diena, 1991, 13. septembris.
- ⁹ Par Padomju armijas nacionālajiem formējumiem ir jāuzskata tās daļas un veidojumi, kuri tika nokomplektēti no jebkuras padomju republikas pilsoņiem. Primārā bija kaujas apmācība. Politisko un kultūras izglītojošo darbu bija paredzēts veikt gan krievu, gan attiecīgajā nacionālajā valodā. – Sk.: *Савченко В. И.* Латышские формирования Советской армии на фронтах Великой Отечественной войны. – Рига, 1975, с. 12.

- ¹⁰ Ir jāsaprot, ka divīzijas izveidošanas brīdī tajā pieteicās Padomju Savienības īstenotās politikas piekritēji, kā arī tādi, kuriem pieteikšanās armijā bija “dzīves piespiesta nepieciešamība”, jo tā bija iespēja atrisināt sadzīves problēmas (piemēram, cilvēkam, kurš kara dēļ nokļuvis Krievijā).
- ¹¹ 1942. gada februārī tika izveidots arī Atsevišķais Latvijas strēlnieku rezerves pulks. Tas izvietojās Gorohovecas noietnē un bija pakļauts Maskavas kara apgabala pavēlniecībai. Tā komandieris bija P. Alksnis-Dreimanis, vēlāk K. Šponbergs. Galvenais pulka uzdevums bija sagatavot kadru papildinājumu 201. divīzijai, 2. Polijas armijai, Latvijas partizāniem, kā arī kadrus Latvijas aviācijas pulka formēšanai
- ¹² *Савченко В. И. Латышские формирования Советской армии ...*, с. 116.
- ¹³ *Riekstiņš, J. Latvijas iedzīvotāju mobilizācija Sarkanajā armijā (1944–1945) ...*, 415.–449. lpp.
- ¹⁴ LVA, PA-101. f., 1. apr., 54. l.
- ¹⁵ Turpat, 40., 41. lp.
- ¹⁶ Turpat, 45. lp.
- ¹⁷ Turpat, 4. apr. (Sarakste, atskaites utt.), 1. l., LK(b)P CK atskaites par 1942. gadu un LK(b)P CK strādājošo un armijā iesaukto darbinieku saraksti; 3. l., Slepēnā sarakste par 201. (vēlāk 43.) latviešu gvardes strēlnieku divīziju; 7. l., Slepēnā sarakste par palīdzību ievainotajiem un slimajiem, fronteī un frontiniekiem, kritušo karavīru ģimenēm.
- ¹⁸ Turpat, 301. f., 1. apr., 4. l. (Pavēles, instrukcijas, plāni par LTK materiālu vākšanu), 35. lp.
- ¹⁹ Jāatzīmē, ka Krievijas Aizsardzības ministrijas arhīvs Podolskā jāuzskata par vienu no slepenākajiem Krievijas Federācijas arhīviem, tieši tādēļ šīs kopijas uzskata par unikālām, pat tad, ja nav īsti skaidrs, cik daudz dokumentu pārkopēts un cik daudz noklusēts.
- ²⁰ Dokumentēta gan dažādu Igaunijas teritorijā pastāvošo vienību vēsture, gan Latviešu 1. rezerves pulka vēsture.
- ²¹ Nav runa par tām materiālajām liecībām, kuras pārņemtas no skolām un muzejiem.
- ²² LVA, 185. f., 1. apr., Vēstules, publikācijas, kara dalībnieku atmiņas. 1918.–1979.; 1.b apr., P. I. Konovalova apbalvojumi. 1968.–1978.; 2. apr., Dokumentāli materiāli, vēstules, grāmatas. 1942.–1970.; 2.b apr., Ielūgumi uz svētkiem, svinībām, sapulcēm. 1965.–1969.; 3. apr., Atmiņas, vēstules, atmiņas fotogrāfijas. 1942.–1969.; 4. apr., Dokumentāli materiāli par J. Ādamsonu, personiskās lietas, pavēles. 1928.–1968.; 5. apr., Kara gadu vēstules. 1941.–1945.; 6. apr., J. Veikina personiskie dokumenti. 1909.–1966.
- ²³ Viens lineārais metrs atbilst vienam metram. Lineārais metrs ir arhīva terminoloģijā lietots apzīmējums, kas nosaka lietas aizņemto platību glabātavā.
- ²⁴ LVA, PA-200. f., Latvijas Komunistiskās partijas Centrālās Komitejas Sociālpolitisko pētījumu institūts – PSKP CK Marksisma-ļeņinisma institūta filiāle, 9. apr., Atmiņas, 880. l., 201. latviešu strēlnieku divīzija kaujās pie Maskavas un Staraja Rusas, 1941. gada decembris – 1942. gada marts.
- ²⁵ Turpat, 1. lp. Recenzē L. Ligere.
- ²⁶ Turpat, 9. apr., 697. l., 43. latviešu strēlnieku gvardes divīzijas 121. pulka 1. rotas ceļš no 1942. gada maija līdz decembrim.
- ²⁷ Turpat, 113. l., Frontes piezīmes. 1941.–1942. gads.
- ²⁸ Turpat, 1986. f., Latvijas PSR Valsts drošības komitejas par sevišķi bīstamiem pretvalstiskiem noziegumiem apsūdzēto personu krimināllietas.
- ²⁹ Turpat, PA-101. f., 1. apr., 54. l., 24. lp.

- ³⁰ Turpat, 38. lp.
- ³¹ Turpat, 42. lp.
- ³² Turpat, 38. lp.
- ³³ Turpat, 19. lp.
- ³⁴ Turpat.
- ³⁵ Turpat, PA-301. f., 3. apr., 110. l., 27. lp.
- ³⁶ Turpat.
- ³⁷ Sk.: *Žvinklis, A.* Latvijas iedzīvotāji Sarkanajā armijā (1940. gada septembris – 1944. gada jūnijs), 90. lpp.
- ³⁸ LVA, PA-101. f., 1. apr., 54. l., 40.–42. lp.
- ³⁹ Turpat, 4. apr., 3. l., 26. lp.
- ⁴⁰ Turpat, 1. apr., 54. l., 50. lp.
- ⁴¹ Turpat, 4. apr., 3. l., 5. lp.
- ⁴² Turpat, 19. lp.
- ⁴³ Turpat, 16. lp.
- ⁴⁴ Turpat.
- ⁴⁵ Turpat.
- ⁴⁶ Turpat, 9. lp.
- ⁴⁷ Turpat, 37.–53. lp.
- ⁴⁸ Jautājums par uzturu un norādījumi par šādu vitamīnu pagatavošanu minēti arī atsevišķos PA-301. fonda 3. aprakstā lasāmajos politiskajos ziņojumos un pavēlēs.
- ⁴⁹ LVA, PA-101. f., 4. apr., 3. l., 9. lp.
- ⁵⁰ Turpat, PA-301. f., 3. apr., 110. l.
- ⁵¹ Turpat, 1. l.
- ⁵² Turpat, 34. l., 4. lp.
- ⁵³ Turpat, 110. l., 3. lp.
- ⁵⁴ Turpat, 5. lp.
- ⁵⁵ Turpat, 25. lp.
- ⁵⁶ Turpat, 26. lp.
- ⁵⁷ Turpat, 27. lp.
- ⁵⁸ Turpat, 28. lp.
- ⁵⁹ Turpat.
- ⁶⁰ Turpat.
- ⁶¹ Turpat, 112. l., 1. lp.
- ⁶² Uz 1941. gadu var attiecināt 398, uz 1942. gadu – 1060 vēstuļu.
- ⁶³ LVA, 185. f., 5. apr., 193. l., Kara gadu vēstules, "V", 1. sēj., 19. lp.
- ⁶⁴ Aktualizējoties uzdevumiem, kas saistās ar jaunākajām Otrā pasaules kara pētniecības tendencēm, rakstot par kara noziegumiem un jēdzieniem "uzvarētājs" un "uzvarētais", atsevišķi vēsturnieki pievēršas jautājumiem, kas rosina domāt, ka arī uzvarētāja atriebība ir noziegums, piemēram, sk.: *Bīvors, A.* Berlīnes krišana 1945. – Rīga: Atēna, 2003.

Red Army, 201st Latvian Riflemen Division (August 1941 – October 1942) in Latvia State Archive's Documents: Sources, Information and Significance

Ilze Jermacāne

Summary

It is necessary to write and research about the Latvians who served in the Red Army during the Soviet–German war (1941–1945). In the context of Latvia's history, now it is the issue of the hour because it is connected with the destiny of more than 100,000 of Latvia's inhabitants. Whether we want or do not, is part of Latvia's history. It is necessary to break the stereotypes about Latvian soldiers who served in the Red Army. We need to concentrate more on the issues of the involvement of Latvia's people in the Red Army, reasons for fighting, social circumstances. Thereby, we would concentrate on the questions that were tendentiously looked through in Soviet researches or were not researched at all. One of the ways how to do this is to study the documents of Latvia's and foreign archives, containing information important for the division.

The Latvia State Archives documents about the 201st division present an important (in many aspects, the only) historical source about the destiny of that part of Latvia's people who fought during the Second World War on the victorious – the Soviet – side. These documents provide the essential evidence about the formation of the 201st division, the wartime life order in the front, and point at the existing political tradition and the main problems, provide information about special documents during the war as a specific way of communication. These documental evidences about the temporal attestation of the Red Army's 201st Latvian division have an essential importance in the conditions of the Soviet ideology during the Second World War.

After getting acquainted with the content of the documents, the conclusions are:

First, we can draw a conclusion that the image of the loyal Soviet citizen was officially created in the minds of soldiers, which is evidenced by the propaganda materials. They were preserved from political trainings, newspapers, wallpapers, political dispatches, instructions, in which the Latvia's, not Latvian, soldiers were dominating.

Second, important military and social factual information is uncovered from official documents.

Third, and mainly, there are problem blocks: with the provisions, commanders, weapons, political guidelines. These are military and political activity problems having separate expressions, for example, mass desertion from the army, dying from starvation, or insufficient medical care. The account of these problems draws special attention, since this has not been done before. It can be found in censored soldier letters of the 185th stock or

in PA – 101st stock documents. The problems find expression in the political reports and shorthand records of the division's party conferences. The problems are sharply reflected in memories, in the KGB criminal cases confirming the buzz about the mass desertion that appeared somewhere in the press during Nazi period or right now.

Fourth, the existence of the national moment features in LKP CK (Central Committee of the Communistic Party of Latvia) reports, letters and memories of the soldiers – which was the purpose for allowing separate Latvian national movements to be involved (the propaganda created “small Birth Land image”, which meant silent longings for home for soldiers). The documents show also the numbers of Latvians in the regular staff and the commanders.

Comparatively, the most valuable information contains stock PA – 101. It allows tracing the official viewpoint on the formation of the division. Not less important are private collections. Admittedly, these cases incorporate varied information, which needs to be compared with other sources, for example, with archival documents from the archives of the Russian MOD. Documents are just part of the materials about the 201st division in the first year of the war. They are significant as the source of information about the time and circumstances they were made. Their content is important as well. On the one hand, there is an official point of view (in the documents of the Central Committee of the Communistic Party of Latvia), and on the other hand, there is privacy (letters, diaries).

The research points out the following: every document made during the Soviet time and stored in the archives should be used only following careful source analysis. However, at the same time, the documents open an opportunity to find new approaches for writing about Latvia during the Second World War. These documents do not have accidental nature; clearly visible is the interconnection between the information found in different archive stocks and the sources, which enlarges the significance of these specific sources.

Valdis Kuzmins

15. latviešu SS brīvprātīgo divīzija Veļikajas upes pozīcijās (1944. gada 1. marts – 14. aprīlis): zaudējumu analīze

15. latviešu SS brīvprātīgo divīzija (turpmāk – 15. divīzija) pozīcijās Veļikajas upes krasotos nonāca, atkāpjoties 1944. gada februāra beigās. Šeit 15. divīzijas vienības pirmo reizi tika iesaistītas kaujās divīzijas štāba vadībā. 1944. gada 4. martā divīzijas sastāvā skaitījās (*Ist-Stärke*) 253 virsnieki, 1069 instruktori un 8738 kareivji (kopā – 10 060).¹ Šajā skaitā nav iekļauts 34. grenadieru pulks, 33. grenadieru pulka I bataljons un 15. artilērijas pulka III divīzions, kas ieradās nākamās nedēļas laikā. Atbilstoši plānotajiem štatu sarakstiem (*Soll-Stärke*) divīzijā vajadzēja būt 14 710 vīriem.² Līdz ar to divīzija uzskatāma par salīdzinoši labi nokomplektētu.

Nepilnu mēnesi vēlāk, 1944. gada 1. aprīlī, 15. divīzijas sastāvā skaitījās (*Iststarke*) 367 virsnieki, 1301 instruktors, 10 770 kareivju, kā arī 850 karavīru 15. rezerves bataljonā (kopā – 13 288).³ Šķiet, situācija ir uzlabojusies, taču ikmēneša ziņojuma beigās par sastāvu VI SS brīvprātīgo armijas korpusa (turpmāk – VI korpus) komandieris uzsver, ka divīzijas kājnieku vienības ir kaujas nespējīgas un pamata apmācību atkārtošana radīs tikai “lielgabalū gaļu”.⁴ Līdz ar to sākās 15. divīzijas pārvietošana no Veļikajas upes pozīcijām uz mierīgāku frontes sektoru kaujas spēju atgūšanai. Pirmos nomainīja grenadieru pulkus, 14. aprīlī pārcēla arī divīzijas štābu, un drīz pēc tam sekoja 15. artilērijas pulks. Pusotra mēneša kauju laikā divīzija zaudēja savas kaujas spējas, lai gan tās skaitliskais sastāvs turpināja pieaugt visu kauju laiku. Jāatzīmē, ka divīzijas kaujas sastāvā (*Gefechtstärke*) 1944. gada 1. martā bija 3445 virsnieki, instruktori un kareivji, 11. martā – 3719, 21. martā – 3017, 1. aprīlī – 2702 karavīri.⁵ Redzama tendence – lai gan bija zaudējumi un tika saņemts papildinājums, skaitliskais sastāvs konsekventi palielinās, bet divīzijas kaujas sastāvs (*Gefechtstärke*) tikpat konsekventi samazinās. Līdz ar to nepieciešams izvērtēt 15. divīzijas faktiskos zaudējumus, kā tie ietekmēja kaujas spēju saglabāšanu, un noskaidrot zaudējumu galvenos iemeslus.

Kaujas pie Veļikajas upes mūsdienās ir plaši zināmas, jo tieši šeit notikusi kauju epizode bija pamatā tam, ka jau pēc Otrā pasaules kara beigām par Latviešu leģiona

piemiņas dienu noteica 16. martu. Tomēr vēl aizvien ir daudz neskaidrību gan par kauju gaitu, gan par kaujās ciestajiem zaudējumiem, gan arī iemesliem, kas noveda pie zaudējumiem. Līdzšinējā informācija pārsvarā balstās uz kauju dalībnieku atmiņām un fragmentāriem dokumentiem.⁶

2006. gadā Latvijas Valsts vēstures arhīvā nonākusī 15. divīzijas kara dienasgrāmata (*Kriegstagebuch*) dod iespēju 15. divīzijas ciestos zaudējumus izvērtēt precīzāk. Kara dienasgrāmata sadalīta vairākos hronoloģiski sakārtotos sējumos. Katrā sējumā konspektīvi pierakstīta divīzijas darbība, ierakstus papildina pielikumi vai atsauces ar operatīvo dokumentu kopijām un norakstiem. Svarīgs ir dienasgrāmatas sastādīšanas laiks. Dienasgrāmatu rakstīja nevis kaujas laikā, bet gan pēc zināma, reizēm pat ievērojami liela laikposma. Kara dienasgrāmata par laikposmu no 1944. gada 1. marta līdz 14. aprīlim rakstīta jau pēc divīzijas pārvietošanas uz citu frontes sektoru. Divīzijas štāba IIa/b daļas (Personālsastāva) pielikumi par ciestajiem zaudējumiem Veļikajas upes pozīcijās sagatavoti 1944. gada jūnija sākumā. Šādai dienasgrāmatas sastādīšanas īpatnībai ir gan savi plusi, gan mīnusi. Pozitīvi ir tas, ka dienasgrāmatā ir iekļautas vairākkārt pārbaudītas ziņas, pēc kurām iespējams pārvērtēt informāciju par 15. divīzijas darbību pie Veļikajas upes, piemēram, stipri samazināt karavīru zaudējumu skaitu. Negatīvi ir tas, ka, veidojot dienasgrāmatu jau pēc notikumiem, rodas iespēja tos "pielabot", uzsvērt pozitīvās un maskēt negatīvās tendences, attaisnoties par kļūdaini pieņemtajiem lēmumiem. Ticamību dienasgrāmatā minētajiem faktiem samazina pārāk lielā uzticēšanās pavēlēm. Pavēlēs norādīti to izpildes termiņi, taču reti tiek pieminēts, kā šie termiņi tiek ievēroti – vai pavēles vienmēr tiek precīzi izpildītas, vai tomēr kaujas apstākļos notiek zināma improvizācija. Lai vērtētu vēlmes formā izteiktos dokumentus, neaizvietošanas ir kauju dalībnieku atmiņas un dienasgrāmatas. Pētniecībā noteikti ir jāizmanto arī šādi avoti, jo tie papildina kopējo ainu un nereti dod iespēju izskaidrot atsevišķus notikumus, kurus nevarētu izprast, balstoties tikai uz oficiāliem ziņojumiem.

15. divīzijas darbību Veļikajas upes pozīcijās var iedalīt trijos posmos.

Pirmais divīzijas darbības posms: 1.–25. marts

Šis posms raksturojams ar vidēji intensīvu kaujas darbību. Šajā laikā Sarkanās armijas vienības veica atsevišķus uzbrukumus ar ierobežotiem mērķiem – izcīnīt izdevīgākas izejas pozīcijas turpmākiem uzbrukumiem. Iespējams, šis kauju posms ir vislabāk zināmais 16. marta politiski saasināto pasākumu dēļ. Pirmajā divīzijas darbības posmā divīzija zaudēja sešus virsniekus, 10 ievainoja, trīs pazuda bez vēsts; 135 instruktori un kareivji krita, 411 ievainoja, 37 pazuda bez vēsts.⁷ Pirmajā mirklī šķiet, ka zaudējumi ir lieli, taču, ja tos salīdzina ar zaudējumiem no 1944. gada 11. jūnija līdz 30. jūnijam,

tad starpība nav tik būtiska. Jūnijā 15. divīzija zaudēja: vienu virsnieku, septiņus ievainoja, instruktorus un kareivjus attiecīgi 77 un 466, 46 bezvēsts pazudušie.⁸ Kopējie zaudējumi abos laikposmos ir 555 pirmajā gadījumā, 547 otrajā gadījumā. Starpība ir neatgūstamajos zaudējumos (krituši, bezvēsts pazuduši). Martā tie ir lielāki, savukārt jūnijā ir lielāks skaits ievainoto. Tas izskaidrojams ar laika apstākļiem, jo martā sala un sniega dēļ varēja būt lielāka ievainoto mirstība. Jāatzīmē arī 19. divīzijas zaudējumi tajā pašā laikā – septiņi virsnieki un 592 instruktori un kareivji.⁹ 500–600 karavīru zaudējums mēnesī uzskatāms par vidēju. Sevišķas veiksmes gadījumā, ja karaspēka vienība atradās pilnīgi mierīgā frontes sektorā, zaudējumi varēja būt līdz 200 karavīriem mēnesī, kā tas bija 15. divīzijā 1944. gada maijā vai arī 2. brigādē 1943. gada decembrī.¹⁰ Atmiņās kaujas Veļikajas upes krastos vienmēr saistītas ar milzīgiem zaudējumiem, kā galveno iemeslu minot frontes līnijas pārceļšanu no upes rietumu krasta uz austrumu krastu (nesagatavotas pozīcijas, neizbūvēti bunkuri utt.). Taču reālie kauju zaudējumi liecina, ka kritušo, ievainoto un bezvēsts pazudušo bija apmēram tikpat daudz, kā atrodoties Bardovo–Kudeveras ideāli izbūvētajās pozīcijās vasarā. Lieki piebilst, ka jūnijs atmiņās parasti minēts kā relatīvi mierīgs kauju posms ar atsevišķiem aktivitātes uzplaisnījumiem, kuri nereti pārauga sīvās kaujās (piemēram, Jāņu kalna kaujas). Zaudējumi Veļikajas austrumu krastā bija mazāki nekā pēc 26. marta notikušajās kaujās upes rietumu krastā. Iemesls šādam priekšstatam ir tas, ka oficiālajos dokumentos nav redzama kauju realitāte. Kaujas laikā esošās kājnieku vienības bija nelielas. Piemēram, slavenajās 16. marta kaujās 32. grenadieru pulka rotās bija vidēji 15 cilvēku. Pulka I bataljona 156 karavīri izgāja kaujā majora Viļa Hāznera vadībā 16. marta rītā. Līdz vakaram bija palikuši tikai 29 cilvēki, tātad bataljons zaudēja 127 karavīrus,¹¹ un tas ir praktiski iznīcināts. Līdzīga situācija bija majora P. Lapaiņa komandētajā 15. izlūku bataljonā, kurš 16. martā zaudēja 60 cilvēku.¹² Tātad kopā zaudēts gandrīz 200 cilvēku. Pēc divīzijas štāba II daļas (Personālsastāva) sagatavotajiem pārskatiem 16. martā 15. divīzija kopā zaudēja vienu virsnieku, trīs ievainoja, no pārējā militārā personāla krita 14, 87 ievainoja, bezvēsts pazudušie – divi.¹³ Starpība vairāk nekā divas reizes. Neesošie zaudējumi atradās turpat kaujas laikā vai tā tuvākajā apkārtnē un tieši kaujā nepiedalījās, tā radot komandieros zināmu apjukumu. Šādus piemērus var atrast desmitiem. Divīzijas vadība pilnīgi apzinājās faktisko stāvokli kaujas laikā, bet īsti nezināja, kā to labot. Izņemot, protams, draudīgās pavēles par nošaušanu, kuras neviens īpaši neņēma vērā.¹⁴

Kādēļ zaudējumi bija tik lieli? Divīzijas vadība, kā arī latviešu virsnieki privātā sarakstē atzīmē šādu likumsakarību. Ja kādas vienības (piemēram, rota) karavīri kaujas laikā paliek savos ierakumos vai nocietinājumos, tad zaudējumi ir salīdzinoši nelieli. Taču, ja vienība krīt panikā un pamet ierakumus tanku uzbrukuma vai

artilērijas apšaudes dēļ, tad zaudējumi pieaug vairākkārt. Kā piemēru var minēt 9. marta kaujas Sereckina Sļepņi ciemata un augstienes 82,2 rajonā. Šajā dienā divīzija zaudēja visvairāk kritušo un bezvēsts pazudušo, laikā no 1. līdz 25. martam – 30 kritušie un trīs bezvēsts pazuduši.¹⁵ Galvenais iemesls bija panika 32. grenadieru pulka rotās, kuras, parādoties četriem padomju tankiem uzbrukumā, sāka atkāpties no austrumu krasta pāri upei, pametot pozīcijas.¹⁶ Jāatzīmē, ka zaudējumi, ko divīzija cieta līdz 25. martam, tika aizvietoti ar papildinājumiem. Jau 1944. gada 5. martā divīzija no Lauka apmācības bataljona saņēma divus virsniekus, 43 instruktorus un 430 kareivju, tā sedzot Veļikajas austrumu krastā ciestos zaudējumus. Līdz 25. marta vakaram divīzijas vienības kā papildinājumu saņēma 1572 kareivjus no 2. robežapsardzības pulka.¹⁷ Formāli gaidāmo Sarkanās armijas uzbrukumu 26. marta rītā 15. divīzija sagaidīja, daudz labāk nokomplektēta, nekā ierodoties pie Veļikajas upes marta sākumā.

Otrais divīzijas darbības posms: 26.–31. marts

Šajā posmā Sarkanās armijas 1. triecienarmija īstenoja liela mēroga uzbrukumu pāri Veļikajas upei un izcīnīja nozīmīgu placdarmu upes rietumu krastā. Kaujās nepilnas nedēļas laikā 15. divīzija cieta lielus zaudējumus un praktiski zaudēja kaujas spējas. Pēc būtības, neņemot vērā pēc Otrā pasaules kara noteiktās piemiņas dienas, 26. marts atstāja daudz lielāka ietekmi uz 15. divīzijas vēsturi atsevišķi un Latviešu leģionu kopumā nekā 16. marts. Otrajā laikposmā divīzija nepilnas nedēļas laikā zaudēja deviņus virsniekus, 12 ievainoja, četri bezvēsts pazuduši; instruktori un kareivji attiecīgi 137, 418, 184. Šādi zaudējumi uzskatāmi par smagiem. Divīzija zaudēja trīs reizes vairāk karavīru, atrodoties izbūvētās pozīcijās Veļikajas upes rietumu krastā nekā cīnoties austrumu krastā klajā laukā. Lai gan VI korpusa izlūkošanas ziņojumos precīzi tika ziņots par uzbrukuma virzienu, 15. divīzijas vadība nespēja rast rezerves uzbrukuma ierobežošanai. Vissmagāk cieta 34. grenadieru pulks, pret kuru vērsās galvenais Sarkanās armijas 1. triecienarmijas uzbrukums. 34. pulka sagrave būtiski ietekmēja VI korpusa turpmākās cīņas Veļikajas krastos. Iegūstot placdarmu upes rietumu krastā, Sarkanās armijas pavēlniecība uz šo sektoru pārsvieda 10. gvardes armiju, kura tikai pastiprināja uzbrukumus un līdz ar to arī latviešu karavīru zaudējumus. Ja 34. pulkam būtu izdevies noturēt savus ierakumus, visticamāk, 10. gvardes armija tiktu pārvietota citur. 34. pulka neveiksmes cēloņi bija iepriekšējie – sākoties artilērijas apšaudei, neapmācītie kareivji nepakļāvās virsnieku pavēlēm un sāka atkāpties. 34. grenadieru pulka štāba priekšnieks majors J. Ķīlītis situāciju aprakstīja šādi: *“Tikko viesuļuguns pārtrūka, tā parādījās tūlīt pirmie “vagas ņēmēji”. Tie visi pilnā balsī brēca, ka visi*

pagalam un viņi vienīgie palikuši dzīvi."¹⁸ Nedēļas laikā divīzija pilnībā zaudēja kaujas spējas, sākās tās pakāpeniska pārvietošana uz citu frontes sektoru. Smagie zaudējumi tomēr nebija galvenais divīzijas sabrukuma iemesls. Salīdzināt var ar 19. divīzijas 43. grenadieru pulka ciestajiem zaudējumiem 1945. gada marta beigās, kad nepilnās divās nedēļās viens pulks zaudēja 73 kritušus un 122 bez vēsts pazudušus instruktorus un kareivjus, tie ir tikai neatgūstamie zaudējumi, neskaitot ievainotos, taču savas kaujas spējas pulks saglabāja un līdz kara beigām atradās pirmajās līnijās.¹⁹ Galvenais pulka sabrukuma iemesls bija "tukšais kaujas lauks" – līdzīgi kā marta sākumā. Ilustrācijai var salīdzināt divus ziņojumus par zaudējumiem. 1944. gada 1. aprīlī, t.i., vēl kauju laikā, 15. divīzija sagatavoja ziņojumu par kaujām pēdējo divu nedēļu laikā, kurās zaudējumi no 16. marta līdz 31. martam ir: virsnieki – 10 krituši, 25 ievainoti, septiņi pazuduši bez vēsts; instruktori un kareivji – 189 krituši, 650 ievainoti, 566 pazuduši bez vēsts. Savukārt 8. jūnija ziņojumā par dienas zaudējumiem tajās pašās nedēļās skaitļi attiecīgi ir šādi: virsnieki 11, 27, 5, instruktori un kareivji 190, 643, 193.²⁰ Skaitļi aptuveni sakrīt visās pozīcijās, izņemot bez vēsts pazudušos kareivjus. 1. aprīlī divīzijas vadība uzskatīja, ka bezvēsts pazudušo ir par 373 karavīriem vairāk. Līdz jūnija sākumiem šie karavīri "atradās" un no pazudušo sarakstiem tika svītroti. Iespējams, ka tieši šie vairāk nekā 300 karavīri, praktiski kaujas spējīgs kājnieku bataljons, izšķīra kaujas likteni.

Trešais divīzijas darbības posms: 1.–14. aprīlis

Atzīstot divīzijas kaujas nespēju, sākās tās pakāpeniska nomaiņa, lai pārvietotu uz mierīgāku frontes sektoru. Tomēr arī šajā posmā divīzija cieta ievērojamus zaudējumus, jo Sarkanās armijas 2. Baltijas frontes vadība, izmantojot 1. triecienarmijas panākumus, pastiprināja uzbrukumus iekarotajā placdarmā, neļaujot 15. divīziju nomainīt tik ātri, kā bija plānots. Trešajā darbības posmā 15. divīzija zaudēja vienu virsnieku, astoņus ievainoja, viens pazuda bez vēsts, instruktorus un kareivjus attiecīgi 77, 269, 78. Ņemot vērā kauju intensitāti Veļikajas upes rietumu krastā Strešņovas placdarmā, zaudējumi uzskatāmi par vidēji smagiem, jo aprīļa sākumā 15. divīzijas vienības sāka izvilkt no frontes līnijas un pārsūtīt uz frontes aizmuguri apmācībām. Šajā laikposmā divīzija faktiski pārstāja darboties kā vienība. Jau 1944. gada 3. aprīlī 33. grenadieru pulku pievieno 13. gaisa spēku kājnieku divīzijai. 1944. gada 5. aprīlī VI korpusa vadība izdeva pavēli par 15. divīzijas nomaiņu ar vācu 83. kājnieku divīziju.²¹ Paredzēts bija nomainīt divīzijas kājnieku vienības, bet pārējās (15. artilērijas pulks, 15. sapieru bataljons) pakļaut 83. divīzijai. Lai gan atsevišķi grenadieru pulki bija pakļauti dažādām VI korpusa divīzijām, zaudējumi būtiski nepalielinājās. Pavisam

no 1944. gada 1. marta līdz 14. aprīlim divīzija zaudēja 13 virsniekus, 41 ievainoja, septiņi pazuda bez vēsts, krita 349 instruktori un kareivji, 1116 ievainoja, 299 pazuda bez vēsts.²²

Secinājumi

Bija vairāki iemesli, kāpēc 15. divīzija cieta lielākus zaudējumus nekā citas vienības un zaudēja kaujas spējas, lai gan kopumā oficiālie zaudējumi nebija katastrofāli.

Pirmām kārtām 15. divīzijas frontes sektora apvidus radīja zināmas problēmas. Sektors bija izvēlēts pēc iespējas tālāk no ceļiem un tiltiem pār Veļikajas upi, jo pastāvēja uzskats, ka šis sektors būs mierīgāks. Taču tieši 15. divīzijas sektoru jau kopš 1942. gada vasaras izmantoja padomju partizānu vienības, lai pārceļtos pāri Veļikajai. Apvidus bija labi izlūkots, un tuvākajā apkārtnē bija daudz aktīvu Sarkanās armijas atbalstītāju.²³ Jau 1. martā sākās pirmie pārceļšanās mēģinājumi un sīvas kaujas. Diezgan daudz ir runāts par nepieciešamību pārceļt 15. divīzijas aizsardzības sektora galveno kaujas līniju no Veļikajas upes rietumu krasta uz austrumu krastu. VI korpusa pavēlē šāda rīcība skaidrota ar nepieciešamību piesegt svarīgo Opočkas–Ostrovas lielceļu, kurš kreisajā pusē esošā XXXVIII armijas korpusa sektorā pienāca tieši pie upes. Pārceļot uz upes austrumu krastu šī korpusa galveno kaujas līniju, nācās pārceļt to arī VI korpusa sektorā. Austrumu krastā nonāca viss 2. brigādes (vēlāk pārdēvēta par 19. divīziju) aizsardzības sektors un 15. divīzijas aizsardzības sektora kreisais spārns.²⁴ Korpusa vadības lēmums šajos apstākļos bija pilnīgi pamatots, apšaubāma bija 15. divīzijas vadības rīcība lēmuma īstenošanā. Tā, piemēram, nepamatota bija ciemata Seredkina Sļepņi iekļaušana galvenajā kaujas līnijā upes austrumu krastā, lai gan korpusa pavēlē tas nebija norādīts. Tāpat kļūdaina izrādījās kavēšanās 11. martā, arī pretēji VI korpusa pavēlei iekļaut 15. izlūku bataljonu 2. brigādes sastāvā, kā dēļ 16. marta rītā bataljons atradās pretējos upes krastos, bez vietējām rezervēm.²⁵ Līdzīgas situācijas bija pieļaujamas, un tās varēja labot notikumu gaitā, tomēr kaujās ciestie zaudējumi nepiemērotā apvidū izrādījās neatvietojami citu būtisku iemeslu dēļ, piemēram, 15. divīzijas karavīru pieredzes un apmācības trūkums, nereti arī nekompetence visos divīzijas vadības līmeņos. Divīzijas vadība bija pieļāvusi divīzijas apgādes un transporta dienestu sabrukumu. Divīzijas štābs savu darbību praktiski iesāka tikai 1944. gada marta sākumā, tādēļ divīzija kauju gaitā netika nodrošināta ar kaujai nepieciešamo munīciju, ietērpu, kā arī papildinājumu savlaicīgu pieprasīšanu un saņemšanu. Lai gan VI SS brīvprātīgo armijas korpusa sniedza pārsteidzoši precīzas izlūkošanas ziņas, kauju laikā divīzijas vadība tā arī nespēja nodrošināt savlaicīgu rezervju sagatavošanu un

pārvietošanu. Situāciju pasliktināja vācu divīzijas vadības un latviešu virsnieku sliktās attiecības, kas izraisīja sadarbības un izpratnes trūkumu abās pusēs. Tas saistāms ar zināmu pieredzes trūkumu, jo latviešu komandieri uzskatīja, ka lielie zaudējumi 1943. gada beigās un 1944. gada sākumā radās tāpēc, ka latviešu vienības sadalīja starp vācu vienībām. Austrumu frontes pieredze, kā arī Latviešu leģiona kaujas vienību vēlākā pieredze rāda, ka zaudējumi ir tikpat lieli kā sadalītām vienībām, tā nesadalītām.

Būtisks pieredzes un apmācības trūkums izpaudās bataljonu un rotu komandieru līmenī. Latviešu leģiona virsnieki gan kauju laikā rakstītajās privātajās vēstulēs, gan arī pēc kara rakstītajos memuāros vienmēr uzsvēruši rotas komandiera nozīmi kaujas laukā. Ja rotas komandierim ir autoritāte, atbilstoša izglītība un gribasspēks, tad viņa rota cietīs salīdzinoši mazus zaudējumus, kurus viegli varēs aizstāt. Ja rotas komandieris neatbilst savam amatam, tad arī rotas zaudējumi parasti ir katastrofāli.²⁶ Diemžēl 15. divīzijai neizdevās kompensēt kaujās pieredzējušo virsnieku un instruktoru zaudējumus.

Nespēja aizstāt zaudējumus bija Latviešu leģiona kaujas vienību papildināšanas sistēmas īpatnība. Precīzāk sakot, šādas sistēmas trūka. Atšķirībā no Vācijas Bruņoto spēku vienībām, kurām bija precīzi izstrādāta shēma zaudējumu aizvietošanai, Latviešu leģiona divīzijas savus zaudējumus aizstāja, vairāk improvizējot. Efektīvāk to veica 2. brigādes, resp., 19. divīzijas vadība. Savukārt 15. divīzijas vadība pieredzes trūkuma un nekompetences dēļ divīziju papildināja ar pilnīgi neapmācītiem un nepiemērotiem robežapsardzības pulku karavīriem. Laikposmā no 1944. gada 1. marta līdz 15. aprīlim 15. divīzija saņēma 23 virsniekus un 2721 instruktoru un kareivī. Vēl seši virsnieki un 739 ievainotie instruktori un kareivji atgriezās savās vienībās pēc izveseļošanās.²⁷ Tas ir gandrīz divas reizes vairāk nekā oficiālie zaudējumi. Svarīgi bija tas, kad papildinājumi pienāca un cik labi apmācīti tie bija. 15. divīzijas vienības kopš 21. marta gaidīja 15. rezerves un apmācības brigādes izsūtītos salīdzinoši labi apmācītos karavīrus, taču tie tā arī neieradās divīzijas štāba 1b daļas priekšnieka neizdarības dēļ. Tā vietā 21. marta rītā Abrenes stacijā iebrauca vāji apmācītais 2. robežapsardzības pulks, kura ierašanās bija pārsteigums pašiem virsniekiem – sagaidītājiem. 15. divīzijas vadība nolēma improvizēt un izmantot 2. robežapsardzības pulka karavīrus divīzijas papildināšanai. Tomēr 40 paredzēto automašīnu vietā bija pieejamas vien četras, un papildinājums varēja ierasties tikai 25. marta vakarā, kad jau bija par vēlu.²⁸ Jāatzīmē, ka tieši papildinājuma trūkumu latviešu virsnieki uzskatīja par galveno iemeslu 26. marta katastrofai. 15. divīzijā 1944. gada marta mēnesī bija izveidojies apburtais loks – jo lielāki zaudējumi, jo vairāk nepieciešami papildinājumi, jo vairāk nepieciešami papildinājumi, jo zemāks ir to apmācības līmenis.

Pēdējais iemesls lielajiem zaudējumiem un kaujas spēju zaudēšanai bija veiksmes trūkums. Jau sākot ar aizstāvības sektora izvēli, veiksmē novērsās no 15. divīzijas. Mierīga sektora vietā 15. divīzija nokļuva smagās kaujās. Līdzīgs veiksmes trūkums 15. divīziju piemeklēja 26. marta rītā, kad nejauša padomju nakts bumbvedēja bumba iznīcināja visus divīzijas artilērijas munīcijas krājumus un 34. grenadieru pulks kritiskā brīdī palika bez artilērijas atbalsta.²⁹

Noslēgumā vēlētos atzīmēt iespējamās pētniecības virzienus nākotnē. Nenoliedzami tādi avoti kā 15. divīzijas kara dienasgrāmata būtiski izmaina mūsu zināšanas par Latviešu leģiona divīziju kaujas gaitām vispār un jo īpaši to zaudējumiem. Nepieciešams uzsvērt, ka šādi dokumenti vien, ņemot vērā to sastādīšanas īpatnības, nevar sniegt pilnīgu priekšstatu par notikumu gaitu, ir vajadzīga to izvērtēšana un salīdzināšana ar kauju dalībnieku atmiņām un dienasgrāmatām. Nākotnē nepieciešams izvērtēt gan 15. divīzijas, gan arī Latviešu leģiona citu vienību kauju gaitas un to sekas.

Atsauces

- ¹ Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 296. f., 1. apr., 1. l., 181. lp., Vöchentliche Stärkemeldung an RF – SS, 4. März 1944.
- ² *Stöber, H.* Die lettischen Divisionen im VI. SS-Armeekorps. – Osnabrück, 1981, S. 316, Stärkemeldung der 15. lett. SS-Freiw. Div. vom 1.4.44.
- ³ LVVA, 296. f., 1. apr., 1. l., 187. lp., Abschrift für K.T.B., 1. April 1944.
- ⁴ *Stöber, H.* Die lettischen Divisionen im VI. SS-Armeekorps.
- ⁵ LVVA, 296. f., 1. apr., 1. l., 7. lp.
- ⁶ *Silgailis, A.* Latviešu leģions. – Kopenhāgena, 1962, 88.–112. lpp.; Latviešu karavīrs Otrā pasaules kara laikā: Dokumentu un atmiņu krājums / Galv. red. O. Freivalds, A. J. Bērziņš. – Minstere, 1976, 4. sēj., 139.–193. lpp.; u.c.
- ⁷ LVVA, 296. f., 1. apr., 1. l., 185. lp., Verlustmeldung für K.T.B. 1.–31. März 1944., 8. Juni 1944.
- ⁸ Turpat, 3. l., 130. lp., Verlustmeldung für K.T.B. 11.06.–30.06., 2.07.1944.
- ⁹ Latviešu karavīrs Otrā pasaules kara laikā ..., 153. lpp., Dienesta atzīme par ģenerālinpektora ģen. Bangerska frontes apmeklējumu laikā no 1944. gada 29. marta līdz 1. aprīlim.
- ¹⁰ LVVA, 296. f., 1. apr., 2. l., 242. lp., Verlustmeldung für den 14.4.–18.7.1944., 9.08.1944.; *Stöber, H.* Die lettischen Divisionen im VI. SS-Armeekorps, S. 76, Stärkemeldung vom 1. Januar 1944.
- ¹¹ Latvijas Kara muzejs (turpmāk – LKM), II pasaules kara vēstures nodaļas dokumentu krājums, 5-30798/1705-DK, 3. lpp., Kapteiņa V. Hāznera 1944. gada 23. marta vēstule pulkvedim A. Kripenam.
- ¹² Turpat, 5-922-DK/p, 12. lpp., Pēterā Lapaiņa kara laika dienasgrāmata, 17.03.1944.
- ¹³ LVVA, 296. f., 1. apr., 1. l., 185. lp., Verlustmeldung für K.T.B. 1.–31. März 1944., 8. Juni 1944.
- ¹⁴ Turpat, 99. lp., Divīzijas komandiera pavēle par kara tiesu izveidošanu, 17.03.1944.
- ¹⁵ Turpat.

- ¹⁶ Turpat, 3. l., 46. lp., K.T.B. ieraksts 9.03.1944.; LKM, 5-922-DK/p, 15. lpp., Pētera Lapaiņa kara laika dienasgrāmata, 12.03.1944. un 4. sējums.
- ¹⁷ Turpat, 30. lp., SS-Freiw. Felders. Btl. 15 Verlegung und personalabgaben, 5.03.1944.
- ¹⁸ *Ķīlītis, J.* Es karā aiziedams. – Toronto, 1956, 66. lpp.
- ¹⁹ LKM, 5-2551/200-DK. 43. SS-Gren. pulka zaudējumi marta mēnesī, 2.4.45.
- ²⁰ *Stöber, H.* Die lettischen Divisionen im VI. SS-Armeeekorps, S. 316, Stärkemeldung der 15. lett. SS-Freiw. Div. vom 1.4.44.; LVVA, 296. f., 1. apr., 1. l., 185. lp., Verlustmeldung für K.T.B. 1.–31. März 1944., 8. Juni 1944.
- ²¹ Turpat, 163. lp., Korpsbefehl für die Ablösung der 15. Lett. SS-Freiwilligen – Division, 5. April 1944.
- ²² Turpat, 188. lp., Eingetretene Verluste in der Zeit v. 1.3.–15.4.44., 8. Juni 1944.
- ²³ *Samsons, V.* No Lovates līdz Zilupei. – Rīga, 1987, 116. lpp.
- ²⁴ LVVA, 296. f., 1. apr., 1. l., 163. lp., Korpsbefehl Nr. 2 für die Kampführung in der neuen Stellungen, 4.3.1944.
- ²⁵ Turpat, 46.–100. lp., K.T.B. 9.03.–17.03.1944.
- ²⁶ LKM, 5-922-DK/p, 12. lpp., Pētera Lapaiņa kara laika dienasgrāmata, 17.03.1944.; turpat, 5-30790/1697-DK līdz 5-30796/1703-DK. Ģen. Bangerska sarakste; *Ķīlītis, J.* Es karā aiziedams, 66. lpp.
- ²⁷ LVVA, 296. f., 1. apr., 1. l., 187. lp., Eingetroffener Ersatz in der Zeit v. 1.3.–15.4.44., 8. Juni 1944.
- ²⁸ Turpat, 107., 123. lp., K.T.B. 17.3.1944., K.T.B. 22.03.1944.; 21. l., 8. lp., lb K.T.B. 26.03.1944.
- ²⁹ Turpat, 9. lp., lb K.T.B. 26.03.1944.

The 15th Latvian SS Voluntary Division in the Positions at the River Velikaya (1 March – 14 April 1944). Analysis of Losses

Valdis Kuzmins

Summary

The 15th Latvian SS Voluntary Division (hereinafter, the 15th Division) took the positions at the River Velikaya as a result of retreat in late February 1944. These units of the 15th Division were for the first time all together engaged in battles under the commandship of the Division headquarters. On 4 March 1944, in the Division's structure there were registered (*Ist-Stärke*) 253 officers, 1,069 non-commissioned officers (NCOs) and 8,738 soldiers (altogether, 10,060 men). Less than a month later, on 1 April 1944, in the structure of the 15th Division there were registered 367 officers, 1,301 NCOs, 10,770 soldiers plus 850 soldiers from the 15th Reserve Battalion (13,288 men altogether). The situation seemed to have improved, but in fact, in the course of a month and a half, the Division

had lost its fighting capacity in the battles, although its membership continued steadily to grow throughout the battle period. This raises the necessity to estimate the actual losses of the 15th Division, the impact of these losses on the fighting capacity, and to establish the main cause of the losses.

The operations of the 15th Division at the positions of the River Velikaya can be divided into three phases. During the first phase, lasting from 1 March to 25 March 1944, the division lost officers: six were killed, ten wounded and three were missing (hereinafter, abbreviated as 6/10/3), NCOs and soldiers: 135/411/37. This phase was marked by war operations of medium intensity. At that time, units of the Red Army carried out individual attacks with modest goals: winning better positions as a starting point for further attacks. This phase of the battles is probably the best known today, thanks to the political escalation around the events of the 16th March.

The second phase of operations covered the period from 26 to 31 March 1944. At that time, the 1st Assault Army carried out a large-scale attack, crossing the River Velikaya and winning an important bridgehead on its western shore. As a result of the battles, the 15th division suffered great losses in the course of less than a week: officers 9/12/4, NCOs and soldiers 137/418/184, actually losing its fighting capacity. As a matter of fact, disregarding the commemoration dates fixed after the Second World War, the 26th of March left much greater an impact on the history of the 15th Division in particular and on that of the Latvian legion as a whole, than the 16th of March.

The third phase of operations lasted from 1 April to 14 April 1944. After the Division's fighting inability was acknowledged, its gradual withdrawal from the battlefield began with the goal of moving it to a quieter sector of the front. Yet, in this phase, too, the Division suffered considerable losses: officers 1/8/1, NCOs and soldiers 77/269/78, as the commanders of the 2nd Baltic Front of the Red Army, using the momentum of the achievements of the 1st Assault Army, kept intensifying attacks in the conquered bridgehead, preventing the replacement of the 15th Division as quickly as it was planned.

There were several reasons why the 15th Division suffered greater losses than the neighbouring units and lost its fighting capacity.

First, the very terrain of the front sector allocated to the 15th Division caused certain problems. Already on the 1st of March, the Red Army carried out its first attempts to cross the river, and fierce battles began that precluded arranging and reinforcing the units of the 15th Division. In the course of battles a need arose to move the main battle-line of the defence sector of the 15th Division from the western to the eastern shore of the River Velikaya, where there were no prepared defence positions in place. While under the existing circumstances the decision of the commanders of the VI Corps was fully justified, the losses suffered in battles in unsuitable terrain turned out to be irreplaceable due to other important reasons.

Another fact that affected the fighting capacity of the 15th Division was insufficient experience and training and not infrequently – also incompetence on all levels of the Division's command, which prevented successful provision of the Division with the necessary for battles ammunition and uniforms for battles, and timely request and receipt of reinforcements. Insufficient experience and training was the most damaging factor on the level of battalion and company commanders. Officers of the Latvian Legion have always underlined the importance of company commanders on the battle-field. If the company commander is the right man for this job, the platoon will suffer comparatively small losses that will be easy to compensate. Regretfully, the 15th Division did not manage to compensate the losses of the experienced-in-battles officers and NCOs.

The inability to compensate losses was a failure of the system of reinforcements of the battle units of the Latvian Legion. Unlike the units of the German Armed Forces, the divisions of the Latvian Legion compensated their losses largely by way of improvisation. The commanders of the 15th Division, due to their insufficient experience and incompetence, reinforced their units with completely untrained and unsuitable soldiers of border guard regiments. A mean circle had developed in the 15th Division in March 1944. The more acute was the need for reinforcements, the lower was their level of training, which involved great losses due to insufficient training.

Дарьюш Рогут

Латыши в советских проверочно-фильтрационных лагерях после Второй мировой войны

Нападение гитлеровской Германии на Польшу 1 сентября 1939 г. было началом наиболее трагической войны в истории Европы. Оккупацию Польши закрепила 17 сентября 1939 г. коварная атака второго агрессора, союзника Германии, Советского Союза. Несколько месяцев спустя жертвами имперской советской политики стали также другие европейские страны, в том числе страны Прибалтики. В Латвии период оккупации начался 17 июня 1940 г. Характерными его чертами были не только усиленная русификация, экономическая чрезмерная эксплуатация хозяйства, но и массовые аресты. Депортация в июне 1941 г. свыше 15 тысяч латышей составляла очередную форму репрессий¹. Нападение Германии на Советский Союз 22 июня 1941 г. стало причиной тому, что часть населения поверила в возможность вернуть Латвии независимость. Однако в планах Гитлера не было места для независимого прибалтийского государства. Очень скоро началась экономическая эксплуатация и германизация страны. Гитлеровская оккупация привела к гибели около 80–100 тыс. латвийских граждан, в том числе многих евреев. Однако угроза коммунистической власти была толчком для того, что многие латыши начали сотрудничество с немцами. Вступали добровольцами в полицейские части, а также, частично в результате принудительной мобилизации, в ряды двух дивизий *Waffen-SS*. Служили они в рядах 15-й (1-я латышская) и 19-й (2-я латышская) дивизиях гренадеров *SS*². Вторжение во второй половине июля 1944 г. на территорию Латвии Красной Армии привело к освобождению страны из-под немецкой оккупации, но фактически открыло повторный период советской оккупации. Части НКВД и военной контрразведки “Смерш” начали массовые аресты среди действительных и предполагаемых “политических преступников”. Только в 1944–1945 годах советские органы безопасности арестовали 38 473 человека³. Аресты являлись следствием облав, доносов агентов и показаний, полученных в результате допросов. Несмотря на советский террор, латвийские граждане не оставили мысль о независимости. Репрессии вызвали уход людей “в лес” и создание антикоммунистических

партизанских отрядов. Это движение действовало вплоть до середины 50-х годов⁴.

Советские органы безопасности определили широкий круг проведения арестов. В тюрьме оказались потомственные помещики, учителя, врачи, железнодорожники, рабочие и духовенство. Аресты велись среди образованных людей, которые считались “опасным элементом”, “вражеским”, угрожающим новой коммунистической власти. В зависимости от вида “преступления” латышей направляли в разные лагеря НКВД-МВД⁵. Обвиненных в совершении преступлений против советского государства – они считались советскими гражданами – осуждённых фронтовыми Военными Трибуналами, Особым совещанием НКВД (*Особое совещание* – ОСО) направляли в исправительно-трудовые лагеря (*исправительно-трудовые лагеря* – ИТЛ). Штатские, которых подозревали в сотрудничестве с немцами и солдаты из пронемецких частей направлялись в другую категорию лагерей – в т.н. *спецлагеря*. По новейшим данным исследователей, через эти лагеря прошли 91 034 латыша⁶. На основе доступных материалов постсоветских архивов я постараюсь начертить судьбы заключённых там людей.

Спецлагеря создавались на основе решения Государственного Комитета Оборона (ГКО) СССР к концу декабря 1941 г. Они предназначались для “бывших военных” Красной Армии, которые оказались в плену или окружении противника, “предателей родины”, шпионов и дезертиров. Лица, в них находившиеся, подвергались “*госпроверке*” – государственной проверке (фильтрации). В результате следствий, которые подтверждали факты предательства Советского Союза, виновные привлекались к уголовной ответственности. Лица, в отношении которых не накоплены были “компрометирующие” документы, направлялись в территориально соответствующие военные комендатуры по месту жительства или непосредственно в запасные части Красной Армии. На пост коменданта *спецлагерей* выдвигались *опытные оперативные работники НКВД*. Охраной этих лагерей и конвоем задержанных занимались части НКВД⁷.

Со временем расширились категории направляемых в *спецлагеря* людей. С 1943 г. направлялись в них лица, служившие при немецкой оккупации в общественной администрации: бургомистры, солтысы (сельские старосты), рядовые полицейские, а также члены: “Народной Стражи”, “Народной Милиции”, Русской Освободительной Армии (Русская Освободительная Армия – РОА), “Народных Легионов” и других подобных организаций. Во время “фильтрации” в лагерях особое внимание уделялось лицам, которые принимали участие в карательных экспедициях против советских партизан и гражданского населения или активно выполняли доверенные им оккупантом задания (это касалось и сотрудников –

бургомистров и солтысов)⁸. Спецлагеря подчинялись ГУПВИ НКВД СССР. Однако в июне 1944 г. их включили в систему ГУЛАГа НКВД⁹. Подчинение ГУЛАГу продолжалось недолгое время и, опираясь на Отдел Спецлагерей ГУЛАГа создали (с 28 августа 1944 г.) Отдел Спецлагерей НКВД СССР. Главной его целью была *фильтрация возвращающихся на родину из немецкого плена советских граждан*. Начальником этого Отдела стал полковник государственной безопасности Никита Шитиков (бывший заместитель начальника Управления НКВД по Московской области). С начала 1945 г. генерал Шитиков стал возглавлять новый отдел. Приказ НКВД СССР № 00100 от 20 февраля 1945 г. превращал Отдел Спецлагерей в самостоятельный Отдел Проверочно-Фильтрационных Лагерей (ОПФЛ). Одновременно *спецлагеря* превратились в *проверочно-фильтрационные лагеря* – ПФЛ¹⁰. За первых семь месяцев 1945 г. через 36 фильтрационных лагерей и два отдельных филиала (№ 1 Гурьевский и № 2 Сталинградский) прошло 346 487 лиц. 10 января 1946 г. в 29 фильтрационных лагерях и 11 лагерях ГУЛАГа всего находилось 227 266 лиц *спецконтингента*¹¹.

Главным образом *спецлагеря* предназначались для советских граждан. Для военнопленных и для лиц, интернированных во время “чистки тыла” Красной Армии подготовлены были отдельные лагеря системы УПВИ/ГУПВИ¹² НКВД. Такую классификацию подтвердил приказ НКВД № 00 100 от 22 февраля 1945 г. Однако это разделение не вполне соблюдали, и в лагерях ПФЛ находились также иностранцы.

Для унификации учёта *спецконтингента* директива от 18 июня 1945 г. давала точную характеристику лиц, заключённых в ПФЛ. В “первую учётную группу” вошли все *солдаты Красной Армии, которые попали в плен или окружение противника, независимо от их дальнейшей деятельности во время пребывания в плену или окружении*. “Вторая учётная группа” включала, в свою очередь, *всех гражданских лиц, находившихся на оккупированной территории и работавших у немецких властей в качестве солтысов, рядовых полицейских, рядовых членов “Народной Стражи”, “Народной Милиции” и других организаций, созданных немецко-фашистским захватчиком*¹³.

Несколько директив НКВД касались латышей. Одна из них, директива ОПФЛ НКВД за март 1945 г., приказывала, чтобы прибывших на репатриационные пункты латышей, литовцев, эстонцев, поляков и других, которые бежали к немцам в 1939 г. и на которых имелись материалы об их антисоветской деятельности, арестовать. Всех остальных, как мужчин, так и женщин, следовало направлять в ПФЛ (женщины только в ПФЛ № 0324 в Шатуре). Пункт 6 директивы говорил о той же категории лиц, то есть, о беженцах, но солдатах Красной Армии, которые стали немецкими гражданами.

“Предатели родины”, активно боровшиеся против советской власти, должны были быть арестованы, все остальные – направлены в ПФЛ¹⁴. Очередная директива за октябрь 1945 г. говорила о советских гражданах, находившихся во время немецкой оккупации на территории прибалтийских республик и возвращающихся в места проживания. Они подвергались учёту и фильтрации в качестве репатриантов согласно приказу НКВД/НКГБ № 00706/00268 от 16 июня 1945 г.¹⁵ Приказ этот, прежде всего, говорил о широкой агентурно-оперативной работе среди репатриантов. Оперативный отдел и завербованные конфиденты особое внимание обращали, прежде всего, на:

1) лиц, открыто и скрыто работающих для немецких органов разведки, контрразведки, полиции и пачификации;

2) немецких агентов, подготавливаемых в школах разведки, контрразведки, диверсии и полиции и выполняющих задания в советском тылу;

3) агентов, завербованных немцами для проведения деятельности среди советских военнопленных, находящихся в лагерях для военнопленных, а в особенности на агентов, завербованных для проведения разведывательной деятельности против СССР после завершения военных действий;

4) агентов, завербованных заграничной разведкой для проведения разведывательной деятельности против СССР, которых следовало искать, прежде всего, среди репатриантов, переданных западными союзниками;

5) предателей родины, “фигурантов”, “помощников оккупанта” и другой “анти-советский элемент” бежавший вместе с немецкими частями.

В кругу особого агентурного интереса оставались также члены вооружённых отрядов, созданных немцами из советских граждан (“власовцы”, “народные легионы”, отряды казаков и другие). Всех выявленных врагов следовало направлять для дальнейшего расследования в НКГБ и НКВД. Существовали только некоторые отличия, вытекающие из компетенции советских органов безопасности. Агентов заграничной разведки, диверсантов, террористов и членов антисоветской организации передавали соответствующим органам НКГБ/УНКГБ. “Предателей родины”, “фигурантов”, “помощников оккупанта” и “анти-советский элемент” направляли в структуры НКВД/УНКВД¹⁶.

Советские граждане, заключённые в ПФЛ, находились в них только до определённого времени. Если в процессе фильтрации им доказана была “вражеская” деятельность против своей родины, они привлекались к уголовной ответственности. Лица, “вредительство” которых не доказали, освобождались из ПФЛ, они направлялись на работу в качестве “постоянных кадров промышленности”. Это касалось и штатских, и бывших рядовых и младших офицеров Красной Армии, положительно проверенных. Одновременно этих солдат следовало использо-

вать для караульной службы в проверочно-фильтрационных лагерях и лагерях входящих в состав ГУЛАГа. Это не касалось “власовцев”. Под определением “власовцы” подразумевались солдаты РОА, подразделений, возглавляемых генералом Андреем Власовым, и другие советские граждане, служившие в разных пронемецких подразделениях. Это определение употреблялось в довольно широком масштабе. Арестованных “власовцев” заключали в исправительно-трудовые лагеря (ИТЛ) и ПФЛ. Согласно приказам НКВД, “власовцы”, лица служившие в немецких вооружённых частях, полицейские и “легионеры” должны находиться в ПФЛ с соблюдением особых условий. Прежде всего, их следовало отделить от остальных заключённых, а на работу они должны были выходить только под конвоем. На основании решения ГКО № 9871с от 18 августа 1945 г., лица, служившие в немецких воинских частях, направлялись сроком на 6 лет на *спецпоселение* (специальное поселение) на работу в ИТЛ в район Норильска, Караганды, Печоры и реки Камы¹⁷.

Все Управления ПФЛ сотрудничали с определёнными заводами. Прежде всего, *спецконтингент* использовался при работах в каменноугольных шахтах, подчинённых Народному комиссариату (министерству) угольной промышленности, а также на фабриках, подчинённых комиссариатам: строительства, вооружения, боеприпасов, электростанций и цветных металлов. Часть заключённых работала на объектах, подчинённых НКВД, т.е.: Главному управлению (ГУ) строительства на Дальнем Севере, ГУ прокладки дорог с твёрдым покрытием и ГУ строительства аэродромов. В течение первых восьми месяцев 1945 г. из ПФЛ для “кадров промышленности” передано было свыше 200 тыс. человек. Одновременно работу *спецконтингента* за это время оценили на 438 миллионов рублей брутто¹⁸.

Перемещения *спецконтингента* были вызваны спросом на рабочую силу. Эти действия связывались с определёнными процедурами и возможностями Отдела ПФЛ. Иногда они касались целых национальных групп, например, эстонцев и латышей. Их направляли, между прочим, в созданные фильтрационные лагеря “национального” характера в прибалтийских республиках. Примером этого был ПФЛ № 0316 в Таллине и ПФЛ № 0337 в Риге¹⁹.

Часть латышей, которые попали в советский плен в 1944 г., находилась в лагерях военнопленных. То же самое происходило с заключёнными в Ярве (Эстония) в лагере военнопленных латышей, эстонцев и литовцев. В январе 1945 г. там находилось около 1100 человек и, согласно приказам, они должны были быть перевезены в *спецлагерь* в Таллине. Вынуждены они были работать на строительстве порта. Однако по приказу заместителя министра внутренних дел СССР генерал-полковника Василия Чернышёва, их перестали вывозить. Одновременно генерал Шитиков предложил передачу этой группы в лагерь

в Кизле, где находились каменноугольные шахты²⁰. Как сложились в дальнейшем судьбы этой группы военнопленных, в советских документах не отражено. Без сомнения, латыши должны были подключиться к спецконтингенту, строящему Балтвоенморстрой НКВД. В порт в Таллине направлялись спецконтингенты уже к концу 1944 г. Там разгружали эшелоны с советскими гражданами, бывшими немецкими военнопленными, прибывающими на судах из Великобритании. Однако Правление строительства объекта не выполнило надлежащим образом свои задания. Принятых пленных не учитывали своевременно, даже не делали этого надлежащим образом и в более позднее время. На такой недосмотр начальник спецлагерей Шитиков отреагировал в начале января 1945 г. С разрешения Чернышёва он приказал отправить на 20 дней капитана Н. Зубрёлова, заместителя начальника Отделения по Учёту Отдела, в Таллин и Ригу для быстрой и правильной организации учёта поступающих контингентов²¹. Однако на этом проблемы комиссара Шитикова не закончились, и месяцем позже от отправил своему начальнику очередное письмо, так как по решению министра внутренних дел СССР Лаврентия Берия с начала 1945 г. из лагерей военнопленных в *спецлагеря* стали отправлять всех советских граждан, в том числе, латышской, литовской и эстонской национальностей. Проблема состояла в том, что первые контингенты заключённых, прибывшие в лагерь в Таллине (№ 316) и Калинин (№ 140), нуждались в немедленной медицинской помощи. Большинство из них не могли выйти ни на какую работу: из-за болезней им был предписан постельный режим. В связи с такой ситуацией Шитиков просил, при посредничестве Чернышёва, о том, чтобы начальство ГУПВИ НКВД отправляло в *спецлагеря* только здоровых заключённых.

Из доступных источников вытекает, что хлопотать о создании в Латвии *спецлагеря* “национального” характера латвийские коммунисты начали уже в августе 1945 г. Для этого воспользовались прибытием в Ригу по служебным делам заместителя народного комиссара по делам государственной безопасности генерал-полковника Богдана Кобулова. Говорил с ним Николай Шаталин – председатель Центрального Комитета Коммунистической партии Латвии (большевиков). Во время встречи передал ему просьбу группировать в Латвии или на смежной территории всех латышей, вывезенных в 1945 г. в спецлагеря. Трудно точно подтвердить, что ответил Кобулов на такую просьбу. Без сомнения, он не был готов отвечать на такую идею. Вероятно, обещал только представить предложение в Москве, а принятие решения оставил за начальственными органами. Одновременно с политическими переговорами велась переписка между министерствами внутренних дел. Как вытекает из сведений, направленных 20 сентября 1945 г. Чернышёву заместителем начальника Отдела ПФЛ подполковником Майоровым,

министр внутренних дел ЛССР Эглит докладывал Майорову о 1500 латышах, находящихся в лагерях военнопленных и интернированных, размещённых на территории Латвии. Эти латыши, служившие в рядах немецкой армии, были переброшены на стройку Балтвоенморстроя в Риге. Вероятно, идея Эглита оставить *спецконтингент* в Риге была одобрена Майоровым. Внущал он Чернышёву целесообразность оставления латышей в Риге и организации рядом со стройкой Балтвоенморстроя филиала лагеря ПФЛ № 0316²². Разумеется, Кобулов не забыл о разговоре с Шаталиным. Прибыв в Москву, он отправил 1 октября 1945 г. письмо по этому делу Чернышёву. Коротко представил его разговор с Шаталиным и сообщил, что контингенты арестованных латышей разбросаны по многим лагерям, размещённым в отдалённых друг от друга местах. По его мнению, выполнение просьбы Шаталина является почти невозможным. Однако, чтобы предпринять все меры по делу латышей, он обратился к Чернышёву с просьбой: отправляя соответствующие приказы оперативным группам в *спецлагерях*, ускорить процесс фильтрации латышей²³.

Письмо Кобулова Чернышёву не решило проблемы организации лагеря или отказа от этой идеи. По этому вопросу, вероятно в сентябре, велась активная переписка на правительственных верхах. Центральный Комитет Коммунистической партии Латвии и Совет Народных Комиссаров Латвийской ССР предложили организацию конкретного лагеря, проверочно-фильтрационного лагеря на 4000 заключённых. НКВД СССР принялся за проверку данных латышей находящихся в проверочно-фильтрационных лагерях. Соответствующую информацию подготовил Отдел ПФЛ. По данным Отдела на 1 октября 1945 г., во всех проверочно-фильтрационных лагерях, за исключением лагерей ГУЛАГа, находилось 18 314 латышей. Среди них 3584 рабски эксплуатировались на работе в шахтах, подчинённых угольной промышленности. Большинство латышей, 8812 человек, было в лагерях “построек” НКВД, в лагерях, эксплуатировавшихся другими комиссариатами, оставалось 5120 человек, а в объединённых лагерях их было 798. По сведениям подполковника Майорова, Отдел ПФЛ мог “передать” в организованный лагерь только 3500 латышей. Из этого числа мог перебросить 1034 человек из ПФЛ № 140 (Калинин), 403 человек из ПФЛ № 174 (Подольск), 1600 человек из ПФЛ № 258 (Харьков), 241 человека из Подлипкинского ПФЛ № 303 и 212 человек из Ленинградского ПФЛ № 323. Организация самостоятельного ПФЛ в Риге быстро не протекала. Но один из документов свидетельствует о том, что филиал лагеря ПФЛ № 316 действовал в Риге в 1945 г. Это письмо от 3 апреля 1946 г. начальника Отдела по делам военнопленных и интернированных МВД Латвийской ССР подполковника Фреймана и начальника Оперативно-чекистского отдела ОПВИ МВД ЛССР майора Дьяченко генерал-майору Ратушному.

В нём сообщается, что фильтрацию в филиале лагеря прошли 1500 военнопленных латышской национальности (признанных советскими гражданами), раньше заключённых в лагерях ГУПВИ на территории Латвии²⁴.

Возникает, однако, вопрос, осуществили ли латвийские коммунисты замысел создания самостоятельного ПФЛ в Риге? Немногочисленные найденные мною документы указывают на достижение цели. Действительно ПФЛ возник в Риге и получил номер 0337. Вероятно, решение о его создании было принято в феврале 1946 г. Первые заключённые появились в лагере в марте 1946 г. Между 1 и 10 марта 1946 г. всего заключённых в нём было 3498 человек (значит, эти данные подтверждают информации, составленные в октябре 1945 г. подполковником Майоровым)²⁵. Из этого числа в I учётную группу (бывшие солдаты Красной Армии) входили 198 заключённых, а во II учётную группу – остальные. Из 3498 заключённых все, по лагерной классификации, служили в рядах немецких вооружённых подразделений. Как видно из статистических данных, численность заключённых не подвергалась существенным колебаниям и уменьшалась постепенно. На 20 мая 1946 г. в нём находились 4422 заключённых, месяц спустя – уже 3760. На 20 июля 1946 г. в нём находились 3786 человек, а к 1 августа 1946 г. – уже 3351 заключённый²⁶. Заключённые вынуждены были работать на строительстве объекта № 33 Народного Комиссариата Военно-Морского Флота и участвовать во внутренних работах лагеря. ПФЛ в Риге самостоятельно долго не просуществовал. Был ликвидирован в июле 1946 г., а начальство лагеря – до середины августа 1946 г. Заключённые после завершения процесса фильтрации должны были перейти до полевых работ и освобождены из лагеря²⁷. Ликвидация лагеря была вызвана, вероятно, завершением работ и началом процесса освобождения балтов.

Латыши находились не только в упомянутых выше лагерях, но и в ПФЛ № 0331 в Кутаиси в Грузинской ССР. Этот лагерь на 1 января 1946 г. состоял из шести филиалов с общим числом заключённых 7553 человека. Самый большой (№ 1) насчитывал 4776 человек. Его начальником назначили капитана Гургена Симоняна. Филиал этот был размещён, вместе с филиалом № 3 (комендант лейтенант Георгий Каджая), в 22 км в западном направлении от Кутаиси, вблизи станции Маглаки. Главным их заданием было использование заключённых для работ, проводимых Строительным объединением № 11 ГУАС (Главное управление аэродромного строительства) НКВД СССР. В филиалах, подчинённых ПФЛ № 0331, находились заключённые практически из всего СССР. Польский свидетель – врач – подсчитал 42 национальности, которые сгруппировали в Кутаиси. Многие русские были солдатами Красной Армии, которые попали в немецкий плен, но часть именовалась в лагере “власовцами”. Поляки были родом

из Вильнюса, и их подозревали в принадлежности во время оккупации к польскому независимому подполью – Армии Крайовой. В июле 1946 г. численность *спецконтингента* составляла 5850 заключённых, в том числе латышей было 743, т.е., 12,7% всего. Тем самым латыши по численности составляли третью, после россиян и поляков, национальную группу. Вероятно, они пребывали в двух упомянутых филиалах лагеря: № 1 и 3. Потом, вследствие реорганизации, проведённой в 1946 г., филиалы объединили и латышей сгруппировали в одном²⁸.

О судьбах латышей говорят воспоминания польских узников. Из них знаем, что контингент заключённых разделили на роты и батальоны. Латыши и поляки стояли вместе, совместно с остальными заключёнными, на утренних и вечерних проверках. Многие латыши происходили из интеллигенции. Среди них можно найти и тех, которые подозревались в совершении разных “преступлений” против советской власти. После истечения карантинного срока заключённые выходили на работу на стройку Кутаисского Автозавода “Колхида” и вспомогательных заводов, входящих в состав этого крупнейшего предприятия. Его машинный парк составляло производственное оборудование автозавода Опель, привезенное из Германии.

В 1946 г. группу около 60 поляков отправили в филиал, находившийся в центре города Кутаиси. Там было уже около 60 латышей. Вместе они работали на стройке большого кирпичного здания. За отработку нормы получали дополнительно около 200 граммов каши. По воспоминаниям знаем, что нормы питания в лагере, находившемся напротив фабрики, были очень низкими. Каждый из заключённых получал 650 граммов хлеба (300 г на завтрак и 350 г на ужин), два раза суп по $\frac{3}{4}$ литра, а вечером – кипяток. Питание должно было быть “разнообразным”, поэтому узникам подавали “суп” из сушеных яблок, кислых листьев и кильки – маленькой вяленой рыбки. Суп отличался кисло-сладко-солёным вкусом и был – по воспоминаниям – исключительно вредным. Он не годился к употреблению. Иногда сервировался другой суп, состоящий из листьев капусты и сушеной картошки. Заключённые получали солёную рыбу – воблю и “компот” из сушеных фруктов и той же рыбы. После такого питания нельзя было не заболеть хотя бы расстройством желудка. В такой ситуации всякие нормы человеческого поведения и принципы человеческого сожительства были ничтожными: *с голоду и грязи, нищеты и отказа от жизни образованные лица – судьи, прокуроры, инженеры, иногда превращались в человеческих гиен, которые не задумывались над тем, похитить ли у своего товарища несколько граммов хлеба или выбрать из супа кусочек картошки или ложку каши. Люди ели полусгнившие картофельные очистки и листья. Имело место и такое, что люди из человеческих отходов выбирали непереваренные зёрнышки гороха, полоскали их и ели*²⁹. Не все конечно вели себя таким образом. Но охота жить была сильнее

всех принципов и убеждений. Тогда не имело никакого значения образование и материальное положение. Условия лагеря довели до такой ситуации, когда все пределы и принципы сожительства перестали существовать. Однако многие сумели приспособиться, борясь за жизнь, сохраняли одновременно своё достоинство.

Холод, непрекращающаяся сырость, тяжёлый труд, питание на грани голода приводили к истощению организма – дистрофии. Это, в свою очередь, было причиной массовых заболеваний среди заключённых. Главной причиной смертности был, однако, “кровавый понос” (дизентерия), вызванный расстройством желудка. Присутствовали также авитаминоз, кожные болезни, малярия.

Особого внимания заслуживает ещё один факт, который отличался на фоне некоторой апатии и равнодушия большинства заключённых. Так вот, по словам свидетелей, значительную роль в спасении жизни поляков сыграл латышский врач – доктор Ян Смилга. Он отличался огромным бескорыстием, самоотверженностью и верностью принципам клятвы Гиппократата. Доставал, только ему одному известным способом, основные лекарства для больных. Проводил также (вместе с польским врачом), без разрешения советских властей, вскрытие трупов умерших от дизентерии. Искал таким способом ответ на вопрос о причине их смерти. Установил, что главным её поводом была полная атрофия внутренних органов. Люди умирали без каких-нибудь стонов или симптомов боли. Неоднократно на долгое время задерживал пациентов в больнице, например, Гелену Гайдукевич, он сумел защитить таким образом от обязанности выхода на работу.

Таким способом он старался помочь и во многих других ситуациях. К сожалению, это не принесло большой пользы, так как условия, в каких находились заключённые, были трагическими. Г. Гайдукевич выжила, но многие другие умерли. Из реляций вытекает, что самая большая смертность была среди латышей, более восприимчивых к лагерным условиям. Внешний вид отражал их состояние здоровья. Часто их называли “живыми трупами” по причине исключительной потери массы тела³⁰.

Процесс освобождения из лагеря начался решением Совета Министров СССР № 843-342сс от 13 апреля 1946 г. Внедрил его приказ № 00336 от 19 апреля 1946 г. Министра Внутренних Дел СССР генерал-полковника Сергея Круглова. Этот приказ говорил о *возвращении на родину латышей, эстонцев, литовцев, находящихся в лагерях МВД, специальных больницах и трудовых батальонах*³¹. Процесс этот полностью подтверждает сохранившаяся переписка и воспоминания заключённых. Известно, что с июня 1946 г. уже имели место серьёзные изменения в лагере. В письмах отмечалось, что в августе *литовцы и латыши должны скоро уехать и многие уже уехали. Молдаване вышли к трудовому*

*батальону, литовцы ходят без конвоя но спят в лагере*³². Процедура, как видно по источникам, закончилась в октябре 1946 г. Уезжающим заключённым увеличивали нормы питания, выдавали новую одежду и деньги.

Проанализированные документы МВД подтверждают описанные поляками события. Осуществляя приказ генерала Круглова, готовили статистические данные, на основе которых начальник Отдела учёта и размещения заключённых ГУЛАГа подполковник Алешинский составил в мае 1946 г. сводный документ. Согласно ему известно, что на 10 мая 1946 г. в ПФЛ и лагерях ИТЛ заключённых было 38 512 «репатриированных» балтов, в том числе 29 705 латышей (77,13%), 4815 литовцев и 3992 эстонца. Из этого числа в проверочно-фильтрационных лагерях находилось 20 106, а в исправительно-трудовых лагерях – 18 406 заключённых. Из этого общего контингента, лиц несовершеннолетних, которых следовало освободить и отправить на место жительства, было 24 659 человек, а заключённых призывного возраста, отправляемых на стройку промышленных объектов в прибалтийских республиках – 13 853 человека. В последней группе самую большую часть составляли латыши – 10 324 человека (26,8%), остальную часть – литовцы – 1701 человек и эстонцы – 1810 человек. Из общего числа свыше 38 тысяч балтов больные, инвалиды и лица, не способные работать, составляли группу, насчитывающую 5089 человек, т.е., 13,2% всего. Приказ об освобождении балтов и их перемещениях вызывал, конечно, некоторые нелады в советском хозяйстве. Он лишал органы МВД рабочей силы на уже начатых мероприятиях. Из-за этого органы МВД срочно требовали свыше 17 000 заключённых для проведения работ на подчинённых им объектах и свыше 3000 человек – на другие объекты, в том числе на стройку Лаборатории № 2. Подполковник Алешинский обращал внимание на то, что из-за планируемого в 1946 году завершения работ на стройке двух объектов: Беломоро-Балтийского канала и газопровода Саратов–Москва не следует ожидать никаких освобождений балтов. Одновременно он предлагал для осуществления постановлений Совета Министров СССР № 843-342 сс от 13 апреля 1946 г. принять несколько решений. Во-первых, всех больных, инвалидов и лиц, не способных трудиться, немедленно освободить из лагерей. Во-вторых, лиц несовершеннолетних и совершеннолетних, работающих на объектах МВД, после завершения фильтрации также освободить и в качестве свободного найма передать на подчинённые МВД предприятия с последующей отправкой на родину или непосредственно направить в период с июня по ноябрь на строительные объекты в прибалтийские республики. В-третьих, балтов, которые работают на заводах, подчинённых разным министерствам, после проведения фильтрации тоже освободить из лагерей, но оставить на рабочих местах без определения на будущее срока их отправки на родину. Одновременно

Алешинский предлагал сообщить всем заключённым балтам о решении Совета Министров СССР и о процессе освобождений. В своём письме он представил также проект директивы МВД по вопросу возвращений балтов³³.

Заключение латышей в проверочно-фильтрационные лагеря и обращение с ними как с советскими гражданами было нарушением международного права. Тысячи штатских лиц, в большинстве только подозреваемых в антисоветской деятельности, были подвергнуты репрессиям НКВД-НКГБ. В лагерях находились люди разных возрастов, представляющие все социальные сословия и всевозможные профессии. Одной из главных целей содержания латышей в ПФЛ было обнаружение среди них “врагов” Советского Союза. Для осуществления этой задачи служили не только проводимые в лагере расследования, но и действия агентурно-оперативного отдела. Второй важной целью было использование заключённых в качестве бесплатной рабочей силы для строительства коммунистической империи. Продовольственно-бытовые условия в фильтрационных лагерях были очень тяжёлыми, это было глумление над человеческим достоинством. Низкие нормы питания, несоответствующие санитарные условия, распространяющаяся вшивость, отсутствие медицинского обеспечения и изнурительный труд – вели к частым заболеваниям, а иногда и к смерти. Для большинства людей пребывание в Советском Союзе отрицательно повлияло на их здоровье в дальнейшем – на психическое состояние. Болезни, которыми люди заболели ещё в лагерях, долгое время не давали о себе забыть и после возвращения их в родной дом. Настоящий ад, пережитый в лагерях, надолго остался в памяти бывших заключённых. Долгие годы воспоминаний о советских репрессиях не было в официальной латвийской историографии. Лишь падение коммунистической системы дало возможность доступа к советским секретным архивам. Однако я глубоко убеждён, что эта проблематика исследовалась в узком объёме и требует дальнейших научных исследований. На основе уже опубликованной литературы нельзя сказать, что вопрос советских репрессий исчерпан, а тем более – исследование функционирования проверочно-фильтрационных лагерей и судеб заключённых в них людей.

Источники и примечания

- 1 Блейере Д., Бутулис И., Зунда А., Странга А., Фельдманис И., *История Латвии XX века*, Рига, 2005, с. 245. По данным другой публикации сосланных было свыше 9000 латышей. См.: Земсков В., *Спецпоселенцы в СССР 1930–1960*, Москва, 2003, с. 91.
- 2 Шунков В. Н., *Солдаты разрушения. Организация, подготовка, вооружение, униформа Waffen-SS*, Минск, 2003, с. 100–102, 110–112; Бишоп Ц., *Заграничные части SS. Заграничные добровольцы в Waffen-SS в годы 1940–1945*, Варшава, 2006, с. 136–137, 140.

- ³ Блейере Д., Бутулис И., Зунда А., Странга А., Фельдманис И., *op. cit.*, с. 328.
- ⁴ Ciganovs J., *Ruch oporu wobec sowieckiego reżymu okupacyjnego na terytorium Łotwy*, [w:] *Represje sowieckie wobec społeczeństw Europy Środkowo-Wschodniej 1944–1956*, red. D. Rogut, A. Adamczyk, Zielów, 2005, s. 177–183.
- ⁵ Массовые советские репрессии имели место также и на территории Польши. С января 1944 г. до конца сороковых годов на территории II Речи Посполитой были арестованы около 80–95 тысяч поляков (не считая польских граждан других национальностей). Для многих поляков начался очередной период оккупации, на этот раз – советской. Аресты и насильственные угоны являлись нарушением международного права. Поляков направляли в лагеря военнопленных (№ 41 в Осташкове, № 270 в Боровичах, № 454 в Рязани), в исправительно-трудовые лагеря и в проверочно-фильтрационные лагеря. Шире см.: Rogut D., *Polacy i obywatele polscy w obozach NKWD/MWD ZSRR 1944–1956*, [w:] *Represje sowieckie...*, s. 69–97.
- ⁶ Блейере Д., Бутулис И., Зунда А., Странга А., Фельдманис И., *op. cit.*, с. 328.
- ⁷ Государственный архив Российской Федерации (далее: ГАРФ), ф. 9408, оп. 1, д. 1, л. 49. Решение ГКО № 1069 сс от 27 декабря 1941 г.
- ⁸ ГАРФ, ф. 9408, оп. 1, д. 20, л. 49. Директива НКВД/НКГБ СССР № 494/94.
- ⁹ Одновременно от функции охраны этих лагерей освободились Конвойные войска (КВ) НКВД, а их место заняли части по охране ГУЛАГа. В состав службы охраны следовало включать также лиц, прошедших фильтрацию в *спецлагерях*. Заместителем начальника ГУЛАГа *Спецлагерей* НКВД стал полковник госбезопасности Герман Грановский.
- ¹⁰ Очередное преобразование проходило в 1946 г. Включение ОПФЛ в структуры ГУЛАГа произошло на основе приказа НКВД СССР № 0075 от 22 января 1946 г. Распределение Отдела произошло 1 февраля 1946 г. и было связано с направлением на *спецпоселение* “власовцев”, лиц служивших в рядах германской армии и вооружённых частях, “легионеров” и полицейских. Вероятно, это было вызвано уменьшением личного состава ПФЛ. Несмотря на формальное распределение Отдела ПФЛ и включение в структуру ГУЛАГа, по нескольким лагерям велся отдельный учёт “*спецконтингентов*” до начала 1947 г.
- ¹¹ Согласно архивным советским документам, известно, что с 1941 г. по 1 января 1945 г. через фильтрационные лагеря прошли свыше 527 тыс. человек, в том числе: 443 747 бывших солдат Красной Армии (84%), 51 831 – из солтысов, полицейских и других “помощников оккупационных властей” (9,8%) и 31 664 штатских человека (6%) находящиеся на территориях, оказавшихся оккупированными Германией. Состав “*спецконтингента*” постоянно менялся и систематически уменьшался в результате постепенного процесса освобождения из лагеря. Согласно решению ГОКО за май 1945 г., советских граждан, за исключением бывших красноармейцев, после их регистрации в сборно-распределительных пунктах и лагерях для репатриантов, направляли в их места жительства. Обязательство “фильтрации” возлагалось на территориальные органы безопасности, которые для этого создавали специальные комиссии. Одновременно каждый репатриант имел своё фильтрационное дело. ГАРФ, ф. 9414, оп. 1, д. 1265, л. 9–45.
- ¹² УПВИ – Управление по делам военнопленных и интернированных. В январе 1945 г. возникло ГУПВИ – Главное Управление по делам военнопленных и интернированных.
- ¹³ Директива НКВД № 97. Однако эта директива не соблюдалась, так как существовал упомянутый “контингент ГУПВИ”.

- ¹⁴ ГАРФ, ф. 9408, оп. 1, д. 7, л. 41–42. Директива ОПФЛ НКВД № 53/2388 от 24 марта 1945 г. Её сменила директива ОПФЛ НКВД № 53/6809 от 11 августа 1945 г. Содержания последней я не нашёл.
- ¹⁵ Директива НКГБ/НКВД № 191/117 от 26 октября 1945 г.
- ¹⁶ ГАРФ, ф. 9401, оп. 1а, д. 178, л. 14–15.
- ¹⁷ Среди “власовцев” многие находились уже в лагерях ГУЛАГа. Специальное поселение считалось, по мнению органов власти, своего рода помилованием, а продолжавшаяся на протяжении нескольких лет работа в пользу государства, например, в каменноугольных шахтах или железных рудниках – компенсацией, полученной от “предателей родины”. ГАРФ, ф. 9408, оп. 1, д. 1, л. 56.
- ¹⁸ ГАРФ, ф. 9408, оп. 1, д. 20, л. 83.
- ¹⁹ Это не касалось, например, поляков. Лиц с территорий “послеялтинской” Польши задерживали более чем в десяти лагерях, например, в лагерях № № 0201 Люберцы, 0258 Харьков, 0302 Кизел, 0308 Тула, 0310 Краснодар, 0319 Москва, 0325 Орехово-Зуево. С территории аннексированной Польши, из Вильнюса и Львова, в начале 1945 г. отправлялись эшелоны в Сталиногорск, Донбасс, Елшанку около Саратова и Калинин (ныне Тверь). В первые месяцы 1945 г. в ПФЛ находилось свыше 16 тыс. поляков и польских граждан. Rogut D., *Sowieckie obozy kontrolno-filtracyjne dla Polaków i obywateli polskich w latach 1945–1947*, “Dzieje Najnowsze”, 2004, nr 4, s. 85–108.
- ²⁰ ГАРФ, ф. 9414, оп. 1, д. 20, л. 2. Проверочно-фильтрационный лагерь № 0316 в Таллине эксплуатировал заключённых на проведении работ при объектах, зависимых от Народного комиссариата химической промышленности, Народного комиссариата обороны, Народного комиссариата строительства и Народного комиссариата внутренних дел. Функцию начальника лагеря исполнял подполковник госбезопасности Санчук.
- ²¹ ГАРФ, ф. 9408, оп. 1, д. 20, л. 51.
- ²² Там же, л. 70. Возникает вопрос: в каких еще лагерях ГУПВИ находились латыши? Предполагаю, что процесс переброса советских граждан, служивших в рядах немецкой армии, в том числе латышей, заключённых в лагерях военнопленных, протекал довольно медленно. Это и подтверждает письмо заместителя начальника Отдела по делам военнопленных и интернированных НКВД СССР майора Добровольского заместителю начальника ГУПВИ НКВД генерал-майору Н. Ратушному. Добровольский сообщал в нём, что все советские граждане, находящиеся в лагерях военнопленных ГУПВИ Эстонской ССР, были в последних числах октября 1945 г. переброшены в ПФЛ 0316 в Таллине. Российский государственный военный архив (далее: РГВА), ф. 1/П, оп. 12, д. 49, л. 33.
- ²³ ГАРФ, ф. 9408, оп. 1, д. 20, л. 109.
- ²⁴ РГВА, ф. 1/П, оп. 12, д. 49, л. 114.
- ²⁵ По пути в лагерь следовали 1070 заключённых. Это, в свою очередь, свидетельствует о том, что ОПФЛ нашёл следующих заключённых, которых мог передать в ПФЛ в Риге. Тем самым увеличил число заключённых, предполагаемое латвийскими коммунистами.
- ²⁶ Сравнивая статистические данные из разных ПФЛ, например, за июнь 1946 г. можно утверждать, что ПФЛ в Риге являлся одним из группы “средних” проверочно-фильтрационных лагерей. Поскольку на 15 действующих тогда ПФЛ, до 2000 заключённых находилось в пяти лагерях (ПФЛ № 048, № 0322, № 0328, № 0332, № 0335), от 2001 до 3000 заключённых

находилось в двух лагерях (ПФЛ № 174, № 0329). От 3001 до 4000 заключённых было в четырёх лагерях (ПФЛ № 0319, № 0325, № 0337, № 0308), но в этой группе самым большим был рижский лагерь. Почти 5000 находилось в лагере № 0313, свыше 6000 находилось в двух (№ 283 и № 0331), свыше 10 000 человек задерживали в лагере № 0333. Всего во всех проверочно-фильтрационных лагерях находилось 51 339 заключённых, а в лагерях ГУЛАГа – еще 87 655 человек. Итак, всего *спецконтингент* насчитывал 138 994 человека. ГАРФ, ф. 9414, оп. 1, д. 1265, л. 27.

²⁷ ГАРФ, ф. 9401, оп. 1а, д. 206, л. 115.

²⁸ Поляки попали в лагерь в Кутаиси из лагеря ПФЛ № 0321 в Саратове. В 1947 г. они устроили бунт и не вышли на работу. Спустя 6 недель их увезли в три лагеря военнопленных: № 108 в Сталинграде, № 204 в Астрахани и № 270 в Боровичах. Возвращались они на родину в 1948–1949 гг. Rogut D., *Polacy z Wileńszczyzny w obozach sowieckich "saratowskiego szlaku" (1944–1949)*, Toruń, 2003.

²⁹ Цитата из: Rogut D., *Polacy w obozach sowieckich "saratowskiego szlaku"...*, s. 139.

³⁰ Из реляций вытекает, что лагерь покидали лица физически слабые, у которых налицо был т.н. "заячий зад". У каждого врач проверял эластичность кожи тела. Если она не возвращалась к прежнему состоянию после натяжения, а "склеивалась", то данное лицо зачисляли в группу "дистрофиков". Это состояние свидетельствовало об огромном голодном истощении. В медицинской отчётности оно определяется в качестве тн. III категории здоровья (по мнению многих свидетелей, это была IV категория). Некоторая часть освобождённых лиц умирала по пути домой или вскоре после прибытия на место. Rogut D., *Polacy w obozach sowieckich na saratowskim...*, s. 158.

³¹ РГВА, ф. 1/П, оп. 12, д. 49, л. 52.

³² Письмо из лагеря братьев Гечевских от 21 августа 1946 г. (ксерокопия имеется у автора).

³³ За время проводимых исследований я не нашёл приложенного проекта МВД, а приказ об освобождении балтов остаётся совершенно секретным.

Latvians in Soviet Screening-Filtration Camps after the Second World War

Darjush Rogut

Summary

The invasion of the Red Army, while resulting in the liberation of the territory of Latvia from the German occupation, in fact opened the second period of the Soviet occupation. Units of the NKVD (People's Commissariat for the Interior) and military counter-intelligence "Smersh" launched mass-scale arrests among the real and suspected "political enemies". Imprisonment of Latvians in screening-filtration camps and treating them as Soviet citizens was a violation of the international law. Thousands of civilians, the majority of whom were

only suspected of anti-Soviet activities, were subjected to repressions by NKVD/NKGB (People's Commissariat for State Security). Inmates of the camps came from different age groups, all social layers and various professions. One of the main goals of the detention of Latvians in screening-filtration camps was to identify among them "enemies" of the Soviet Union. To reach this goal, not only investigations were carried out in the camps but also division of operative agents were involved. Another important goal was the exploitation of the inmates as unpaid labour in the construction of the Soviet empire. Food situation and living conditions in the filtration camps were very harsh and humiliating to human dignity. Low food norms, inadequate sanitary conditions, spread of lice, lack of medical care and exhausting work resulted in frequent diseases and sometimes even in death. For the majority of inmates their time in the Soviet Union left a lasting negative impact on their health as well as on their mental state. Diseases contracted in the camps did not recede for a long time after returning home. The real hell that the inmates went through in the camps stayed long in their memory.

For a long time the memory of the Soviet repressions found no place in the official Latvian historiography. Only the collapse of the Communist system opened access to the classified Soviet archives. The author of the paper firmly believes, however, that this topic has been studied very little yet and requires further research. The existing literature does not allow describing the topic of the Soviet repressions and especially the functioning of the screening-filtration camps and the fate of their inmates as exhausted.

Darjušs Roguts

Latvieši padomju pārbaudes – filtrācijas nometnēs pēc Otrā pasaules kara

Kopsavilkums

Sarkanās armijas ienākšana Latvijas teritorijā 1944. gada otrā pusē noveda pie atbrīvošanas no vācu okupācijas, bet faktiski tas nozīmēja atkārtotu padomju okupāciju. IeTK un militārās pretizlūkošanas SMERŠ vienības uzsāka "politisko noziedznieku" masveida arestus. Latviešu ieslodzīšana pārbaudes – filtrācijas nometnēs un apiešanās ar tiem kā padomju pilsoņiem bija starptautisko tiesību pārkāpums. Tūkstošiem civilpersonu vairākumā gadījumu vienīgi uz aizdomu pamata par pretpadomju darbību tika pakļauts IeTK/VDTK veiktajām represijām. Nometnēs atradās dažāda vecuma, visu sociālo slāņu un visdažādāko profesiju cilvēki. Viens no galvenajiem mērķiem, kādēļ latvieši tika aizturēti un ieslodzīti filtrācijas nometnēs, bija Padomju Savienības "ienaidnieku" meklēšana un atklāšana viņu

vidū. Šī uzdevuma izpildīšanai izmantoja ne tikai nometnēs veikto izmeklēšanu, bet arī aģentūras – operatīvās daļas darbību. Otrs svarīgs mērķis bija ieslodzīto darbaspēka bezatlīdzības izmantošana komunistiskās impērijas celtniecībā. Pārtikas un sadzīves apstākļi filtrācijas nometnēs bija ļoti smagi un cilvēcisko cieņu pazemojoši. Zemās uztura devas, sliktie sanitārie apstākļi, utainības izplatīšanās, medicīniskās palīdzības trūkums un nogurdinošs darbs veicināja saslimšanu, bija arī nāves gadījumi. Atrāšanās nometnēs vairākumam cilvēku atstāja negatīvas sekas uz viņu veselību un psihisko stāvokli. Nometnēs iegūtās slimības vēl ilgu laiku ietekmēja cilvēka veselību arī pēc atgriešanās mājās. Īsta elle – tādas ir bijušo ieslodzīto atmiņas.

Ilgus gadus ziņas par padomju represijām nebija atrodamas oficiālajā Latvijas historiogrāfijā. Tikai komunistiskās sistēmas krišana deva iespēju piekļūt padomju slepenajiem arhīviem. Tomēr esmu dziļi pārliecināts, ka šī problemātika pagaidām pētīta šaurā apjomā un ir nepieciešams turpināt zinātniskos pētījumus. Balstoties uz jau publicēto literatūru, nevar apgalvot, ka padomju represiju jautājums ir izsmelts, īpaši tas sakāms par pārbaudes – filtrācijas nometņu funkcionēšanu un tajās ieslodzīto cilvēku likteni.

KRĀJUMA RAKSTU AUTORI

- Arkadjušs Adamčiks** (*Arkadiusz, Adamczyk*), PhD, Sventokšiskas akadēmijas Starptautisko attiecību institūta Politisko doktrīnu nodaļas vadītājs (Polija, Sventokšiska)
- Bubnis Arūns** (*Bubnys, Arūnas*), PhD, Lietuvas vēstures institūta 20. gadsimta vēstures nodaļas vecākais pētnieks (Lietuva, Viļņa)
- Butulis Ilgvars**, Dr. hist., prof., Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes Latvijas un Austrumeiropas jauno un jaunāko laiku vēstures katedras profesors (Latvija, Rīga)
- Ciganovs Juris**, Latvijas Kara muzeja direktora vietnieks zinātniskajā darbā, LU doktorants (Latvija, Rīga)
- Daudze Argīta**, Latvijas Republikas ārkārtējā un pilnvarotā vēstniece Čehijas Republikā un Horvātijā, LU doktorante (Latvija, Rīga)
- Duks Viktors**, LNT, žurnālists, kinoscenārists (Latvija, Rīga)
- Feldmanis Inesis**, Dr. habil. hist., prof., Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes Rietumeiropas un Amerikas jauno un jaunāko laiku vēstures katedras vadītājs, LZA īstenais loceklis (Latvija, Rīga)
- Grebeņš Jevgeņijs** (*Гребень, Евгений*), vēstures zinātņu kandidāts, Minskas Valsts lingvistiskās universitātes Vēstures un baltkrievu pētniecības katedras docents (Baltkrievija, Minska)
- Hīo Tomass** (*Hii, Toomas*), Igaunijas Kara muzeja zinātniskais direktors, Tartu Universitātes doktorants (Igaunija, Tartu)
- Ivanovs Aleksandrs**, Dr. hist., prof., Daugavpils Universitātes Vēstures katedras profesors (Latvija, Daugavpils)
- Jermacāne Ilze**, Latvijas Valsts arhīvu ģenerāldirekcijas Arhīvu dokumentu izmantošanas un informācijas daļas vadītāja vietniece (Latvija, Rīga)
- Kangeris Kārlis**, Dr. hist., Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta pētnieks, Stokholmas universitātes Baltijas studiju katedras pētnieks (Latvija, Rīga)
- Krūmiņš Gatis**, Dr. hist., Latvijas Republikas Ministru kabineta komisijas "PSRS totalitārā komunistiskā okupācijas režīma upuru skaita un masu kapu vietu noteikšanai, informācijas par represijām un masveida deportācijām apkopošanai un Latvijas valstij un tās iedzīvotājiem nodarīto zaudējumu aprēķināšanai" pētnieks (Latvija, Rīga)

Kuzmins Valdis, Latvijas Kara muzeja II pasaules kara vēstures nodaļas vadītājs (Latvija, Rīga)

Ķeruss Jānis, Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes Latvijas un Austrumeiropas jauno un jaunāko laiku vēstures katedras lektors (Latvija, Rīga)

Mertelsmans Olafs (*Mertelsmann, Olaf*), Dr. phil., Tartu Universitātes Vēstures un arheoloģijas institūta asociētais profesors (Igaunija, Tartu)

Neiburgs Uldis, Latvijas Okupācijas muzeja pētnieks (Latvija, Rīga)

Pārpuce Rasa, Rīgas vēstures un kuģniecības muzeja galvenā speciāliste (Latvija, Rīga)

Pavlovičs Juris, Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta asistents (Latvija, Rīga)

Rahi-Tamma Aigi (*Rahi-Tamm, Aigi*), PhD, Tartu Universitātes Vēstures un arheoloģijas institūta Vēstures nodaļas vecākā pētniece (Igaunija, Tartu)

Roguts Darjušs (*Rogut, Dariusz*), PhD, Jana Kohanovska Kelces universitātes Vēstures institūta Filoloģijas un vēstures nodaļas Polijas 19. un 20. gadsimta vēstures katedra, Pjotrkuvas Tribunalskas filiāle (Polija, Pjotrkuva Tribunalska)

Sokolovs Boriss (*Соколов, Борис*), vēstures ziņātņu doktors, Maskavas Sociālās universitātes profesors (Krievija, Maskava)

Stoļarovs Andriejus (Andrus) (*Stoliarovas, Andriejus (Andrius)*), Vītauta Dižā universitātes Humanitārās fakultātes Vēstures katedras doktorants (Lietuva, Kauņa)

Strods Heinrihs, Dr. habil. hist., prof., Latvijas Okupācijas muzeja Pētniecības programmas vadītājs, LZA goda loceklis (Latvija, Rīga)

Taurēns Jānis, Dr. hist., Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes Rietumeiropas un Amerikas jauno un jaunāko laiku vēstures katedras docents (Latvija, Rīga)

Zellis Kaspars, LU doktorants (Latvija, Rīga)

Zunda Antonijs, Dr. habil. hist., prof., Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes Rietumeiropas un Amerikas jauno un jaunāko laiku vēstures katedras profesors, Latvijas Valsts prezidenta padomnieks vēstures jautājumos (Latvija, Rīga)

Symposium of the Commission of the Historians of Latvia
Volume 24
HISTORY OF THE BALTIC REGION
OF THE 1940s–1980s

Institute of the History of Latvia Publishers
Rīga 2009

Nodibinājums "Latvijas vēstures institūta apgāds",
Akadēmijas laukumā 1-1202, Rīgā, LV-1050.
Reģistrācijas apliecības nr. 40008064387.
Iespiesta un iesieta SIA "Jelgavas tipogrāfija"

Baltijas reģiona vēsture 20. gadsimta 40.–80. gados: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2007. gada pētījumi un starptautiskās konferences materiāli, 2007. gada 6.–7. novembris, Rīga. – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2009. – 599 lpp. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 24. sēj.).
ISBN 978-9984-824-09-3 UDK 94(474)(063)